PIISSIMAE MEMORIAE

În 2007, în numărul 40 al revistei Pontica, consacram un medalion aniversar: *Zaharia Covacef – la 65 de ani de viață și 40 de ani de activitate în muzeu*. Nu a trecut mult și la 72 de ani de viață și 47 de ani de activitate în muzeu, Zaharia Covacef ne-a părăsit. Îi dedicăm volumul în semn de recunoaștere a unei vieți dedicate profesiei și instituției; ca semn de prețuire pentru un coleg și prieten pe care l-am simțit totdeauna apropiat și solidar; în semn de înțelegere pentru suferința umană în fața căreia ne plecăm.

Ne încearcă deopotriva bucuria de a-i fi fost mult timp alături și tristețea în fața suferinței care a răpit-o. A fost un om dedicat muzeului, colegilor și prietenilor, familiei și studenților. Rămân în amintirea noastră nerăbdarea cu care aștepta să plece pe șantier; entuziasmul și satisfacția încheierii unei campanii reușite; conștiinciozitatea cu care își valorifica materialele descoperite, entuziasmul la aflarea unei descoperiri deosebite și plăcerea cu care îți arăta propriile-i rezultate. Dăruia din timpul său studenților – în descifrarea textelor chirilice; turiștilor anunțați sau ocazionali - în vizită la Capidava; reporterilor – în căutare de subiecte culturale. Nimic nu era programat: totul venea de la sine, ca o normalitate. Putea lucra o lună la Capidava, pe șantier și peste câteva zile să o ia de la capăt, la Ulmetum sau să supravegheze o săpătură de salvare la Tomis. Cu aceeași normalitate se angaja în organizarea unei expoziții, editarea unui catalog, descifrarea notațiilor pe carnete vechi de șantier, documentarea unui proiect. Și-a asumat și munca și suferința. Când nu a mai putut, s-a retras discret, lăsându-ne speranța că o vom revedea printre noi.

La 65 de ani își anunța câteva proiecte mari; pe unele le-a împlinit, altele noi, neprogramate, i-au întregit activitatea.

Pentru tot ce a fost și a realizat, pentru înțelegerea, prietenia și colegialitatea cu care ne-a stat alături, îi mulțumim.

Îi datorăm eternă recunoștință și neștearsă amintire.

Quiescat in pace!

Redacția revistei Pontica

ZAHARIA COVACEF - LISTA LUCRĂRILOR APĂRUTE ÎNTRE 2007-2014*

I. Lucrări de autor

- *Sculptura antică din expoziția de bază a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011.
- *Bijuterii antice din aur. Din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Ex Ponto, Constanța, 2012 (colab. V. Lungu, C. Chera).

II. Studii și articole privind arta sculpturală

- *Propaganda and Imperial Cult*, Pontica 45 (2012), p. 171-179.

III. Studii și articole privind rezultatele cercetării arheologice de teren

- *Christian symbols on the Pottery Found in the Eastern sector of Capidava Fortess, in: The Christian Mission on the Romanian Territory during the first centuries of the Church (1600 years since the falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis*), (colab. T. Potârniche), Constanța, 2009, p. 121-132.
- *Milestones from Dobruja in the Collections of the Museum for National History and Archaeology Constanța* (colab. M. Bărbulescu și L. Buzoianu), Pontica 41 (2008), p. 151-168.
- *Considerații asupra unor articole de podoabă descoperite la Capidava*, Pontica 42 (2009), p. 465-476.
- *Piese romano-bizantine descoperite la Halmyris* (colab. M. Zahariade), Pontica 42 (2009), p. 477-484.
- *Accesorii ale unei balanțe din bronz descoperite în sectorul de est al Capidavei* (colab. T. Potârniche), Pontica 43 (2010), p. 267-276.

IV. Rapoarte de săpătură; cercetări arheologice sistematice

- Colectiv – *Capidava, comuna Topalu, jud. Constanța. Sector Est, Sector intra muros, Sector VII, Sector extra muros, Territorium, La Bursuci*, CCA, Campania 2007, Iași, 2008, p. 81-89.
- Colectiv – *Capidava, comuna Topalu, jud. Constanța. Sector I intra muros – Bazilica paleocreștină, Sector III intra muros, Sectorul de Est, Sectorul VII intra muros, Sectorul VIII extra muros, Sectorul X extra muros*, CCA. Campania 2008, Târgoviște, 2009, p. 82-91.
- Colectiv - *Pantelimonu de Sus, comuna Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Sector Nord, Sctor Vest, Sector Sud, Sector Est*, CCA. Campania 2008, Târgoviște, 2009, p. 162-166.
- Colectiv – *Capidava, comuna Topalu, jud. Constanța. Sectorul-I-biserica, Sector-I-incinta carouri J56 J57, Sector de Est, Sector-III-C1 1994 via principalis, Sector VIII, Sector X, raport interdisciplinar, Capidava IMDA*, CCA. Campania 2009, Suceava, 2010, p. 40-50.
- Colectiv – *Capidava, comuna Topalu, jud. Constanța. Sector I intra muros – Bazilica paleocreștină, Sector III intra muros, Sectorul de Est, Sectorul VII intra muros, Sectorul VIII extra muros, Sectorul X extra muros*, CCA. Campania 2010, Sibiu, 2011, p. 23-33.

- Colectiv – *Pantelimonu de Sus, comua Pantelimon, Jud. Constanța [Ulmetum]. Sector Nord, Sector Poarta de Nord-Vest, Sector Vest, Sector Sud, Sector "Cartaș; cuptor Panaitescu" (extra muros*), CCA. Campania 2010, Sibiu, 2011, p. 96-99.
- Colectiv – *Capidava, comuna Topalu, jud. Constanța. Sectorul III. Clădirea C 1/1994, C 2/2011 și via principalis, Sectorul de Est, Sectorul VIII extra muros, Sectorul X extra muros*, CCA, Campania 2011, Târgu Mureș, 2012, p. 82-91.
- Colectiv – *Capidava, comuna Topalu, jud. Constanța. Sectorul III. Clădirea C 1/1994, C 2/2011 și via principalis, Sectorul de Est, Sectorul VIII extra muros*, CCA, Campania 2012, Craiova, 2013, p. 30-35.

V. Lucrări de muzeografie, bibliografii, istorie, cataloage de expoziții
- Expoziția "Artă și religie în Dobrogea romană", Constanța, 2013 (editor).
- Catalogul expoziției „Romanii în Pontul Stâng în perioada Principatului"/Exhibition Catalog „The Romans in the Left Pontud During the Principate", Biblioteca Istro-Pontică. Seria Patrimoniu 7, Tulcea, 2012 (colaborare).

VI. Comunicări la sesiuni științifice
- *New considerations concerning the cult of goddess Venus at Tomis*, la „Gods and Humans", International Conference of Archaeology, Varna, 18th-20th September 2008.
- *Amphorae from a Roman-Byzantine edifice in Capidava,* la: Colocviul Internațional "Production and Trade of Amphorae in the Black Sea" (PATABS), Constanța, 6-10 oct. 2009.

NU POȚI AVEA MAI MULTE CEASURI ÎN VIAȚĂ, DOAR MAI MULTĂ VIAȚĂ ÎN TIMPUL DAT

Pentru cei care au avut ocazia să discute sau chiar să lucreze cu doamna Zaharia Covacef cred ca impresia lăsată a fost întotdeauna puternică și fascinantă. Nu mulți oameni au șansa să poată lucra într-un domeniu care le este drag și îi interesează dincolo de limite. Se poate spune că între acești puțini se numără arheologii, mai ales unii dintre cei care trăiesc și lucrează în România. Sau poate este doar o părere. Oricum, doamna Covacef se afla printre acești fericiți. Dacă trebuie o dovadă în acest sens n-ar fi decât de menţionat activitatea sa după pensionare, când a continuat să lucreze atât în muzeu cât și pe teren, cu același entuziasm, până în ultima clipă. Unele dintre proiectele sale rămân să fie finalizate, între acestea volumele dedicate monumentelor din Tomis și teritoriu pentru seria *Corpus Signorum Imperii Romani*. Pentru cercetările de teren de anvergură, precum cele de la Capidava și Ulmetum, drumul deschis are deja continuatori, tineri pe care i-a format de-a lungul timpului.

Personalitatea acestei doamne nu poate fi exprimată doar în câteva cuvinte. La apariția în 2002 a volumului dedicat artei sculpturale romane în Dobrogea prezentarea autoarei a fost deosebit de relevantă: arheolog profesionist, muzeograf, dar și soție și mamă. Este poate unul dintre exemplele cele mai elocvente de reușită și înțelepciune, de dragoste pentru meserie și pentru oameni.

Cred că cel mai bine o caracterizează sintagma "cu drag". Exprimată verbal sau doar prin acțiune, aceasta era răspunsul la idei de proiecte, planuri editoriale și expoziționale, personale sau implicând muzeul de care îi este strâns legată viața și activitatea științifică încă din 1967. Aceasta era sentimentul sau poate starea de spirit cu care rămâneai după o prezentare a săpăturilor în curs într-o vizită la Capidava, pe șantier, sau un ghidaj prin sala tezaurului de sculpturi de la muzeul din Constanța.

Am fost fascinați când descria momentul în care a realizat că piciorul de masă cu decor sculptural, numit de dânsa "Venus din Tomis" poate fi completat cu un fragment, capul, intrat în colecțiile muzeului din Constanța cu mai bine de trei decenii înainte. Atunci când vorbea despre fiicele sale, despre victorii la concursuri de tir ori noile apariții editoriale ale soțului, avea aceeași sclipire în ochi și căldură în glas.

Doamna Covacef aparține unei generații de arheologi care au trăit timpuri foarte diferite, nu numai în privința valorilor, a condițiilor de viață și de cercetare, dar și a tempo-ului și priorităților. Numai că exact acestei generații dragostea de oameni și de meserie i-a dat forța de adaptare și supraviețuire. Putem fi doar recunoscători că aceștia există, că ne-a fost dat să le fim alături un timp, să îi cunoaștem și să învățăm de la dânșii.

Calitatea umană, căldura sufletească, fascinația și dragostea pentru antichitate o caracterizează pe această Doamnă a arheologiei românești, în fața căreia colegii de breaslă - din muzeu, din țară și de peste hotare, studenții, tinerii cercetători, numeroșii vizitatori cărora le-a povestit despre trecut, monumente sau arheologie - se înclină în aceste momente în care, deși plecată dintre noi, rămâne în memoria noastră pentru totdeauna.

Cristina-Georgeta ALEXANDRESCU

MARBLE ANALYSES OF SCULPTURES FROM THE TERRITORY OF DOBRUDJA IN THE COLLECTIONS OF THE MUSEUM OF NATIONAL HISTORY AND ARCHAEOLOGY CONSTANȚA

Cristina-Georgeta ALEXANDRESCU[*], Judit ZÖLDFÖLDI[*]
Heinrich TAUBALD[*]

Keywords: *marble analyses, import, sculpture, Dobrudja.*
Cuvinte cheie: *analize marmură, import, sculptură, Dobrogea.*

Abstract: *The well known fact that the ancient sculpture in the region between the Danube and the Black Sea, especially in the Greek cities, was made of imported marble makes interdisciplinary research necessary in order to identify the sources of the material and gain insight into the economic and political life of the ancient cities and their territories. Within a research project dedicated to the study of ancient stone monuments from Romania (www.arheomedia.ro) it was possible to analyze the marble of 26 monuments in the collections of the Museum of National History and Archaeology in Constanța. The sampling and documentation (macroscopically description, determination of the maximum grain size etc) in the museum was completed with investigations of the powdered samples in the laboratories in Germany (stable isotope analysis - $\delta^{18}O$ and $\delta^{13}C$ -, and powder diffraction). The analytical results indicate that the raw materials of the investigated white marble objects originate predominantly from the Island Paros (lychnitic and non-lychnitic) and Thasos (Aliki). Some fine grained marbles might come from Penteli, Dokimeion and Miletus. In three cases the material could stem from the quarries in Yatagan, but the results of ongoing investigations (trace elements and $^{87}Sr/^{86}Sr$ isotopic analysis) will offer certitude for this identification, as for the marble identification of other five monuments, considered (based on the stable isotope analysis and maximum grain size) to come from the Thasos Aliki quarry.*

Rezumat: *Este cunoscut faptul că sculptura antică din regiunea dintre Dunăre și mare, în special în orașele grecești, era realizată din marmură de import. Această realitate face necesare cercetări interdisciplinare care să identifice sursa materialului și să ofere*

[*]C.-G. ALEXANDRESCU, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" Bucharest, cgetalexandrescu@gmail.com; Judit ZÖLDFÖLDI, Institute of Materials Testing, University of Stuttgart, Germany; Heinrich TAUBALD, Chair of Isotope Geochemistry, University of Tübingen, Germany.

detalii asupra relațiilor economice și politice ale orașelor antice și teritoriilor lor. În cadrul unui proiect dedicat cercetării monumentelor antice din piatră de pe teritoriul României (www.arheomedia.ro) a fost posibilă investigarea a 26 monumente din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța. Documentarea (descriere macroscopică, determinarea dimensiunii maxime a cristalelor etc.) și prelevarea de probe de marmură a fost făcută la muzeu. Analizele probelor de pulbere de marmură (analiza izotopilor stabili $\delta^{18}O$ și $\delta^{13}C$ și difracția pulberii) s-au desfășurat în laboratoare din Germania. Rezultatele indică originea marmurelor albe folosite la realizarea monumentelor investigate ca fiind majoritar cariere de pe insulele Paros (lychnitică și non-lychnitică) și Thasos (Aliki). Unele marmure cu granulație fină provin din Penteli, Dokimeion și Miletus. În trei cazuri materialul pare să provină din cariere din zona Yatagan. Pentru certitudine sunt așteptate rezultatele unor analize încă în desfășurare (analiza izotopică a $^{87}Sr/^{86}Sr$ și a elementelor urmă). Asemănătoare este și situația altor cinci monumente care, în baza rezultatelor analizei izotopilor stabili și a dimensiunii cristalelor, este probabil să provină din cariera Thasos Aliki.

Introduction

Investigations on the raw materials of ancient stone monuments have been of interest in the previous decades of research of ancient art on the territory of Romania[1].

The aim of the present study was the scientific investigation and determination of the raw material origin of 26 marble objects in the collections of the Museum of National History and Archeology Constanța (MINAC)[2] in order to a) determine the quarry of origin and b) to enable further archaeological investigation and interpretation on history, transportation and sculpture workshop.

The monuments under investigation for the present contribution (**Table 1**) have been selected by Zaharia Covacef within the preparations for the temporary exhibition "Art and cults in Roman Dobrogea" at the museum in Constanța (2013)[3]. Beside monuments from the permanent exhibition there are fragmentary

[1] PENȚIA *et al*. 1999; ALEXANDRESCU VIANU 2000, p. 19-20 and 29-30; COVACEF 2002, p. 295-297; PENȚIA et al. 2002a (especially for depictions of the Thracian Rider), including the relief from Arsa (MINAC inv. no 42; here CT19); MÜLLER *et al*. 2012 (with the list of previous studies of the same team).

[2] The authors would like to acknowledge the colleagues from the Museum of National History and Archaeology in Constanța for their interest and support during the documentation in Constanța and afterwards. We are indebted to the editors of the Pontica review for accepting this contribution as a tribute to our colleague Zaharia Covacef. Her essential contribution to this study was unfortunatly limited to the selection of the monuments to be investigated (in the campaign from July 2013). She will remain in our memory.

[3] The present investigations as well as several publications and a temporary exhibition in Bucharest (2013) have been realised within the frame of the ArheoMedia-project [TE 113_2010-2013 / PN II/2007-2013: Human Resources - *Arheo-Media: formation, transmission and transformation of images and texts in Greco-Roman era with special regard to the use of polychromy in the Carpathian-Danubian-Pontic area*), financed by the National Council for Scientific Research (UEFISCDI/CNCS) Romania - www.arheomedia.ro] and in partnership with the Museum of National History and Archaeology in Constanța, with the precious and extraordinary contribution of Zaharia Covacef.

reliefs and sculpture kept in the deposits of the museum in Constanța[4]. The selection did not followed special criteria at that time, especially due to the difficult access to pieces in showcases, storage or special display within the museum. This was the reason for not being able to determine the maximum grain size for the monuments **CT15** and **CT21**.

The small fragment **CT23** (MINAC inv. 45535), without identification, was selected only due to the good preserved red paint[5]. It was a first attempt to use the new available database MissMarble[6] in order to determine the provenance of the imported marble in the area. The plan was (and still is) to continue a systematic approach in the years to come in order to provide the information on used material for the publication of the monuments from Tomis and its territory within the *Corpus Signorum Imperii Romani*. Series.

With two Hellenistic exceptions (the frieze from Mangalia - **CT20** and the Cybele statuette - **CT7**, with the same provenance), the monuments are dated to the period from the first to third century AD.

For the stone monuments, especially those not bearing inscription, the information on their finding context or at least exact place of discovery is very often not available. However it is of great importance to try to find such details in the archival material and complete the presentation of each piece, besides the general information (dimensions, material, and state of conservation) and the stylistic analysis. Further of interest is the eventual reuse of the monument after its initial dedication/display, either as intentional damaging action or during the recycling of the stone as building material (in the Antiquity and/or modern times). Many finds made during intensive modern and contemporary agricultural works or building activities (mainly for dams, highways/roads or industrial buildings, for canalisation works, building of deep parking facilities or basements) lake any chance of proper documentation of initial context, being made either by workers or without possibility of extending the excavated area. The same is valid also for the pieces found during old excavations, with lost documentation, which seems to be the case of many marble sculptures from Mangalia[7]. The situation of the monuments from old collections is even more problematic, for not always is certain that they have been found on the territory of Romania or bought from the antiquities market.

The investigated lot of monuments is shortly presented in **Table 1**. The provenance of the monuments is given also on the map (**Fig. 2**). It can be noticed that the finding places are in the territory of ancient towns and fortifications and

[4] Catalogue entries on the monuments themselves have been recently published by Z. Covacef and are therefore not included in the present paper: COVACEF 2011; COVACEF 2013a; COVACEF 2013b.

[5] It was found in 2004 during the rescue excavations in Piața Ovidiu in Constanța, without documented archaeological context (according to the information given by Z. Covacef and I. Nastasi). The fragment is unpublished.

[6] ZÖLDFÖLDI *et al*. 2008; ZÖLDFÖLDI *et al*. 2011.

[7] e.g. BORDENACHE 1960, 489.

along ancient roads (Camena in the territory of the ancient Ibida/ Slava Rusă; Arsa in the territory of Callatis/ Mangalia; Ciobănița not far from the *semita* leading from Callatis via Tropaeum Traiani/Adamclisi towards Durostorum/ Ostrov-Silistra; Nisipari and Agigea in the territory of Tomis/Constanța), this explaining the way of access of imported material or even sculptures such as the investigated examples.

Of great interest are four sculptures from the so-called "hoard of sculptures" from Tomis (**CT15-18**). This special find has been investigated from different points of view, mainly considering the provenance of the monuments and the moment of hiding[8]. Within a previous interdisciplinary project the marble of the Thracian Rider reliefs was analysed and the results published[9].

Materials and Methods

First examination and measurements have been carried out at the museum itself. The objects have been examined under cold light and UV source and described macroscopically; colored patches, veins, foliation or other typical characteristics of the marble were recorded. Consequently, using a magnifying glass and a millimeter scale, the representative maximum grain size (MGS_v) of the marble was measured directly on the objects, exploiting all the surface of the objects.

Subsequently, in order to damage as little as possible, have been taken only powder samples, by using a micro drill machine with diamond driller (up to 10 mg) after cleaning the surface. Places bearing sculptured artwork or aesthetic and historical information were avoided entirely. In addition, care was taken that the samples were representative for the bulk composition of the marble objects.

X-ray powder diffraction (XRD) measurements have been applied on numerous samples, in order to determine the mineralogical composition: to make decision whether the marble samples are calcitic or dolomitic on the one hand, and to determine the accessory minerals on the other hand. The XRD measurements have been carried out at the Institute of Materials Science, University of Stuttgart, by using a Bruker AXS D8, Cu-Kα-radiation, Sol-X-detector.

Stable isotope analysis was performed at the Chair of Isotope Geochemistry; University of Tübingen, Germany by using a Thermo Finnigan Gasbench II device coupled with a Finnigan MAT 252 IRMS. The stable isotopic ratios of carbon and oxygen were measured relative to the international standard PDB (Pee Dee Belemnite) and expressed in delta values, $\delta^{13}C_{PDB}$ (‰) and $\delta^{18}O_{PDB}$ (‰) respectively. The standard error for the delta values is 0.1 ‰ both for carbon and oxygen. Pee Dee Belemnite is the traditional reference for carbon and oxygen stable isotopic measurements[10].

[8] COVACEF 2011, p. 26-74 (with bibliography); ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009, p. 76-79; BAUCHHENSS 2013.

[9] PENȚIA *et al.* 2002a, table 1 and table 4, nos 1,2, 3 and 7.

[10] HERZ 1987; GORGONI *et al*. 2002.

Results and Interpretation

The provenance of the raw material of the archaeological objects was determined by using a combination of oxygen and carbon stable isotopes ratios and petrographic and morphological parameters (homogeneity, maximum grain size – MGS, colour and odour) and mineralogical composition (calcitic/dolomitic marble).

Grain size measurements

Based on the maximum grain size values of the investigated objects at the Museum of Constanța, there are three main groups to be distinguished (**Table 1** and **Fig. 3**). The first group includes fine grained marbles (samples **CT2**, **CT7**, **CT12**, and **CT23**) with MGS_v -values between 1.0 – 1.4 mm. The lower maximum grain size is typical for the quarries Penteli and Mani, but samples are known with similar maximum grain size values in the quarries Hymettos, Doliana, Paros-Chorodaki, Carrara, Serravezza, Afyon, Ephesos, Miletus and Proconnesos. The second group includes medium grained marbles (**CT3**, **CT4**, **CT5**, **CT8**, **CT10**, **CT11**, **CT13**, **CT14**, **CT17**, **CT18**, **CT22**, **CT24** and **CT25**) with MGS_v -values between 1.7 – 2.5 mm. This maximum grain size values are typical for the quarries on the island Paros (both Marathi and Chorodaki), Thasos-Saliara, Aphrodisias, Hierapolis, Ephesos, Miletus and Proconnesos. There are coarse grained marbles in the third group (samples **CT1**, **CT6**, **CT9**, **CT16**, **CT19**, **CT20**, and **CT26**) with MGS_v -values between 2.7 – 3.7 mm. Similar values are typical from Thasos-Aliki and Naxos Apollonas, but samples are known with similar maximum grain size values also in the quarries Naxos-Kinidaros, Thasos-Cape Phanari and Thasos-Acropolis, sporadically occurring at Aphrodisias, Thiountas and Hierapolis as well[11].

Mineralogical composition

As only powder sample material have been taken, X-ray diffraction analyses (XRD) have been applied to identify the minerals present in the raw material. Based on the analyses almost all the samples are pure calcitic marbles (**Fig. 4**). Solely the sample **CT7** contains dolomite and **CT12** quartz as accessory mineral.

Stable isotopic investigation and their interpretation considering the mineralogical and petrological properties

Stable isotope data ($\delta^{18}O$ and $\delta^{13}C$) of the investigated objects are listed in the **Table 1**. First of all, we checked, whether the raw material of the investigated objects could stem from "local" quarries in Romania near to the sites known as provenance of the analysed monuments. **Fig. 5** shows that none of the objects was made of local marble.

Further, the results were compared to the isotopic distribution of ancient and modern quarries in the Mediterranean and the Alpine-Carpathian Region. Because of the frequent overlapping of the isotopic signature of numerous quarries (at least 3000 pairs of $\delta^{13}C$ and $\delta^{18}O$ values are available from more than

[11] e.g. CRAMER 2004; ATTANASIO *et al*. 2006; ZÖLDFÖLDI 2011.

400 quarries in the literature[12]), the isotopic values of the marbles and quarries have been pre-selected based on their maximum grain size for future comparison.

The samples of the first group including fine grained marbles have been compared with marbles from the Mediterranean Region that have maximum grain size up to 1.5 mm (**Fig. 6**). Two of the samples, **CT7** and **CT12** have relatively low $\delta^{18}O$ values, very similar to the marbles of Penteli. The accessory minerals and the red patina on the surface confirm this assumption. Sample **CT2** falls within the isotopic field of Afyon (ancient Dokimeion, most probably in the Röder 1 - Bacakale quarry). The quarry Ridge 2 in Aphrodisias cannot be excluded based on the isotopic results, but this marble has typically higher maximum grain size. The sample **CT23** has less negative $\delta^{18}O$ values, and falls into the isotopic fields of Miletus Hill2, Carrara Colonnata or Sponda, Proconnesos Altıntaş, Hymettos, Mani, also Seravezza cannot be excluded based on the isotopic values. However, Carrara and Serravezza have been excluded as possible provenance, because of the smaller grain size. Also marbles from Hymettos and Mani have smaller maximum grain size values. The marbles from Proconnesos Altıntaş have typically higher maximum grain size and smell of rotten egg, which wasn't the case for sample **CT23**.

The samples of the second group including medium grained marbles (**CT3**, **CT4**, **CT5**, **CT8**, **CT10**, **CT11**, **CT13**, **CT14**, **CT17**, **CT18**, **CT22**, **CT24** and **CT25**) have been compared with marbles selected from the Mediterranean Region having maximum grain size between 1.5 and 3.0 mm. The sample **CT17** falls within the isotopic field of Ephesos, Belevi quarry; the samples **CT11** and **CT13** have very similar isotopic values like the lychnitic marbles of the Marathi quarries from the island Paros. Sample **CT20** has very similar stable isotopic values to the marbles from the Chorodaki quarries on the island of Paros. The samples **CT3**, **CT4**, **CT5**, **CT8** and **CT21** fall into the isotopic field of the non-lychnitic marbles of the Marathi quarries from Paros. The quarries Saraylar and Altıntaş on the island Proconnesos that supply marbles with similar isotopic signature can be excluded because the investigated samples are pure calcitic, homeoblastic, white marbles while those of Proconnesos are heteroblastic; they have frequently greyish layers and stripes and always contain dolomite as accessory mineral, and smell like rotten egg. The stable isotopic values of the objects **CT10**, **CT14**, **CT18**, **CT22**, **CT24**, and **CT25** suggest the origin of Proconnesos, but also these samples do not have the characteristic properties of the Proconnesos marbles. Even if some pure white specimens are present in the quarries of Proconnesos, the dimensions depend on the spacing between the grey streaks and are usually rather limited, apart from the fact that the fetid odour could not be recognized during sampling of the investigated objects of the Museum of Constanța. According to Cramer only the dolomitic marbles on Proconnesos do not have this odour[13].

Based on the distribution diagram of the $\delta^{18}O$ and $\delta^{13}C$ of the West Anatolian marble quarries there are only few quarries apart from Proconnesos having similar isotopic signature like the samples **CT10**, **CT14**, **CT19** and **CT25**. These are

[12] ZÖLDFÖLDI *et al*. 2008; ZÖLDFÖLDI *et al*. 2011.
[13] CRAMER 2004.

the quarries Mugla in South-West-Anatolia and Altınoluk belonging to the Kazdag Massiv (ancient Ida Mountain) in the Troad. **Fig. 5** shows that beside some marbles from Altınoluk only the marbles from Mugla-Yatagan can be taken in account as provenance for the samples **CT10**, **CT14** and **CT25** (maybe **CT19**). The maximum grain size of the marbles from Altınoluk constitutes between 1.2 and 3.0 mm, and for the marbles from Mugla between 1.1 and 5.3 mm. The marbles from Yatagan – near to the newly discovered and systematically investigated ancient quarries in Göktepe[14] - are white or white-greyish in colour, have granoblastic texture and consist almost 100% of calcite, and up to 4% of dolomite content are described. In the contrary, the marbles from Altınoluk have dolomite content between 5-12% and they are rich in accessory minerals (apatite, quartz, phlogopite, diopside, titanite, perovskite, rutile, etc.)[15]. Therefore, the provenance of Yatagan is more likely than Altınoluk. Asgari wrote: "Die Gegend von Yatağan,…ist reich an Marmorbrüchen, die auch heute abgebaut werden. Gleich nördlich von Stratonikeia, bei Aladağ, befinden sich antike Brüche, die ich aber noch nicht untersuchen konnte"[16]. In order to obtain a reliable answer to the question of the origin, future investigations are necessary. Trace element and $^{87}Sr/^{86}Sr$ analyses are in progress; unfortunately the results were not available as yet. Further sampling of some of the monuments (for thin section analysis) would be preferable as well[17].

The origin of the samples **CT18**, **CT22**, **CT24** that fall into the isotopic field of Proconnesos as well, but do not have the characteristics of the Proconnesian marbles, is also undefined. They have very similar isotopic values to the marbles from Thasos Aliki, but those marbles have higher maximum grain size. Trace element and $^{87}Sr/^{86}Sr$ analyses are in progress for these samples as well.

Based on the stable isotopic values all the samples of the third group having bigger maximum grain size than 2.7 mm can be assigned to the Aliki quarries on the island Thasos (samples **CT1**, **CT6**, **CT9**, **CT16**, **CT19** and **CT26**). The values of the sample **CT20** fall into the field of the marbles of the Chorodaki quarry on the island Paros.

Conclusions and Outlook of the investigation on the marble provenance

In the framework of this study 26 monuments from the collections of the museum in Constanţa have been investigated. The objects were made up of white calcitic marble. The observation and description at the museum and the analytical results of the investigated material indicate that the raw materials have a

[14] ATTANASIO *et al*. 2013.

[15] ZÖLDFÖLDI & SATIR 2003.

[16] ASGARI 1977, p. 345, note 37: (translation) 'The area of Yatağan ... is rich in marble quarries, which are mined even today. Just north of Stratonikeia in Aladağ, there are ancient quarries, which I still could not investigate'.

[17] It is obvious that prior attempts to establish the provenance of the marble took samples for thin sections (eg PENŢIA *et al*. 2002a; ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009; MÜLLER *et al*. 2012). Unfortunatly there was not always clear how the publication and the storage of the technical data of such analysis has to be organized in order to allow the research in the future to use the same sample, whitout additional intervention on the monument.

widespread origin. Summarizing the stable isotopic and grain size analytical properties, the origin could be determined for most of the samples: there is strong evidence that the raw material for the samples **CT7** and **CT12** stems from Penteli, for the samples **CT1**, **CT6**, **CT9**, **CT16** and **CT26** stems from Thasos Aliki, the sample **CT2** comes from Dokimeon, the raw material of the samples **CT3**, **CT4**, **CT5**, **CT8**, probably **CT21** comes from the non-lychnitic, but the samples **CT11** and **CT12** from lychnitic marble quarries on the island of Paros, the sample **CT20** from the Chorodaki quarries on Paros. Trace element and $^{87}Sr/^{86}Sr$ analyses are in progress; they could confirm the origin[18]. Further sampling of some of the objects would be preferable as well.

The raw material of the sample **CT17** comes most probably from Ephesos Belevi, and **CT23** from Miletus. The origin of the raw material of the samples **CT15**, **CT18**, **CT19**, **CT22** and **CT24** is presumably Thasos Aliki, but future verifications are needed. The samples **CT10**, **CT14** and **CT25** could stem from the quarries in Yatagan, future investigation is needed here as well.

Comments on the monuments

The Fortuna with Pontos statue has been in the literature considered to belong to the school of Nicomedia. The marble of this statue has been sampled (also for thin section!) and investigated in the 90s. However the technical results are not published, only the conclusion is mentioned in the archaeological study of M. Alexandrescu-Vianu[19]. The assertion there is that the marble is either from Proconessos or Dokimeion, meaning very different from the result of the present investigation (**CT15**: Thasos Aliki)[20]. Even if the style analysis concludes that the statue was made by the Nicomedian artists the result of the present investigation on the marble (using a significantly wider reference database!) is not surprising or unique. There are examples of artists from the region working in areas with import of marble material and working in other available marbles or even in local limestone[21].

Within the discussion of crafts from Nicomedia working in the region of Dobrudja quite puzzling is the case of the main Mithra relief from the so-called "La Adam"-cave, very well known due to its inscription mentioning the artist: Phoibos of Nicomedia[22]. The analysis of the stone material of the monuments found on the same spot[23] identified it as local Jurassic limestone. However, this

[18] PENTIA 2002b.

[19] ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009, p. 56, T10.

[20] Dokimeion can be excluded with high degree of certainty, based on the stable isotopic values. Similar stable isotopic values have the marbles from Proconnesos - the Altıntas quarry. But they all have the fetid odour which is missing in the sample **CT15**.

[21] Athens: WARD-PERKINS 1980, p. 33; Leptis Magna: BIANCHI *et al*. 2011.

[22] ISM I 374.

[23] Four monuments (two altars, one table, one Mithras relief) from the so-called "La Adam"-cave have been investigated by the geologist dr. A. Baltres (Geological Institute of Romania, Bucharest) within the ArheoMedia-project (see above note 3). The fifth piece found in the same spot, a second Mithras relief, without inscription, was kept in a showcase not accesible for the investigation: ALEXANDRESCU VIANU 2000, p. 138, cat. no 192, pl. 77b (the lithic material is identified as limestone).

relief seams to have been investigated in the 90s of the last century with the identification of the material as marble from Dokimeion[24].

During the study of ancient stone monuments and use of stone material (locally available and imported) in the area of the ancient Troesmis, in the north-western corner of the province of Moesia inferior it was observed the great awareness of the available resources and the economic use and recycling process of the various kinds of stone, depending upon the final project: fortification, private of public building, funerary monument, honorary or votive monument etc.[25]

The lot of monuments under investigation here confirms the observations. While in the Greek cities on the shore of the Black Sea the imported marble was used in great quantities[26], in their territory the local stone was preferred even if the crafts could have been either foreign or locals trained in the workshops of the foreign crafts in the centers of the region. One further example is Camena (Tulcea County) from where several stone monuments are known and where the local limestone from the northern Dobrudja was used for architectural elements, large scale inscriptions and public buildings but also for monuments usually made of marble, like a beautiful funerary stela with the deceased on a kline, holding a dove[27]. Votive reliefs of imported marble - like the here investigated **CT25** - are also attested as found within the same locality[28].

An interesting observation - in relation to the determined provenance of the marble - is that the three votive reliefs **CT10**, **CT14** and **CT25** are small thin slabs of marble presumably from the Yatagan quarry[29]. The small scale votive reliefs could have been imported as already finished products, needing only an inscription to be carved. The depictions are completely different and quite particular, indicating a special order respectively the availability of specialised crafts for their execution. The example of the reused marble slab from Cernavodă (**CT 24**), bearing the simplified depiction of the Thracian Rider in the "benedictio latina"-gesture[30] on one side, and the badly started depiction of a standing figure (Jupiter?) on the backside proves that the reliefs were sometimes carved in the

[24] ALEXANDRESCU VIANU 2000, p. 137, cat. no 191, pl. 77a: the lithic material is identified as limestone. - However in ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009, p. 57, T 3: the lithic material is identified as marble. Puzzling is further the inventory number given in the table with the results: MINAC 38. Three pages further (ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009, p. 60, note 23) the relief is identified with the number MINAC 33118.

[25] ALEXANDRESCU (forthcoming).

[26] ALEXANDRESCU VIANU 2000, p. 19 mentions that at Histria only the marble was used for sculpture (even if some exceptions in limestone, of bad craftmanship, were found).

[27] ISM V 222; SAUCIUC-SĂVEANU 1934; BĂRBULESCU 2001, p. 95.

[28] The relief has been bought by the museum in Constanța from a private person: COVACEF 2013a, p. 50. - On the reality of dealing with antiquities in the villages and especially with monuments of stone see e.g. BUJDUVEANU 2010, p. 11-12. Similar habits are known from further localities in the region.

[29] CT 10: 20.5x16 cm; CT 14: 25x25 cm; CT 25: 12x9.5x1 cm.

[30] OPPERMANN 2006, p. 26-27. - On the finds of Thracian rider depictions in the Axiopolis/Cernavodă area see HAMPARTUMIAN 1979, p. 35-36, cat. no 12 and 13; OPPERMANN 2006, p. 100; BĂRBULESCU 2001, p. 189.

region[31]. The unfinished depiction on the backside seems even to have been sketched on a higher slab.

From Nisipari, in the territory of Tomis, from the same finding spot, are known to have been found during the works at the dam of the Carasu river (in 1968, 4 km north of the village), two statues of Hercules, of limestone, and the fragmentary marble relief depicting Cybele (**CT 6**)[32]. The statues are of particular interest for their bases are carved in the same block. Actually from the statues only the legs are preserved and the trace of the Hercules club near his right foot. There is no inscription preserved. The identification of the initial monuments is made only by remains from the statues and by the depiction of two of Hercules labours on one of the bases. All three monuments are damaged and the context of discovery was not investigated in detail. It is hence not known if they have been reused in modern times or intentionally destroyed without recycling purpose[33]. The association of the two deities - Hercules and Cybele - is not uncommon in relation to fertility and agricultural activities. The sculptures could have been initially dedicated within a shrine or a temple in the territory of Tomis[34] or the statues could have been also part of the decoration of a villa.

The head of a Dionysos statue (**CT3**) and the large votive relief (32.5x20x6.5 cm) depicting the wine god (**CT4**) have been found during agricultural works at Agigea, near Constanța[35]. Around the Agigea lake was a large settlement with a tumular necropolis along the road towards Mangalia. The site was never systematically investigated but discoveries of various categories of artifacts (dated between the second century BC to the third century AD) are known[36].

On the votive relief for Cybele (**CT21**) from Mangalia the traces of red paint on the borders of the relief and on the altar beside the seated goddess are quite well preserved[37]. The practice of putting red (or darker) lines in order to provide a depth or a movement to the depiction seem to have been no exception[38]. The

[31] The relief was found by locals on the shore of the Danube, between Cernavodă and Seimeni, closer to the first locality (MOSCALU & PETOLESCU 1972, p. 659 with note 3) and was in a private collection before entering the collections of the museum in Constanța - HAMPARTUMIAN 1979, p. 36, cat. no 13.

[32] COVACEF 1975, p. 416-419; COVACEF 2002, p. 145-146, notes 326-327; COVACEF 2011, p. 118-119, cat. no 51.

[33] They came to light at only 15-20 cm from the actual walking level. At Nisipari is recorded a settlement dated to the first-third century AD: BĂRBULESCU 2001, p. 56, note 273. - The dimensions of the slab (25x32x2 cm) and of the bases are quite regular (25x22x18 cm, 27.5x32x24 cm), suitable for building activities etc. COVACEF 1975, p. 416, note 58 mentions that the slab was found between the two bases.

[34] The find is interpreted as such also by BĂRBULESCU 2001, p. 56 and p. 294, no 64.

[35] COVACEF 1998, p. 163-164, fig.1.

[36] BĂRBULESCU 2001, p. 59 with note 304.

[37] Colour illustration in COVACEF 2011, fig. 70. - We need to mention here one unsolved matter regarding the provenance of this relief: in the publications is Mangalia but Z. Covacef skope always of Constanța as finding place.

[38] It could be observed on several marble votive reliefs investigated within the project

traces are not always observed prior to the cleaning of the surfaces or disappear after the discovery, depending on the used materials.

The fragment interpreted as hand of Cybele sitting on the throne (**CT5**) is only one of the possible interpretations. In the region there are no examples of such a depiction. Other plausible hypothesis would be to think at a standing figure. As examples we would mention the statue of the Mithras Petrogenitus in the Brukenthal Museum in Sibiu[39] and two statuettes depicting Liber Pater from the temple of Liber Pater in Apulum/Alba Iulia[40]. All three examples have in common the massive strut bridging from the head of the deity to the upraised left arm holding a torch respectively the thyrsus. In the case of the hand from Constanța, the details of the attribute resemble more like a thyrsus, with the details of the pine cone on the top, leafs and ribbons on the staff. The examples from Dacia are also made of imported marble and were considered even related to a similar statue found in the area of Aphyon[41]. One further example would be a Genius statuette from Carnuntum[42], made of Parian marble.

The small fragment **CT23** (MINAC inv. 45535) is difficult to identify. Plausible would be to think at an attribute (like *cornucopia*) or the head of a sceptre or a tyrsus, marked with colour[43].

The Thracian rider relief from Ciobănița (**CT8**) was found within the territory of Callatis/Mangalia. However the finding context was a reuse of the marble slab for a fourth century building[44]. The stylistic analysis of the monument found best analogies within the province of Moesia inferior, at Tomis and Galata[45], sometimes in monuments carved in limestone. M. Oppermann even considers plausible that the slab was brought to Ciobănița from farer away, eventually from a workshop in Tomis[46]. The dimensions of the slab make however possible an initial purchase from the sea shore and display in the country side shrine[47] from where the late Roman reuse gained building material. This was the case also for the special votive relief from Arsa (**CT19**), attesting also a particular epitheton of the deity[48]. The shape and the dimensions of the relief (large rectangular slab of 31x27x16 cm) and the iconographic similarities with further less skilfully made pieces in Tomis make the hypothesis on the practice of copies

and will be the subject of a separate publication.

[39] MÜLLER *et al*. 2012, p. 105, TR1.

[40] DIACONESCU 2001, p. 175-176, fig. 22 and 23.

[41] MÜLLER *et al*. 2012, p. 56, AP31; DIACONESCU 2001, p.176.

[42] KREMER 2012, p. 41, cat. no 31, pl. 14.

[43] D. BOROȘ , in: DIACONESCU 2001, p.179: mentions that the Liber Pater statuette was bearing traces of initial paint on the head of the thyrsus.

[44] BĂRBULESCU 2001, p. 69.

[45] OPPERMANN 2006, p. 9 and p. 322, pl. 2.

[46] OPPERMANN 2006, cat. no 11, p. 87.

[47] Roman settlement at Ciobănița for the second to fourth century AD: BĂRBULESCU 2001, p. 69 and p. 296, no 121.

[48] ISM III 239; OPPERMANN 2006, cat. no 763, p. 87. - The marble of this relief was analised also by PENȚIA *et al.* 2002a, table 1 and 4, no 9 (identification Paros-Chora2). The isotopic values are similar, but **CT19** dos not fall into the Chorordaki field, see also **fig. 7**.

of a particular composition over a larger area plausible[49]. In the area (to the north of the modern village, towards Pecineaga) is attested a Hellenistic settlement as well as Roman time rural settlement with a tumular necropolis[50]. There is assumed that the local limestone was used also for buildings in Callatis[51].

Related in the provenance of the material is also the fragment **CT9** of a large relief with unknown finding place (registered to be Dobrudja). Still to be recognized is the depiction of a rider to the left and a tree at the left margin of the field of depiction. The identification as Thracian rider is common, however the fact that he rides towards the left is rather unusual[52].

Among the rare pieces of the collections in Constanța are the marble sarcophagi, especially the decorated ones. Z. Covacef published 1974 the two fragments of columnar sarcophagi[53], the material of the one with the depiction of a muse being investigated here (**CT22**). The latest study considering the sarcophagi from the region postulates also that the two fragments in Constanța and one from Odessos might belong to one coffin[54], a possible product of the so-called "late antique group from Rome" of artists coming from Asia Minor and Athens in the later third century AD. However Z. Covacef pointed out that the two fragments in Constanța, due to the differences in the thickness of the coffin wall, are not from the same piece[55]. In order to properly answer the question would be, of course, necessary to re-examine all the fragments and to analyse the marble of the two other fragments as well[56].

The Thanatos head from Ostrov (**CT26**) was part of the decoration of a funerary monument[57].

For the statuette of a seated boy (**CT11**), which could be the depiction of Eros[58], it is also possible to think at a child depiction, with or without funerary function, eventually part of a larger architectural ensemble, like a fountain[59].

The results of the material analyses provide a valuable insight in the trade of marble and the marble workshops within the region, with an important role

[49] For the discussion on this aspect see COVACEF 1978; OPPERMANN 2006, p. 62.

[50] POENARU BORDEA 1963, p. 292-293, no 3; BĂRBULESCU 2001, p. 66-67 and p. 296, no 110;

[51] IONESCU & GEORGESCU 1997, p. 162-163, no 7 and 9.

[52] At OPPERMANN 2006 there is only one example, cat. no 982 from Philippopolis/Plovdiv - see also OPPERMANN 2006, p. 182.

[53] COVACEF 1974, p. 303-304, nr. 1-2, fig. 5-7; KOCH 2013, p. 104, 124 fig. 4.

[54] KOCH 2013, p. 104, 123 fig. 3, 124 fig. 4 125, fig. 5.

[55] COVACEF 1974, p. 304.

[56] ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009, p. 56, T20 mentions the investigation of a "sarcofag coloane" - we assume it is the same fragment in the permanent exhibition, investigated within our lot as CT 22. The identification of the marble was however Proconnessos.

[57] ARICESCU 1970, p. 489; BĂRBULESCU 2001, p. 131-132, especially note 1083; COVACEF 2002, p. 140.

[58] COVACEF 2013a, 41; it is known only that it was found in Constanța, in Piața Unirii.

[59] e.g. LIPPOLD 1956, 194 cat. no. 55, pl. 92; GERCKE 1968, 108-109, FK 34.

played by the city of Tomis/Constanța. The import of Parian and Thasos marble - remaining to be further investigated in which form and at what extent - is well attested by the reliefs and sculptures from Tomis and its territory.

Perspectives

The intention to continue the investigations on the provenance of imported marbles are still valid. Looking back at the previous sampling campaigns and the results or more exactly at the evolution of the investigation it is of great importance to pay attention to the way of publication and storage of samples and information in order to allow re-evaluation without making necessary re-sampling, which might be not possible in some cases.

It would be of great interest to make possible systematic investigation of monuments found in the same archaeological context - like, in order to give two well known examples from Constanța itself, the so-called "hoard of sculptures" or the finds from the so-called "marble workshop". Special analyses of marble used for architectural elements and architectural decoration would be also helpful. The coloured marble attested to have been used in this context has never been investigated.

The trade connections of the area of Dobrudja (the West-Pontic region, between the sea shore and the Danube) with Asia Minor and the Greek islands are indisputable and still to be investigated[60]. The details regarding the sculpture, used lithic material and artists, are far from being clarified and the need of further systematic studies is imperious.

BIBLIOGRAPHY

ALEXANDRESCU (ed.) 2013 - C.-G. Alexandrescu (ed.), *Jupiter on your side... Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area. Accompanying publication for the thematic exhibitions in Bucharest, Alba Iulia and Constanţa. May-September 2013*, Bucharest, 2013.

ALEXANDRESCU (forthcoming) - C.-G. Alexandrescu, *Just stones. Use and reuse of lithic material within the area of the ancient Troesmis (Tulcea County)*.

ALEXANDRESCU VIANU 2000 - M. Alexandrescu Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest–Paris, 2000.

ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009 - M. Alexandrescu Vianu, *Ateliere sculpturale în Moesia inferior. 2. Relațiile cu Bithynia*, SCIVA 59-60, (2008-2009), p. 53-80.

ARICESCU 1970 - A. Aricescu, *Cap de marmură al lui Thanatos descoperit la Ostrov*, SCIV 21 (1970), 3, p. 489-492.

ASGARI 1977 – N. Asgari, *Die Halbfabrikate kleinasiatischer Girlandensarkophage und ihre Herkunft*, Archäologischer Anzeiger, 1977, p. 329-380.

ATTANASIO *et al.* 2006 - D. Attanasio, M. Brilli, N. Ogle, *The Isotopic Signature of Classical Marbles*, Roma, 2006.

ATTANASIO *et al.* 2013 – D. Attanasio, M. Bruno, W. Prochaska, A.B. Yavuz, *A Multi-Method Database of the Black and White Marbles of Göktepe (Aphrodisias), Including Isotopic, EPR, Trace and Petrographic Data,* Archaeometry, 2013, publ. online DOI: 10.1111/arcm.12076.

[60] On the trade between the Pontic area and Rome see for instance RIZZO 2014; especially on marble trade p. 566-569.

BĂRBULESCU 2001 - M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Constanța, 2001.

BAUCHHENSS 2013 - G. Bauchhenß, *Statuettes and Votive Aedicula from Tomi / Constanţa*, in: Alexandrescu (ed.) 2013, p. 79-86.

BIANCHI *et al*. 2011 - F. Bianchi, M. Bruno, C. Gorgoni, P. Pallante, G. Ponti, *The Pilasters of the Severan Basilica at Leptis Magna and the School of Aphrodisias: New Archaeometric and Archaeological Data*, in: Ph. JOCKEY (ed.), *ΛΕΥΚΟΣ ΛΙΘΟΣ Marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires. Actes du VIIIe Colloque international de l'Association for the Study of Marble and Other Stones used in Antiquity (ASMOSIA)*, Aix-en-Provence 12-18 juin 2006, Aix-en-Provence, 2011, p. 329-349.

BORDENACHE 1960 - G. Bordenache, *Antichità greche e romane nel nuovo museo di Mangalia*, Dacia N.S. 4 (1960), p. 489-509.

BUJDUVEANU 2010 - T. Bujduveanu, *Capitel doric de epocă romană descoperit la Vicus Petra*, Constanța, 2010.

COVACEF 1972 - Z. Covacef, *Reliefuri inedite din Muzeul de arheologie Constanţa*, Pontica 5 (1972), p. 513-524.

COVACEF 1974 - Z. Covacef, *Quelques aspetcs de l'art funéraire romain à Tomi*, Pontica 7 (1974), p. 295-305.

COVACEF 1975 - Z. Covacef, *Contribuții privind cultul lui Hercule în Scythia Minor*, Pontica 8 (1975), p. 399-428.

COVACEF 1978 - Z. Covacef, *Aspect inedit de manifestare a cultului Cavalerului Trac*, Pontica 11 (1978), p. 119-125.

COVACEF 1998 -Z. Covacef, *Câteva considerații pe marginea unor noi reliefuri bacchice din Dobrogea*, Pontica 31 (1998), p. 163-170.

COVACEF 2002 - Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană în sec. I-III p.Chr*., Cluj-Napoca, 2002.

COVACEF 2011 - Z. Covacef, *Sculptură antică în expoziția permanentă a Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa*. Bibliotheca Tomitana 8. IMΛGINES 2, Cluj-Napoca, 2011.

COVACEF 2013a - Z. Covacef, *Expoziția „Artă și religie în Dobrogea romana". Catalog*, Constanța, 2013.

COVACEF 2013b - Z. Covacef, catalogue entries in: ALEXANDRESCU (ed.) 2013.

CRAMER 2004 - T. Cramer, *Multivariate Herkunftsanalyse von Marmor auf petrographischer und geochemischer Basis*, Berlin, Doctoral Thesis, Technical University Berlin, 2004 (urn:nbn:de:kobv:83-opus-7426).

DIACONESCU 2001 - A. Diaconescu, *A statue of Liber Pater from Apulum (Alba Iulia)*, Acta Musei Napocensis 38/I (2001), p. 161-180.

GERCKE 1968 - W. Gercke, *Untersuchungen zum römischen Kinderporträt von den Anfängen bis in hadrianische Zeit*, Hamburg, 1968.

GORGONI *et al.* 2002 - C. Gorgoni, L. Lazzarini, P. Pallante, B. Turri, *An updated and detailed mineropetrographic and C-O stable isotopic reference database for the main Mediterranean marbles used in antiquity*, in: J.HERRMANN, N. HERZ (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*, London, 2002, p. 115-131.

HAMPARŢUMIAN 1979 - N. Hamparţumian, *Corpus Cultus Equitis Thracii (CCET). IV: Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*. EPRO 74, Leiden, 1979.

HERZ 1987 - N. Herz, *Carbon and oxygen isotopic ratios: a data base for classical Greek and Roman marble*, Archaeometry 29 (1987), p. 35-43.

IONESCU, GEORGESCU 1997 - M. Ionescu, N.C. Georgescu, *Cercetări perieghetice în teritoriul callatian*, SCIVA 48, (1997), 2, p. 155-175.

KOCH 2013 - G. Koch, *Sarcophagi of Roman imperial rimes in the Balkan provinces: imports, local copies and imitations, native traditions*, in: N. CAMBI, G. KOCH (eds.), *Funerary*

sculpture of the Western Illyricum and neighbouring regions of the Roman Empire, Split, 2013, p. 101-156.

KREMER 2012 - G. Kremer, *Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum, Corpus Signorum Imperii Romani, Carnuntum Supplement* 1, Wien, 2012.

LIPPOLD 1956 - G. Lippold, *Die Skulpturen des Vatikanischen Museums* III.2, Berlin, 1956.

MOSCALU & PETOLESCU 1972 – E. Moscalu & C.C. Petolescu, *Un relief votiv descoperit în Dobrogea*, SCIVA 23 (1972), 4, p. 659-664.

MÜLLER *et al.* 2012 - H. W. Müller, B. Schwaighofer, M. Benea, I. Piso, *Der Marmor im römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 2012.

OPPERMANN 2006 - M. Oppermann, *Der Thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*. Schriften des Zentrums fur Archaologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 7, Langenweißbach, 2006.

PENȚIA *et al.* 1999 - M. Penția, N. Herz, M. Şeclăman, *Marble provenance study of some Roman and Byzantine artifacts discovered in northern Dobrudja - Romania*, in: M. SCHVOERER (ed.), *Archéomateriaux. Marbres et autres roches. Actes du IVeme conférence internationale ASMOSIA IV, France, Bordeaux-Talence, 9-13 octobre 1995*, Bordeaux, 1999, p. 157-164.

PENȚIA *et al.* 2002a - M. Penția, R.H. Tykot, L. Nedelcu, A. Barnea, *Thracian horsemen: a provenance study of marble sculptures from Dobrudja, Romania*, in: J.J.HERRMANN, N. HERZ, R. NEWMANN (eds.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*. ASMOSIA 5, London, 2002, p. 256-262.

PENȚIA *et al.* 2002b - M. Penția, N. Herz, B. Turi, *Provenance determination of classical marbles: a statistical test based on 87Sr/86Sr, 18O/16O and 13C/12C isotopic ratios*, in: L. LAZZARINI (ed.), *Interdisciplinary studies on ancient stone*, Padova, 2002, p. 219-226.

POENARU BORDEA 1963 - Gh. Poenaru-Bordea, *Câteva inscripții recent descoperite în Dobrogea*, StCls 5, 1963, p. 289-297.

RIZZO 2014 - G. Rizzo, *Pontus and Rome: Trade in the Imperial Period*, in: V. COJOCARU, A. COȘKUN, M. DANA (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*. Pontica et Mediterranea 3, Cluj-Napoca, 2014, p. 555-577.

SAUCIUC-SĂVEANU 1934 - T. Sauciuc-Săveanu, *O inscripție latină și alte obiecte antice și știri din satul roman Petra, Camena de azi, din județul Tulcea*, Analele Dobrogei XV (1934), p. 93-112.

WARD-PERKINS 1980 - J. Ward-Perkins, *Nicomedia and the marble trade*, Papers of the British School at Rome, 48 (1980), p. 23-69.

ZÖLDFÖLDI 2011 - J. Zöldföldi, *5000 Years Marble History in Troia and the Troad. Petroarchaeological Study on the Provenance of White Marbles in West Anatolia,* PhD-Thesis, University of Tübingen (http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:21-opus-64811).

ZÖLDFÖLDI *et al.* 2008 – J. Zöldföldi, P. Hegedüs, B. Székely, *Interdisciplinary data base of marble for archaeometric, art historian and restoration use*, in: Ü. YALCIN, H. ÖZBAL, G. PASAMEHMETOGLU (eds.) *Ancient Mining in Turkey and the Eastern Mediterranean*, Ankara, 2008, p. 225-251.

ZÖLDFÖLDI *et al.* 2011 – J. Zöldföldi, P. Hegedüs, B. Székely, *MissMarble, an Interdisciplinary Data Base of Marble for Archaeometric, Art History and Restoration Use*, in: I. TURBANTI-MEMMI (ed.) *Proceedings of the 37th International Symposium on Archaeometry*, Berlin, Heidelberg, 2011, p. 355-361.

ZÖLDFÖLDI & SATIR 2003 - J. ZÖLDFÖLDI & M. SATIR, *Provenance of the White Marble Building Stones in the Monuments of Ancient Troi*, in: G.A. WAGNER, E. PERNICKA, H. P. UERPMANN (eds.) *Troia and the Troad*, Berlin, 2003, p. 203-223.

Sample	MINAC inv.nr.	Object	Excavation	δ ^{13}C d ^{13}C (‰ VPDB)	δ ^{18}Od ^{18}O (‰ VPDB)	MGSv (mm)	Main minerals	Provenance	Bibliography
CT 1	16041	Dioscuri relief	Constanța	**2,81**	**-2,06**	**3,2**	white, heteroblastic, translucent	**Thasos Aliki**	Covacef 1972, 517-519, fig. 4; Covacef 2013b, cat. 84
CT 2	35583	Dionysos statuette	Constanța	**-0,20**	**-4,48**	1,2	white, homeoblastic, calcitic	**Dokimeon Röder 1**	Covacef 2013b, cat. 91
CT 3	38701	Dionysos relief	Agigea	**2,83**	**-3,13**	**2,2**	white, homeoblastic, calcitic	**Paros non lychn.**	Covacef 1998, 163, fig.1; Covacef 2013b, cat. 92
CT 4	15759	Dionysos head	Agigea	**2,69**	**-2,14**	**1,7**	white, homeoblastic, calcitic	**Paros non lychn.**	Covacef 2013b, cat. 93
CT 5	5428	Hand of Cybele?	Constanța	**2,81**	**-2,50**	2,3	white	**Paros non lychn.**	Covacef 2013b, cat. 115
CT 6	17949	Cybele relief	Nisipari	**3,05**	**-2,28**	3,6	homeoblastic, white	**Thasos Aliki**	Covacef 2002, 151, pl. 24, fig.4; Covacef 2013b, cat. 116
CT 7	6814	Cybele statuette	Mangalia	**2,51**	**-6,92**	1	homeo, white, cc+dol+Q+Musc	**Penteli**	Covacef 1972, 514, no 2, fig. 2; Covacef 2013b, cat. 117
CT 8	34356	Thracian Rider relief	Ciobanita	**2,89**	**-2,62**	2,4	white, homeoblastic	**Paros non lychn.**	Covacef 2013b, cat. 103
CT 9	1976	Thracian Rider relief	Dobrogea	**2,97**	**-1,35**	3,1	white, homeoblastic	**Thasos Aliki**	Hamparţumian 1979, 86, no 126; Covacef 2013b, cat. 106.
CT 10	3520	Jupiter and Juno	Mangalia	**2,86**	**-0,52**	2,2	white, homeoblastic, traslucent, grey strips, calcitic	**Yatagan???**	Covacef 2013b, cat. 5
CT 11	11869	Statuette of a boy	Constanța	**4,27**	**-2,57**	**2**	white, homeoblastic, calcitic	**Paros lychn**	Covacef 2013a, p.41
CT 12	45650	Male torso	Constanța	**2,65**	**-5,38**	1,1	homeoblastic, red patina , calcitic	**Penteli**	Covacef 2013a, p.57
CT 13	32	Statue of Iupiter Dolichenus	Hârşova or Constanța	**3,86**	**-2,27**	1,8	white, with black spots, calcitic	**Paros lychn**	Rădulescu 1963, 90, no 9; Rădulescu 1964, 154-155, no 9; Tacheva-Hitova 1974, 64, no 11; ISM V 109; Covacef 2013b, cat. 118.
CT 14	1973	Mithrasrelief	Constanța	**2,68**	**-0,69**	2,1		Yatagan???	Covacef 2013b, cat. 120
CT 15	2001	Fortuna with Pontos	Constanța	**3,35**	**-1,87**	not measured	white, homeoblastic, calcitic	Thasos Aliki?	Covacef 2011, 28-31, no 6
CT 16	2004	Nemesis-Aedicula	Constanța	**3,92**	**-1,95**	2,7	white, homeoblastic, calcitic	**Thasos Aliki**	ISM II, 148; Covacef 2011, 36-37, no 9; Bauchhenss 2013
CT 17	2002	Bust of Isis	Constanța	**3,16**	**-4,48**	2,4	white, homeoblastic, calcitic	**Ephesos Belevi**	Covacef 2011, 32-33, no 7
CT 18	2003	Snake Glykon	Constanța	**2,92**	**-1,40**	2,2	white, homeoblastic	Thasos Aliki?	Covacef 2011, 34-35, no 8
CT 19	42	Thracian Rider relief	Arsa	**2,65**	**-0,70**	2,6	white, homeoblastic	Thasos Aliki (Yatagan?)	ISM III 239; Covacef 2013b, cat. 102
CT 20	38101	Fries with Centauri	Mangalia	**2,16**	**-1,07**	2,7		**Paros Chorodaki**	Covacef 2011, 242-243, cat. 114
CT 21	1914	Cybele relief	Mangalia	**2,42**	**-2,49**	not measured		**Paros non lychn.**	Covacef 2011, 128-129, cat. 56
CT 22	20617	Sarcophagus with muses	Constanța	**3,22**	**-1,38**	2		Thasos Aliki?	Covacef 1974, p. 303 – 305, fig. 6-7; Covacef 2011, 222-223, cat. 104
CT 23	45535	Fragment of a statuette with red paint	Constanța	**2,60**	**-1,62**	1,4	white, with black spots, calcitic	**Miletus Hill 2**	unpublished
CT 24	6546	Thracian Rider relief/Dionysos	Cernavoda	**2,98**	**-1,15**	2,1	white, translucent	Thasos Aliki?	Covacef 2013b, cat. 99
CT 25	47431	Danubian Riders relief	Camena	**2,75**	**-0,50**	2,1	white and light	Yatagan???	Covacef 2013b, cat. 108
CT 26	2763	Thanatos head	Ostrov	**2,89**	**-1,56**	3,7	white, homeoblastic	**Thasos Aliki**	Aricescu 1970, 489 492; Covacef 2013b, cat. 68

Tab. 1

Fig. 1 - Snapshots of the investigated monuments (listed in Table 1) in the MINAC collections.

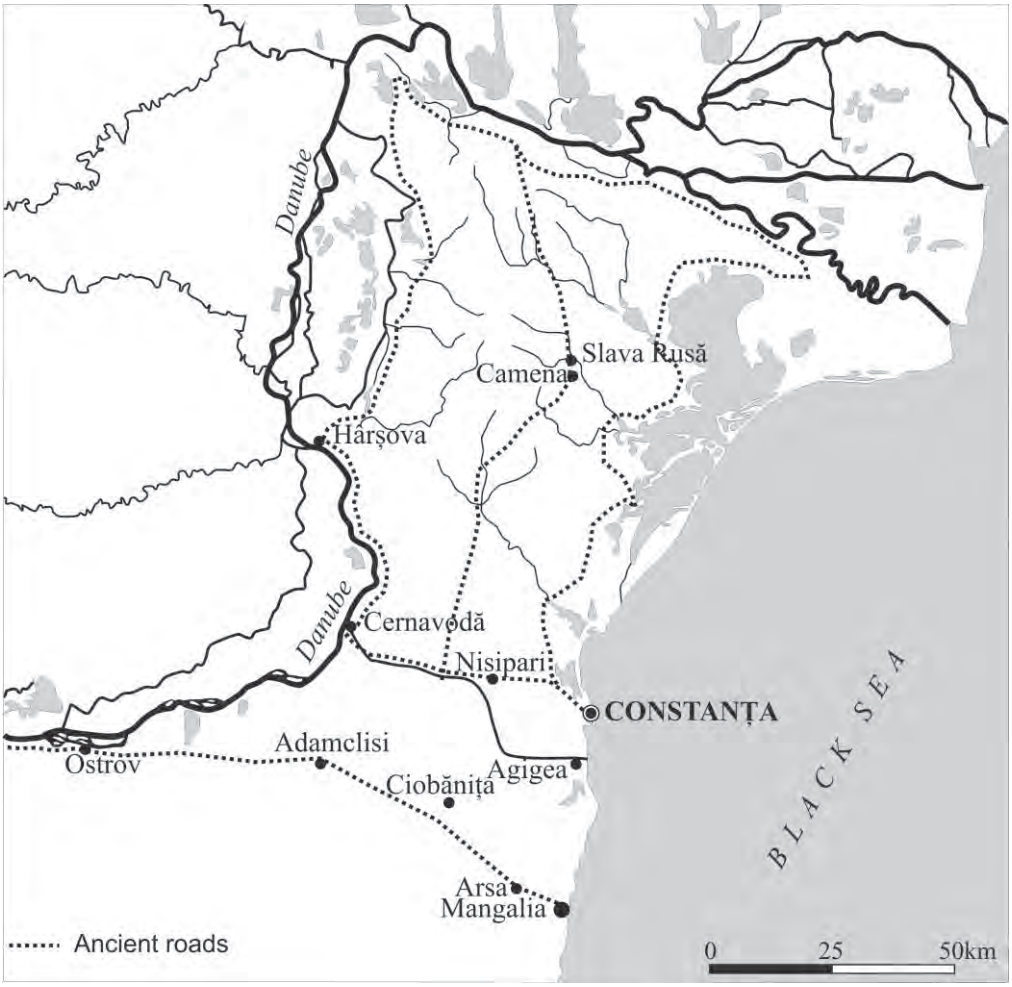

Fig. 2 - Map with the localities of provenance of the investigated monuments (I. Barnea, Institutul de Arheologie Vasile Pârvan).

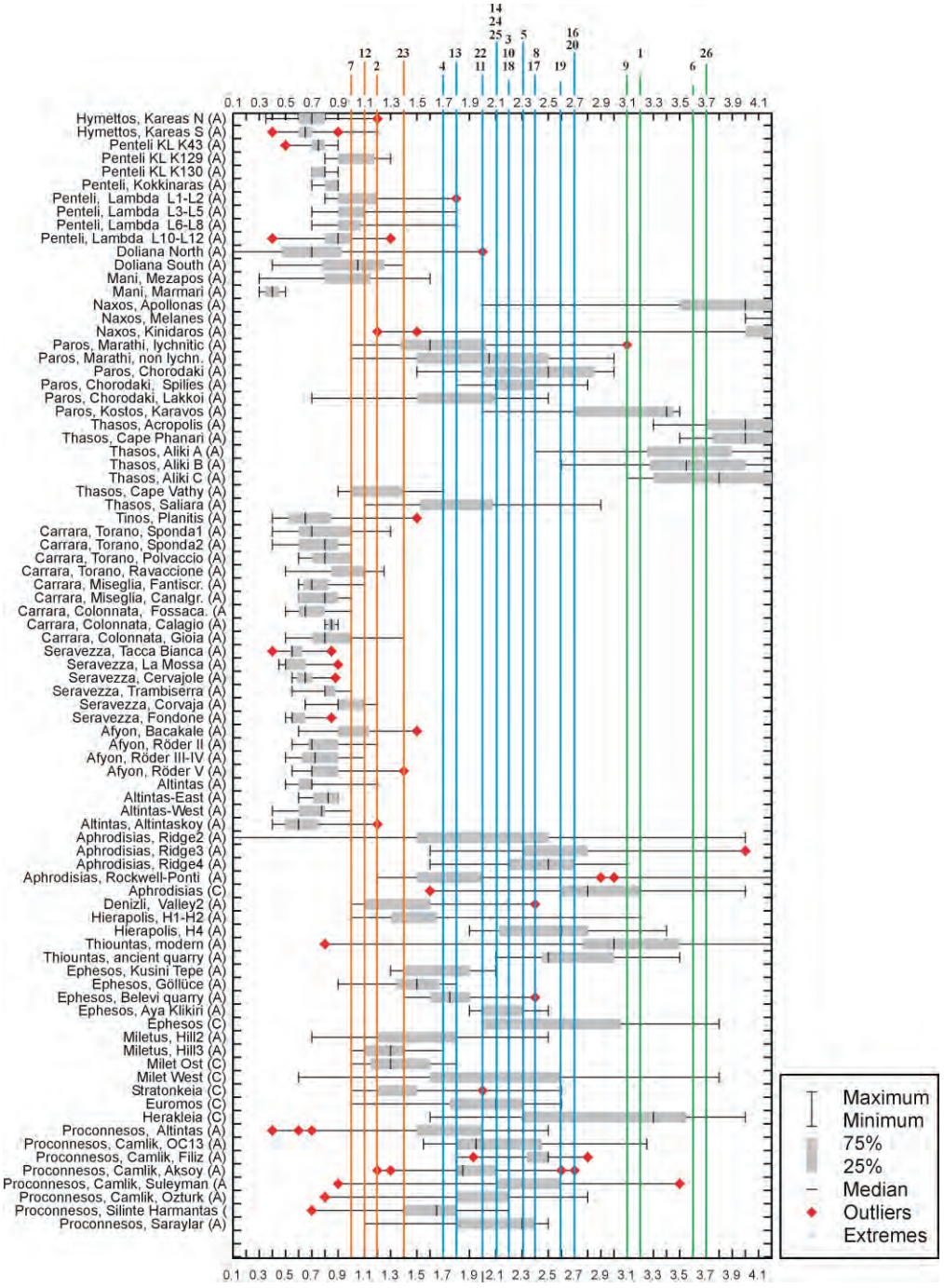

Fig. 3 - Box plot diagram of the maximum grain size values of known ancient and modern quarries in the Mediterranean Region (CRAMER 2004; ATTANASIO *et al.* 2006; ZÖLDFÖLDI 2011) and the analysed samples from MINAC.

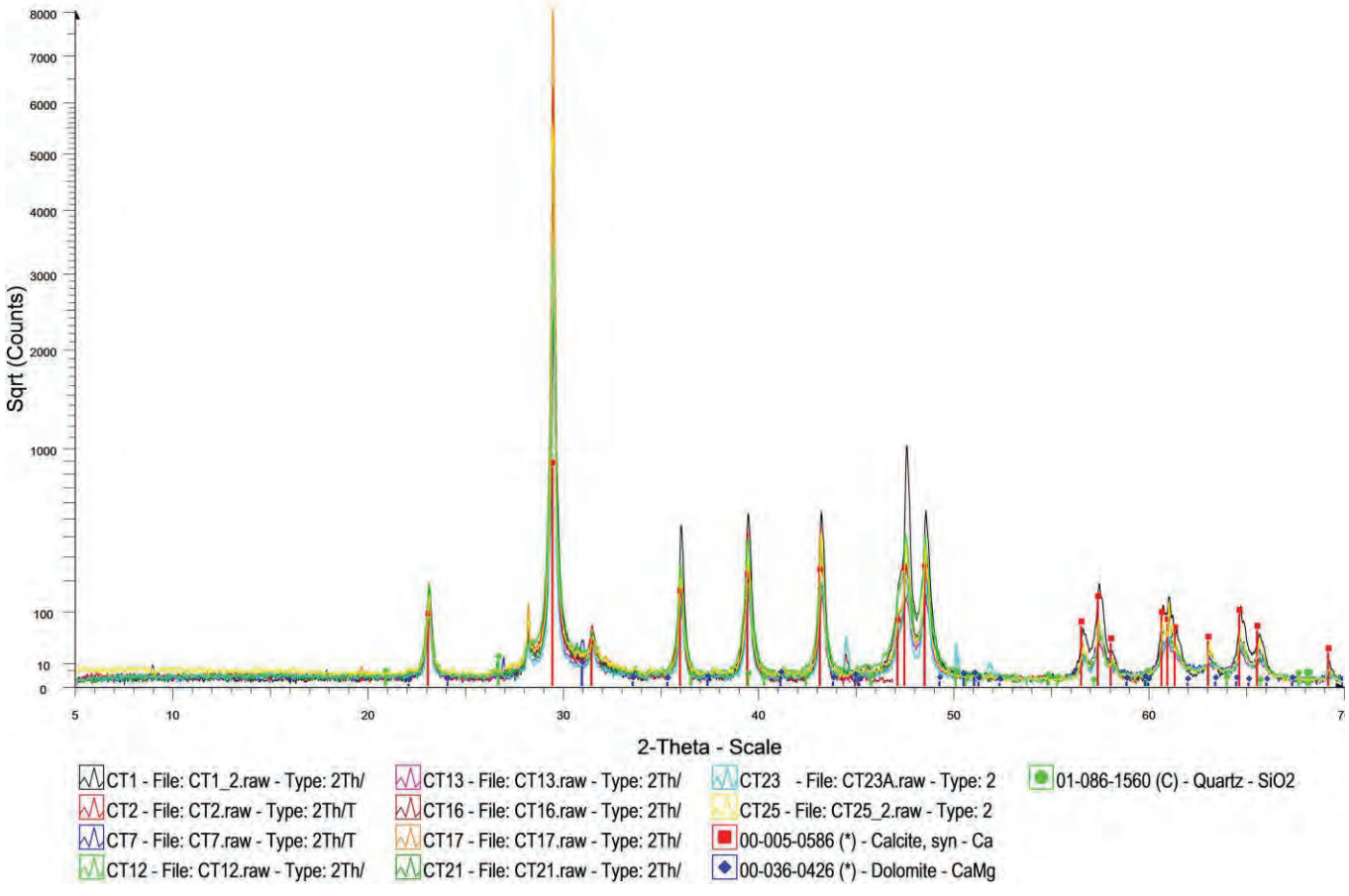

Fig. 4 - Mineralogical composition based on X-ray diffraction analyses of the samples from MINAC.

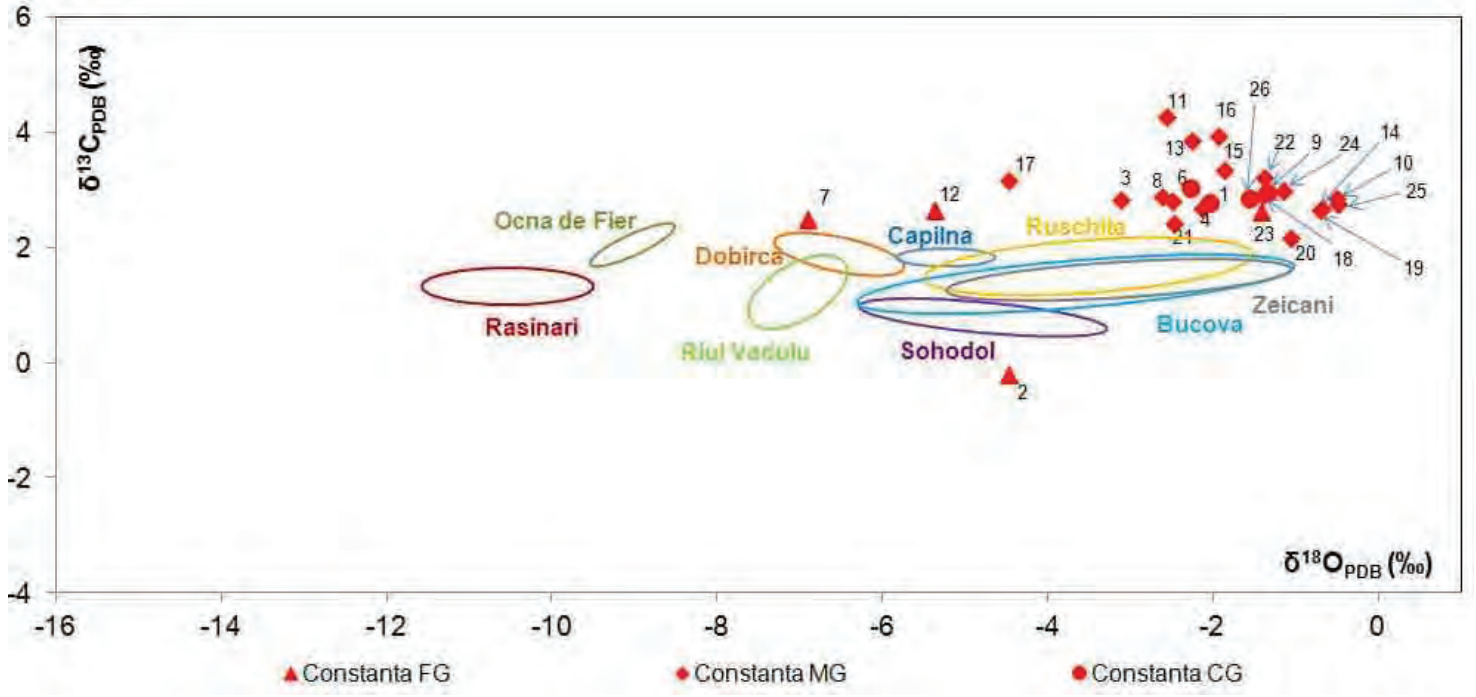

Fig. 5 - $\delta^{13}C$ versus $\delta^{18}O$ diagram of known ancient and modern quarries in Romania (MÜLLER *et al.* 2012) and the analysed samples from MINAC.

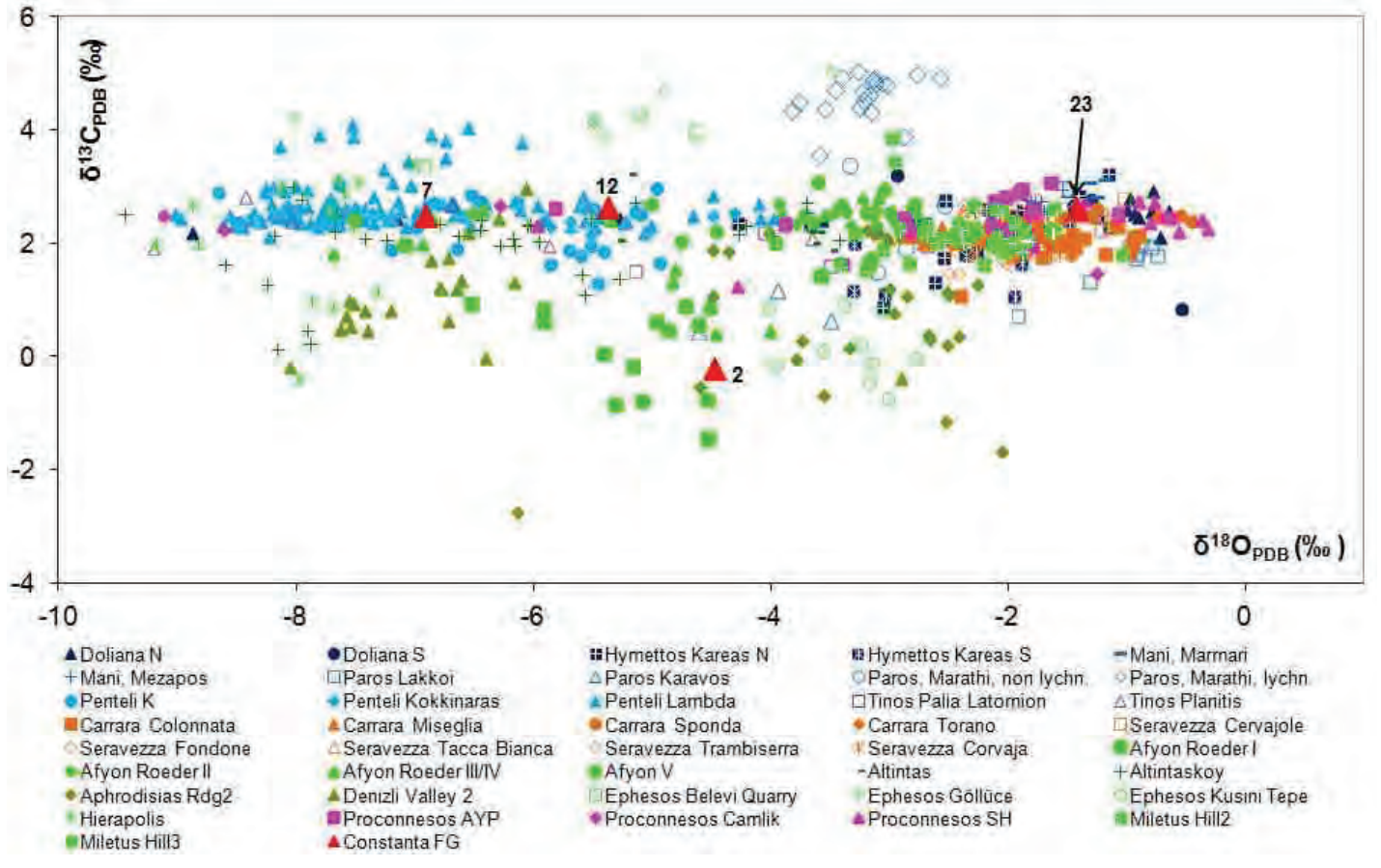

Fig. 6 - $\delta^{13}C$ versus $\delta^{18}O$ cross plot diagram of known ancient and modern quarries in the Mediterranean Region, having calcitic marble samples with a maximum grain size up to 1.5 mm and the analysed samples from MINAC.

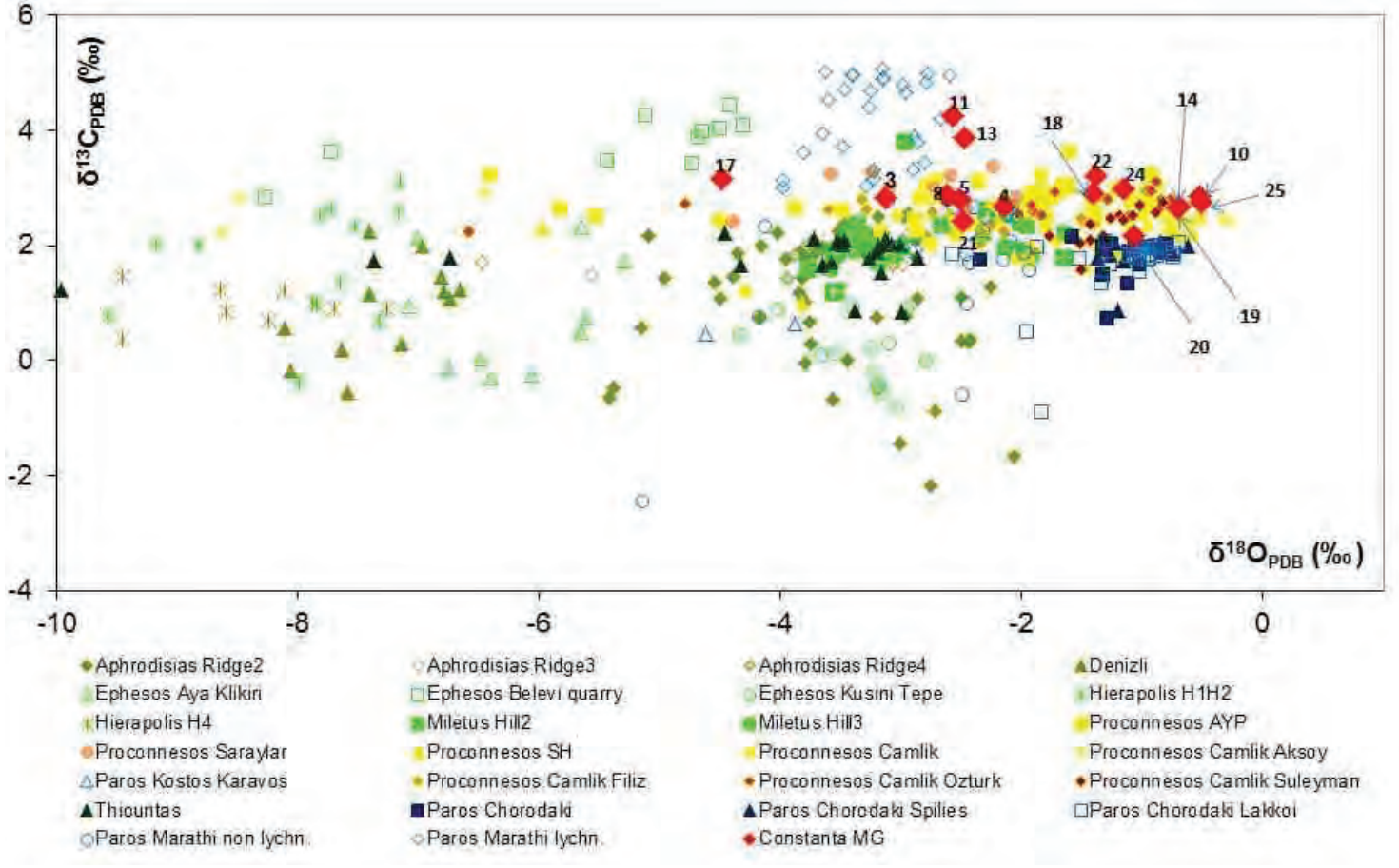

Fig. 7 - $\delta^{13}C$ versus $\delta^{18}O$ cross plot diagram of known ancient and modern quarries in the Mediterranean Region, having calcitic marble samples with a maximum grain size between 1.5 and 3 mm and the analysed middle grained samples from MINAC.

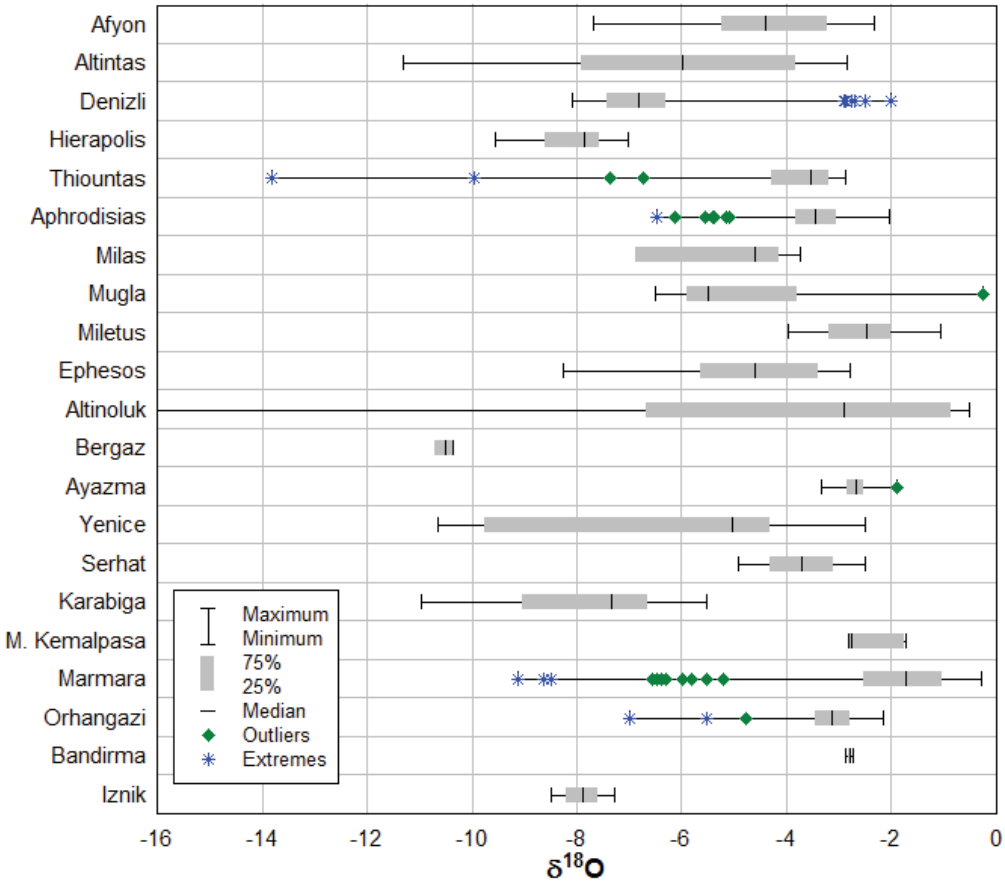

Fig. 8 – Box-whisker plots of distribution of the $\delta^{18}O$ values (‰, relative to PDB) of the West Anatolian marble quarries.

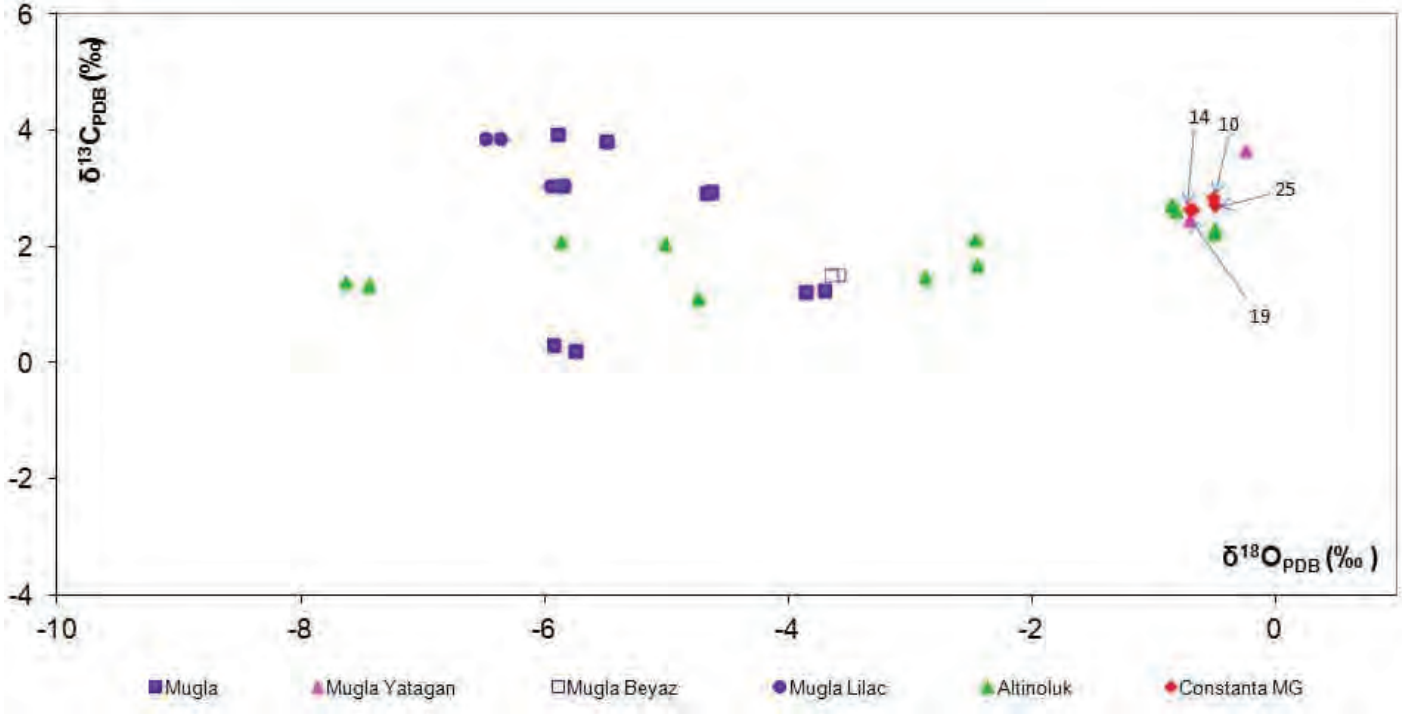

Fig. 9 - $\delta^{13}C$ versus $\delta^{18}O$ cross plot diagram of the quarries Altınoluk and Mugla having calcitic marble samples and the analysed samples CT10, CT14, CT19, CT25 from MINAC.

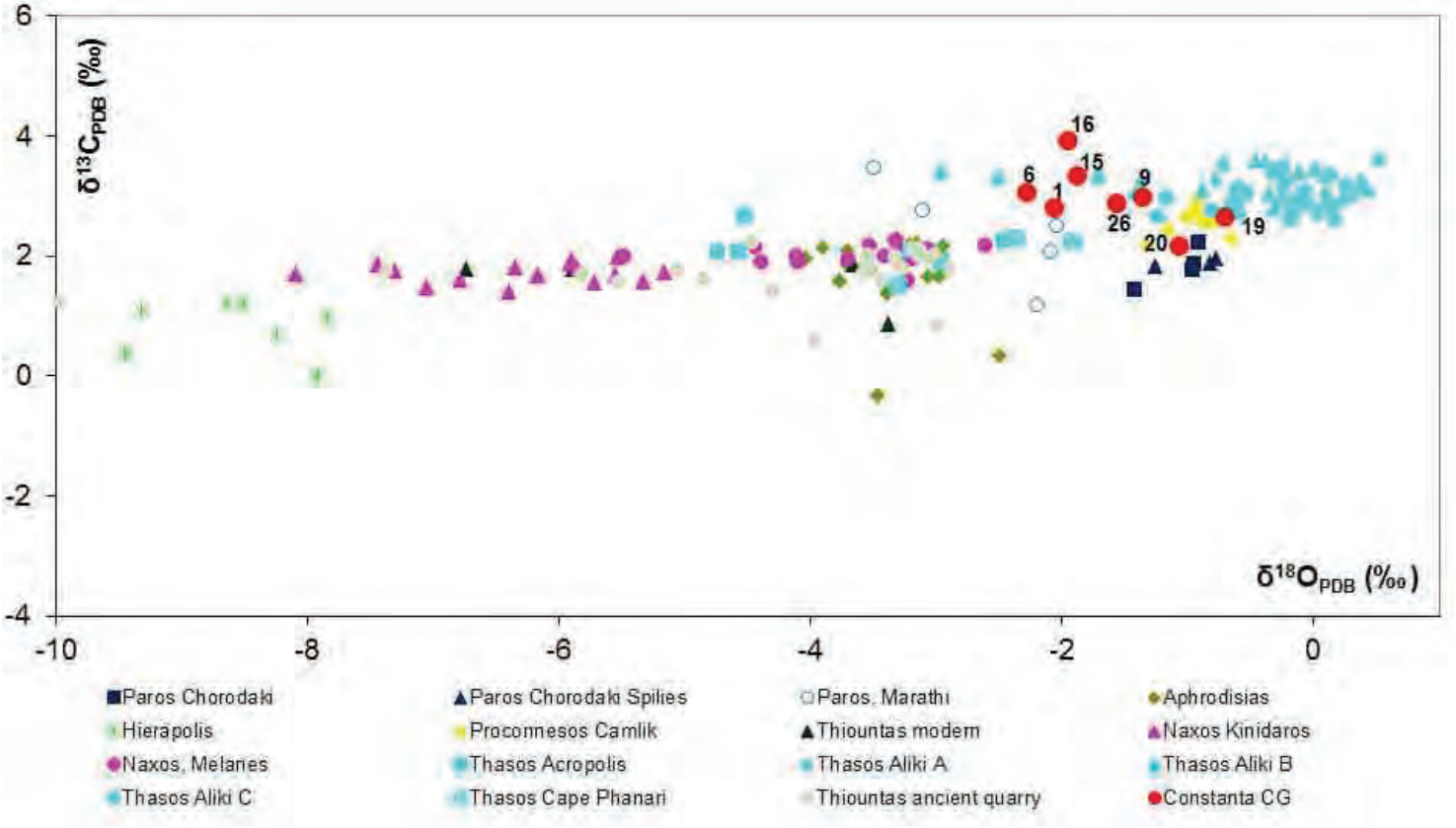

Fig. 10 - $\delta^{13}C$ versus $\delta^{18}O$ cross plot diagram of known ancient and modern quarries in the Mediterranean Region, having calcitic marble samples with a maximum grain size of more than 2.7 mm and the analysed samples at MINAC consisting of coarse grained marbles.

AUGUSTUS ÎN SCRIERILE ANTICE TÂRZII (CU PRIVIRE SPECIALĂ ASUPRA BREVIARIILOR ISTORIOGRAFICE)*

Nelu ZUGRAVU**

Cuvinte-cheie: *Augustus, breuiaria istoriografice, libertas, principatus, vârstele istoriei romane, ciclurile monarhiei imperiale, ideologie expansionistă şi defensivă, princeps bonus.*

Mots-clés: *Augustus, breuiaria historiographiques, libertas, principatus, les âges de l'histoire romaine, les cycles de la monarchie impériale, idéologie expansionniste et défensive, princeps bonus.*

Rezumat: *Articolul analizează informaţiile despre Augustus în scrierile antice târzii, în special în breviariile istoriografice* Liber de Caesaribus *al lui Aurelius Victor (cca 358-360/1),* Breuiarium ab Vrbe condita *al lui Eutropius (369),* Breuiarium rerum gestarum populi Romani *al lui Festus (369-370),* Liber de uiris illustribus Vrbis Romae *redactat de un anonim în ultimul sfert al secolului al IV-lea şi* Epitome de Caesaribus *compusă de un alt anonim în primii ani ai secolului al V-lea. Autorul se opreşte asupra următoarelor probleme de natură politico-ideologică asociate cu numele şi domnia lui Augustus: 1) trecerea de la* libertas *la* principatus*: Augustus* – oppressor libertatis *(Epit. Caes., I, 29); 2) vârstele istoriei romane şi ciclurile monarhiei imperiale: sub Augustus,* Romana res floruit *(Eutr., VII, 9) şi* mos Romae incessit uni prorsus parendi *(Aur. Vict., Caes., 1, 1); 3) ideologia imperialistă: Augustus – de la* exemplum *de promotor al expansionismului roman la model de comportament defensiv; 4) suveranul*

---

* Abrevierile surselor sunt cele cunoscute în dicţionarele şi lucrările de specialitate; cele ale revistelor sunt din *L'Année Philologique*. Alte abrevieri: *ANRW*: *Ausftieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II, *Prinzipat*, Berlin-New York; *BHAC – Bonner Historia-Augusta-Colloquium*, Bonn; *CSHB – Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*; *HAC – Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, I, *Colloquium Parisinum*, Macerata, 1991; VI, *Colloquium Argentoratense*, Bari, 1998; XI, *Colloquium Genevense. In honorem F. Paschoud septuagenarii. Les traditions historiographiques de l'Antiquité tardive: idéologie, propagande, fiction, réalité*, Bari, 2010; *PG – Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, Paris.

** Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice şi Creştine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru I. Cuza" din Iaşi; nelu@uaic.ro; z_nelu@hotmail.com.

ideal: Augustus – princeps bonus, *dar inferior lui Traianus.*

Résumé: *L'article analyse les informations sur Auguste dans les écrits antiques tardifs et en particulier dans les bréviaires historiographiques* Liber de Caesaribus *d' Aurelius Victor (358-360/1),* Breuiarium ab Vrbe condita *d'Eutrope (369),* Breuiarium rerum gestarum populi Romani *de Festus (369-370),* Liber de uiris illustribus Vrbis Romae, *rédigé par un anonyme dans le dernier quart du IVe siècle et* Epitome de Caesaribus, *composé par un autre anonyme dans les premières années du Ve siècle. L'auteur s'arrête sur les problèmes politico-idéologiques suivants, associés avec le nom et le règne d'Auguste: 1) le passage de* libertas *au* principatus*: Auguste* – oppressor libertatis *(Epit. Caes., I, 29); 2) les âges de l'histoire romaine et les cycles de la monarchie impériale: sous Auguste,* Romana res floruit *(Eutr., VII, 9) et* mos Romae incessit uni prorsus parendi *(Aur. Vict., Caes., 1, 1); 3) l'idéologie impérialiste: Auguste – de l'exemplum de promoteur de l'expansionnisme romain au modèle de comportement défensif ; 4) le souverain idéal: Auguste* – princeps bonus, *mais inférieur à Trajan, quand même.*

Ca un adevărat om politic, Augustus nu s-a înşelat: *nouus status*, considerat cel mai bun (*optimus*), proiectat încă din 29 a. Chr. şi creat în decenii de preeminenţă politică prin parcursul echilibrat între ereditatea caesariană monarhică şi cea ciceroniană moderată, republicană a concepţiei despre putere[1], prin manipularea ostentativă a tradiţiei şi inovarea cu subtilitate şi prin acumularea treptată de *honores*, *potestates* şi *iura*, i-a supravieţuit[2]. Totodată, numele i-a devenit sinonin cu un anumit model de comportament politic şi cu o anumită formă de reprezentare a puterii, mulţi dintre *principes* succesori – de pildă, Caligula, Flavienii, Hadrianus, Septimius Severus, Aurelianus, Maxentius–, dorind să se legitimeze fiecare ca un *nouus Augustus*[3]. În sfârşit, regimul politic instituit a fost asociat unor probleme de interes comune multor epoci istorice – tipologia formelor de guvernământ[4], imperiul universal[5], teologia politică[6], intelectualii şi puterea[7], arta şi cultura ca instrumente de propagandă[8] ş.a.

Totuşi, deşi, aşa cum a arătat, şi recent, Werner Dahlheim, personalitatea lui Augustus şi principatul său au atras atenţia relativ constantă a autorilor antici şi

[1] DOBESCH 2000, p. 89-123; ROMAN 2007, p. 250-254; SORDI 2009, p. 117-123; ZECCHINI 2010, p. 50, 52-53.

[2] SUET., *Aug.*, 28, 2; GELL., XV, 7, 3; MACR., *Sat.*, II, 4, 18; GIRARDET 2000, p. 231-243, a cărui datare am urmat-o; ZUGRAVU 2004, p. 11, 57.

[3] *Caligula*: DIO CASS., LIX, 21; SIMPSON 1997, p. 107-112; WINTERLING 2003, p. 51-86; BARRETT 2008, p. 250-251; *Hadrianus*: GIUDICE 2008, p. 229-231; *Flavienii*: CANOBBIO 2012, p. 55-75; *Septimius Severus*: GORRIE 2007, p. 1-17; BARNES 2008, p. 251-267; *Aurelianus*: MESLIN 1999, p. 347-354; *Maxentius*: CUHHLED 1994; vezi şi SWAN 2004.

[4] MARCONE 2006; PLÁCIDO BARCELÓ 2007, p. 127-166, în special p. 155-161; ROMAN 2007; VOLKER 2013, p. 375-407.

[5] NICOLET 1988; BALDINI 2008; MUTSCHLER & MITTAG 2008; SCHEIDEL 2009; *DHA. Supplémnt 5*, 2011; SPINA 2012, p. 295-316.

[6] PETERSON 1935; STEPPER 2003; DE BLOIS, FUNKE, HAHN 2006; TAKÁCS 2009.

[7] FRANCO 2006; BORGO 2012, p. 33-53; COSTA 2013, p. 131-147.

[8] HABINEK & SCHIESARO 1997; ZANKER 2006.

postantici, informaţiile despre *princeps* în sursele târzii nu sunt foarte bogate[9]. Faptul nu trebuie să surprindă: grava recesiune suferită de istoriografie între mijlocul secolului al III-lea şi jumătatea celui următor a dus aproape la „uitarea" epocii augustane, ca să adaptăm o afirmaţie a lui Ronald Syme ce privea vremea Antoninilor în panegiriştii gallo-romani[10]. Începuturile monarhiei imperiale romane – în particular, domnia lui Augustus – sunt amintite tangenţial, private adesea de aspecte semnificative, în discursurile oratorilor gallo-romani din secolele III-IV[11] sau ale celor de curte din veacul al IV-lea[12], în tratatul satiric *Caesares* al lui Iulianus[13], în paragrafe mai mult sau mai puţin extinse din breviarii de caracter didactic[14], în *Historia Augusta*[15], în *Res gestae* ammianeice[16], în *Saturnalia*

[9] DAHLHEIM 2010, p. 235-285, 366-384. Vezi şi MECELLA 2013, p. 369-374.

[10] SYME 1971, p. 90.

[11] Augustus este menţionat doar de şapte ori – *Pan.*, VI [7], 11, 2 (durata vieţii şi domniei lui Augustus); 13, 4 (*concordia* dintre *diuus Augustus* şi *gener* Agrippa); VII [6], 13, 4 (un pod de vase construit *ab Augusto tertius Caesar*); IX [12], 10, 1 (Augustus n-a asistat în mod direct la bătălia de la *Actium* (sic!)); XI [3], 9, 2: *urbs Nicopolis, quam diuus Augustus in monumentum Actiacae uictoriae trophaei instar exstruxerat*; XII [2], 11, 6 (Augustus alături de alţi „buni suverani"); 33, 1 (comparând bătălia de la *Actium* cu cele câştigate de Theodosius I, panegiristul arăta că la cea dintâi au participat oameni vicioşi – şi nu e vorba doar de Antonius învinsul (*non dicam uictus Antonius*), dar şi de învingătorul Augustus (*sed uictor Augustus*)); după SYME 1971, p. 90, Augustus e amintit doar de patru ori.

[12] De exemplu, AUSONIUS, în *Gratiarum actio*, 25 (a. 379), îi urează lui Gratianus să depăşească numărul de consulate ale lui Valerius Corvinus – 6, Caius Marius – 7 şi Augustus – 13; idee apropiată în CLAUDIUS CLAUDIANUS, *Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti*, 641-642 (începutul lui ian. 398): Honorius să fie mereu consul şi să depăşească numărul consulatelor deţinute de Marius şi Augustus (*Sis, precor, assiduus consul Mariique relinquans/ et senis Augusti numerum*). Originea acestei informaţii e TAC., *Ann.*, I, 9, 2: *desiderio ut... septem C. Marii et cognominis tui Augusti tredecim consulatus unus aequiperes*. Despre informaţiile din Ausonius, *Caesares*, vezi *infra*.

[13] În afara menţiunilor amintite mai jos, vezi *Caes.*, 309 A (atitudinea de cameleon; strălucirea privirii); 325 C (luptele cu Sextus Pompeius); 325 D – 326 A (asemenea „nobilului Alexandros" a fost chemat să conducă statul la o vârstă tânără; precum Caesar, a dus campanii împotriva germanilor, a cucerit Egiptul după bătălia de la *Actium*, i-a învins pe Brutus şi Cassius la *Philippi* şi pe Sextus Pompeius pe mare); 326 B (a administrat Roma pentru a o face puternică pentru veşnicie); 330 A (relaţia specială cu Apollo); 332 C-D (după propria mărturisire, cel mai bun lucru din lume este să domneşti bine [βασιλεῦσαι καλῶς], având ca modele şi suport curajul lui Caesar, clarviziunea lui Pompeius şi propriul noroc [δοῦναι τὴν Καίσαρος, δεινότητα δὲ τὴν Πομπηίου, τύχην δὲ τὴν ἐμήν]) (ecou din PLUT., *FR*, 319 E: δοῦναι τὴν Σκιπίωνος, εὔνοιαν δὲ τὴν Πομπηίου, Τύχην δὲ τὴν αὐτοῦ). Despre construcţia satirică de sorginte menippeică a portretului lui Augustus în *Caesares*, opera lui Iulianus vezi, BONANDINI 2012, p. 9-31.

[14] Vezi *infra*.

[15] În afară de aspectele de natură politico-ideologică pe care le vom discuta mai jos, iată alte informaţii, mai puţin relevante: *Sev.*, VII, 6: soldaţii lui Septimius Severus au cerut Senatului să le acorde 10.000 de sesterţi de persoană, după exemplul celor care l-au adus la Roma pe Octavianus Augustus şi care au primit aceeaşi sumă (cf. DIO CASS., XLVI, 46); *Sev.*, XVII, 2: Caesar [= Augustus] a dat un *iudex* alexandrinilor, înainte aceştia trăind fără *publicum consilium* (Augustus a refuzat ca Alexandria să aibă un senat – cf. DIO CASS., LI, 17); *Gord.*, XXI, 5: „Gordianus cel bătrân semăna atât de mult cu Augustus, încât lăsa impresia că posedă vocea, obiceiurile şi statura acestuia" (*ut et uocem et morem et staturam eiusdem ostentare uideretur*).

[16] Herodes a întemeiat oraşul *Caesarea* în onoarea lui Octavianus (XIV, 8, 11); regele

macrobiene[17], în compilaţia *Romana* a lui Iordanes[18], în scrieri greceşti târzii, unele fragmentare, pentru care depistarea surselor privitoare la istoria imperială timpurie pune la grea încercare pe exegeţi (*Historia nea* a lui Zosimos[19], *De magistratibus reipublicae Romanae* a lui Ioannes Lydus[20], *Chronographia* lui Ioannes Malalas[21], *Historia Romana* a lui Hesychius Illustris[22], *Historia Chroniké* a lui Ioannes Antiochenus[23] ş.a.[24]), ori se lasă cu dificultate reconstituite din „istorii pierdute" (*Enmannsche Kaisergeschichte*, *Annales* ale lui Nicomachus Flavianus *senior*)[25] ş.a. Pe de altă parte, modificările instituţionale, schimbarea bazelor ideologice şi religioase ale statului roman, apariţia şi dezvoltarea unor forme de expresie culturală diferite de cele clasice şi afirmarea unor noi modele antropologice, fie au pus în umbră[26], fie au schimbat perspectiva asupra lui Augustus, aşa cum o probează fără echivoc scrierile ecleziastice[27]. Poate aşa se

---

Cottius a fost primit în amiciţia lui Octavianus (XV, 10, 2); în timpul lui Octavianus, procurator al Egiptului a fost Cornelius Gallus (XVII, 4, 5); Egiptul a fost cârmuit de regi prieteni romani, dar, după înfrângerea lui Antonius şi a Cleopatrei în bătălia navală de la Actium, „a fost luat în stăpânire de Octavianus Augustus şi transformat în provincie romană" (XXII, 16, 24); Octavianus a fost primul care a primit numele de *Augustus* (AMM., XXI, 14, 5); a introdus calendarul bisextul la Roma (AMM., XXVI, 1, 13).

[17] MACR., *Sat.*, I, 10, 4 şi 22 (în legile sale judiciare, Augustus a hotărât să fie sărbătorite trei zile de *Saturnalia*); 11, 21 (complotul pus la cale de Caepio); 11, 32 (Caesar Augustus a alcătuit în *Germania* şi *Illyricum* mai multe cohorte de liberţi, numindu-le *uoluntarias*); 12, 35 (*senatus-consultum* care hotăra schimbarea denumirii lunii *sextilis* în *augustus*, deoarece în această lună *Imperator Caesar Augustus* a devenit pentru prima dată consul, şi-a sărbătorit de trei ori triumful în Roma, a condus de trei ori, plecând de la Ianiculum, legiunile care i-au urmat cu credinţă auspiciile, în această lună Egiptul a devenit provincie romană şi s-a pus capăt războaielor civile şi, deci, *hic mensis huic imperio felicissimus sit ac fuerit*); 14, 14-15 (corectarea calendarului iulian); 24, 10-11 (scrisoare adresată de Vergilius lui Augustus); II, 4, 1-31 (vorbe de spirit ale lui Augustus sau ale altora pe seama lui); 5 (spiritele şi moravurile Iuliei, fiica lui Augustus); 7, 12-19 (rivalitatea dintre histrionii Pylas şi Hylas pe vremea lui Augustus); VI, 8, 10 (σπεῦδε βραδέως = lat. *festina lente*).

[18] IORD., *Rom.*, 84-86, 251-256.

[19] ZOS., I, 5, 2-4; 6, 1-2; CONCA 2012, p. 91-95.

[20] IOANN. LYDUS, *Magistr.*, I, 6 (*CSHB* 29, p. 126), 12 (*CSHB* 29, p. 131), 15 (*CSHB* 29, p. 132-133), 34 (*CSHB* 29, p. 146-147); II, 3 (*CSHB* 29, p. 167-168), 6 (*CSHB* 29, p. 170-171), 13 (*CSHB* 29, p. 178), 19 (*CSHB* 29, p. 184), 28 (*CSHB* 29, p. 192); III, 10 (*CSHB* 29, p. 204), 22 (*CSHB* 29, p. 216), 46 (*CSHB* 29, p. 240).

[21] IOANN. MAL., *Chron.*, VII, 187 (*PG* 97, col. 297-298); IX, 216-226 (*PG* 97, col. 335-352); X, 227-232 (*PG* 97, col. 351-358); MECELLA 2013, p. 349-374.

[22] HES. ILL., *Hist.*, V = CONST. PORPHYR., *Them.*, II, 8.

[23] IOANN. ANTIOCH., *Hist. chron.*, fr. 80.1, 151-158, 162.1, 213; ROBERTO 2013, p. 409-434.

[24] Vezi, de exemplu, IOANN. NIK., *Chron.*, LXVII, 10-17 (CHARLES 2007, p. 50-51).

[25] BALDINI 2000, p. 53-69, 71-96; BALDINI 2004; BALDINI 2006, p. 7-18; PASCHOUD 2006; ZUGRAVU 2012a, p. 25-33.

[26] De exemplu, în scrierile Părinţilor cappadocieni, menţiuni despre Augustus aproape nu există – vezi NIGRO 2013, p. 248.

[27] Vezi *infra*. Exceptând pe OROSIUS (VI, 18-22), în alte surse creştine se întâlnesc puţine date „profane" din biografia şi principatul lui Augustus; câteva exemple: LACT., *Inst.*, II, 1, 22: visul pe care l-a avut Caesar Augustus înaintea bătăliei cu Brutus, datorită căruia, urmându-l, s-ar fi salvat (după VAL. MAX., I, 7, 1); AUG., *Civ.*, XVIII, 20: succesorii

explică faptul că lucrările speciale dedicate acestuia în scrierile tardoantice sunt destul de puţine[28]. La o privire rapidă însă, datele existente pot îngădui, *ab initio*, formularea observaţiei că, aşa cum este firesc, percepţia suveranului e diferită în scrierile latine (occidentale) faţă de cele greceşti (orientale), în cele păgâne faţă de cele creştine, în cele istoriografice propriu-zise (*breuiaria*, biografii, cronici etc.) faţă de cele oratorice, dogmatice, polemice etc. La fel se întâmplă cu maniera în care sunt tratate o serie de probleme politico-ideologice care au frământat societatea antică târzie şi la care este raliat principatul său – prestigiul titlului imperial[29], sacralitatea puterii[30], tradiţionalismul şi autenticitatea valorilor romane[31], succesiunea dinastică sau electivă[32], atitudinea faţă de

lui Caesar Augustus s-au numit *Caesares*; XXII, 7: perioadele lui Cicero, dar mai ales cele ale lui Augustus şi Tiberius au fost *eruditioribus utique temporibus*; CASSIOD., *Variae*, III, 52, 6: pe vremea lui Augustus, s-a realizat censul; IORD., *Get.*, XXIX, 150: Augustus a lărgit albia râului *Padus*; XLVI, 243: Imperiul roman de Apus a început să fie deţinut de Octavianus Augustus – *primus Augustorum* – în anul 709 de la întemeierea Romei, dar a pierit o dată cu alungarea din domnie a lui Augustulus; ISID., *Etym.*, V, 33, 10: luna *sextilis* redenumită *augustus* de la Augustus Caesar; 36, 4: *aera* au fost stabilite de Caesar Augustus etc.

[28] KOLB 1972, p. 79-85; VON HAEHLING 1985, p. 197-220, mai ales p. 205-209; BIRD 1987, p. 139-151; RATTI 1996a (*non uidi*); KLEIN 2000, p. 205-236; D'ELIA 2001, p. 154-167, în special 161-167; BONANDINI 2012, p. 9-31; MECELLA 2013, p. 349-374; ROBERTO 2013, p. 409-434; IANNICELLI, p. 154-167 (accesibil pe www.academia.edu). Pentru Augustus în istoriografia bizantină, cf. CONCA 2012, p. 91-105.

[29] Vezi *SHA*, *Alex. Sev.*, X, 3-4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1; CHASTAGNOL 1994, CLVII-CLIX.

[30] De exemplu, pentru Augustinus, ca şi pentru alţi scriitori creştini, cel care i-a dat domnia lui Augustus, ca şi celorlalţi împăraţi, a fost Dumnezeu, iar nu zeii poliadici – AUG., *Civ.*, V, 21.

[31] Vezi, de exemplu, *SHA*, *Alex. Sev.*, XXVIII, 7: Severus Alexander „voia să se creadă că e de origine romană, nefăcându-i plăcere să i se spună sirian" (*uolebat uideri originem de Romanorum gente trahere, quia eum pudebat Syrum dici*); de aceea, printre altele, „a aşezat în forul divinului Nerva, for numit până astăzi Transitorium, statui colosale în onoarea împăraţilor, reprezentaţi fie în picioare şi goi, fie călări, cu toate titlurile şi cu coloane de aramă pe care le erau gravate în ordine faptele săvârşite, după exemplul lui Augustus, care a aşezat în for, din marmură, statuile celor mai de seamă bărbaţi cu menţionarea faptelor săvârşite de ei" (*exemplo Augusti, qui summorum uirorum statuas in foro suo e marmore collocauit additis gestis*); informaţia survine într-un context polemic cu creştinismul. Pentru imaginile generalilor victorioşi ridicate de Augustus în *Forum Augusti*, cf. PLIN., XXII, 13; SUET., *Aug.*, 31, 5; SPANNAGEL 1999.

[32] Vezi *SHA*, *Sev.*, XX, 4-5: vorbind despre succesiunea nedemnă a lui Septimius Severus, autorul anonim, evocând principiul adopţiei celui mai bun în accesul la tron (vezi şi *Aur.*, XIV, 4-7), scria, adresându-se – chipurile – cu vădit regret, lui Diocletianus: „este destul de limpede că aproape niciunul dintre oamenii de seamă n-au lăsat în urma lor un fiu bun şi demn (*et reputanti mihi, Diocletiane Auguste, neminem facile magnorum uirorum optimum et utilem filium reliquisse satis claret*). Cei mai mulţi ori au murit fără copii, ori i-au avut în aşa fel, încât era mai bine pentru omenire să moară fără urmaşi (*Denique aut sine liberis uiri interierunt aut tales habuerunt plerique, ut melius fuerit de rebus humanis sine posteritate discedere*)"; şi enumeră personaje reprezentative pentru istoria politică şi culturală romană şi greacă, printre care Augustus, despre care scrie: „Dar despre Augustus, care n-a avut bun nici măcar pe fiul adoptiv, deşi putea să aleagă din atâţia" (*Quid de Augusto, qui nec adoptiuum bonum filium habuit, cum illi legendi potestas fuisset ex omnibus?*) (XXI, 3); vezi şi *SHA*, *Tac.*, VI, 6-8; CHASTAGNOL 1994, CLIX-CLXII;

barbari[33], raportul dintre putere şi intelectualitate[34] ş.a. În rândurile de mai jos, vom aborda doar câteva aspecte de asemenea natură – *trecerea de la* libertas *la* principatus *şi semnificaţia sa*; *metafora biologică a istoriei Romei*; *ideologia expansionistă*; *bunul suveran* – aşa cum se reflectă ele în autorii latini şi greci din secolele IV-VI, accentul căzând pe informaţiile din breviariile istoriografice *Liber de Caesaribus* al lui Aurelius Victor (cca 358-360/1)[35], *Breuiarium ab Vrbe condita* al lui Eutropius (369)[36], *Breuiarium rerum gestarum populi Romani* al lui Festus (369-370)[37], *Liber de uiris illustribus Vrbis Romae* redactat de un anonim în ultimul sfert al secolului al IV-lea[38] şi *Epitome de Caesaribus* a unui alt anonim, compusă în primii ani ai secolului al V-lea[39]; cei din urmă sunt cunoscuţi în istoriografie ca Pseudo-Aurelius Victor. Deşi alcătuite din date abreviate, selectate subiectiv, dintre toate sursele târzii păstrate, acestea conţin destule referinţe despre Augustus – ascendenţă, parcurs politic până la *imperium*, politică internă, acţiuni externe, *bona* şi *uitia*, posteritate[40]. Neîndoielnic, elementele respective sunt preluate din izvoarele consultate – aspect despre care vom vorbi la locul potrivit[41]; prin urmare, nu oferă informaţii spectaculoase, dar reflectă maniera specifică de receptare a unei personalităţi din istoria imperială timpurie în vremurile târzii ale Antichităţii, interesul mediat de evoluţia instituţiilor şi de contextul politic şi spiritual al autorilor pentru un aspect sau altul al principatului augustan, semnificaţiile noi, originale, pe care aceştia le dau unora dintre aspecte şi care sunt de-o „remarcabilă contemporaneitate", cum scria Paul M. Martin[42].

1) Trecerea de la libertas *la* principatus *şi semnificaţia sa: Augustus* – oppressor libertatis

a) *momentul*. Problema nu e lipsită de importanţă, de vreme ce, pe urmele

PASCHOUD 2002a, XV, 101-102, 271-272, 305. Despre problema succesiunii în literatura antică târzie vezi şi MOLÈ VENTURA 1992; TANTILLO 1998, p. 251-265.

[33] Vezi, de exemplu, THEMIST., *Or*. 16, 211 C; vezi şi *infra*.

[34] Vezi, de exemplu, IULIAN., *Caes*., 309 C şi 326 A-B, dar în notă ironică; THEMIST., *Or*. 5, 63 D; *Or*. 8, 108 B-C; *Or*. 10, 130 B; *Or*. 11, 145 B; *Or*. 13, 173 C; *Or*. 34, 8; vezi, în general, UGLIONE 2003; FRANCO 2006.

[35] Despre acest autor, vezi, în ultimă instanţă, DEN BOER 1972, p. 19-113; BIRD 1984; ROHRBACHER 2002, p. 42-48; ZUGRAVU 2006, p. 13-23, cu bibliografie; BANCHICH 2007, p. 308-309.

[36] Despre autor şi operă vezi, în ultimă instanţă, DEN BOER 1972, p. 114-172; HELLEGOUARC'H 1999, VII-LXXV; CIZEK 2008; ROHRBACHER 2002, p. 49-56; BANCHICH 2007, p. 309; FELE 2009, p. 30, nota 115; GASTI 2014, XX-L.

[37] Despre autor şi operă vezi, în ultimă instanţă, ARNAUD-LINDET 1994, V-XXXIX; ROHRBACHER 2002, p. 57-63; ZUGRAVU 2003, p. 97-140, cu bibliografie; BANCHICH 2007, p. 309-310; FELE 2009, p. 7-87.

[38] Despre autor şi operă vezi, în ultimă instanţă, ZUGRAVU 2003, p. 57-58, cu bibliografie; MARTIN 2004, p. 315-324.

[39] Despre autor şi operă vezi, în ultimă instanţă, SCHLUMBERGER 1974; FESTY 1999, VII-CV, 59-238; ZUGRAVU 2012a, p. 11-108, cu bibliografie.

[40] AUR. VICT., *Caes*., 1; 8, 7; EUTR., VII, 1-10; Fest., 4, 5; 5, 2; 7, 5; 11, 3-4; 13, 3; 19, 1-2; 20, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes*., I; VIII, 6; XII, 12; *Vir. ill*., 79; 81, 6; 82, 6; 83, 6; 84, 4; 85, 2-4.

[41] Vezi aici doar BALDINI 2000, p. 53-69, 71-96; BALDINI 2006, p. 9-10, 16.

[42] MARTIN 2006, p. 161.

anticilor, cum vom vedea îndată, începând cu Theodor Mommsen la mijlocul secolului al XIX-lea şi până astăzi, istoriografia a oscilat în a desemna când pe Caesar, când pe Augustus ca „arhitect al Imperiului roman", în ultimele decenii conturându-se tot mai mult ideea că „la creazione del principato non fu opera di un uomo solo", atât „tatăl" (Caesar), cât şi „fiul" (Augustus) împărţindu-şi „meritele" şi „responsabilitatea" edificării monarhiei imperiale romane[43]. Cvasimajoritatea izvoarelor târzii, fie ele latine sau greceşti, păgâne ori creştine, consideră că Roma a trecut de la regimul republican la cel monarhic imperial sub Augustus, fapt ce presupune asimilarea tradiţiei antice proaugustane, motivate însă diferit, prezente atât la autori păgâni, cât şi la cei creştini[44]. Toţi breviatorii târzii se aliniază acestui punct de vedere[45]: *hic /Octauianus, Caesaris nepos* – n.n./ *est qui postea Augustus est dictus et rerum potitus* („acesta este cel care s-a numit mai târziu *Augustus* şi care a dobândit supremaţia asupra statului roman"), scria, de exemplu, Eutropius[46].

Sunt şi autori tardoantici, care, pe urmele lui Flavius Josephus[47], Suetonius[48] şi, parţial, Dio Cassius[49], consideră că fondatorul Imperiului a fost Caesar[50]. Eusebius de *Caesarea*, de exemplu, în *Chronographia*, prima parte din *Chronica* (cca 295-303, completată în 325), atunci când insistă pe ideea de putere personală şi de monarhie, privilegiază pe Caesar (ideea va fi reluată de Hieronymus în traducerea sa din 380), dar când vorbeşte de succesiunea greacă a imperiilor, îl preferă pe Augustus; cu alte cuvinte, Caesar reprezintă *monarchia*, iar Augustus – *basiléia*. În schimb, în *Historia ecclesiastica*, *Demonstratio euangelica* şi *Praeparatio euangelica*, unde dezvoltă concepţia providenţialistă asupra Imperiului, se opreşte numai asupra lui Augustus datorită sincronizării cu naşterea lui Isus[51]. În *Chronographia* sa, Ioannes Malalas este uşor ambiguu: îl numeşte pe Caesar „dictator sau

---

[43] ZECCHINI 2010, p. 48-62, citatele de la p. 62, respectiv 60; vezi şi ROMAN 2007, p. 245-250.

[44] Dintre autorii păgâni: LIV., *Per.* CXXXIV; NIK. DAM., *VC*; STR., VI, 4, 2; TAC., *Hist.*, I, 1, 2; *Ann.*, I, 1-4; FLOR., I, *prooem.*, 1; 7-8; I, 18 (1), 1-2; II, 14; 34 (19), 2 (BESSONE 1996, p. 23; FACCHINI TOSI 1998, p. 18, 80, 105-106); APP., *Civ.*, I, 5; AMP., 29, 3; DIO CASS., XLIV, 11-35; LII; LIII, 11; 17; HDN., 1, 1; dintre cei creştini: MELIT. SARD. *apud* EUS., *HE*, IV, 26, 7-8; TER., *Ad nat.*, I, 7, 8; *Apol.*, XXXIV, 1: Augustus - *formator imperii*; HIPPOLYTUS din Roma, *Comm. in Dan.*; *De Christo et Antichristo*; *Chronica*; ORIG., *Contra Cels.*, II, 30. Pentru toate acestea vezi şi INGLEBERT 1996, p. 50, 57-58, 62, 66, 68-69, 70-71, 87; ZECCHINI 2010, p. 61.

[45] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; FEST., 2, 1 cu 4 (*imperatores ab Octauiano Caesare Augusto in Iouianum fuerunt numero XLIII per annos CCCCVII*); 3, 4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1-3; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 79, 7.

[46] EUTR., VII, 1, 2; 8, 2: *ex eo rem publicam per quadraginta et quattuor annos solus obtinuit*.

[47] IOS., *AJ*, XIV, 270; *BJ*, I, 11, 1; ZECCHINI 2010, p. 61.

[48] SUET., *Caes.*; ZECCHINI 2010, p. 62.

[49] El distinge între *basileia* (regalitatea), *democratia* (republica), *dynasteia* (triumviratul) şi *monarchia* (Augustus) – DIO CASS., LII, 1; INGLEBERT 1996, p. 52, nota 153.

[50] Aceeaşi opinie la Dionysios din Halicarnassos (INGLEBERT 1996, p. 50) şi Castor din Rhodos (autor din secolul I a. Chr., care a scris, printre altele, un *Chronicon* – cf. PHOT., *Bibl.* (http://en.wikipedia.org/wiki/Castor_of_Rhodes; INGLEBERT 1996, p. 50).

[51] Pentru toate acestea, vezi INGLEBERT 1996, p. 154, 155, 158-159, 165-167, 219, 237, 256; MECELLA 2013, p. 353.

monarh" (Ὁ δὲ Καῖσαρ Ἰούλιος ὁ δικτάτωρ, ὅ ἐστι μονάρχης)[52], dar arată că „primul împărat şi monarh al romanilor... a fost preadivinul Augustus" (ἐγένετο δὲ βασιλεύς Ῥωμαίων πρῶτος καὶ μόνος καὶ ὀργιοφάντης ὁ αὐτὸς θειότατος Αὔγουστος)[53]. Dintre sursele latineşti, *Calendarul din 354* (*Chronographus anni CCCLIIII*), document de-o excepţională importanţă pentru convieţuirea în mediul oficial aristocratic roman a religiei civice, a cultului imperial şi a celui creştin, menţionează doar sărbătorile dedicate lui Caesar, nu şi pe cele ale lui Augustus, fapt care se înscrie în tradiţia suetoniană[54]. Acesteia i se raliază, printre alţii, poetul păgân Decimus Magnus Ausonius (a doua jumătate a secolului al IV-lea)[55] şi istoricul ecleziastic Gregorius Touronensis (secolul al VI-lea)[56].

Privitor la anul efectiv al instituirii principatului augustan, autorii târzii, precum cei din perioada clasică, oscilează în funcţie de intervalul la care fac referinţă, respectiv la ceea ce putem numi „durata lungă" sau „durata scurtă" a carierei politice a lui Octavianus Caesar Augustus[57]; „durata lungă" debutează în momentul când, la 19 ani (*anno undeuiginti natus*), ca *priuatus*, cum mărturiseşte în *Res gestae*[58], tânărul Caesar s-a avântat în tumultul vieţii publice romane; cea „scurtă" – în anul când a început să conducă singur (*solus*)[59]. Ambele cronologii – una de 56 de ani, cealaltă de 44 de ani – apar în *Breuiarium ab Urbe condita*[60] şi în *Epitome de Caesaribus*[61], *Liber de Caesaribus* menţionând-o doar pe cea din urmă[62]. Cifra 56, prezentă la Tacitus[63], de unde, foarte probabil, au preluat-o breviatorii,

[52] IOANN. MAL., *Chron.*, IX, 215 (*PG* 97, col. 333-334); MECELLA 2013, p. 355.

[53] IOANN. MAL., *Chron.*, IX, 225 (*PG* 97, col. 349-350) (MECELLA 2013, p. 355-356, 363). Aceeaşi atitudine la IOANNES ANTIOCHENUS, *Hist. chron.*, fr. 80.1 (ROBERTO 2013, p. 413) şi IOANNES LYDUS, *Magistr.*, I, 38 (*CSHB* 29, p. 152); 51 (*CSHB* 29, p. 162-163); II, 2-3 (*CSHB* 29, p. 166-168).

[54] SALZMAN 1990; INGLEBERT 1996, p. 193-195.

[55] AUS., *Caes.*, I, 2, 1-2: *Primus regalem patefecit Iulius aulam/ Caesar et Augusto nomen transcripsit et arcem*; de asemenea, I, 3, 1; 4, 1; II, 1, 3; 2.

[56] GREG. TOUR., *HF*, I, 18: *Post hos imperator primus Iulius Caesar fuit, qui tutius imperii obtenuit monarchiam; secundus Octauianus, Iulii Caesaris nepos, quem Augustum uocant, a quo et mensis Augustus est uocitatus.*

[57] În *breuiaria*, numele apare în mai multe forme, care nu reflectă evoluţia formulei onomastice: Octavianus (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; 3, 3; EUTR., VII, 1, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 2), Caesar (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; EUTR., VII, 3, 2; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 83, 6; 85, 2), Gaius Caesar (PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 2), Caesar Octavianus (EUTR., VII, 2, 1; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 79, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, II, 1), Augustus (AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; 2, 1; 2, 4; 3, 2; 8, 7; 39, 25; EUTR., VII, 3, 3; 7, 1; 7, 12, 1; 15, 3; FEST., 20, 2; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 81, 5; 82, 6; 84, 4; 85, 2; 85, 4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 2; I, 28; II, 3; VIII, 6; IX, 16; XII, 12), Octavianus Caesar Augustus (FEST., 2, 4; 5, 2; 11, 3; 13, 3; 19, 1-2), Caesar Octavianus Augustus (EUTR., VII, 3, 1; 6, 1), Caesar Augustus Octavianus (EUTR., VII, 4, 1), Caesar Augustus (EUTR., VII, 1, 2; 3, 4), Augustus Caesar (FEST., 4, 5; 11, 4), Octavianus Augustus (EUTR., VII, 7; 8, 1), Augustus Octavianus (EUTR., I, 12, 2), Iulius Octavianus Caesar Augustus (FEST., 7, 5).

[58] *RG*, 1, 1.

[59] EUTR., VII, 8, 2.

[60] EUTR., VII, 8, 3-4.

[61] PS.-AUR. VICT., *Epit.*, I, 30.

[62] AUR. VICT., *Caes.*, I, 2.

[63] Ea apare în mod explicit în *Dial.*, XVII, 3 şi se deduce din *Ann.*, I, 9. De asemenea, este menţionată de Tertulianus (*Adv. Iud.*, VIII, 10); la Theophilus Antiochenus sunt 56 ani,

dar şi la autori timpurii şi târzii[64], plasează *initium principatus*, pentru a-l parafraza pe Eutropius[65], în anul 43 a. Chr., când Caesar *filius* a fost primit în rândurile Senatului (2 ianuarie), i s-a acordat *imperium pro praetore* (7 ianuarie)[66], a fost salutat pentru prima dată ca *imperator* (16 aprilie)[67], a fost desemnat *consul suffectus* (19 august)[68] şi a devenit triumvir (27 noiembrie)[69]. Către acelaşi an conduce şi sistemul cronologic folosit de Festus în *Breuiarium rerum gestarum populi Romani*, sistem conform căruia regimul consular a avut o durată de 467 de ani[70], anume *a Bruto et Publicola in Pansam et Hirtium* („de la Brutus şi Publicola până la Pansa şi Hirtius")[71]. Eusebius de *Caesarea*, în schimb, urmându-l pe Flavius Josephus[72], îi atribuie lui Augustus 57 de ani de domnie[73], echivalând anul uciderii lui Caesar (44 a. Chr.) cu începutul monarhiei augustane. Alţi autori târzii propun date mai mult sau mai puţin apropiate de cele tocmai discutate[74].

Cealaltă cifră, 44, întâlnită în epoca clasică la Suetonius[75] şi Dio Cassius[76] – cunoscuţi, cu multă probabilitate, de Aurelius Victor (preluat de Pseudo-Aurelius Victor în *Epitome*) şi Eutropius –, indică drept moment de debut al puterii singulare exercitate de *Imperator Caesar Divi filius*, cum se intitula atunci Octavian, anul 31 a. Chr., marcat de înfrângerea lui Antonius la *Actium* (2 septembrie). Către aceeaşi dată ne îndreaptă şi anul 722 *ab Vrbe condita* menţionat în debutul scrierii lui Aurelius Victor, care evidenţiază adeziunea acestuia sau, mai degrabă, a sursei din care s-a inspirat, la cronologia varroniană[77]. La începutul secolului al V-lea,

4 luni şi o zi (*3 Autol.*, XXVII); vezi şi ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 61.

[64] *Cronographus anni CCCLIIII* (SALZMAN 1990), Hieronymus (*Chron.*), Epiphanios de *Salamis* (*Ank*, 60: 56 ani şi 6 luni), Iordanes (*Rom.*, 85; 256), Ioannes Malalas (*Chron.*, IX, 225) (*PG* 97, col. 349-350), Ioannes de Nikiu (*Chron.*, LXVII, 11: 56 de ani şi 6 luni) (CHARLES 2007, p. 50); ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 61.

[65] EUTR., VII, 8, 3.

[66] CIC., *Phil.*, V, 17; XI, 8; LIV., *Per.* CXVIII; *RG*, 1, 2-3; VELL., II, 61, 3; SUET., *Aug.*, 10, 2-3; TAC., *Ann.*, I, 10; APP., *Civ.*, III, 51; DIO CASS., XLVI, 29; ZUGRAVU 2004, p. 127-130, notele 10-11, cu izvoare şi bibliografie; SCHEID 2007, p. 28-30, cu izvoare şi bibliografie.

[67] *RG*, 4, 1; TAC., *Ann.*, I, 9; DIO CASS., XLVI, 38; ZUGRAVU 2004, p. 142, nota 27; SCHEID 2007, p. 32-34.

[68] LIV., *Per.* CXIX; *RG*, 1, 4; VELL., II, 65, 2; SUET., *Aug.*, 26, 1; TAC., *Ann.*, I, 9; 10; *Dial.*, XVII, 2; APP., *Civ.*, III, 90-94; DIO CASS., XLVI, 41-46; ZUGRAVU 2004, p. 130-131, nota 12, cu izvoare şi bibliografie; SCHEID 2007, p. 29, cu izvoare şi bibliografie.

[69] LIV., *Per.*. CXIX-CXX; *RG*, 1, 4; 7, 1; VELL., II, 65-73; FLOR., II, 16; SUET., *Aug.*, 27, 1; PLUT., *Cic.*, 46, 4; *Ant.*, 19, 1; APP., *Civ.*, III, 96; IV, 2-51; DIO CASS., XLVI, 54-56; XLVIII, 2-19; ZUGRAVU 2004, p. 131-132, nota 13, cu izvoare şi bibliografie; SCHEID 2007, p. 29-30, 37-38, cu izvoare şi bibliografie.

[70] FEST., 2, 1; 2, 3; 3, 2; ZUGRAVU 2003, p. 206-208 (nota 9), 232-234 (nota 23); FELE 2009, p. 148-149, 155-156.

[71] FEST., 2, 1; ZUGRAVU 2003, p. 228-232, notele 20-22; FELE 2009, p. 156.

[72] JOS., *BJ*, II, 9, 1; *AJ*, XVIII, 2, 2: 57 de ani, 6 luni şi 3 zile; ZECCHINI 2010, p. 61; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 61.

[73] EUS., *HE*, I, 9, 2; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 61.

[74] *Pan.*, VI [7], 11, 2: 50 de ani; *Chronicon Paschale*: 54 de ani (*PG* 92, col. 474); ISID., *Etym.*, V, 39, 26: 56 de ani; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 61; vezi însă şi *SHA*, *Prob.*, XXII, 4: *cuius imperii* /Augustus/ *annis uix potest aduiui*.

[75] SUET., *Aug.*, 8, 2; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 63.

[76] DIO CASS., LVI, 30; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 63.

[77] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; ZUGRAVU 2006, p. 199, notele 1-2, cu izvoare şi

autorul anonim al *Epitomei despre împăraţi* a reluat informaţia lui Victor[78], adaugând însă un element cronologic suplimentar, anume numărul de ani scurs de la înlăturarea regalităţii – *ab exactis uero regibus quadringentesimo octogesimoque* („dar al 480-lea <an> de la alungarea regilor")[79]; opinia, asupra căreia nu e cazul să insistăm, e oarecum singulară în istoriografia latină, întrucât plasează trecerea de la *regnum* la *libertas* în 511 a. Chr.[80].

După cum se poate observa, pentru niciunul dintre breviatori Principatul n-a debutat în anii '20 ai secolului I a. Chr., cum susţine cea mai mare parte a istoriografiei contemporane ghidându-se după însăşi mărturia împăratului din *Res gestae* sau după alte surse timpurii[81].

b) *forma de guvernământ; semnificaţia ei*. În privinţa regimului politic, atât autorii clasici, cât şi cei târzii, nu s-au înşelat: deşi Augustus declara în *Res gestae* că, *[po]tens re[ru]m om[n]ium*[82], a transferat conducerea statului din puterea sa în cea a Senatului şi a poporului roman (*rem publicam ex mea potestate in senat[us populi]que R[om]ani [a]rbitrium transtuli*)[83] – cu alte cuvinte, că a restabilit vechea „constituţie" (*restitutor rei publicae*; *res publica restituta*)[84] –, Roma a cunoscut o fractură în evoluţia formelor de guvernământ şi a instituţiilor politice: „începând din acel moment – scria Dio Cassius, cu referire la anul 27 a. Chr. –, s-a întemeiat monarhia propriu-zisă (ἀκριβὴς μοναρχία κατέστη)"[85]; „s-a ajuns din nou la stadiul puterii absolutiste" (*ad regimen singularis imperii recidit*), preciza Lactantius[86]; e o realitate pe care o recunosc toate izvoarele latine şi greceşti ale perioadei romane clasice[87]. Ceva mai târziu, Aurelius Augustinus făcea o remarcă

bibliografie; ZUGRAVU 2012a, p. 248, nota 63, cu izvoare şi bibliografie.

[78] *Anno Vrbis conditae septingentesimo vicesimo secundo... mos Romae repetitus uni prorsus parendi* – „În cel de-al 722-lea an de la întemeierea Romei... la Roma s-a reluat deprinderea de a da întrutotul ascultare unui singur om" – PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1.

[79] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1.

[80] ZUGRAVU 2012a, p. 230, nota 2, cu izvoare şi bibliografie.

[81] *RG*, 34, 1-3: anii 28-27 a. Chr.; ZUGRAVU 2004, p. 300-303 (notele 295-298), 305 (notele 302-303), cu izvoare şi bibliografie; SCHEID 2007, p. 82-92, cu izvoare şi bibliografie; LIV., *Per.* CXXXIV: *C. Caesar rebus compositis et omnibus prouinciis in certam formam redactis Augustus quoque cognominatus est; et mensis Sextilis in honorem eius appellatus est*: anul 27 a. Chr.; ZECCHINI 2010, p. 61; TAC., *Ann.*, III, 28: anul 28 a. Chr.; DIO CASS., LII, 41: în anul 29 a. Chr., Caesar *filius* „şi-a adăugat titlul de *imperator* (αὐτοκράτορος ἐπίκλησιν)... prin care era semnificată puterea în stat (τὸ κράτος διασημαίνουσαν)"; LIII, 16-17: 27 a. Chr.; ZECCHINI 2010, p. 61.

[82] Conform noii lecturi a fragmentului din *Monumentum Antiochenum* – BOTTERI 2003, p. 261-267; LEBEK 2004, p. 60; DREW-BEAR & SCHEID 2005, p. 217-260; SCHEID 2007, p. 86-88, cu bibliografie; JUDGE 2012, p. 55-58.

[83] *RG*, 34, 1; vezi şi DIO CASS., LII, 1.

[84] Vezi ZUGRAVU 2004, p. 125-126 (notele 5-6), 301 (nota 297), cu izvoare şi bibliografia anterioară; SCHEID 2007, p. 86-88, cu izvoare şi bibliografie; MANTOVANI 2008, p. 5-54; HURLET & MINEO 2009; PHILLIPS 2012, p. 134-150. Termeni apropiaţi se întâlnesc şi în sursele târzii – vezi, de exemplu, AUG., *Civ.*, III, 21: *reuocasse et quasi morbida uetustate conlapsam ueluti instaurasse ac renouasse rem publicam*; *SHA*, *Car.*, III, 1: *per Augustum... reparata...*

[85] DIO CASS., LIII, 17.

[86] LACT., *Inst.*, VII, 15, 16.

[87] STR., XVII, 3, 25; VELL., II, 89; TAC., *Ann.*, I, 2; 8-9; III, 28; IV, 33; SUET., *Aug.*, 28,

similară: *apud Romanos autem iam mutato rei publicae statu imperante Caesare Augusto*[88]. Pe urmele surselor lor, breviatorii împărtăşesc aceeaşi opinie, desemnând regimul instaurat de Augustus ca pe o monarhie, dar nu în înţelesul grecesc – incompatibil cu mentalitatea romană[89] –, ci în sensul puterii unuia singur în stat[90]: „la Roma s-a reluat deprinderea de a da întrutotul ascultare unui singur om (*uni prorsus parendi*), celui numit împărat în loc de rege (*pro rege imperatori*) sau, cu un nume mai venerat, *Augustus* (*uel sanctiori nomine Augusto appellato*)", scria Pseudo-Aurelius Victor în *Epitome de Caesaribus*[91], amplificând cu ecouri din Florus[92] informaţia preluată din *Liber de Caesaribus* al lui Aurelius Victor[93], care, la rându-i, se inspirase, foarte probabil, din Tacitus: după bătălia de la Actium – scria acesta în *Istorii* –, „întreaga putere" a fost „conferită" „unui singur om" (*omnem potentiam ad unum conferri*)[94]. Această supremaţie politică (*rerum potitus*)[95] a lui Augustus, alcătuită dintr-un „amalgam"[96] de competenţe, unele amintite şi de sursele târzii, inclusiv de breviatori[97], este numită în scrierile epitomate *principatus*[98], *imperium*[99], *summa rerum*[100] şi *potentia*[101] iar posesorul ei este desemnat cu titlul de *imperator*[102] şi *Augustus*[103] – termeni întâlniţi şi în autorii timpurii[104]. Doar în *De uiris illustribus*, Augustus apare ca *dictator in perpetuum*[105], dar e o eroare preluată din *Epitoma* lui Florus sau, poate, dintr-un izvor comun[106]; Tacitus,

2; APP., *BC*, *prooem.*, 6; DIO CASS., LII, 1; HDN., I, 1, 4; GIUA 1985, p. 5-27; BALDINI 2000, p. 33-38; MARTÍNEZ-PINNA 2009, p. 265-276; MARTIN 2009a, p. 267-279.

[88] AUG., *Civ.*, XVIII, 46.

[89] Vezi DIO CASS., LIII, 17: „Nu-i mai puţin adevărat că romanii urau în aşa măsură acest cuvânt, încât au mers până acolo că n-au numit pe împăraţii lor nici dictatori, nici regi, nici într-un alt chip asemănător"; BALDINI 2000, p. 38.

[90] EUTR., VII, 8, 1-2: „din momentul acesta /31 a. Chr., anul încheierii războaielor civile – n.n./... /Octavianus Augustus – n.n/ a condus singur republica (*ex eo rem publicam... **solus** obtinuit*)" (subl. n.).

[91] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1.

[92] FLOR., II, 34: *sed sanctius et reuerentius uisum est nomen Augusti*. Florus a fost utilizat pe larg de autorii târzii – vezi FACCHINI TOSI 1998, p. 23.

[93] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; vezi *supra*.

[94] TAC., *Hist.*, I, 1, 1; vezi şi IV, 33; ZUGRAVU 2006, p. 199, nota 3, cu bibliografie.

[95] EUTR., VII, 1, 2.

[96] FAGAN (http://www.luc.edu/roman-emperors/auggie. htm).

[97] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1 (*cura annonae*); 1, 6 (*pater patriae*; *tribunicia potestas*); EUTR., VII, 2, 1; 8, 1 (consul); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 3 (*tribunicia potestas*); I, 5-6 (*cura annonae*); I, 11 (*imperator* - general); I, 28 (*pater patriae*).

[98] EUTR., VII, 8, 3; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 29; I, 30 (verbul *imperare*).

[99] EUTR., VII, 8, 4; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 3.

[100] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 27.

[101] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 31.

[102] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1.

[103] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1; EUTR., VII, 1, 2; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 1-2. Nu avem în vedere aici *cognomen*-ul Augustus.

[104] De exemplu, DIO CASS., XLIII, 44; LII, 40-41; LIII, 17.

[105] PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 79, 7: *Dictator in perpetuum factus a senatu ob res gestas, Divus Augustus est appellatus*.

[106] FLOR., II, 13; 34; Vezi ARNAUT-LINDET 2003, XV (nota 26), 40 (nota 5). Despre utilizarea de către anonim a scrierii lui Florus, vezi şi FACCHINI TOSI 1998, p. 23. Este drept că lui Augustus i-a fost conferită dictatura perpetuă în 22 a. Chr., dar a refuzat-o –

un critic subtil al regimului augustan, scria că „statul... şi-a găsit aşezarea nu prin regalitate şi nici prin dictatură, ci prin numele de «princeps»" (*Non regno tamen neque dictatura, sed principis nomine constitutam rem publicam*)[107]. Prin urmare, concentrarea prerogativelor puterii şi subordonarea tuturor ordinelor sociale, cum menţiona Aurelius Victor (după Tacitus)[108], nu lăsau nicio urmă de îndoială că guvernarea alunecase într-un regim de conducere personală; vechiul principiu „constituţional" republican al distribuirii echilibrate a competenţelor[109] fusese abolit în favoarea preeminenţei politice a împăratului: toate pârghiile puterii, scria Augustinus, se găseau „în mâna monarhului" (*regalia arbitrium*)[110], apreciere ce aminteşte de observaţia genială a lui Tacitus: principelui îi revenea „decizia supremă în toate chestiunile" (*summum rerum iudicium*) iar senatorilor şi cavalerilor – „gloria supunerii" (*obsequii gloria*)[111].

Ajungem, astfel, la un aspect foarte important, respectiv modul în care au interpretat autorii târzii, indiferent de limbă şi religie, trecerea de la *libertas* (regimul republican)[112] la *principatus*. Pornind de la o sugestie a lui Hervé Inglebert din lucrarea *Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome. Histoire, christianisme et romanités en Occident dans l'Antiquité tardive (IIIe-Ve siècles)*, Paris, 1998[113], putem afirma că scrierile tardoantice oferă două perspective asupra semnificaţiei instaurării principatului augustan: una *politică* în cele păgâne (preponderent latine), alta *politică şi religioasă* în cele creştine (preponderent greceşti). Cea dintâi decurge din „spiritul partizan"[114], generat de interesele

RG, 5, 1; VELL., II, 89, 5; TAC., *Ann.*, I, 9; SUET., *Aug.*, 52; DIO CASS., LIV, 1; ZUGRAVU 2004, p. 147-148, nota 38; SCHEID 2007, p. 34-35.

[107] TAC., *Ann.*, I, 9; vezi şi I, 1: „sub titlul de «princeps», a luat sub conducerea lui toate treburile statului"; I, 4: „renunţând la egalitate, toţi ascultau de ordinele principelui"; III, 28: *pace et principe*. Totuşi, niciunul dintre breviatori nu foloseşte termenul *princeps* pentru Augustus. De altfel, într-o analiză comparativă a vocabularului puterii suverane întreprinse de curând, am constatat că, în general, epitomatorii preferă pe *imperator* lui *princeps*; ne însuşim explicaţia lui Joseph Hellegouarc'h formulată despre acest aspect în breviarul lui Eutropius: istoricul a făcut „une différence implicite entre *imperator* indiquant l'empereur lorsqu'il exerce un pouvoir autoritaire et conquérant, et *princeps*, lorsqu'il s'applique à manifester sa supériorité intellectuelle, morale sur ses sujets" – HELLEGOUARC'H 1998, p. 373.

[108] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1: „îndată ce i-a câştigat de partea sa pe soldaţi prin recompense, iar pe oamenii de rând prin aparenţa grijii pentru aprovizionare, i-a supus fără greutate şi pe ceilalţi" (*illectis per dona militibus atque annonae curandae specie vulgo ceteros haud difficulter subegit*); cf. TAC., *Ann.*, I, 2: *ubi militem donis, populum annona, cunctos dulcedine otii pellexit... ceteri nobilium... tuta et praesentia quam vetera et periculosa mallent* („de îndată ce i-a atras pe soldaţi momindu-i cu daruri, plebea, prin distribuiri gratuite de grâu, şi pe toţi prin dulceaţa păcii... iar ceilalţi dintre nobili... preferau prezentul sigur primejdiilor din trecut"); vezi ZUGRAVU 2006, p. 200-201, nota 7.

[109] CIZEK 1998a, p. 101-102, 103-104. Vezi şi FELTON 2001, p. 84-87; CANFORA 2009, p. 113-116; ZECCHINI 2011, p. 525-535.

[110] AUG., *Civ.*, III, 21.

[111] TAC., *Ann.*, VI, 8.

[112] Pentru înţelesul noţiunii *libertas* vezi mai recent, PIANEZZOLA 1997, p. 142-154; ROMAN 2007, p. 46-47, 226; MURONI 2013.

[113] INGLEBERT 1996, p. 41, 42, 45, 47-51, 146.

[114] CIZEK 1998b, p. 38.

politice ale cercurilor senatoriale, pe care istoriografia latină l-a avut de la origini şi până în vremurile târzii ale Antichităţii[115]. El se întâlneşte şi la autorii de *breuiaria*, pentru care Senatul reprezenta adevăratul pol al vieţii instituţionale, politice şi culturale a statului[116]. Imaginea asupra lui Augustus e, şi ea, un bun exemplu al acestui partizanat; calităţile personale excepţionale[117], virtuţile civice, realizările din timpul domniei, propaganda agresivă în favoarea legitimării ca *uindex libertatis*[118] n-au convins pe istoricii păgâni timpurii şi târzii – unii membri, alţii apropiaţi ai grupurilor conservatoare senatoriale romane – că antinomia politică dintre *principatus* şi *libertas* – *res olim dissociabiles* („rânduieli cu neputinţă de pus împreună"), cum scria Tacitus[119] – poate fi depăşită şi că lui Augustus îi revine responsabilitatea incontestabilă în subordonarea a „însăşi libertăţii republicii" „puterii sale proprii" (*ipsam libertatem rei publicae... dicioni propriae subiugaret*) – cum scria Aurelius Augustinus[120]; cu alte cuvinte, că, datorită lui, *libera res publica*, adică regimul politic republican, a încetat – *amissa libertate*, după creştinul Lactantius[121], *libertate deposita*, după păgânul „Vopiscus"[122]. Nu e de mirare, aşadar, că, încă la începutul secolului al V-lea, pentru autorul anonim al *Epitome*-i *despre împăraţi*, foarte probabil un apropiat al cercului politico-literar al *Nicomachi*-lor-*Symmachi*-lor[123] – elita partidei păgâne conservatoare romane[124] –, Augustus, la „dobândirea domniei" (*in adipiscendo principatu*), a fost un *oppressor libertatis*[125] – formulă nemaiîntâlnită în niciun izvor anterior, dar care, aşa cum au arătat exegeţii, trebuie să fi fost împrumutată din *Annales* ale lui Nicomachus Flavianus *senior*[126]. La rândul lui, Eutropius, *uir clarissimus* şi profund admirator al prerogativelor Senatului[127], deşi, în general, favorabil lui Augustus, nu uită să amintească aspectele negative ale parcursului politic al acestuia, care au subminat autoritatea înaltului ordin: obţinerea consulatului sub ameninţarea armelor[128], proscrierea Senatului şi masacrarea multor *nobiles*, printre care şi oratorul Cicero[129] – „acel vestit doctrinar al sistemului de conducere a republicii" (*disertus ille artifex regendae rei publicae*), cum îl caracteriza Augustinus[130] –, şi uciderea unei

[115] De exemplu, *Historia Augusta* – vezi CHASTAGNOL 1994, CLI-CLVI.

[116] Vezi şi BIRD 1984, p. 24-40; HELLEGOUARC'H 1999, XXXII-XXXIV; ROHRBACHER 2002, p. 182-183; BONAMENTE 2003, p. 117-118.

[117] Augustinus, de exemplu, scria că fiul adoptiv al lui Caius Caesar avea „un extraordinar caracter" (*mirabilis indolis*) – *Civ.*, III, 30; vezi şi *infra*.

[118] *RG*, 1, 1.

[119] TAC., *Dial.*, III, 1.

[120] AUG., *Civ.*, III, 30.

[121] LACT., *Inst.*, VII, 15, 16.

[122] *SHA*, *Car.*, III, 1: „În sfârşit, /Republica – n.n./ a fost restabilită de către Augustus, dacă se poate spune astfel, din moment ce libertatea a fost înlăturată" (*Per Augustum deinde reparata, si reparata dici potest, libertate deposita*); PASCHOUD 2002b, p. 328.

[123] Vezi ZUGRAVU 2012a, p. 14, cu bibliografie.

[124] PÉREZ MEDINA 1990, p. 61-71; PASCHOUD 2001, p. 227-240; BALDINI 2010, p. 31-49.

[125] PS.AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 29.

[126] PASCHOUD 2002b, p. 329.

[127] Vezi HELLEGOUARC'H 1999, XXXII-XXXIV, cu bibliografie.

[128] EUTR., VII, 2, 1.

[129] EUTR., VII, 2, 2.

[130] AUG., *Civ.*, III, 30.

„mulţimi nesfârşite" de aristocraţi (*infinitam nobilitatem*) în cea de-a doua bătălie a războiului cu caesaricizii[131]. Cu fină ironie, Iulianus reproşa, prin vocea lui Traianus, acelaşi lucru: Octavianus, ca şi Caesar, condusese o „revoluţie" împotriva „bravilor şi bunilor cetăţeni", spre deosebite de împăratul antonin, care atacase „doar pe cei mai cruzi şi răi tirani" (Καίσαρος δὲ καὶ Ὀκταβιανοῦ τῷ μή, καθάπερ οὗτοι, πρὸς καλοὺς κἀγαθοὺς πολίτας στασίασαι, τοῖς μιαρωτάτοις δὲ καὶ πονηροτάτοις τῶν τυράννων ἐπεξελθεῖν)[132].

Prin urmare, se poate spune că instituirea monarhiei augustane a fost percepută de istoricii latini păgâni târzii ca un regres în evoluţia regimului politic şi a gestionării puterii; pentru ei, cu Augustus, istoria romană s-a oprit, antica Republică fiind privită ca vârsta de aur a politicii şi moralei strămoşeşti contrapusă epocii viciate şi autoritare a Imperiului[133], ca un viitor luminos, când, aşa cum îşi închipuia „Vopiscus" în *uita Taciti*, vechile instituţii ale statului sunt restabilite (*in antiquum statum redisse rem publicam*), puterea revine Senatului (*senatui reddat imperium*), care nu numai că alege principele (*eligendi principis cura ad ordinem amplissimum reuertisset*; *senatus principes legere*), dar devine el însuşi împăratul (*immo ipsum senatum principem factum*), şi, astfel, „viaţa va decurge după vechile obiceiuri" (*et antiquis legibus uiuat*)[134]. Sub Anastasius, în *Historia nea*, grecul Zosimos, un păgân intransigent, urmând *Historia* lui Eunapius, alt adept inflexibil al vechii religii, care, la rându-i, prelua un element ce deriva dintr-o sursă occidentală de extracţie senatorială – neîndoielnic, *Annales* ale lui Nicomachus Flavianus *senior*[135], mergea mai departe cu incriminarea, considerând că, de vreme ce *monarchos* Octavianus transformase *basileía* în *tyrranís*[136] – idee împărtăşită de

[131] EUTR., VII, 3, 2; vezi şi AUG., *Civ.*, III, 30: în războaiele civile purtate de Augustus, *multi clarissimi uiri perierunt*.

[132] IULIAN., *Caes.*, 329 B.

[133] E interesant de observat că, la nivel politic, ideologic, *gentes* târzii îşi afirmau ostentativ *nobilitas* prin sublinierea descendenţei din vestite familii republicane; de exemplu, Hieronymus, în *Epitaphium sanctae Paulae* (*Epistola* CVIII), datat în 404, scria că Paula, deşi mult mai nobilă prin sfinţenie (*sed multo nobilior sanctitate*), era, genealogic vorbind, de origine nobilă (*nobilis genere*), întrucât, prin mama sa Blesilla, descindea din *Scipioni* şi *Gracchi* – *Ep.* CVIII, 1; vezi, de asemenea, AUS., *Prof.*, 25, 2-4: *Glabrio... / stemmate nobilium deductum nomen avorum, Glabrio Acilini, Dardana progenies*; VENANT. FORT., *Carm.*, IV, 5 (*Epitaphium Ruriciorum episcoporum ciuitatis limouecinae*), 7-8: *Ruricii gemini flores quibus Aniciorum / iuncta parentali culmine Roma fuit*; 10 (*Epitaphium Leonti episcopi sequentis ciuitatis burdigalensis*), 7-9: *Nobilitas altum ducens ab origine nomen / quale genus Romae forte senatus habet*. etc.; la nivel cultural şi literar, modelele şi *exempla* se iau dintre „eroii" Republicii (Brutus, Camillus, *Decii*, *Curii*, *Fabricii*, *Metelli*, *Scipiones* etc.) – vezi, de exemplu, AUR. VICT., *Caes.*, 3, 14; 18, 1; 34, 2; AUS., *Grat. actio*, VIII; AMM., XVII, 11, 3-4; XXIII, 5, 16; XXI, 16, 13; XXIV, 2, 16; 2, 17; 4, 27; CLAUD., *Laud. Stil.*, II, 321-326; III, 30-50; *BG*, 430-432; MEROB., *Grat. actio*, 115 etc. Vezi şi CRACCO RUGGINI 1985, p. 134, 154; INGLEBERT 1996, p. 52; CORSARO 2002, p. 59, nota 10; RYAN 2009; SCARDIGLI 2010, p. 149-161.

[134] Citate din *SHA*, *Tac.*, XII, 1 şi XV, 2; vezi şi XVIII, 1-6; idei similare în *Av. Cass.*, XIV, 4 şi 6; *Pert.*, XIV, 6; *Clod. Alb.*, XIII, 5; *Alex. Sev.*, LIII, 5; *Gord.*, V, 5-7; *Max. et Balb.*, XVII, 2, 8 şi 9; *Aur.*, XV, 6; *Prob.*, VI, 1; CHASTAGNOL 1994, CLXXIII-CLXXIV; PASCHOUD 2002a, p. 295, 320; PASCHOUD 2002b, p. 328; ROMAN 2007, p. 404-407.

[135] BALDINI 2006, p. 11-17; BALDINI 2010, p. 33-35; PASCHOUD 2002b, p. 329; vezi şi mai jos.

[136] ZOS., I, 5, 2-3.

unii istorici contemporani[137] –, trecerea de la regimul republican la cel imperial a fost una dintre cauzele majore care au dus la căderea puterii romane, alături de necelebrarea jocurilor seculare în 313 de către Constantinus, convertirea acestuia şi refuzul lui Gratianus de a accepta titlul de *pontifex maximus*[138].

Aproape surprinzător, ecouri ale acestei poziţii prorepublicane şi antimonarhice de inspiraţie zosimiană se regăsesc şi în *Historia Chroniké* a lui Ioannes Antiochenus, compusă la începutul secolului al VII-lea[139]: referindu-se la interpretarea pe care sacerdoţii etrusci au dat-o începutului războaielor civile şi conflictului cu Mithridates (a. 88 a. Chr.), respectiv ca sfârşitul unui ciclu istoric, soldat cu însăşi transformarea condiţiei umane, autorul bizantin, interesat de omul politic Octavianus / Augustus, iar nu de semnificaţia providenţialistă a instituirii monarhiei, cum au făcut alţi scriitori creştini, pare să-i dea întrutotul crezare, afirmând că, din acel moment, istoria romană a intrat într-un nou ciclu (περίοδος), întrucât, pe de o parte, statul roman în întregul său a degenerat într-o condiţie mai rea iar, pe de alta, s-au afirmat oameni cu un comportament ticălos (τῷ γὰρ ὄντι ἐκ τοῦδε τὰ Ῥωμαίων λογιζομένῳ ἥ τε πολιτεία πρὸς τὸ χεῖρον ἅπασα μεταπέπτωκε καὶ ἄνθρωποι φαύλοις χρησάμενοι τρόποις ἤνθησαν)[140]; o dată instaurată, monarhia nu mai garantează ἐλευθερία, aşa cum se întâmpla sub regimul consular, cetăţenii recăzând în servitutea (δουλεία) de care se eliberaseră după moartea lui Tarquinius (μετὰ θάνατον Ταρκυνίου)[141].

Cea de-a doua modalitate de percepţie – de data aceasta, pozitivă – a regimului imperial instaurat de Augustus transpare în special din scrierile autorilor creştini de limbă greacă, dar şi din unele aparţinând creştinilor latinofoni. Exegeţii au făcut deja observaţia că, în general, grecii din epoca Principatului sau din Antichitatea târzie – istorici, filosofi, retori, geografi ş.a. –, cu rare excepţii (Dionysios din Halicarnassus, Plutarch, Dio Cassius, Ioannes Lydus, Ioannes Malalas, Ioannes Antiochenus ş.a.)[142], au manifestat dezinteres pentru Roma republicană, preocupându-se, în schimb, de monarhia imperială, faţă de care – în termeni nuanţaţi – s-au declarat loiali şi favorabili[143]. Această

[137] LE GALL 1985, p. 767-783, în special p. 777: „le régime impérial n'a jamais été ni une dyarchie /după concepţia lui Th. Mommsen – n.n./ ni un régime de liberté, ce fut toujours un régime de tyranie; il dépendait du Prince seul de le rendre plus ou moins supportable…"; CIZEK 1998a, p. 220 („monarhia imperială a fost o dictatură militară"), 225 („o monarhie absolută, deşi încă mascată").

[138] ZOS., I, 5, în special 5, 2-4 (trecerea la monarhie); II, 7 (necelebrarea jocurilor seculare); II, 29 (convertirea lui Constantinus); IV, 36 (refuzul lui Gratianus de a prelua titlul de *pontifex maximus*); pentru toate acestea, vezi PASCHOUD 2002b, p. 328-329; PASCHOUD 2006, p. 119-125, 413-422. Vezi şi CONCA 2012, p. 94-95; ROBERTO 2013, p. 418.

[139] Pentru influenţa „digresiunii antimonarhice" a lui Zosimos asupra lui Ioannes Antiochenus, cf. ROBERTO 2005, CXLI; ROBERTO 2013, p. 418.

[140] IOANN. ANTIOCH., *Hist. chron.*, fr. 145.2; vezi şi ROBERTO 2013, p. 415-416, 431-434.

[141] IOANN. ANTIOCH., *Hist. chron.*, fr. 70; vezi şi ROBERTO 2013, p. 417-418.

[142] Vezi MAAS 1992; ROMAN 2007, p. 225; CAMERON 2009, p. 15-36; BOWERSOCK 2009, p. 37-50; vezi şi *supra* şi nota următoare.

[143] Din bogata bibliografie, vezi MARTIN 1971, p. 162-179; MARTIN 2009, p. 243-251; DESIDERI 1978; KLEIN 1982, p. 3-73; ANDRÉ 1982, p. 3-73; LASSERRE 1982, p. 867-896;

atitudine se explică, pe de o parte, prin tradiţiile politice greceşti – *basileía* şi *monarchía* erau realităţi binecunoscute spaţiului politic şi cultural elenofon[144] – iar, pe de alta, prin compensaţiile pe care, în schimbul dominaţiei, le oferea *poleis*-urilor hegemonia romană[145]. Astfel s-a născut ceea ce unii învăţaţi numesc „istoriografia greacă imperială şi politică”[146]. În secolul al II-lea, o dată cu apariţia apologeticii, autorii creştini elenofoni au adăugat o nouă dimensiune – religioasă – acestei concepţii greceşti a istoriei romane prin sincronismul pe care l-au făcut între principatul lui Augustus şi Epifanie, între naşterea monarhiei romane şi cea a monoteismului creştin, între instituirea formelor de *pax Augusta* şi de *pax christiana*; scrierile din Antichitatea târzie au dat noi proporţii acestei problematici, despre care s-a scris destul de mult[147]. Cum era firesc, scriitorii creştini de limbă latină s-au raliat acestei viziuni; de exemplu, Orosius, în *Historiarum (aduersum paganos)*, afirmă că sub Augustus s-a instituit *pax totius mundi* şi *serenitas tranquillissima* ca semne că *orbis* s-a supus lui *creator orbis uniuersi*, iar nu lui *imperator unius urbis*[148]. Diferenţa faţă de cei greci e că, asemenea celor păgâni latini, au continuat să se intereseze de *romanitas* republicană, evidenţiindu-i, pe de o parte, valorile specifice, iar, pe de alta, aspectele negative – responsabilitatea numeroaselor conflicte, decandenţa treptată a moralităţii, religiozitatea imundă[149]. Cum arăta Prudentius în poemul polemic *Contra Symmachus*, compus în 402/403 ca răspuns la *Relatio tertia* din 384 a lui Symmachus, chiar sub Augustus, Roma a fost dominată, un timp, de *uana*

RODDAZ 1983, p. 67-87; STERTZ 1994, p. 1248-1270; VANDERSPOEL 1995; MONTERO BARRIENTOS 1995-1996, p. 311-330; INGLEBERT 1996, p. 47-52, 146; JACQUEMIN 1996, p. 29-42; DE BLOIS 1997, p. 3391-3443; DE BLOIS 1998-1999, p. 267-281; PIÉRART 1998, p. 149-163; SCHMIDT 1999, p. 93-117; ZIMMERMANN 1999, p. 119-143; WHITMARSH 2001; KUHN-CHEN 2002; MARCONE 2006, p. 133-134; HIDBER 2006; ROMAN 2007, p. 321-329; PLÁCIDO BARCELÓ 2007, p. 155-161; PLÁCIDO SUÁREZ 2008, p. 39-45; MAZZA 2008, p. 1085-1111; LUIZ LEME 2009; GÓMEZ ESPELOSÍN 2009, p. 231-250; PLÁCIDO 2011, p. 223-233; DESIDERI & FONTANELLA 2013; BEKKER-NIELSEN 2014, p. 224-245.

Pentru atitudinea antiromană în perioada clasică vezi, de exemplu, MOGGI 2002, p. 435-449; BOWIE 2009, p. 223-240.

Totuşi, un sentiment accentuat antiroman se observă în special în perioada târzie – vezi CRACCO RUGGINI 1985, p. 137-142, 154; FORLIN PATRUCCO 1985, p. 185-203; CRISCUOLO 1993, p. 153-169; CRISCUOLO 1995, p. 85-103; CRISCUOLO 2002, p. 295-312; ROBERTO 2013, p. 415-418.

[144] PLÁCIDO 1993; TEIXEIRA 1995, p. 139-146; PLÁCIDO BARCELÓ 2007, p. 127-155; MARI 2009, p. 87-112.

[145] INGLEBERT 1996, p. 50.

[146] INGLEBERT 1996, p. 49-50.

[147] INGLEBERT 1996, p. 49-50; KLEIN 2000, p. 205-236; ROHRBACHER 2002, p. 185-186; SINISCALCO 2007; MECELLA 2013, p. 354, 363-369; ROBERTO 2013, p. 415-416; IANNICELLI, p. 157-163 (cf. www.academia.edu).

[148] OROS., III, 8, 8; INGLEBERT 1996, p. 582, nota 440.

[149] PASCHOUD 1967, p. 169-322; SUGANO 1982, p. 97-101; INGLEBERT 1996, *passim*; BRODKA 1998, p. 127-254; KLEIN 1999, p. 437-459; PIETSCH 2001, p. 259-275; CONSOLINO 2002, p. 7-24; ROHRBACHER 2002, p. 192; DAHLHEIM 2010, p. 366-384; GONZÁLEZ SALINERO 2010, p. 349-361; SARR 2011, p. 229-238; D'AURIA 2011, p. 427-453; MADONNA 2012, p. 169-181; IANNICELLI, p. 163-167 (cf. www.academia.edu).

superstitio[150]; căci, scria el, principelui i s-au consacrat sanctuare, un preot şi altare, i s-a instituit ca sacrificiu un viţel şi un miel, i s-au cerut oracole[151], Livia a fost asimilată Iunonei, Florelor şi Venerelor, i s-au consacrat statui şi onoruri eterne, deşi acea femeie contactase un mariaj nu mai puţin infam[152] decât cel al saturninei care ardea de dragoste pentru fratele său[153] – în sfârşit, au fost adoptaţi în panteon idolii cu cap de câine „donaţi" de Cleopatra învinsă după cucerirea nisipurilor lui Ammon[154]. Însă, conchide polemistul, „destinul, geniul sau spiritul public [al poporului roman]" (*fatum geniusue animusue/ publicus*)[155] a găsit calea dreaptă (*deprendere rectum/ doctus iter*)[156] – monarhia[157]. Din acel moment, legile divine (*diuina iura*), necunoscute până atunci, s-au revelat[158], iar Roma a devenit supusă lui Hristos-Dumnezeu, detestând cultele anterioare (*nam subdita Christo/ seruit Roma Deo, cultus exosa priores*)[159].

2) Vârstele istoriei romane şi ciclurile monarhiei imperiale

Începând cu Polybios, paralel cu formularea temei despre Roma ca ultima hegemonie universală[160], care a supravieţuit până în Antichitatea târzie[161], s-a elaborat progresiv un alt motiv – cel al schemei biologice a vârstelor Romei[162], pe care istoriografia l-a analizat în repetate rânduri[163]. În literatura latină, el apare la Cato[164] şi Cicero[165], în timpul Republicii, la Velleius Paterculus[166], Seneca

[150] PRUD., *Contra Symm.*, I,198.

[151] PRUD., *Contra Symm.*, I, 245-249: *Hunc morem ueterum docili iam aetate secuta/ Posteritas mense atque adytis et flamine et aris/ Augustum coluit, uitulo placauit et agno,/ Strata ad puluinar iacuit, responsa poposcit.*

[152] SUET., *Aug.*, 62, 2.

[153] PRUD., *Contra Symm.*, I, 251-253: *Adiecere sacrum, fieret quo Liuia Iuno,/ Non minus infamis thalami sortita cubile/ Quam cum fraterno caluit Saturnia lecto*; 265-266: *Hanc tibi, Roma, deam titulis et honore sacratam/ Perpetuo Floras inter Veneresque creasti!*

[154] PRUD., *Contra Symm.*, II, 354-355: *Quasdam uicta dedit capitis Cleopatra canini/ Effigies, quasdam domitis Hammonis harenis.*

[155] PRUD., *Contra Symm.*, II, 429-430.

[156] PRUD., *Contra Symm.*, II, 430-431.

[157] PRUD., *Contra Symm.*, II, 431-435: *caput augustum diademate cinxit,/ Appelans patrem patriae, populi atque senatus/ Rectorem, qui militiae sit ductor, et idem/ Dictator, censorque bonus morumque magister,/ Tutor opum, uindex scelerum, largitor honorum.*

[158] PRUD., *Contra Symm.*, II, 438-439.

[159] PRUD., *Contra Symm.*, II, 440-441.

[160] *Vezi, de exemplu, GASÓ LA CALLE 1981, p. 179-196; GRYEN 1986, p. 316-356; ZECCHINI 1988, p. 362-371; ALONSO-NÚÑEZ 1984, p. 630-644; MAZZA 1996, p. 315-350.*

[161] Vezi LACT., *Inst.*, VII, 15, 13; HIER., *In Zach.*, 2, 1-2; OROS., VII, 2, 1-12; AUG., *Civ.*, XVIII; ZOS., I, 1-5, 1; IORD., *Rom.*, 3-4; IOANN. MAL., *Chron.*, IX, 216 (*PG* 97, col. 335); PASCHOUD 1980, p. 125-131; D'ELIA 1980, p. 425-426; SUGANO 1982, p. 102-110; ALONSO-NÚÑEZ 1989, p. 163-170; ARNAUD-LINDET 2003b, p. XLV-LXVI; MECELLA 2013, p. 354.

[162] POL., VI, 51, 4.

[163] Vezi RUCH 1972, p. 827-841; TURCAN 1981, p. 14-15; FACCHINI TOSI 1990; FACCHINI TOSI 1998, p. 16, cu bibliografia la nota 14; PASCHOUD 2002b, p. 324, cu bibliografie la nota 2.

[164] CATO, *Orig.*, fr. 69 = VELL., I, 7, 4; RUCH 1972; FACCHINI TOSI 1990, p. 29.

[165] CIC., *Rep.*, II, 3 şi 21; CHASTAGNOL 1994, 1135-1137; PASCHOUD 2002b, p. 325.

[166] VELL., II, 11, 3; CHASTAGNOL 1994, 1136; PASCHOUD 2002B, p. 325.

(filosoful?) reluat şi completat de Lactantius[167], Florus[168], sub Imperiul timpuriu, la Ammianus Marcellinus[169] şi în *uita Carii* din *Historia Augusta*[170], sub Imperiul târziu. Ecouri, însă, se aud şi în alte scrieri, semnate de Tacitus[171], Rutilius Namatianus[172], Aurelius Augustinus[173] ş.a. Fiecare autor a dezvoltat tema într-o manieră proprie, ceea ce explică – acolo unde este cazul –, încadrarea diferită a epocii lui Augustus într-o vârstă sau alta. Astfel, pentru Seneca-Lactantius, cu Imperiul debutează *quasi altera infantia*[174]; pentru Florus, până la Augustus durează *iuuentas imperii et quaedam quasi robusta maturitas* („tinereţea Imperiului şi, până la un punct, dezvoltarea aproape deplină"), odată cu el începând *senectus*, urmată de anchilozarea rapidă a statului, datorată a ceea ce el numeşte *inertia Caesarum*[175]; după Ammianus, împăraţii au moştenit o *Vrbs uenerabilis*[176] care „merge spre bătrâneţe" (*in senium*)[177]; în fine, pentru autorul anonim al *Istoriei împărăteşti*, apropiat de Seneca-Lactantius, războaiele civile care au durat până la Augustus au dus Roma spre decrepitudine, domnia acestuia resuscitând-o, cu preţul, însă, al pierderii libertăţii – *per Augustum deinde reparata, si reparata dici potest, libertate deposita* („în sfârşit, a fost restabilită de către Augustus, dacă se poate spune astfel, din moment ce libertatea a fost înlăturată")[178].

Metafora evoluţiei biologice a Romei nu se întâlneşte formulată explicit în niciunul dintre *breuiaria* târzii. Nu trebuie să ne îndoim însă că autorii lor au cunoscut-o, mai ales că unii dintre ei au utilizat ca surse *Epitoma* lui Florus şi *Historia Romana* a lui Velleius Paterculus[179]. Astfel, Eutropius, referindu-se tocmai la Augustus, scria că *nullo tempore ante eum magis Romana res floruit* („niciodată înainte de el Imperiul roman n-a fost mai înfloritor")[180] şi că împăratul a lăsat

---

[167] LAC., *Inst.*, VII, 15, 14-17; *Epit.*, 66, 2-3; ARCHAMBAULT 1966, p. 193-228; CHASTAGNOL 1994, 1136; INGLEBERT 1996, p. 142-143; PASCHOUD 2002b, p. 325.

[168] FLOR., I, *prooem.*, 4-8; RUCH 1972; FACCHINI TOSI 1990, p. 29-35; FACCHINI TOSI 1998, p. 16-17, 99-110; BESSONE 1996, p. 27-41; PASCHOUD 2002b, p. 325.

[169] AMM., XIV, 6, 4-6; CHASTAGNOL 1994, 1136; PASCHOUD 2002b, p. 325.

[170] *SHA*, *Car.*, II, 1 – III, 7; CHASTAGNOL 1994, 1136; PASCHOUD 2002b, p. 325-326.

[171] HAVAS 1991, 2249-2986; INGLEBERT 1996, p. 40.

[172] RUT. NAM., *De reditu suo*, I, 413-414: *Non indignemur mortalia corpora solui:/ cernimus exemplis oppida posse mori*; vezi şi ZARINI 1999, p. 178-179 şi nota 42; ZARINI 2007a; WOLFF 2007, p. XLVIII.

[173] AUG., *Civ.*, III, 21; vezi şi *infra*.

[174] LACT., *Inst.*, VII, 15, 16.

[175] FLOR., I, *prooem.*, 7-8; FACCHINI TOSI 1998, p. 103-110.

[176] AMM., XIV, 6, 5.

[177] AMM., XIV, 6, 4.

[178] *SHA*, *Car.*, III, 1. Vezi şi AUG., *Civ.*, III, 21: o dată cu înfrângerea Cartaginei, descoperirea „luxului exorbitant asiatic, mai dăunător şi mai rău ca orice inamic" şi, prin urmare, decadenţa prea mare a moravurilor, Republica „a fost copleşită de-un noian de izbelişti atât de cumplite"; abia Caesar Augustus, care, deşi nu i-a privat pe romani de *libertas*, a concentrat toate prerogativele în mâna sa de monarh, „a realizat o cvasirestaurare şi reînnoire a Republicii Romane, prăbuşită într-o stare morbidă cam de multă vreme" (*reuocasse et quasi morbida uetustate conlapsam ueluti instaurasse ac renouasse rem publicam*).

[179] Cel puţin pentru Festus: ZUGRAVU 2003, p. 119, cu bibliografie; FELE 2009, p. 52, 58.

[180] EUTR., VII, 9.

moştenire succesorului său Tiberius „una dintre cele mai înfloritoare republici" (*rem publicam beatissimam Tiberio successori reliquit*)[181]; verbul *floreo, florere* este utilizat de Cato şi Velleius Paterculus în formularea concepţiei lor despre succesiunea vârstelor Romei şi ale imperiilor[182]. La rândul lui, Festus, evocând etapele expansionismului roman, scria că, după Augustus, abia Traianus „a pus în mişcare muşchii statului roman" (*Traianus, qui post Augustum Romanae rei publicae mouit lacertos*)[183]; expresia *mouit lacertos* e preluată din Florus şi denotă atitudinea critică a ambilor epitomatori faţă de imobilismul ce a urmat în primul secol imperial după *senectus* augustană şi pe care abia împăratul hispanic l-a depăşit; „şi, contrar aşteptării tuturor – scrie Florus –, bătrâneţea Imperiului s-a revigorat ca adusă la tinereţe" (*et praeter spem omnium senectus imperii quasi reddita iuuentute reuuirescit*)[184].

În *Liber de Caesaribus* al lui Aurelius Victor, se întâlneşte o concepţie apropiată celei tocmai discutate şi care se referă la ciclurile monarhiei romane. Autorul a preluat de la Sallustius ideea, întâlnită şi la Cicero[185], a continuităţii pe etape a unui stat (creştere, criză, decadenţă)[186], pe care a juxtapus-o cu cea taciteică a ciclicităţii fenomenelor istorice, conform căreia orice degradare e urmată mereu de un nou început, mult mai viguros[187]. Cea din urmă concepţie e întâlnită în Antichitatea târzie la alţi doi autori păgâni: poetul latin Rutilius Namatianus[188] şi istoricul grec Zosimos[189]. Aurelius Victor a completat eclectismul

---

[181] EUTR., VII, 10, 5.

[182] CATO, *Orig.*, fr. 69 = VELL., I, 7, 4: *Ego, pace diligentiae Catonis dixerim, uix crediderim tam mature tantam urbem creavisse, floruisse, concidisse, resurrexisse*; VELL., II, 11, 3: *quemadmodum urbium imperiorumque, ita gentium nunc florere fortunam, nunc senescere, nunc interire*.

[183] FEST., 20, 2.

[184] FLOR., I, *prooem.*, 8; FACCHINI TOSI 1998, p. 108-110; ZUGRAVU 2003, p. 332, nota 326; FELE 2009, p. 430.

[185] CIC., *Rep.*, III, 34.

[186] FUHRMANN 1994, p. 115-116.

[187] TAC., *Ann.*, III, 5: *Nisi forte rebus cunctis inest quidam uelut orbis, ut quem ad modum temporum uices, ita morum uertantur* („De nu cumva există în tot ce se întâmplă în lume un fel de ciclu, aşa încât, precum se schimbă periodic anotimpurile, tot astfel şi moravurile"); GRIMAL 2000, p. 156-179. Despre eternitatea ciclică în ideologia imperială romană, vezi QUET 2004, p. 119-154.

[188] RUT. NAM., *De reditu suo*, I, 140: *ordo renascendi est crescere posse malis* („Legea renaşterii este să creşti mereu din restrişte"); WOLFF 2007, p. XLVIII.

[189] ZOS., I, 1, 2: „Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐκ ἄν τις ἀνθρωπίνην ἰσχὺν αἰτιάσαιτο, Μοιρῶν δὲ ἀνάγκην ἢ ἀστρῴων κινήσεων ἀποκαταστάσεις ἢ Θεοῦ βούλησιν τοῖς ἐφ᾽ ἡμῖν μετὰ τὸ δίκαιον ἀκόλουθον οὖσαν· ταῦτα γὰρ εἱρμόν τινα αἰτιῶν τοῖς ἐσομένοις εἰς τὸ τοιῶσδε δεῖν ἐκβαίνειν ἐπιτιθέντα, δόξαν τοῖς ὀρθῶς τὰ πράγματα κρίνουσιν ἐμποιεῖ τοῦ θείᾳ τινὶ προνοίᾳ τὴν τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιτετράφθαι διοίκησιν, ὥστε ευφορίας μὲν συνιούσης ψυχῶν ευθενεῖν, ἀφορίας δὲ ἐπιπολαζούσης ἐς τὸ νῦν ὁρώμενον σχῆμα κατενεχθῆναι·" („Nimeni însă n-ar considera drept cauză a acestor <fapte> puterea omenească, ci fatalitatea Parcelor, ori ciclicitatea mişcărilor astrale, ori vrerea divină prielnică celor ce stau în puterea noastră, <săvârşite> după dreptate; căci aceste <puteri>, impunând întâmplărilor viitoare un fel de înlănţuire a cauzelor pentru ca ele să se petreacă aşa cum trebuie, induc celor care judecă corect faptele părerea că administrarea celor omeneşti a fost încredinţate unei providenţe divine, astfel că ele ba sunt într-o stare înfloritoare atunci când fecunditatea spiritelor e în

despre evoluţia istorică de care vorbeam asociind elementul imanent, transcendental – *fortuna*, *fatum*-ul, *natura*, şi cel antropologic, moral – *uirtus* ca factor al libertăţii umane[190]. Astfel, referindu-se la *interregnum*-ul ce a urmat după asasinarea lui Aurelianus[191], Victor îl compara cu cel instituit după dispariţia lui Romulus, dar nu uita să adauge, nuanţat, că era „cu mult mai glorios" (*longe uero gloriosior*)[192]; contribuise la aceasta, după el, „forţa creatoare a naturii" (*naturae uis*), capabilă să reproducă în decursul timpului orice lucru petrecut în istorie, făcând astfel ca totul să se întoarcă de unde a pornit (*quod factum praecipue edocuit cuncta in se orbis mundo uerti, nihilque accidere quod rursum naturae uis ferre nequeat aevi spatio*)[193]. Dar gloria noului interregn, dătătoare de binemeritată speranţă de reînnoire, se datora principelui, ale cărui *virtutes* au redresat o situaţie considerată desperată[194]. Pe această bază, Aurelius Victor a divizat istoria imperială în şase cicluri istorice[195], principatul lui Augustus deschizându-l pe cel dintâi: atunci, „Roma s-a deprins a asculta numai de un singur om" (*mos Romae incessit uni prorsus parendi*)[196]. El a continuat sinuos, cu momente de decadenţă şi revigorare, până când *uitia* dinastiei iulio-claudiene şi fărădelegile (*flagitia*) suveranilor care au urmat au epuizat complet Imperiul[197]. Abia Vespasianus, împărat „ireproşabil în toate privinţele" (*sanctus omnia*)[198], a pus bazele unui nou început: „el a făcut în scurtă vreme – scria Victor – să renască lumea îndelung însângerată şi istovită" (*exsanguem diu fessumque terrarum orbem breui refecit*)[199].

3) De la ideologia imperialistă la cea defensivă

Scriind *Annales*, Tacitus se plângea că, spre deosebire de autorii de istorii din trecut, care au înfăţişat „pe larg şi în mod liber războaie fără seamăn, cuceriri de oraşe, regi fugăriţi ori prinşi în luptă", el trebuia să se mărginească să descrie

armonie, ba ajung în starea pe care o vedem acum, atunci când sterilitatea prevalează; trebuie însă să lămuresc ceea ce spun pe baza faptelor").

[190] AUR. VICT., *Caes.*, 24, 11: doar *uirtus* se poate opune, „ca un zid" (*uti muro*), „puterii sorţii" (*fortunae uis*); vezi ZUGRAVU 2006, p. 36-38.

[191] AUR. VICT., *Caes.*, 35, 12; 31, 1.

[192] AUR. VICT., *Caes.*, 35, 12.

[193] AUR. VICT., *Caes.*, 35, 13.

[194] AUR. VICT., *Caes.*, 35, 14.

[195] I: de la Augustus la Vitellius; II: de la Vespasianus la Domitianus; III: de la Nerva la Didius Iulianus; IV: de la Septimius Severus la Aurelius Alexander; V: de la Maximinus la Numerianus; VI: de la Diocletianus la Constantius al II-lea – vezi ZUGRAVU 2006, p. 39-50. Tot şase cicluri stabileşte şi DUFRAIGNE 1975, XLI-XLV: I: de la Augustus la Nero; II: de la Galba la Vitellius; III: de la Vespasianus la Domitianus; IV: de la Nerva la Severus Alexander; V: de la Maximinus la Tacitus; VI: de la Carus la Constantius II.

[196] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 1.

[197] Vezi întreaga analiză a ciclului la ZUGRAVU 2006, p. 39-41.

[198] AUR. VICT., *Caes.*, 9, 1.

[199] AUR. VICT., *Caes.*, 9, 1; ZUGRAVU 2006, p. 41. Vezi şi PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 16: *Plura dicere studium coegit imperatoris boni, quem ab Augusti morte post annos sex et quinquaginta Romana res publica exsanguis saeuitia tyrannorum, quasi fato quodam, ne penitus rueret assecuta est* („M-a determinat să spun mai multe simpatia pentru acest împărat bun, pe care, la 56 de ani de la moartea lui Augustus, statul roman, vlăguit de cruzimea tiranilor, l-a căpătat ca printr-o predestinare, spre a nu se prăbuşi cu totul").

evenimentele petrecute pe „un spaţiu strâmt şi lipsit de glorie /Roma – n.n./" şi „o pace neîntreruptă sau prea puţin tulburată, tristele întâmplări din Roma şi un împărat neinteresat să mărească imperiul"[200]. Erau lamentaţiile unui om politic şi istoric familiarizat cu ideologia defensivă promovată de Augustus, rămasă în vigoare timp de un secol[201], până la Traianus, interval pe care Florus l-a caracterizat, cum am amintit deja, *inertia Caesarum*. Şi în scrierile târzii se întâlnesc ecouri ale acestei politici[202], inclusiv în *breuiaria*, cum reiese, de pildă, din informaţia lui Aurelius Victor, regăsită şi în *De uiris illustribus*, conform căreia principele a fost al treilea, după Numa, care a închis templul lui Ianus, „fapt care, după legea romană, se întâmpla atunci când războaiele încetau" (*quod iure Romano quiescentibus bellis accidebat*)[203], dar mai ales din următoarea remarcă a lui Eutropius: Traianus „a lărgit într-un mod considerabil, şi în lung şi în lat, graniţele Imperiului roman, care, după domnia lui Augustus, fusese mai degrabă apărat decât sporit" (*post Augustum defensum magis fuerat quam nobiliter ampliatum*)[204]. Totuşi, principatul augustan n-a fost considerat cu totul static în plan extern, istoriografia clasică şi târzie reţinând ideea – neverosimilă, de altfel, cum a arătat mai demult Ronald Syme –, că întemeietorul monarhiei imperiale ar fi mărit *pomerium*-ul în urma achiziţiei unor noi teritorii pentru Roma[205]; de altfel, Augustus însuşi declara în *Res gestae* că a extins limitele provinciilor învecinate cu neamuri încă nesupuse puterii romane (*omnium prouinciarum populi Romani, quibus finitimae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro, fines auxi*)[206]. Aurelius Victor, dar mai ales Eutropius, Festus şi anonimul lucrării *De uiris illustribus* amintesc de victoriile obţinute de Augustus asupra unor *gentes* externe, de succesele lui diplomatice şi de cuceririle sale[207]. Breviatorii respectivi scriu într-o vreme – mijlocul şi al treilea sfert al secolului al IV-lea – când Imperiul încă

[200] TAC., *Ann.*, IV, 32.

[201] Tot Tacitus, *Ann.*, I, 11, scria că Augustus recomandase „să se păstreze imperiul în hotarele de atunci"; vezi şi DIO CASS., LVI, 33. Despre tripla „oprire" – *spaţială*, *politică* şi *temporală* – marcată de principatul lui Augustus, vezi NICOLET 1988, p. 28. O opinie relativ diferită la ZECCHINI 2010, p. 51, 54-56, şi DAHLHEIM 2010, p. 302-303.

[202] Vezi, în notă ironică, IULIAN., *Caes.*, 326 C – 327 A: nu a avut ambiţia de a lărgi Imperiul, dar i-a asigurat frontierele naturale – Dunărea şi Eufratul; după cucerirea sciţilor şi thracilor, s-a îngrijit să dea legi, care să înlăture consecinţele războaielor; spre deosebire de predecesori, care, chiar şi atunci când preferau pacea, pregăteau următorul război, el s-a preocupat doar să administreze mult mai bine acest mare imperiu.

[203] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 3; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 79, 6: *Iani gemini portas bis ante se clausas, primo sub Numa, iterum post primum Punicum bellum, sua manu clausit.* Despre acest gest al lui Augustus (*RG*, 13) amintesc şi autorii creştini – vezi AUG., *Ciu.*, III, 9; OROS., VI, 20, 8; 22. Augustus a închis templul lui Ianus de trei ori: în 11 ianuarie 29 a. Chr., în 25 a. Chr. şi, poate, în 2 a. Chr.; a existat şi o încercare în 10 a. Chr. – vezi ZUGRAVU 2006, p. 203, nota 16, cu izvoare şi bibliografie; SCHEID 2007, p. 48, cu izvoare şi bibliografie; asupra semnificaţiei gestului, vezi şi SUMI 2005, p. 213-214; o nouă interpretare a episodului şi a tradiţiei legate de el vezi la SCHMITT 2010, p. 143-162.

[204] EUTR., VIII, 2, 2.

[205] TAC., *Ann.*, XII, 23; DIO CASS., LV, 6; *SHA*, *Aur.*, XXI, 11; SYME 1978, p. 218-222; PASCHOUD 2002a, p. 131-133, în special 131; LYASSE 2005, p. 169; vezi şi nota următoare.

[206] *RG*, 26, 1; ZUGRAVU 2004, p. 248-249, notele 220-221; SCHEID 2007, p. 69.

[207] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 2; 1, 7; EUTR., VII, 7; 9; 10, 1-4; FEST., 5, 2; 7, 5; 11, 3; 13, 3; 19, 1; PS.-AUR. VICT., *Vir. ill.*, 79, 4-5.

manifesta tendinţe expansioniste[208], operele lor constituind un mijloc de fortificare a sentimentului patriotic şi de stimulare a agresivităţii militare într-un moment în care Valentinienii se confruntau la toate graniţele cu grave probleme[209].

Cu totul alta este situaţia la începutul veacului al V-lea, când a fost redactată *Epitome de Caesaribus*. În această scriere, accentul cade pe aspectul antimilitarist, pacifist al politicii imperiale. Autorul anonim, deşi admite că *fortitudo* e o calitate indispensabilă a unui bun suveran[210] şi nu pregetă să-i laude, pentru comportamentul lor belicos, pe Traianus[211] şi pe Septimius Severus[212], critică ceea ce el numeşte *ardor triumphandi*[213], *cupido gloriae*[214], *appetentia gloriae*[215] sau *cupido triumphandi*[216] – aşadar, „patima de a triumfa", obţinerea gloriei militare cu orice preţ, aşa cum au urmărit Traianus[217] şi Iulianus[218], şi laudă prudenţa în declanşarea conflictelor şi pacifismul unor principi, precum Augustus, Hadrianus[219], Antoninus Pius[220] şi Theodosius[221]. Rândurile – cu ecouri din Tacitus şi Suetonius, trecute prin filiera lui Aurelius Victor – în care descrie atitudinea nonbeligerantă a celui dintâi, fără a-i mişcora însă meritele în plan extern[222], sunt elocvente pentru concepţia ce-l anima pe autor şi pe care se străduia s-o inoculeze publicului său: *Adeo denique turbas, bella, simultates exsecratus est ut nisi iustis de causis numquam genti cuiquam bellum indixerit. Iactantisque esse ingenii et leuissimi dicebat ardore triumphandi et ob lauream coronam, id est folia infructuosa, in discrimen per incertos euentus certaminum securitatem ciuium praecipitare; neque imperatori bono quicquam minus quam temeritatem congruere: satis celeriter fieri quicquid commode gereretur, armaque, nisi maioris emolumenti spe, nequaquam mouenda esse, ne compendio tenui, iactura graui petita uictoria similis sit hamo aureo piscantibus, cuius abrupti amissique detrimentum nullo capturae lucro pensari potest* („Pe scurt, a urât într-atât scandalurile, războaiele, duşmăniile, încât n-a declarat vreodată război unui neam decât din motive legitime[223]. El spunea că ţine de o fire vanitoasă şi cu

[208] De exemplu, sub Constantius II, autorul anonim al lui *Itinerarium Alexandri* exalta programul anexionist al principelui (*Itin. Alex.*, [2], 5: *interque prouincias uestras*) iar în 370, Symmachus visa la crearea unor provincii transrhenane (*Or.* 2, 31: *Dicam senatui plebique Romanae: fasces in prouincias nouas mittite, trans Rhenam iudices praeparate* – „Voi spune senatului şi plebei romane: «Trimiteţi în noile privincii magistraţi, pregătiţi judecători dincolo de Rin!»"; vezi şi *SHA, Prob.*, XIV, 1-5); CALLU 1992, p. 439; PASCHOUD 2002b, p. 111-115.

[209] Pentru toate acestea, vezi ZUGRAVU 2007, p. 242, cu izvoare şi bibliografie.

[210] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 4.

[211] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 8: *bellicosus*.

[212] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XX, 5: *bellicosissimus*.

[213] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 10.

[214] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 1 şi 8.

[215] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XV, 6.

[216] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 10.

[217] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 10.

[218] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLIII, 1 şi 7-8.

[219] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIV, 10.

[220] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XV, 6.

[221] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 10.

[222] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 4-9; vezi ZUGRAVU 2012a, p. 234-239, cu izvoare şi bibliografie.

[223] Nonbeligeranţa a fost unul dintre principiile de politică externă a lui Augustus,

totul neserioasă ca, din patima de a triumfa şi pentru o cunună de laur, adică de frunze fără rod, să pună în pericol siguranţa cetăţenilor prin vicisitudinile riscante ale luptelor[224]; că nimic nu e mai puţin potrivit unui bun *imperator*[225] decât nesocotinţa; că ceea ce se face cu folos se face destul de repede şi că armele nu trebuie niciodată ridicate decât în speranţa unui folos important, ca nu cumva, cu un profit neînsemnat, dar cu o pierdere serioasă, victoria scontată să fie asemenea undiţei aurite pentru pescari, a cărei pagubă, prin ruperea şi distrugerea ei, nu poate fi compensată de vreun câştig al prinderii <peştilor>[226]")[227]. După Pseudo-Aurelius Victor, în politica externă, importantă este *auctoritas* principelui dincolo de fruntarii; tocmai datorită prestigiului său, Augustus „a adus la înţelegere neamurile geţilor şi pe bastarni, care se hărţuiau în războaie"[228], a luat ostatici de la perşi, cărora le-a arbitrat alegerea regelui[229], şi a primit solii încărcate cu daruri de la inzi, sciţi, garamanti, etiopi[230]. Astfel pot fi evitate acţiunile cu sfârşit nefericit, precum dezastrul din Pădurea Teutoburgică (9 p. Chr.), amintit ca pe un avertisment semnificativ[231]. În concluzie, Augustus devine, la începutul secolului al V-lea, un *exemplum* al ideologiei defensive a Imperiului.

Această nouă concepţie de politică externă se explică prin conjunctura dificilă traversată de statul roman în ultimele două decenii ale veacului al IV-lea şi în primele decenii ale celui următor[232], surprinsă foarte sugestiv de Hieronymus: *Romanus orbis ruit*[233]; *totius mundi ruinas*[234]; *orbis terrarum ruit*[235]. Era vorba de slăbiciunea resimţită în urma războaielor civile[236] şi a activizării

---

preferând acţiunile diplomatice, luarea de ostatici, demonstraţiile de forţă, alianţele matrimoniale între suveranii protejaţi, „romanizarea" prinţilor prin educarea lor la Roma etc.; conflictele aveau drept fundament vechiul concept *bellum iustum*. Vezi *RG*, 26, 3: *nulli genti bello per iniuriam inlato* („fără să port cu nedreptate vreun război împotriva niciunui neam"); 3, 2; SUET., *Aug.*, 21, 2: *Nec ulli genti sine iustis et necessariis causis bellum intulit* („N-a declanşat niciun război fără motive legitime şi întemeiate"); 48; ZUGRAVU 2004, p. 137-138 (nota 20), 258 (nota 228), cu izvoare şi bibliografie; ZUGRAVU 2012a, p. 239, nota 22, cu izvoare şi bibliografie; SCHEID 2007, p. 32, 71, cu izvoare.

[224] Vezi şi TAC., *Ann.*, I, 9: „puţine chestiuni au fost rezolvate prin forţă, aceasta, ca ceilalţi să se bucure de linişte"; ZUGRAVU 2012a, p. 239, nota 23.

[225] Aici termenul are înţelesul de „comandant, general victorios".

[226] Idee întâlnită la SUET., *Aug.*, 25, 4; vezi şi ZUGRAVU 2012a, p. 239, nota 25.

[227] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 10-12.

[228] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 7; vezi ZUGRAVU 2012a, p. 237, nota 17, cu izvoare şi bibliografie.

[229] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 8; vezi ZUGRAVU 2012a, p. 237-238, nota 19-20, cu izvoare şi bibliografie.

[230] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 9; vezi ZUGRAVU 2012a, p. 238-239, nota 21, cu izvoare şi bibliografie.

[231] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 13; vezi ZUGRAVU 2012a, p. 239-240, nota 26, cu izvoare şi bibliografie.

[232] HIER., *Ep.* LX, 15 (*Ad Heliodorum*, a. 396): *nostris temporis calamitates... tantis malis*; 16: *nostras... miserias*.

[233] HIER., *Ep.* LX, 16 (*Ad Heliodorum*, a. 396).

[234] HIER., *Ep.* LX, 18 (*Ad Heliodorum*, a. 396).

[235] HIER., *Ep.* CXXVIII, 5 (*Ad Pacatulam*).

[236] Vezi reflecţiile lui Pseudo-Aurelius Victor despre consecinţele bătăliei de la *Mursa* din 28 septembrie 351 dintre Constantius II şi Magnentius: „în acea luptă, forţele romane au fost mai mult ca oricând distruse şi soarta întregului imperiu a fost în mare pericol"

agresivităţii barbare, mai ales după „nefericitul război cu goţii" (*cum Gothis lacrimabili bello*)[237] (9 august 378), care „a sleit" „statul de puteri"[238] şi a marcat „începutul răului atunci şi în continuare" pentru Imperiul roman (*quae pugna initium mali Romano imperio tunc et deinceps fuit*), cum scria Rufinus din *Aquileia*[239]. În ciuda termenilor triumfalişti şi a iluziilor de dominaţie universală care apar încă în oraţiile encomiastice ale lui Ausonius[240], Claudius Claudianus[241], Pacatus[242] şi Themistios[243] sau în *Historia Augusta*[244], neliniştea, conştiinţa situaţiei critice[245], utopia victoriei[246], psihologia înfrângerii[247] şi sentimentul decadenţei ireversibile[248] răzbat fără echivoc din scrierile vremii[249]. Recuperarea unor valori specifice vremii lui Augustus – de exemplu, organizarea militară bazată pe recrutarea cetăţenilor romani, iar nu a barbarilor[250], sau întărirea autorităţii principelui asupra factorului militar[251] în condiţiile „deconstruirii" atribuţiilor militare ale celui

(*Epit. Caes.*, XLII, 4); de asemenea, HIER., LX, 17 (*Ad Heliodorum*, a. 396): *plus paene bella ciuilia quam hostilis mucro consumpsit*; *Ep.* LXXVII, 8 (*Ad Oceanum, de morte Fabiole*, a. 400): *barbarorum pugnam domestica bella superabant*.

[237] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVI, 2. Despre acest război vezi, cu izvoare şi bibliografie, ZUGRAVU 2012a, p. 563-564, nota 764.

[238] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XLVIII, 5.

[239] RUF., *HE*, II, 13; LENSKI 1997, p. 129-168.

[240] AUS., *Grat. actio*, 7; CASTELLO 2010, p. 196-198.

[241] CLAUD., *Prob. Olybr.*, 160-163; *3 cos. Hon.*, 201-211; *4 cos. Hon.*, 652-656 etc.; HEIM 1992, p. 284-286, 294; DANVOYE 2007, p. 132-149.

[242] HEIM 1992, p. 285; RYAN 2009.

[243] HEIM 1992, p. 287-289; SÁNCHEZ MEDINA 2010, p. 291-305.

[244] *SHA*, *Tac.*, XV, 2; *Prob.*, XX, 4-6; CHASTAGNOL 1994, CLXXII-CLXXIII; PASCHOUD 2002a, p. 306-307; PASCHOUD 2002b, p. 146-150.

[245] HIER., CXXIII, 16 (*Ad Geruchiam, de monogamia*): *Olim a mari Pontico usque ad Alpes Iulias, non erat nostra, quae nostra sunt. Et per annos triginta fracto Danubii limite, in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur. Aruerant uetustate lacrymae.*

[246] AMM., XIV, 6, 4; ZECCHINI 2008, p. 195-206.

[247] HIER., *Ep.* LX, 16; 17 (*Ad Heliodorum*, a. 396): *Romanus superatus exercitus... Romanus exercitus, uictor orbis et dominus, an his uincitur, hos pauet, horrum terretur aspectu, qui ingredi non ualent...*; CXXII, 4 (*Ad Hedybian, de questionibus duodecim*, a. 407); CXXIII, 16 (*Ad Geruchiam, de monogamia*): *Quis hoc crederet? Quae digno sermone historiae comprehenderent? Romam in gremio suo, non pro gloria, sed pro salute pugnare? Immo ne pugnare quidem, sed auro et cuncta superlectili uitam redimere?... Nunc ut omnia prospero fine eueniant, praeter nostra quae amisimus, nos habemus quod uictis hostibus auferamus.*

[248] LACT., *DI*, VII, 15, 11-19; AMM., XXI, 10, 8; XXV, 4, 23-24; HIER., *Ep.* CXXI, XI; AUS., *Grat. actio*; SANTOS YANGUAS 1987, p. 153-176; DOIGNON 1990, p. 120-146; EDWARDS 2004, p. 151-160; POLARA 2006, p. 335-345; DEN BOEFT, DRIJVERS, DEN HENGST, TEITLER 2007, p. 245-312 (III. *Crisis of Empire*); CASTELLO 2010, p. 189-205.

[249] Vezi ZUGRAVU 2012a, p. 97-101.

[250] Vegetius, în *Epitome rei militaris*, I, 8 şi 27, recomanda organizarea armatei pe baza „constituţiilor" (*constitutionibus*) lui Augustus, Traianus şi Hadrianus; în II, 7, menţionează tribunii legiunilor numiţi pe vremea lui Augustus – *augustales*; în V, 3, pomeneşte corăbiile liburne folosite de Augustus în bătălia de la *Actium*, cu ajutorul cărora a pus în derută navele lui Antonius. Vezi şi PANIZ GIACOMONI 2008.

[251] Vezi PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 14: „/Augustus –n.n./ Acuza chiar cu vehemenţă iniţiativa unchiului său, care, numindu-i pe soldaţi camarazi de arme, în virtutea unei noi şi linguşitoare deprinderi, în vreme ce încerca să se facă mai iubit, slăbise autoritatea comandantului"; ZECCHINI 2010, p. 56-57.

dintâi[252] – este considerată de unii autori din epocă drept remediul necesar resuscitării Imperiului.

4) Bunul împărat

Creionarea unui model de împărat a fost una dintre obsesiile literaturii encomiastice, istoriografice, biografice, poetice ale Antichităţii clasice şi târzii; bibliografia subiectului e impresionantă[253]. În „lista canonică" de „împăraţi buni" (*boni principes*, *optimi principes*, *diui principes*) – modele pentru suveranii contemporani lor – oferită de unii autori tardoantici păgâni figurează, *dar nu constant*, şi Augustus, alături de Vespasianus, Titus, Nerva, Traianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Tacitus, Probus; lor li se adaugă, uneori, Hadrianus, Pertinax, Septimius Severus, Severus Alexander, Claudius II Gothicus, Aurelianus; fiecăruia i se recunoaşte fie o trăsătură morală aparte, fie un comportament politic deosebit, fie o *summa* de *bona* et *uirtutes* – toate compatibile cu idealul de principe prosenatorial[254]. Augustus a avut, neîndoielnic, calităţi

[252] BARCELÓ 2011, p. 199-202.

[253] Vezi ZUGRAVU 2009, p. 234-245, cu bibliografia la notele 11-31; adaugă lucrări necitate sau apărute ulterior: LACOMBRADE 1964, p. 9-22; WANKENNE 1975, p. 270-277; PELLING 1983, p. 59-85; FONTAINE 1984, p. 103-132; DUVAL 1984, p. 133-185; MORENO FERRERO 1984-1985, p. 225-237; CALLU 1987, p. 133-152; JAVIER LOMAS 1990, p. 149-165; PINA POLO 1991, p. 247-262; VÁZQUEZ PRÉNERON 1992, p. 103-118; SANTOS YANGUAS 1994-1995, p. 185-191; SANTOS YANGUAS 1997a, p. 267-275; HUNT 1995, p. 287-298; CASTILLO 1996, p. 173-181; SANTOS YANGUAS 1997b, p. 193-225; HAGL 1997; ERNESTI 1998; BRANDT 1999; GERBENNE 1999, p. 161-167; MUÑIZ GRIJALVO 2000, p. 355-363; REQUENA JIMÉNEZ 2001, p. 105-174; MALOSSE 2002, p. 165-174; BOUFFARTIGUE 2002, p. 175-189; CLASSEN 2002, p. 157-167; DMITRIEV 2004, p. 211-224; CACCIAPAGLIA 2004, p. 111-128; GIULIESE 2005, p. 169-179; MORENO RESANO 2006, p. 341-353; CIZEK 2006, p. 17-18; O'MEARA & SCHAMP 2006; ALBA LÓPEZ 2006; ZUGRAVU 2007, p. 217-248; ZARINI 2007b, p. 45-67; PILAR GARCÍA RUIZ 2008a, p. 231-252; PILAR GARCÍA RUIZ 2008b, p. 137-153; KELLY 2008, p. 296-317; RODRÍGUEZ HORRILLO 2009, p. 117-141; CRISCUOLO 2009, p. 73-91; CRISCUOLO 2010, p. 237-246; MANGAS 2010, p. 141-154; BUCCI 2010, p. 35-42; SABBACH 2010, p. 186-193; NIGRO 2013, p. 229-269. Vezi şi *infra*.

[254] Vezi *Pan.*, XII [2], 11, 6: *Hanc mihi gratiam refers quod te etiam felix desiderauit? quod cum me Nerua tranquillus, amor generis humani Titus, pietate memorabilis Antoninus teneret,* ***cum moribus Augustus ornaret****, legibus Hadrianus imbueret, finibus Traianus augeret, parum mihi uidebar beata quia non eram tua?* (subl. n.); AUR. VICT., *Caes.*, 9, 1 (Vespasianus); 12, 1 (Nerva); 13, 2-5; 8-10 (Traianus); 15, 1 (Aelius Antoninus); 16, 2 (Marcus Aurelius); 20, 6 (Severus); AMM., XVI, 1, 4: *namque incrementis uelocibus ita domi forisque conluxit* (sc. *Iulianus*)*, ut prudentia Vespasiani filius Titus alter aestimaretur, bellorum gloriosis cursibus Traiani simillimus, clemens ut Antoninus, rectae perfectaeque rationis indagine congruens Marco, ad cuius aemulationem actus suos effingebat et mores*; AUS., *Caes.*, II, 11 (*Vespasianus*); 12 (*Titus*); 14 (*Traianus*); 18 (*M. Antoninus*); 22 (*Severus Pertinax*); *Gratiarum actio*, 73; 76; *SHA, Av. Cass.*, VIII, 3; *Pesc. Nig.*, XII, 1; *Heliog.*, I, 2; *Claud.*, II, 3: *In quo Traiani uirtus, Antonini pietas,* ***Augusti moderatio*** *et magnorum principum bona sic fuerunt, ut non ille ab aliis exemplum caperet sed, etiamsi illi non fuissent, hic ceteris reliquisset exemplum* (subl. n.); *Aur.*, XLII, 3-4; *Tac.*, XVI, 6: *uirtute Traianum... Antoninum in clementiam, grauitate Neruam, in gubernando imperio Vespasianum, in censura totius uitae ac seueritate militari Pertinacem vel Seuerum*; *Prob.*, XII, 2: *Si recte cogitemus, non nobis Aurelianus, non Alexander, non Antonini,*

excepţionale naturale sau dobândite prin educaţie[255], care, cum scria Eutropius, l-au făcut, pe bună dreptate (*non inmerito*), să fie considerat asemenea unui zeu (*deo similis*)[256]. Inspirându-se după sursele lor din perioada clasică, printre care şi *Panegiricul* lui Plinius cel Tânăr, binecunoscut şi apreciat în Antichitatea târzie[257], breviatorii menţionează, direct sau indirect, *ciuilitas*[258], *liberalitas*[259], *clementia*[260], *fidelitas* faţă de prieteni şi apropiaţi[261], *moderatio*[262], cultura excepţională[263], pasiunea pentru problemele religioase[264], *abstinentia* alimentară[265].

---

non Traianus aut Claudianus requirendi sunt. Omnia in uno principe constituta sunt, rei militaris scientia, animus clemens, uita uenerabilis, exemplar agendae rei p. atque omnium praerogatiua uirtutum; XXII, 4 (despre *optimi principes* în *HA* vezi şi SYME 1971, p. 89-112; ROSEN 1998, p. 285-296; CHASTAGNOL 1994, CLIII-CLIV, 555-559; PASCHOUD 2002a, p. 197-199; PASCHOUD 2002b, p. 335; BONAMENTE 1991, p. 59-82; BONAMENTE 2010, p. 63-82; MOLINER ARBO 2008, p. 87-107); SYMM., *Or.* 1, 16; *Ep.* I, 13, 3: *Bonus Nerua, Traianus strenuus, Pius innocens, Marcus plenus officii* (vezi şi BRUGGISSER 1987, p. 142-144); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, IX, 5-6 (Vespasianus); Titus s-a comportat faţă de toţi cu atâta *clementia, liberalitate, honorificentia ac pecuniae contemptu* (X, 3) şi a manifestat atâta solicitudine faţă de cei afectaţi de urgiile naturii (erupţia Vesuviului, incendiul de la Roma, „o epidemie de ciumă de o putere nemaivăzută până atunci") (X, 12-14), încât pe drept cuvânt a fost numit *deliciae atque amor humani generis* („desfătarea şi dragostea neamului omenesc") (X, 6; 16); Traianus, asemenea unui dar adus de divinitate (*diuinitus... oportune datus*), a fost ca un leac (*remedium*) pentru numeroasele nenorociri (*tantorum malorum*) abătute asupra oamenilor (XIII, 10); în persoana lui „părea că virtuţile s-au combinat cumva într-o fericită potrivire" (*ut quasi temperamento quodam uirtutes miscuisse uideretur*) (XIII, 4), anume „integritate în vreme de pace (*sanctitas domi*), curaj în vreme de război (*in armis fortitudo*) şi, în ambele situaţii, înţelepciune (*utrobique prudentia*)" (XIII, 4), încât se putea spune că a fost „desăvârşit şi fără cusur" (*excultum atque emendatum*) (XIII, 7); a dat dovadă de „râvnă în treburile militare" (*diligentiam in re militari*), „blândeţe în cele civile" (*in ciuilibus lenitatem*), „generozitate faţă de cetăţi" (*in subleuandis ciuitatibus largitionem*) (XIII, 3) şi echilibru între tradiţie şi înnoire în justiţie şi în dreptul divin şi uman (XIII, 9); Antoninus Pius era de-o bunătate fără egal (*sine exemplo*) (XV, 2); XVI, 2 (Marcus Aurelius); XXXIV, 3 (Claudius II) (despre *princeps bonus* în *Epitome de Caesaribus*, vezi şi ZUGRAVU 2012b, p. 417-426); IOANN. LYDUS, *Magistr.*, II, 28: Traianus – vitejia, **Augustus – pietatea**, modestia, Titus – cinstea, Marcus – prudenţa (*CSHB* 29, p. 192); III, 53: Traianus – cel mai bun principe (*CSHB* 29, p. 246).

[255] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 31.

[256] EUTR., VII, 8, 4.

[257] FESTY 1999, p. 102-105, notele 4, 7-17.

[258] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 4: *mores uiro ciuiles lepidique*; EUTR., VII, 8, 4: *ciuilissime uixit*; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 20: *fuit mitis, gratus, ciuilis animi et lepidi*; vezi şi IORD., *Rom.*, 255: *ciuilissimus in omnibus*; ZUGRAVU 2012a, p. 243, nota 35.

[259] EUTR., VII, 8, 4: *in cunctos liberalissimus*; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 29.

[260] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 6; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 15: *erga ciues clementissime uersatus est*. Vezi şi THEMIST., *Or.* 8, 19; IORD., *Rom.*, 255; ZUGRAVU 2012a, p. 240, nota 28.

[261] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 5: *necessariorum... percultor*; EUTR., VII, 8, 4: *in amicos fidissimus, quos tantis euexit honoribus, ut paene aequaret fastigio suo*; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 16: *in amicos fidus extitit*. Vezi şi IOANN. ANTIOCH., *Hist. chron.*, fr. 157; ZUGRAVU 2012b, p. 241, nota 31.

[262] EUTR., VII, 8, 4: *in pace moderatior*; *SHA*, *Claud.*, II, 3; IORD., *Rom.*, 255.

[263] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 5; 8, 7; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 17; VIII, 6; ZUGRAVU 2012a, p. 241, nota 32.

[264] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 5.

[265] PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 22.

Cu toate acestea, Augustus nu l-a depăşit pe Traianus, pe care autorii târzii păgâni şi, cu nuanţe, unii creştini – inclusiv epitomatorii despre care vorbim[266] – îl consideră *optimus*[267] *princeps*, recomandându-l ca *exemplum* nu doar împăraţilor romani târzii din Apus şi Răsărit[268], ci şi regilor germanici din statele succesoare occidentale[269]. Care dintre *uirtutes animi* asigurau superioritatea lui Traianus şi-l făceau, astfel, un *incomparabilis princeps*, cum scria Sidonnius Apollinaris într-o *epistola* din 471[270]? Neîndoielnic, *ciuilitas*, dar cea definită de Plinius Secundus în a sa *Gratiarum actio* din anul 100: *non est princeps super leges sed leges super principem, idemque Caesari consuli ceteris non licet* („nu «împăratul este deasupra legilor», ci «legile sunt deasupra împăratului» şi când împăratul este consul, nu-i este nici lui îngăduit ceea ce nu le este celorlalţi")[271]. Aşadar, civilitatea înţeleasă ca fiind sinonimă cu respectul pentru legalitate chiar şi de către cel care era însăşi sursa legii[272], cu ideea că exercitarea autorităţii supreme trebuie să fie dominată nu de arbitrariul specific unui tiran, ci de conduita unui cetăţean şi senator (*non enim de tyrrano sed de ciue... loquimur*[273], *tam ciuile tam senatorium*[274]), cu acceptarea faptului că, pentru un *princeps*, cruzimea trebuie să cedeze locul îndurării (*cum <loquar> de clementia, <exprobrari> crudelitatem*)[275] iar severitatea să nu exceadă legea (*prouida seueritate cauisti, ne fundata legibus ciuitas euersa legibus uideretur*)[276]. Această recomandare plinianã se preta întocmai societăţii antice târzii, obişnuite până la neverosimil cu duritatea[277], lipsa de măsură[278], arbitrariul şi violenţa[279]. Or, atât în scrierile din perioada imperială timpurie, cât şi în cele târzii, Augustus n-a fost

[266] AUR. VICT., *Caes.*, 13, 2: *Hoc aegre clarior domi seu militiae reperietur* („Greu va mai fi de găsit cineva mai strălucit ca el în treburile politice sau militare"); EUTR., VIII, 2, 1: *omnibus principibus merito praeferatur* („pe bună dreptate, a fost considerat mai presus decât toţi împăraţii"); PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, XIII, 7: *excultum atque emendatum* („desăvârşit şi fără cusur").

[267] Despre *optimus* ca expresie a tutoror virtuţilor vezi NAKAGAWA 2007, p. 54-70. Despre Traianus ca *optimus princeps*, cf. CORTÉS COPETE 2003, p. 335-360.

[268] Vezi SYME 1971; YELO 1991, p. 257-262; CRACCO RUGGINI 2001, p. 241-255; STICKER 2002, p. 107-113; ZUGRAVU 2007, p. 217-248; GONZÁLEZ DEL CAMPO 2009, p. 43-71; PEREA YÉBENES 2010, p. 277-289.

[269] *Imitatio Traiani* revine adesea în scrierile lui Cassiodorus şi ale episcopului Ennodius. Vezi SAITTA 1990, p. 391-403; SAITTA 1993; MAGNO FELICE ENNODIO 2002, p. 84-86; VITIELLO 2006a, p. 24, 49, 55, 68-70, 114-162; VITIELLO 2006b, p. 113-133.

[270] SID. APOLL., *Ep.* VIII, 10, 3.

[271] PLIN. SEC., *Pan.*, 65, 1; vezi şi 24, 4: *Regimur quidem a te et subiecti tibi, sed quemadmodum legibus sumus* („Suntem cârmuiţi de tine şi supuşi ţie, dar în felul în care suntem supuşi legilor"); 78, 3: *Non est minus ciuile et principem esse pariter et consulem quam tantum consulem* („Nu înseamnă că ai mai puţin spirit civic dacă eşti în acelaşi timp şi împărat şi consul, decât dacă eşti numai consul"); CIZEK 1980, p. 204; KÖNIG 1999, p. 31.

[272] PLIN. SEC., *Pan.*, 34, 2; CIZEK 1980, p. 204-205.

[273] PLIN. SEC., *Pan.*, 2, 3; CIZEK 1980, p. 201.

[274] PLIN. SEC., *Pan.*, 2, 7.

[275] PLIN. SEC., *Pan.*, 3, 4; 80, 2; CIZEK 1980, p. 205.

[276] PLIN. SEC., *Pan.*, 34, 3.

[277] Vezi descrierea numeroaselor şi crudelor suplicii aplicate de împăraţii Valentinieni – AMM., XXVI, 10, 9-14; XXIX, 1, 23-24, 27, 28, 34, 35, 38, 40, 43 şi 44; 2, 11 etc.

[278] E interesant de observat că dintre *bona* ale Valentinienilor inventariate de Ammianus Marcellinus (BRANDT 1999), lipseşte *moderatio*.

[279] Despre violenţă în Antichitatea târzie, vezi DRAKE 2006.

absolvit de înclinaţia către cruzime de care a dat dovadă la începutul principatului, când numeroşi cetăţeni au fost omorâţi[280]. Dimpotrivă, împăratul antonin, cum scrie – partizan, desigur – Eutropius, „nu a vătămat pe niciunul dintre senatori", „pe tot parcursul guvernării sale" necondamnând decât unul singur, „şi chiar şi acela, printr-o hotărâre a Senatului, fără ştirea lui Traianus"[281]. Tocmai de aceea, adresând opera sa lui Valens şi, indirect, lui Valentinianus I, brevitorul nostru a făcut din *ciuilitas* – antinom pentru cruzime[282] – o valoare definitorie a mesajului scrierii sale[283], indicând drept pildă în primul rând pe Traianus, despre care scria că a fost considerat pe drept mai presus decât ceilalţi împăraţi (*ut omnibus principibus merito praeferatur*) atât datorită vitejiei (*fortitudo*), dar mai ales din cauza neobişnuitei sale conduite civice (*inusitata ciuilitas*)[284] şi a moderaţiei (*moderatio*), care i-au depăşit gloria militară (*gloriam tamen militarem ciuilitate et moderatione superauit*)[285]. Acelaşi tip de *ciuilitas*, izvorâtă din *imitatio Traiani*, lăudau la regele ostrogot Theodoricus cel Mare Cassiodorus şi episcopul Ennodius de *Pavia*[286].

Ajungem, astfel, la vestita formulă augurală rostită în Senat amintită de Eutropius «*Felicior Augusto, melior Traiano*» («să fii mai fericit decât Augustus şi mai bun decât Traianus»")[287]. Ea e defavorabilă lui Augustus[288], despre care Aurelius Victor şi Eutropius scriau că fusese *felix*[289]; or, norocul nu pune în valoare calităţile personale, ci evidenţiază jocul favorabil al circumstanţelor, aşa cum l-a surprins în mod strălucit Plutarh: tânărul Caesar – scria el –, a parvenit la putere datorită „politicii lui Cicero, comandamentului lui Lepidus, victoriei lui Pansa, căderii lui Hirtius, exceselor lui Antonius" (ἐπολιτεύετο Κικέρων καὶ Λέπιδος ἐστρατήγει καὶ Πάσσας ἐνίκα καὶ Ἵρτιος ἔπιπτε καὶ Ἀντώνιος ὕβριζεν)[290].

---

[280] Vezi LIV., *Per. CXX*; SEN., *Clem.*, I, 11, 1; PLIN., VII, 147; FLOR., II, 16, 3; TAC., *Ann.*, I, 2; SUET., *Aug.*, 13, 1-2; 15; 17, 5; 27, 1; DIO CASS., XLVII, 3-14; XLVIII, 14; XLIX, 12; LI, 2; LXVI, 18; APP., *Civ.*, IV, 3-51; PLUT., *Cic.*, 46, 2; *Brut.*, 27, 6; *Ant.*, 20, 6; EUTR., VII, 2, 2; OROS., VI, 18, 1; PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 28-29; ZUGRAVU 2012a, p. 240, nota 28. Vezi şi *supra*.

[281] EUTR., VIII, 4.

[282] Vezi remarca referitoare la Verus: *uir ingenii parum ciuilis, reuerentia tamen fratris nihil umquam atrox ausus* („om cu puţin talent civic, el nu s-a dedat totuşi niciodată la vreo cruzime din cauza respectului faţă de fratele său") (VIII, 10, 4).

[283] SCIVOLETTO 1970, p. 14-45; RATTI 1996b, p. 187-205; HELLEGOUARC'H 1999, XXXVI-XXXVII.

[284] EUTR., VIII, 2, 1.

[285] EUTR., VIII, 4, 1.

[286] Vezi *supra*.

[287] EUTR., VIII, 5, 3. Un ecou al acesteia se găseşte în *Itinerarium Alexandri*, compus sub Constantius II (337-361) – *Itin. Alex.*, 1, 1: *bonis melior imperator*; vezi şi CALLU 1992, p. 435.

[288] Vezi şi RATTI 1996a, p. 116-118 – *apud* MORONI 2005, p. 72-73.

[289] AUR. VICT., *Caes.*, 1, 7: *felix adeo (absque liberis tamen simulque coniugio)*; EUTR., VII, 8, 4: *in bellis felicior fuit*; vezi şi PS.-AUR. VICT., *Epit. Caes.*, I, 30: *felicitati eius*. ZUGRAVU 2006, p. 206-207, nota 25. În notă sarcastică, vezi, de asemenea, IULIAN., *Caes.*, 330 A (relaţia cu Fortuna – Τύχη); 332 D (norocul lui Augustus). Despre *Fortuna* lui Augustus, cf. PLUT., *FR*, 319 E – 320 A.

[290] PLUT., *FR*, 319 E.

Ediţii ale breviariilor târzii folosite

Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par P. Dufraigne, Les Belles Lettres, Paris, 1975.

Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împăraţi*, *editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, 2006 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* IV).

Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împăraţi*, *editio bilinguis*, traducere şi consideraţii lingvistice de M. Paraschiv, ediţie îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, 2012 (*Thesaurus Classicus* I).

Flavius Eutropius, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediţie bilingvă, studiu introductiv, traducere, note explicative şi comentarii de Gh. I. Şerban, Brăila, 1997.

Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

Eutropio, *Storia di Roma*, testo latino a fronte, introduzione di F. Gasti, traduzione e note di F. Bordone, Rusconi Libri S.p.A., Santarcangelo di Romagna, 2014.

Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Les Belles Lettres, Paris, 1994.

Festus, *Breuiarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman*, *editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu şi R. Curcă, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" Iaşi, 2003 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* I).

M. L. Fele, *Il* breuiarium *di Festo*, testo, traduzione e commento filologico con una introduzione sull'autore e l'opera, Widmannsche Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 2009 (*Bibliotheca Weidmanniana*).

Ediţii ale altor izvoare folosite[291]

L. Ampelius, *Aide-mémoire (Liber memorialis)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, ²2003.

Anneo Floro, *Storia di Roma. La prima e la seconda età*, introduzione, texto e commento a cura di C. Facchini Tosi, Bologna, 1998.

Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles, édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994.

Histoire Auguste, V/1, *Vies d'Aurélien et de Tacite*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, Paris, ²2002; V/2, *Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérien et Carin*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, Paris, ²2002.

Ioannis Antiocheni *Fragmenta ex Historia chronica*, introduzione, edizione

[291] Din ele facem trimiteri la opiniile editorilor.

critica e traduzione a c. di U. Roberto, Berlin-New York, 2005.

Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, I, *Livres I-III*, Paris, ²2003.

Res gestae diui Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστοῦ θεοῦ, ediţie trilingvă, traducere şi glosar latin-grec de M. Alexianu şi R. Curcă, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Iaşi, 2004.

Res gestae diui Augusti. Hauts faits du divin Auguste, texte établi et traduit par J. Scheid, Paris, 2007.

Rutilius Namatianus, *Sur son retour*, nouvelle édition, texte établi et traduit par É. Wolff, avec la collaboration de S. Lancel pour la traduction et de J. Soler pour l'introduction, Paris, 2007.

BIBLIOGRAFIE

ALBA LÓPEZ 2006 – A. Alba López, *Príncipes y tiranos. Teología y poder imperial en el siglo IV d.C.*, Madrid, 2006.

ALONSO-NÚÑEZ 1984 – J.-M. Alonso-Núñez, *Appian and the world Empires*, Athenaeum 62/3-4 (1984), p. 630-644.

ALONSO-NÚÑEZ 1989 – J. M. Alonso-Núñez, *Los imperios universales en Jordanes*, *MHA* 10 (1989), p. 163-170.

ANDRÉ 1982 – J.-M. André, *La conception de l'État et de l'Empire dans la pensée gréco-romaine des deux premiers siècles de notre ère*, *ANRW* II/30.1 (1982), p. 3-73.

ARCHAMBAULT 1966 – P. Archambault, *Ages of man and ages of the world. A study of two Traditions*, *REAug* XII/3-4 (1966), p. 193-228.

ARNAUD-LINDET 1994 – M.-P. Arnaud-Lindet, in Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Les Belles Lettres, Paris, 1994.

ARNAUD-LINDET 2003a – M.-P. Arnaud-Lindet, in L. Ampelius, *Aidemémoire (Liber memorialis)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, ²2003.

ARNAUD-LINDET 2003b – M.-P. Arnaud-Lindet, in Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, I, *Livres I-III*, Paris, ²2003.

D'AURIA 2011 – I. D'Auria, *La prosopopea di Roma nel* Contra Symmachum *di Prudenzio*, Auctores Nostri 9 (2011), p. 427-453.

BALDINI 2000 – A. Baldini, *Storie perdute (III secolo d.C.)*, Bologna, 2000.

BALDINI 2004 – A. Baldini, *Ricerche di tarda storiografia (da Olimpiodoro di Tebe)*, Bologna, 2004.

BALDINI 2006 – A. Baldini, *Storia senza storie (IV-V secolo d.C.)*, Classica 19/1 (2006), p. 7-18.

BALDINI 2008 – A. Baldini, *L'impero romano e la sua fine*, Bologna, 2008.

BALDINI 2010 – A. Baldini, *Un nucleo di fronda storiografica nel senato di Roma tra IV e VI secolo*, in: G. Bonamente e R. Lizzi Testa (a c. di), *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, Bari, 2010, p. 31-49.

BANCHICH 2007 – Th. M. Banchich, *The Epitomizing Tradition in Late Antiquity*, in: J. Marincola (ed.), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, II, Blackwell Publishing Ltd, 2007, p. 305-311.

BARCELÓ 2011 – P. Barceló, *La deconstrucción del poderío imperial en el siglo IV*, Gerión 29/1 (2011), p. 199-202.

BARNES 2008 – T. D. Barnes, *Aspects of the Severian Empire, Part I: Severus as a New*

Augustus, New England Classical Journal 35.4 (2008), p. 251-267.

BARRETT 2008 – A. A. Barrett, *Caligula* (traducere de V. Agrigoroaiei), Bucureşti, 2008.

BEKKER-NIELSEN 2014 – T. Bekker-Nielsen, *Herodian on Greek and Roman Failings*, in: J. Majbom Madsen & R. Rees (eds), *Roman Rule in Greek and Latin Writing: Double Vision*, Brill Academic Publishers, Incorporated, 2014, p. 224-245.

BESSONE 1996 – L. Bessone, *La storia epitomata. Introduzione a Floro*, Roma, 1996.

BIRD 1984 – H. W. Bird, *Sextus Aurelius Victor. A Historiographical Study*, Liverpool, 1984.

BIRD 1987 – H. W. Bird, *The Roman Emperors: Eutropius' Perspective*, *AHB* 1.6 (1987), p. 139-151 (http://ancienthistorybulletin.ca/Reviews.html).

DE BLOIS 1997 – L. de Blois, *Emperor and Empire in the World of Greek Speaking Authors of the Third Century AD*, *ANRW* II/34.4 (1997), p. 3391-3443.

DE BLOIS 1998-1999 – L de Blois, *The perception of emperor and empire in Cassius Dio's «Roman History»*, AnSoc 29 (1998-1999), p. 267-281.

DE BLOIS, FUNKE, HAHN 2006 – L. de Blois, P. Funke, J. Hahn (eds.), *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire. Proceedings of the Fifth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C.-A.D. 476), Münster, June 30-July 4, 2004*, Leiden, 2006.

DEN BOEFT, DRIJVERS, DEN HENGST, TEITLER 2007 – J. den Boeft, J. W. Drijvers, D. den Hengst, H. C. Teitler (eds.), *Ammianus after Julian: The Reign of Valentinian and Valens in Books 26-31 of the* Res Gestae, Leiden, 2007.

DEN BOER 1972 – W. Den Boer, *Some Minor Roman Historians*, Leiden, 1972.

BONAMENTE 1991 – G. Bonamente, *Il canone dei* divi *e la* Historia Augusta, in *HAC*, I, p. 59-82.

BONAMENTE 2003 – G. Bonamente, *Minor Latin Historians of the Fourth Century A.D.*, in G. Marasco (ed.), *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.*, Leiden-Boston, 2003, p. 85-125.

BONAMENTE 2010 – G. Bonamente, Optimi principes – divi *nell'*Historia Augusta, in *HAC*, XI, p. 63-82.

BONANDINI 2012 – A. Bonandini, *Augusto tra realtà storica e funzione satirica: valore simbolico del ritrato di un* princips *nel prosimetro seriocomico, tra l'*Apocolocyntosis *e Giuliano l'Apostata*, Paideia 67 (2012), p. 9-31.

BORGO 2012 – A. Borgo, Res nova et inusitata, supplicium de studiis sumi *(Sem.* contr. *10* praef. *5): a proposito dei roghi di libri a Roma*, Paideia 67 (2012), p. 33-53.

BOTTERI 2003 – P. Botteri, *L'integrazione mommseniana a* Res Gestae Divi Augusti *34,1,* 'potitus rerum omnium' *e il testo greco*, *ZPE* 144 (2003), p. 261-267.

BOUFFARTIGUE 2002 – Jean Bouffartigue, *L'image politique de Julien chez Libanios*, Pallas 60 (2002), p. 175-189.

BOWERSOCK 2009 – G. Bowersock, *Old and new Rome in the late antique Near East*, in: Ph. Rousseau & E. Papoutsakis(eds.), *Transformations of Late Antiquity: Essays for Peter Brown*, Ashgate, 2009, p. 37-50.

BOWIE 2009 – W. Bowie, Quid Roma Athenis? *How far did Imperial Greek Sophists or Philosophers Debate the Legitimacy of Roman Power?*, in: G. Urso (a c. di), *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2008*, Edizioni ETS, 2009, p. 223-240.

BRANDT 1999 – A. Brandt, *Moralische Werte in den* Res gestae *des Ammianus Marcellinus*, Göttingen, 1999.

BRODKA 1998 – D. Brodka, *Die Romideologie in der römischen Literatur der Spätantike*, Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien, 1998.

BRUGGISSER 1987 – Ph. Bruggisser, Gloria noui saeculi. *Symmaque et le siècle de Gratien (Epist. 1, 13)*, *MH* 44/3 (1987), p. 134-149.

BUCCI 2010 – T. Bucci, *Massimiano da* imperator invictus *a* perfidus hostis, InvLuc 32 (2010), p. 35-42.

CACCIAPAGLIA 2004 – A. Cacciapaglia, *Le* virtutes *di Giuliano imperatore nella testimonianza dei contemporanei*, *AFLB* 47 (2004), p. 111-128.

CALLU 1987 – J. P. Callu, *Un «Miroir des Princes»: le «Basilikos» libanien de 348*, Gerión 5 (1987), p. 133-152.

CALLU 1992 – J.-P. Callu, *La préface à l'*Itinéraire d'Alexandre, in: *De Tertullien aux Mozarabes*, I, *Antiquité tardive et christianisme ancien (IIIe – VIe siècles). Mélanges offerts à Jacques Fontaine*, coord. M.-H. Jullien, Paris, 1992, p. 429-444.

CAMERON 2009 – A. Cameron, *Old and new Rome: Roman studies in sixth-century Constantinople*, in: Ph. Rousseau, E. Papoutsakis (eds.), *Transformations of Late Antiquity: Essays for Peter Brown*, Ashgate, 2009, p. 15-36.

CANFORA 2009 – L. Canfora, *Il mito della „costituzione mista"*, in: G. Urso (a c. di), *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2008*, Edizioni ETS, 2009, p. 113-116.

CANOBBIO – A. Canobbio, *Virgilio e Germanico nel proemio di Valerio Flacco: il retroscena augusteo della* Laus Flaviorum, Paideia 67 (2012), p. 55-75.

CASTELLO 2010 – M. G. Castello, *La crisi dell'impero e la frantumazione dell'illusione di rinascita. La* Gratiarum actio *di Decimio Magno Ausonio*, Historia 59/2 (2010), p. 189-205.

CASTILLO 1996 – C. Castillo, *Emperadores del pasado en las* Res Gestae *de Ammianus Marcellinus*, in: A. Virgourt, X. Loriot, A. Bérenger-Badel, B. Klein (éds.), *Pouvoir et religion dans le monde romain: en hommage à Jean-Pierre Martin*, Paris, 1996, p. 173-181.

CHARLES 2007 – *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, *Translated from Zotenberg's Ethiopic Text*, translated with an introduction by R. H. Charles, New Jersey, 2007.

CHASTAGNOL 1994 – A. Chastagnol, in *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994.

CIZEK 1980 – E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice şi probleme ideologice*, Bucureşti, 1980.

CIZEK 1998a – E. Cizek, *Mentalităţi şi instituţii politice romane*, traducere în limba română I. Câmpenu, Bucureşti, 1998.

CIZEK 1998b – E. Cizek, *Istoria în Roma antică. Teoria şi poetica genului*, Bucureşti, 1998.

CIZEK 2006 – E. Cizek, *L'Empereur Titus*, Bucureşti, 2006.

CIZEK 2008 – E. Cizek, *Eutropius*, Bucureşti, 2008.

CLASSEN 2002 – C. J. Classen, Virtutes *und* vitia *in Claudians Gedichten*, in: J.-M. Carrié & R. Lizzi Testa (éds.), préface de P. Brown, *«Humana sapit». Études d'antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, Turnhout, 2002, p. 157-167.

CONCA 2012 – F. Conca, *Augusto nella storiografia bizantina*, Paideia 67 (2012), p. 91-105.

CONSOLINO 2002 – F. E. Consolino, *La prosopopea di Roma e i primi due libri delle* Laudes Stilichonis, in: J.-M. Carrié & R. Lizzi Testa (éds.), préface de P. Brown, *«Humana sapit». Études d'antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini*, Turnhout, 2002, p. 7-24.

CORSARO 2002 – F. Corsaro, *Il mito di* Roma aeterna *da Claudio a Rutilio Namaziano*, in: F. Elia (a c. di), *Politica retorica e simbolismo del primato: Roma e Costantinopoli (secoli IV-VII). Atti del Convegno Internazionale (Catania, 4-7 ottobre 2001)*, I, Catania, 2002, p. 57-77.

CORTÉS COPETE 2003 – J. M. Cortés Copete, *Trajano, optimus princeps*, in: J. Alvar & H. M. Blázquez (eds.), *Trajano*, Madrid, 2003, p. 335-360.

COSTA 2013 – S. Costa, *Parlare (o tacere) davanti al potente: qualche esempio da Cesare a Caligola*, Paideia 68 (2013), p. 131-147.

CRACCO RUGGINI 1985 – L. Cracco Ruggini, *Arcaismo e conservatorismo, innovazione e rinnovamento (IV-V secolo)*, in: M. Mazza & C. Giuffrida (a c. di), *Le trasformazioni della*

cultura nella tarda antichità. Atti del Convegno tenuto a Catania, Università degli Studi, 27 sett. – 2 ott. 1982, I, Jouvence, 1985, p. 133-156.

CRACCO RUGGINI 2001 – L. Cracco Ruggini, *Modello politico classico per un imperatore cristiano (IV-VI)*, in: A. Berzanò, C. Bearzot, F. Landucci, L. Prandi, G. Zecchini (a c. di), *Identità e valori: fattori di aggregazioni e fattori di crisi nell'esperienza politica antica, Bergamo, 16-18 dicembre 1998*, Roma, 2001, p. 241-255.

CRISCUOLO 1993 – U. Criscuolo, *Libanio, i latini e l'Impero*, in: F. Conca, I. Gualandri, G. Lozza (a c. di), *Politica, cultura e religione nell'Impero romano (secoli IV-VI) tra Oriente e Occidente. Atti del Secondo Convegno dell'Associazione di Studi Tardoantichi*, Napoli, 1993, p. 153-169.

CRISCUOLO 1995 – U. Criscuolo, *Aspetti della resistenza ellenica dell'ultimo Libanio*, in: F. E. Consolino (a c. di), *Pagani e cristiani da Giuliano l'Apostata al sacco di Roma. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Rende 12/13 novembre 1993*), Messina, 1995, p. 85-103.

CRISCUOLO 2009 – U. Criscuolo, *Il retore e il potere: Libanio e l'imperatore Valente*, in: G. Laudizi & O. Vox (a c. di), Satura Rudina. *Studi in onore di Pietro Luigi Leone*, Lecce, 2009, p. 73-91.

CRISCUOLO 2002 – U. Criscuolo, *Roma negli scrittori dell'Oriente tardoantico*, in: *Cristiani nell'Impero Romano. Giornate di studio*, Napoli, 2002, p. 295-312.

CRISCUOLO 2010 – U. Criscuolo, *L'empereur Valens dans la rhétorique chrétienne du IVe siècle*, in: P.-L. Malosse, M.-P. Noël et B. Schouler (éds.), *Clio sous le regard d'Hermès: l'utilisation de l'histoire dans la rhétorique ancienne de l'époque hellénistique à l'Antiquité Tardive. Actes du colloque international de Montpellier (18-20 octobre 2007)*, Alessandria, 2010, p. 237-246.

CUHHLED 1994 – M. Cuhhled, Conservator Urbis Suae. *Studies in the Politics and Propaganda of the Emperor Maxentius*, Stockholm, 1994.

DAHLHEIM 2010 – W. Dahlheim, *Augustus. Aufrührer, Herrscher, Heiland. Eine Biographie*, München, Beck, 2010.

DANVOYE 2007 – S. Danvoye, *Contacts pacifiques et violents entre les Barbares et les Romains dans les panégyriques de Claudien*, Latomus 66 (2007), p. 132-149.

DESIDERI 1978 – P. Desideri, *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell' impero romano*, Messina-Firenze, 1978.

DESIDERI & FONTANELLA 2013 – P. Desideri & F. Fontanella (a c. di), *Elio Aristide e la legittimazione greca dell'impero di Roma*, Bologna, 2013.

DMITRIEV 2004 – S. Dmitriev, *„Good Emperors" and Emperors of the Third Century*, Hermes 132 (2004), p. 211-224.

DOBESCH 2000 – G. Dobesch, *Caesar monarchische Ideologie*, in: G. Urso (a c. di), *L'ultimo Cesare. Scritti, riforme, progetti, poteri, congiure. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 16-18 settembre 1999*, Roma, 2000, p. 89-123.

DOIGNON 1990 – J. Doignon, *Oracles, prophéties, „on-dit" sur la chute de Rome (395-410). Les réactions de Jérôme et d'Augustin*, REAug 36 (1990), p. 120-146.

DRAKE 2006 – H. A. Drake (ed.), *Violence in Late Antiquity. Perceptions and Practices*, Ashgate, 2006.

DREW-BEAR & SCHEID 2005 – T. Drew-Bear & J. Scheid, *La copie des Res Gestae d'Antioche de Pisidie*, *ZPE* 154 (2005), p. 217-260.

DUFRAIGNE 1975 – P. Dufraigne, in : Aurelius Victor, *Livre des Césars*, texte établi et traduit par P. Dufraigne, Les Belles Lettres, Paris, 1975.

DUVAL 1984 – Y.-M. Duval, *La figure de Théodose chez Claudien*, in: *La poesia tardoantica: tra retorica, teologia e politica. Atti del V Corso della Scuola Superiore di Archeologia e Civiltà Medievali presso il Centro di Cultura Scientifica „E. Majorana" Erice (Trapani) 6-12 dicembre 1981*, Messina, 1984, p. 133-185.

EDWARDS 2004 – M. J. Edwards, *Dracontius the African and the Fate of Rome*, Latomus 63 (2004), p. 151-160.

D'ELIA 1980 – S. D'Elia, *Storia e teologia della storia nel De civitate Dei*, in: *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità. Atti del Convegno tenuto in Erice (3-8 XII 1978) Scuola superiore di archeologia e civiltà medievali (3 corso). C. C. S. „E. Majorama"*, Messina, 1980, p. 425-426.

D'ELIA 2001 – S. D'Elia, *Su Roma e l'impero romano nel* De civitate Dei *di Agostino di Ippona*, in: F. Giordano (a c. di), *L'idea di Roma nella cultura antica*, Napoli, 2001, p. 351-378.

ERNESTI 1998 – J. Ernesti, Princeps christianus *und Kaiser aller Römer. Theodosius der Große in Lichte zeitgenössischer Quellen*, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1998.

FACCHINI TOSI 1990 – C. Facchini Tosi, *Il proemio di Floro: la struttura concettuale e formale*, Bologna, 1990.

FACCHINI TOSI 1998 – C. Facchini Tosi, in: Anneo Floro, *Storia di Roma. La prima e la seconda età*, introduzione, texto e commento a cura di C. Facchini Tosi, Bologna, 1998.

FAGAN – G. G. Fagan, *Augustus (31 B.C. – 14 A.D.)*, *DIR* (http://www.luc.edu/roman-emperors/auggie. htm).

FELE 2009 – M. L. Fele, *Il* breuiarium *di Festo*, testo, traduzione e commento filologico con una introduzione sull'autore e l'opera, Widmannsche Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 2009 (*Bibliotheca Weidmanniana*).

FELTON 2001 – M.-C. Felton, *La constitution mixte de la République romaine*, *JCS* 1 (2001), p. 84-87.

FESTY 1999 – M. Festy, in : Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par M. Festy, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

FONTAINE 1984 – J. Fontaine, *La figure du prince dans la poésie latine chrétienne de Lactance à Prudence*, in: *La poesia tardoantica: tra retorica, teologia e politica. Atti del V Corso della Scuola Superiore di Archeologia e Civiltà Medievali presso il Centro di Cultura Scientifica „E. Majorana" Erice (Trapani) 6-12 dicembre 1981*, Messina, 1984, p. 103-132.

FORLIN PATRUCCO 1985 – M. Forlin Patrucco, *Forme della tradizione nella grecità tarda: la citazione classica come linguaggio politico*, in: M. Mazza & C. Giufrida (a c. di), *Le trasformazioni della cultura nella tarda Antichità. Atti del Convegno tenuto a Catania Università degli Studi, 27 sett. – 2 ott. 1982*, I, Jouvence, 1985, p. 185-203.

FRANCO 2006 – C. Franco, *Intellettuali e potere nel mondo greco e romano*, Roma, 2006.

FUHRMANN 1994 – M. Fuhrmann, *Rom in der Spätantike. Porträt einer Epoche*, München-Zürich, 1994.

LE GALL 1985 – J. Le Gall, *Le serment à l'empereur: une base méconnue de la tyranie impériale sous le Haut-Empire?*, Latomus 44/4 (1985), p. 767-783.

GASTI 2014 – F. Gasti, in: Eutropio, *Storia di Roma*, testo latino a fronte, introduzione di F. Gasti, traduzione e note di F. Bordone, Rusconi Libri S.p.A., Santarcangelo di Romagna, 2014.

GASÓ LA CALLE 1981 – F. Gasó la Calle, *La teoría de los cuatro imperios. Reiteración y adaptación ideológica. I. Romanos y griegos*, Habis 12 (1981), p. 179-196.

GERBENNE 1999 – B. Gerbenne, *Modèles bibliques pour un empereur: le* De obitu Theodosii *d'Ambroise de Milan*, in: *Rois et reines de la Bible au miroir des Pères*, Université Marc Bloch, Strasburg, 1999, p. 161-176.

GIRARDET 2000 – K. M. Girardet, *Das Edikt des Imperator Caesar Augustus in Suetonius* Augustvita *28,2. Politisches Programm und Publikationszeit*, *ZPE* 131 (2000), p. 231-243.

GIUDICE 2008 – A. Giudice, *Roma in età adrianea: l'immagine dell'ideologia politica nella ricostruzione architettonica*, *GFA* 11 (2008), p. 225-240.

GIUA 1985 – M. A. Giua, *Storiografia e regimi politici in Tacito, Annales IV, 32-33*, Athenaeum 63/1-2 (1985), p. 5-27.

GIULIESE 2005 – C. Giuliese, *Costantino stratega nei* Panegirici *del 313 e del 321*, InvLuc 27 (2005), p. 169-179.

GÓMEZ ESPELOSÍN 2009 – J. Gómez Espelosín, *Contradicciones y conflictos de identidad en Apiano*, Gerión 27/1 (2009), p. 231-250.

GONZÁLEZ DEL CAMPO 2009 – G. González del Campo, *Trajano en la literatura de corte de Teodosio y Justiniano*, Talia dixit 4 (2009), p. 43-71.

GONZÁLEZ SALINERO 2010 – R. González Salinero, *La idea de* Romanitas *en el pensiero histórico-politico de Prudencio*, in: G. Bravo, R. González Salinero (ed.), *Toga y Daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 349-361.

GORRIE 2007 – Ch. Gorrie, *The restoration of the* porticus Octaviae *and Severan imperial policy*, G&R 54 (2007), p. 1-17.

GRIMAL 2000 – P. Grimal, *Tacit*, traducere de G. Creţia şi L. Cotea, Bucureşti, 2000.

GRYEN 1986 – E. S. Gryen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, II, Berkeley-Los Angeles-London, 1986.

HABINEK & SCHIESARO 1997 – Th. Habinek & A. Schiesaro (eds.), *The Roman Cultural Revolution*, Cambridge, 1997.

VON HAEHLING 1985 – R. von Haehling, *Augustus in der Historia Augusta*, în *BHAC 1982/1983*, Bonn, 1985, p. 197-220.

HAGL 1997 – W. Hagl, *Arcadius Apis Imperator: Synesios von Kyrene und sein Beitrag zum Herrscherideal der Spätantike*, Stuttgart, 1997.

HAVAS 1991 – L. Havas, *Eléments de biologisme dans la conception historique de Tacite*, *ANRW* II/33.4 (1991), p. 2249-2986.

HEIM 1992 – F. Heim, *Clémence ou extermination: le pouvoir impériel et les barbares au IVe siècle*, Ktèma 17 (1992), p. 281-295.

HELLEGOUARC'H 1998 – J. Hellegouarc'h, *Sur le sens et l'emploi du vocabulaire politique chez Eutrope*, in: B. Bureau & Chr. Nicolas (éds.), *Moussyllanea. Mélanges de linguistique et de littérature anciennes offerts à Claude Moussy*, Louvain-Paris, 1998, p. 371-377.

HELLEGOUARC'H 1999 – J. Hellegouarc'h, in Eutrope, *Abrégé d'histoire romaine*, texte établi et traduit par J. Hellegouarc'h, Les Belles Lettres, Paris, 1999.

HIDBER 2006 – Th. Hidber, *Herodians Darstellung der Kaisergeschichte nach Marc Aurel*, Basel, 2006.

HUNT 1995 – D. Hunt, *Julien and Marcus Aurelius*, in: D. Innes, H. Hine and Ch. Pelling (eds.), *Ethics and Rhetorics. Classical Essays for D. Russell*, Oxford, 1995, p. 287-298.

HURLET & MINEO 2009 – *Le Principat d'Auguste. Réalités et représentations du pouvoir. Autour de la* Res publica restituta. *Actes du coloque de l'Université de Nantes, 1er-2 juin 2007*, sous la direction de F. Hurlet et B. Mineo, Presses Universitaires de Rennes, 2009.

IANNICELLI – C. Iannicelli, *Augusto e il suo Impero nell'interpretazione dei Padri. Una lettura teologico-politica*, p. 154-167 (accesibil pe www.academia.edu).

INGLEBERT 1996 – H. Inglebert, *Les Romains chrétiens face à l'histoire de Rome. Histoire, christianisme et romanités en Occident dans l'Antiquité tardive (IIIe-Ve siècles)*, Paris, 1996.

JACQUEMIN 1996 – A. Jacquemin, *Pausanias et les empereurs romains*, Ktèma 21 (1996), p. 29-42.

JAVIER LOMAS 1990 – F. Javier Lomas, *Teodosio, paradigma de principe cristiano. Consideraciones de Ambrosio, Rufino de Aquileya y Agustín sobre la imperial persona*, *SHHA* 8 (1990), p. 149-165.

JUDGE 2012 – E. A. Judge, *The Crux of* RG *34.1 Resolved? Augustus on 28 BC*, in: S. R. Llewelyn and J. R. Harrison (eds.), E. J. Bridge (ass. ed.), *New Documents Illustrating Early Christianity*, vol. 10, *A Review of the Greek and Other Inscriptions and Papyri Published between 1988 and 1992*, Michigan, 2012, p. 55-58.

KELLY 2008 – G. Kelly, *Ammianus Marcellinus The Allusive Historian*, Cambridge, 2008, p. 296-317.

KLEIN 1981 – R. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristides. Einführung*, Darmstadt, 1981.

KLEIN 1999 – R. Klein, *Die Romidee bei Symmachus, Claudian und Prudentius*, in: R. Klein, Roma versa per aevum. *Ausgewählte Schriften zur heidnischen und christlichen*

Spätantike, hrsg. von R. von Haehling und K. Scherberich, Hildesheim-Zürich-New York, 1999, p. 437-459.

KLEIN 2000 – R. Klein, *Das Bild des Augustus in der frühchristlichen Literatur*, in: R. von Haehling (Hg.), *Rom und das himmlische Jerusalem*, Darmstadt, 2000, p. 205-236.

KOLB 1972 – F. Kolb, *Literarische Beziehungen zwischen Cassius Dio, Herodian und der Historia Augusta*, Bonn, 1972.

KÖNIG 1999 – I. König, *Traianus civilis princeps*, in *Traian in Germanien Traian im Reich. Bericht des dritten Saalburgkolloquiums*, Hrsg. von E. Schallmayer, Bad Homburg v.d.H., 1999, p. 31-36.

KUHN-CHEN 2002 – B. Kuhn-Chen, *Geschichtskonzeptionen griechischer Historiker im 2. und 3. Jahrundert n. Chr. Untersuchungen zu den Werken von Appian, Cassius Dio und Herodian*, Frankfurt am Main, 2002.

LACOMBRADE 1964 – C. Lacombrade, *L'empereur Julien émule de Marc-Aurèle*, Pallas 14 (1964), p. 9-22.

LASSERRE 1982 – F. Lasserre, *Strabon devant l'empire romain*, *ANRW* II/30.1 (1982), p. 867-896.

LEBEK 2004 – W. D. Lebek, *Res gestae divi Augusti 34.1: Rudolf Kassels potens rerum omnium und ein neues Fragment des Monumentum Antiochenum*, *ZPE* 146 (2004), p. 60.

LENSKI 1997 – N. Lenski, Initium mali Romano Imperio*: Contemporary reactions to the Battle of Adrianople*, TAPhA 127 (1997), p. 129-168.

LUIZ LEME 2009 – A. Luiz Leme, *Arriano de Nicomédia, ideólogo do poder: considerações sobre os aspectos da formaçõ do líder exemplar na* Anábase de Alexandre Magno, Alétheia 2 (2009) (http://www.revistaaletheia.com).

LYASSE 2005 – E. Lyasse, Auctis finibus populi Romani? *Les raisons de l'extension du* pomerium *sous le principat*, Gerión 23/1 (2005), p. 169-187.

MAAS 1992 – M. Maas, *John Lydus and the Roman Past: Antiquarianism and Politics in the Age of Justinian*, London, 1992.

MADONNA 2012 – A. Madonna, *Cultura augustea e matrici cristiana nella representazione orosiana dell'ecumene*, C&C 7/1 (2012), p. 169-181.

MAGNO FELICE ENNODIO 2002 – Magno Felice Ennodio, *Panegirico del clementissimo re Teodorico (opusc. 1)*, a c. di S. Rota, Roma, 2002, p. 84-86.

MALOSSE 2002 – P.-L. Malosse, *Le* modèle *du mauvais empereur chez Libanios*, Pallas 60 (2002), p. 165-174.

MANGAS 2010 – J. Mangas, *El modelo de buen gobernante político según Séneca*, in: G. Bravo, R. González Salinero (ed.), *Toga y Daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 141-154.

MANTOVANI 2008 – D. Mantovani, Leges et iura p(opuli) R(omani) restituit. *Principe e diritto in un aureo di Ottaviano*, Athenaeum 96/I (2008), p. 5-54.

MARCONE 2006 – A. Marcone, *Democrazie antiche. Istituzioni e pensiero politico*, Roma, 2006.

MARI 2009 – M. Mari, *La tradizione delle libere* poleis *e l'opposizione ai sovrani. L'evoluzione del linguaggio della politica nella Grecia ellenistica*, in: G. Urso (a c. di), *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2008*, Edizioni ETS, 2009, p. 87-112.

MARTIN 1971 – P. M. Martin, *La propagande augustéenne dans les A.R. (l. I) de Denys d'Halicarnasse*, *REL* 49 (1971), p. 162-179.

MARTIN 2004 – P. M. Martin, *L'auteur du* De viris illustribus*: un païen mal dans sa peau?*, in: P.-A. Deproost et A. Meurant (eds.), *Images d'une origine, Origine d'une image. Hommages à Jacques Poucet*, Louvain-la-Neuve, 2004, p. 315-324.

MARTIN 2006 – P. M. Martin, *Romulus dans le* DVI, in : J. Martínez-Pinna (coord.), Initia rerum. *Sobre el concepto del origen en el mundo antiguo*, Servicio de Publicaciones de la

Universidad de Malaga, 2006, p. 141-162.

MARTIN 2009a – P. M. Martin, Res publica non restituta – *La réponse d'Ovide: la légende de Cipus*, in: *Le Principat d'Auguste. Réalités et représentations du pouvoir. Autour de la* Res publica restituta. *Actes du coloque de l'Université de Nantes, 1er-2 juin 2007*, sous la direction de F. Hurlet et B. Mineo, Presses Universitaires de Rennes, 2009, p. 267-279.

MARTIN 2009b – P. M. Martin, *Denys d'Halicarnasse: «Plus grecque que Rome, tu meurs!»*, in: M. F. Marein, P. Voisin, J. Gallego (éds.), *Figures de l'étranger autour de la Méditerranée antique. Actes du colloque international Antiquité méditerranéenne: à la rencontre de «l'autre»: perceptions et représentations de l'étranger dans les littératures antiques, 12, 13 et 14 mars 2009, Université de Pau et des Pays de l'Adour, Centre de Recherche: Poétiques et Histoires Littéraire (CRPHL) EA 3003, section de Langues Anciennes du département des Lettres*, Paris, 2009, p. 243-251.

MARTÍNEZ-PINNA 2009 – J. Martínez-Pinna, *Entre la monarquía y la República según Livio y Dionisio de Halicarnaso*, in: O. Devillers, J. Meyers (éds.), *Pouvoir des hommes, pouvoir des mots, dès Gracques à Trajan. Hommages au Professeur Paul Marius Martin*, Louvain, 2009, p. 265-276.

MAZZA 1996 – M. Mazza, *Roma e i Quattro Imperi. Temi della propaganda nella cultura ellenistico-romana*, *SMSR* 20 (1996), p. 315-350.

MAZZA 2008 – M. Mazza, *Parole d'ordine del buon governo nella Tarda Antichità*, in: *Epigrafia 2006. Atti del XIVe rencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio Panciera con altri contributi di colleghi, allievi e collaboratori*, a c. di M. L. Caldelli, G. L. Gregori, S. Orlandi, Roma, 2008, p. 1085-1111.

MECELLA 2013 – L. Mecella, *Ἦν γὰρ μυστικὸς ἀρχιερεὺς καὶ βασιλεύς: Giovanni Malala e il ruolo dei principato augusteo nella storia universale*, Paideia 68 (2013), p. 349-374.

MESLIN 1999 – M. Meslin, Haud dissimilis magno Alexandro seu Caesari dictatori*: l'empereur Aurélien*, CCG 10 (1999), p. 347-354.

MOGGI 2002 – M. Moggi, *Pausania e Roma (Nota di lettura a VIII 27, 1)*, Gerión 20/1 (2002), p. 435-449.

MOLÈ VENTURA 1992 – C. Molè Ventura, *Principi fanciulii. Legittimisco costituzionale e storiografia cristiana nella tarda antichità*, Carania, 1992.

MOLINER ARBO 2008 – A. Moliner Arbo, *L'*optimus princeps *dans l'*Histoire Auguste*: modèle politique ou figure utopique?*, in: Ch. Carsana & M. T. Schettino (a c. di), *Utopia e utopie nel pensiero storico antico*, Roma, 2008, p. 87-107.

MONTERO BARRIENTOS 1995-1996 – D. Montero Barrientos, *El determinismo geográfico, la geografía económica y el imperialismo en la obra de Estrabón*, *SHHA* 13-14 (1995-1996), p. 311-330.

MORENO FERRERO 1984-1985 – I. Moreno Ferrero, *La figura de Diocleciano en la* Historia Augusta, *SHHA* 2-3 (1984-1985), p. 225-237.

MORENO RESANO 2006 – E. Moreno Resano, *La semblanza de Constantino en la obra de Libanio*, Gerión 24/1 (2006), p. 341-353.

MORONI 2005 – B. Moroni, *Dopo Giuliano. Lingua e cultura greca nella famiglia imperiale fino a Teodosio*, in: I. Gualandri, F. Conca, R. Passarella (a c. di), *Nuovo e antico nella cultura greco-latina di IV-VI secolo*, Milano, 2005, p. 47-99.

MUÑIZ GRIJALVO 2000 – E. Muñiz Grijalvo, *El ideal imperial en la obra de Libanio*, Habis 31 (2000), p. 355-363.

MURONI 2013 – A. Muroni, *Sull'origine della libertas in Roma antica: storiografia annalistica ed elaborazioni giurisprudenziali*, Diritto & Storia 11 (2013) (http://www.dirittoestoria.it/11/tradizione/Muroni-Origine-libertas-Roma.
antica.htm#_ftnref3).

MUTSCHLER & MITTAG 2008 – F.-H. Mutschler & A. Mittag (ed.), *Conceiving the Empire: China and Rome Compared*, Oxford-New York, 2008.

NAKAGAWA 2007 – A. Nakagawa, *Una virtù per tutti? Qualche osservazione*

sull'epiteto „optimus", Acme 60/3 (2007), p. 54-70.

NICOLET 1988 – C. Nicolet, *L'Inventaire du monde. Géographie et politique aux origins de l'Empire romain*, Fayard, 1988.

NIGRO 2013 – G. A. Nigro, *Figure imperiali negli scritti dei Padri Cappadoci*, C&C 8/1 (2013), p. 229-269.

O'MEARA & SCHAMP 2006 – *Miroirs de prince de l'Empire romain au IVe siècle*, anthologie éditée par D. O'Meara et J. Schamp, Paris, 2006.

PANIZ GIACOMONI 2008 – M. Paniz Giacomoni, *Ecos de uma tradição: usos e desusos da idéia de decadência na obra de Flavius Vegetius Renatus*, Alétheia, janeiro/dezembro de 2008 (http://www.revistaaletheia.com/index.html).

PASCHOUD 1967 – F. Paschoud, Roma aeterna. *Études sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions*, Neuchâtel, 1967.

PASCHOUD 1980 – F. Paschoud, *La polemica provvidenzialistica di Orosio*, in: *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità. Atti del Convegno tenuto in Erice (3-8 XII 1978) Scuola superiore di archeologia e civiltà medievali (3 corso). C. C. S. „E. Majorama"*, Messina, 1980, p. 125-131.

PASCHOUD 2001 – F. Paschoud, *Les étapes d'une perte d'identité: les défenseurs du paganisme officiel face au naufrage de leur monde (312-410)*, in: A. Barzanò, C. Bearzot, F. Landucci, L. Prandi, G. Zecchini (a c. di), *Identità e valori: fattori di aggregazioni e fattori di crisi nell'esperienza politica antica, Bergamo, 16-18 dicembre 1998*, Roma, 2001, p. 227-240.

PASCHOUD 2002a – F. Paschoud, in *Histoire Auguste*, V/1, *Vies d'Aurélien et de Tacite*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, Paris, ²2002.

PASCHOUD 2002b – F. Paschoud, in *Histoire Auguste*, V/2, *Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérien et Carin*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, Paris, ²2002.

PASCHOUD 2006 – F. Paschoud, *Eunape, Olympiodore, Zosime. Scripta minora. Recueil d'articles, avec* addenda, corrigenda, *mise à jours et* indices, Bari, 2006.

PELLING 1983 – C. Pelling, *Tacitus and Germanicus*, in: T. J. Luce & A. J. Woodman (eds.), *Tacitus and the Tacitean Tradition*, Princeton, 1983, p. 59-85.

PEREA YÉBENES 2010 – S. Perea Yébenes, *Trajano en Juliano: reflexiones sobre el poder desde el poder*, in: G. Bravo & R. González Salinero (ed.), *Toga y Daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 277-289.

PÉREZ MEDINA 1990 – M. Pérez Medina, *Breves consideraciones en torno a la reaccion pagana: 384-410 A.D.*, *SHHA* 8 (1990) p. 61-71.

PETERSON 1935 – E. Peterson, *Der Monotheismus als politisches Problem. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Theologie im Imperium Romanum*, Leipzig, 1935.

PHILLIPS 2012 – D. A. Phillips, Potestas *and* Auctoritas*: Augustus and Elections 27-17 B.C.*, in: C. Deroux (ed.), *Studies in Latin Literature and Roman History XVI*, Bruxelles, 2012, p. 134-150.

PIANEZZOLA 1997 – E. Pianezzola, *'Libertas et speciosa nomina', forza suggestiva delle formule politiche*, BStudLat 17 (1997), p. 142-154.

PIETSCH 2001 – Chr. Pietsch, Aeternas tempore vias. *Zur Romidee im Werk des Prudentius*, Hermes 129 (2001), p. 259-275.

PIÉRART 1998 – M. Piérart, *La place de Rome dans la vision culturelle de Pausanias d'après le livre II*, in: L. Aigner Foresti, A. Barzanò, C. Bearzot, L. Prandi, G. Zecchini (a c. di), *L'ecumenismo politico nella coscienza dell'Occidente, Bergamo, 18-21 settembre 1995*, Roma, 1998, p. 149-163.

PILAR GARCÍA RUIZ 2008a – M.ª Pilar García Ruiz, *Una lectura de la* gratiarum actio *de Claudio Mamertino a la luz de los primeros escritos de Juliano*, Emerita 76/2 (2008), p. 231-252.

PILAR GARCÍA RUIZ 2008b – M.ª Pilar García Ruiz, *La evolución de la imagen política*

del emperador Juliano a través de los discursos consulares: Mamertino, „Pan". III (11) y Lybanio, „Or." XII, Minerva 21 (2008), p. 137-153.

PINA POLO 1991 – F. Pina Polo, Civilitas Principis*: Las asambleas populares en monedas y relieves de la época de los Antoninos*, Habis 22 (1991), p. 247-262.

PLÁCIDO 1993 – D. Plácido, *Basileia, monarchia, tyrannis. Untersuchungen zu Entwicklung und Beurteilung von Alleinherrschaft im vorhellenistichen Griechenland*, Stuttgart, 1993.

PLÁCIDO 2011 – D. Plácido, *La construcción de la imagen del Impero desde Grecia: la* Historia Romana *de Dio Casio*, *SHHA* 29 (2011), p. 223-233.

PLÁCIDO BARCELÓ 2007 – D. Plácido Barceló, *Las formas del poder personal: la monarquía, la realeza y la tiranía*, Gerión 25/1 (2007), p. 127-166.

PLÁCIDO SUÁREZ 2008 – D. Plácido Suárez, *El ecumenismo romano desde la perspectiva de la historiografía girega: Dionisio de Halicarnaso*, *SHHA* 26 (2008), p. 39-45.

POLARA 2006 – G. Polara, *Tra invasioni e sommosse: dalla certezza sul destino eterno di Roma al* saeculum senescens, in: G. Urso (a c. di), Terror et pavor. *Violenza, intimidazione, clandestinità nel mondo antico. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 22-24 settembre 2005*, Pisa, 2006, p. 335-345.

QUET 2004 – M.-H. Quet, *L'*aures *au zodiaque d'Hadrien, première image de l'éternité cyclique dans l'idéologie et l'imaginaire temporel romains*, *RN* 160 (2004), p. 119-154.

RATTI 1996a – S. Ratti, *Les empereurs romains d'Auguste à Dioclétien dans le Bréviaire d'Eutrope. Les livres 7 à 9 du Bréviaire d'Eutrope*, introduction, traduction et commentaire, Paris, 1996 (*non uidi*).

RATTI 1996b – S. Ratti, *La* ciuilitas *et la* iustitia *dans le* Bréviare *d'Eutrope: des qualités de familie?*, *REA* 98/1-2 (1996), p. 187-205.

REQUENA JIMÉNEZ 2001 – M. Requena Jiménez, *El emperador predestinato. Los presagios de poder en época imperial romana*, Interclassica, 2001, p. 105-145.

ROBERTO 2013 – U. Roberto, *L'immagine di Augusto nella* Historia Chroniké *di Giovanni di Antiochia e la tradizione di Cassio Dione*, Paideia 68 (2013), p. 409-434.

RODDAZ 1983 – J. M. Roddaz, *De César à Auguste: L'image de la monarchie chez un historien du siècle des Sévères. Réflexions sur l'oeuvre de Dion Cassius, à propos d'ouvrages récents*, *REA* 85/1-2 (1983), p. 67-87.

RODRÍGUEZ HORRILLO 2009 – M. Á. Rodríguez Horrillo, *Moral popular en las* Historias *de Herodiano: ὕβρις σωφροσύνη τύχη y el princeps ideal*, Myrtia 24 (2009), p. 117-141.

ROHRBACHER 2002 – D. Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, London-New York, 2002.

ROMAN 2007 – Y. Roman, *Împărați și senatori. Istoria politică a Imperiului Roman. Secolele I-IV*, traducere din limba franceză de M. Popescu, Bucureşti, 2007.

ROSEN 1998 – K. Rosen, *Sanctus Marcus Aurelius*, *HAC*, VI, p. 285-296.

RUCH 1972 – M. Ruch, *Le thème de la croissance organique dans la pensée historique des Romains, de Caton à Florus*, *ANRW* I/2 (1972), p. 827-841.

RYAN 2009 – F. X. Ryan, *Pacatus on the mnemonic capabilities of republican political figures*, in *Leeds International Classical Studies*, 8.1, 2009 (http://www.leeds.uk/classics/lics/).

SABBACH 2010 – G. Sabbach, *Ammien Marcellin et les idéologies dominantes au IVe siècle*, *HAC*, XI, p. 186-193.

SAITTA 1990 – B. Saitta, *«Custodia legum ciuilitatis est indicium»: Teodorico l'Amalo e la civiltà romana*, A&Cr 7 (1990), p. 391-403.

SAITTA 1993 – B. Saitta, *La* civilitas *di Teodorico. Rigore amministrativo, „toleranza" religiosa e recupero dell'antico nell'Italia ostrogota*, Roma, 1993.

SALZMAN 1990 – M. R. Salzman, *On Roman Time. The Codex – Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1990.

SANTOS YANGUAS 1997b, p. 193-225 – J. Santos Yanguas, *El ideal del buen y del mal*

gobernante: los casos de Nerón y Trajano como modelo, in: J. María Blázquez Martínez & J. Alvar Ezquerra (coord.), *Héroes y antihéroes en la Antigiiedad Clásica*, Madrid, 1997, p. 193-225.

SANTOS YANGUAS 1987 – N. V. Santos Yanguas, *La crisis del Impero romano en Ammiano Marcelino*, MHA 8 (1987), p. 153-176.

SANTOS YANGUAS 1994-1995 – N. V. Santos Yanguas, *Juliano y Teodosio: ¿la antítesis de dos emperadores?*, MHA 15-16 (1994-1995), p. 185-191.

SANTOS YANGUAS 1997a – N. V. Santos Yanguas, *Juliano y Teodosio*, in: J. María Blázquez Martínez & J. Alvar Ezquerra (coord.), *Héroes y antihéroes en la Antigiiedad Clásica*, Madrid, 1997, p. 267-275.

SÁNCHEZ MEDINA 2010 – E. Sánchez Medina, *Entre filantropía y pragmatismo: los* Discursos Públicos *de Temistio al emperador Teodosio y el problema bárbaro*, in: G. Bravo & R. González Salinero (eds.), *Toga y Daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 291-305.

SARR 2011 – P. Sarr, *La* Pharsale *de Lucain dans la pensée de Saint Augustin*, Gerión 29/1 (2011), p. 229-238.

SCARDIGLI 2010 – B. Scardigli, *Überlegungen zu Gestalten der römischen Republik in Ammianus Marcellinus*, Anabases 12 (2010), p. 149-161.

SCHEID 2007 – J. Scheid, in *Res gestae diui Augusti. Hauts faits du divin Auguste*, texte établi et traduit par J. Scheid, Paris, 2007.

SCHEIDEL 2009 – W. Scheidel (ed.), *Roma and China: Comparative Perspectives on Ancient World Empires*, Oxford-New York, 2009.

SCHLUMBERGER 1974 – J. Schlumberger, *Die* Epitome de Caesaribus. *Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts n. Chr.*, München, 1974.

SCHMIDT 1999 – M. G. Schmidt, *Political and personal motivation in Dio's contemporary history*, in: M. Zimmermann (Hg.), *Geschichtsschreibung und politischer Wandel im 3. Jh. n. Chr.*, Stuttgart, 1999, p. 93-117.

SCIVOLETTO 1970 – N. Scivoletto, *La* ciuilitas *del IVe secolo e il significato del* Breuiarium *di Eutropio*, GIF 22 (1970), p. 14-45.

SIMPSON 1997 – Chr. J. Simpson, *Caligula's Cult.* Imitatio Augusti, RBPh 75/1 (1997), p. 107-112.

SINISCALCO 2007 – P. Siniscalco, *Impero e pace nel pensiero dei cristiani dei primi secoli*, Diritto & Storia 6 (2007) (http://www.dirittoestoria.it/6/Tradizione-romana/Siniscalco-Impero-romano-pace-cristiani.htm).

SCHMITT 2010 – T. Schmitt, *Die Schliessung des* Ianus *als Erfindung, Tradition und Symbol. Epik, Historiographie und politische Wirklichkeit*, in: B. Linke, M. Meier, M. Strothmann (Hg.), *Zwischen Monarchie und Republik. Gesellschftliche Stabilisierungsleistungen und politische Transformationspotentiale in den antiken Stadtstaaten*, Stuttgart, 2010, p. 143-162.

SORDI 2009 – M. Sordi, *La dialettica costituzionale in età cesariana: tra esaltazione del nuovo e accuse di sovversione*, in: *Ordine e sovversione nel mondo greco e romano. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2008*, a cura di G. Urso, Edizioni ETS, 2009, p. 117-123.

SPANNAGEL 1999 – M. Spannagel, Exemplaria principis. *Untersuchungen zu Entstehung und Ausstattung des Augustusforums*, Heildelberg, 1999.

SPINA 2012 – L. Spina, *The glory of a next Augustan age: fra Grecia e Roma nell'era dei Kennedy*, Paideia 67 (2012), p. 295-316.

STEPPER 2003 – R. Stepper, Augustus et sacerdos. *Untersuchungen zom römischen Kaiser als Priester*, Stuttgart, 2003.

STERTZ 1994 – S. A. Stertz, *Aelius Aristides political ideas*, ANRW II/34.2 (1994), p. 1248-1270.

STICKER 2002 – T. Stickler, *Trajan in der Spätantike*, in: A. Nünnerich-Asmus (Hg.),

Traian. Ein Kaiser der Superlative am Beginn einer Umbruchzeit?, Mainz am Rhein, 2002, p. 107-113.

SUGANO 1982 – K. Sugano, *Das Rombild des Hieronymus*, Frankfurt am Main-Bern-New York, 1982.

SUMI 2005 – G. S. Sumi, *Ceremony and Power: Performing Politics in Rome between Republic and Empire*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2005.

SWAN 2004 – P. M. Swan, *The Augustan Succession: an Historical Commentary on Cassius Dio's* Roman History, *Books 55-56 (9 B.C. – A.D. 14)*, New York, 2004.

SYME 1971 – R. Syme, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, 1971.

SYME 1978 – R. Syme, *The pomerium in the Historia Augusta*, BHAC 1975-1976, Bonn, 1978, p. 218-222.

TAKÁCS 2009 – S. A. Takács, *The Construction of Authority in Ancient Rome and Byzantium: The Rhetoric of Empire*, Cambridge-New York, 2009.

TANTILLO 1998 – I. Tantillo, *„Come un bene ereditario": Costantino e la retorica dell'Impero-patrimonio*, AnTard 6 (1998), p. 251-265.

TEIXEIRA 1995 – E. Teixeira, *Démocratie et monarchie chez Plutarque*, DHA 21/2 (1995), p. 139-146.

TURCAN 1981 – R. Turcan, *Rome éternelle et les conceptions gréco-romaines de l'histoire*, in: *Da Roma alla Terza Roma. Seminario internazionale di studi storici, Roma, 21-23 aprile 1981. Relazioni e communicazioni*, 1, Università di Roma, 1981, p. 7-30.

UGLIONE 2003 – R. Uglione (a cura di), *Intellettuali e potere nel mondo antico. Atti del Convegno nazionale di studi Torino, 22-24 aprile 2002*, Alessandria, 2003.

VANDERSPOEL 1995 – J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius*, The University of Michigan Press, 1995.

VÁZQUEZ PRÉNERON 1992 – I. Vázquez Préneron, *La caracterización de César, Augusto y Tiberio en la Historia Romana de Veleyo Patérculo*, Myrtia 7 (1992), p. 103-118.

VITIELLO 2006a – M. Vitiello, *Il principe, il filosofo, il guerriero. Lineamenti di pensiero politico nell'Italia ostrogota*, Stuttgart, 2006.

VITIELLO 2006b – M. Vitiello, «*Cassiodoriana*». *Gli Excerpta Valesiana, l'*adventus *e le* laudes *del principe Teodorico*, Chiron 36 (2006), p. 113-133.

VOLKER 2012 – R. Volker, *Augustus und die Errichtung des Prinzipats aus der Sicht des 20. Jahrhunderts: zur publizistischen, wissenschaftlischen und literarischen Rezeption einer 'konservativen Revolution' in Deutschland*, Paideia 68 (2013), p. 375-407.

WANKENNE 1975 – J. Wankenne, *Germanicus, idéal du prince selon Tacite*, LEC 43 (1975), p. 270-277.

WINTERLING 2003 – A. Winterling, *Caligula. Eine Biographie*, München, 2003.

WHITMARSH 2001 – T. Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire. The Politics of Imitation*, Oxford, 2001.

WOLFF 2007 – É. Wolff, in Rutilius Namatianus, *Sur son retour*, nouvelle édition, texte établi et traduit par É. Wolff, avec la collaboration de S. Lancel pour la traduction et de J. Soler pour l'introduction, Paris, 2007.

YELO 1991 – A. Yelo, *„Traiani clarum saeculis exemplum" en la anécdota gregoriana*, A&Cr 8 (1991), p. 257-262.

ZANKER 2006 – P. Zanker, *Augusto e il potere delle immagini*, traduzione di F. Cuniberto, Torino, 2006.

ZARINI 1999 – V. Zarini, *Histoire, panégyrique, poésie. Trois éloges de Rome l'éternelle autour de l'an 400 (Ammien Marcellin, Claudien, Rutilius Namatianus)*, Ktèma 24 (1999), p. 167-179.

ZARINI 2007a – V. Zarini, *Trois éloges comparés de Rome: Ammien Marcellin, Claudien, Rutilius Namatianus*, Camenae 2 (2007) (http://www.paris-sorbonne.fr/IMG/pdf/Vincent.pdf).

ZARINI 2007b – V. Zarini, *Le prince au miroir des panégyriques versifiés dans la latinité tardive*, in: Fr. Lachaud & L. Scordia (éds.), *Le Prince au miroir de la littérature politique de l'Antiquité aux Lumières*, Mont-Saint-Aignan, 2007, p. 45-67.

ZECCHINI 1988 – G. Zecchini, *Una nuova testimonianza sulla* translatio imperii *(Aristosseno*, Vita di Archita, *fr. 50 Wehorli)*, Klio 70 (1988), p. 362-371.

ZECCHINI 2008 – G. Zecchini, *Utopie militari tardoantiche?*, in: Ch. Carsana & M. T. Schettino (a c. di), *Utopia e utopie nel pensiero storico antico*, Roma, 2008, p. 195-206.

ZECCHINI 2010 – G. Zecchini, *Augusto e l'eredità di Cesare*, in: G. Urso (a c. di), *Cesare: precursore o visionario? Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 17-19 settembre 2009*, Pisa, 2010, p. 48-62.

ZECCHINI 2011 – G. Zecchini, *Polibio e la 'costituzione' romana: storia di un fraintendimento*, in: S. Cagnazzi, M. Chelotti, A. Favuzzi, F. Ferrandini Troisi, D. P. Orsi, M. Silvestrini, E. Todisco (a c. di), *Scritti di storia per Mario Pani*, Bari, 2011, p. 525-535.

ZIMMERMANN 1999 – M. Zimmermann, *Herodian's construction of history and his view of the residents of Rome*, in: M. Zimmermann (ed.), *Geschichtsschreibung und politischer Wandel im 3. Jh. n. Chr.*, Stuttgart, 1999, p. 119-143.

ZUGRAVU 2003 – N. Zugravu, in Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman*, *editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu şi R. Curcă, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Iaşi, 2003 (*Bibliotheca Classica Iassiensis* I).

ZUGRAVU 2004 – N. Zugravu, in *Res gestae diui Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστοῦ θεοῦ*, ediţie trilingvă, traducere şi glosar latin-grec de M. Alexianu şi R. Curcă, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Iaşi, 2004.

ZUGRAVU 2006 – N. Zugravu, in Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus. Carte despre împăraţi*, *editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi comentarii, apendice şi indice de N. Zugravu, Iaşi, 2006.

ZUGRAVU 2007 – N. Zugravu, *Posteritatea istoriografică a lui Traianus în Antichitatea târzie (I)*, C&C 2 (2007), p. 217-248.

ZUGRAVU 2009 – N. Zugravu, Princeps bonus *nel* Liber de Caesaribus *di Aurelio Vittore*, InvLuc 31 (2009), p. 234-245.

ZUGRAVU 2012a – N. Zugravu, in Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împăraţi*, *editio bilinguis*, traducere şi consideraţii lingvistice de M. Paraschiv, ediţie îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note şi comentarii, indice de N. Zugravu, Iaşi, 2012 (*Thesaurus Classicus* I).

ZUGRAVU 2012b – N. Zugravu, Imperator bonus *la Pseudo-Aurelius Victor*, in: C. Cosma (ed.), *Studii de arheologie şi istorie. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani. Studies in archaeologial and history. An anniversary volume to professor Nicolae Gudea on his 70th birthday*, Cluj-Napoca, 2012, p. 417-426.

**** La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità. Atti del Convegno tenuto in Erice (3-8 XII 1978) Scuola superiore di archeologia e civiltà medievali (3 corso). C. C. S. „E. Majorama"*, Messina, 1980.

**** DHA. Supplément 5*, 2011 – *Dialogues d'histoire ancienne. Supplément 5. La notion d'empire dans les mondes antiques. Bilan historiographiques. Journée de printemps de la SOPHAU – 29 mai 2010*, Presses universitaires de Franche-Comté, 2011.

URMĂRILE HOTĂRÂRILOR SINODULUI AL III-LEA ECUMENIC (EFES, 431) ASUPRA ÎNVĂȚĂTURII SOTERIOLOGICE A BISERICII DIN PROVINCIA ROMANĂ SCYTHIA*

Ionuț HOLUBEANU**

Keywords: *Christian soteriology, educational language, Scythia (Minor), Council of Ephesus (431), Timothy I of Tomis.*

Cuvinte cheie: *Soteriologie creștină, limba latină în educația creștină, Scythia (Minor), Sinodul al III-lea ecumenic (Efes, 431), Timotei I de Tomis.*

Abstract: *During the 5th century C.E., two important changes occurred in the Church of the Eastern Roman province of Scythia (today's Dobruja, in Romania and Bulgaria): on the one hand, the original soteriological thought of the local Church was replaced by Augustine of Hippo's (d.430); on the other hand, Latin replaced Greek in theological education.*

The present investigation focuses on the context that allowed these important changes. For this task, there has especially been examined the historical information regarding the theological debates of the 5th and early 6th centuries.

Augustine developed his teaching on behalf of the divine grace and human will in his endeavor to combat the Pelagianism. Therefore, promoting Augustinianism must be seen as an effort to eradicate this heresy or, at least, a theological thought suspected of it.

The most relevant ecclesiastical event of the 5th century that could indirectly arouse the Eastern interest in Augustinian thought was the Council of Ephesus (431). The participants in the Council condemned the Nestorianism and also Celestius' theological opinions, i.e., the Pelagianism.

The Church of Scythia was represented at Ephesus by the Metropolitan of Tomis, Timothy (c.431). Although he initially showed himself rather as one of Nestorius's (d.450) allies, Timothy eventually decided to approve with his signature the deposition

---

* O versiune în limba engleză a acestui articol a fost publicată sub titlul *A Change of Thought and Language in the 5th Century C.E.*, în International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts SGEM 2014. Psychology and Psychiatry, Sociology and Healthcare, Education, II, Albena, 2014, p. 17-23.

** Ionuț HOLUBEANU: Universitatea "Ovidius" Constanța, Facultatea de Teologie Ortodoxă; e-mail: ionutho@gmail.com.

and excommunication of the latter. Thus, he consented to the decrees of the Council.

Returning to his province, Timothy certainly tried to promote the faith of Ephesus. But, given that the Council did not expose the orthodox faith contrary to Celestius' teaching, it seems that he resorted to Augustine's writings. As a result, the local original faith based on Origen's (d.253/4) teachings, by being wrongly reckoned as Pelagianism by Timothy, was replaced with Augustinian predestination.

At the same time, by promoting the Augustinian writings in the Scythian Church, Latin gradually gained preference over Greek in local theological education.

Rezumat: *În secolul al V-lea p. Chr., teologia Bisericii din provincia romană Scythia a suferit o importantă prefacere. Învățătura soteriologică locală, întemeiată pe spiritualitatea filocalică răsăriteană, a fost înlocuită cu predestinația de tip augustinian.*

Cel mai important eveniment bisericesc din secolul al V-lea care ar fi putut stârni interesul teologilor răsăriteni față de învățătura soteriologică a Fericitului Augustin (+430) a fost Sinodul al III-lea ecumenic (Efes, 431). Participanții la Sinod au condamnat atât nestorianismul, cât și pelagianismul. La rândul său, episcopul de Hippo a fost implicat în mod direct în combaterea celei din urmă erezii, împotriva căreia a scris ultimele sale două tratate teologice – De praedestinatione sanctorum *și* De dono perseverantiae.

Biserica Scythiei a fost reprezentată la Efes de Timotei al Tomisului (-431-). Deși cu o oarecare întârziere, el a semnat, alături de majoritatea ierarhilor participanți, sentința de condamnare a lui Nestorie, patriarhul eretic al Constantinopolului. Prin aceasta, Timotei a acceptat, implicit, toate hotărârile dogmatice ale Sinodului.

Este de presupus că, la întoarcerea în Scythia, ierarhul tomitan s-a străduit să promoveze în rândul clerului și al credincioșilor săi credința stabilită la Efes. Întrucât, însă, sinodalii de la Efes nu au expus în mod detaliat învățătura Bisericii opusă ereziei pelagiene, ci s-au limitat doar la a o condamna la modul general, Timotei, în efortul său de eradicare a oricărui focar presupus pelagian din Scythia, a recurs, se pare, la scrierile Fericitului Augustin. În felul acesta, vechea învățătură soteriologică locală, suspectată, foarte probabil, în mod greșit, de pelagianism, a fost înlocuită cu predestinațianismul de tip augustinian.

Scythia, provincie a Imperiului Roman situată în partea de nord-est a Peninsulei Balcanice, a rămas după 395 p. Chr. în componența Imperiului Bizantin, ca parte a diocezei Thracia. Până la sfârșitul secolului al V-lea, Biserica locală a fost păstorită de un singur ierarh, cel de la Tomis, metropola provinciei.

Numeroasele inscripții descoperite în Dobrogea dovedesc că, de-a lungul primelor șase secole creștine, Scythia a fost o provincie bilingvă, în care erau vorbite, deopotrivă, latina și greaca.

În secolul al V-lea, în cadrul Bisericii locale sunt înregistrate două transformări importante. Pe de o parte, învățătura antropologică și soteriologică originală a fost înlocuită cu *predestinația* Fericitului Augustin. Pe de altă parte, limba greacă, folosită până atunci în educația teologică, a fost înlocuită cu latina. Cea dintâi a rămas, însă, limba liturgică a Bisericii locale[1]. Tema studiului de față o constituie identificarea cauzelor și a contextului în care au survenit aceste importante prefaceri.

[1] HOLUBEANU 2014, p. 7-30.

Predestinația de tip augustinian în provincia Scythia

Mărturisirea *predestinației* augustiniene în Scythia de către teologii locali este atestată în prima jumătate a secolului al VI-lea. La începutul anului 519, unii călugări sciți implicați în mod direct în dezbaterile teologice ale vremii au călătorit la Constantinopol. Ei aveau ca țel principal eliminarea interpretării nestoriene a hotărârilor dogmatice ale Sinodului al IV-lea ecumenic de la Calcedon (451). În capitala bizantină, ei au aflat și au citit tratatul *De gratia* al lui Faust de Riez, pe care l-au socotit profund impregnat de erezia pelagiană[2].

Așa cum reiese din tratatele lor teologice, călugării sciți erau adepți ai *predestinației* augustiniene radicale, mărturisind inclusiv credința într-o voință dumnezeiască limitată față de mântuirea omului. Ei considerau, însă, că aceasta este adevărata credință ortodoxă, propovăduită de Sfinții Apostoli, de Părinții Bisericii și mărturisită permanent în Biserica de Răsărit și de Apus. În plus, ei afirmau că această învățătură a fost dintotdeauna propovăduită în provincia lor – *secundum quod nobis est traditum*[3].

Aceste din urmă cuvinte sugerează că *predestinația* pătrunsese în Scythia cu mult înainte de începutul secolului al VI-lea. Monahii sciți de la acea vreme erau pe deplin convinși că în provincia lor niciodată nu a fost propovăduită o altă învățătură soteriologică. Ei nu aveau deloc cunoștință de învățătura antropologică și soteriologică locală originală, fapt ce presupune că și generația de teologi sciți precedentă fusese deja educată în *predestinația* lui Augustin. În mod cert, această învățătură se răspândise în provincia dintre Dunăre și Mare cu mult înainte de anul 519.

Pe de altă parte, având în vedere că monahii sciți din secolul al VI-lea își întemeiau învățătura în special pe tratatul *De praedestinatione sanctorum* al Fericitului Augustin[4], pătrunderea acestei învățături în provincia lor s-a petrecut după anul 429, când episcopul african a terminat acest tratat.

Important în identificarea momentului pătrunderii acestei învățături în Scythia este și modul în care învățătura Fericitului Augustin a fost privită la Roma. Se știe astăzi că *predestinația* de tip radical a fost abandonată, cu timpul, chiar și de către Prosper de Aquitania (+455), principalul apărător în Biserica de Apus al ideilor soteriologice ale episcopului de Hippo, după moartea acestuia. Între 432 și 435, Prosper, stabilit la Roma, sugera deja în scrierile sale că predestinația unora la pedeapsa veșnică se întemeiază pe prestiința lui Dumnezeu în ceea ce privește refuzul pocăinței de către acei oameni[5]. Este o importantă schimbare de gândire pe care monahii sciți din secolul al VI-lea nu o cunoșteau. Aceasta presupune, în același timp, că teologii sciți au cunoscut *predestinația* direct din scrierile Fericitului Augustin, iar nu prin intermediul scrierilor ulterioare ale teologilor apuseni, în care învățătura originală a teologului african a fost reinterpretată.

În fine, analizând evoluția ereziei pelagiene, se poate constata că aceasta a

[2] Vezi HOLUBEANU 2014, p. 12.

[3] *Epistula*, p. 165-172 (=MO, 1985, 9-10, p. 788-792); MAXENTIUS, p. 142-153 (=MO, 1985, 9-10, p. 696-698).

[4] MAXENTIUS, p. 143-152.

[5] HARDEN-WEAR 1998, p. 117-154.

încetat să mai preocupe interesul teologilor răsăriteni după Sinodul ecumenic de la Efes (431), în cadrul căruia pelagianismul a fost definitiv condamnat. În fapt, în Răsărit, pelagianismul nu a fost niciodată în mod real o temă de dezbatere teologică precum în Apus[6]. Ca atare, se poate deduce că un episcop din Răsărit nu se putea implica în eradicarea ereziei pelagiene decât, cel mai târziu, la scurtă vreme după Sinodul de la Efes.

Toate acestea sugerează că răspândirea învățăturii despre predestinație în Scythia s-a petrecut, cel mai probabil, imediat după Sinodul al III-lea ecumenic, prin mijlocirea scrierilor Fericitului Augustin.

Timotei de Tomis și criza nestoriană

Biserica Scythiei a fost reprezentată la Sinodul de la Efes de Timotei al Tomisului. Importantă pentru înțelegerea temei de față este atitudinea sa în timpul crizei nestoriene.

Din 428, când a fost declanșată criza nestoriană în capitala Imperiului, și până la deschiderea primei ședințe a Sinodului ecumenic de la Efes – 22 iunie 431 –, nu se știe nimic despre acest ierarh tomitan. Ierarhii care l-au precedat în scaunul Tomisului au avut, însă, o atitudine activă în disputele teologice din timpul păstoriei lor. Ei au propovăduit și au apărat credința ortodoxă fie în fața împăraților, fie a altor ierarhi. Astfel, în 369, Sf. Bretanion (c.360-c.380) l-a înfruntat pe împăratul Valens (364-378), atunci când acesta din urmă i-a cerut să intre în comuniune cu arienii[7]. Gherontie al Tomisului (-381-) s-a evidențiat, de asemenea, la Sinodul al II-lea ecumenic (Constantinopol, 381), fiind considerat de împăratul Teodosie I (379-395) model pentru credința ortodoxă, alături de alți câțiva ierarhi răsăriteni[8]. În fine, în anul 402, în Constantinopol, Sf. Theotim I (c.390-c.407) l-a mustrat pe Sf. Epifanie de Salamina (365/367-403) pentru condamnarea nedreaptă a scrierilor lui Origen[9].

În astfel de condiții, tăcerea lui Timotei este cu totul neobișnuită.

Ocazii de a reacționa la afirmațiile nestorienilor au existat. Cea mai de seamă dintre ele a avut loc spre sfârșitul anului 429, când Dorotei al Marcianopolisului, mitropolitul Moesiei Secunda – provincia vecină Scythiei –, predicând în catedrala arhiepiscopală din Constantinopol în fața credincioșilor adunați la slujbă, a aruncat anatema asupra tuturor celor care o mărturisesc pe Maica Domnului ca fiind *Născătoare de Dumnezeu*: „εἴ τις λέγει θεοτόκον εἶναι τὴν Μαρίαν, οὗτος ἀνάθεμα ἔστω" („*Dacă cineva spune despre Maria că este Născătoare de Dumnezeu, acesta să fie anatema*" - trad.n)[10].

Conform unei mărturii contemporane, aceste cuvinte au tulburat profund credincioșii aflați în biserică și au avut un mare ecou în întreaga Biserică din

[6] DUCHESNE 1960, p. 140-218; DISDIER 1931, p. 314-333; WICKHAM 1989, p. 200-213.

[7] SOZOMENOS VI, 21 (=FHDR II, p. 224-225); THEODORETUS CYRENSIS IV, 35 (=FHDR II, p. 234-235)

[8] CODEX THEODOSIANUS, XVI, 1 (=FHDRCh, p. 376-381); SOZOMENOS VII, 9 (=FHDR II, p. 226-227).

[9] SOCRATES SCHOLASTICUS VI, 12 (=FHDRCh, p. 384-387); SOZOMENOS VIII, 14 (=FHDR II, p. 228-229; FHDRCh, p. 390-391).

[10] Sf. Chiril al Alexandriei, *Epistola 11*, în ACO I, I, 5, p. 11, r. 9-10.

Răsărit și din Apus[11].

Cu toate acestea, istoricii bizantini care au relatat faptele vrednice ale predecesorilor lui Timotei nu au făcut mențiune despre vreo reacție a ierarhului tomitan la afirmațiile cu totul scandaloase ale mitropolitului din eparhia vecină lui.

S-ar putea presupune, desigur, că el a dezaprobat afirmațiile lui Dorotei de Marcianopolis, dar că ele au fost trecute cu vederea sau au rămas necunoscute istoricilor contemporani. Totuși, atitudinea ierarhului tomitan la Efes infirmă această posibilitate. Acolo, Timotei s-a dovedit inițial a fi fost mai degrabă unul dintre susținătorii lui Nestorie. Împreună cu alți șaizeci și șapte de ierarhi, el a semnat o scrisoare de protest adresată Sf. Chiril al Alexandriei, în care îi cereau celui din urmă să amâne deschiderea lucrărilor Sinodului până la sosirea la Efes a episcopilor din dioceza Orientului[12]. Consecvent acestei poziții, Timotei a refuzat, de asemenea, să participe la prima ședință a Sinodului[13].

Între semnatarii amintitei scrisori de protest s-a aflat și Dorotei de Marcianopolis[14]. Aceasta presupune că, la acea dată, ierarhul tomitan se afla în compania celui din urmă, în pofida incidentului grav din 429 petrecut în catedrala Capitalei, în care mitropolitul Moesiei Secunda a fost principalul protagonist.

Mai mult, la Efes au sosit ca susținători ai lui Nestorie și Theodot al Ancyrei, mitropolitul eparhiei Galatia I, și Acacius de Melitene, mitropolitul eparhiei Armenia II. Auzind, însă, învățăturile propovăduite de arhiepiscopul Capitalei la reședința sa de la Efes, cei doi au fost atât de scandalizați, încât s-au dezis imediat de el, nu au semnat scrisoarea de protest adresată Sf. Chiril[15], au participat la ședința sinodală din 22 iunie și, în cadrul ei, au relatat în fața tuturor ereziile lui Nestorie, pe care le auziseră ei înșiși din gura aceluia[16]. Este o atitudine cu totul diferită de cea a ierarhului tomitan.

În cele din urmă, Timotei însuși a semnat sentința de condamnare a lui Nestorie, decisă chiar în prima ședință a Sinodului[17]. În felul acesta, el și-a salvat reputația de ierarh ortodox și și-a putut păstra rangul episcopal. Se poate presupune, în același timp, că, la întoarcerea în Scythia, el a fost pe deplin preocupat în promovarea hotărârilor dogmatice de la Efes, pentru a elimina orice posibil focar nestorian sau pelagian din eparhia sa. De acum înainte orice altă ezitare nu mai putea fi scuzată.

Învățătura soteriologică originală a Bisericii din Scythia

Nu există dovezi documentare ale existenței ereziei pelagiene în Biserica Scythiei[18]. În orice caz, dacă acestea au existat cu adevărat vreodată, ele trebuie să

[11] Vezi RUSSEL 2000, p. 36.

[12] ACO I, 4, p. 28, no. XV.

[13] Numele său nu este menționat în niciuna dintre variantele păstrate ale listei de prezență de la 22 iunie, vezi ACO I, I, 2, p. 3-7; I, 2, p. 27-31; I, 3, p. 52-56.

[14] ACO I, 4, p. 28, no. XII.

[15] Numele lor nu apar între semnăturile de la finalul scrisorii de protest, vezi ACO I, 4, p. 28-30.

[16] RUSSEL 2000, p. 46, 50.

[17] ACO I, I, 2, p. 62, no. 172.

[18] ZUGRAVU 1999, *passim*; ZUGRAVU 2008, p. 106-126.

fi fost, din punct de vedere cronologic, anterioare Sinodului de la Efes. Cert este, însă, că la începutul secolului al V-lea, învățătura antropologică și soteriologică locală era întru totul similară celei a Bisericii Răsăritene.

După cum s-a precizat deja, la cumpăna secolelor al IV-lea și al V-lea, la Tomis păstorea mitropolitul Theotim I. El este descris de contemporani ca episcop ascet, făcător de minuni, ierarh învățat și scriitor. Theotim a fost, de asemenea, un prieten apropiat al Sf. Ioan Hrisostom (398-404; +407) și apărător al spiritualității filocalice întemeiate pe scrierile lui Origen. În pasajele păstrate ale scrierilor sale, el recomandă paza minții în vederea atingerii curăției inimii. Este aceeași gândire teologică pe care Sf. Ioan Casian însuși a expus-o în scrierile sale. De altfel, cel din urmă, el însuși originar din provincia Scythia și fost diacon al Sf. Ioan Gură de Aur, îl va fi întâlnit la Constantinopol pe Theotim, cândva între anii 399 și 404[19].

Foarte probabil, cei mai mulți dintre monahii din Scythia de la acea vreme nu aveau educația Sf. Theotim. Dar, se poate presupune că, prin poziția sa – mitropolit al Tomisului –, și prin scrierile sale, adaptate puterii de înțelegere a oamenilor de rând, Theotim a contribuit la consolidarea spiritualității locale pe linia teologiei filocalice răsăritene. Ca atare, la sfârșitul episcopatului său – c. 407 – spiritualitatea locală trebuie să fi fost suficient de bine consolidată pe această linie încât să împiedice pătrunderea ideilor pelagiene și, cu atât mai puțin, a celor augustiniene. Doar o intervenție directă a celei mai înalte autorități bisericești locale, prin care trebuie să se înțeleagă ierarhul de la Tomis, putea pune capăt unei astfel de tradiții, o intervenție similară celei pe care Teofil al Alexandriei (385-412) a avut-o împotriva monahilor origeniști din pustiul Egiptului.

Trebuie avut în vedere, pe de altă parte, că învățătura antropologică și soteriologică răsăriteană poate crea adevărate confuzii celor neinițiați. Așa s-a și întâmplat, de altfel, în Biserica de Apus, unde Prosper de Aquitania, în lucrarea sa *Contra collatorem*, a denunțat ca pelagiană învățătura Sf. Ioan Casian despre raportul dintre harul divin și liberul arbitru în procesul de mântuire a omului[20]. Iar Prosper a fost doar primul dintre acuzatori, monahul răsăritean fiind adesea catalogat în teologia apuseană ca semi-pelagian.

Ca atare, un neinițiat putea ușor să cadă în această confuzie. Iar Timotei de Tomis pare a fi fost un astfel de teolog. Atitudinea sa echivocă în timpul crizei nestoriene este o dovadă în acest sens.

Răspândirea învățăturii despre predestinație în Biserica Scythiei

Nu se poate ști cu exactitate cum a perceput Timotei de Tomis învățătura soteriologică a Bisericii din Scythia la întoarcea sa de la Efes. Nu există, în această privință, nicio mărturie documentară. Cert este, însă, că după cel de-al III-lea Sinod ecumenic, gândirea teologică locală a suferit o schimbare radicală. Iar aceasta s-a petrecut, după cum s-a precizat deja, în anii ce au urmat imediat acestui eveniment. Ca atare, se poate presupune că Timotei de Tomis a fost ierarhul care, în mod conștient, a determinat eliminarea învățăturii antropologice și soteriologice locale originale, considerate de el, în mod greșit, ca fiind pelagiană, și a contribuit la înlocuirea ei cu învățătura predestinațianistă a

[19] HOLUBEANU 2014, p. 23-24.

[20] Vezi HARDEAN-WEAR 1998, p. 121-131.

Fericitului Augustin.

Nu se știe, în același timp, când și cine i-a recomandat lui Timotei scrierile Fericitului Augustin ca fiind normative pentru învățătura ortodoxă și, ca atare, ca potrivite în combaterea ereziei pelagiene. Totuși, se poate presupune că acela a fost un teolog occidental. De altfel, așa cum se știe astăzi, predestinația augustiniană nu a fost niciodată propovăduită în Răsărit, iar provincia Scythia reprezintă, din acest punct de vedere, un caz aparte[21]. Totuși, contextul în care Timotei a putut deveni adept al unei astfel de învățături, anume Sinodul al III-lea ecumenic, sugerează că sfătuitorii săi au fost, probabil, chiar legații papali la Efes. În fapt, condamnarea ereziei pelagiene s-a făcut acolo și la solicitarea Bisericii Apusene. Ca atare, atât timp cât Sinodalii nu au expus învățătura ortodoxă contrară celei pelagiene, cineva interesat în această problemă putea recurge la ajutorul apusean. În plus, fiind, foarte probabil, și un vorbitor de limbă latină, Timotei a putut avea legături directe cu legații Romei sosiți la Efes. Pe de altă parte, aceasta ar explica și răspândirea în teologia istro-pontică a predestinației augustiniene de tip radical. După cum s-a arătat deja, la acea dată, 431, această viziune teologică prevala încă și la Roma.

Nu există, de asemenea, mărturii privitoare la o posibilă reacție adversă a monahilor sciți contemporani față de inițiativa ierarhului lor. Totuși, se poate presupune că o transformare atât de radicală în planul gândirii teologice nu putea fi acceptată fără o oarecare opoziție. Din acest punct de vedere, un posibil indiciu ar putea fi cazul arhimandritului Carosos, unul dintre discipolii Sf. Theotim I, care a părăsit Scythia și s-a stabilit la Constantinopol[22]. Motivul plecării sale a rămas necunoscut, dar, în contextul expus mai sus, el ar putea fi pus pe seama acțiunilor lui Timotei de după Efes.

În fine, prin răspândirea tratatelor teologice ale Fericitului Augustin în Scythia după 431, scrierile în limba latină au căpătat o mare importanță în educația teologică locală, mai ales în mănăstiri. Astfel, limba latină a fost promovată în detrimentul limbii eline. O schimbare ce trebuie să fi fost, totuși, destul de ușor de acceptat într-o provincie bilingvă precum Scythia. Însă, una dintre consecințele ei a fost aceea că, la sfârșitul secolului al V-lea, teologii din provincie nu mai erau capabili să înțeleagă, cel puțin în mod satisfăcător, elina sofisticată a tratatelor teologice răsăritene[23]. Ca atare, dacă la începutul secolului al V-lea, mitropolitul Theotim I de Tomis citea scrierile lui Origen și scria el însuși tratatele sale teologice în limba greacă, la sfârșitul aceluiași secol, călugării sciți citeau tratatele Fericitului Augustin și le compuneau pe ale lor în latină. Cu toate acestea, greaca a rămas limba liturgică a Bisericii din Scythia.

---

[21] Nu este exclus, totuși, ca *predestinația* să se fi răspândit, cu timpul, și în provincia Moesia Secunda, cel puțin în mănăstirile acesteia care aveau legături cu Scythia. Această presupunere se întemeiază pe observația că, în a doua jumătate a secolului al V-lea, exista o oarecare concordanță în ceea ce privește opiniile teologice între centrele teologice din Scythia și Moesia Secunda, și, în același timp, un oarecare dezacord al lor față de centrele teologice din provinciile de limbă greacă ale Răsăritului creștin. Asupra acestei probleme vom reveni, însă, într-un alt studiu.

[22] DURĂ 1988, p. 92-96.

[23] HOLUBEANU 2014, p. 16-22.

Concluzii

Anul 431 poate fi considerat începutul unei perioade de decadență în spiritualitatea Bisericii din provincia romană Scythia. Cea mai importantă trăsătură a ei o constituie părăsirea teologiei empirice în favoarea teologiei de tip scolastic. Învățătura antropologică și soteriologică locală a fost înlocuită cu cea a Fericitului Augustin. Promotorul acestei schimbări a fost, cel mai probabil, Timotei al Tomisului. După Sinodul al III-lea ecumenic, acesta a încercat să promoveze hotărârile dogmatice de la Efes în Scythia. Totuși, confundând soteriologia locală cu pelagianismul, el a înlocuit-o cu cea augustiniană.

În același timp, prin răspândirea scrierilor Fericitului Augustin în Biserica Scythiei după Sinodul de la Efes, limba latină a fost promovată în detrimentul elinei în educația teologică locală. Limba greacă a continuat să fie folosită, totuși, ca limbă de cult.

BIBLIOGRAFIE

ACO - Acta Conciliorum Oecumenicorum, Ed. Schwarts (ed.), I, I, 2, 1927; I, I, 5, 1927; I, 2, 1925-1926; I, 3, 1929; I, 4, 1922-1923.

DISDIER 1931 - M. Th. Disdier, *Le pélagianisme au concile d'Éphèse*, Échos d'Orient, t. 30, no. 163, 1931, p. 314-333.

DUCHESNE 1960 – L. Duchesne, *Early History of the Christian Church from its Foundation to the End of the Fifth Century*, English translation by Claude Jenkins, vol. 3, London, 1960.

DURĂ 1988 – I. Dură, *Sfântul Teotim, episcopul Tomisului, invocat drept autoritate a dreptei credințe în cadrul lucrărilor Sinodului IV ecumenic (451)*, Biserica Ortodoxă Română, CVI (1988), 5-6, p. 92-96.

Epistula - Epistula Scytharum monachorum ad episcopos, Fr. Glorie (ed.), Corpus Christianorum, Series Latina (=CCSL), vol. LXXXVa, Brepols, 1978, p. 157-172 (publicată în limba română în „Mitropolia Olteniei" (=MO), XXXVII (1985), 9-10, p. 698-707).

FHDR II – Fontes Historiae Dacoromanae, vol. II, H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu (eds.), București, 1970.

FHDRCh – Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis, N. Zugravu (ed.), Iași, 2008.

HARDEN-WEAR 1998 – R. Harden-Wear, *Divine Grace and Human Agency. A Study of the Semi-Pelagian Controversy*, Mercer University Press, 1998.

HOLUBEANU 2014 – I. Holubeanu, *Diffusing Theological Thought Through People and Books. A Case Study: St. John Cassian and the Scythian Monks*, Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova, 11, Chișinău, 2014, p. 7-30.

MAXENTIUS – Ioannes Maxentius, *Responsio aduersus epistulam quam ad Possessorem a Romano episcopo dicunt haeretici destinatam*, CCSL, LXXXVa, p. 123-153 (publicată parțial în limba română în MO, XXXVII (1985), 9-10, p. 683-698).

RUSSEL 2000 – N. Russel, *Cyril of Alexandria*, London, 2000.

SOCRATES SCHOLASTICUS – Socrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica*.

SOZOMENOS – Sozomenos, *Historia ecclesiastica*.

THEODORETUS CYRENSIS – Theodoretus Cyrensis, *Historia ecclesiastica*.

ZUGRAVU 1999 – N. Zugravu, *Erezii și schisme la Dunărea Mijlocie și de Jos în mileniul I*, Iași, 1999.

ZUGRAVU 2008 – N. Zugravu, *Studiu introductiv*, la *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*, Iași, 2008.

ABOUT THE DATING AND HISTORY OF THE URN-SARCOPHAGUS WITH RELICS OF ST. DASSIUS FROM DUROSTORUM (+ 20 NOVEMBER 303 AD)

Georgi ATANASOV[*]
Zdravko DIMITROV[*]

Keywords: *St. Dassius, urn-sarcophagus, reliquary, Durostorum-Dorostol, early Christian history.*

Cuvinte cheie: *Sf. Dassius, sarcofag-urnă, relicvariu, Durostorum-Dorostol, creștinism timpuriu.*

Abstract: *The martyr history of St. Dassius of Durostorum respectively of his relics is in attention of leading European scientists for more than a century. In several articles and monographs in recent years prof. G. Atanasov updated the theme of St. Dassius of Durostorum. New reading of history discussed in this article is based on a remarkable monument. This is the sarcophagus of St. Dassius held today in the Italian city of Ancona and containing an inscription in ancient Greek on the lid: "Here lies the holy martyr Dassius transported by Dorostol".*

The best architectural parallels as decoration motives are in so-called "ornate sarcophagi" with columns and capitals at the corners. They are mainly from Asia Minor, but the closest analogies are outlined in Aphrodisian group - dating from the 2nd c. AD to the late antiquity, but certainly the 3rd-4th century is the peak of this fashion. Therefore, seeing this wonderful performance, we have to assume that it is made in Durostorum following an Asia Minor prototype, or imported from Asia Minor in a Durostorum stonemason atelier.

The other idea of this article is to restore this historic picture of the relics of St. Dassius and the fate of the sarcophagus, in which they were stored. After his execution on November 20th 303, the body of St. Dassius seems to have been placed in a sarcophagus and buried by Christians in Durostorum. After the triumph of Christianity, as in many

[*] Georgi ATANASOV: Silistra Regional Museum of History; e-mail: geoatal@abv.bg.

[*] Zdravko DIMITROV: Bulgarian Academy of Sciences, National Archaeological Institute – Sofia; e-mail: zdravkodimitrov@abv.bg.

places, a martirium will be erected over the grave of St. Dassius. Given the new policy of the early Christian church at the end of the 4th – beginning of 5th c. AD bishops launch the initiative to put the relics of saints – in confessio under the altar table. Due to Avar invasions at the end of the 6th century AD, the urn-sarcophagus of St. Dassisus may have been transferred to Constantinople. Most scientists, who are touching the subject, adopted that the reliquary of St. Dassius was transported from Dorostol directly to the Italian city of Ancona. Prof. Atanasov already rejected that possibility, at least, because at the end of the 6th century AD the Greek language was not well known in Central Italy (Ancona is not far from the capital Rome) where the Latin language completely dominated. Most likely the urn-sarcophagus with the relics of St. Dassius were transported to Ancona at the beginning of the 13th c. AD, after mass looting of Constantinople by the fourth Crusade (April 13th, 1204).

Rezumat: *Istoria martiriului Sf. Dassius din Durostorum, respectiv a moaştelor sale, se află în atenţia marilor cercetători europeni de mai bine de un secol. În ultimii ani, prof. G. Atanasov a actualizat, în mai multe articole şi monografii, problematica Sf. Dassius din Durostorum. Noua perspectivă istorică, abordată în acest articol, se bazează pe un monument remarcabil. Este vorba de sarcofagul Sf. Dassius, păstrat astăzi în oraşul italian Ancona şi care are pe capac o inscripţie în greaca veche : „Aici zace Sf. martir Dassius adus de la Dorostol".*

Analogia cea mai potrivită privind motivele decorative sunt aşa-numitele „sarcofage bogat ornamentate" cu coloane şi capiteluri în colţuri. Ele provin, în mare parte, din Asia Mică, dar analogiile cele mai apropiate sunt evidenţiate de grupul aphrodisian - datând din secolul al II-lea p.Chr. până la sfârşitul Antichităţii; în mod cert perioada de apogeu a acestei mode sunt secolele III-IV p.Chr. Aşadar, privind această deosebită realizare artistică, presupunem că a fost realizată în Durostorum, după un prototip al monumentelor Asiei Mici, sau importată din Asia Mică de un atelier sculptural din Durostorum.

Totodată articolul îşi propune să refacă istoria moaştelor Sf. Dassius şi soarta sarcofagului în care au fost păstrate. După martiriul său din 20 noiembrie 303, se pare că trupul Sf. Dassius a fost depus într-un sarcofag de către creştinii din Durostorum. După triumful creştinătăţii, aşa cum s-a întâmplat în multe locuri, a fost ridicat un martirium deasupra mormântului Sf. Dassius. Având în vedere noua politică a bisericii creştine de la sfârşitul secolului IV – începutul secolului V p.Chr, episcopii au luat iniţiativa de a pune moaştele sfinţilor – în confessio sub masa altarului. În urma invaziilor avare de la sfârşitul secolului al VI-lea p.Chr., urna-sarcofag a Sf. Dassius se pare că a fost transferată la Constantinopol. Majoritatea cercetătorilor care tratează această temă adoptă ipoteza conform căreia racla Sf. Dassius a fost transportată de la Dorostol direct către oraşul italian Ancona. Prof. Atanasov a respins deja această posibilitate, măcar din cauza faptului că, la sfârşitul secolului al VI-lea, limba greacă nu era bine cunoscută în Italia Centrală (Ancona nu se află departe de capitala Roma), unde limba latină domina total. Cel mai probabil, urna-sarcofag cu moaştele Sf. Dassius a fost dusă la Ancona la începutul secolului al XIII-lea p.Chr., după jefuirea Constantinopolului în timpul celei de-a patra Cruciade (13 aprilie 1204).

The martyrdom history of St. Dassius from Durostorum, respectively, of his relics is to the attention of leading European scientists for more than a

century[1]. The many dozens of articles in encyclopedic dictionaries of Christian history and archeology must be added to this[2]. 25 years ago, Prof. R. Pillinger published a monograph summarizing the achievements of several generations of historians, theologians and archaeologists, which represented a new beginning[3]. I tried to update the theme for the life of St. Dassius in several articles and monographs in recent years to which there is something to add, and this article is just another attempt in this direction[4].

Indeed there are many written sources for the legendary life-story and martyrdom of St. Dassius. Chronologically, the earliest and most extensive is about the saint's life, written in Greek language and stored in the National Library in Paris[5]. Very short versions of the biography are included in Constantinople Patriarchate *Synaxarion* from the 10th century and also at the beginning of the 11th century in Basil the Second's *Menologion*[6]. There are other authentic sources such as the Syrian martyrs' calendar from Edessa, edited in 370 (according to other sources – at the beginning of the 5th century) and the a little later conceived Martyr story of Jerome[7].

In conclusion, we point out a remarkable monument, which undoubtedly is the inscription on St. Dassius' sarcophagus from the 6th century (?), preserved and stored today in the Italian city Ancona[8]. Naturally, most attention and most studies have been devoted to the saint's legendary life-story, entitled *"The Acts of St. Dassius"*[9]. There is a discussion whether the story is real, but the above discussed urn-sarcophagus of St. Dassius, with accompanying inscription held today at the museum Diotseziano, near Ancona cathedral, is indirect evidence of its truth.

The "urn-sarcophagus" was crushed in the Middle Ages, but was later rebuilt, measuring 1.02 m length, 0.50 m width and 0.44 m height **(Fig. 1).** This unique monument is made from pale yellow marble, with four Corinthian columns and capitals, placed at the corners and with the crosses on the two long sides. The cover is of another type (gray) marble. Its form is roof-like constructed, divided on two gables and four corner *acroteria*. On the front side of the roof, over the tiles, three Latin crosses are sculptured, and between them a very clear Greek text is engraved that researchers unanimously read:

---

[1] CUMONT 1897, p. 5-16; DELEHAYE 1912, p. 265-268; DELEHAYE 1933, p. 248-249; DELEHAYE 1927, p. 190; ZEILLER 1918, p. 52-53, 110-117; BRANIŞTE 1976, p. 85-95; POPESCU 1989, p. 72-75; MERCATI 1936; MARTINOV 1863, p. 284; TĂPCOVA-ZAIMOVA 1960, p. 705-708; TĂPCOVA-ZAIMOVA 1997, p. 109 – 114; TĂPCOVA-ZAIMOVA 2004, p. 427- 433; RĂMUREANU 1982, p. 241-255; BARNEA 1979, p. 9-10.

[2] LECLERCQ 1920 (=*DACL*, 4,1), p. 272-283; AMORE 1950, col. 1228-1229; KASTER 1974 : (=*LCI*, 6), 34; *Dix mille saints* 1991, p. 140.

[3] PILLINGER 1988, p. 51-52, not. 149.

[4] *ATANASOV 2000, p. 8-16; ATANASOV 2007; ATANASOV 2008, p. 415-438; ATANASOV 2008, p. 50-52; ATANASOV 2011, p. 11-13.*

[5] CUMONT 1897, p. 5-16; PILLINGER 1988, p. 8-11.

[6] DELEHAYE 1902, p. 241. Menologium Graecorum Basilii Porphyrogeniti 1894, p. 169.

[7] DELEHAYE & QUINTIN 1931, p. 418, 540, 561;

[8] CUMONT 1908, p. 369-381.

[9] CUMONT 1897, p. 15-16; PILLINGER 1988, p. 8-11.

+ENTA(v)ΘAKATAKEI TAIOAΓIOCMARTYC ΔACIOCENEXΘEIC ΑΠΟΔωΡΟCΤΟΛΟυ (=ἐνταῦθα κατάκειται ὁ ἅγιος Δάσιος ἐνεχθεὶς ἀπὸ Δωροστόλου) - On this place lies the holy martyr Dassius, brought from Dorostol **(Fig. 5)**[10].

The attempts to see this original monument from Late Antiquity (4th–6th century) as a later forgery of the fifteenth century have been refuted a long time ago. Generally, the *Ravenna sarcophagi* from the 5th-6th century have been seen as analogies, which in combination with epigraphic features of the inscription (Greek language form *"Dorostol"* actually is characteristic for the 6th century) lead to the conclusion that this "Urn-sarcophagus" was made in the 6th c. AD or earlier.

Certainly, however, the bed of pale yellow marble "urn-sarcophagus" differs from the marble and workmanship of the cover, implying different chronology for both parts. We have to pay special attention to the decoration of the bed of the sarcophagus and in particular to the only decorative element – spiral fluted columns (*tordierte Saeule – ger.*). For our lands – Thrace, Moesia and Dacia in Late Antiquity, so-called *"tordierte Saeule" (*spiral fluted columns) are not at all typical. From Roman times only two examples are known to us – from Ulpia Oescus and Marcianopolis. They are result of working with import stone materials – for example; in Marcianopolis it is sure the kind of Proconnesian marble.

Therefore, research on the production of the fluted columns in Roman Thrace is a complicated problem. There are, however, two early Byzantine details, which at first glance can be given as analogies for St. Dassius' "Urn-Sarcophagus" columns.

There are two columns of altar tables, one probably from Ulpia Ratiaria, stored in Vidin Museum and another, from Vratsa Museum, probably from Lyutibrod region. Dating from the 5th - beginning of the 6th century, their construction is fundamentally different from the wonderful spiral fluted columns on the "urn-sarcophagus" from Durostorum.

But, if we look at the ornate sarcophagi with columns on the corners - the so-called "architectonically formed sarcophagi"- there are few series that are ornate like the monument from Durostorum.

They are mainly from Asia Minor, but the closest analogies are outlined in the so-called "Aphrodisian group", dating from the end of the 1st / beginning of the 2nd century to the Late antiquity, but definitely with the peak of this fashion in the 3rd-4th century. A number of them are stored in a variety of collections from around the world[11]. Therefore, seeing this wonderful performance, we must assume that it is made in Durostorum, following the Asia Minor prototype, or it is imported from Asia Minor to Durostorum from an Asia Minor stone-workshop.

Probably, our example imitates precisely the Aphrodisian group sarcophagi or those monuments of Pamphylia – from Perge, for example **(Fig. 2)**[12].

---

[10] CUMONT 1908, p. 369-381; LECLERCQ 1920 (=*DACL*, IV, 1), p. 281; PILLINGER 1988, p. 51-52, not.149.

[11] KOCH & SICHTERMANN 1982, p. 503-504, 527-531.

[12] KOCH & SICHTERMANN 1982, Nr. 487; preserved in Antalya and originated from Perge.

The problem with analogies and with establishing some stylistic features that help dating the Dorostolean "Urn-sarcophagus" is tricky but not impossible to solve. Sarcophagi with architectonical vision were made in Roman Imperial Era mostly in four major areas of the Empire – Asia Minor, Hellas (but not limited to Attic production), Rome and Northern Italian area and Dalmatia.

Many architectonically made sarcophagi were found in the Imperial capital Rome and in Italy, but most of them are probably works of Anatolian masters.

An important fact is that, as a complete product, combined with the analysis of architectural and decorative reliefs, we have found three very precise parallels for the "Urn-Sarcophagus".

These are urns-sarcophagi and sarcophagi with beds designed architectonically with spiral fluted Corinthian columns and covers, made with acroteria on the corners, adorned with palmettos without bandage on the lower ends of leaves or additional floral motifs. The earliest, but the most accurate analogy is the monument at Vatican, dated to Late Flavian time: the end of the first / beginning of the second century.

The other two examples are from Copenhagen **(Fig. 3)** (but the monument found in Rome probably came from Salona in Dalmatia)[13] and Antalya (originating from Perge – see fig. 2). They are already versions of early Roman originals and were produced in Antonine, Severan and Late Roman Imperial era: 3rd / 4th century.

Regarding the stylistic features and the carving of the bed, we have good reason to date it within the late Roman era: 3rd – 4th c. AD. Moreover, the crosses on the sides of the bed look like they are inscribed later and this could be the result of reuse of the marble bed in the Early Christian era.

And about the analysis of the cover of the urn-sarcophagus it is obvious that it is a later construction, after the original coverage has been damaged or broken apart. We have noted above that it was carved from a different type of marble, because the sculptor did not have Proconnesian or other high quality marble. According to the inscription and crosses, it can be dated within the 4th c. AD. The crosses over the cover are in relief and they are undoubtedly carved with the whole construction of the eaves. But it is important to mention that an architectural decorative pattern copied from a very early Roman era, which, unlike the bed, this time is unmistakable as chronology and production area.

The acroteria, decorated with palmettos without bandage on the lower parts, are characteristic for Asia Minor sarcophagi from the Hadrianic era. The most representative examples are in Smyrna (Izmir) and especially in the large group of Anatolian sarcophagi from Thessaloniki, dated back to the 30's of the second century AD **(Fig. 4)**[14].

Once the sarcophagus was published by F. Cumont in 1908, a discussion began, about its origin and the authenticity of the Saint's relics, which did not abate to this day. Most doubts are based on the confused description of Giuliano Saracini, issued around the year 1671, "Historical news from the city of Ancona",

[13] KOCH & SICHTERMANN 1982, Nr. 350.

[14] KOCH & SICHTERMANN 1982, Nr. 377-379.

which is full of mistakes and contradictions[15].

Regarding the ancient times of the city of Ancona, it presents a Latin epitaph on a small sarcophagus, which in 1223/4 was placed in the church "St. Pellegrin" and, in particular, in the sarcophagus with the relics of St. Pellegrino and St. Flavian and some others. According to the author: "with Epitaph laid the body of St. Darius martyr, who was a soldier. In Ancona, it is known, but not known where and when". The author rightly understands that on the cover of the sarcophagus is a Greek inscription, but the translation of the Latin "Hic jacet Sanctus Martyr Darius [cosi] allatus a Dorostolo" is too far from the truth. Indeed, this inscription is copied and translated at the end of the fifteenth century by the famous humanist Antonio Constanzo[16]. He said that he saw the inscription on the sarcophagus in the church "San Salvatore" but, unlike Giuliano Saracini he translates it from Greek into Latin more accurately. Except the illusion that Dorostol is a person's name, not the city, this prevents them to make necessary historical connections and conclusions.

New evidence that after 1224 the urn-sarcophagus with the relics of St. Dassius was stored in a large sarcophagus is a passage from the story of martyr St. Pellegrino. It states that the memory of the saint was forgotten, but during an outbreak of plague in Ancona in 1456, the sarcophagus in the church "San Salvatore" was opened. The relics of St. Pellegrino were found inside, together with the relics of St. Dassius, St. Herculaneum, St. Martin and St. Fabio from Ancona. Thanks to them, many people received salvation, which among other things led to the resurrection of the memory of St. Pellegrino. We do not exclude the possibility that this particular case is the reason for renaming the church "San Salvatore" in "St. Pellegrino". Based on these sources, we can define the following picture.

After his execution on November 20th 303, the body of St. Dassius seems to have been placed in a coffin and buried by Christians in Durostorum. It is known that Roman law regulates the right of sepulcher in regulated cemeteries outside the city walls for everyone, even for criminals[17]. After the triumph of Christianity (Edict of Milan in 313), as in many places, over the grave of St. Dassius a martirium will be erected. It is probably similar to the *martyrium* found a decade ago (under the building of what is today the Language School in Silistra) of other three Dorostolean martyrs – St. Maximus, St. Dada and St. Quintilian[18].

After major destruction in Durostorum during the Gothic invasions in the late 4th century life was fading and it looks that the martiriums were desecrated and destroyed. In the 5th century Durostorum recovered, but planning is already closely associated with the Christian theory and practice[19]. The city established itself as the episcopal chair and a cathedral was built and some new churches[20]. However at the end of 4th - beginning of the 5th century the official position of the

[15] MERCATI 1936, p. 318-319.
[16] MERCATI 1936, p. 318-319.
[17] DELEHAYE 1936, p. 48.
[18] ATANASOV 2002, p. 55-65; ATANASOV 2007, p. 49-55.
[19] DRAGON 1977, p. 5.
[20] ATANASOV 2007, p. 96 – 107.

church to the relics in martiriums around the cemeteries outside the city walls was changed. It was registered in rule Nr. 94 from the Local Council at Carthage in AD 419, where it is recommended that the bishops needs to focus the worship and veneration of relics in urban churches[21]. Even calling that the martiriums not containing relics of the martyrs proved to be destroyed. Bishops themselves have an interest in martiriums with scattered relics of martyrs to be concentrated in the temples. Furthermore, by the consecration of the church it is required in them to place relics of saints – in *confessio* under the altar table or in reliquaries in front of the *kanzel*[22]. Precisely as an echo of this new church policy the constructed or reused, urn-reliquary (probably "sarcophagus") can be explained, where the remains of St. Dassius were reburied, removed from the sarcophagus in the primary grave-martirium. Definitely, according to the shap e, theurn repeats the forms of a sarcophagus, but it is not a sarcophagus in the full sense of the primary burial, because the dimension in length is only 1.02 meters.

The construction style of the earlier lower half of the urn-sarcophagus, with the characteristic spiral-fluted columns, suggests that the removal of relics from the suburban martirium to the urban church and their placing in the urn-reliquary happened at the end of the 4th or early 5th century AD. It is remarkable that at the end of the 4th century when, considering the style, we can date the reliquary, the first bishop of Durostorum – Mercurianus[23] was enthroned. But, we do not exclude the possibility, however, that the small urn-sarcophagus has been made as a small version of the original sarcophagus in which, in the early 4th century, the body of St. Dassius was buried.

On the question about the martirium of Saints Maximus, Dada and Quintilianus we share the idea that, by the huge Avar invasions at the end of the 6th century, many Christians left Durostorum and concerned themselves with the most valuable – the relics of saints. Then, the bishop of the city, Dulcisimus, emigrated to Odessos. For this we have as evidence his gravestone monument with epitaph, found in Varna[24]. We have already indicated that it was probably during these dramatic events when the relics of St. Maximus, Dada, and Quintilian were transferred to Constantinople. It seems that just then the urn-sarcophagus with the relics of St. Dassius left Durostorum-Dorostol. It is possible that, during these events and transportation operations of the fragile sarcophagus, the lid of the urn was crushed and has been replaced with a new one, on which the text is engraved and dated precisely to the 6th c. AD. Otherwise, it would not be logical for the text: *ἐνταῦθα κατάκειται ὁ ἅγιος μάρτυς Δάσιος ἐνεχθεὶς ἀπὸ Δωροστόλου* - "Here lies the holy martyr Dassius, brought from Dorostol" to be written at a time when the relics were in Durostorum.

Indeed, in the temple of which city was the urn with the relics, covered with a new lid exposed, and where was this text indented, after leaving Dorostol

---

[21] ALIVIZATOU 1997, p. 353-354; STEFANOV 1998, p. 307-308. About the relics of the saints in the early Christian churches see: DRAGON 1977, p. 23 – 24; ENCHEV 2009, p. 389-393

[22] *DACL* 1925 col., 2503-2508; *DACL* 1948, col. 2294-2328, 3162-3165.

[23] ATANASOV 2007, p. 82-85.

[24] ATANASOV 2007, p. 88.

around the end of the 6th or in the 7th century?

Most researchers, interested in this topic, assume that from Dorostol the relics were transported directly to the Italian city Ancona. I have already rejected that option at least because, at the end of the 6th century, Greek language was not well known in Central Italy (Ancona is not far from the capital, Rome) where the Latin language completely dominated. This implies that they were stuck in a city where in the 6th-7th centuries the Greek language dominated. So, just at the end of the sixth century in the Eastern Roman Empire, respectively, in Constantinople, Greek language started prevailing over Latin. This process covers even the official documentation to be finalized after 629, with the edict of Emperor Heraclius (610-641)[25]. So, we assumed that, like the relics of St. St. Maximus, Dada, and Quintilianus, which in 6th c. AD were carried over from Dorostol to a Constantinople church in the quarter "Viglention", a similar fate also had the urn-sarcophagus with the relics of St. Dassius.

Evidence of this could be the style of drafting over the new cover of the urn-sarcophagus, which is entirely up to Asia Minor variations from the Roman era, so well known and intentionally copied, especially in the new capital of the Empire, Constantinople. Accordingly the inscription has been written: *ἐνταῦθα κατάκειται ὁ ἅγιος μάρτυς Δάσιος ἐνεχθεὶς ἀπὸ Δωροστόλου* – "on this place lies the holy martyr Dassius, brought from Dorostol". Another proof of this is the story of the relics of St. Dassius in the Middle Ages. They are registered for the first time since the beginning, in Ancona in the 13th century[26]. Just at the beginning of the 13th century the Crusaders conquered Constantinople (April 13th 1204), the entire European and part of the Asia Minor city of Byzantium, subjecting it to mass looting. With the greatest fury knights took away Christian relics from the temples and mainly the relics of saints. Most of the them they sent to Western Europe, whose spiritual life was under the direct jurisdiction of the Pope in Rome. Knowing the close relationship between Ancona and Rome (Ancona lies in the territory directly administrated by the Pope), it is not excluded that as a result of the Fourth Crusade relics of St. Dassius went from looted Constantinople to Ancona.

Initially, it seems they were in the church "San Salvatore". This will be done around 1213-1214, when it was reconstructed with a new sculptural decoration[27]. According to documents, later, in 1223/4, the late antique urn-sarcophagus with the relics of St. Dassius will be placed in the large marble sarcophagus with the relics of local saints St. Pellegrino the Anconian, St. Martin, St. Flavian and others.

The memory of these relics and St. Dassius was almost wiped out in 1456 when, seeking rescue remedy for the plague, the citizens of Ancona opened the casket with the relics, which appear as miraculous and healing. Soon after, the urn of St. Dassius was seen by erudite Antonio Constanzo, who managed to read the Greek inscription on the lid.

It is not clear what happened to the urn and the relics of St. Dassius, since in 1456 the great sarcophagus was opened – whether they returned together in the

[25] OSTROGORSKI 1988, p. 164-165.
[26] MERCATI 1936, p. 323.
[27] MERCATI 1936, p. 323-325.

sarcophagus with the relics of St. Martin and St. Pellegrino or the urn is popped out in the church. According to Giuliano Saracens, in 1675 the urn with the relics was still placed in the great sarcophagus, but then how sees and reads Antonio Costanzo in about 1470 the Greek text?! The general question of when St. Dassius' relics were removed from the original urn-sarcophagus still persists.

According to a text in 1804 the relics of the Dorostolean martyr were still kept in "San Pellegrino" church. In 1848 the urn-sarcophagus of St. Dassius was brought from the church "St. Pellegrino" to Ancona Cathedral "St. Chiriac", and later exhibited in the church museum Diotseziano which holds it to the present day[28].

Some scientists are willing to admit that the marble urn-sarcophagus with the Greek text epitaph: *ἐνταῦθα κατάκειται ὁ ἅγιος μάρτυς Δάσιος ἐνεχθείς ἀπὸ Δωροστόλου* – "on this place lies the holy martyr Dassius, brought from Dorostol" is an original monument, made in Durostorum, but they put the question whether St. Dassius' relics actually came to Ancona with this reliquary. But if in the urn-sarcophagus there were no relics, it would hardly be placed in the large sarcophagus with the relics of the Ancona martyrs. However Giuliano Saracens in 1675 definitely says unambiguously that: "… in the sarcophagus, according to an old tradition laid the body of St. Darius (Dassius – *note by the authors*), martyr who was a soldier – killed in Dorostol"[29].

In conclusion, we will mention a few words about the relics of St. Dassius in nowadays Silistran cathedral "St. St. Peter and Paul". In front of an Altar screen, today the right humerus is exposed in a new marble reliquary. In 2003, it was taken from the original urn-sarcophagus in Ancona. It was brought as a godsend to Silistra by Pope John-Paul the Second, during his visit to Bulgaria in May 2003.

BIBLIOGRAHY

ALIVIZATOU *1997* - А. Αλιβιζάτου, Οι ιεροί κανόνες, *Αθήνα, 1997.*

ATANASOV *2000 – Г. Атанасов,* За личността, мъченическата смърт и мощите на св. Дасий Доростолски (20 ноември 303 г.), *Духовна култура 11 (2000), p. 8-16.*

ATANASOV 2002 – *Г. Атанасов, За късноантичния мавзолей-мартирий в Дуросторум-Силистра и за доростолските мъченици св. св. св. Максим, Дада и Квинтилиан,* Добруджа 20 (2002), p. 55-65.

ATANASOV 2007 – *Г. Атанасов,* Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през късната античност и Средновековието (IV-XIV в.). – *История, археология, култура, изкуство, Варна - Велико Търново, 2007.*

ATANASOV 2008 – *Г. Атанасов,* Към топографията на раннохристиянския Дуросторум /Силистра/ през IV-VI в., *in: Studia in honorem Aleksandra Milceva*. Югоизточна Европа през Античността VI в. пр. Хр. – началото на VII в. сл. Хр, *София, 2008, p. 415-438.*

ATANASOV 2011 – *Г. Атанасов,* 345 раннохристиянски светци мъченици от българските земи, *София, 2011.*

AMORE 1950 – A. Amore, *Dasio*, in: *Enciclopedia Catolica*, 4, Vaticano, 1950, col. 1228-

[28] CUMONT 1908, p. 369-371; MERCATI 1936, p. 318-320, fig. 1.

[29] MERCATI 1936, p. 318, not. 3.

1229.

ATANASOV 2008 – G. Atanasov, *Zur Topographie des frühchristlichen Durostorum (Silistra) im 4.-6. Jahrhundert,* Mitteilungen zur Christlichen Archäologie *14, Wien, 2008, p. 50-52.*

BARNEA 1979 – I. Barnea, *Christian Art in Romania* I, Bucarest, 1979.

BRANIŞTE 1976 – E. Branişte, *Martiri creştini la Dunăre în timpul persecuţiilor: martiriul sfîntului Dasius,* Almanahul Parohiei Ortodoxe Române din Viena 15 (1976), p. 85-95.

CUMONT 1897 – Fr. Cumont. *Les actes de St. Dasius,* Analecta Bollandiana 16 (1897), p. 5-16.

CUMONT 1908 – Fr. Cumont, *Le tombeau de St. Dasius,* Analecta Bollandiana 27 (1908), p. 369-381.

DACL 1925 - *Dictionaire d'archéologie chrétienne et liturgie*, II, Paris, 1925.

DACL 1948 - *Dictionaire d'archéologie chrétienne et liturgie*, XIV, Paris, 1948.

DELEHAYE 1902 - H. Delehaye, *Sanaxarium ecclesiae Constantinopolitanae,* Bruxellis, 1902.

DELEHAYE 1912 – H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Bruxelles, 1912.

DELEHAYE 1933 – H. Delehaye, *Les origines du culte des martyres,* Bruxelles, 1933.

DELEHAYE 1927 – H. Delehaye, *Sanctus. Essai sur le culte des saints de l'Antiquité,* Bruxelles, 1927.

DELEHAYE & QUINTIN 1931 – H. Delehaye & H. Quintin, *Martyrologium Hieronymianum,* Bruxelis, 1931.

DRAGON 1977 – G. Dragon, *Le christianisme dans la ville byzantine*, DOP 31 (1977), p. 23 – 24.

Dix mille saints. *Dictionnaire hagiographique*, Brepols, 1991.

ENCHEV 2009 - Т. Енчев. *Съдбата на мартириумите в Северна Африка през IV-V в. в светлината на църковните канони*, in: *Юбилейна сборник в чест на 45 години ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий"*, Велико Търново, 2009, p. 389-393.

KASTER 1974 – K. Kaster, *Dasius von Durostorum*. – LCI 6 (1974), 34.

KOCH & SICHTERMANN 1982 – G. Koch & H. Sichtermann, *Römische Sarkophage,* München, 1982.

LECLERCQ 1920 – H. Leclercq, *Dasius, = DACL*, 4,1. Paris (1920), col. 272-283.

MARTINOV 1963 – I. Martinov, *Annus ecclesiasticus Graeco-slavicus*, Bruxelles, 1863 (rep. 1963).

Menologium Graqecorum Basilii Porphyrogeniti 1894 - *Menologium Graecorum Basilii Porphyrogeniti* (= PG, 117), 1894.

MERCATI 1936 – G. Mercati, *Per la storia dell'urna di S. Dasio martire*. – Opere minori, Vol. IV, Vatican, 1936.

OSTROGORSKI 1988 – Г. Острогорски, *История на византийската държава,* София, 1988.

PILLINGER 1988 – R. Pillinger, *Das Martyrium des Heiligen Dasius*, Wien, 1988.

POPESCU 1989 – E. Popescu, *Martiri şi sfinţi în Dobrogea,* Studii teologice 41 (1989), 3, p. 39-65.

RĂMUREANU 1982 – I. Rămureanu, *Actele martirice. Studiu introductiv, traducere, note şi comentarii*, Bucureşti, 1982, p. 241-255.

STEFANOV 1998 – И. Стефанов, *Правилата на православната църква*, В. Търново, 1998.

TĂPCOVA-ZAIMOVA 1960 – В. Тъпкова-Заимова, *Сведения за кукерските игри в Силистренско,* in: *Етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски*, София 1960, p. 705-70.

TĂPCOVA-ZAIMOVA 1997 – V. Tăpcova-Zaimova, *Durostorum et l'hagiographie de la Haute époque,* Miscellanea Bulgarica 11 (1997), p. 109 – 114.

TĂPCOVA-ZAIMOVA 2004 – В. Тъпкова-Заимова, *Отново за свети Дазий Доростолски*, in: *Образ и слово*, София, 2004, p. 427- 433.

ZEILLER 1918 - J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

Fig. 1 - Urn-sarcophagus with the relics of St. Dassius.

Fig. 2 - Asia Minor sarcophagus – Antalya Museum, example from Perge (photo: Koch & Sichtermann 1982).

Fig. 3 - Sarcophagus from Copenhagen collection (photo: Koch & Sichtermann 1982).

Fig. 4 - Sarcophagus from the group of Thessaloniki, Hadrianic era (photo: Koch & Sichtermann 1982).

+ EN
ΤΑΘΑΚΑΤΑΚΕΙ ΤΑΙΟΑΓΙΟCΜΑΡΤΥC ΔΑCIOCΕΝΕΧΘΕIC
ΑΠΟΔ(ω)ΡΟCΤΟΛΔ + (=ἐνταῦθα κατάκειται ὁ ἅγιος Δάσιος ἐνεχθεὶς ἀπὸ Δωροστόλου)

Fig. 5 - Greek inscription on the sarcophagus of St. Dassius (According to Fr. Cumont and R. Pillinger).

THE IMAGE OF NOMADS OF THE BLACK SEA STEPPES IN THE BYZANTINE HISTORIOGRAPHY OF THE 10th-12th CENTURIES. PERCEIVING OF THE "OTHER" AND POLITICAL PRACTICE

Aleksander PAROŃ*

Keywords: *nomads of the Black Sea Steppe, perceiving of the "Other", Byzantine historiography, Byzantine policy against nomads.*

Cuvinte-cheie: *nomazi din stepa Mării Negre, percepția asupra "Celuilalt", istoriografie bizantină, politica bizantină împotriva nomazilor.*

Abstract: *On the basis of the selected Byzantine sources, the author attempts to outline the image of nomadic peoples in the Byzantine historiography of the 10th-12th centuries.*

Information of the Byzantine sources on the nomads of the Western Eurasian steppes is still regarded as very valuable and reliable. The autor tries to examine this too favorable opinion indicating the very stereotypical method of description of nomads which is very common in the Byzantine historiography. Its autors, however they belonged to the elite of empire, saw the inhibitants of the steppe as a primitive and abominable hordes, deprived of basic political and social institutions as state, religion or law. Adittionaly nomads' vices were exposed, inter alia *their abominable dietary or sexual habits, treachery, greed, etc.*

The way in which nomads were perceived by the Byzantine authors dictates the rethinking of the thesis of particular importance of the steppe peoples for the Byzantine northern policy. This thesis seems to be based on the data of the treatise De administrando imperio *by the emperor Constantine VII Porphyrogenitus. However, its impact on the Byzantine diplomacy is usually exagerated.*

Rezumat: *Pe baza izvoarelor bizantine scrise selectate, autorul încearcă să sublinieze imaginea popoarelor nomade în istoriografia bizantină a secolelor X-XII.*

Informațiile oferite de izvoarele bizantine despre nomazii stepelor din vestul spațiului eurasiatic sunt încă privite ca surse valoroase și de încredere. Autorul încearcă să examineze această opinie favorabilă, indicând metoda stereotipică de descriere a

* Aleksander PAROŃ: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, str. Więzienna 6, Wrocław 50-118, Poland; e-mail: alparon@poczta.fm.

nomazilor, folosită frecvent în istoriografia bizantină. Autorii bizantini, deși aparțineau elitei imperiului, îi vedeau pe locuitorii stepei ca hoarde primitive și înfiorătoare, lipsite de instituții politice și sociale fundamentale, precum stat, religie sau lege. În plus, erau prezentate viciile nomazilor, printre care obiceiurile lor alimentare și sexuale dezgustătoare, trădarea, lăcomia, etc.

Modul în care erau percepuți nomazii de către autorii bizantini dictează revizuirea tezei importanței speciale a popoarelor stepei pentru politica bizantină nordică. Această ipoteză pare să fie bazată pe informația furnizată de tratatul De administrando imperio, *al împăratului Constantin VII Porfirogenetul. În orice caz, impactul său asupra diplomației bizantine este de obicei exacerbat.*

Considerations comprised in this study should start with two quotations. More than 100 years ago Karl Krumbacher, in his monumental *Geschichte der byzantinischen Literatur* wrote:

"None other nation, maybe with the exception of the Chinese, has such extensive historical literature as the Greeks. Historiographic tradition continues in an uninterrupted chain from Herodotus to Laonikos Chalkokondyles"[1].

By mentioning the name of "the father of historiography" and his Byzantine follower, whose creativity fell on the second half of the 15th century, the scholar suggests that there is continuity of historiographic tradition, which is displayed not only in the rhetoric and literary sphere but also in the methodological one. The same view seems to be expressed by Gyula Moravcsik who emphasised special significance of Byzantine sources for research on nomadic peoples in Eastern Europe:

"If, except for high level and extreme abundance of Byzantine historical literature, we also take into account its intellectual longevity, which was inherited by Byzantine Greeks from their ancient ancestors, vivid interest in all historical events, and especially in Barbaric peoples posing a threat to the Empire's existence, then we will be able to understand why Byzantine sources preserved for us the richest, the most valuable and the most versatile data about the history of eastern European peoples, including Turkish peoples"[2].

The above quoted opinions of two renowned scholars arouse expectations of every researcher of nomadic people who reaches out for Byzantine sources. Our

[1] KRUMBACHER 1897, p. 219. „Kein Volk, die Chinesen vielleicht ausgenommen, besitzt eine so reiche historische Literatur wie die Griechen. In ununterbrochener Reihenfolge geht die Überlieferung von Herodot bis Laonikos Chalkokondyles".

[2] MORAVCSIK 1983, p. 166. "Wenn wir außer dem hohen Niveau und dem großen Reichtum der byzantinischen Geschichtsschreibung auch noch die geistige Regsamkeit in Betracht ziehen, die die byzantinischen Griechen von ihren antiken Vorfahren geerbt haben, das rege Interesse für alle geschichtlichen Ereignisse und insbesondere für die den Bestand des Reiches gefährdenden Barbarenvölker, so wird es uns verständlich, warum uns gerade die byzantinischen Quellen das reichste, wertvollste und vielseitigste Nachrichtenmaterial zur Geschichte der osteuropäischen Völker, und daher auch Türkvölker, erhalten haben".

expectations are additionally heightened by tacit or explicit, as in the case of K. Krumbacher, comparison of Byzantine and Chinese historical literature. We expect to find in it not only extensive information on steppe inhabitants, and in fact there truly is a lot of information about them, but first and foremost profound knowledge of mechanisms ruling these overly active and – it should be admitted – frequently quite troublesome neighbours for the Empire. Expectations of this kind seem to be additionally justified by the fact that, the majority of authors, quoted also in this paper, belonged to the exact intellectual and political Byzantine elite. They were very well informed and it seems that their knowledge about the Empire's political partners should also be reflected in their creativity.

Unfortunately, it has to be admitted that our hopes are bound to be shattered. Arnold Joseph Toynbee claimed in one of his works that 80% of information in Greek historiography relates to the so called political history and especially military struggles[3]. It is hard to say what formed the basis for such respect; however, it seems that the remarks of this British scholar can also be referred to Byzantine historiography. This last circumstance means that a large majority of references to the nomads is related to political events – fights with nomads or peace treaties with them. Among the remaining references one can hardly find any excursion similar to the description of Scythia by Herodotus. Much more frequently one can find short, sometimes not longer than a dozen of words, characteristics of steppe inhabitants. This is exactly the type of literary phenomenon which will be analysed in my paper. Their content is often quite stereotypical and secondary, which means that they are not treated by modern historians as a valuable source of information. Despite these disadvantages and somewhat laconic character, they deserve scholars' attention as they provide knowledge on dominant ideas about the inhabitants of the Eurasian Steppe, common among educated Byzantine elites.

The descriptions collected here come from Byzantine sources; their authors lived in High Middle Ages. The earliest one created their works in the 10th c. and the latest one on the turn of the 12th and 13th c. The selection is quite subjective. Anyhow the author of this study would like to emphasise that this selection can by no means be treated as a complete set of authors writing in the 10th – 12th c., belonging to Byzantine literary tradition, who included in their works information about the nomads from the Eurasian Steppe.

Leo, the Deacon of Basil II belongs to Byzantine historiography of the second half of the 10th c. In his history he described events which took place between the death of Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (959) and the end of the rule of John Tzimiskes (976). Describing the murder of Prince Sviatoslav Igorevich, coming back to Rus after being defeated in a war with Byzantium, the author made a very short characterization of the Pechenegs, the murderers of the ruler of Rus. This is what he wrote:

"[...] Patzinaks (they are very numerous nomadic people, who eat lice and carry their houses with them, living for the most part in wagons) [...]"[4].

[3] TOYNBEE 1924.

[4] Leo Diaconus, *Historia,* IX 12 (p. 157). „Πατζινάκαι [...] ἔθνος νομαδικόν τοῦτο καὶ

At the end he also added that, together with Sviatoslav, nearly the whole of his squad was killed, so only very few of its members came back to their homeland. The characteristics presented here shows three of the most typical characteristics of the Pechenegs: quite unusual eating customs, nomadic lifestyle involving constant change of their place of stay and extraordinary belligerence. The last of these characteristics results from the context of events. Destructing the army of this powerful, although defeated by Byzantium, ruler of Rus, seems to be a clear exemplification of this trait of the Pechenegs. Leo does not know anything more about them. It is hard to say whether he understood their rather complex relations with Sviatoslav. However, for us this is of lesser importance. Much more significant are the above mentioned characteristics revealed in this situation. The fact that they ate lice seems to be revolting even for contemporary scholars. However, we do not have any reason to question the truthfulness of Leo's information. Even the fact that Strabon attributed identical practices to the Scythes using the same expression, does not change it[5]. The reception of the creativity of the author of *Geography* was a universal phenomenon among educated Byzantines, however, comparative material, completely independent of the Medieval Greek tradition, evidently confirms the practice of eating lice by steppe inhabitants. Ahmed ibn Fadlan, travelling in Transvolga region in the first half of the 10th c., observed a similar custom among Bashkir tribes[6]. It was also noted by John di Piano Carpini, staying among the Mongols in the mid 13th c[7]. The information gained from experience and related to people who were culturally similar to the Pechenegs, make Leo's record more credible. Another question, however, is its evident bias. It is even hard to imagine that the only type of food known to the Pechengs were lice. Placing this fact in the centre of the characteristics of the steppe inhabitants, Leo probably consciously wanted to make his readers feel disgust and strangeness. The latter one was also strengthened by nomadic lifestyle. It is probably the characteristic that is the easiest to notice and at the same time the most elementary sign of their otherness for representatives of settled societies. Nearly exactly the same can be said about belligerence, which was only indirectly indicated by Leo the Deacon.

It was emphasised much more clearly later in a description of the Pechenegs written in the second half of the 11th c. by Michael Attaliates (about 1028 - about 1085). The author was close to Constantinople power elites and presented events related to the invasion of steppe inhabitants of the Danube Byzantine provinces in his "History" in the following way:

"[...] the Scythians, who are popularly called Pechengs, crossed the Danube with all their people and soon established themselves on Roman territory. This race practises armed raids more than any other skill or art and makes its living by

πολυάνθρωπον, φθειροφάγον τε καὶ φερέοικον, ἐπ᾽ ἁμαξῶν ὡς τὰ πολλὰ βιωτεῦον, [...]". English translation by TALBOT & SULLIVAN 2005, p. 198.

[5] Strabo, *Geographika,* XI 2,1 (p. 190); XI 2,19 (p. 214).

[6] ibn Fadlan, p. 35.

[7] Carpine, *Storia dei Mongoli,* VI 7 (p. 248). „Immo vidimus etiam eos pediculos manducare".

continuous use of the sword, bow and arrow. They are loathsome in their diet and the other aspects of their life, and do not abstain from eating foul foods"[8].

Attaliates emphasises that fighting is probably the only *raison d'etre* for the Pechenegs. This is how we should understand the claim that it was the form of activity cultivated by them. It is definitely not an ascertainment which sounds honourable. If steppe inhabitants managed to develop only their military skills with simultaneous nearly complete abandonment of other spheres of life (this is a clear message in Attaliates's record), then they become not only courageous and dangerous people when it comes to fighting, but first and foremost savage and ready for senseless cruelty. Moreover, their military skills seem to be not so much an art, understood as a skill cultivated by generations and learnt during years of practice, but an attribute received from the nature. This primeval unstoppable savageness becomes the main source of military skills of the nomads. This is the observation we find in the 11th century *Chronographia* by Michael Psellos (1018-about 1080), an author who was only a little older than his above quoted namesake:

"In one mass, close-packed and pell-mell, fortified by sheer desperation, they emit loud war-cries, and so fall upon their adversaries. If they succeed in pushing them back, they dash against them in solid blocks, like towers, pursuing and slaying without mercy"[9].

This educated author clearly stated before that the Pechenegs, referred to in this fragment, not only do not know basic strategic and tactical rules, but also do not use any type of weapons except for spears. An opponent described in this way, resembles an unpredictable horde of wild beasts, always ready for aggressive activity disregarding earlier peace pacts. In the light of the records presented here, belligerence of the nomads does not have much to do with martial arts. It seems to be more of a product of inborn aggression which in turn is a sign of their savageness.

In the description written by Michael Attaliates there is also another element of the characteristics of the steppe inhabitants which deserves closer analysis. The author attributes eating impure meat to the Pechenegs. Interpretation of this passage is rather difficult. Attaliates could have meant impure food in a ritual sense, eating such food would mean defying a religious ban, or possibly eating what must seem revolting for a civilised man. In the case of this author,

[8] Ataliates, *Historia*, p. 24. „Σκύθαι δέ, οὓς Πατζινάκους οἶδεν ὁ δημώδης λόγος καλεῖν, τὸν Ἴστρον παγγενεὶ διαβάντες μεθ' οὐ πολὺ τοῖς Ῥωμαικοῖς ἐγκατεσκήνωσαν τόποις, γένος ἀντὶ πάσης ἄλλης ἐπιστήμης καὶ τέχνης τὴν μεθ' ὅπλων ἐπιδρομὴν ἠσκηκός καὶ βίον ἔχον τὸ ἐν ῥομφαίᾳ καὶ τόξῳ καὶ βέλει συνεχῶς διαζῆν, μυσαρὸν δὲ τὰ πρὸς τροφὴν καὶ τὴν ἄλλην διαγωγὴν καὶ μιαροφαγεῖν οὐδαμῶς ἀπεχόμενον". English translation by KALDELLIS & KRALLIS 2012, p. 53.

[9] Psellos, *Chronographie,* VII 68 (p. 125). „[...] ἀλλ' ὁμοῦ φύρδην συμπλακέντες ἀλλήλοις καὶ τῇ πρὸς τὸ ζῆν ἀπογνώσει ῥωσθέντες, μέγα τε ὀλολύζουσι καὶ οὕτω τοῖς ἀντιτεταγμένοις ἐμπίπτουσι· κἂν μὲν ἀπώσωσιν, οἷα πύργοι ἐπιρραγέντες αὐτοὺς ἀφειδῶς ἑπόμενοι κατασφάττουσιν [...]". English translation by SEWTER 1953, p. 242.

undoubtedly representing the Christian perspective, and being a part of Constantinople elites, both of these possibilities should be taken into account. Disgust experienced by Attaleiates is a product of a *cultural shock*, which can be based on both conscious religious bans or quite spontaneous feeling of disgust. The experience of Leo the Deacon must have been analogous. Contrary to this author, Michael Attaliates does not give any details about dietary habits of the Pechenegs. However, we can find some in Psellos's records:

"When they are thirsty, if they find water, either from springs or in the streams, they at once throw themselves down into it and gulp it up; if there is no water, each man dismounts from his horse, opens its veins with a knife, and drinks the blood. So they quench their thirst by substituting blood for water. After that they cut up the fattest of the horses, set fire to whatever wood they find ready to hand, and having slightly warmed the chopped limbs of the horse there on the spot, they gorge themselves on the meat, blood and all"[10].

This description, written by a sophisticated Byzantine, strikes us with the vision of Barbarians, who similarly to wild beasts devour food and drink. It is important, however, not only how they eat but also what they eat. Devouring half raw meat and lapping up horse gore may arouse particular disgust. Such practices must have been seen as signs of particular savageness. A civilised man does not eat raw meat. In the case of Psellos, however, there could have been one more ancient tradition which influenced him. According to this tradition people eating raw meat were located in the most extreme parts of the ecumene far from civilised centres[11]. There is one more, equally important, circumstance which could have strengthened the feeling of disgust. It seems that it should be located in the religious sphere. It should be noticed that in the Old Testament tradition there was a categorical ban on eating blood since it was a substance which was seat of life[12]. In practice it meant a ban on drinking blood and eating meat containing it. Such regulations became to a large extent part of Christian tradition[13]. The dietary customs described by Psellos made the nomads seem savage and unmannerly, and first of all defiled, i.e. impure in a religious sense, or, if we use Old Testament terminology, not knowing the law. We will return to this last remark in the summary. In this place we should refer to a description written by Niketas Choniates, a Byzantine historian and politician living on the

[10] Psellos, *Chronographie*, VII 68 (p. 125). „Δεῆσαν δὲ αὐτοῖς πιεῖν, εἰ μὲν ἐντύχοιεν ὕδασιν ἢ πηγαίοις ἢ ποταμίοις, λάπτουσιν αὐτίκα ἐπεισπεσόντες, εἰ δ᾽ οὖν, τοῦ ἵππου ἕκαστος ἀποβὰς ἐξαιματοῦσι τούτους, σιδήρῳ τὰς φλέβας ἀναστομώσαντες, καὶ τὴν δίψαν οὕτως ἰῶνται, ὡς ὕδατι τῷ αἵματι χρώμενοι · εἶτα δὴ καὶ τὸν πιότατον τῶν ἵππων ἀνατεμόντες, καὶ τὴν εὑρημένην ἀνακαύσαντες ὕλην, αὐτοῦ που τὰ ἐντετμημένα τοῦ ἵππου μέλη βραχύ τι διαθερμάναντες μετὰ τοῦ λύθρου λαφύσσουσι, [...]". English translation by SEWTER 1953, p. 242.

[11] MÜLLER 1972, p. 120-121. See here remarks on the indicators of wildness by Herodotus.

[12] See particularly: *Book of Genesis* IX 3-4; *Book of Leviticus* XVII 10-16; *Book of Deuteronomy* XIV 3-21.

[13] *Act of the Apostles* XV 29.

turn of the 12th and 13th c. In his short ethnographic digression devoted to the Cumans-Kipchaks he wrote among others:

"The same horse bears the Scythian, carries him through tumultous battle, provides him nourishment by having its veins opened, and, as men say, is used by him for copulation to relieve the barbarian's brutish lust[14]".

This caricature image of a nomad-Scythe, for whom the closest creature, a war companion, a provider and a lover is a horse, is developed by Choniates in the further part of the discourse, when describing the way of crossing a river which was really used by the nomads:

"The Scythians crossed the river by the following device: they filled the skin with straw and stitched it together so tightly that not a drop of water could penetrate within. It was then tied to the horse's tail and straddled by the Cumans, along with his saddle and engines of war, and navigated, as if it were a boat and the horse a sail, safely over the broad, open Istros"[15].

It should be noticed that Choniates, in his characteristics of the Cumans, cumulates in a special way descriptive motives occurring in the works of the earlier mentioned authors. A nomad (Scythian) is presented as a creature closer to the animal world of primeval savageness. He is understood as anti-reality, chaos, the world of anomy. This is particularly clearly shown in an image of man copulating with a horse. This scandalous practice, mentioned by Choniates, destroys the natural order defined by the Providence. A man or community allowing for such practices was situated between the world of people and the world of animals. It was given a status of oddness (*monstrum*), which was decisively repulsive.

It is characteristic that closeness to nature does not give birth to a tendency to idealise a nomad. Quite contrary, it seems that his savageness may give birth to all sorts of vices. Except for the above mentioned characteristics typical of the steppe inhabitants, was insatiable and unstoppable greediness. The author of Strategikon accuses the Avars of this feature[16], Emperor Leo VI in his Taktika attributes it to the Hungarians[17], and at last his son Constantine VII Porphyrogenitus, claims that it is a negative characteristic of all northern peoples:

---

[14] Choniates, *Historia*, p. 94. „ὁ δ' αὐτὸς ἵππος καὶ τὸν Σκὺθην ὀχεῖ, διὰ μαχησμοῦ φέρων τοῦ πολυάϊκος, καὶ τροφὴν χορηγεῖ σχαζομένης φλεβός, ὡς δέ φασι, καὶ ὀχευόμενος τὴν ἄλογον ἀφροδίτην τοῦ βαρβάρου ἀποκενοῖ". English translation by MAGOULIAS 1984, p. 124.

[15] Choniates, *Historia*, p. 94. „σχεδιάζει δ τοῖς Σκύθαις τοῦ ποταμοῦ τὴν διάβασιν κάρφης πλήρης διφθέρα, λίαν ἐς τὸ ἀκριβές σύσπαστος, ὡς μηδὲ βραχὺ λιβάδιον ἐνεισρέειν ἔνδοθι. οὐκοῦν ταύτην περιβὰς ὁ Σκὺθης, ἱππείας ἐξημμένην οὐρᾶς, καὶ τὴν ἀστράβην ἐπαναθεὶς καὶ ὅσα τοῦ πολέμου ὄργανα διαπλωΐζεται, οἷα σκάφος λαίφει τῷ ἵππῳ χρώμενος, καὶ τὸ τοῦ Ἴστρου διανήχεται πέλαγος". English translation by MAGOULIAS 1984, p. 124.

[16] Pseudo-Mauricius, *Strategikon*, XI 2,4 (p. 360).

[17] Leo, *Tactica*, XVIII 25 (p. 454).

"[...] all tribes of the north have, as it were implanted them by nature, a ravening greed of goods, never satiated, and so they demand everything and hanker after everything and have desires that know no limit or circumscription, but are always eager for more, and desirous to acquire great profits in exchange for a small service"[18].

Another equally frequent motif is disloyalty and perversity of the nomads. The above quoted Constantine VII used the words *apistos* and *atimos*, i.e. infidel and dishonourable, as a constant epithet used in reference the northern neighbours of Byzantium, including the nomads. Breaching agreements was also to have resulted from natural features of the nomads. Thus it was a sign of their savageness, lack of any rules governing their behaviour, in one word anomy. Being similar to a horde of wild animals, they are a *sine rege, lege et religione* community. A perfect example of such perception of the nomads is the opinion of Psellos about the Pechengs:

"Taken in the mass, this is a nation to be feared, and a treacherous one. Treaties of friendship exercise no restraining influence over these barbarians, and even oaths sworn over their sacrifices are not respected, for they reverence no deity at all, not to speak of God. To them all things are the result of chance, and death they believe to be the end of everything. For these reasons they make peace with great alacrity and then, when they find it necessary to resort to war, they at once violate the terms of their treaty"[19].

This sophisticated Byzantine emphasises a lack of any rules governing the barbarians' behaviour. He concludes that this must be the case as there is no basic social institution, i.e. religion. Lack of moral order seems to be also connected with a nomadic lifestyle, the main tool used to discern the nomads. Changing places to stay becomes synonymous with changeability, and perverse nature of the steppe inhabitants. Thus one may look for the interesting for us period of trends depicting nomadic life seen as guarantee of freedom and independence, in vain. The idea of *bon sauvage* seems to be completely strange to Byzantines.

Approaching the end of our considerations, one more characteristic phenomenon should be mentioned. Namely, all the above mentioned authors had

---

[18] Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, XIII 15-19 (p. 66-67). „[...] τοῖς βορείοις ἅπασι γένεσι φύσις ὥσπερ καθέστηκεν τὸ ἐν χρήμασι λίχνον καὶ ἄπληστον καὶ μηδέποτε κορεννύμενον, ὅθεν πάντα ἐπιζητεῖ καὶ πάντων ἐφίεται, καὶ οὐκ ἔχει τὰς ἐπιθυμίας ὅρῳ περιγραφομένας, ἀλλ' ἀεί τοῦ πλείονος ἐπιθυμεῖ, καὶ ἀντὶ μικρᾶς ὠφελέας μεγάλα κέδρη προσπορίζεσθαι βούλεται". English translation by R.J.H. JENKINS.

[19] Psellos, *Chronographie*, VII 69 (p. 126-127). „[...] τὰς γνώμας ὑποκαθήμενοι; οὔτε δὲ συνθῆκαι τούτους φιλίας ἐπέχουσιν, οὔτε κατὰ τῶν θυμάτων ὀμόσαντες τοῖς ὅρκοις ἐμμένουσιν, ἐπεὶ μηδέ τι θεῖον σεβάζονται, ἵνα μή λέγω θεὸν, ἀλλ' αὐτόματα τούτοις πάντα συνέστηκε, καὶ τὴν τελευτὴν πέρας συμπάσης ὑπάρξεως οἴονται; διὰ ταῦτα ῥᾳστά τε σπένδονται, καὶ πολεμεῖν δεῆσαν, εὐθὺς ἠθετήκασι τὰς σπονδάς; κἂν ἑλοῖεν τῷ πολέμῳ, οἱ δὲ πάλιν δευτέρας ἐπικαλοῦνται φιλίας, [...]". English translation by SEWTER 1953, p. 243.

a tendency to replace the proper ethnonyms of particular nomadic peoples with one handy *nomen collectivum*. The Pechenegs, Oghuz, Cumans and Khazars are simply Scythes. Most often we can observe this kind of practice as a kind habit resulting from willingness to use old, especially the Attic, Old Greek dialect. Archaic ethnonyms sounded better in them than the contemporary ones. This explanation seems persuasive, however, there is one more circumstance we will draw our attention to. It seems that, especially in the context of the earlier presented observations, medieval Greek-speaking Romans were convinced that the steppe world was uniform. From a similar perspective, differences between particular nomadic peoples were of secondary importance, as in essence they were connected with their roots (they came from the north or from the north-east), their lifestyle and the related customs (nomadism) and at last relations with Byzantium. The Pechenegs, Kipchaks and other steppe peoples were perceived as subsequent embodiments of the Scythians, which in turn seemed to justify the use of descriptive motifs, coming from older authors, to characterise later peoples. For the majority of authors writing in the period of our interest, the events in the region of the Black Sea Steppe and its direct neighbourhood were nothing new, in the sense that they repeated the same scenario, already known from the classics ancient and early Byzantine historiography.

An introductory analysis of the perception of Byzantine historiographic tradition of the 10th-12th c. brings quire surprising results. Centuries-long relations with the nomads did not contribute to creation of their more nuanced image, as one could conclude on the basis of the above mentioned texts. A Medieval Greek-speaking Roman also placed the nomads in a kind of scheme, according to which they were savage, animal-like people. The characteristics of nomadic peoples, constructed by Byzantine authors, can be easily reduced to a few motifs, usually discrediting the barbarians. These disappointing ascertainments have, however, a positive value; they incline us to pose more questions. First of all some questions should be asked about the political practice of Byzantium. Dimitri Obolensky in one of his studies about the diplomacy of the Empire expressed the following opinion:

> In stressing the crucial importance to Byzantium of the lands that lay beyond the Empire's northern borders Constantine Porphyrogenitus was giving expression to a *concern that underlines the whole history of Byzantine diplomacy* [underlined by A.P.][20].

This view was based mainly on data coming from *De administrando imperio* by Constantine VII Porphyrogenitus. The problem is that the actually vivid interest of the educated emperor in the area of the Black Sea Steppe and its inhabitants seems to be an exceptional phenomenon in the historiography of the period of our interest, especially in the light of the above mentioned examples. It was related to political plans assuming a more active role of Byzantium in this region and using the nomads for this purpose. It is hard to suspect that the

[20] OBOLENSKY 1994, p. 2.

subsequent generations of Byzantines would have similar plans, if for them the steppe inhabitants were an unfaithful mass devoid of basic social institutions, which seems to be also indicated in the literary works mentioned in this paper. Did Constantinople have such vivid interest in events related to its northern neighbours, based on some political doctrine developed over centuries, or did it maybe simply react to renewed threats?

One more important question refers to the mechanisms of creating an image of a strange nomad in the interesting period. It is mainly connected with the condition of the Byzantines themselves. It is obvious that the creation of an image of the other is confronted with the image of oneself and thus, even if only unconsciously, it still leads to constructing one's own identity. Maybe the answer should be sought for in the fact that the majority of the mentioned authors were the children of the period in Byzantine history which was defined by Robert Browning as confidence and classicism. Considerations of this type however go beyond the scope of this text[21].

BIBLIOGRAPHY

Ataliates, *Historia* – Miguel Ataliates, *Historia*, ed. I. Pérez Martín, Madrid, 2002.

BROWNING 1992 – R. Browning, *Byzantine Empire*, Catholic University of America Press, 1992.

Carpine, *Storia dei Mongoli* – Giovanni di Pian di Carpine, *Storia dei Mongoli* [Historia Mongalorum], ed. E. Menestò, Spoleto, 1989.

Choniates, *Historia* - Nicetas Choniates, *Historia*, ed. I.A. van Dieten, Berlin, 1975.

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* – Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R.J.H. Jenkins, Washington, 1967.

ibn Fadlan – A. Zeki Validi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig, 1939.

KALDELLIS & KRALLIS 2012 – *The History Michael Attaleiates*, translated by A. Kaldellis and D. Krallis, Cambridge-London, 2012.

KRUMBACHER 1897 – K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1897.

Leo, *Tactica* – Leo VI, *Tactica*, ed. G. Dennis, Washington, 2010.

Leo Diaconus, *Historia* - Leo Diaconus Caloënsis, *Historia*, ed. C.B. Hase, Bonn, 1828.

MAGOULIAS 1984 – *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniatēs*, translated by H.J. Magoulias, Detroit, 1984.

MORAVCSIK 1983 – Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, vol. 1, Leiden, 1983.

MÜLLER 1972 – Kl.-E. Müller, *Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung*, vol. 1, Wiesbaden, 1972.

OBOLENSKY 1994 – D. Obolensky, *The principles and methods of Byzantine diplomacy*, in D. Obolensky, *Byzantium and Slavs*, New York, 1994, p. 1-22.

Psellos, *Chronographie* - Michael Psellos, *Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, vol. 2, Paris, 1928.

Pseudo-Mauricius, *Strategikon* - Pseudo-Mauricius, *Strategikon*, Wien, 1981.

SEWTER 1953 – *Michael Psellus, Chronographia*, trans. E.R.A. Sewter, New Haven,

[21] BROWNING 1992, p. 123ff.

1953.

Strabo, *Geographika* - Strabo, *Geographika*, edition with English translation by H.L. Jones, London-Cambridge, 1961.

TALBOT & SULLIVAN 2005 – *The* History *of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, introduction, translation, and annotations by A.-M. Talbot & D.F. Sullivan with the assistance of G.T. Dennis and S. McGrath, Washington, 2005.

TOYNBEE 1924 – A.J. Toynbee, *Greek historical thought: from Homer to the age of Heraclius. Introduction and translation by Arnold J. Toynbee,* London-Toronto, 1924.

„DÂMBUL LUI HARALAMBIE" – UN NOU SIT ENEOLITIC ÎN DELTA DUNĂRII *

Florian MIHAIL[1], C. MICU[1], L. CAROZZA[2], J.-M. CAROZZA[3], T. GROPARU[4], E. MESSAGER[5], A. BURENS[2], S. AILINCĂI[1], M. DANU[6], C. MIHAIL[7]

Cuvinte cheie: *Eneolitic, Gumelnița, Mila 23, Delta Dunării, ceramică, silex, piatră șlefuită.*

Keywords: *Eneolithic, Gumelnita, Mila 23, Danube Delta, pottery, silex, burnished stone.*

Rezumat: *Articolul prezintă primele rezultate ale cercetărilor arheologice realizate într-un sit aparținând culturii Gumelnița descoperit în apropierea localității Mila 23, jud. Tulcea. Existența sa a fost semnalată de un localnic - domnul Haralambie Buhaev. Echipa misiunii arheologice* Delta du Danube *a realizat în anul 2013 primele cercetări, ce au avut ca obiective înregistrarea materialului aflat la suprafață, realizarea topografiei sitului și executarea unor carotaje în vederea determinării stratigrafiei și a grosimii stratului cultural.*

Abstract: *This article presents the first results of the archaeological investigations at Gumelnita Culture site found near Mila 23, Tulcea County. A local, Mr. Haralambie Buhaev, pointed out its existence.* Delta du Danube *archaeological mission team carried out first research in 2013, registering the material found on the surface, completing the topography of the site and performing in-depth coring to determine the stratigraphy and thickness of the cultural layer.*

---

* Menționăm că cercetarea noastră a fost posibilă grație sprijinului Misiunii Arheologice franco-române *Archéologie du delta du Danube*, al Institutului INEE din cadrul CNRS site d´Étude Globale *Delta du Danube* și al programului PaléoMex Mistrals-proiectul ArcheoMed.

[1] Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion" Tulcea, România.
[2] CNRS-GEODE, UMR 5602 Toulouse (France).
[3] Université de Strasbourg et UMR 5602 Géode (France).
[4] Université Toulouse 2, UMR 5602 Géode (France).
[5] CNRS-CEPAM, UMR 7264 Nice (France)
[6] Universitatea „Al. I. Cuza" Iași, România.
[7] Membru Misiune arheologică *Delta du Danube*.

Prezentarea sitului

Condițiile de descoperire

În anul 2013, pe baza informațiilor oferite de domnul Haralambie Buhaev, din localitatea Mila 23 (com. Crișan, jud. Tulcea), echipa misiunii arheologice *Delta du Danube* a putut identifica în zona sa de studiu un nou sit arheologic – *Dâmbul lui Haralambie*. Punctul mai sus amintit se găsește în dreptul unei foste platforme de stocare a stufului, pe malul stâng al canalului Șontea, în fața micului canal artificial Bucla, care face legătura cu brațul Sulina (Fig. 1).

Materialul arheologic aflat în posesia domnului Haralambie Buhaev a fost adunat de pe mal, din sedimentul depus de utilajul de dragare, după finalizarea lucrărilor de întreținere a canalului Șontea. Persoana mai sus amintită ne-a precizat că sedimentul este «brun și organic, dar se distinge și o argilă galbenă».

Cercetarea de suprafață desfășurată ulterior pe sit ne-a permis să stabilim existența unei locuiri eneolitice contemporană cu așezarea-*tell* din punctul *Taraschina* (com. Maliuc, jud. Tulcea). Nivelul ridicat al apei din vara anului 2013 nu ne-a permis investigații suplimentare.

Prospecțiunile arheologice și carotajele

În toamna anului 2013 și primăvara lui 2014, când nivelul Dunării a fost mai scăzut, a fost întreprinsă o nouă cercetare a sitului. Astfel, în octombrie 2013 a fost realizată o campanie de carotaje, pentru o mai bună cunoaștere a contextului geomorfologic. În luna martie a anului 2014, au fost realizate o cercetare de suprafață și planul topografic al zonei în care au apărut vestigiile arheologice.

În paralel, cercetarea arhivelor cartografice aparținând zonei aferente localității Mila 23 ne-a permis să determinăm că perimetrul din care face parte punctul *Dâmbul lui Haralambie* a făcut obiectul a numeroase amenajări în perioada contemporană[8]. Recoltarea mecanizată a stufului, care a jucat un rol important în dezvoltarea economică a Deltei Dunării între anii 1960-1980, a impus și pregătirea unor platforme pentru stocare înainte de transportul pe calea fluvială. O structură de acest tip, amenajată cu sediment rezultat în urma acțiunilor de dragare[9], se regăsește și pe suprafața de teren corespunzătoare descoperirilor arheologice (Fig. 2). Sedimentele au fost excavate, probabil, din canalul Șontea și depuse pe mal, unde s-a creat o formațiune ce a atins o înălțime de 3-4 m, o lățime de cel puțin 10 m și o lungime cuprinsă între 50 și 80 m. Datele înregistrate par a indica faptul că pe parcursul acestei activități a fost afectat nivelul arheologic. Materialul ceramic și cel litic se află în poziție secundară pe platformă, provenind, probabil, din zona apropiată.

Revenind la cercetările de teren, trebuie spus că acestea au evidențiat că materialul arheologic este repartizat omogen pe suprafața actuală a solului. Pe malul canalului, ca urmare a acțiunii apei, s-au format „cordoane" în care s-au acumulat fragmente ceramice și piese litice. Majoritatea materialului arheologic a fost adunat din acest spațiu, pe restul platformei fiind distribuit neregulat.

[8] GROPARU 2013.

[9] Discuțiile purtate cu locuitori din satul Mila 23 ne-au permis să stabilim că cele mai vechi platforme de tipul celei din punctul *Dâmbul lui Haralambie* au fost ridicate pe parcursul anilor ´60, în aceste operațiuni fiind folosite și utilaje de dragare.

Curățirea profilului malului pe anumite porțiuni a permis înregistrarea unor observații privind caracterul eterogen al sedimentului, reprezentat în general din blocuri de *loess* galben, în care se intercalează elemente siltice de culoare brună cu material arheologic

Au fost executate cinci carotaje, cu o lungime situată între doi și patru metri. Acestea au fost realizate în apropierea zonei în care a fost înregistrat materialul arheologic pentru a identifica depunerile arheologice. A fost aplicat un sistem de forare în cruce, pentru a maximiza șansele de intersectare cu nivelurile antropizate.

Toate cele cinci carotaje au atins substratul sitului, reprezentat de un *loess* galben, ce a fost înregistrat la o adâncime variabilă (între 1,20 și 2,40 m în raport cu suprafața actuală a solului). Partea lor superioară, ce poate atinge o grosime de 1 m, este mai mult sau mai puțin perturbată de prezența terasamentelor asociate cu platforma de stocare a stufului.

În general, carotele au o structură similară. Baza lor este constituită de o alternanță de nivel argilo-organic închis, intercalații fine turboase și nisipuri mai deschise. Restul secvenței este compus dintr-o unitate siltică argiloasă masivă, a cărei grosime este relativ omogenă, cuprinsă între 1,20 și 1,40 m. Nivelul superior, cu o grosime situată între 0,20 și 1 m, corespunde aporturilor antropice legate de amenajarea platformei și/sau dragarea canalului Șontea.

Datele crono-stratigrafice indică acoperirea platformei loessice cu formațiuni aluviale asociate unei acreții verticale a deltei, produs aproximativ în intervalul 4600-4200 CAL BC., fenomen sesizat și pe situl din punctul *Taraschina*. Datele mai sus amintite indică clar existența unui episod de formare și lărgire a câmpiei aluviale în detrimentul platoului de *loess*, ce cunoaște astfel o schimbare majoră a peisajelor sale.

Ceramica

Lotul analizat în prezentul articol cuprinde 50 fragmente ceramice descoperite în timpul cercetărilor de teren realizate pe platforma din preajma canalului Șontea. Așa cum s-a precizat anterior, materialul arheologic a fost descoperit pe malul canalului și în partea superioară a platformei. Fragmentele ceramice apar alături de resturi faunistice și utilaj litic.

Având în vedere cantitatea redusă de material arheologic, gradul său avansat de fragmentare, precum și contextul descoperirii, nu ne-am propus să realizăm o analiză a lanțului operator ce condus la modelarea vaselor ori un examen, fie el și minimal, petrografic al pastei. În schimb, vom încerca să schițăm o tipologie a formelor identificate.

Pentru descrierea vaselor am luat în considerare trei criterii principale: conturul (forme simple, forme complexe), deschiderea (forme deschise – în situația în care diametrul deschiderii este mai mare decât cel al corpului – și forme închise – atunci când diametrul corpului este superior celui măsurat pe deschidere) și forma vasului (descrisă în raport de formele geometrice care compun corpul vasului). Pentru definirea unor posibile subtipuri am luat în considerare câteva criterii secundare de descriere, care au legătură cu morfologia diferitelor părți ale vasului (buza, marginea, fundul).

I. Vase cu contur simplu

I.1. Forme deschise

I.1.a. Forme tronconice (Fig. 3/21; 4/13). În funcție de forma buzei, se pot identifica cel puțin două subtipuri: cu buza rotunjită; cu buza îngroșată în interior. Nu putem aprecia valorile diametrului maxim și ale înălțimii. Nu am identificat elemente de decor. Forme asemănătoare pot fi regăsite în fazele A1 și A2 ale culturii Gumelnița[10]. Cele mai apropiate analogii le întâlnim la Taraschina[11], Trestenic[12], Luncavița, punctul *La Cioara*[13] și Enisala, punctul *Palanca*[14], toate aflate pe teritoriul județului Tulcea.

I.1.b. Forme derivate din sferă (Fig. 3/15). Singurul fragment analizat are buza ușor îngroșată în interior. Nu putem aprecia valorile diametrului maxim și înălțimii. Nu am identificat elemente de decor. Forme asemănătoare pot fi regăsite în fazele A1 și A2 ale culturii Gumelnița[15]. Cele mai apropiate analogii le întâlnim la Taraschina[16] și Trestenic[17].

I.1.c. Forme derivate din elipsă (Fig. 3/20, 24). De regulă, vasele de acest tip sunt incluse în categoria străchinilor sau a platourilor. Nu am identificat elemente de decor. Forme asemănătoare pot fi regăsite frecvent în fazele A1 și A2 ale culturii Gumelnița[18]. Cele mai apropiate analogii le întâlnim la Taraschina[19], Trestenic[20], Enisala, punctul *Palanca*[21] și Lunca[22].

I.2. Forme închise

I.2.a. Forme derivate din sferă (Fig. 3/3-6, 8, 13, 16, 27; 4/2, 9-11). În funcție de orientarea marginii vasului pot fi identificate, probabil, câteva subtipuri. De cele mai multe ori, sub buză, au fost aplicate brâuri alveolate. Pe un singur fragment ceramic au fost observate linii incizate, dispose oblic (Fig. 3/27). Cele mai apropiate analogii le regăsim la Taraschina[23], Trestenic[24], Panduru[25], Somova, punctul *La Puierniță*[26], Mineri[27], Enisala[28] și Lunca[29].

I.2.b. Forme derivate din elipsă (Fig. 3/7, 17, 19, 23; 4/3, 5, 6, 14, 16, 22). Foarte

[10] VOINEA 2005.
[11] CAROZZA *et alii* 2011a; CAROZZA *et alii* 2011b.
[12] LĂZURCĂ 1995, Pl. XXVI/9.
[13] MICU *et alii* 2009, Pl. IV/2-4.
[14] MICU *et alii* 2009, Pl. XXXIII/7; MIHAIL *et alii* 2012, Pl. 3/7; 7/13.
[15] VOINEA 2005.
[16] CAROZZA *et alii* 2011a; CAROZZA *et alii* 2011b.
[17] LĂZURCĂ 1995, Pl. XXIII/7-10.
[18] VOINEA 2005.
[19] CAROZZA *et alii* 2011a; CAROZZA *et alii* 2011b.
[20] LĂZURCĂ 1995, Pl. XV/8; XVI/1.
[21] MICU *et alii* 2009, P. XVIII/3, 5, 7; MIHAIL *et alii* 2012, Pl. 2/2; 5/4-5; 7/8-9.
[22] MICU *et alii* 2009, Pl. XXIII/2-3.
[23] CAROZZA *et alii* 2011b.
[24] LĂZURCĂ 1995, Pl. XIII/10; XIV/1-3, 5; XXI/1-2, 6-8.
[25] LUNGU & MICU 2003, Pl. III.
[26] MICU *et alii* 2009, Pl. X/3.
[27] MICU *et alii* 2009, Pl. XIV/1.
[28] MICU *et alii* 2009, Pl. XIX/3; MIHAIL *et alii* 2012, Pl. 2/4; 3/2-3, 7; 6/1-2, 4, 6; 7/3-4.
[29] MICU *et alii* 2009, Pl. XXII.

rar, în partea superioară a vasului apar câteva alveole. Cele mai apropiate analogii le regăsim la Taraschina[30], Trestenic[31], Luncavița, punctul *La Cioara*[32] și Enisala, punctul *Palanca*[33].

II. Vase cu contur complex

II.1. Forme deschise

II.1.a. Forme mai degrabă bitronconice, cu carenă mediană (Fig. 3/1). De regulă, aceste vase sunt încadrate în categoria străchinilor. Nu am identificat elemente de decor. Forma poate fi regăsită la Trestenic[34] și Luncavița, punctul *La Cioara*[35].

II.2. Forme închise

II.2.a. Forme bitronconice (Fig. 3/14, 28). În funcție de poziția carenei, pot fi individualizate cel puțin două subtipuri: cu carenă în partea superioară (de regulă acest tip de vas este închis în categoria străchinilor), cu carenă în partea mediană. Nu am identificat elemente de decor. Ambele subtipuri sunt frecvent întâlnite în fazele A1 și A2 ale culturii Gumelnița[36]. Pentru primul, cele mai apropiate analogii le regăsim la Taraschina[37], Trestenic[38] și Panduru[39]. Și pentru cel de-al doilea subtip putem identifica forme asemănătoare la Taraschina[40], Panduru[41], Enisala, punctul *Palanca*[42] și Lunca[43]

Trebuie menționat că pe unele fragmente ceramice, ce nu pot fi asociate precis cu una din formele mai sus amintite, au fost identificate câteva elemente de decor: butoni simpli sau peforați (Fig. 3/9; 4/4, 21) și torți (Fig. 4/8).

În lotul analizat, alături de fragmentele de vase, au fost identificate și două fragmente de capace. Primul dintre acestea este aproape plat, cu margine lată, și prezintă cel puțin o perforație (Fig. 3/2). Analogii au fost identificate la Panduru [44]. Cel de-al doilea are mai degrabă formă de calotă (Fig. 4/1) și apare frecvent în fazele A1 și A2 ale culturii Gumelnița[45].

Cea mai importantă concluzie pe baza analizei materialului ceramic

[30] CAROZZA *et alii* 2011a; CAROZZA *et alii* 2011b.
[31] LĂZURCĂ 1995, Pl. XXVI/5.
[32] MICU *et alii* 2009, Pl. VI/3.
[33] MIHAIL *et alii* 2012, Pl. 1/6; 7/12.
[34] LĂZURCĂ 1995, Pl. XVII/2.
[35] MICU *et alii* 2009, Pl. V/1.
[36] VOINEA 2005.
[37] CAROZZA *et alii* 2011a; CAROZZA *et alii* 2011b.
[38] LĂZURCĂ 1995, Pl. XV/5; XXII/25.
[39] LUNGU, MICU 2003, Pl. XII.
[40] CAROZZA *et alii* 2011b.
[41] LUNGU, MICU 2003, Pl. XIII/1.
[42] MICU *et alii* 2009, Pl. XIX/1.
[43] MICU *et alii* 2009, Pl. XXIV/7.
[44] LUNGU, MICU 2003, Pl. XX/3.
[45] VOINEA 2005.

descoperit în punctul *Dâmbul lui Haralambie* este aceea a evidentei asemănări cu formele identificate pe așezarea-*tell* de la *Taraschina*, aflată la o distanță relativ mică. Fără îndoială, continuarea cercetărilor din noul punct de locuire va permite în final și realizarea un studiu comparat, aprofundat, al loturilor ceramice din cele două situri atribuite culturii Gumelnița, aflate în prezent în preajma Canalului Șontea.

Materialul litic cioplit

Lotul de piese de silex provenit de pe situl aflat în punctul *Dâmbul lui Haralambie* este alcătuit din 133 exemplare.

Materie primă

O bună parte a pieselor din acest grup, mai precis 55 exemplare (43%), a fost arsă puternic. Acest lucru a modificat profund caracteristici precum culoarea, structura sau forma. Din acest motiv, observaţiile noastre vor viza acele piese a căror stare nu a fost afectată.

Majoritatea covârşitoare a pieselor au fost realizate dintr-un silex bine cunoscut în literatura arheologică vizând complexul cultural Kodjadermen – Gumelnița - Karanovo VI, sub numele de *silex balcanic.* Această denumire se datorează faptului că cele mai importante zăcăminte au fost identificate în Platforma Prebalcanică aflată în nord-estul Bulgariei[46]. Materia primă de acest tip prezintă o culoare maroniu-deschis spre gălbui şi mai rar spre cenuşiu sau verzui. Granulaţia este foarte fină, iar aspectul opac şi adesea strălucitor. Un mic procent prezintă incluziuni de culoare albă. Şase piese au fost confecţionate dintr-un silex cenuşiu, mai deschis către margini şi mai întunecat către zona centrală, cu o granulaţie fină. Prezintă un aspect translucid şi mat. Incluziuni de culoare albă, de o densitate variabilă, sunt vizibile în interiorul acestui tip de materie primă. Două piese au fost amenajate pe un suport din calcar gri.

Producţie

În cadrul acestei serii au fost identificate 25 suporturi de tip lamă, dintre care nouă au fost arse. Toate cele 16 piese nearse au fost realizate din silex balcanic, trei prezentând zone corticale de dimensiuni reduse.

Cele mai multe (19) constituie fragmente meziale, urmate de cele proximale (3 ex.), fragmentele distale şi cele indeterminate fiind prezente prin intermediul a câte un singur exemplar. Aşa cum bine se poate observa în histograma ilustrată mai jos (Fig. 5), cu excepţia unui fragment distal ceva mai masiv (L-62 mm; gros.-7 mm), restul pieselor constituie un grup relativ omogen, caracterizat prin mici dimensiuni, având lăţimi situate între 8 şi 33 mm şi grosimi între 2 şi 8 mm. Unsprezece lame au profilul transversal trapezoidal, cinci triunghiular, iar pentru alte şase nu a putut fi determinat datorită gradului avansat de deteriorare. Am putut observa că celor cu profil transversal triunghiular le corespunde un profil longitudinal arcuit, pe când cele trapezoidale prezintă un profil longitudinal

[46] MANOLAKAKIS 2005, p. 35; BONSALL *et alii* 2010, p. 10; NIȚĂ & ŞTEFAN 2011, p. 196; GUROVA 2011a, p. 72; GUROVA 2011b, p. 98; GUROVA 2012, p. 15; BIAGI, STARNINI 2013, p. 48.

relativ drept.

În ceea ce priveşte tehnicile de debitare utilizate pentru obţinerea acestui tip de suport, seria de la *Dâmbul Haralambie* oferă informaţii extrem de lacunare. Singurul exemplar proximal bine conservat (Fig. 6/1) prezintă talon faţetat şi bulb proeminent. Pe faţa superioară sunt vizibile acţiunile de amenajare a planului de lovire. Caracteristicile observate par a indica aplicarea percuţiei indirecte.

Prezenţa a două fragmente meziale cu profil trapezoidal, ce au un aspect foarte regulat cu nervuri şi margini paralele, dintre care una cu o grosime situată între 1-2 mm, lasă deschisă ipoteza, insuficient argumentată, pentru practicarea presiunii.

Aşchiile de debitaj au fost identificate în număr de opt. Cu excepţia uneia realizată din calcar (Fig. 7/4), pentru celelalte a fost folosit silex cenuşiu (Fig. 7/1-3). Toate sunt întregi sau aproape întregi, fragmentarea producându-se în zona extremităţii proximale. Cele şapte aşchii din silex prezintă arii corticale. Una singură are întreaga faţă superioară corticală, suprafaţa sa fiind puternic patinată. Pe restul este vizibil cortex în cantitate reziduală, în patru cazuri la nivelul extremităţii distale, iar în altele două la cel al extremităţii proximale. Chiar dacă avem în vedere un număr redus de piese, este interesant de remarcat omogenitatea, din perspectiva dimensiunilor, în cadrul acestui grup: lungimea variază între 21 şi 31 mm, lăţimea între 14 şi 19 mm, iar grosimea între 2 şi 4 mm. Patru piese au păstrat talon: două sunt de tipul *chapeau de gendarme*, unul neted, iar al patrulea de tip liniar.

Două suporturi de tip aşchie laminară, ambele puternic arse, au fost identificate în cadrul seriei. Un exemplar este întreg. Aceasta prezintă cortex rezidual în zona extremităţii distale şi în partea mediană, are talon neted şi bulb puţin proeminent. Grosimea la nivelul extremităţii proximale este dublă (11 mm) faţă de cea de la nivelul extremităţii distale (5 mm). Al doilea suport de acest tip, la rândul său foarte ars, este sub forma unui fragment median. Şi în cazul său se observă variaţii semnificative în ceea ce priveşte grosimea de la un capăt (8 mm) faţă de celălalt (4 mm).

Cea mai bine reprezentată grupă tehnologică, din punct de vedere numeric (49 ex.), este cea a aşchiilor de fasonare/retuşare (Fig. 8). Dintre acestea aproape jumătate (23 ex.) sunt arse. Starea de conservare este bună, înregistrând 36 piese întregi, opt fragmente meziale, patru fragmente proximale şi unul distal. Marea majoritate (23 ex.) dintre cele nearse sunt din silex balcanic, doar trei piese fiind din silex cenuşiu.

Tipurile de talon identificate în cadrul acestui grup sunt neted şi liniar, cel mai adesea însoţite de bulb vizibil, dar nu proeminent. Din punct de vedere morfologic predomină exemplarele alungite, foarte subţiri şi cu profil longitudinal arcuit. Mai puţin prezente sunt piesele late şi groase, cu un aspect foarte robust.

Un grup aparte este reprezentat de aşchiile rezultate din fragmentarea unor piese de dimensiuni mai mari, datorită focului (Fig. 9). Pentru zece exemplare considerăm că deţinem indicii clare care să le justifice apartenenţa la grupul menţionat.

Dintre caracteristicile lor, amintim: morfologia total neregulată şi suprafaţa

plină de scobituri de tipul *cupule thermique*. Culoarea este fie roşiatică, fie cenuşiu-întunecat, în funcţie de intensitatea incendiului şi tipul de materie primă.

Tipologie

Gratoare

Acest tip este reprezentat prin trei exemplare, toate arse.

Primul a fost amenajat pe un fragment mezial de lamă cu profil transversal trapezoidal neregulat (Fig. 10/2). Ambele margini au fost retuşate pe faţa superioară, cea stângă având retuşe alternante şi pe faţa inferioară. Partea activă a fost pregătită prin executarea unor retuşe directe, lungi, abrupte, cu o dispunere convexă şi morfologie decorticată.

Cel de-al doilea exemplar se află într-o stare mai avansată de degradare, fiind fragmentat atât transversal, cât şi longitudinal (Fig. 10/3). Aspectul general indică folosirea ca suport a unei lame cu profil transversal trapezoidal. Marginea păstrată prezintă retuşe de utilizare. Partea activă, conservată parţial, a fost obţinută prin executarea unor retuşe directe, lungi, abrupte, cu o dispunere convexă şi morfologie decorticată.

Pentru ultima piesă din acest tip, este mai dificil de stabilit tipul de suport, datorită gradului ridicat de transformare, dar şi desprinderii unei părţi importante ca urmare a arderii. Nervurile păstrate în zona mediană şi cea corticală de pe una dintre margini oferă argumente pentru un suport de tip lamă de flanc.

Aspectul grosier (gros. max. – 10 mm) şi dispunerea neregulată a nervurilor lasă deschisă ipoteza folosirii unei aşchii laminare. Deosebirea faţă de primele două gratoare este dată de amenajarea unor părţi active la ambele extremităţi, ceea ce determină includerea sa în subtipul gratoarelor duble (Fig. 10/1). Cele două părţi active au fost amenajate prin retuşe directe, lungi, abrupte, cu o dispunere convexă şi morfologie decorticată.

Vârfuri

În acest tip am introdus trei piese, puternic arse.

Două constituie vârfuri cu partea activă robustă şi rotunjită (Fig. 10/4-5). Au fost realizate pe lame cu profil transversal trapezoidal, mai mult sau mai puţin regulat. Toate au fost intens retuşate la nivelul uneia dintre extremităţi, în vederea obţinerii părţii active, ceea ce a condus la reducerea drastică a volumului în zona respectivă. Retuşele, executate pe întreaga lungime a marginilor, însă mai puţin pronunţat decât la nivelul părţii active, sunt directe, lungi, abrupte, prezintă dispunere concavă şi morfologie decorticată şi scalariformă. Pe lângă morfologia identică, cele două piese mai au în comun tipul de uzură, caracterizat prin tocire şi desprinderea unor aşchii, dar şi maniera de fragmentare, localizată la nivelul părţii mediane, având o dispunere rectilinie şi un profil curbat al spărturii.

Aceste date indică o utilizare similară, în acţiuni ce necesitau aplicarea unei forţe sporită prin apăsare, exercitate probabil asupra unor materii prime ce ofereau o rezistenţă ridicată, probabil în vederea perforării.

Un exemplar descoperit pe parcursul campaniei 2014 se încadrează foarte bine în tipul *armature* (Fig. 15/3). Amenajat prin retuşe pe ambele feţe, acesta are forma triunghiulară, cu baza uşor concavă. Retuşarea a fost mai intensă în

jumătatea dinspre bază, în acest fel fiind redus mult din volum (gros. 4 mm), în vreme ce spre vârf grosimea este mai mare (gros. 8 mm).

Pièce esquillée

O bună reprezentare în cadrul seriei noastre are tipul *pièce esquillée* (8 ex.) (Fig. 11). Deşi sunt foarte fragmentate, urmele păstrate demonstrează folosirea în majoritatea cazurilor a unor suporturi de tip laminar din silex balcanic. Am identificat atât tipul *clasic* de *piece esquillee* pe gratoar, bine atestat în seriile gumelniţene[47], dar şi pe lamă brută. Toate cele opt piese prezintă retuşul vibrat specific acestui tip[48], foarte vizibil în special pe faţa inferioară. De altfel, o uzură mult mai pronunţată a feţei inferioare constituie o caracteristică a întregului grup.

Piese cu retuşe de utilizare

Lamele cu retuşe de utilizare sunt în număr de şapte (Fig. 12/5-6, 8-9, 11; 15/2). Patru reprezintă fragmente mediane, alături de care se mai regăsesc un fragment distal şi două proximale. Cele trei exemplare nearse au fost realizate din silex balcanic. Dintre cele şapte lame, patru au un profil transversal triunghiular, restul fiind trapezoidale. Toate cele patru fragmente mediane prezintă urme de folosire continui pe întreaga lungime a ambelor margini. În cazul fragmentelor proximale, urmele de utilizare ocupă doar marginea dreaptă pe întreaga lungime conservată, pe când pe marginile celui distal urmele sunt de mică amploare şi dispuse răzleţ.

Piese cu retuş marginal

În cadrul acestei serii am identificat cinci exemplare, conservate sub forma unor fragmente mediane de lame cu profil transversal trapezoidal (Fig. 12/1, 3-5, 7; 15/1). Ambele margini prezintă retuşe directe, scurte, continui, semi-abrupte, cu dispunere rectilinie şi morfologie decorticată şi scalariformă.

În rândul pieselor cu retuş lateral intră şi un exemplar realizat pe aşchie laminară (Fig. 9; 13/10). Pe una dintre margini au fost executate retuşe directe, scurte, abrupte, cu morfologie decorticată şi scalariformă.

Pe cealaltă margine se observă retuşe discontinui de utilizare. Pe marginea retuşată este vizibil un lustru oblic ce demonstrează foarte posibilul uz ca inserţie pentru seceră. Lustrul a fost fragmentat prin realizarea retuşelor, ceea ce plasează cronologic retuşarea ulterior folosirii ca element de seceră.

Racloar

Un alt tip atestat în aşezarea din punctul *Dâmbul Haralambie* este racloarul (Fig. 14/5). Ca suport a servit o aşchie din silex cenuşiu. Una dintre margini, cu aspect rotunjit, a fost retuşată pentru a fi transformată în parte activă.

Troncature

A fost identificat şi o piesă de tip *troncature* sub-tip oblic (Fig. 10/6). A fost amenajată prin retuşe directe, laterale, scurte, abrupte şi decorticate.

Unelte cu funcţii multiple

În acest tip am introdus o piesă realizată pe o lamă cu profil transversal trapezoidal (Fig. 15/4). La extremitatea distală a fost amenajat un front de gratoar, iar la cea proximală, un vârf. De asemenea, ambele margini au fost retuşate integral. Dispuse răzleţ, puţine retuşe sunt vizibile şi pe faţa inferioară a celor

[47] FURESTIER & MIHAIL 2011, p. 376.

[48] BINDER 1987, p. 75; FURESTIER 2007, p. 43.

două margini. Retuşele sunt în mare pare parte directe, cu o dispunere convexă, întindere lungă şi *couvrante* pe extremitatea proximală, înclinare abruptă la extremitatea distală, razantă la cea distală şi semi-abruptă pe margini, morfologie decorticată şi scalariformă.

Materialul litic şlefuit

Materialul litic şlefuit este compus din şase piese, a căror prezentare urmează în rândurile următoare.

Un prim exemplar, conservat în stare destul de precară, prezintă o formă semisferică (diam. max. – 59 mm) (Fig. 16/2). Realizată din cuarţit alb-cenuşiu, piesa păstrează pe întreaga suprafaţă negative a numeroase desprinderi de dimensiuni variabile. Acolo unde suprafaţa nu a fost afectată de utilizare, s-a putut observa că obiectul a fost fasonat prin şlefuire. Negativele menţionate anterior, alături de fisurile observate în corpul piesei par să indice funcţionarea ca percutor.

Alte două piese au fost introduse, conform caracteristicilor observate, în rândul frecătoarelor.

Primul exemplar a fost confecţionat din gresie, şi s-a conservat în stare fragmentară (Fig. 16/3). Aceasta pare să fi avut o formă relativ circulară (diam. max. – 57 mm) şi suprafaţa şlefuită regulat. Pe partea conservată se observă două zone aplatizate, una superficial, iar cea de a doua mai intens, obţinute prin abraziune. Cel mai probabil, această piesă a fost utilizată ca frecător. Urmele de uzură denotă o folosire de scurtă durată, deteriorarea accidentală conducând la un abandon prematur al acestei unelte.

Cea de a doua piesă încadrată în acest tip a fost realizată tot din gresie şi se află într-o bună stare de conservare (Fig. 16/1). Prezintă o formă rectangulară neregulată (L – 71 mm; l – 61 mm; gros. – 36 mm). Fasonajul blocului de materie primă a fost unul general, fără a se insista pe conturarea pronunţată a formei. Pe una dintre feţe s-a creat o zonă puternic aplatizată, cu un aspect fin, rezultat al unei abraziuni. Pe faţa opusă piesa a păstrat forma bombată, însă cu un aspect neted, deloc zgrunţuros ca pe margini. Această netezire fină a feţei opuse celei de utilizare se poate datora contactului cu mâna pe parcursul folosirii.

Restul de trei piese prezintă caracteristici tehnologice şi funcţionale similare, ce permit includerea lor în tipul râşniţelor. Toate s-au conservat în stare fragmentară şi au fost confecţionate din gresie, cenuşie în două cazuri şi crem pentru cel de al treilea.

Din punctul de vedere al formei, două exemplare sunt aproape identice, fragmentele păstrate fiind rectangular neregulate (1. L – 113 mm; l – 52 mm; gros. – 38 mm; 2. L – 101 mm; l – 52 mm; gros. - 34 mm) (Fig. 17/1-2). Faţa superioară a ambelor este acoperită în totalitate de intense urme de utilizare prezente sub forma unei şlefuiri foarte dense, ce a creat suprafeţe plate şi netede. Aceasta, obţinută prin abraziune, a fost întreruptă pe toate părţile de fragmentarea obiectelor. Feţele inferioare au suferit o fasonare grosieră, ce a constat într-o uşoară regularizare. Pornind de la aspectul neregulat al marginilor şi de la dispunerea urmelor de folosire pe întreaga suprafaţă activă păstrată tindem să încadrăm aceste două fragmentate în zona mediană a unei râşniţe întregi.

Cel de al treilea exemplar constituie un fragment lateral al unei râşniţe (Fig. 17/3). Una dintre marginile sale a fost fasonată îngrijit conferindu-i-se o formă rotunjit regulată, iniţial reprezentând marginea obiectului finit. Particular acestei piese este prezenţa urmelor de utilizare pe ambele feţe. Acestea sunt identice celor descrise pentru fragmentele anterioare.

Discuţii

Din punctul de vedere al materiei prime materialul litic cioplit din punctul *Dâmbul Haralambie* se încadrează în linia siturilor atribuite culturii Gumelniţa din nordul Dobrogei. Aceasta se caracterizează de cele mai multe ori prin predominanţa silexului balcanic, alături de care întâlnim, în cantităţi reduse, diverse tipuri de materie primă cu origine locală, sub forma unui silex mai slab calitativ sau a calcarului. Potenţialul, atât cantitativ, cât şi calitativ, al silexului balcanic, precum şi circulaţia sa au fost abordate şi discutate în numeroase lucrări de specialitate, dintre care o parte au fost amintite şi de către noi în capitolul destinat descrierii materiei prime. În ceea ce priveşte sursele locale, deşi se situează sub parametrii Platformei Prebalcanice, în zona de nord a Dobrogei au fost identificate mai multe micro-zone în care apar accidente silicioase de tipul spongolitelor, *chert*-urilor spongilitice, silicolitelor cenuşii, alburii, negre, *chailles*-urilor, silexitelor şi silexurilor[49]. Toate aceste micro-zone au servit, cu siguranţă, ca surse de materii prime pentru comunităţile preistorice ce au vieţuit între Dunăre şi Marea Neagră.

Aşa cum am precizat la începutul acestui studiu, observaţiile asupra materiei prime au fost îngreunate de urmele lăsate asupra acesteia prin arderea suferită de aproape jumătate din inventarul pieselor în discuţie. Având în vedere procentul neobişnuit de mare de piese arse, pentru o serie litică, am considerat necesar să ne îndreptăm atenţia şi către acest element. În acest sens, am urmărit mai multe direcţii: categoriile de piese afectate, tipul de materie primă şi variaţiile în intensitatea arderii. Am putut astfel observa că piese realizate din toate tipurile de materie primă atestate au suferit de pe urma focului. De asemenea, în rândul exemplarelor arse au intrat: aşchii de fasonaj, toate tipurile de suporţi determinate, cât şi obiecte finite cu urme de uzură. Cât priveşte intensitatea arderii, am determinat trei niveluri: 1. ardere totală – piesele au fost arse pe întreaga suprafaţă, cu o intensitate extremă, ce a determinat adesea desprinderea unor fragmente de dimensiuni variabile şi, uneori, chiar distrugerea totală a unor exemplare (Fig. 18/1); 2. ardere parţială/reziduală – urmele de arsură sunt vizibile doar pe suprafeţe reduse din corpul pieselor; în aceste cazuri considerăm că este vorba mai degrabă de o expunere la temperatura foarte puternică degajată de un incendiu şi nu de prezenţa propriu-zisă în acesta (Fig. 18/2); 3. ardere inexistentă – piesele nu au fost surprinse într-un incendiu (Fig. 18/3).

Adunând toate aceste date obţinute prin studierea gradului de incendiere a pieselor de silex, putem afirma cu certitudine câteva lucruri: primul ar fi că în cadrul nivelului de locuire al aşezării din punctul *Dâmbul Haralambie* există, accidental sau voluntar, zone/structuri puternic incendiate; nu ne putem pronunţa

[49] PĂUNESCU 1996-1998, p. 83; CÂRCIUMARU, NIŢU, FRÂNCULEASA 2007, p. 16-17.

asupra dimensiunilor zonelor incendiate întrucât materialul a fost adunat la suprafaţă şi nu putem şti dacă provine dintr-un spaţiu bine determinat sau din puncte diferite ale aşezării; cu siguranţă nu este incendiat întreg nivelul arheologic deoarece mai mult de jumătate din material nu prezintă urme ale unei asemenea acţiuni. Studii experimentale recente[50] au demonstrat că silexul începe să îşi schimbe culoarea la temperaturi situate între 250 şi 350°C şi să se dezintegreze începând cu o intensitate corespunzând unor valori superioare la 350°C. Considerăm că asemenea date pot servi ca indicii preliminare în legătură cu temperaturile la care au fost supuse piesele de silex din aşezarea ce face obiectul acestui studiu, chiar dacă este vorba despre o materie primă provenită dintr-o regiune geografică diferită.

În ceea ce priveşte tipurile de suport, predominanţa celor laminare din silex balcanic reprezintă o caracteristică a siturilor gumelniţene din zona de nord a Dobrogei[51]. Deşi pentru moment nu deţinem un eşantion reprezentativ de pe acest sit, ca şi observaţie preliminară, remarcăm prezenţa aproape exclusivă a lamelor fine, cu lăţimi şi grosimi reduse. Aşchiile au fost realizate în cea mai mare parte din silex cenuşiu pigmentat cu incluziuni albe. Majoritatea prezintă cortex rezidual şi negativele unor desprinderi neregulate. Cel mai probabil aceste elemente sunt legate de încercarea de valorificare a unor resurse locale ce ofereau pentru debitaj blocuri de dimensiuni mici şi structură ce nu favorizau obţinerea unor produse de înaltă calitate. Numeroasele aşchii de fasonare existente în cadrul seriei, foarte multe din silex balcanic, demonstrează că forma finală a pieselor finite era conferită pe sit, în vreme ce lipsa unor aşchii de debitaj din această materie primă indică faptul că acest proces se desfăşura probabil în preajma zăcămintelor, în nici un caz în aşezare. Nu excludem ca o bună parte a acestor aşchii să provină din acţiuni de reamenajare a unor piese uzate pe parcursul folosirii, ceea ce stă mărturie pentru o încercare de gestionare eficientă a unor produse confecţionate dintr-o materie primă adusă de la mare distanţă, proces ce probabil a presupus un cost important.

Piesele finite constituie un procent neobişnuit de scăzut pentru o cercetare de teren (cca. 20%), de cele mai multe ori acest tip de demers arheologic scoţând la iveală aproape exclusiv obiecte finite şi doar extrem de rar aşchii de fasonaj, majoritare în seria noastră. Inventarul tipologic identificat conţine elemente întâlnite în toate seriile gumelniţene, atât în zona de nord a Dobrogei, cât şi în restul arealului acestei culturi: gratoar, piese cu retuş marginal, vârfuri, piese cu retuş de utilizare, *pièce esquillée*, racloar, elemente de seceră[52]. Urme de uzură au fost sesizate la vârfuri sub forma tocirii, elementul de seceră sub forma lustrului şi pe piesele cu retuş de utilizare sub forma desprinderilor de dimensiuni variate ale unor aşchii.

Corpus-ul descoperirilor format din piesele de piatră şlefuită este prea puţin numeros pentru a permite reflecţii de mare amploare. Remarcăm totuşi, prezenţa

[50] FRICK *et alii* 2012, p. 315.

[51] CAROZZA *et alii* 2010, p. 14; FURESTIER & MIHAIL 2011, p. 370.

[52] DUMITRESCU 1925, p. 44-50; LĂZURCĂ 1984, p. 25; LĂZURCĂ 1995, p. 10-11; MANOLAKAKIS 2005, p. 54; HANSEN *et alii* 2008, p. 46; MICU *et alii* 2009, p. 18-21; FURESTIER & MIHAIL 2011, p. 374-379.

elementelor legate de măcinarea cerealelor (râşniţe, frecătoare). Alături de piesa de silex cu lustru oblic, interpretată drept element de seceră, aceste unelte constituie o dovadă preliminară a recoltării şi valorificării, cel mai probabil a cerealelor. Aceasta este o informaţie ce va trebui verificată şi prin rezultatele altor discipline precum traseologia sau carpologia.

Fără îndoială, descoperirea unui nou sit eneolitic în zona de interes a misiunii arheologice *Delta Dunării* deschide noi perspective asupra cercetărilor din acest spaţiu geografic. În acest moment pot fi, desigur, formulate noi ipoteze de lucru asupra modului de ocupare a spaţiului de către comunităţile eneolitice (cultura Gumelniţa), fenomen analizat în strânsă legătură cu transformările sesizate la nivelul mediului înconjurător.

BIBLIOGRAFIE

BIAGI & STARNINI 2013 – P. Biagi & E. Starnini, *Pre-Balkan Platform Flint in the Early Neolithic Sites of the Carpathian Basin: Its Occurence and Significance*, in: A. Anders and G. Kulksár with G. Kalla, V. Kiss and G. Szsabó (eds.), *Moments in Time. Papers presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, Budapesta, 2013, p. 47-60.

BINDER 1987 – D. Binder, *Le Néolithique ancien provençal. Typologie et technologie des outillages lithiques*, XXIVe supplément à « Gallia Préhistoire », Paris, 1987.

BONSALL *et alii* 2010 – C. Bonsall, M. Gurova, C. Hayward, C. Nachev, N. Pearce, *Characterization of "Balkan Flint" artefacts from Bulgaria and the Iron Gates using LA-ICP-MS and EPMA*, Interdisciplinary Studies 22-23 (2010), p. 9-18.

CAROZZA *et alii* 2010 – L. Carozza, C. Micu, A. Burens, F. Mihail, J.-M. Carozza, M. Florea, S. Ailincăi, R. Furestier, C. Haită, A. Bălăşescu, V. Radu, *Le projet Delta du Danube: société et environnement durant le Néolithique et les Âges des métaux dans le Delta du Danube*, Peuce 10 (2010), p. 9-26.

CAROZZA *et alii* 2011a – L. Carozza, C. Micu, M. Florea, A. Burens, F. Mihail, S. Ailincăi, A. Bălăşescu, V. Radu, C. Mihail, *Premières observations sur l'habitat chalcolithique de Taraschina (Maliuc)*, in: L. Carozza, C. Bem, C. Micu (eds.) *Société et environnement dans la zone du Bas Danube durant le 5ème millénaire avant notre ère*, Iaşi, 2011, p. 245-266.

CAROZZA *et alii* 2011b – L. Carozza, C. Micu, A. Burens, S. Ailincăi, F. Mihail, C. Mihail 2011b, *Reconnaissance stratigraphique et planimétrique de l'habitat chalcolithique deTaraschina : premiers résultats*, in: L. Carozza, C. Bem, C. Micu (eds.) *Société et environnement dans la zone du Bas Danube durant le 5ème millénaire avant notre ère*, Iaşi, 2011, p. 293-266.

CÂRCIUMARU, NIŢU, FRÂNCULEASA 2007 – M. Cârciumaru, E.C. Niţu, M. Frânculeasa, *Consideraţii preliminare asupra celor mai importante surse de materie primă litică întrebuinţată în preistorie pentru realizarea utilajelor*, ArhMol 30 (2007), p. 7-40.

DUMITRESCU 1925 – V. Dumitrescu, *Fouilles de Gumelniţa*, Dacia 2 (1925), p. 29-103.

FRICK *et alii* 2012 – J.A. Frick, C.T. Hoyer, K. Herkert, H. Floss, *Comparative heating experiments on flint from the Côte Chalonnaise, Burgundy, France,* Anthropologie 50 (2012), 3, p. 295-321.

FURESTIER 2007 – R. Furestier, *Les industries lithiques campaniformes du sud-est de la France*, BAR International Series 1684, 2007.

FURESTIER & MIHAIL 2011 – R. Furestier & F. Mihail, *L'industrie lithique taillée de Taraschina*, in: L. Carozza, C. Bem, C. Micu (eds.), *Société et environnement dans la zone du Bas Danube durant le 5ème millénaire avant notre ère*, Iaşi, 2011, p. 365-384.

GROPARU 2013 – T. Groparu, *Le Delta du Danube : anthropisation d'un hydrosystème du 19 ème siècle à nos jours - Approche géohistorique*, Mémoire de Master 2, Université Toulouse 2 le Mirail, 162 p.

GUROVA 2011a – M. Gurova, *Early Neolithic site of Kovačevo : a case study of 'Balkan Flint' formal toolkit*, Studia Praehistorica 14 (2011), p. 71-81.

GUROVA 2011b – M. Gurova, *Prehistoric flint assemblages from Bulgaria: a raw material perspective*, CCDJ 28 (2011), p. 96-115.

GUROVA 2012 – M. Gurova, *'Balkan Flint' – fiction and/or trajectory to Neolithization: Evidence from Bulgaria,* Bulgarian e-Journal of Archaeology 1 (2012), p. 15-47, http://be-ja.org/.

HANSEN *et alii* 2008 – S. Hansen, M. Toderaş, A. Reingruber, I. Gatsov, F. Klimscha, F. Nedelcheva, P. Neef, R. Prange, M. Price, T.D. Wahl, J. Weninger, W. Wrobel, H. Wunderlich und P. Zidarov, *Der kupferzeitliche Siedlungshügel Măgura Gorgana bei Pietrele in der Walachei. Ergebnisse der Ausgrabungen im Sommer 2007*, Eurasia Antiqua 14 (2008), p. 19-100.

LĂZURCĂ 1984 – E. Lăzurcă, *Cercetări arheologice în staţiunea neolitică de la Carcaliu (jud. Tulcea)*, Peuce 9 (1984), p. 23-30.

LĂZURCĂ 1995 – E. Lăzurcă, *Trestenic – o nouă aşezare neolitică pe teritoriul judeţului Tulcea*, Peuce 11 (1995), p. 7-48.

LUNGU & MICU 2003 – V. Lungu & C. Micu, *Cercetările arheologice de salvare de la Panduru, judeţul Tulcea,* Peuce S.N. 1 (2003), p. 11-44.

MANOLAKAKIS 2005 – L. Manolakakis, *Les industries lithiques énéolithiques de Bulgarie*, Internationale Archäologie 88, Rahden/Westf, 2005.

MICU *et alii* 2009 – C. Micu, F. Mihail, L. Carozza, M. Florea, *Câteva observaţii asupra unor situri eneolitice din zona de nord a Dobrogei*, Peuce S.N. 7 (2009), p. 9-48.

MIHAIL *et alii* 2012 – F. Mihail, S. C. Ailincăi, C. Micu, L. Carozza, A. Ailincăi, *Despre locuirea eneolitică de la Enisala-Palanca. Cercetările arheologice din anul 2010*, Peuce S.N. 10 (2012), p. 81-100.

NIŢĂ & ŞTEFAN 2011 – L. Niţă & C. E. Ştefan, *Consideraţii privind materialul litic din aşezarea de la Cuneşti-„Măgura Cuneştilor" (jud. Călăraşi)*, SCIVA 62 (2011), 3-4, p. 195-207.

PĂUNESCU 1996-1998 – A. Păunescu, *Consideraţii asupra depozitelor naturale care au constituit puncte de aprovizionare cu roci necesare cioplirii uneltelor de către comunităţile preistorice din Dobrogea*, Buletinul Muzeului "Teohari Antonescu" 2 - 4 (1996-1998), p. 83-91.

VOINEA 2005 – V. M. Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelniţa-Karanovo VI. Fazele A1 şi A2*, Constanţa, 2005.

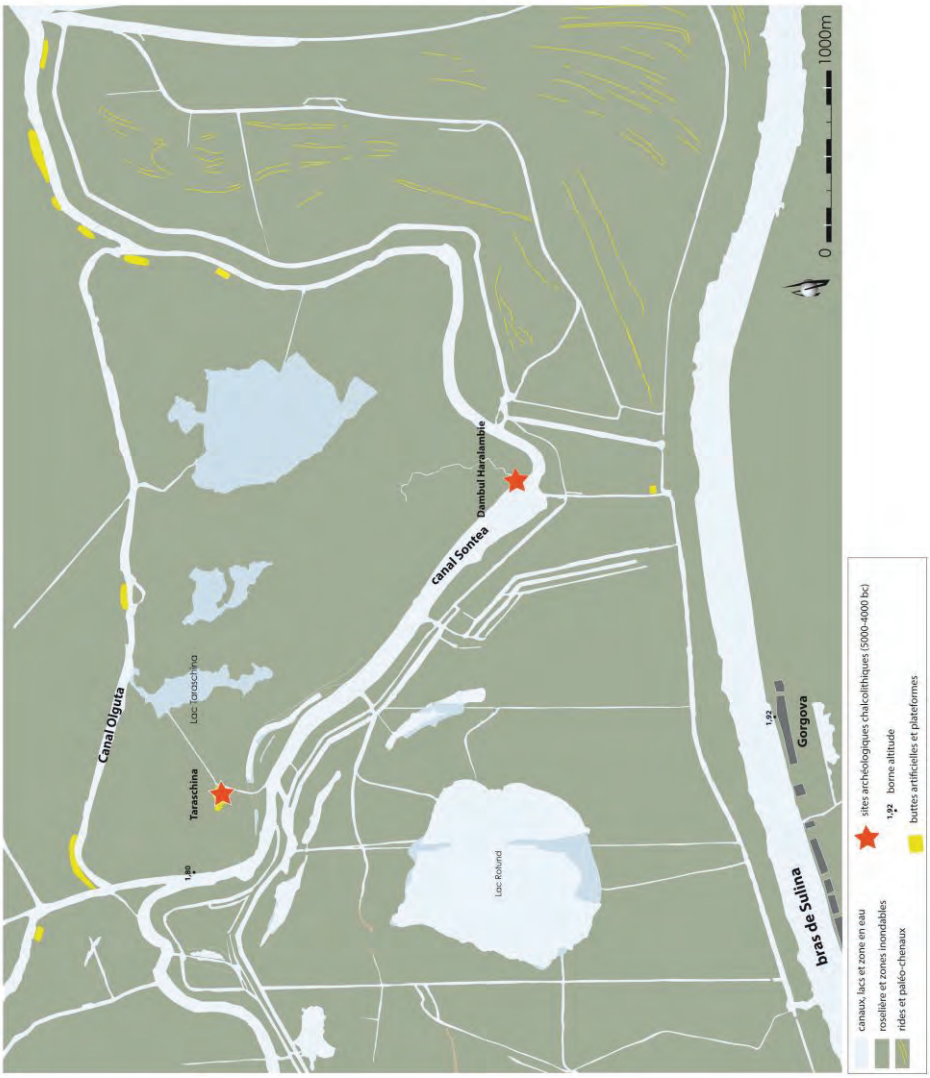

Fig. 1 - Hartă a zonei *Taraschina* – *Dâmbul lui Haralambie* (desen L. Carozza).

Fig. 2 - Platforma din zona *Dâmbul lui Haralambie* (foto A. Burens).

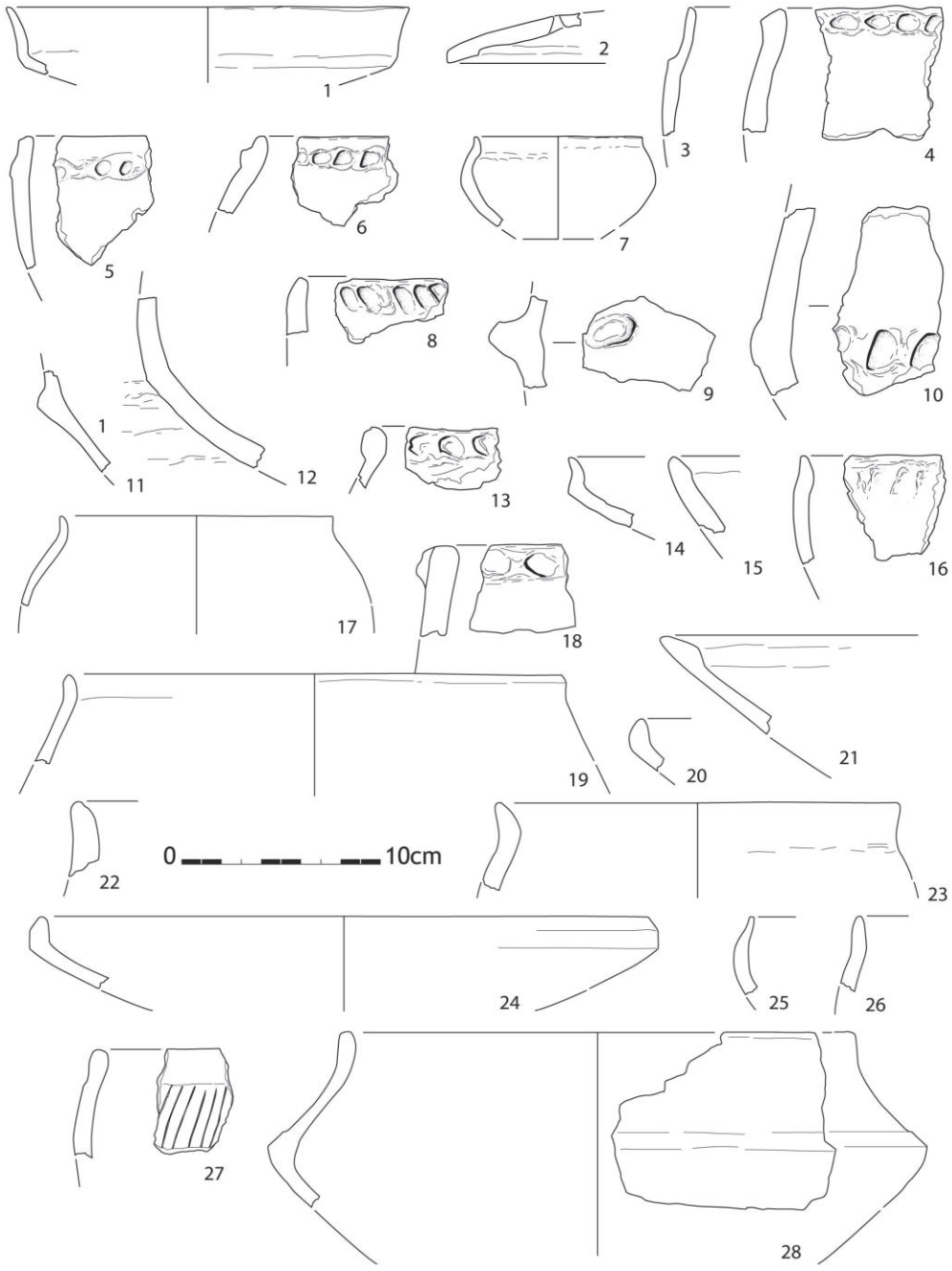

Fig. 3 - Material ceramic descoperit în punctul *Dâmbul lui Haralambie* (desen S.C. Ailincăi, prelucrare electronică L. Carozza).

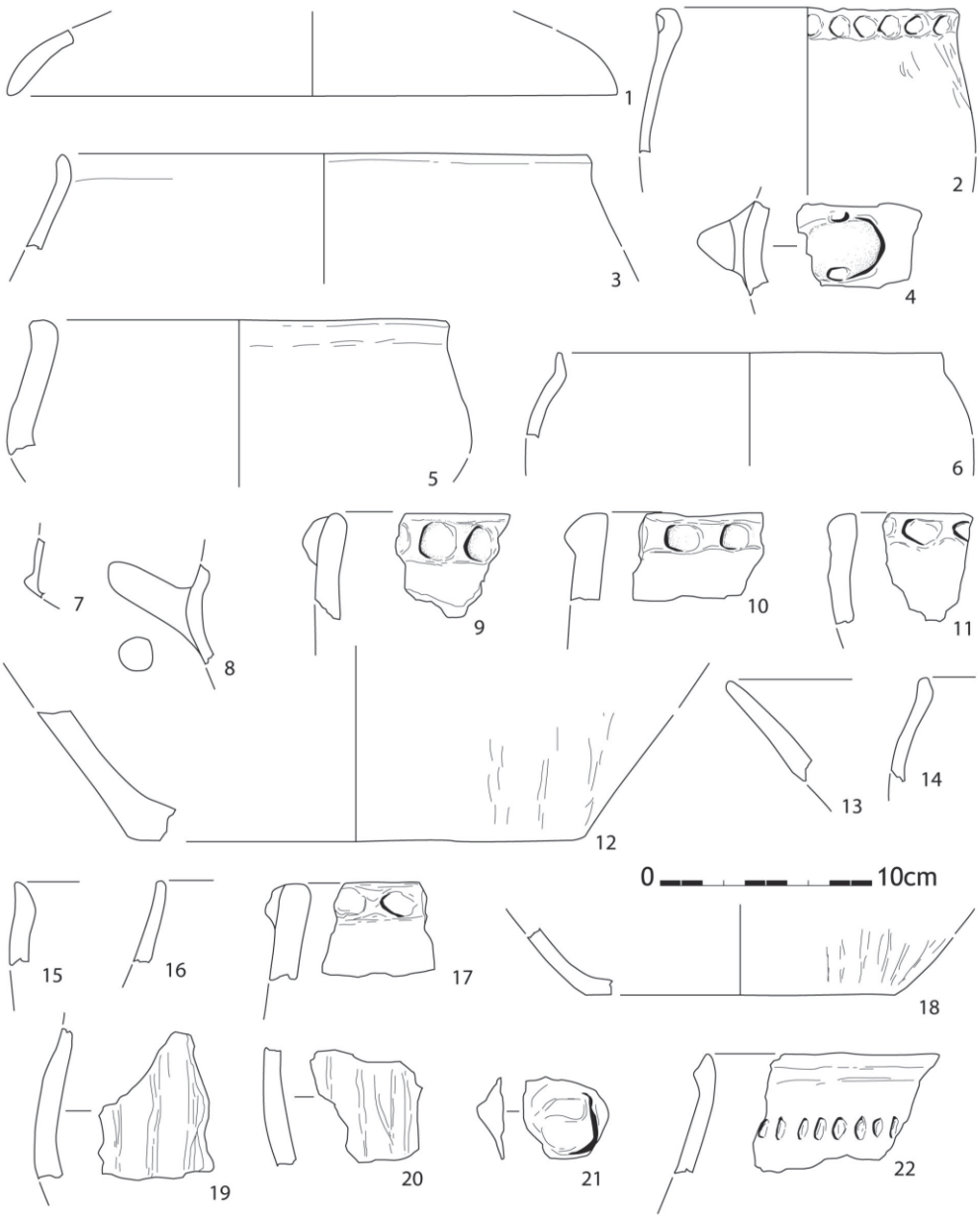

Fig. 4 - Material ceramic descoperit în punctul *Dâmbul lui Haralambie* (desen S.C. Ailincăi, prelucrare electronică L. Carozza).

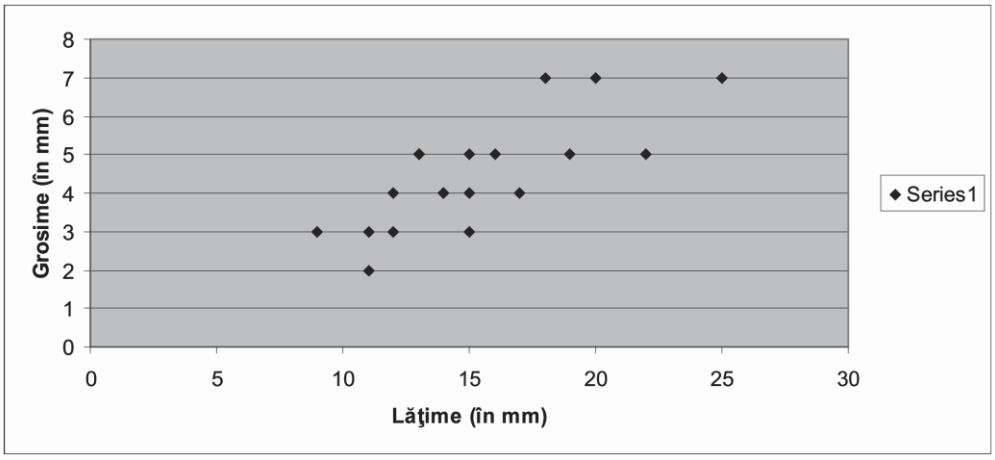

Fig. 5 - Histogramă reprezentând raportul lăţime/grosime pentru suporturile de tip lamă.

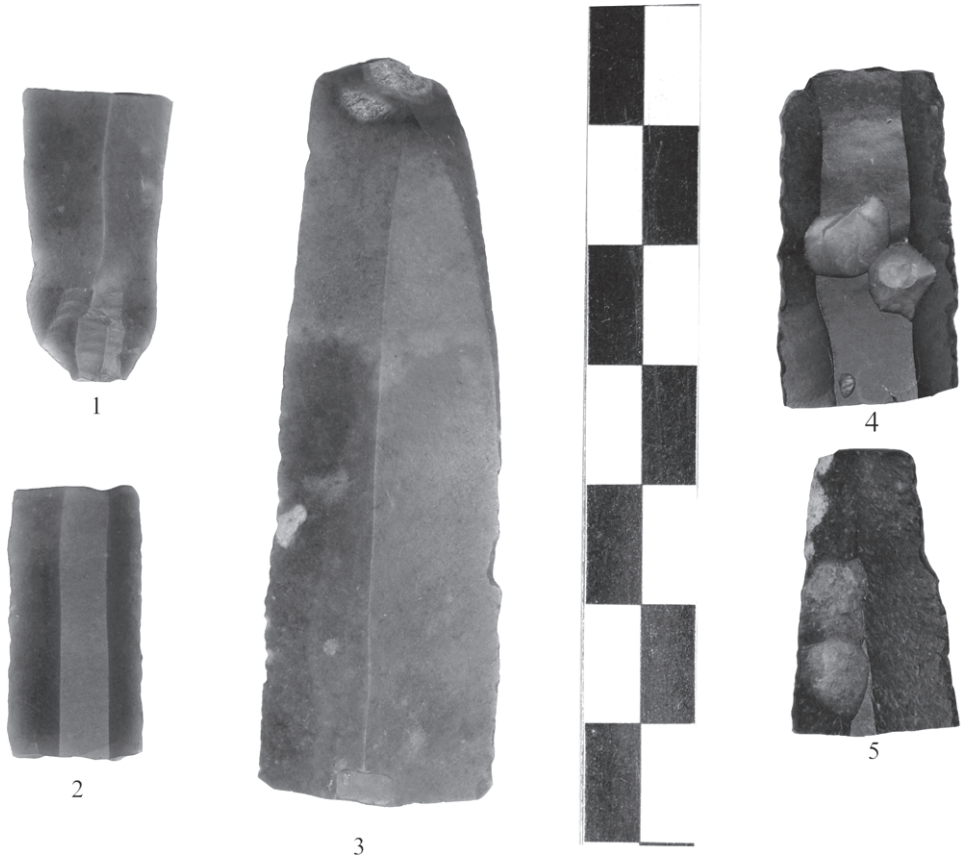

Fig. 6 - Suporturi de tip lamă (foto F. Mihail).

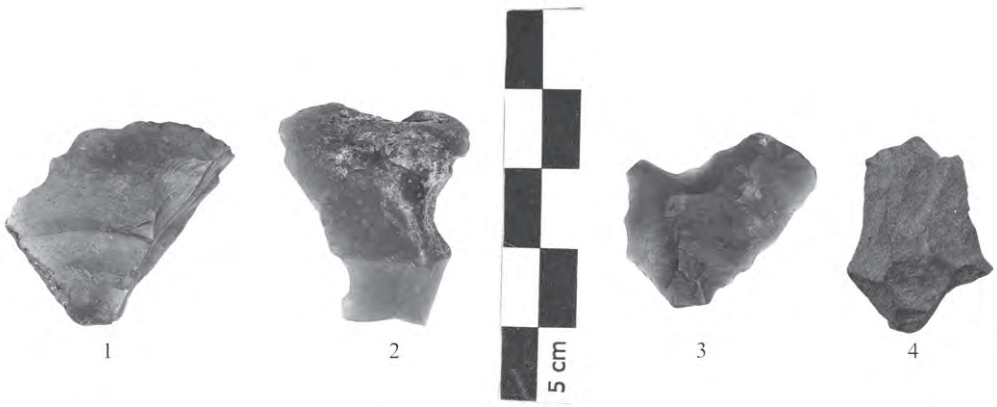

Fig. 7 - Suporturi de tip aşchie (foto F. Mihail).

Fig. 8 - Aşchii de fasonare (foto F. Mihail).

Fig. 9 - Aşchii datorate acţiunii focului (foto F. Mihail).

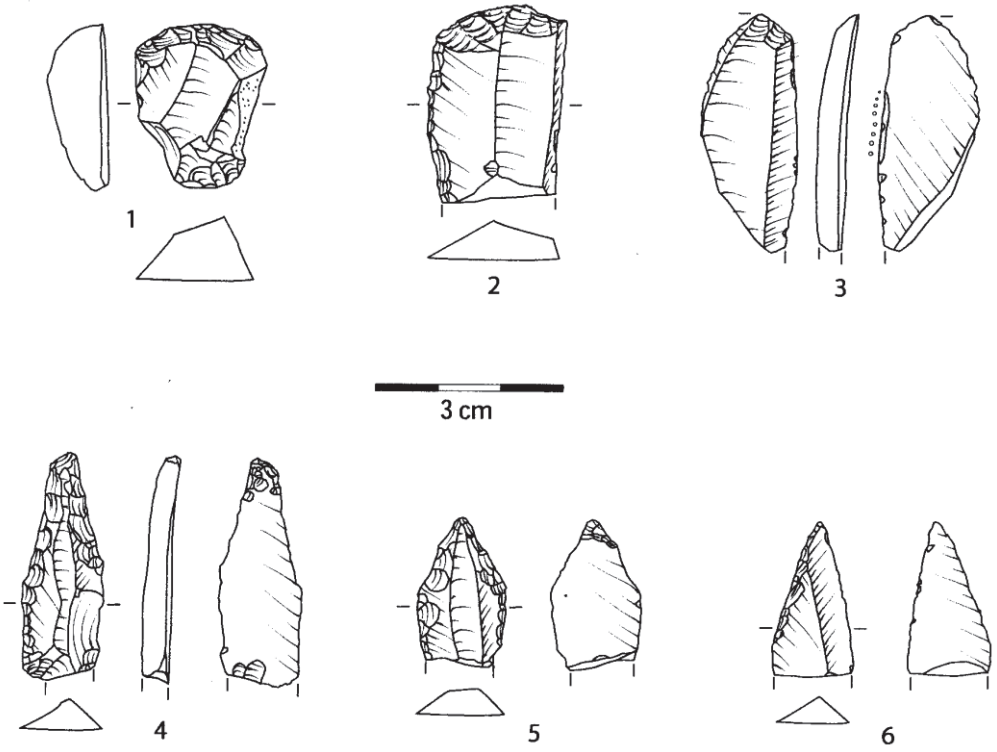

Fig. 10 - Gratoare, vârfuri şi troncaturi (desen F. Mihail).

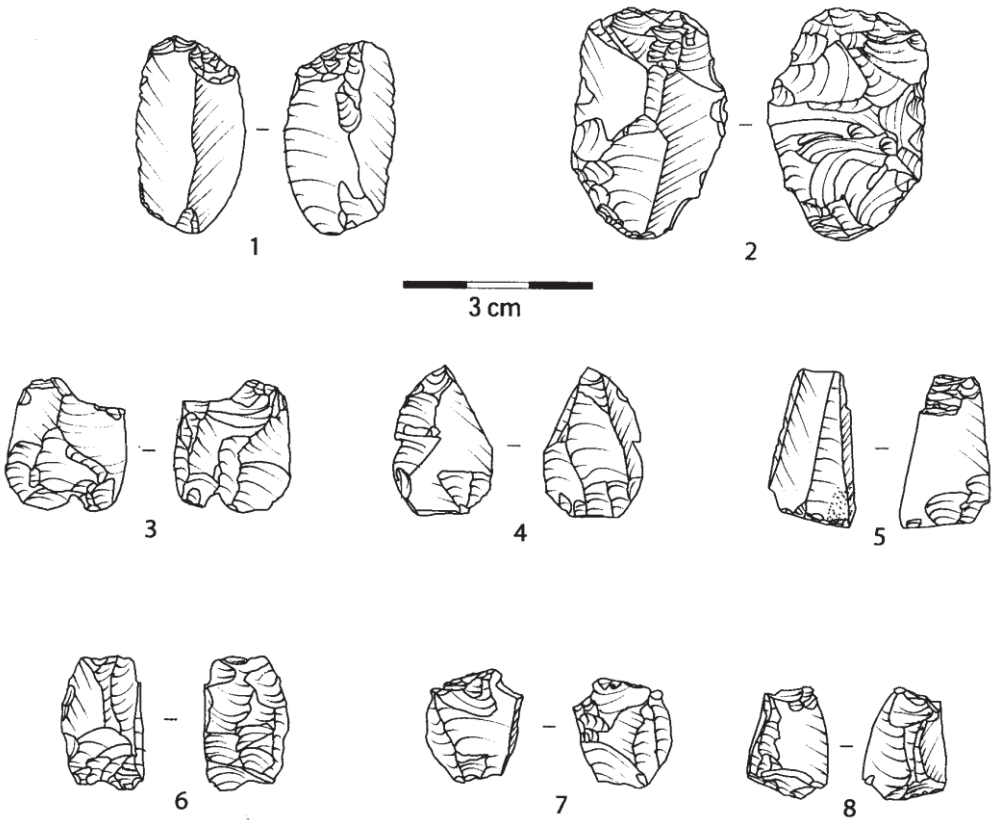

Fig. 11 - Piese de tip *pièce esquillée* (desen F. Mihail).

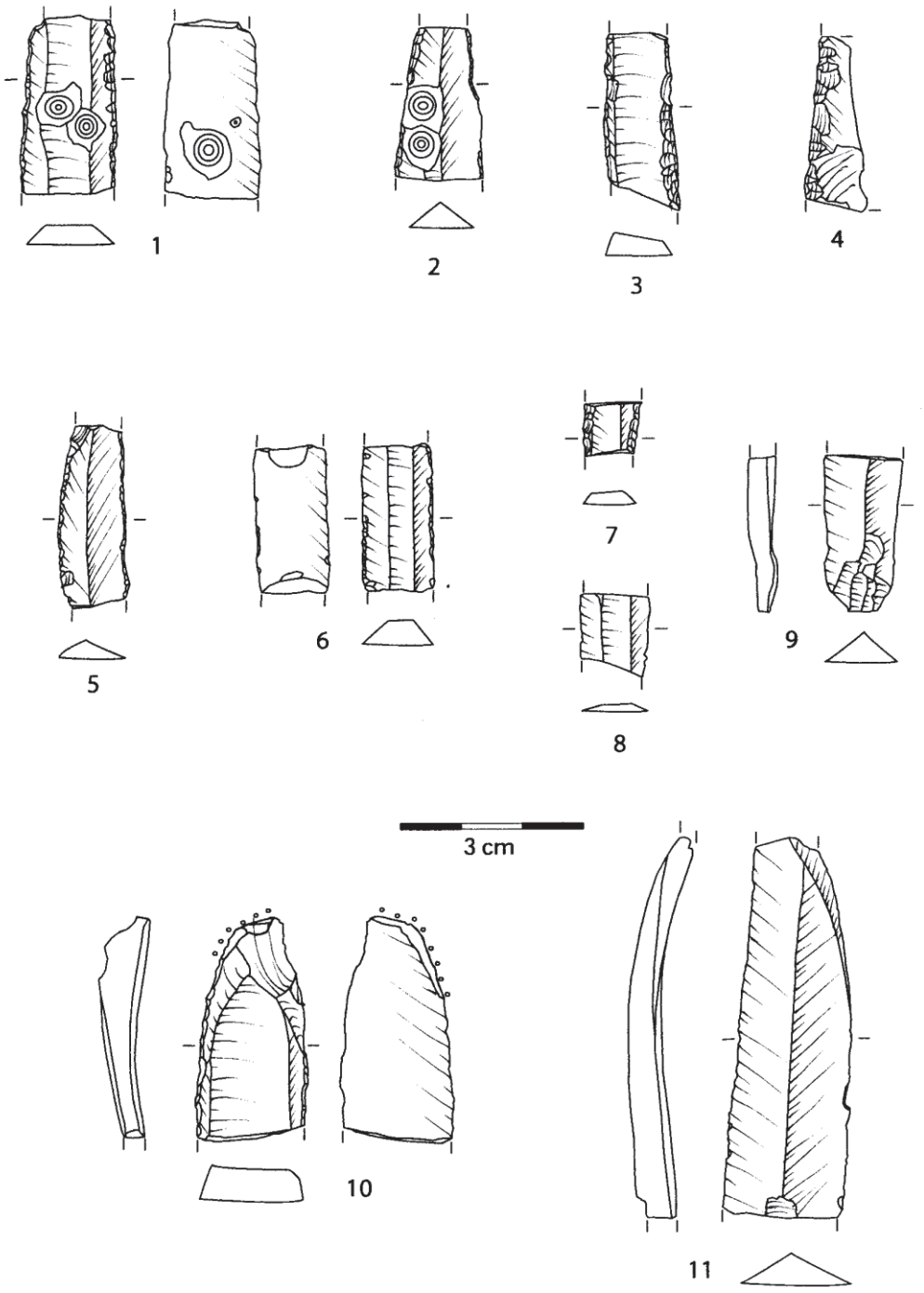

Fig. 12 - Lame retuşate şi lame cu urme de utilizare (desen F. Mihail).

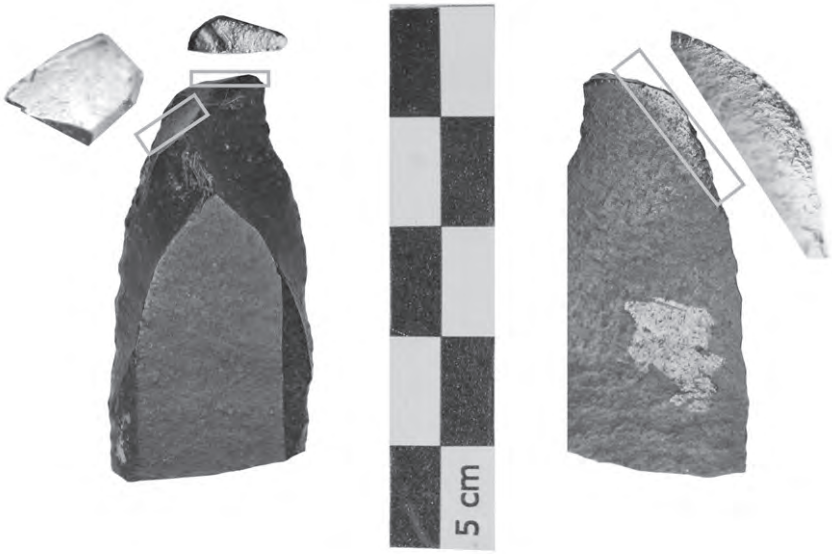

Fig. 13 - Piesă cu lustru (foto F. Mihail).

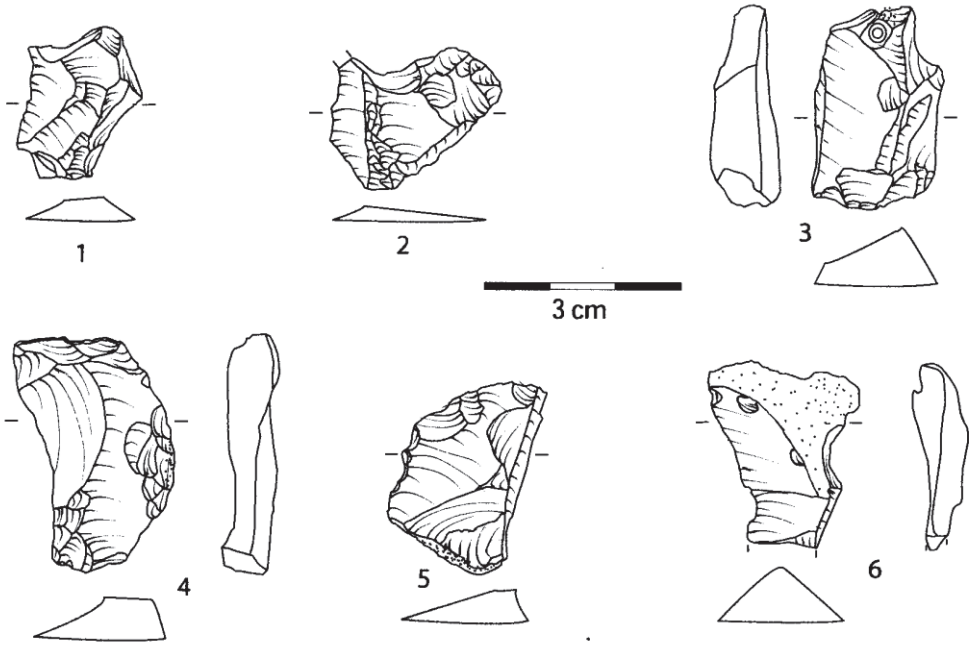

Fig. 14 - Aşchii şi aşchii laminare (desen F. Mihail).

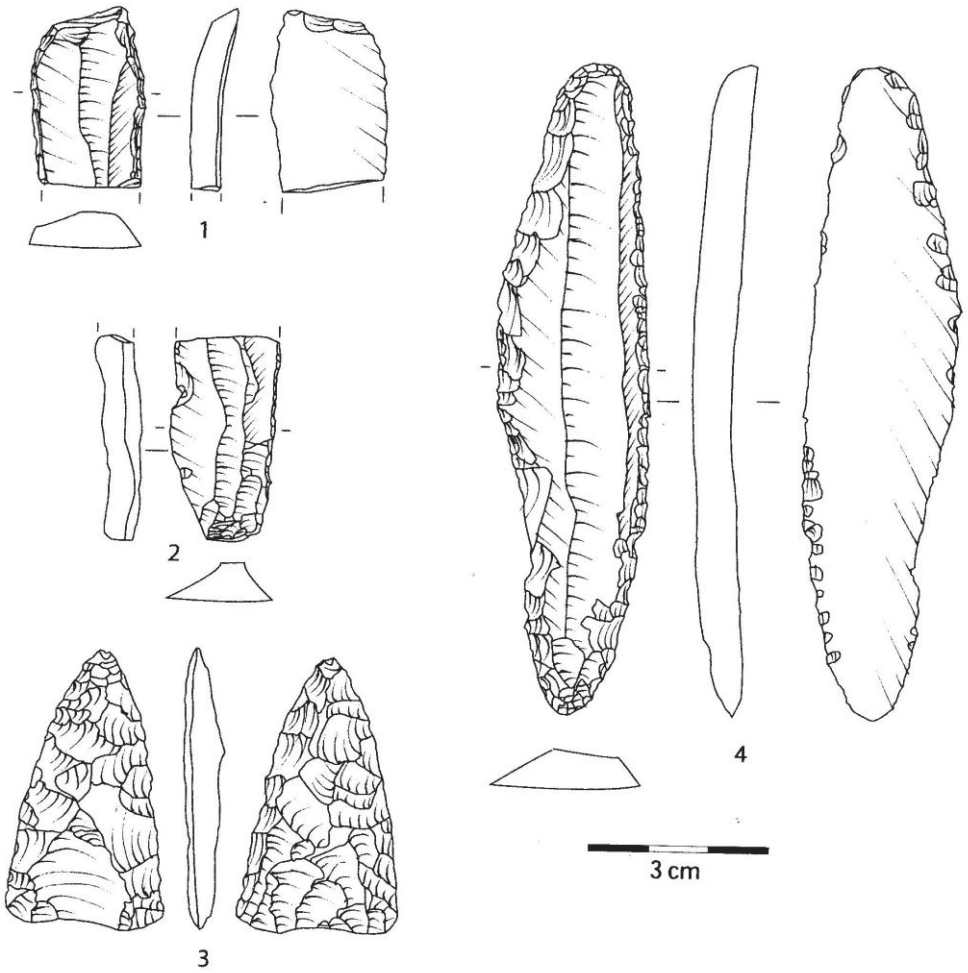

Fig. 15 - Piese descoperite pe parcursul campaniei martie 2014 (desen F. Mihail).

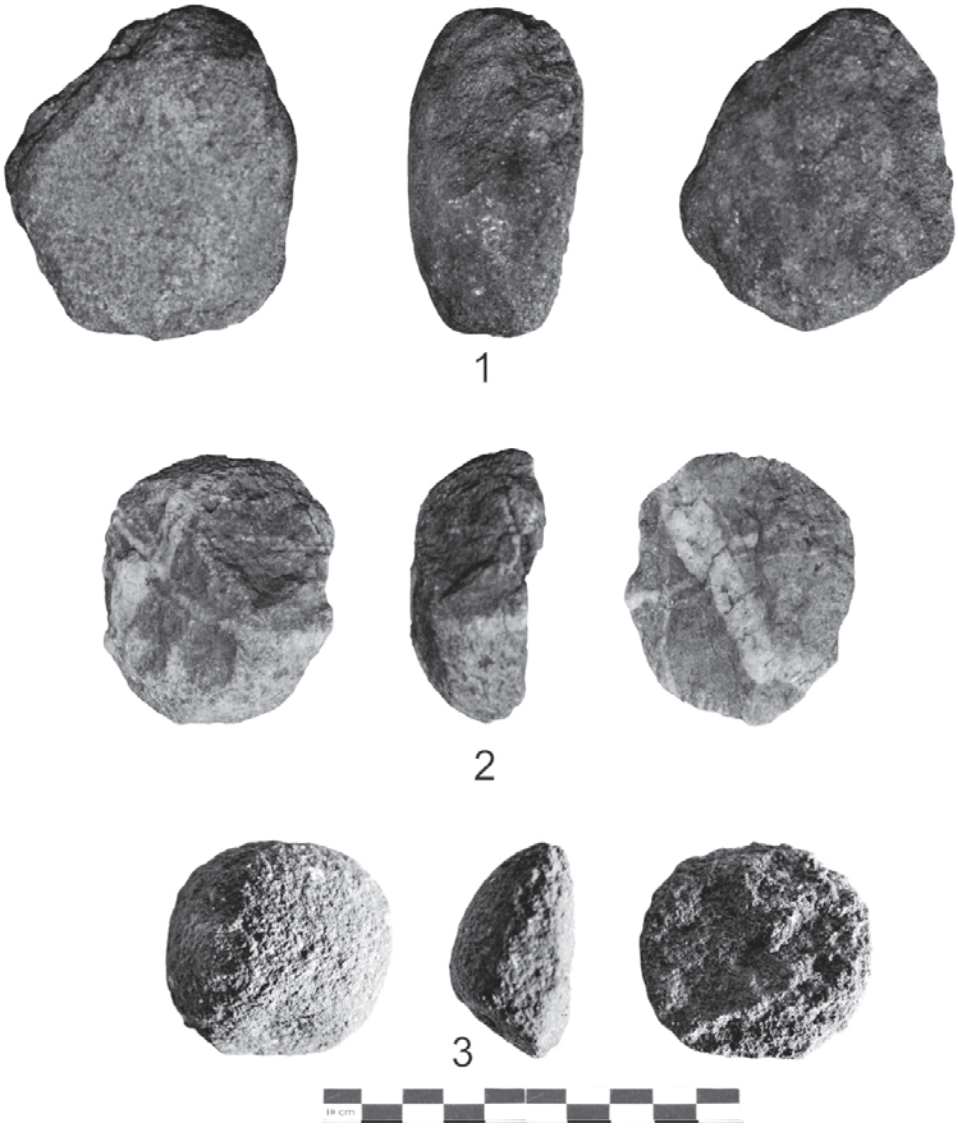

Fig. 16 - Piese de tip frecător şi percutor (foto F. Mihail).

Fig. 17 - Piese de tip râşniţă (foto F. Mihail).

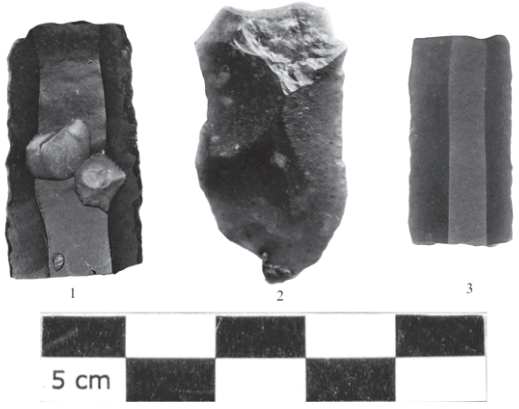

Fig. 18 - Piese aflate în cele trei stadii de ardere (foto F. Mihail).

CHALCOLITHIC NECROPOLIS AT KAMENOVO VILLAGE, KUBRAT MUNICIPALITY, RAZGRAD DISTRICT. UNPUBLISHED FINDS

Dimitar CHERNAKOV[*]
Dilen DILOV[*]

Keywords: *necropolis, Chalcolithic, Kodzhadermen – Gumelniţa – Karanovo VI cultural complex.*

Cuvine cheie: *necropolă, Chalcolithic, complexul cultural Kodzhadermen – Gumelniţa – Karanovo VI.*

Abstract: *The tell in Kamenovo was studied by trenching at the end of the last century by I. Ivanov and L. Manolakakis. Cultural remains of the Late Chalcolithic Age are concerned. Considering the revealed finds and situations, the researchers state the thesis for the existence of a production center for flint cutlery in that place. During construction of contemporary buildings East of the tell skeleton remains were discovered, and finds were revealed in proximity to some of them. It probably concerns the necropolis of the settlement, located at a distance of around 80 m Northeast of the tell on a slope with Southwestern exposure. The article publishes and comments for the first time some of the destroyed graves with finds from the Chalcolithic necropolis in Kamenovo.*

Rezumat: *Tellul de la Kamenovo a fost cercetat la sfârșitul secolului trecut de I. Ivanov și L. Manolakakis. Acesta aparține Chalcolithicului târziu. Având în vedere descoperirile făcute și contextele evidențiate, cercetătorii înaintează ipoteza existenței în punctul amintit a unui centru de producție pentru unelte de silex. În timpul lucrărilor de ridicare a unor clădiri la est de tell au fost identificate resturi de schelete umane și alte descoperiri în apropiere de acestea. Probabil este vorba de necropola așezării, aflată la aproximativ 80 m nord-est de tell, pe o pantă orientată spre sud-vest. Articolul publică și comentează pentru prima dată câteva dintre mormintele cu inventar din necropola chalcolithică de la Kamenovo, morminte parțial distruse de intervențiile amintite.*

[*] Dimitar CHERNAKOV: Archaeology Department, Rousse Regional Museum of History, 3 "Al. Battenberg" Sq, 7000 Rousse, Bulgaria; e-mail: dpristensis@yahoo.co.uk.

[*] Dilen DILOV: Archaeology Department, Razgrad Regional Museum of History, 70, Aprilsko Vastanie Str., 7200 Razgrad, Bulgaria; e-mail: dilen@mail.bg.

The village of Kamenovo is situated in Northwestern Bulgaria close to the cities of Razgrad and Kubrat (Fig. 1). A large number of archaeological sites of different ages are there. Traces of human presence from Late Prehistory are inside the Chairlak cave, in 2 tells between the villages Topchii and Kamenovo, etc.[1]. In the center of the village, on the left riverbank of Topchiiska river there is a tell with 5 m thickness of the cultural layer and 80 m diameter at the basis (Fig. 2, 3.*1*). It was studied by trenching at the end of the past century by I. Ivanov and L. Manolakakis. Cultural remains from the Late Chalcolithic Age are concerned. Considering the revealed finds and situations, the researchers support the thesis for the existence of a production center for flint cutlery in that place[2].

During the construction of contemporary buildings east of the tell, human skeleton remains and finds in proximity to some of them were discovered. It probably concerns a necropolis of the tell, located at a distance of about 80 m northeast of the tell, on a slope with southwestern exposure (Fig. 2, 3.*2*,*3*). First information for the site was given by K. and H. Skorpil, who also published some of the finds[3]. They are talking about Chalcolithic graves discovered in Kamenovo village area, Razgrad region, where stone and copper labor tools also originate from. There is also a published graphic image of a copper axe-hammer from there[4]. During the construction of the school building in the center of the village in 1910, the building of the Labor Cooperative Farm in 1961 and the building of the Community Center in 1967, other graves with inventory were discovered. A large number of flint labor tools and pieces were found on the terrain in question over the slope[5] (Fig. 3.*2*). Some of the discovered grave finds are kept in the Razgrad Regional Museum of History. Based on the inventory records, we managed to distinguish the finds from 3 different grave complexes, conditionally numbered by us in an ascending order.

The grave finds have direct parallels with similar ones from the Late Chalcolithic Age. They, mainly the copper items, can be dated in the 2nd/3rd phase of the Kodzhadermen – Gumelniţa – Karanovo VI cultural complex. Based on the published pottery material from the tell, as well as on a fragmented stone axe-hammer from the same place[6], which is almost identical with the one from Grave № 1, we can presume that the destroyed graves belong to some of the last settlements of the Late Chalcolithic Age in the tell. The stone axe-hammer is a typical inventory piece for the Late Chalcolithic grave complexes in Northeastern Bulgaria and the Black Sea area. The copper axe-hammers of "Varna" type are grave finds, discovered in the necropolises of the Black Sea area – mainly in the Varna Chalcolithic necropolis[7] and are unknown for the necropolises of the Gumelniţa and Kodzhadermen cultures area. The flat copper axe and the bracelet are typical for the necropolises from both geographical areas, but are traditionally

[1] IVANOV 1984, p. 21-22.
[2] MANOLAKAKIS 2011, p. 233-240.
[3] SKORPIL & SKORPIL 1898, p. 6, 9, 81, 83, 85-87, 89, 92, 96, 99, 101, 102-104.
[4] SKORPIL & SKORPIL 1898, p. 104, Fig. 42.
[5] IVANOV 1984, p. 22.
[6] MANOLAKAKIS 2011, p. 236, fig. 5, p. 237, fig. 6, p. 241, fig. 10.*7*.
[7] RUSEV *et alii* 2010, p. 25, Fig. 19.

a rare type of finds for Late Chalcolithic Age grave complexes. Here we should mark that generally the copper finds in grave complexes from the Late Chalcolithic Age on the territory of the Kodzhadermen – Gumelniţa – Karanovo VI cultural complex are not widely spread in Bulgarian territories. Except for the finds in Kamenovo, there are only 14 graves with such finds, and the tendency is for placing 1 copper item inside, excepting one case, where there are 2 copper finds along with other items as grave inventory (grave № 25 from Golyamo Delchevo). In comparison, we see that at the Kamenovo necropolis we have at least two grave complexes, with 2 heavy copper tools in each and a total of 3 graves with Varna type copper axe-hammers[8]. This fact contrasts rapidly on the background of the others. It is visible that the number of copper finds from the necropolis in Kamenovo is around 1/3 of the other grave finds from the Late Chalcolithic Age in the Kodzhadermen – Gumelniţa – Karanovo VI complex area, known until now. We cannot eliminate the possibility that here there could be a necropolis in Northeastern Bulgaria, similar to the one in Varna, concerning inventory richness and abundance. Regarding the vessels inside the graves, no comment would be possible at this stage.

Most likely, the number of destroyed graves has been much larger and there is a great possibility the larger part of them to have been without inventory – a characteristic feature mainly for the Gumelniţa culture area[9]. If we presume that the axes are men's attribute and along with the other things they also have parade functions and are symbols for a higher social status (especially the copper ones), we can conduct the working conclusion that the three graves with the finds, listed here, have belonged to men with high status in the ancient tribal hierarchy. This conclusion is also reasonable on the background of the fact that during the Chalcolithic Age the region of Kamenovo, Topchii and Ravno has formed as a center for extraction of flint and production of flint labor tools. On the basis of a generated added product, different in size personal property, separate tribal groups have distinguished as a result of social stratification. Probably, a large part of the flint artifacts, found on the slope of the necropolis, are grave finds, placed with the deceased as an indicator for their public status.

Regarding the type of the site, commented here – it is clearly a flat necropolis; its location is different in percentage relation according to others known for the Late Chalcolithic Age in the territory of Northeastern Bulgaria and Muntenia – at east/northeast from the settlement. Such orientation is registered in only 3 of the studied necropolises so far – Binitsa, Mariuţa – La Movilă and Gumelniţa I[10]. All of the others have different diversions to the west. Its location on a slope/ridge of a slope, as well as its location on the same side of the river, where the tell is, integrates it in the known topography of the same sites type in the area of Kodzhadermen – Gumelniţa – Karanovo VI cultural complex.

[8] We also include in this number of graves the copper axe-hammer, published by Skorpil.

[9] Here we should note that the larger part of the studied graves of the Varna Chalcolithic necropolis have no inventory.

[10] LAZĂR 2011, p. 115, fig. 10a.

Catalogue of the finds

Grave № 1

Discovered at a depth of 2.20 m from the surface during construction works.

1. Stone axe-hammer, made of grey rock, opening pierced in the widest section. Length: 14.3 cm, maximum width: 5.1 cm, thickness: 2.5 cm, diameter of the opening: 2 cm. Razgrad Regional Museum of History, inventory no. 591a (Fig. 4.*1*).

2. Copper bracelet, round cross section, sharpened and mismatching ends. Restored, patina removed. Diameter: 3.5 cm, weight: 5 gr. Discovered with the previous item in the same complex. Razgrad Regional Museum of History, inventory no. 591b (Fig. 4.*2*).

Grave № 2

Discovered at a depth of 2.20 m from the surface during construction works.

3. Flat copper axe with elongated trapezium shape and fan-shaped blade, Gumelniţa type, Vinitsa version (following SCHUBERT 1965). Restored, patina removed. Length: 13.5 cm, width at the back side: 1.8 cm, weight: 358 gr. Razgrad Regional Museum of History, inventory no. 604 (Fig. 4.*3*).

4. Axe-hammer, copper, "Varna" type (following SCHUBERT 1965), in the upper part – trapezium shape, in the lower part – shape of an isosceles triangle, an opening pierced in the widest part, arc-shaped longitudinal section and fan-shaped blade. Fragmented at the widest part, restored, patina removed. Length: 20.2 cm, width: 3 cm, diameter of the opening: 2 cm, weight: 479 gr. Discovered along with the previous item inside the same complex. Razgrad Regional Museum of History, inventory no. 603 (Fig. 4.*4*).

Grave № 3

Discovered at a depth of 1 m from the surface during construction works.

5. Axe-hammer, copper, "Varna" type (after SCHUBERT 1965), in the upper part – trapezium shape, in the lower part – shape of an isosceles triangle, opening pierced in the widest section, arc-shaped longitudinal section and fan-shaped blade. Restored, patina removed. Length: 16.8 cm, width: 2.4 cm, diameter of the opening: 1.8 cm, weight: 325 gr. Razgrad Regional Museum of History, inventory no. 592 (Fig. 4.*5*).

6. Ceramic vessel, well baked, fragmented, polished surface. Lower cone-shaped part, the middle is protuberant, and the upper – cylindrical, concave bottom. Decoration of graphite. Sizes: height: 6 cm, diameter at the mouth: 6.3 cm, diameter at the bottom: 2.7 cm. Razgrad Regional Museum of History, inventory no. 593[11].

7. Ceramic vessel, fragmented. Lower cone-shaped part, the middle is protuberant, and the upper – cylindrical, concave bottom. Sizes: diameter at the bottom: 2.6 cm. Razgrad Regional Museum of History, inventory no. 594.

8. 2 pieces, fragments of a thick-wall vessel with biconic shape, polished

[11] The vessels of the graves have not been identified in the collection and therefore their images are not listed here.

surface. Razgrad Regional Museum of History, inventory no. 595.

9. 2 pieces, fragments of a thick-wall vessel, its lower part has the shape of a truncated cone, middle protuberant and upper cylindrical part. The rim is profiled on the outside. Polished surface, the upper part of the vessel is decorated with graphite. Razgrad Regional Museum of History, inventory no. 596.

10. 2 pieces, fragments of a large flat vessel, polished surface, color – black. Razgrad Regional Museum of History, inventory no. 597.

BIBLIOGRAPHY

IVANOV 1984 - К. Иванов, *Каменово. Разградски окръг*, Варна, 1984.

RUSEV *et alii* 2010 - Р. Русев, В. Славчев, Г. Маринов, Й. Бояджиев, *Варна – праисторически център на металообработката*, Варна, 2010.

SKORPIL & SKORPIL 1898 - К. Шкорпил, Х. Шкорпил, *Могили*, Пловдив, 1898.

LAZĂR 2011 - C. Lazăr. *Some Observations about Spatial Relation and Location of the Kodjadermen – Gumelniţa – Karanovo VI extra muros Necropolises*, in: S. F. Mills & P. Mirea (eds.), *The Lower Danube in Prehistory: Landscape Changes and Human Environment Interactions*, Bucureşti, 2011, p. 95-115.

MANOLAKAKIS 2011 - Laurence Manolakakis, *A Flint Deposit, a Tell and a Shaft: a Lithic Production Complex at Ravno 3-Kamenovo? (Early Chalcolithic, North-East Bulgaria)*, Studia Praehistorica 14 (2011), p. 225-244.

SCHUBERT 1965 - F. Schubert, *Zu den südosteuropäischen Kupferäxten,* Germania 43 (1965), 2, p. 274-295.

Fig. 1

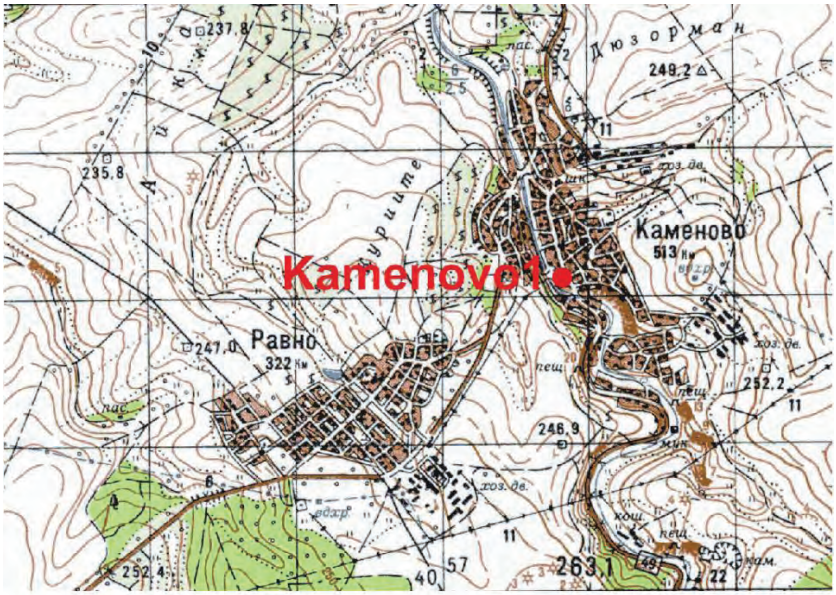
Kamenovo1
Каменово
513
Равно
322
247.0
235.8
237.8
249.2
252.2
246.9
252.4
263.1
Дюзорман

1

Каменово
Chalcolithic necropolis
Tell-settlement
© 2014 Google
Image © 2014 CNES / Astrium
Google earth

2

Fig. 2

1

2

3

Fig. 3

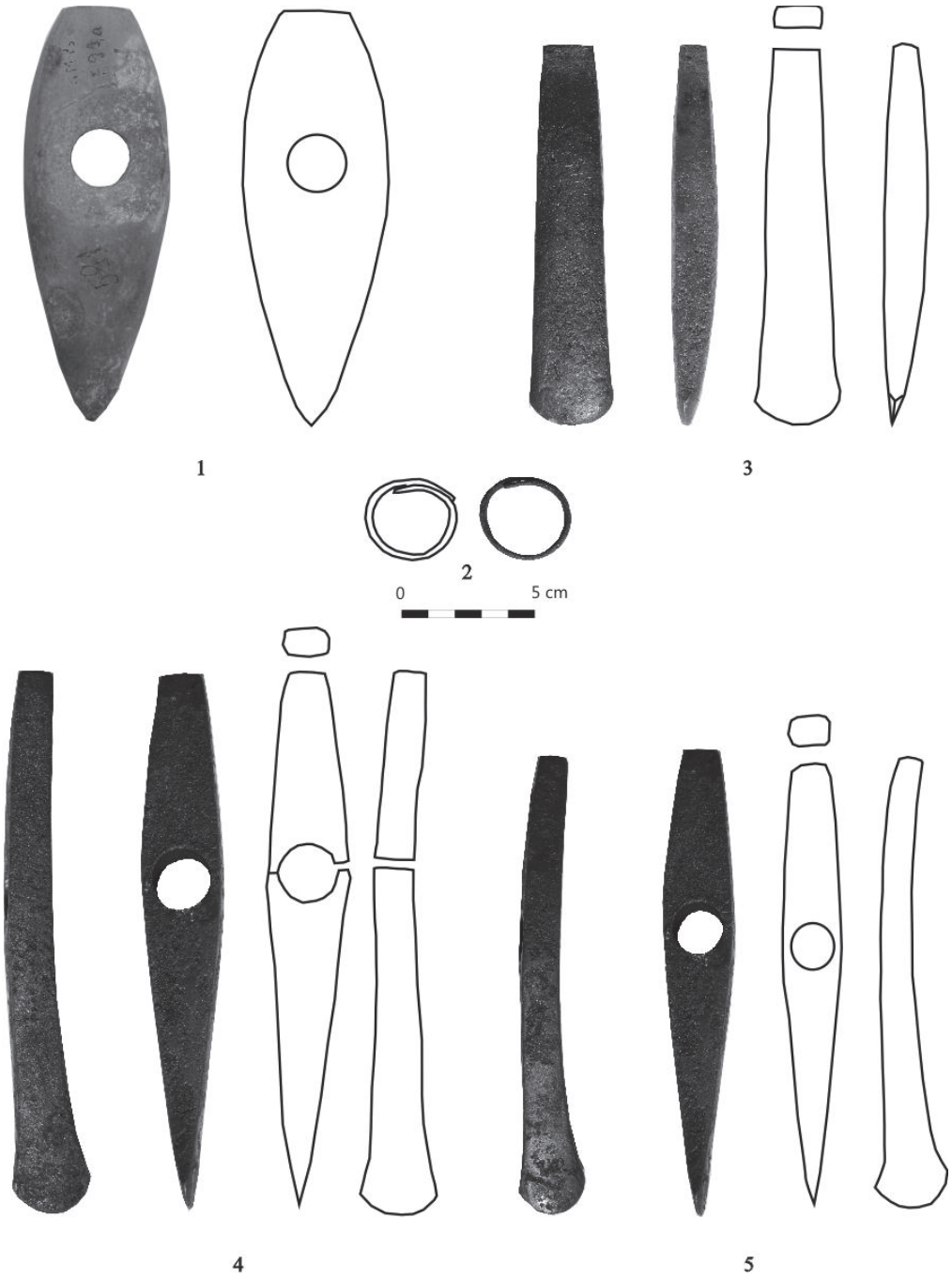

Fig. 4

MORMÂNTUL ÎN CISTĂ DE PIATRĂ DE LA CASIMCEA (JUD. TULCEA)

Ioan VASILIU[*], **Marian MOCANU**[*], **Dorel PARASCHIV**[*]

Keywords: *Early Bronze Age, Jamnaja culture, Casimcea.*
Cuvinte cheie: *Bronz timpuriu, cultura Jamnaja, Casimcea.*

Abstract: *The preventive archaeological researches from Casimcea in 2011 were aimed at investigating a tumular grave. The monument was partially destroyed by agricultural works in the area. After excavation was discovered a stone cist grave and fragments of a pottery bowl. Based on analogies and elements of funerary ritual, but also because of pottery, the tumulus from Casimcea was assigned to Jamnaja culture, phase Dnester, from Early Bronze Age in the Istro-Pontic area.*

Rezumat: *Cercetările arheologice preventive efectuate în anul 2011 la Casimcea au avut ca obiectiv investigarea unui mormânt tumular. Monumentul a fost parţial distrus de lucrările agricole din zonă. În urma săpăturii a fost descoperit un mormânt în cistă de piatră şi fragmente ale unui vas din ceramică. Pe baza analogiilor, a elementelor de rit şi ritual funerar, dar şi a vasului ceramic, mormântul de la Casimcea a fost atribuit variantei Nistrene a culturii Jamnaja, din evoluţia Bronzului Timpuriu din zona istro-pontică.*

Introducere

Localitatea Casimcea este situată în extremitatea sud-vestică a judeţului Tulcea (Fig. 1/1), într-o zonă bogată în vestigii arheologice, atribuite mai multor

[*] Ioan VASILIU: Muzeul Municipal de Istorie Oneşti, str. Republicii, nr. 45 A, 601137, Oneşti, vasiliucioan@yahoo.com.

[*] Marian MOCANU & Dorel PARASCHIV: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, str. Progresului, nr. 32, 820009, Tulcea, marian1054@yahoo.com; drlparaschiv@yahoo.com.

perioade istorice: paleolitic[1], neolitic[2], epoca bronzului[3], epoca romană[4], epoca medievală timpurie[5].

În rândurile de mai jos ne vom opri asupra tumulului afectat de investiţia *Construire parc de turbine eoliene şi reţele electrice de racordare CAS Sud II*, investigat prin săpătură arheologică de salvare în perioada martie-aprilie 2011.

Cadrul natural

Din punct de vedere geografic, tumulul era amplasat la 1,2 km sud-vest de satul Casimcea şi la 2,3 km sud de drumul judeţean Corugea – Casimcea (Fig. 1/2), zonă aflată în Podişul Casimcei, cel mai întins şi mai neted sector al Dobrogei centrale.

Geologic, arealul investigat face parte din zona precambriană a şisturilor verzi şi se înscrie în caracteristicile Podişului Casimcei, cu un fundament paleozoic şi triasic, peste care se suprapun formaţiuni cretacice, cu micaşisturi, cuarţite şi porfire cuarţifere.

Clima zonei este temperat continentală de tranziţie, cu veri călduroase şi ierni geroase, gradul ridicat de ariditate a climei rezultând din cantitatea redusă a precipitaţiilor – cca. 400 mm anual, cu un pronunţat caracter torenţial, precum şi din raportul dintre acestea şi evapo-transpiraţie – 700 mm/an, ceea ce explică extinderea stepei cu numerosae specii mediteraneene şi submediteraneene, păstrate numai în locuri inaccesibile agriculturii - şi anume pe fundul plat al văilor (ceairurilor) şi la baza pereţilor de calcar (canaralelor) ai văii Casimcei[6].

Descrierea sitului. Metoda de săpătură.

Existenţa unui tumul în zona afectată de investiţia mai sus amintită nu constituie o raritate, ci se înscrie în realitatea peisajului nord-dobrogean, caracterizat printr-o remarcabilă densitate a tumulilor funerari, fie grupaţi, fie dispuşi în şiruri paralele, mulţi dintre ei aplatizaţi puternic datorită activităţilor

[1] CORNEA 1970, p. 140; PĂUNESCU 1999, p. 70.

[2] POPESCU 1937-1940 (1941), p. 85-91; BERCIU 1954, p. 531-546; DUMITRESCU *et alii* 1954, p. 540-544; DUMITRESCU 1955, p. 925-936; DUMITRESCU 1957, p. 89-96; BERCIU 1961, p. 137; BERCIU 1962, *passim*; DUMITRESCU 1962, *passim*; BERCIU 1966, p. 156; PĂUNESCU 1970, p. 60, 196, Anexa II/7, fig. 39; COMŞA 1971, p. 18; DUMITRESCU 1972, p. 45; COMŞA 1978, p. 20, 24; PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978, p. 73; RĂDULESCU & BITOLEANU 1978, p. 27; COMŞA 1980, p. 30; HARŢUCHE & BOBI 1980, p. 117, fig. 8; ROMAN 1981, p. 28; DUMITRESCU, 1981, p. 30; DODD-OPRIŢESCU & MITREA, 1983, p. 77-78; DUMITRESCU, BOLOMEY, MOGOŞANU 1983, p. 127-128; ALEXANDRESCU *et alii* 1986, p. 247; DERGACEV 1986, p. 29, fig. 17/1-7; DUMITRESCU & VULPE 1988, p. 40; MANZURA 1994, p. 94; PETRESCU-DÎMBOVIŢA *et alii* 1995, p. 66; RĂDULESCU & BITOLEANU 1998, p. 24; HARŢUCHE 2004-2005, p. 71, 73, 78, 81, fig. 4 a-d; FRÂNCULEASA & MIREA 2007, p. 39, 41; ENEA 2008, p. 5, fig. 5-6, 8.

[3] SIMION 2001, p. 320-321, pl. 7; SIMION 2003b, p. 67-68, pl. 7.

[4] OPAIŢ 1977, p. 187-190; BAUMANN 1983, p. 77, pl.46/1, 3; BAUMANN 1984, p. 211, fig.11; BĂRBULESCU 2001, p. 276.

[5] PARASCHIV-TALMAŢCHI & CUSTUREA 2008, p. 403-404.

[6] MIHĂILESCU 1969, p. 126; COTEŢ 1973, p. 347-349; TUFESCU 1974, p. 158; MÂNDRUŢ 1993, p. 165.

agricole[7]. Dealtfel, chiar în teritoriul dintre localităţile Corugea şi Casimcea se găsesc mai multe movile.

Tumulul ce face obiectul prezentei lucrări, având diametrul de cca. 30 m şi înălţimea la centrul ipotetic de 0,60 m, pe lângă aplatizarea pronunţată, datorată lucrărilor agricole, a fost afectat, în zona de vest, de un drum de exploatare agricolă (Fig. 2-3). Iniţial, tumulul avea cu totul alte dimensiuni şi altă înfăţişare decât cele din momentul începerii cercetării, aplatizarea sa datorându-se atât intervenţiilor antropice cât şi eroziunii naturale – ploi, ninsori, vânturi.

Ţinând cont de existenţa drumului mai sus amintit, investigarea sitului nu s-a putut realiza în manieră „clasică", prin intermediul a patru sectoare, despărţite între ele de martori perpendiculari, ci a fost făcută prin intermediul unei secţiuni dreptunghiulare (S 0) şi a două sferturi în formă de triunghi dreptunghic isoscel (S I şi S II) (Fig. 3/1).

Trasarea secţiunilor, executarea săpăturii în vederea descărcării terenului de sarcină arheologică, răzuirea martorilor şi a grundurilor s-au executat manual.

Descrierea mormântului şi a complexelor

Cercetarea secţiunii S 0, cu dimensiunile de 28 x 4 m, împărţită în carouri de 4 x 4 m, amplasată la vest de drumul de ţară, a fost realizată până la solul steril, apărut la adâncimea de –0,90-1,00 m. Între secţiuni a fost lăsat un martor cu lăţimea de 1 m.

Mormântul în cistă

În primul carou, în capătul de sud al secţiunii, la adâncimea de -0,55 m, a apărut o platformă din lespezi de gresie locală, orientată est – vest, cu dimensiunile de 1,60 x 1,20 m. Platforma intra, parţial, în profilul de vest al S 0. Lespezile erau de culoare vineţie şi aveau dimensiunile medii de 0,50 x 0,60 x 0,30 m (Fig. 4/1). După îndepărtarea acestora a fost surprinsă o groapă de formă ovală, căptuşită cu lespezi de grosimi medii, aşezate pe cant, uşor îngropate în solul antic, orientată, de asemenea, est – vest, având adâncimea de 0,48 m, mai mică decât înălţimea lespezilor, şi dimensiunile de 1,40 x 0,70 m (Fig. 4/2). Pe profilul de vest, în partea dreaptă a gropii funerare, se observa, sub forma unei lentile, pământul galben rezultat în urma procesului de excavare.

În groapa a cărei bază nu era amenajată în mod special cu pietre, se afla scheletul unui individ matur, foarte slab conservat, depus în decubit lateral stânga, chircit, având craniul orientat către est. Mai bine păstrate erau doar mandibula, oasele membrelor superioare şi femurele (Fig. 4/2-3). Pe oasele scheletului nu au fost observate urme de ocru roşu. Mormântul nu a avut inventar funerar.

*

Sfertul I, amplasat în zona de sud-vest a tumulului, a avut formă de triunghi dreptunghic isoscel, cu catetele de 13,5 m. Între acesta şi sfertul II a fost păstrat un martor lat de 1 m.

[7] TOPOLEANU *et alii* 2007; VASILIU 2007, p. 118.

Complexul 1

În profilul de E dintre sfertul I şi S 0, la 1,90 m de unghiul drept al sfertului, a apărut o mică groapă marcată de pietre. Pietrele au apărut la adâncimea de -0,72 m faţă de nivelul actual de călcare, fundul gropii găsindu-se la –1,42 m. Groapa avea formă circulară, diametrul exterior de 0,50 m şi cel interior (cu pietre) de -0,40 m. Pietrele aveau dimensiunile de 0,20 x 0,20 x 0,05 m. În groapă au fost descoperite fragmente de lemn de la un stâlp şi mici bucăţele de cărbune. Spre nord, deasupra pietrelor, a fost identificată o lentilă de pământ galben cu grosimea de 0,10 m, rezultat din săparea gropii pentru amplasarea, probabil, a unui stâlp ars în partea inferioară, în centrul iniţial al movilei (Fig. 5).

Complexul 2

În zona de sud-vest a sfertului I, la –0,40 m, au fost descoperite, în mantaua tumulului, mai multe fragmente ceramice, modelate cu mâna din pastă de culoare bej-cenuşie, având ca degresanţi nisip cu bobul mare, microprundişuri şi boabe de calcar. Pentru estomparea suprafeţei s-a folosit un slip de culoare neagră-cenuşie. Din aceste fragmente ceramice s-a putut reconstitui, exceptând toarta, un askos având gât oarecum cilindric, buza dreaptă cu marginea rotunjită, gura oblică, înclinată către toarta trasă din buză, uşor supraînălţată. Pe corp, pe „faţă", askos-ul este prevăzut cu o tortiţă tubulară având marginile uşor ridicate. Recipientul are următoarele dimensiuni: înălţime – 13,5 cm, diametru maxim – 11,1 cm, diametru gură – 9,5 cm, diametru bază – 6 cm (Fig. 6).

*

În interiorul secţiunii S II, amplasată în zona de nord-vest a tumulului şi având aceleaşi dimensiuni ca S I, cercetată până la solul viu, nu au fost identificat niciun complex.

*

Comentariu

După dimensiuni, tumulul de la Casimcea se înscrie în categoria tumulilor mijlocii, ridicaţi într-o singură etapă, cu pământ luat din zonele învecinate[8], pentru protejarea unei singure înhumări.

Practica de a înălţa tumuli pentru un singur mormânt este cunoscută, în spaţiul istro-pontic, ca urmare a săpăturilor efectuate la Canlia, Constanţa – *Anadalkioi*, Hagieni – *Tumulul I* şi *Tumulul II*, Medgidia – *Cocoaşe*, Nalbant, punctul *Movila Soldatului* – *Tumulul II*, Nalbant, punctul *Movila Martazău* – *Tumulul II* şi Tulcea – *Sud* [9].

În Moldova, această practică este ilustrată prin descoperirile de la Bogonos, Broşteni, Corlăteni – *Movila II / 1987-1988*, Cotârgaci – *Tumulii I-V, VII-IX*, Griviţa, Şendreni şi Zorleni[10], în Muntenia, în zona dealurilor subcarpatice, la

[8] SIMION 2003a, p. 17; VASILIU 2004, p. 13; VASILIU 2008, p. 46.

[9] BERCIU 1965, p. 54; HARŢUCHE 1971, p. 249-250; COMŞA 1978, p. 22; MORINTZ 1978, p. 92, nota 31; HARŢUCHE 1979b, p. 77; IRIMIA 2001 (2003), p. 254-255; IRIMIA 2002-2003, p. 38-39; SIMION 2003a, p. 17; VASILIU 2008, p. 44-45.

[10] PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1950, p. 112-113, 117-118; DRAGOMIR 1976, p. 55;

Blejoi[11], iar în Oltenia prin cercetările de la Verbiţa[12].

După cum rezultă din planul săpăturii, mormântul în cistă de piatră de la Casimcea a fost descoperit în zona sud-estică a tumulului. Similitudini pentru situaţia de la Casimcea găsim în Dobrogea, la Constanţa – *Anadalkioi*, unde mormântul pentru care a fost ridicat tumulul era plasat în zona sudică a acestuia[13].

În afara spaţiului istro-pontic, la Adâncata, jud. Ialomiţa, mormintele pentru care a fost înălţat tumulul erau plasate în sectoarul de sud-vest (*Mormântul nr. 8*) şi în cel de sud-est (*Mormântul nr. 9*); la Blejoi mormântul era plasat excentric faţă de centrul ipotetic al tumulului, iar la Griviţa, *Mormântul nr. 2*, pentru care a fost înălţată *Movila nr. 315*, era situat în zona sudică a acesteia[14].

Camera funerară a mormântului de la Casimcea avea formă ovală. Din cercetările întreprinse în spaţiul istro-pontic rezultă că la Chilia Veche – *Movila I* (*Mormintele nr. 8-9, 27, 73, 75, 81, 84*) şi *Movila II* (*Mormântul nr. 3*), Constanţa – *Anadolkioi*, Enisala – *La Băltiţă* (*Mormintele nr. 2, 8-9*), Frecăţei – *Cabana lui Buţă* – *Tumulul I* (*Mormintele nr. 8, 10*), Mihai Bravu – *Movila I* (*Mormintele nr. 2, 5-6*), Sabangia – *Movila II*, Tulcea – *Sud*, Zebil – *Movila III* (*Mormântul nr. 5*) au fost descoperite morminte având gropi sepulcrale de formă ovală[15].

În Moldova, acest tip de groapă funerară a fost identificat la Boloteşti – *Movila II (Mormântul nr. 5)*, Corlăteni – *Movila I* / 1949 (*Mormântul nr. 3*) şi *Movila II* / 1987-1988 (*Mormântul nr. 2*), Cotârgaci – *Tumulul II* (*Mormântul nr. 1*), *Tumulul V* (*Mormântul nr. 2*) şi *Tumulul VI* (*Mormântul nr. 3*), Erbiceni (*Mormântul nr. 2*), Galaţi – *Cartier Dunărea* (*Mormintele nr. 2* şi *11*), Iacobeni (*Mormântul nr. 19*), Prăjeni – *Movila I (Mormântul nr. 3)*, iar în Câmpia Română la Gurbăneşti – *Movila II* (Mormântul nr. 5) şi la Smeieni (*Mormintele nr. 7, 8, 25*)[16].

Analiza profilului vertical al secţiunii S 0 ne arată că pământul excavat din groapa funerară a fost depus lateral dreapta, apărând sub forma unei lentile având grosimea de cca. 0,10 m. Depunerea pământului pe una sau pe mai multe laturi reprezintă o practică frecventă în mediul Jamnaja, întâlnită, în special, în cazul mormintelor centrale pentru care au fost înălţaţi tumulii[17].

În Dobrogea, situaţii similare cu cea de la Casimcea, în care pământul excavat fusese depus pe laturile lungi ale gropilor funerare, în profil apărând sub

---

DRAGOMIR 1985, p. 45; BRUDIU 1987, p. 12; MOSCALU 1989, p. 117-121; FLORESCU 1991, p. 160, nr. catalog 656, O, 6; DRAGOMIR 1996, p. 318; BURTĂNESCU 2002, p. 108-109, 111-113, 120-121, 140.

[11] PAVELEŢ 2007, p. 108, fig. 1-2, 5-6.

[12] BERCIU & ROMAN 1984, p. 15-16.

[13] COMŞA 1978, p. 22.

[14] BRUDIU 1987, p. 11; SIMION, RENŢA, NIŢULESCU 2003-2004, p. 99; PAVELEŢ 2007, p. 110, fig. 3.

[15] COMŞA 1978, p. 22, VASILIU 1995a, p. 51-53, 58; VASILIU 1995d, p. 141-143; SIMION 2003a, p. 17, 19; VASILIU 2004, p. 11; VASILIU 2008, p. 125.

[16] SIMACHE & TEODORESCU 1962, p. 279; BRUDIU 1985a, p. 243-244; URSULESCU & ŞADURSCHI 1986, p. 16, fig. 2; BUZDUGAN, BOBI, CERNEA 1987, p. 247; MOSCALU 1989, p. 118; COMŞA 1996, p. 257-258; BURTĂNESCU p. 2002, 107, 109, 111, 114-115, 126, 128.

[17] DERGACEV 1986, p. 31; DERGACEV 1994, p. 124.

forma unor lentile, sunt documentate în descoperirile făcute în zona de nord a provinciei, la Ceamurlia de Jos (*Mormântul nr. 1*), Chilia Veche – *Movila I* (*Mormântul nr. 105*), Frecăţei – *Tumulul III* (*Mormântul nr. 1*), Luncaviţa – *Movila Mocuţa* (*Mormântul nr. 15*), Luncaviţa – *Drumul Vacilor*, *Movila I* (*Mormintele nr. 4* şi *5*) şi *Movila II* (*Mormântul nr. 1*), Mihai Bravu – *Movila I* (*Mormintele nr. 4* şi *7*), Nalbant – *Movila Soldatului*, *Tumulul I* **(***Mormântul nr. 1***),** Nalbant – *Movila Martazău*, *Tumulul I* (*Mormântul nr. 1*), Sabangia (*Mormântul principal*), Tulcea – *Sud* şi Zebil[18]. La Murighiol, pietrişul scos din groapa sepulcrală a mormântului principal, (*Mormântul nr.* 3), era depus pe trei laturi în formă de potcoavă[19].

Analogii cu situaţia de la Casimcea găsim şi în afara Dobrogei. La Griviţa – *Movila nr. 315* - pământul scos din groapa *Mormântului nr. 2* era depus pe laturile de nord şi de sud ale acesteia[20]; la Ariceşti – Rahtivani pământul rezultat în urma excavării gropii *Mormântului nr. 3* a fost depus pe latura de sud, în felul acesta rezultând o mică movilă[21], iar la Vânători – *Movila nr. 222* sau *Movila de la Nicolae Ţocu*, în jurul gropii funerare a *Mormântului nr. 13*, din pământul excavat s-a creat o zonă circulară cu diametrul de 9 m, la fel ca şi în cazul *Mormântului nr. 8* din *Movila II / 1949* de la Glăvăneştii Vechi[22]. O zonă având formă ovală, constituită din pietriş amestecat cu nisip, a fost realizată şi pentru înmormântarea din tumulul cercetat la Blejoi[23].

Deşi scheletul din mormântul în cistă de piatră de la Casimcea s-a prezentat sub forma unor oase disparate, puţine din punct de vedere numeric, totuşi, i s-a putut stabili orientarea pe axa est – vest.

În Dobrogea, această orientare, cu devieri mai mult sau mai puţin pronunţate, este semnalată la Canlia, Ceamurlia de Jos (*Mormintelor nr. 1* şi *2*), Chilia Veche – *Movila I* (*Mormintele nr. 8, 73-74, 76, 81, 88, 95, 100*), Enisala – *La Băltiţă* (*Mormintele nr. 7* şi *9*), Frecăţei – *Tumulul I* (*Mormântul nr. 3*), Hagieni – mormântul din *Tumulul II*, Luncaviţa – *Movila Mocuţa* (*Mormintele nr. 3, 5-14, 16*), Luncaviţa – *Drumul Vacilor, Movila I* (*Mormintele nr. 2-4, 8*) şi *Movila II* (*Mormintele nr. 1-4*), Medgidia – *Tumulul 3* (*Mormintele nr. 6-7, 11-14, 16*), Mihai Bravu – *Movila I* (*Mormintele nr. 5-6*), Murighiol (*Mormintele nr. 1* şi *4*), Nalbant – *Movila Soldatului, Tumulul I* (*Mormintele nr. 1-4*) şi *Tumulul II* (*Mormântul nr. 1*, Nalbant – *Movila Martazău, Tumulul I* (*Mormântul nr. 4*) şi *Tumulul II* (*Mormântul nr. 1*), Sarichioi – *Movila I* (*Mormintele nr. 1-4*), Sarichioi – *La Bursuci* (*Mormintele nr. 1-2, 6-7*), Sabangia – *Movila I* (*Mormintele nr. 1-2*), Sabangia – *Movila II* (*Mormântul nr. 1*), Tulcea – *Sud*, Zebil (*Mormintele nr. 2, 5, 7, 11-12, 14-15*)[24].

---

[18] BERCIU & MORINTZ 1953, p. 126-127; BERCIU 1965, p. 52; VASILIU 1995b, p. 92-93; VASILIU 1995c, p. 118, 120; VASILIU 1995d, p. 142; SIMION 2003a, p. 17, 20, 22, fig. 8;VASILIU, 2004, p. 12; VASILIU 2008, p. 42, 44.

[19] SIMION 1991, p. 34, pl. 2; SIMION 1992, p. 198-199.

[20] BRUDIU 1987, p. 13-14, fig. 5-7.

[21] FRÂNCULEASA 2007, p. 184.

[22] COMŞA 1985b, p. 340; BRUDIU 1985a, p. 235-239, fig. 1A; BRUDIU 1991, p. 53.

[23] FRÂNCULEASA 2007, p. 182; PAVELEŢ 2007, p. 109, pl. 2.

[24] HARŢUCHE 1971, p. 250-251; MORINTZ 1972, p. 54-55; HARŢUCHE 1979b, p. 77; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1979, p. 64; SIMION 1991, p. 35; VASILIU 1995a, p. 50, 52-54, 56; VASILIU 1995b, p. 90-93; VASILIU 1995c,

La vest de provincia dobrogeană, mormintele dezvelite ca urmare a cercetărilor întreprinse la Baldovineşti (*Mormintele nr. 2-4, 7, 9, 11-15*), Călăraşi – *Mircea Vodă* (*Mormintele nr. 1 şi 2*), Ciulniţa – *Tumulul II* (*Mormintele nr. 20-21, 33*), Gurbăneşti – *Movila nr. 1* (*Mormintele nr. 1a, 3-4*) *Movila nr. 2* (*Mormintele nr. 7-9, 11-18*) şi *Movila nr. 3* (*Mormintele nr. 2-3*), Sănduliţa (*Mormântul nr. 2*), Smeieni (*Mormintele nr. 15, 17, 21, 25*) aveau scheletele orientate pe axa est – vest[25]. Aceeaşi orientare a fost semnalată şi pe teritoriul dintre Carpaţi şi Prut, pentru mormintele descoperite la Boloteşti – *Movila 2* (*Mormintele nr. 5* şi *9*), Bogonos, Corlăteni – *Movila I / 1949* (*Mormântul nr. 3*), Cotârgaci – *Movila 2* (*Mormântul nr. 1*), Erbiceni (*Mormintele nr. 1* şi *2*), Galaţi – *Cartier Dunărea* (*Mormintele nr. 5 şi 7*), Glăvăneştii Vechi – *Movila I / 1949* (*Mormântul nr. 6*), *Movila II / 1949* (*Mormintele nr. 1-3*), *Movila IV / 1949* (*Mormântul nr. 2*) şi *Movila II / 1950* (*Mormântul nr.* 6), Griviţa – *Movila nr. 315* (*Mormântul nr. 2*) şi *Movila nr. 314* (*Mormântul nr. 3*), Holboca (*Mormintele nr. 16, 28-30, 35*), Iacobeni (*Mormântul nr. 18*), Larga Jijia (*Mormântul nr. 5*), Şuletea – *Movila Carului* **(***Mormântul nr. 2*), Valea Lupului (*Mormântul nr. 21*), Vânători – *Movila nr. 222* (*Mormântul nr. 10*), Vlădeşti (*Mormântul nr. 2*)[26].

Scheletul din mormântul în cistă de la Casimcea a fost depus chircit pe partea stângă (Fig. 4/2-3), încadrându-se în grupa II sau III după clasificarea întocmită de către E. V. Jarovoj[27]. În Dobrogea, morminte în care defuncţii erau depuşi într-o poziţie asemănătoare sunt cunoscute din descoperirile făcute la Chilia Veche – *Movila I* (*Mormintele nr. 8-9, 28-29, 73-75, 81, 84*) şi *Movila II* (*Mormântul nr. 3*), Enisala – *La Băltiţă* (*Mormintele nr. 2, 4, 7-9*), Frecăţei – *Tumulul I* (*Mormintele nr. 4-5, 8-9*), Hagieni – *Tumulul II*, Luncaviţa – *Movila Mocuţa* (*Mormintele nr. 3, 5-7, 9-14, 16*), Luncaviţa – *Drumul Vacilor*, *Movila I* (*Mormintele nr. 1-2*) şi *Movila II* (*Mormintele nr. 2-4*), Mihai Bravu – *Movila I* (*Mormintele nr. 2, 5-6*), Nalbant – *Movila Soldatului*, *Tumulul I* (*Mormântul nr. 5*), Nalbant – *Movila Martazău*, *Tumulul I* (*Mormântul nr. 4*), Sabangia – *Movila I* (*Mormintele nr. 2* şi *7*), Sarichioi – *Movila I* (*Mormântul nr. 3*), Sarichioi – *La Bursuci* (*Mormintele nr. 1-2, 6-7*) şi Zebil (*Mormântul nr. 2*)[28].

---

p. 118-119; VASILIU 1995d, p. 142-143; SIMION 2003a, p. 17-19, 21-22; VASILIU 2004, p. 125-126; VASILIU 2008, p. 42-45; SCHUSTER *et alii* 2011, p. 69.

[25] HARŢUCHE & DRAGOMIR 1957, p. 130, 139-141; DRAGOMIR 1959, p. 671-694; HARŢUCHE 1959, p. 228-229; ROSETTI 1959, p. 792-793, 797, 800-802, 804; SIMACHE & TEODORESCU 1962, p. 276-277, 279; HARŢUCHE & ANASTASIU 1964 (1970), p. 137-139; HARŢUCHE 1973, p. 19, 23; MORINTZ 1978, p. 87, 89-90; HARŢUCHE 1979a, p. 14; HARŢUCHE 1979b, p. 68, 71-73; ULANICI 1984, p. 113, 115; ROMAN 1986, p. 35; MARINESCU-BÂLCU *et alii* 1996, p. 34.

[26] CIHODARU *et alii* 1951, p. 221; PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1953, p. 116-132; DINU 1959, p. 204; BRUDIU 1985a, p. 240-241; COMŞA 1985a, p. 145, 148, 152; BRUDIU 1987, p. 11-14; BUZDUGAN, BOBI, CERNEA 1987, p. 224; COMŞA 1987, p. 367; COMŞA 1989, p. 92-93; COMŞA 1994, p. 59; DUMITROAIA 2000, p. 113; BURTĂNESCU 2002, p. 107-108, 111, 116-119, 122, 126-127, 133.

[27] JAROVOJ 1985, p. 41-42, fig. 2/35-41, 48-53.

[28] HARŢUCHE 1971, p. 250; HARŢUCHE 1979b, p. 77; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU & OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1979, p. 64; VASILIU 1995a, p. 50-53, 58; VASILIU 1995b, p. 90-93; VASILIU 1995c, p. 120-121; SIMION 2003a, p. 18-19, 21-22; VASILIU 2003-2004, p. 125-126; VASILIU 2004, p. 10-11; VASILIU 2008, p. 43, 45.

Depunerea scheletului chircit pe partea stângă, este consemnată şi în numeroase descoperiri de la est de Carpaţi, la Boloteşti – *Movila 2* (*Mormintele nr. 7 şi* 9), Bogonos, Broşteni, Corlăteni – *Movila II / 1987-1988* (*Mormântul nr. 1*), Cotârgaci – *Tumulul 2* (*Mormântul nr. 1*), Galaţi – *Cartier Dunărea* (*Mormântul nr. 7*), Glăvăneştii Vechi – *Movila I* (*Mormintele nr. 8, 10, 14*), *Movila II / 1949* (*Mormintele nr. 2-3*), *Movila II / 1950* (*Mormintele nr. 6, 10*) şi *Movila IV / 1949* (*Mormântul nr. 2*), Holboca (*Mormântul nr. 35*), Iacobeni (*Mormântul nr. 5*), Larga Jijia (*Mormântul nr. 5*), Lieşti – *Movila nr. 78* (*Mormântul nr. 2*), Stoicani (*Mormintele nr. 1, 3-4, 6-7a, 10, 14*), Valea Lupului (*Mormântul nr. 21*), Vânători (*Mormintele nr. 4,7-9, 11*), Zorleni[29]. Această poziţie a scheletului este documentată şi în Muntenia, la Baldovineşti (*Mormintele nr. 2-4, 8-9, 12, 14-15*), Călăraşi – *Mircea Vodă* (*Mormintele nr. 1-2*), Gurbăneşti – *Movila 1* (*Mormântul nr. 3*) şi *Movila nr. 2* (*Mormântul nr. 1*), Sănduliţa (*Mormântul nr. 2*) şi Smeieni[30].

Aşa cum am prezentat mai sus, *Complexul 2* din S I era alcătuit din mai multe fragmente ceramice, modelate cu mâna din pastă cu impurităţi, în special microprundişuri şi bobiţe de calcar, acoperite cu slip de culoare neagră-cenuşie, provenind de la un askos cu gât oarecum cilindric, buza dreaptă cu marginea rotunjită, gura oblică, înclinată către toarta trasă din buză, uşor supraînălţată, prevăzut pe „faţă" cu o tortiţă tubulară având marginile uşor ridicate.

În Dobrogea, în mantaua *Movilei II* de la Luncaviţa – *Drumul Vacilor*, precum şi în cele ale *Movilelor I* şi *III* de la Mihai Bravu, în apropierea mormintelor având gropile funerare săpate de la nivelul antic de călcare au fost descoperite, depuse ca ofrandă, vase ceramice întregi sau întregibile. În apropierea *Mormintelor nr. 3-4 şi 10* din tumulul de la Enisala – *La Băltiţă* au fost găsite două fragmente ceramice modelate din pastă grosieră, decorate cu striuri realizate cu ajutorul măturicii şi două toarte fragmentare provenind de la amfore de tradiţie Cernavoda II[31]. La Medgidia, *Complexul 5* din *Tumulul 3*, conţinea, alături de câteva fragmente osteologice umane, o ceaşcă atribuită Bronzului Mijlociu sau chiar celui Târziu[32].

La Glăvăneştii Vechi, în mantaua *Movilei II / 1950*, la adâncimea de -0,12 m a fost găsit un vas având corpul puţin bombat, aproape cilindric, prevăzut cu două toarte, sparte din vechime, ornamentat, puţin mai sus de regiunea diametrului maxim, cu două şiruri de incizii scurte, orizontale, atribuit ipotetic *Mormântului nr. 2*, încadrat în categoria înmormântărilor cu ocru[33].

---

[29] PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1950, p. 111; NESTOR *et alii* 1952, p. 55; ZIRRA 1952, p. 99; PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1953, p. 117, 120, 122, 126; DINU 1959, p. 204; BRUDIU 1985a, p. 237; COMŞA 1985a, p. 145, 148, 151-152; COMŞA 1985b, p. 340; COMŞA 1987, p. 369; COMŞA 1989, p. 92-93; MOSCALU 1989, p. 118; FLORESCU 1991, p. 160, nr. catalog 656, O, 6; COMŞA 1994, p. 59; BRUDIU 1996, p. 241; BRUDIU 2000, p. 299-303; DUMITROAIA 2000, p. 114; BURTĂNESCU 2002, p. 107, 109, 116-119, 122, 127, 140.

[30] ROSETTI 1959, p. 793, 795; SIMACHE & TEODORESCU 1962, p. 277, 279; HARŢUCHE & ANASTASIU 1968, p. 41, 44-47; HARŢUCHE 1973, p. 19-21; MORINTZ 1978, p. 90; HARŢUCHE 1979a, p. 14; HARŢUCHE 1979b, p. 70-71; ULANICI 1984, p. 113; ROMAN 1986, p. 35.

[31] VASILIU 1995c, p. 121, pl. IV/6; VASILIU 1995d, p. 144, 147, pl. V/1-5; VASILIU 2003-2004, p. 126, fig. 5/1-4.

[32] SCHUSTER *et alii* 2011, p. 76-77, fig. 42.

[33] COMŞA 1985b, p. 342, fig. 3/2;

În *Movila II* de la Boloteşti, în preajma *Mormântului nr. 7*, în partea de sud a acestuia, au fost găsite mai multe fragmente ceramice de la un vas lucrat din pastă fină, de culoare brună. Tot în această movilă, la sud de *Mormântul nr. 9*, au fost descoperite fragmente de la un vas lucrat din pastă grosieră, neagră în interior şi galbenă la suprafaţa exterioară[34].

La Gârceni, în apropierea *Mormântului nr. 1*, în cistă, a fost descoperit, sub un aranjament de lespezi din gresie, un castron din pastă cu nisip şi cioburi pisate, de culoare cenuşie, cu pete cărămizii la exterior, decorat pe umăr cu incizii în reţea întrerupte de proeminenţe[35].

La Măcişeni, în centrul şi la baza *Movilei nr. 282*, necercetată integral, a fost descoperit un grup de fragmente ceramice din care s-a reconstituit un borcan având decorul sub forma unor brâie în relief, crestate, dispuse pe gâtul şi partea superioară a vasului. Iniţial, recipientul a fost atribuit culturii Folteşti, ulterior fiind încadrat în Aspectul cultural Bogdăneşti[36]. Ţinând cont de formă şi decor, vasul de la Măcişeni aparţine Bronzului Mijlociu, având analogii în cultura Mnogovalikovaia – Cultura ceramicii cu multe brâie[37].

Fragmente ceramice au fost găsite şi în movila cercetată pe *Dealul Cetăţii* de la Corlăteni, atribuite culturii Gorodsk-Usatovo şi puse în legătură cu *Mormântul nr. 1*, mormântul principal şi cu momentul ridicării movilei[38]. Ulterior, din aceste fragmente ceramice a fost reconstituită o cupă cu picior lobat, decorată cu impresiuni şnurate, încadrată, din punct de vedere cronologic, perioadei Schneckenberg B[39].

În jumătatea sudică a *Movilei II* de la Gurbăneşti au fost descoperite fragmente ceramice modelate cu mâna din pastă de culoare galben-brună, autorul cercetării nespecificând cărei perioade îi aparţin din punct de vedere cultural-cronologic[40].

Vase ceramice, depuse ritual în mantalele movilelor, sunt semnalate, în aria aparţinând culturii Jamnaja, şi în descoperirile făcute la est de Prut, la Novie Rascaeţi – *Movila I*, Purcari – *Movila II*, Olăneşti – *Movilele VI* şi *XIII* şi Sărăteni – *Tumulii I, III* şi *IV* [41].

Analogii pentru tipul de recipient descoperit în mantaua tumulului de la Casimcea nu găsim în mediul cultural Jamnaja. Exemplare oarecum asemănătoare ca formă, nu şi ca decor, provin din inventarele mormintelor în cistă de piatră de la Mlăjet şi Sîmzieni, din cele ale *Mormântului nr. 13* de la Smeieni şi ale

---

[34] BUZDUGAN, BOBI, CERNEA 1987, p. 227, 229; BURTĂNESCU 2002, p. 107.

[35] FLORESCU & FLORESCU 1959, p. 224; DUMITROAIA 2000, p. 123, fig. 88/8; BURTĂNESCU 2002, p. 146 pl. XXIV/3.

[36] BRUDIU 1985b, p. 31-32, fig. 2; BRUDIU 1987, p. 11, fig. 2; BURTĂNESCU 2002, p. 127.

[37] SAVA 1992, *passim*; BURTĂNESCU 2002, p. 128.

[38] TUDOR *et alii* 1953, p. 408-415; DINU 1974, p. 264, fig. 5/3-4; COMŞA 1982, p. 85-93; COMŞA 1987, p. 384.

[39] ROMAN 1986, p. 49, fig. 5/5a-d; BURTĂNESCU 2002, p. 110.

[40] ROSETTI 1959, p. 795.

[41] JAROVOJ 1990, p. 30, 103, 182, 204, fig.7/7; 44 / 5; 79/6; 91/5-6; LEVIŢKI, MANZURA, DEMCENKO 1996, p. 27-28, 45, 53, fig. 11/3; 25/2; 28/2; 30/3; 33/1-2; 34/1-2; 37/4.

Mormântului nr. 2 de la Mircea Vodă, morminte de inhunmaţie sub tumul, precum şi din inventarul unuia dintre cele cinci morminte de inhumaţie plane de la Aldeşti, toate atribuite complexului Zimnicea-Ezerovo[42].

De la Năeni – *Zănoaga*, din umplutura gropii unui mormânt triplu de inhumaţie, din partea superioară a acesteia, provine un askos având corpul organizat pe etaje şi prevăzut cu trei toarte. Pe baza inventarului ceramic, mormântul triplu de la Năeni – *Zănoaga* a fost atribuit unei etape de sfârşit a culturii Monteoru[43]. Un askos asemănător ca formă şi decor, a fost descoperit într-un complex de la Budurească – *Vadul Săpat*, o groapă de tip „puţ", căpăcuită cu bucăţi mari de chirpici arşi, fiind atribuit ultimei etape din evoluţia culturii Glina şi începutului culturii Monteoru[44].

Vase având dispuse pe corp câte trei toarte sunt cunoscute din nivelurile monteorene târzii ale aşezării de la Tinosu, dar şi din descoperirile făcute la Târguşoru Vechi[45].

Datarea mormântului de la Casimcea

Morminte în care defuncţii sunt depuşi în ciste de piatră, apărute încă din Eneoliticul Târziu, frecvent întâlnite în centrul şi estul Europei de-a lungul întregii Epoci a Bronzului, au din punct de vedere cronologic o valoare mult redusă în lipsa altor elemente suplimentare[46].

În zona istro-pontică, singura înmormântare în cistă ce poate fi atribuită cu certitudine aceluiaşi palier cronologic cu cel de la Casimcea, este semnalată la Hagieni – *Tumulul II*.

În acelaşi areal geografic, morminte tumulare la care pentru amenajarea gropii sepulcrale a fost utilizată şi piatra, sunt cunoscute din descoperirile de la Dervent (mormânt la a cărui construcţie au fost folosite şi pietre nefasonate), Chilia Veche – *Movila I* (*Mormântul nr. 93*, care avea depusă pe fundul gropii funerare o lespede de gresie locală, nefasonată, latura nord-estică fiind şi ea protejată de o lespede din acelaşi material), Mihai Bravu – *Movila II* (*Mormântul nr. 3*, a cărui groapă sepulcrală era protejată cu o amenajare dreptunghiulară din pietre nefasonate) şi Nalbant – punctul *Movila Martazău*, *Tumulul I* (groapa *Mormântului nr. 1* fiind marcată cu pietre de dimensiuni mijlocii)[47].

Raritatea folosirii pietrei la amenajarea mormintelor a fost remarcată şi pentru spaţiul nord-vest pontic, V. A. Dergacev considerând, pentru perioada timpurie din evoluţia culturii Jamnaja, că sub 5% din numărul total al

---

[42] SIMACHE & TEODORESCU 1962, p. 278, fig. 3/3; DINU 1974, p. 265, fig. 6/c; MORINTZ 1978, p. 90, fig. 51/4; CĂPITANU & URSACHI 1979, p. 136; HARŢUCHE 1979b, p. 72, fig. 8/3; ROMAN 1986, p. 35, 49, fig. 1a-b, 4; 2/1-2; 4/6; MOTZOI-CHICIDEANU & OLTEANU 2000, p. 23; BURTĂNESCU 2002, p. 143, pl. 24/4; 52/3; MATEI 2005, 19, pl. 3/3-4.

[43] MOTZOI-CHICIDEANU, ŞANDOR-CHICIDEANU 1994-1995, p. 30, pl. 10/6; MOTZOI-CHICIDEANU & ŞANDOR-CHICIDEANU 1999, p. 90-91.

[44] FRÂNCULEASA 2011, p. 56, 60, fig. 4/8-9; 6/1-2.

[45] VULPE & VULPE 1924, p. 196, fig. 18; POPESCU *et alii* 1961, p. 636.

[46] MOTZOI-CHICIDEANU & OLTEANU 2000, p. 16-17.

[47] MORINTZ 1978, p. 92, nota 31; HARŢUCHE 1979b, p. 77; VASILIU 1995a, p. 55; VASILIU 1995d, p. 145.

mormintelor erau realizatr astfel[48]; din zona de la est de Prut amintim cele trei morminte plane de la Brânzeni, atribuite culturii Edineţ[49], *Mormântul nr. 11* din *Tumulul 1* de la Glubokoe, iar din sudul Dobrogei *Mormintele nr. 4* din *Tumulul V* de la Kalugerica şi *Tumulul I* de la Kjulevča[50].

Ridicarea tumulului pentru protejarea mormântului în cistă de piatră de la Casimcea reprezintă opera unui grup aparţinând culturii Jamnaja – conglomerat de aspecte regionale şi cronologice, de variante, faze şi subfaze, împărţită în două variante: Nistreană şi Bugeac, ce au evoluat între 2900 / 2700 – 2600 / 2500, respectiv 2600 / 2500 – 2100 / 2000 a. Chr.[51].

Situl la Casimcea prezintă analogii perfecte cu cel de la Hagieni. În ambele cazuri tumulii au fost construiţi cu pământ luat din zonele învecinate, pentru protejarea unui singur mormânt. De asemenea, gropile funerare prezintă aceeaşi structură, fiind căptuşite şi acoperite cu lespezi de piatră. Atât la Hagieni, cât şi la Casimcea, scheletele depuse pe fundul nepavat al gropilor sepulcrale erau în poziţie chircită, în decubit stânga, ambele fiind orientate pe axa principală est – vest. Spre deosebire de mormântul de la Casimcea, cel de la Hagieni, pe ale cărui oase se păstrau urme de ocru roşu, avea inventar funerar alcătuit din doi bulgăraşi de ocru roşu şi dintr-un vas lucrat din pastă grosieră, de culoare brun-gălbuie, cu corpul relativ bombat şi buza evatată spre exterior, prevăzută cu un mic cioc, ce servea probabil la turnat[52].

Cronologic, mormântul în cistă de piatră de la Hagieni a fost atribuit, de către descoperitor, fie arealului cronologic ce marchează sfârşitul perioadei de tranziţie şi debutul Bronzului Timpuriu, fie etapei de început a Bronzului Mijlociu[53]. Ulterior, pe baza elementelor de rit şi ritual funerar[54] (cistă de piatră, schelet chircit, depus în decubit stânga, ocru roşu pe oase şi depus ca ofrandă sub formă de bulgăraşi), mormântul în cistă de piatră de la Hagieni a fost încadrat în subetapa Ib din evoluţia Bronzului Timpuriu din zona istro-pontică[55].

Luând în consideraţie atât analogiile cu situl de la Hagieni (modul de constituire a tumulului, structura mormântului, poziţia şi orientarea scheletului), cât şi cele prezentate pentru askos-ul descoperit în secţiunea S I (referitoare la formă, nu şi la decor), considerăm că mormântul în cistă de piatră de la Casimcea poate fi atribuit aceleiaşi secvenţe cronologice, subetapa Ib din evoluţia Bronzului Timpuriu din zona istro-pontică.

---

[48] JAROVOI 1985, p. 63; DERGACEV 1986, p. 35-36, 76, fig. 5/3; DERGACEV 1994, p. 124.

[49] DERGACEV 1986, p. 111-114; DERGACEV 1994, p. 129, fig. 7/3; MOTZOI-CHICIDEANU & OLTEANU 2000, p. 50, Lista 1, nr. 15.

[50] HÄUSLER 1976, p. 108, pl. 30/13; PANAJOTOV 1989, p. 78, 90-82; MOTZOI-CHICIDEANU & OLTEANU 2000, Lista 1, nr. 28, 42-43.

[51] DERGACEV 1986, p. 74 *sqq.*; DERGACEV 1994, p. 125 *sqq*.

[52] HARŢUCHE 1971, p. 249-252, fig. 1/1-2; HARŢUCHE 1973, p. 22, fig. 4/1; HARŢUCHE 1979b, p. 77.

[53] HARŢUCHE 1971, p. 252; HARŢUCHE 1973, p. 22; HARŢUCHE 1979b, p. 77.

[54] PĂUNESCU *et alii* 2000, p. 108.

[55] VASILIU 2002.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU *et alii* 1986 – E. Alexandrescu, Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, *Cercetări perieghetice în teritoriul histrian (II)*, Pontica 19 (1986), p. 243-252.

BAUMANN 1983 – V.H. Baumann, *Ferma romană în Dobrogea*, Tulcea, 1983.

BAUMANN 1984 – V.H. Baumann, *Piese sculpturale şi epigrafice în colecţia Muzeului de Istorie şi Arheologie din Tulcea*, Peuce 9 (1984), p. 207-233, 597-630.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanţa, 2001.

BERCIU 1954 – D. Berciu, *Asupra problemei aşa numitelor sceptre de piatră din R.P.R.*, SCIV 5, 3-4 (1954), p. 539-548.

BERCIU 1961 – D. Berciu, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti, 1961.

BERCIU 1962 – D. Berciu, *A zoomorphic „sceptre" discovered in the People's Republic of Bulgaria and its cultural and chronological position*, Dacia N.S. 6 (1962), p. 397-409.

BERCIU 1965 – D. Berciu, *Epoca bronzului în Dobrogea (cca.2200-1200 î.e.n.)*, în: D. M. Pippidi, D. Berciu, *DID* I, Bucureşti, 1965, p. 52-72.

BERCIU 1966 – D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre*, Bucureşti, 1966.

BERCIU & MORINTZ 1953 – D. Berciu & S. Morintz, *Baia*, în: *Şantierul Histria*, SCIV 4, 1-2 (1953), p. 126-128.

BERCIU & ROMAN 1984 – D. Berciu & P. Roman, *Mormintele tumulare de la Verbiţa (jud. Dolj)*, Thraco-Dacica 5, 1-2 (1984), p. 15-21.

BRUDIU 1985a – M. Brudiu, *Informaţii noi privind epoca bronzului în sud-estul Moldovei*, SCIVA 36, 3 (1985), p. 235-248.

BRUDIU 1985b – M. Brudiu, *Descoperiri aparţinând culturii Basarabi în sud-estul Moldovei*, Thraco-Dacica 6, 1-2 (1985), p. 31-36.

BRUDIU 1987 – M. Brudiu, *Date noi privind începutul epocii bronzului în sud-estul Moldovei*, Thraco-Dacica 8, 1-2 (1987), p. 10-15.

BRUDIU 1991 – M. Brudiu, *Otkrytie kul'tur (Budžakskoj variant) v Galacom uezde*, IANP, p. 19-20.

BRUDIU 1996 – M. Brudiu, *Un tumulus préhistorique du Sud de la Moldavie*, în: The 7th International Congress of Thracology, Bucureşti, 1996, p. 241-242.

BRUDIU 2000 – M. Brudiu, *Contributions concernant la civilisation de Folteşti au sud de la Moldavie*, Studia Antiqua et Archaeologica 7 (2000), p. 299-306.

BURTĂNESCU 2002 – Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpaţi şi Prut, cu unele contribuţii la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, Bibliotheca Thracologica 37, Bucureşti, 2002.

BUZDUGAN, BOBI, CERNEA 1987 – C. Buzdugan, V. Bobi, N. Cernea, *Cercetările arheologice din tumulul II de la Boloteşti – Vrancea*, SCIVA 38, 3 (1987), p. 224-232.

CĂPITANU & URSACHI 1979 – V. Căpitanu & V. Ursachi, *Descoperiri arheologice aparţinând epocii bronzului din judeţul Bacău*, Carpica 11 (1979), p. 135-148.

CIHODARU *et alii* 1951 – C. Cihodaru, R. Vulpe, R. Petre, Şt. Kiss, *Cercetările arheologice de la Şuletea şi Bârlăleşti (rn. Murgeni)*, SCIV 2, 1 (1951), p. 217-228.

COMŞA 1971 – E. Comşa, *Neoliticul judeţului Tulcea*, Peuce 2 (1971), p. 11-18.

COMŞA 1978 – E. Comşa, *Consideraţii cu privire la mormintele cu ocru de pe teritoriul Dobrogei*, Pontica 11 (1978) p. 19-26.

COMŞA 1980 – E. Comşa, *Contribution à la connaissance du processus d'„indo-européanisation" des régions carpato-danubiennes*, în: *Actes du II-e Congrès International de Thracologie* I, Bucureşti, 1980, p. 29-33.

COMŞA 1982 – E. Comşa, *Mormintele cu ocru descoperite la Corlăteni*, Thraco-Dacica 3, 1-2 (1982), p. 85-93.

COMŞA 1985a – E. Comşa, *Mormintele cu ocru de la Holboca*, Thraco-Dacica 6, 1-2

(1985), p. 145-160.

COMŞA 1985b – E. Comşa, *Mormintele cu ocru din Movila II – 1950 de la Glăvăneştii Vechi*, SCIVA 36, 4 (1985), p. 338-345.

COMŞA 1987 – E. Comşa, *Mormintele cu ocru din Movila I de la Glăvăneştii Vechi*, SCIVA 38, 4 (1987), p. 367-387.

COMŞA 1989 – E. Comşa, *Movila II – 1949 de la Glăvăneştii Vechi*, Hierasus 7-8 (1989), p. 91-103.

COMŞA 1994 – E. Comşa, *Mormintele cu ocru din Movila IV – 1949 de la Glăvăneştii Vechi*, Hierasus 9 (1994), p. 57-63.

COMŞA 1996 – E. Comşa, *Les tombes à ocre sur le territoire de la Roumanie*, în: *The 7th International Congress of Thracology*, Bucureşti, 1996, p. 257-258.

CORNEA 1970 – A. Cornea, *Formaţiuni cuaternare în Dobrogea*, Bucureşti, 1970.

COTEŢ 1973 – P. Coteţ, *Geomorfologia României*, Bucureşti, 1973.

DERGACEV 1986 – V. A. Dergacev, *Moldavia i sosednie territorii v epohu bronzy (Analiz i karakteristika kul'turnyh grupi)*, Kišhiniev, 1986.

DERGACEV 1994 – V.A. Dergacev, *Epoca bronzului. Perioada timpurie*, Thraco-Dacica 15, 1-2 (1994), p. 121-140.

DINU 1959 – M. Dinu, *Şantierul arheologic de la Valea Lupului*, Materiale 6 (1959), p. 203-211.

DINU 1974 – M. Dinu, *Le problème des tombes à ocre dans les régions orientales de la Roumanie*, Preistoria Alpina 10 (1974), p. 261-275.

DODD-OPRIŢESCU & MITREA 1983 – A. Dodd-Opriţecu & I. Mitrea, *Sceptrul de piatră de la Mogoşeşti-Siret, judeţul Iaşi. Problema originii şi datării*, Carpica 15 (1983), p. 69-95.

DRAGOMIR 1959 – I. T. Dragomir, *Necropola tumulară de la Brăiliţa*, Materiale 5 (1959), p. 671-694.

DRAGOMIR 1976 – I. T. Dragomir, *Două morminte ocromane din regiunea de sud a Moldovei*, Muzeul Naţional 3 (1976), p. 53-60.

DRAGOMIR 1985 – I. T. Dragomir, *Civilizaţia traco-geto-dacică şi daco-romană de la Gurile Dunării*, CCDJ 1 (1985), p. 45-50.

DRAGOMIR 1996 – I. T. Dragomir, *Două morminte ocromane din regiunea de sud a Moldovei*, în Danubius 16 (1996) (*Monografia arheologică a Moldovei de Sud)*, p. 317-327.

DUMITRESCU 1955 – Vl. Dumitrescu, *Câteva precizări cu privire la sceptrele în formă de capetede cal din R.P.R. şi U.R.S.S.*, SCIV 6, 3-4 (1955), p. 925-938.

DUMITRESCU 1957 – Vl. Dumitrescu, *Le dépot d'objets de parure de Hăbăşeşti et la problème de rapports entre les tribus de la civilisation de Cucuteni et les tribus des steppes antiques*, Dacia N.S. 1 (1957), p. 73-96.

DUMITRESCU 1962 – Vl. Dumitrescu, *Un sceptru de piatră în formă de cap de cal descoperit în Iugoslavia*, SCIV 13, 1 (1962), p. 95-98.

DUMITRESCU 1972 – Vl. Dumitrescu, *Din nou despre sceptrele de piatră în formă de cap de cal*, Pontica 5 (1972), p. 45-51.

DUMITRESCU 1981 – Vl. Dumitrescu, *Câteva observaţii în legătură cu prima migraţie a triburilor stepelor nord-pontice la apus de Prut*, Pontica 13 (1981), p. 23-31.

DUMITRESCU, BOLOMEY, MOGOŞANU 1983 – Vl. Dumitrescu, Al. Bolomey, Fl. Mogoşanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, Bucureşti, 1983.

DUMITRESCU & VULPE 1988 – Vl. Dumitrescu & Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromichete*, Bucureşti, 1988.

DUMITRESCU *et alii* 1954 – Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmboviţa, N. Gostar, *Hăbăşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954.

DUMITROAIA 2000 – Gh. Dumitroaia, *Comunităţi preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Bibliotheca Memoria Antiquitatis 7, Piatra Neamţ, 2000.

ENEA 2008 – S. C. Enea, *Symboles énéolithiques du pouvoir et du statut social. Sur les sceptres en pierre*, Codrul Cosminului 14 (2008), p. 3-21.

FLORESCU 1991 – A.C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezări şi necropole*, CCDJ 9, Bibliotheca Thracologica 1, Călăraşi, 1991.

FLORESCU & FLORESCU 1959 – A. Florescu & M. Florescu, *Sondajul de la Gârceni (r. Negreşti, reg. Iaşi)*, Materiale 6 (1959), p. 221-229.

FRÂNCULEASA 2007 – A. Frânculeasa, *Contribuţii privind mormintele Jamnaja din Muntenia. Cercetări arheologice la Ariceşti – Rahtivani, jud. Ialomiţa*, Tyragetia, s.n. 1 (16), 1 (2007), p. 181-193.

FRÂNCULEASA 2011 – A. Frânculeasa, *Descoperiri funerare din epoca bronzului da la Budureasca – Vadul Săpat, jud. Prahova*, Materiale, S.N. 7 (2011), p. 51-71.

FRÂNCULEASA & MIREA 2007 – A. Frânculeasa & P. Mirea, *Asupra unei reprezentări zoomorfe descoperită în tell-ul gumelniţean de la Ciolăneştii din Deal, jud. Teleorman*, Perspective asupra istoriei locale în viziunea tinerilor cercetători III, Galaţi, 2007, p. 37-46.

HARŢUCHE 1959 – N. Harţuche, *Săpăturile arheologice de la Brăiliţa*, Materiale 5 (1959), p. 211-230.

HARŢUCHE 1971 – N. Harţuche, *Contribuţii la repertoriul arheologic al Dobrogei*, Pontica 4 (1971), p. 247-261.

HARŢUCHE 1973 – N. Harţuche, *Contribuţii la cunoaşterea epocii bronzului în jud. Brăila*, SCIV 24, 1 (1973), p. 15–25.

HARŢUCHE 1979a – N. Harţuche, *Necropola de la Brăiliţa. Contribuţii la problemele eneoliticului final şi trecerii la epoca bronzului tracic la Dunărea de Jos*, *Rezumatul tezei de doctorat*, Bucureşti, 1979.

HARŢUCHE 1979b – N. Harţuche, *Probleme privind bronzul timpuriu şi mijlociu în nord-estul Munteniei, sud-estul Moldovei şi Dobrogea*, Danubius 8-9, (1979), p. 67-92.

HARŢUCHE 2004-2005 – N. Harţuche, *Sceptrele de piatră zoomorfe – interpretare şi cronologie*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 71-97.

HARŢUCHE & ANASTASIU 1964 (1970) – N. Harţuche & Fl. Anastasiu, *Contribuţii la problema înmormântărilor cu ocru de pe teritoriul Republicii Socialiste România în lumina ultimelor cercetări*, Sesiunea de Comunicări Ştiinţifice a Muzeelor de Istorie 1, 1964 (1970), p. 127-150.

HARŢUCHE & ANASTASIU 1968 – N. Harţuche & Fl. Anastasiu, *Brăiliţa. Aşezări şi cimitire omeneşti datând din epoca neolitică până în pragul orânduirii feudale*, Brăila, 1968.

HARŢUCHE & BOBI 1980 – N. Harţuche & Bobi, *Un nou sceptru de piatră zoomorf descoperit în România*, Istros 1 (1980), p. 111-126.

HARŢUCHE & DRAGOMIR 1957 – N. Harţuche & I. T. Dragimir, *Săpăturile arheologice de la Brăiliţa*, Materiale 3 (1957), p. 129-147.

HÄUSLER 1976 – A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976.

IRIMIA 2001 (2003) – M. Irimia, *Zur frühen Bronzezeit in der Dobrudscha*, in: C. Kacsò (ed.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, Baia Mare, 2001 (2003), p. 249-265.

IRIMIA 2002-2003 - M. Irimia, *Observaţii privind stadiul cercetării bronzului timpuriu în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 33-51.

JAROVOJ 1985 – E.V. Jarovoj, *Drevnejšie skotovodčeskie plemena Jugo-Zapada SSSR*, Kišiniev, 1985.

JAROVOJ 1990 – E.V. Jarovoj, *Kurgany eneolita-epochi bronzy Nižnego Podnestrov'ja*, Kišiniev, 1990.

LEVIŢKI, MANZURA, DEMCENKO 1996 - O. Leviţki, I. Manzura, T. Demcenko, *Necropola tumulară de la Sărăteni*, Bibliotheca Thracologica 17, Bucureşti, 1996.

MANZURA 1994 – I.V. Manzura, *Culturi eneolitice în zona de stepă*, Thraco-Dacica 15, 1-2 (1994), p. 93-101.

MARINESCU-BÂLCU *et alii* 1996 – S. Marinescu-Bâlcu, Gh. Matei, E. Renţa, F. Vlad, *Ciulniţa, jud. Ialomiţa*, CCA. Campania 1995 (1996), p. 33-34.

MATEI 2005 – S. Matei, *Un mormânt în cistă descoperit la Mlăjet, jud. Buzău*, Mousaios 10 (2005), p. 17-23.

MÂNDRUŢ 1993 – O. Mândruţ, *Geografia României*, Bucureşti, 1993.

MIHĂILESCU 1969 – V. Mihăilescu, *Geografia fizică a României*, Bucureşti, 1969.

MORINTZ 1972 – S. Morintz, *Probleme ale epocii bronzului în Dobrogea*, Pontica 5 (1972), p. 53-58.

MORINTZ 1978 – S. Morintz, *Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii.* I, Bucureşti, 1978.

MOSCALU 1989 – Em. Moscalu, *Săpăturile de salvare de la Cotârgaci (com. Roma, jud. Botoşani)*, Hierasus 7-8 (1989), p. 117-145.

MOTZOI-CHICIDEANU & ŞANDOR-CHICIDEANU 1994-1995 – I. Motzoi-Chicideanu & M. Şandor-Chicideanu, *Ein bronzezeitliches Grab aus Năeni – Zănoaga*, Dacia N.S. 38-39 (1994-1995), p. 19-40.

MOTZOI-CHICIDEANU & ŞANDOR-CHICIDEANU 1999 - I. Motzoi-Chicideanu & M. Şandor-Chicideanu, *Cercetările arheologice de la Năieni – Zănoaga (jud. Buzău). Campaniile 1982-1986, 1988-1993 şi 1996*, Materiale, S.N. 1 (1999), p. 59-97.

MOTZOI-CHICIDEANU & OLTEANU 2000 - I. Motzoi-Chicideanu & Gh.Olteanu, *Un mormânt în cistă de piatră descoperit la Văleni – Dâmboviţa*, SCIVA 51, 1-2 (2000), p. 3-70.

NESTOR *et alii* 1952 – I. Nestor, Al. Alexandrescu, A. Niţu, A., Brăteanu, *Valea Jijiei II. Sondagiile de la Larga Jijia, com. Movileni, raion Iaşi, reg. Iaşi*, SCIV 3 (1952), p. 47-56.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU & OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1979 – E. Oberländer Târnoveanu & I. Oberländer-Târnoveanu, *Aşezarea neolitică şi necropola de la Sarichioi (judeţul Tulcea) (Campania 1978)*, Materiale 13, Oradea (1979), p. 59-70.

OPAIŢ 1977 – A. Opaiţ, *O plăcuţă votivă a Cavalerului Trac de la Casimcea*, Peuce 6 (1977), p. 187-190.

PANAJOTOV 1989 – I. Panajotov, *Jamnata kultura v bălgarskite zemi,* Razkopki i proučvanija 21, Sofia.

PARASCHIV-TALMAŢCHI & CUSTUREA 2008 – C. Paraschiv-Talmaţchi & G. Custurea, *Brăzdare de plug medievale din colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa*, Pontica 41 (2008), p. 403-414.

PAVELEŢ 2007 – E. Paveleţ, *Cercetările arheologice preventive întreprinse în tumulul situat pe raza comunei Blejoi, jud. Prahova*, Mousaios 12 (2007), p. 107-122.

PĂUNESCU 1970 – Al. Păunescu, *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplite descoperite pe teritoriul României*, Bucureşti, 1973.

PĂUNESCU 1999 – Al. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei II*, Bucureşti, 1999.

PĂUNESCU *et alii* 2000 – Al. Păunescu, S. Marinescu-Bîlcu, I. Motzoi-Chicideanu, M. Babeş, Al. Avram, Al. Barnea, I. Barnea, R. Harhoiu, *Mormânt*, în *EAIVR, vol. III (M-Q)*, Bucureşti, 2000, p. 108-154.

PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1950 – M. Petrescu-Dîmboviţa, *Date noi asupra înmormântărilor cu ocru în Moldova*, SCIV 1, 2 (1950), p. 110-125.

PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1953 – M. Petrescu-Dîmboviţa, *Cetăţuia de la Stoicani*, Materiale 1 (1953), p. 13-155.

PETRESCU-DÎMBOVIŢA 1978 – M. Petrescu-Dîmboviţa, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iaşi, 1978.

PETRESCU-DÎMBOVIŢA *et alii* 1995 - M. Petrescu-Dîmboviţa, H. Daicoviciu, D.

Gh. Teodor, L. Bârzu, Fl. Preda, *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Bucureşti, 1995.

POPESCU 1937-1940 (1941) – D. Popescu, *Le tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea)*, Dacia 7-8 (1937-1940) (1941), p. 85-91.

POPESCU *et alii* 1961 - D. Popescu, N. Constantinescu, Gh. Diaconu, V. Teodorescu, *Şantierul arheologic Târguşor*, Materiale 7 (1961), p. 631-644.

RĂDULESCU & BITOLEANU 1978 – A. Rădulescu & I. Bitoleanu, *Dobrogea. Istoria românilor dintre Dunăre şi Mare*, Bucureşti, 1978.

RĂDULESCU & BITOLEANU 1998 – A. Rădulescu & I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanţa, 1998.

ROMAN 1981 – P. Roman, *Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu şi perioada de tranziţie spre epoca bronzului*, SCIVA 32, 1 (1981), p. 21-42.

ROMAN 1986 – P. Roman, *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, SCIVA 37, 1 (1986), p. 29-55.

ROSETTI 1959 – D. V. Rosetti, *Movilele funerare de la Gurbăneşti (r. Lehliu, reg. Bucureşti)*, Materiale 6 (1959), p. 791-816.

SAVA 1992 – E.N. Sava, *Kul'tura mnogovalikovoj keramiki Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Kišinev, 1992.

SCHUSTER *et alii* 2011 – C. Schuster, Al. Morintz, R. Kogălniceanu, C. Ştefan, Al. Comşa, G. El-Susi, M. Constantin, C. Constantin, G. Mureşan, *Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă – Medgidia al autostrăzii A2. Tumulul 3*, Târgovişte, 2011.

SIMACHE & TEODORESCU 1962 – N. I. Simache & V. Teodorescu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Smeieni (r. Buzău, reg. Ploieşti)*, Materiale 8 (1962), p. 273-282.

SIMION 1991 – G. Simion, *O nouă cultură de la începutul epocii bronzului pe teritoriul istro-pontic*, Peuce 10 (1991), I, p. 33-39, II, p. 21-34.

SIMION 1992 – G. Simion, *Das hügelgrab mit schnurverzierten gefässen von Independenţa (Kreis Tulcea)*, în: P. Roman, A. Dodd-Opriţescu, J. Pál (eds.), *Beiträge zur problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Mainz am Rhein, 1992, p. 189-199, pl. 17.

SIMION 2001 – G. Simion, G. 2001, *Cultures et groupes culturels dans la région du Bas Danube à la fin du bronze récent*, in: C. Kacsò (ed.), *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit* I, Baia Mare, 2001 p. 315-333.

SIMION 2003a – G. Simion, *Migraţia popoarelor indo-europene la Dunărea de Jos*, in G. Simion, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării, I. Preistorie şi protoistorie*, Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie 5, Tulcea, 2003, p. 13-50.

SIMION 2003b – G. Simion, *Cultures et groupes culturels dans la région du Bas Danube à la fin du bronze récent*, in: G. Simion, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării, I. Preistorie şi protoistorie*, Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie 5, Tulcea, 2003, p. 63-78.

SIMION, RENŢA, NIŢULESCU 2003-2004 - G. Simion, E. Renţa, V. Şt. Niţulescu, *Tumulul de la Adâncata – jud. Ialomiţa*, Ialomiţa 4 (2003-2004), p. 95-114.

TOPOLEANU *et alii* 2007 – Fl. Topoleanu, G. Jugănaru, C. Micu, S. Ailincăi, M. Florian, A. Stănică, I. Costea, *Inventarierea siturilor arheologice din judeţul Tulcea. Studiu de caz: Mormintele tumulare* I, Biblioteca Istro-Pontică, Seria Patrimoniu 3, Tulcea, 2007.

TUDOR *et alii* 1953 – D. Tudor, R. Vulpe, Ec. Vulpe, N. Berlescu, *Şantierul Corlăteni*, SCIV 4, 1-2 (1953), p. 408-429.

TUFESCU 1974 – V. Tufescu, *România*, Bucureşti, 1974.

ULANICI 1984 – A. Ulanici, *Săpăturile arheologice de la Săndulița, com.Săruleşti, jud.Călăraşi*, CAMNI, 7 (1984), p. 113-116.

URSULESCU & ȘANDURSCHI 1986 – N. Ursulescu & P. Şadurschi, *Săpăturile din 1985 din necropola tumulară de la Prăjeni (judeţul Botoşani)*, Hierasus 6 (1986), p. 15-23.

VASILIU 1995a – I. Vasiliu, *Cercetări arheologice în Delta Dunării. Mormintele cu ocru*

de la Chilia Veche, Peuce 11 (1995), p. 49-87.

VASILIU 1995b – I. Vasiliu, *Mormintele cu ocru de la Luncaviţa, Movila „Mocuţa"*, Peuce 11 (1995), p. 89-115.

VASILIU 1995c – I. Vasiliu, *Noi informaţii privind epoca bronzului în nordul Dobrogei. Movilele funerare de la Luncaviţa, punctul „Drumul Vacilor"*, Peuce 11 (1995), p. 117-140.

VASILIU 1995d – I. Vasiliu, *Date noi privind înmormântările cu ocru din Dobrogea. Movilele funerare de la Mihai Bravu*, Peuce 11 (1995), p. 141-175.

VASILIU 2002 – I. Vasiliu, *Bronzul timpuriu şi mijlociu la Dunărea de Jos*, Alba Iulia, 2002 (Teză de doctorat).

VASILIU 2003-2004 – I. Vasiliu, *Date noi privind epoca bronzului în nordul Dobrogei. Mormintele cu ocru de la Enisala – La Bălţiţă*, Ialomiţa 4 (2003-2004), p. 123-136.

VASILIU 2004 – I. Vasiliu, *Cercetările arheologice de salvare de la Frecăţei, jud. Tulcea*, Peuce S.N. 2 (2004), p. 9-32.

VASILIU 2007 – I. Vasiliu, *Noi informaţii privind epoca bronzului în nordul Dobrogei*, Peuce S.N. 5 (2007), p. 113-138.

VASILIU 2008 – I. Vasiliu, *Cercetările arheologice de salvare de la Nalbant, jud. Tulcea*, Peuce S.N. 6 (2008), p. 41-62.

VULPE & VULPE 1924 – R. Vuple & Ec. Vulpe, *Les fouilles de Tinosul*, Dacia 1 (1924), p. 166-223.

ZIRRA 1952 – Vl. Zirra, *Descoperirile arheologice de la Holboca*, SCIV 3 (1952), p. 94-113.

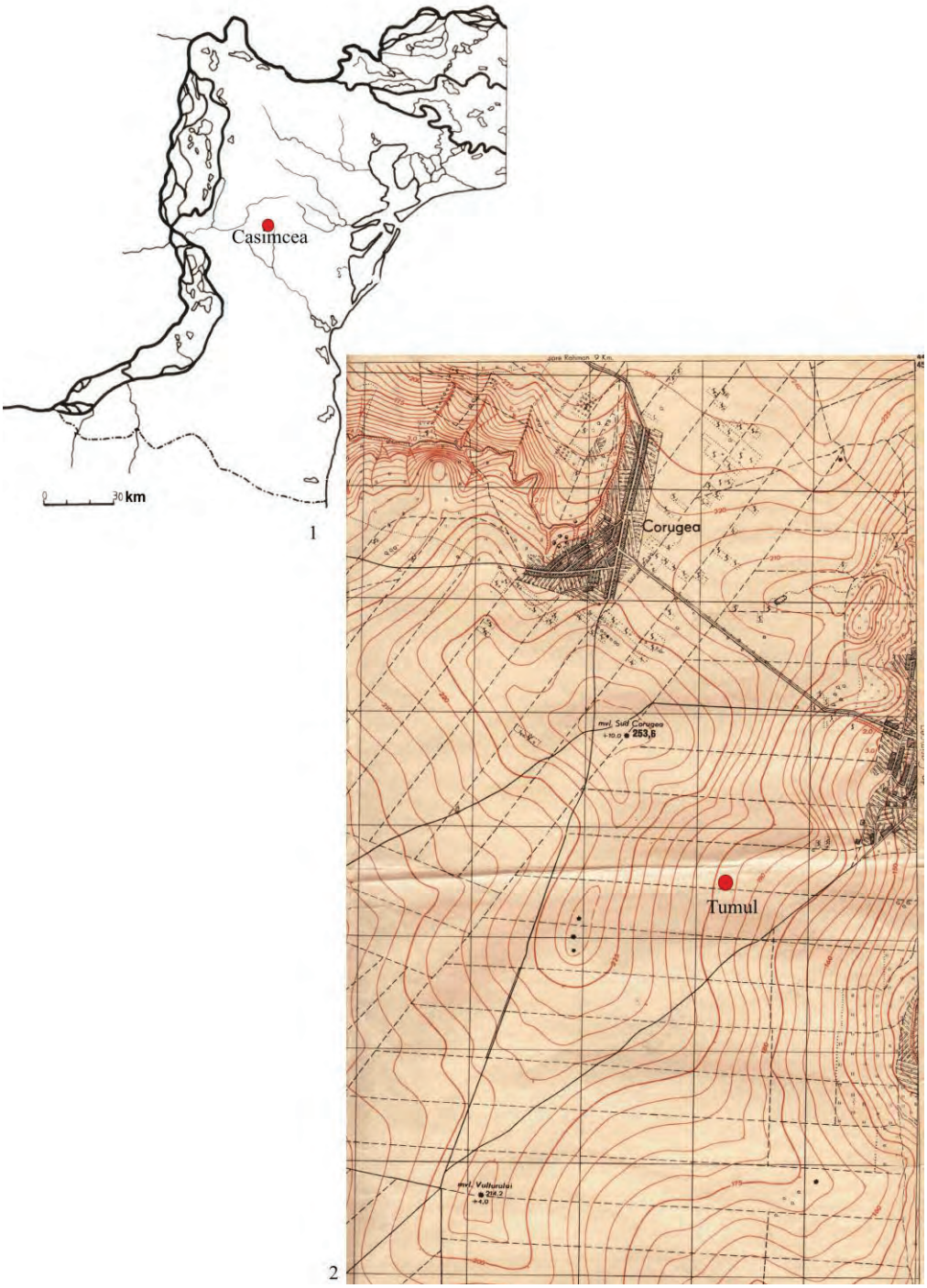

Fig. 1 – 1: Harta Dobrogei/ Map of Dobruja;
2: Localizarea geografică a tumulului/ The Geographical location of tumulus.

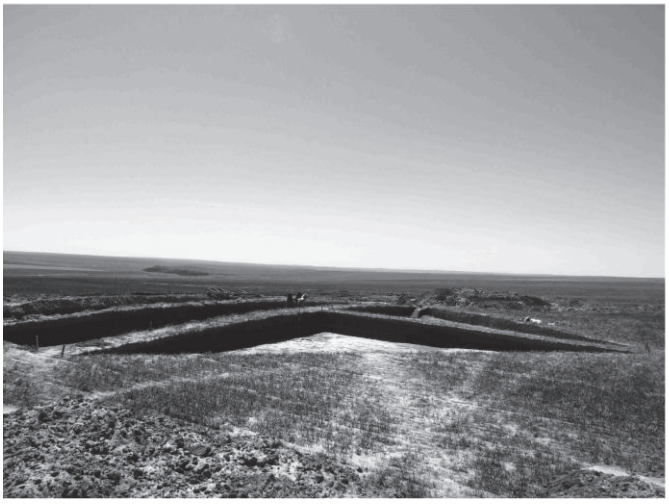

Fig. 2 – Aspecte din timpul cercetării / Aspects of the Research.

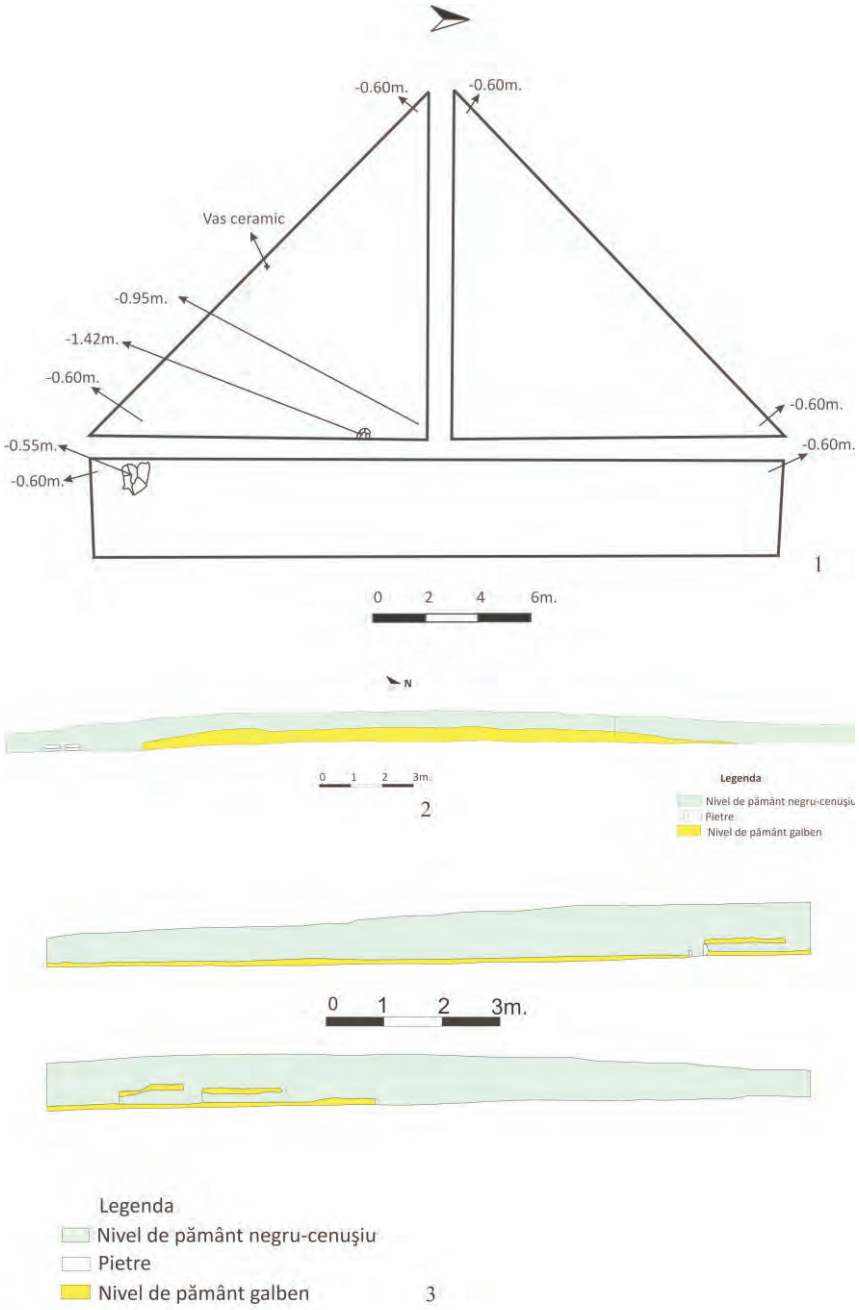

Fig. 3 – 1: Planul săpăturii/ The excavation plan; 2: Profilul vest S 0/S 0 Western's profile; 3: Profilul Est S1 și S2/ S1 and S2 Eastern's Profile.

1

2

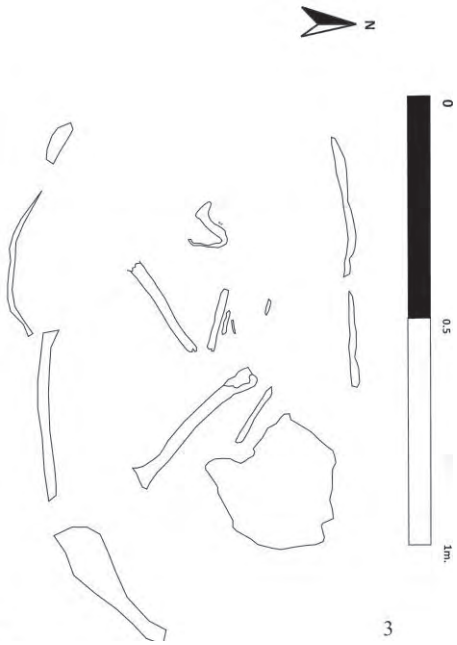

3

Fig. 4 – Mormântul descoperit în tumulul de la Casimcea/
The tomb discovered in the tumulus of Casimcea.

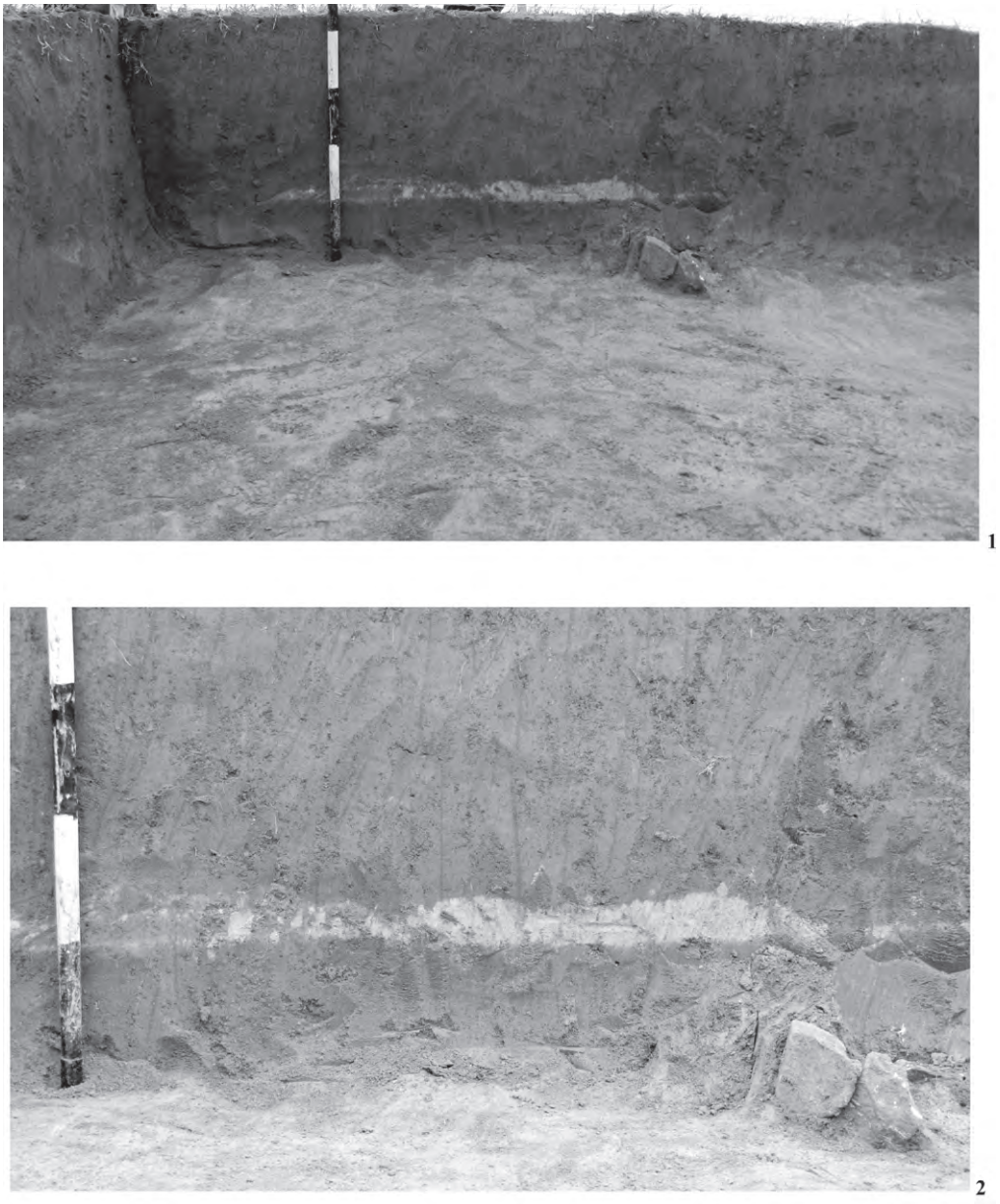

Fig. 5 – Profilul estic a secțiunii S1 – complexul 1 /
Eastern profile of section S1 – complex 1.

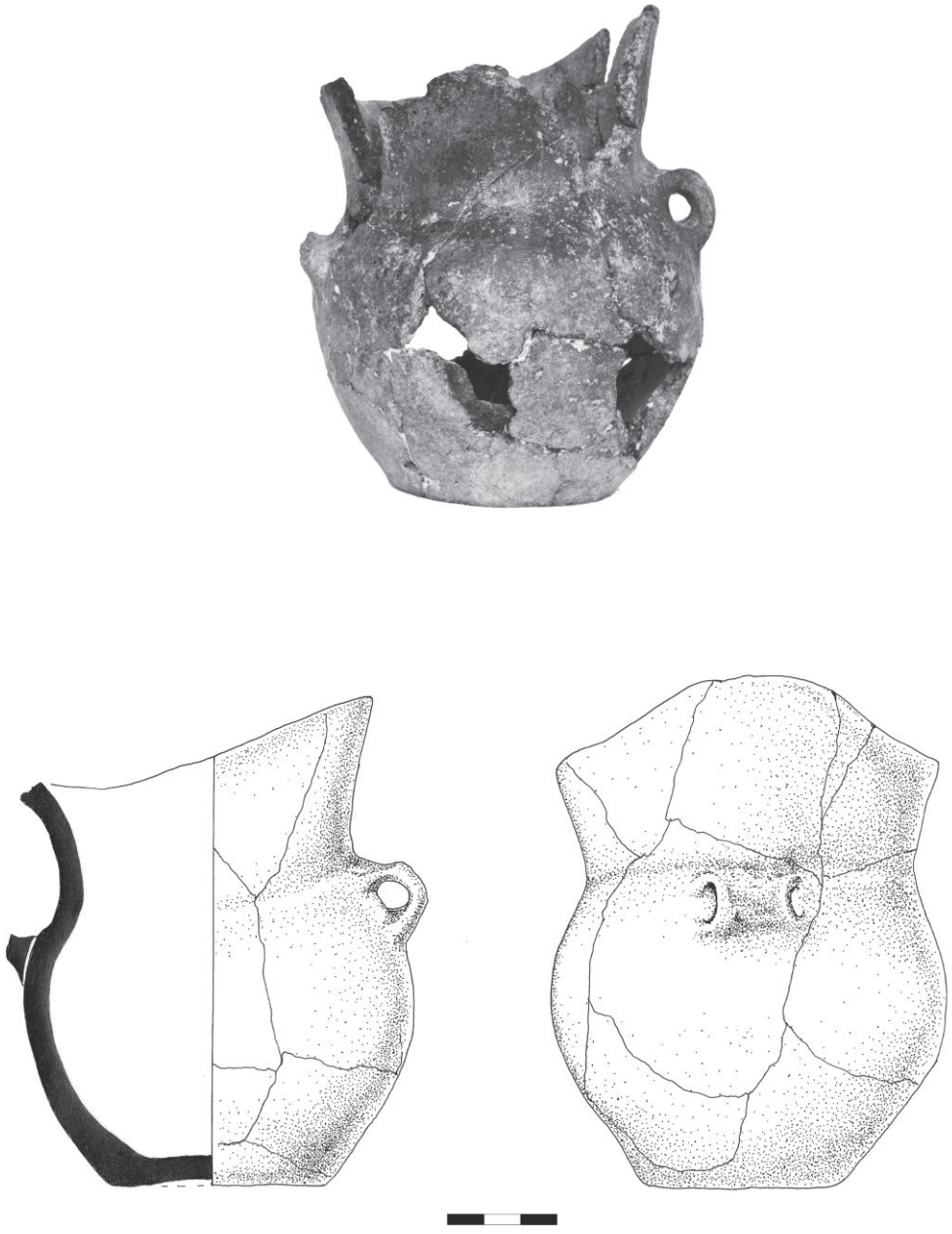

Fig. 6 – *Askos*.

ELEMENTE DE INFRASTRUCTURĂ TOMITANĂ: OBSERVAȚII PRELIMINARE ASUPRA REȚELEI STRADALE ÎN PERIOADA ROMANĂ ȘI ÎN CEA BIZANTINĂ TIMPURIE

Irina NASTASI[*]

Keywords: *Tomis, street network, Roman and Early Byzantine periods.*

Cuvinte cheie: *Tomis, rețea stradală, perioadele romană și bizantină timpurie*

Abstract: *This study focuses on the archaeological information achieved so far on the Tomis street network in Roman and Early Byzantine times. All the three coordinates that a street network consists of are analyzed here: urban streets, open spaces (plazas) and the main public area. One of the main aspects stressed in this study is the conservative attitude towards the urban planning in ancient Tomis – the orthogonal layout established in Hellenistic times was preserved in the peninsular area until the Early Byzantine period.*

Rezumat: *Acest studiu prezintă informația arheologică referitoare la rețeaua stradală tomitană în perioadele romană și bizantină timpurie obținută în urma cercetărilor întreprinse până astăzi. Sunt avute în vedere toate cele trei coordonate pe care o rețea stradală antică le comportă: străzi, piețe și piațete, spațiul public principal. Unul dintre aspectele importante subliniate în acest studiu este conservatorismul practicat de tomitani în ceea ce privește planul urbanistic al orașului – dispunerea ortogonală stabilită în perioada elenistică a fost conservată în partea peninsulară până în perioada bizantină timpurie.*

1. Introducere

Urbanismul este privit astăzi ca "ramură a arhitecturii care proiectează și planifică lucrările de construire, de sistematizare, de resconstruire sau de restructurare a unei așezări omenești (oraș, sat etc.), împreună cu complexul de măsuri social-economice, tehnice, igienice care se iau în vederea satisfacerii necesităților materiale și social-culturale ale noilor așezări"[1]. Un element

[*] Irina NASTASI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Piața Ovidius nr. 12, Constanța; irina.nastasi@gmail.com

[1] *Dicționarul enciclopedic*, vol VII, București, 2009, vocea *urbanism*.

important în orice demers de planificare urbană îl deține infrastructura care va deservi funcționarea corectă și îndelungată a ansamblului urban.

Elemente de infrastructură, în accepțiunea termenului de facilități minime de funcționare a unei societăți într-un mediu urban, accepțiune preferată de James Crow[2], în pofida celei referitoare strict la căile de comunicație sau practic componentele strict tehnice ale scheletului urban și rural actual, ar fi cele care privesc asigurarea unui teren stabil pentru aria urbană (nivelări, terasări), asigurarea unor condiții de igienă generală prin construirea de sisteme de canalizare, punerea la dispoziția locuitorilor a unei cantități suficiente de apă potabilă (sisteme de aducțiune și stocare a apei potabile), elaborarea unei rețele stradale, amenajarea unor spații publice (piețe și piațete), asigurarea unei securități minime pentru dezvoltarea orașului (fortificarea printr-un sistem de incinte strategic dispuse).

Elementele de infrasctructură pot fi gândite și materializate, transpuse în teren, *a fundamentis* sau pot constitui parte integrantă a operațiunilor de restructurare urbană desfășurate într-o așezare pre-existentă. Orașele grecești de pe malul vestic al Mării Negre au făcut parte din a doua categorie, în cadrul schimbărilor petrecute de-a lungul perioadei romane și a celei bizantine timpurii. Astfel, peste o structură urbană elenistică, primele construcții romane s-au așezat perfect. Cel mai clar exemplu este oferit de incintele elenistice, care, atât în Tomis, cât și la Histria, au continuat să constituie principala centură a orașelor până spre secolul II p.Chr. Trama stradală oferă un alt astfel de exemplu, aceasta rămânând practic cel mai conservator element urbanistic în fostele colonii grecești. În general, sistemul ortogonal, aplicat în perioada elenistică în multe dintre coloniile grecești, a rezistat și a fost utilizat ca sistematizare a spațiului locuit, până în antichitatea târzie[3].

În această primă fază a cercetării privitoare la infrastructura tomitană în perioada romano-bizantină am ales să dezvoltăm subiectul legat de rețeaua stradală și spațiile publice, ambele aflate în strânsă legătură. În prezent nu există studii dedicate exclusiv acestui subiect, pentru orașul pe care îl avem în vedere. Cea mai recentă contribuție legată de sistemul stradal adoptat la Tomis a fost înaintată în 2010, într-un studiu general închinat orașului și are meritul de a fi utilizat documente moderne, care aduc noi confirmări în ceea ce a fost presupus și afirmat anterior.[4]

În momentul actual, deși datele privitoare la subiectul asumat sunt incomplete, este necesară centralizarea tuturor informațiilor furnizate de-a lungul timpului în rapoartele de cercetare publicate în CCA sau obținute din diferite alte surse auxiliare (arhiva fotografică a cercetărilor vechi din Constanța, "folclorul arheologic", planuri mai vechi etc.). Consultarea recentă a arhivei fotografice a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, fondul corespunzător cercetărilor de la Edificiul cu mozaic și anexelor alăturate, a completat imaginea de până acum cu încă două noi elemente importante pentru creionarea unor observații preliminare la nivelul rețelei stradale tomitane: o stradă situată la NV

[2] CROW 2007, p. 251-286.
[3] KARAGIORGOU 2001, p. 37-38 și p. 73-74.
[4] TOMA 2010, *passim.*

de Edificiul cu mozaic și o alee/stradelă situată la S de anexele târzii dintre edificiul amintit și *Lentiarion*.

Importanța centralizării informațiilor despre rețeaua de străzi dintr-un oraș constă în faptul că astfel se poate creiona o imagine asupra țesutului urban, departajării funcționale a spațiului, dar mai ales asupra mentalității unei comunități urbane care și-a ordonat aria ocupată de oraș în funcție de prioritățile și necesitățile cotidiene, aspectele morfologice ale spațiului avut la dispoziție și caracteristicile sociale, economice, culturale, politice. De-a lungul timpului au apărut diverse moduri de investigare[5] a subiectului amintit, multe dintre ele aplicabile în cazul unor orașe dezvelite exhaustiv sau măcar în bună parte. Desigur, obținerea unor astfel de rezultate în cazul unor orașe întemeiate cu acest statut este mai probabilă decât în privința unor așezări care au evolut spre statutul de oraș și au trecut prin prefaceri numeroase pe parcursul mai multor etape istorice. Spre exemplu, aplicarea unei astfel de metode în cazul Tomisului ar avea un caracter incomplet, rezultatele obținute neputând furniza date relevante. Forma urbană a sa a fost condiționată, în perioada avută în vedere, de o structură pre-existentă, de edificii timpurii a căror existență a continuat să ocupe spațiul interior al cetății, împingând construcțiile nou ridicate spre periferia orașului, și odată cu acestea și linia incintei tomitane. Prin urmare, poziționarea unui edificiu de importanță socială ridicat în imediata vecinătate a zidului de incintă nu poate fi contestată pornind de la principiile adoptate în utilizarea metodei amintite. Însă, sunt câteva concluzii pe care le putem trage în urma tratării sistemului stradal tomitan ca un întreg, în măsura informațiilor de care dispunem, și pe care le vom prezenta la finalul acestei contribuții.

2. Rețeaua stradală tomitană în lumina descoperirilor arheologice

Expresia "rețea stradală" cuprinde trei componente: străzi, piețe și spațiul public principal[6]. Prin urmare, orice referire la sistemul stradal al unui oraș trebuie să înglobeze toate cele trei coordonate. Din păcate dovezile arheologice tomitane sunt destul de slab reprezentate, mai ales în ceea ce privește spațiile destinate piețelor. Totuși, pe baza datelor obținute din diferite cercetări sistematice sau preventive, se pot formula ipoteze preliminare și cu privire la aceste aspecte.

2.1. Străzi sau stradele atestate arheologic la Tomis

Referirile epigrafice la rețeaua stradală tomitană sunt aproape inexistente. O singură inscripție pomenește actul de bunăvoință al unui binefăcător tomitan, care "a împodobit scumpul (său) oraș cu străzi largi"[7]. Termenul utilizat,

[5] Rezultate în urma încercării de definire a unor modalități de cuantificare și analiză sistematizată a caracteristicilor rețeleor spațiale, în special cu referire la cele stradale (se iau în calcul coordonate precum distanța - în număr de străzi - față de intrarea în oraș, distanța față de forum, numărul de intersecții etc.), cf. KAISER 2011, p.52-66.

[6] KAISER 2011, p.47.

[7] ISM II 102.

εὐρυάγυια, se mai întâlnește într-o altă inscripție tomitană, însă cu referire la un alt oraș, Neapolis din Syria[8]. Concluzionăm că la mijlocul secolului III p.Chr., de când datează inscripția, Tomis avea o rețea stradală bine conturată. Când a fost conceput planul acesteia și care au fost considerațiile avute în vedere în proiectarea și aplicarea sa nu se specifică nicăieri. Însă, mai multe detalii referitoare la morfologia sa și topografia generală a spațiului *intra muros,* ne oferă descoperirile arheologice.

Vom continua cu o prezentare a datelor cunoscute despre rețeaua stradală tomitană, cu referire la arterele funcționale în perioada romană și romano-bizantină.

În timpul cercetărilor preventive desfășurate în Constanța, au fost înregistrate traseele mai multor străzi antice (Fig. 1). În mare parte rezultatele acestor cercetări au fost analizare și publicate, însă pentru cele inedite ne putem baza și pe "elementele de folclor arheologic" și eventual pe constatări făcute pe teren.

a) Strada A (notată în continuare *a*[9]), identificată la Parcul Catedralei, cu direcția NV/SE, urmează panta ușoară spre mare. Lățimea totală este de 5 m. Prezintă trei faze de amenajare, databile în secolele IV-V p.Chr. Cea mai complexă reamenajare este ultima, cea făcută în secolul V p.Chr., contemporană cu ridicarea clădirilor cu ziduri legate cu mortar, care o flanchează pe latura de E. În acest moment strada *a* este pavată cu dale mari de calcar și este prevăzută cu canal median de scurgere a apelor pluviale, acoperit cu plăci de calcar. Canalul are lățimea de 1,10 m, iar adâncimea de 0,95 m și este alcătuit din plăci de piatră dreptunghiulare așezate pe cant. Lățimea sa demonstrează calitatea de canal colector, care stângea apa reziduală dintr-un cartier important.

b) Strada I (notată în continuare *b*), identificată tot la Parcul Catedralei, cu direcția NE/SV, se intersectează în unghi drept cu strada *a*. Se află în pantă spre *a* și este degajată pe o lungime de 24 m[10]. Este prevăzută cu un canal colector pe centru. În el se vărsa conținutul unor canale secundare, care adunau apele menajere din complexele adiacente străzii. Are un nivel roman timpuriu (secolele I-II p.Chr.) reprezentat de un pavaj din dale de piatră bine fixate în pământul galben. În secolele III-IV p.Chr. strada a fost însoțită pe latura de est de un trotuar, cu două faze de funcționare, alcătuit din blocuri de piatră de mari dimensiuni. Importanța acestei străzi este dată nu numai de trotuarul său și de canalul colector principal care o traversa, ci și de faptul că principalele clădiri care o flancau, respectiv X și T, au intrările situate pe laturile sale.

c) Artera surprinsă în săpăturile de pe strada Arhiepiscopiei, nr. 23, va fi denumită în continuare *c*. Amenajarea inițială a acesteia aparține probabil perioadei elenistice, când a fost aplicat sistemul ortogonal la Tomis, după cum o demonstrează un pavaj mai vechi, pe care îl suprapune și care pare să fi alcătuit o cale pietonală din perioada elenistică[11]. A fost reamenajată în contextul bogatei

[8] ISM II 188.

[9] În continuare străzile vor fi notate cu litere mici *a*, *b*, *c*, ... *p*, confom ordinii de prezentare în text.

[10] RĂDULESCU & SCORPAN 1975, p.38.

[11] PAPUC *et alii* 2001, p. 110.

activități de planificare urbanistică și ridicare de noi construcții în secolul IV p. Chr. Reamenajarea sa constă în pavarea liniei mediane a străzii cu plăci de calcar de mari dimensiuni, iar a laturilor cu pietre de dimensiuni mijlocii. Orientarea sa este NE/SV. Lățimea măsoară 5,25 m. Cea de-a doua reamneajare este plasată de autorii raportului de cercetare între secolele V-VI p. Chr. și este marcată de un strat de lutuială amestecată cu fragmente ceramice de mici dimensiuni care acoperă nivelul de dalaj.

Strada este flancată de trei complexe de locuire. Construcțiile cu aspectul cel mai ordonat și compact aparțin secolului IV p. Chr. Autorii săpăturii consideră că artera ar fi una secundară. Totuși, lățimea ei ar indica faptul că ne aflăm în fața unei artere importante, cu caracter public. Este foarte posibil ca între complexele de secol IV p. Chr. din jumătatea de V a săpăturii (A și B) să fi existat o altă arteră perpendiculară pe prima, cu aceeași lățime, orientată NV/SE (notată în continuare *c' (?)*). Această presupunere este susținută de prezența a două porțiuni de pavaj [12], lipsa de continuitate între structurile care o mărginesc și distanța dintre limitele celor două locuințe (A și B), care este egală cu distanța dintre B și C (deci cu lățimea străzii *c*). O porțiune de pavaj suprapune structura din secolele II-III, dezafectată în momentul construirii locuințelor ce aparțin secolului IV p.Chr. Pe pavajul superior s-a găsit o monedă de secol IV p.Chr. Având în vedere lipsa complexelor târzii din această zonă, precum și implantarea unei fântâni prin demantelarea unei porțiuni a zidului mai timpuriu, putem presupune existența în acest punct, în secolul V p.Chr., a unui spațiu public, deschis, într-un cartier târziu, care își pierduse strălucirea inițială. Prin urmare, caracterul public al străzii *c' (?)* s-a păstrat și în periaoda târzie.

Astfel, cu aceste două artere perpendiculare (în cazul în care se va dovedi că și *c' (?)* este o arteră și nu un simplu spațiu interior pavat), descoperite în săpătura de pe strada Arhiepiscopiei și cele două, *a* și *b*, din Parcul Catedralei, s-ar putea determina suprafața unei insule din această zonă a orașului. Prin măsurarea distanței dintre *c* și *b* și pe cea dintre *c' (?)* și *a* ar rezulta o parcelă de teren cu laturile de aproximativ 54 m și 36 m. Parcele cu un raport al laturilor similar se întâlnesc la Cnidos și Palmira.[13] La Histria, de asemenea, după modelul Miletului, precum propune Al. Ștefan[14], străzile romane timpurii, sunt trasate la distanțe de 30 m sau multiplu de 30 m (60 m, 90 m), adică multiplul a 100 picioare romane.

d) În timpul cercetărilor preventive desfășurate în punctul Str. Constantin Brâncoveanu, nr. 1, în anul 2006, a fost surprins traseul unei stradele cu pavaj din dale de piatră, datată în raportul arheologic în secoului II p.Chr., pe baza unui opaiț din prima jumătate a secolului II p.Chr., găsit în nivelul de distrugere de deasupra zidurilor care o flancau[15]. Stradela era lată de 2 m și orientată NV/SE, asemeni străzii *a* din Parcul Catedralei. Nu se cunosc date despre funcționarea spațiului înainte de amenajarea stradelei, însă, zidul demantelat, aflat sub una dintre laturile sale, încadrat tot în perioada romană timpurie indică același mod de organizare a spațiului urban, cu construcții cu aceeași orientare în zona

[12] PAPUC *et alii* 2001, p. 110.
[13] MARTIN 1956, p. 123.
[14] ȘTEFAN 1974, p.39-51.
[15] PAPUC *et alii* 2006.

peninsulară și sprijină ipoteza existenței unei căi de acces pe același traseu, eventual mai înguste.

Se remarcă absența unor structuri constructive anterioare perioadei romane timpurii. Singura urmă antică surprinsă în spațiul destinat cercetării este o groapă clopot, cu material elenistic, datată printr-o ștampilă sinopeeană din subgrupa V B, corespunzătoare intervalului cronologic 252-243 a.Chr.). Situația nu este surprinzătoare. Perioada cuprinsă înitre secolele III a.Chr. și I p.Chr., asimilată în săpăturile din Parcul Catedralei nivelului VII, este foarte slab reprezentată în peninsula tomitană, nivelul amintit având caracter discontinuu și în celelalte săpături din aria amintită.[16] Stradela face parte dintr-o arie mai retrasă a cartierului rezidențial din centrul peninsulei tomitane. Străzile principale, late de aproximativ 5 m, delimitau zona importantă a acestui cartier, marcată probabil și de situarea în vecinătatea portului vechi.

e) Strada situată la E de Edificiul cu mozaic (Fig. 2), care cobora cu siguranță până spre port, după cum o demonstrează canalul situat pe mijlocul său. Acesta nu avea altă posibilitate de joncționare pe terasa mediană (unde nu exista niciun fel de canal), ci intra probabil în canalul colector care trecea prin fața încăperilor boltite de pe nivelul cel mai de jos al Edificiului. Era orientată NE/SV, asemeni străzii *b*.

Această cale de acces spre port a existat cu siguranță și în momentul începerii funcționării edificiului cu mozaic, însă canalul și pavajul cu dale mari de calcar pot fi amenajări mai târzii. Orientarea, sa este aceeași cu cea a străzii *b* din Parcul Catedralei, ceea ce pledează pentru plasarea amenajării inițiale într-o perioadă contemporană cu amenajarea rețelei stradale din peninsulă. Acest aspect este unul extrem de important deoarece indică **un model urbanistic unitar** conservat pe parcursul mai multor secole în zona cea mai veche a orașului Tomis. De asemenea, strada *e* marchează limita continentală a organizării urbane ortogonale, fiind cea mai apropiată de linia presupusă a incintei elenistice. De la această limită, spre partea continentală a orașului roman planimetria stradală se schimbă. În fosta zonă *extra muros*, inclusă în spatele incintei romane timpurii, străzile au o orientare diferită, N/S, E/V.

Reamenajarea străzii *e* și construirea canalului sunt strâns legate de reparațiile și adăugirile efectuate pe latura de NE a Edificiului cu mozaic – canalul boltit și blocarea intrării. Corespondența cu Parcul Catdralei și cu cele două străzi perpendiculare cercetate acolo, *a* și *b*, plasează acest moment în prima parte a secolului V p.Chr., datare susținută pentru canalul boltit și în carnetele de șantier și în succintele publicații apărute până în acest moment, dar și de observațiile făcute la nivelul mozaicului pavimentar. Se remarcă, deci, funcționarea sa într-un interval cronologic larg.

f) Artera orientată E/V surprinsă în săpătura arheologică preventivă efectuată pe strada Sulmona, nr. 7, într-un nivel de locuire ce aparține perioadei secolelor IV-VI p.Chr.[17] Este placată cu dale mari de piatră, așezate peste un strat de pământ amestecat cu mortar de culoare roz, provenit probabil din construcția adiacentă sau din timpul amenajării canalului, orientat N/S, care taie

[16] RĂDULESCU & SCORPAN 1975, p.25.
[17] BUCOVALĂ 1998, p.180.

perpendicular strada. Canalul este construit în aceeași tehnică precum cel adosat peretelui de NE al edificiului cu mozaic, respectiv din piatră legată cu mortar de culoare roz și cu boltă din cărămidă[18]. Resturile antice sunt conservate în continuare în beciul construcției care s-a ridicat pe terenul respectiv, după descărcarea sa de sarcină arheologică. Nivelul căruia îi aparțin aceste construcții – canalul și zidurile groase, legate cu mortar roz și foarte atent fățuite – a suferit o distrugere violentă. Probabil că jgheabul paralel cu acest canal a fost construit după distrugerea primului, în a doua jumătate a secolului VI p.Chr. – începutul secolului VII p.Chr., după cum consideră autorul cercetării [19]. Și acest jgheab se încadrează planului urban din această parte a orașului, orientat după axele N/S și E/V, demonstrând continuitatea funcționării lui până la începutul secolului VII p.Chr.

g) Strada de secol IV p.Chr., refăcută în a doua jumătate a secolului VI p.Chr., înregistrată în timpul săpăturilor din zona teatrului Fantasio. Strada avea orientarea E/V, iar în prima perioadă de funcționare măsura, în lățime, 4 m. Din a doua fază au fost surprinse câteva dale de calcar din placajul care o acoperea. Pe toată perioada funcționării (până în prima parte a secolului VII p.Chr., această arteră a fost flancată, pe tot traseul ei (atât cît a putut fi degajat), de structuri de locuire cu orientare identică (N/S, E/V).[20]

h) Artera principală de intrare în oraș prin Poarta Mare - lățimea ei pe porțiunea surprină, respectiv cea de pe axa intrării în oraș, este de 10 m. Probabil în interiorul cetății aceasta se îngusta; lățimea unei artere în dreptul porții coresunde de obicei lățimii sale *extra muros*, mult mai mare decât prelungirea sa din spațiul *intra muros*[21]. Era alcătuită din dale de piatră de mari dimensiuni: 1,10 m x 0,60 m x 0,20 m. Deschiderea porții era orientată către NV; prin urmare și orientarea străzii care intra în oraș se poate presupune a fi aceeași, respectiv NV/SE, cotind ușor spre interiorul orașului, după forma pe care o capătă faleza aici; se ajunge astfel în interior la un traseu N/S, presupus pe baza orientării celui mai timpuriu edificiu public de aici, amfiteatrul. În timpul cercetărilor arheologice făcute asupra căii de acces în cetate au fost înregistrate minimum trei niveluri constructive, ceea ce arată că această arteră a fost utilizată pe o perioadă lungă de timp, fiind probabil cea care lega Tomisul de Histria[22]. Strada a fost utilizată până în prima parte a secolului VII p.Chr.[23]

i) strada care pătrundea în oraș prin poarta de NE a incintei; pe porțiunea pe care a fost surprinsă, respectiv între cele două turnuri, de-a lungul căii de acces în cetate, măsura aproximativ 4 m lățime [24]. Este lățimea tipică unei străzi publice

[18] BUCOVALĂ 1998, p.181.
[19] BUCOVALĂ 1998, p.184.
[20] PAPUC *et alii* 2009, p. 290-292.
[21] KAISER 2011, p.50.
[22] CANARACHE 1961, p.20.
[23] Viețuirea târzie din această zonă este marcată prin descoperirea în zona porții și în cea a porticului bazilicii a unor monede de la Mauricius Tiberius și Phocas, cf. RĂDULESCU 1991, p.34.
[24] Lățimea intrării măsoară 4,34 m (cf. RĂDULESCU 1991, p.83), ceea ce presupune că artera care pătrundea prin ea în oraș ar fi trebuit să fie cu câțiva centimetri mai îngustă.

într-un oraș roman[25], iar la Tomis, confirmată și în alt punct[26]. Era orientată N/S.

j) Strada care pătrundea în oraș prin poarta de lângă teatrul Fantasio (poarta de SV), avea lățimea de aproximativ 4 m (distanța măsurată în punctul de deschidere minimă a intrării, între cele două canate)[27].

k) Dalele mari de piatră surprinse în timpul cercetărilor în punctul în care strada I.L. Caragiale (astăzi str. Traian) întretăia traseul incintei bizantine, deși deranjate, par să fi făcut parte din pavajul unei străzi mari. A. Rădulescu presupune că ar fi vorba despre drumul care lega Tomis de Callatis, care ar fi străpuns incinta în acea zonă, iar blocurile masive de piatră găsite în aceeași săpătură ar proveni de la poarta prin care trecea această arteră[28].

l) În zona termelor romane de pe strada Revoluției (fostă Karl Marx), un canal colector orientat N/S pare să fi fost dispus de-a lungul unei stradele cu aceeași orientare, într-un cartier cu construcții orientate după axele N/S și E/V[29]. Stradela a fost blocată într-o perioadă târzie.

m) De la SE de treptele care făceau legătura dintre terasele superioare ale edificiului cu mozaic, spre *lentiarion*, de-a lungul celor trei încăperi longitudinal dispuse pe panta falezei, exista probabil, o stradelă care făcea legătura dintre piațeta din fața celor 11 depozite boltite și alte spații comerciale situate spre SE, tot de-a lungul falezei, care în această zonă cotește ușor spre S. După orientarea încăperilor din apropierea *lentiarion*-ului, spre NV, se poate presupune că această stradelă nu se înfunda într-un front de clădiri, ci continua, cotind spre SSV, asemeni falezei, spre artera principală, la care ne vom referi în cele ce urmează (punctul *n*).

n) În fața încăperilor boltite situate pe terasa inferioară, adică la nivelul de călcare al zonei portuare, se întinde o arteră, despre a cărei lățime nu avem cunoștință, prevăzută cu canal boltit. Poate fi vorba de artera care însoțea linia țărmului, ajungând până la ieșirea din oraș, prin poarta dinspre Callatis.[30] Ipoteza este susținută de orientarea altor construcții situate pe terasa inferioară spre port, prin urmare spre o cale de acces importantă: basilica de la poarta 1, edificiul cu *lentiarion* și încăperile aflate în fața sa și mult mai spre V, edificiul cu scară. Prin urmare, străzile *n* și *k* ar face parte din una și aceeași arteră.

o) În săpăturile efectuate la SE de edificiul cu mozaic[31], în continuarea celor trei încăperi – anexe târzii ale edificiului cu mozaic -, a fost descoperit traseul unei alte căi de acces. Stradela nu s-a conservat în întregime, lățimea sa rămânând imposibil de precizat. Se observă însă traseul unui canal, de-a lungul feței exterioare a zidului de SV al complexului târziu. Canalul prezintă două faze de funcționare. În prima etapă pereții laterali și fundul sunt din cărămidă, iar

[25] În Britannia lățimea străzilor publice măsoară cel mai adesea 4,10m, cf. KAISER 2011, p.50.

[26] PAPUC *et alii* 2009, p.290-292.

[27] RĂDULESCU 1995-1996, p.84.

[28] RĂDULESCU 1995-1996, p. 83, n. 72.

[29] PAPUC 2005, p. 63.

[30] Drumul I cf. TOMA 2010, p. 69 și 72.

[31] Cercetare Maria Bărbulescu (Munteanu) 1974-1976, căreia îi mulțumim pentru cedarea spre valorificare a materialului arheologic și de arhivă corespunzător campaniilor arheologice din acest punct.

deasupra sunt așezate plăci de piatră de dimensiuni medii. Plăcile care îl acoperă, cele rămase, deoarece întreaga zonă este foarte deranjată, sugerează prezența unei stradele exterioare zidului de S al anexei C3, stradelă ce cobora spre port, intersectând-o pe cea care dădea în piațeta de pe terasa mediană a edificiului[32]. Din imagini se observă că ne aflăm în fața unei străzi în pantă, care venea dinspre nivelul superior al orașului și cobora lin spre port (Fig. 3).

p) Strada orientată NV/SE din săpătura de lângă fostul sediu al Băncii Naționale, filiala Constanța – cercetare inedită[33]; dispunerea în planul orașului, orientarea și deschiderea o pot plasa în continuarea arterei *h.* Până la publicarea materialului privitor la această cercetare apartenența celor două segmente, *h* și *p*, la aceeași arteră principală rămâne o ipoteză de lucru.

2.2. Spații publice

În ceea ce privește spațiile publice, cu siguranță existau mai multe piețe sau piațete în orașul romano-bizantin. Una ar fi fost piața centrală în jurul căreia au fost ridicate în secolul IV p.Chr., dar și mai târziu edificii publice: edificiul cu mozaic, sala cu mozaic de pe faleza opusă, o construcție cu sistem de încălzire situată la NE de edificiul cu mozaic (descoperită în timpul practicării unui șanț pentru sistemul de canalizare pe strada Vasile Canarache), complexul de clădiri de pe strada Revoluției din 22 Decembrie 1918.

Pentru caracterul public al acestei zone pledează și numărul mare de căi de acces spre galeriile subterane, adică fântânile dispuse în chiar centrul pieței Ovidiu de astăzi. În același timp piața Ovidiu respectă și indicațiile topografice vitruviene, conform cărora, într-un oraș-port maritim *forum*ul trebuie situat în apropierea portului. Un alt indiciu ar fi și învecinarea străzii *h* (de mari dimensiuni, suprapusă parțial de strada Mircea cel Bătrân de astăzi, care a fost surprinsă și în cercetările de la Basilica episcopală și care probabil intra în cetate prin Poarta Mare) cu acest spațiu, care respectă o altă recomandare privitoare la permiterea accesului vehiculelor în *forum*[34].

Existența unei *agora* este atestată în perioada elenistică printr-o mențiune epigrafică, într-un document datat între sfârșitul secolului II-începutul secolului I a.Chr.[35]. Dacă a fost păstrat pe același spațiu și în perioada romană este dificil de estimat. Conservarea sistemului stradal ar susține această posibilitate, însă apropierea sa de vechiul traseu presupus al incintei elenistice[36], ar pleda mai mult

[32] Vezi mai jos informațiile referitoare la piațeta de pe terasa mediană a Edificiului cu mozaic.

[33] Cercetare efectuată de Tr. Cliante, Gh. Papuc; inedită.

[34] Livius 1.48.5-7; 9.30.9, apud KAISER 2011, p.29, n.103.

[35] ISM II, 5.

[36] Planul ortogonal care respectă orientarea longitudinală NE/SV, inclusiv în perioada bizantină timpurie, își are limitele pe latura dinspre oraș a pieței Ovidius. În afară de strada de la NV de Edificiul cu mozaic, care păstrează orientarea amintită, în săpăturile executate în vederea reînnoirii sistemului de utilități din zonă, pe strada Vasile Canarache, pe linia treptelor care separă clădirea cu nr.13 de fosta agenție CFR, au fost identificate zidurile unei construcții în tehnica *opus mixtum*, care păstra orientarea pe axele NE/SV, respectiv NV/SE (săpătură Tr. Cliante, O. Mitroi, în anul 2012). Acestea ar fi ultimele urme

spre o plasare a principalului spațiu public în perioada corespunzătoare mai spre SE (adică mai spre centrul orașului elenistic).

Al doilea spațiu public de care avem cunoștință, mult mai restrâns și cu o utilizare strâns legată de clădirea în fața căreia se situa, este piațeta din fața încăperilor boltite de pe terasa mediană a Edificiului cu mozaic.

De asemenea, urmele unui pavaj care însoțea exteriorul absidei basilicii mici din sectorul de vest, par să plaseze, fie anterior acesteia, fie concomitent, după cum consideră autorul descoperirii, un spațiu destul de larg, pavat[37]. Dacă acesta avea caracter public sau aparținea interiorului unei anexe a basilicii mici este greu de spus. Însă, orientarea celor două basilici, contemporane, poate sugera prezența unui spațiu deschis în partea frontală (al treilea), care să se continuie cu o arteră spre o presupusă ieșire din oraș în această zonă [38].

În apropierea punctului Sulmona, nr. 7, autorul cercetării presupunea existența unui spațiu public deschis – "o piațetă sau o sursă publică de apă potabilă"[39], spre care se îndrepta strada orientată E/V. În anul 2012, în timpul unei cercetări preventive, desfășurată în spatele clădirii a cărei ridicare a prilejuit săpătura din anul 1994, au apărut două puțuri legate probabil de galeriile subterane, sursa de apă a locuitorilor Tomisului. Urmele antice erau profund deranjate de clădirile moderne ridicate aici, însă existența acestor două "fântâni" la o mică distanța una de cealaltă ar putea fi legată de presupunerea lui Mihai Bucovală cu privire la existența unei piațete în zonă.

Treptat, marile deschideri publice sau porțiuni din străzile orașelor din vestul Pontului Euxin, încep să fie ocupate de construcții private, nemaiținându-se cont, în mare parte, de planificarea urbanistică inițială[40].Fenomenul de invadare a spațiului public se înregistrează în mai multe centre urbane dobrogene printre care și Tomis în secolul VI p.Chr.[41], Histria, în ultimul sfert al secolului VI p.Chr.[42], Argamum[43] și Tropaeum Traiani, în urma creșterii demografice dintre

ale respectării planului ortogonal elenistic. La NV de acestă linie începe o orientare diferită a construcțiilor, posibilă numai în contextul extinderii spațiului protejat de incintă. Cel mai apropiat exemplu de acest fel este oferit de săpătura de pe str. Sulmona, nr. 7, cf. BUCOVALĂ 1998, punct situat între liniile pe care Andrei Aricescu propunea localizarea incintei elenistice, respectiv a celei romane timpurii, cf. ARICESCU 1972, p. 439-446 și ARICESCU 1977, p. 155-156. Elementele de planimetrie prezentate sprijină, prin urmare, ipoteza existenței separate, în timp și în spațiu, a unei incinte elenistice și a uneia romane timpurii, opusă ipotezei lui Vasile Barbu, conform căreia ar fi existat o singură fortificație, construită în perioada elenistică, funcțională și în perioada romană timpurie, cf. BARBU 1961, p. 204; privitor la incintele tomitane vezi și BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 33, 71-72 și n. 468.

[37] RĂDULESCU 1966, p. 27.

[38] Natalia Toma plasează o presupusă poartă în apropierea basilicilor, alta decât cea prin care trecea drumul spre Callatis și care s-ar fi aflat mai spre SV de basilici, cf. TOMA 2010, p. 68-69.

[39] BUCOVALĂ 1998, p.198.

[40] CUSTUREA & NASTASI 2013, p. 324.

[41] Fenomenul este reprezenat la Tomis de ridicarea anexelor de pe terasa mediană a Edificiului cu mozaic, de îngustarea capătului de NE al străzii *b* din Parcul catedralei și de blocarea străzii *l*.

[42] MUNTEANU 2011, p. 33.

[43] TOPOLEANU 1999, p. 201.

sfârșitul secolului V p.Chr. și prima jumătate a secolului VI p.Chr.[44] Sigur, evenimentul nu este unul nou, ocuparea spațiilor publice de construcții parazitare fiind întâlnit în perioadele de criză și în lumea greacă[45], însă este, și în această perioadă, un exemplu de degradare a unei concepții urbanistice unitare.

3. Concluzii

Pentru perioada romană, chiar până spre sfârșitul secolului V p.Chr., zona peninsulară, cea mai veche parte a orașului antic, pare să păstreze organizarea spațiilor rezidențiale specifică orașului grecesc. Aceasta se prezintă sub forma unor artere cu lățimi diferite (străzile principale au o lățime de aproximativ 5 m, iar cele secundare, stradelele, de aproximativ 2 m[46]), care prin direcțiile ordonate, perpendiculare unele pe celelalte, țes o rețea stradală, care organizează spațiul locuit după sistemul ortogonal.

Săpăturile din Parcul Catedralei au înregistrat utilizarea celor două străzi *a* și *b* pe perioade lungi de timp, iar orientarea locuințelor grecești de sub nivelurile romane, conservate pe porțiunea cercetată, trădează aceeași organizare spațială deja din perioada elenistică. Același rezultat a fost obținut și în timpul cercetărilor desfășurate puțin mai sus de Parcul Catedralei, pe strada Arhiepiscopiei, nr.23.[47] Ambele săpături au evidențiat o organizare de tip ortogonal, cu străzi orientate NV/SE și NE/SV, care împărțeau peninsula în loturi regulate. Străzile au funcționat pe aceeași traiectorie, cu diverse reparații, până în secolul VI, dacă nu cumva până la începutul secolului VII p.Chr. (straturile de locuire târzie au fost rase în timpul nivelmentului pentru ridicarea catedralei). Conservarea planului ortogonal implantat în perioada elenistică până în perioada romană și chiar romano-bizantină este specifică pentru orașele grecești care au beneficiat de acest tip de cadastrare și care au prezentat o continuitate de viețuire în aceste perioade. Larisa, capitala Thessaliei, a păstrat organizarea hippodamică și în perioada romană, când străzile elenistice au fost pavate cu marmură (în timpul lui Augustus) și au fost prevăzute cu un sistem de canalizare (sec. II p.Chr.) [48]. Tot în Thessalia, orașul-port Demetrias conservă planul ortogonal din perioada elenistică până în antichitatea târzie [49]. Callatis, care a cunoscut același tip de cadastrare între secolele IV – III a.Chr., are axele stradale cu aceeași orientare ca cele din peninsula Tomisului, respectiv NV/SE și NE/SV[50].

Odată cu exinderea orașului străzile nou construite par să respecte, pe lângă topografia generală a terenului, inițial *extra muros*, direcția sau poziționarea față de arterele corespunzătoare. O parte din drumul principal, care lega Tomis de

[44] BARNEA 1977, p. 267-268.

[45] După încheierea războaielor medice zona de NE a agorei ateniene a fost ocupată de ateliere diverse, iar pentru trecerea acestui spațiu înapoi în proprietatea statului a fost necesară expulzarea noilor proprieteari, la sfârșitul secolului V a.Chr., cf. MARTIN 1956, p. 49.

[46] Situație înregistrată și în alte orașe, spre exemplu la Sagalassos, cf. GIORGI 2007, p.339.

[47] PAPUC *et alii* 2001, p.108-110.

[48] KARAGIORGOU 2001, p.38.

[49] KARAGIORGOU 2001, p.74.

[50] ALEXANDRU *et alii* 2012, p.441.

Histria, se transformă acum într-o arteră importantă, în spațiul interior al fortificației târzii, fiind amenajată corespunzător. De presupus că același lucru s-a întâmplat și cu drumul care pornea din cetate spre Callatis. Străzile construite în noua parte *intra muros* (de după construirea primei faze a incintei romano-bizantine) converg către piața Ovidiu, ca urmare a condițiilor de relief. Sistemul ordonat din zona peninsulară este completat, începând cu secolul II p.Chr., odată cu construirea incintei romane timpurii, de o rețea stradală organizată diferit, cu axul străzilor principale orientat probabil după porțile de intrare în cetate.

*

Prin urmare, specificul tomitan în ceea ce privește rețeaua stradală comportă următoarele elemente:

- plan de sistematizare adoptat în perioada elenistică, după modelul ortogonal;
- continuitate în păstrarea planului ortogonal până spre sfârșitul funcționării urbane a Tomisului;
- ”ruperea ” ritmicității planului elenistic în momentul extinderii spațiului locuit, prin mutarea progresivă a incintei romane spre partea continentală; străzile care depășesc presupusa linie marcată de incinta elenistică au orientare diferită față de a celor din spațiul *intra muros* elenistic (strada *f*);
- prezența ”contaminărilor” târzii, reprezentate de străzi sau stradele implantate în planul elenistic, fără a ține cont de acesta, ci de specificul ocupațional al zonei pe care o deserveau și mai ales de relieful acesteia (stradela *o*, clădirea romano-bizantină orientată N/S din zona Str. Profesor Doctor Ion Cantacuzino sau construcțiile descoperite la ridicarea blocului L12 de pe strada Revoluției);
- schimbarea adusă în planimetria orașului romano-bizantin, în cea mai conservatoare parte a sa, prin implantarea cartierului din zona Hotelului Palace și a străzii Karl Marx (actuala stradă Revoluției), cu structuri orientate N/S și E/V, poate fi pusă în legătură cu ridicarea basilicii cu criptă, a cărei orientare a influențat și organizarea construcțiilor adiacente;[51]
- este posibil ca ecouri ale organizării urbane din spațiul peninsular (cu limita pe latura dinspre oraș a Pieței Ovidius), să se fi extins în perioada romană și peste această limită, după cum o arată nivelul cel mai vechi descoperit în timpul săpăturilor de pe strada Sulmona, nr.7, căruia îi aparțin structuri orientate NV/SE, suprapuse, după demontare, de construcții cu orientare clară E/V (strada *f*), datate între secolele IV-VI p.Chr.

*

Aceste observații preliminare vor putea fi augumentate în viitor, în măsura în care informațiile inedite provenite din alte cercetări preventive tomitane vor

[51] Elemente care au fost puse în legătură cu existența unui palat episcopal– Comunicare prezentată de Gh. Papuc în cadrul Sesiunii Internaționale Pontica, Constanța, 2-3 Octombrie 2014.

vedea lumina tiparului. În același timp, pentru obținerea unei imagini cât mai apropiate de realitatea arheologică se impune completarea planului general al cetății cu noi coordonate, provenite din săpături sau măsurători topografice recente.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRU *et alii* 2012 - N. Alexandru, R. Constantin, M. Ionescu, *Callatis – stratigrafie, topografie și urbanism*, Pontica 45 (2012), p.437-463.

ARICESCU 1972 - A. Aricescu, *Despre zidul de apărare al Tomisului în vremea lui Ovidius*, Pontica 5 (1972), p. 439-446.

ARICESCU 1977 - A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

BARBU 1961 – V. Barbu, *Considérations chronologiques bassées sur les donées fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, StCls 3 (1961), p. 203-205.

BARNEA 1977 - I. Barnea, *Cetatea Tropaeum Traiani în lumina ultimelor săpături arheologice*, Pontica 10 (1977), p. 261-271.

BUCOVALĂ 1998 - M. Bucovală, *Raport preliminar privind cercetările arheologice cu caracter de salvare din Constanța, strada Sulmona, nr. 7*, Pontica 31 (1998), p. 171 – 200.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 - Livia Buzoianu & Maria Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic/ Historical and Archaeological Commentary*, Constanța, 2012.

CANARACHE 1961 - V. Canarache, *Tomis*, București, 1961.

CROW 2007 - J. Crow, *The Infrasctructure of a Great City: Earth, Walls and Water in Late Antique Constantinopole*, in: Luke Lavan *et alii* (eds.), *Technology in Transition A.D. 300-650*, Late Antique Archaeology, vol. 4, Leiden-Boston, 2007, p. 251-286.

CUSTUREA & NASTASI 2013 – G. Custurea & Irina Nastasi, *The End of Urban Life on the Dobroudjan Shore of the Black Sea in the 7th Century AD*, in: Flora Karagianni (ed.), *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East*, Thessalonike, 2013, p. 320-331.

KAISER 2011 - A. Kaiser, *Roman Urban Street Networks*, Routledge Studies in Archaeology, 2, New York-London, 2011.

KARAGIORGOU 2001 – Olga Karagiourgou, *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd – 7th century A.D.). The Archaeological Evidence*, teză de doctorat, Universitatea Oxford, 2001.

MARTIN 1956 – R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Paris, 1956.

MUNTEANU 2011 – Florentin Munteanu, *Contribuții la topografia Histriei romane târzii. I.*, SCIVA 62 (2011), 1-2, p. 23-44.

PAPUC 2005 - Gh. Papuc, *Aprovizionarea cu apă a cetății Tomis în epoca romană şi romană târzie*, Constanța, 2005.

PAPUC *et alii* 2001 – Gh. Papuc, Tr. Cliane, G. Talmațchi, I.-C. Dobrinescu, C. Băjenaru, *Constanța, jud. Constanța. [Tomis]. Punct: str. Arhiepiscopiei nr. 23,* CCA 2001, Campania 2000, p. 108-110.

PAPUC *et alii* 2006 - Gh. Papuc, Valentina Voinea, G. Neagu, *Constanța, jud. Constanța. [Tomis]. Punct: str. Brâncoveanu, nr. 1*, raport disponibil on-line la adresa http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=3639&d=Constanta-str-Brancoveanu-2006.

PAPUC *et alii* 2009 – Gh. Papuc, C. Băjenaru, L. Cliante, T. Potârniche, *Constanța, jud. Constanța. [Tomis]. Punct: Str. Mihai Viteazu f.n. (sediu OCPI Constanța),* CCA 2009, Campania 2008, nr.143, p. 290 - 292.

RĂDULESCU 1966 – A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de Vest al cetății Tomis,* Constanța, 1966.

RĂDULESCU 1991 - A. Rădulescu, *Recherches archéologiques récentes dans la périmêtre*

de la cité de Tomi, Etudes Byzantines et Post-Byzantines 2 (1991), p. 23-45.

RĂDULESCU 1995-1996 - A. Rădulescu, *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 83-93.

RĂDULESCU & SCORPAN 1975 - A. Rădulescu & C. Scorpan, *Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis (Parcul catedralei)*, Pontica 8 (1975), p. 9-54.

ȘTEFAN 1974 – S. Ștefan, *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei. Epoca romană (sec. I-III e. n.)*, RMM-MIA 2 (1974), p. 39-51.

TOMA 2010 – Natalia Toma, *Tomis – Kustendje – Constanța. Topografia antică tomitană în hărți și însemnări de călătorie din epoca modernă (sec. XIX – începutul sec. XX)*, Caiete ARA 1 (2010), p. 53-74.

TOPOLEANU 1999 – Fl. Topoleanu, *Argamum. Sector Bazilica II (1981-1994). Considerații preliminare privind locuirea romană târzie*, Materiale s.n. 1 (1999), p. 191-201.

ILLUSTRATION LIST:

Fig. 1. An approximate framing of street trajectories in the city plan of Tomis in Roman and early Byzantine periods, recorded so far in preventive research in Constanta.

Fig. 2. North-western view of *e* street. One can nottice the repaired part of its pavement, during one of the late phases in its existance. Photographical archives of MNHAC, cl. no. 8484.

Fig. 3. Secondary street *o* – channel situated under the street. One can nottice two functioning phases, as well as a more hightened level of the street during its second phase. Photographical archives of MNHAC, cl. no. 30983.

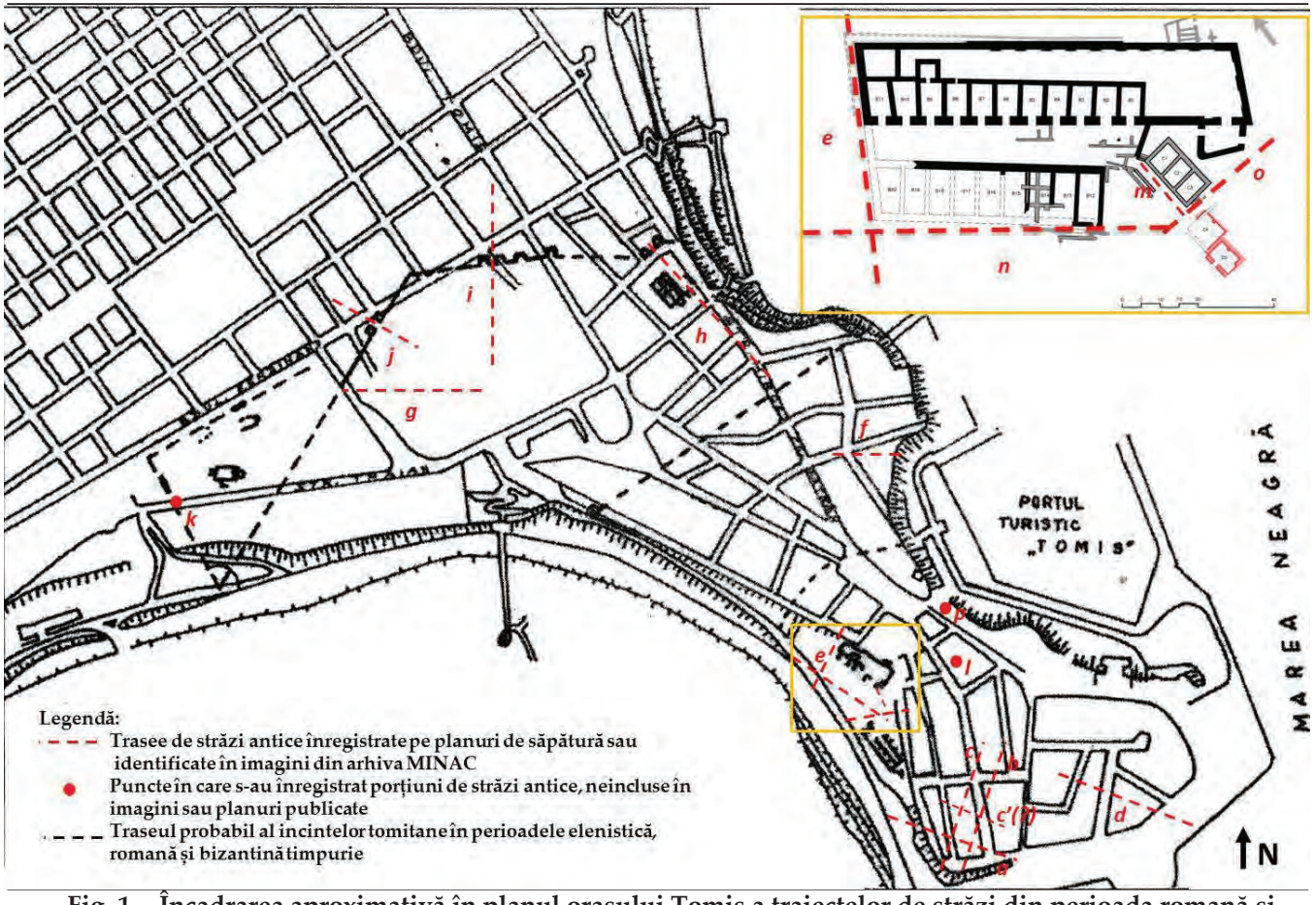

Fig. 1 - Încadrarea aproximativă în planul orașului Tomis a traiectelor de străzi din perioada romană și bizantină timpurie, înregistrate până în prezent în cercetările preventive din Constanța

Fig.2 - Strada *e* văzută dinspre NE. Se remarcă porțiunea de pavaj reparată într-o perioadă târzie. Imagine preluată din Arhiva fotografică a MINAC, cl. nr. 8484.

Fig. 3 - Stradela *o* – canalul situat sub nivelul ei. Sunt vizibile cele două faze de funcționare a acestuia, precum și înălțarea nivelului stradelei în cea de-a doua fază. Imagine preluată din Arhiva fotografică a MINAC, cl. nr. 30983.

NOI DESCOPERIRI DIN NECROPOLELE TOMISULUI (2014)

Octavian MITROI[*]
Constantin ȘOVA[*]

Keywords: *Tomis, Roman Age, Roman-Byzantine Age, inhumation grave.*
Cuvinte-cheie: *Tomis, epoca romană, epoca romano-bizantină, mormânt de înhumație.*

Abstract: *In May 2014, construction work on nr. 4 Griviţa Street in Constanţa led to the discovery of 13 burials. The excavation of only eight of them was possible, the others being only identified in the banks of the foundation pit, outside the limits of the property. One of the investigated tombs dates from the 3rd century AD. The other burials are Christian and, lacking any grave goods, the timespan in which they can be dated is wide (4th – 6th centuries AD).*
Rezumat: *În mai 2014, cu ocazia construirii unui imobil pe Str. Griviţa nr. 4, au fost descoperite 13 complexe funerare. Opt dintre acestea au putut fi cercetate, celelalte au fost numai identificate în malurile săpăturii de fundaţie, ele depășind limitele proprietății. Unul dintre mormintele care au putut fi cercetate datează din sec. III p. Chr. Celelalte complexe funerare sunt creștine, iar în lipsa obiectelor de inventar se datează, larg, în sec. IV – VI p.Chr.*

Cercetările arheologice ale căror rezultate fac obiectul acestui articol[1] au fost realizate în luna mai a anului 2014 cu ocazia unor lucrări de construcţie pentru un imobil situat pe strada Griviței nr. 4, în imediata apropiere a Poștei mari din municipiul Constanța. În pofida încheierii în prealabil a unui contract de supraveghere arheologică între comanditarul lucrării și MINA Constanța, excavarea cu mijloace mecanizate a fundației viitorului imobil a fost realizată în absența și fără înștiințarea personalului de specialitate, fapt ce a dus la afectarea,

[*] Octavian MITROI & Constantin ȘOVA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: ofidron@yahoo.com; e-mail: sova_costin@yahoo.com.

[1] Cercetările au fost desfășurate de un colectiv alcătuit din semnatarii acestui articol sub coordonarea dr. Constantin Chera căruia îi mulțumim pe această cale pentru acceptul de a publica materialele.

în proporții variabile, a majorității complexelor funerare și din păcate, cel mai probabil, la distrugerea completă a altora. Principalele distrugeri suferite de complexele arheologice au fost cauzate de săpăturile efectuate pentru subsolul clădirii, în formă de „L", din cadrul gropii de fundație (Fig. 1). Această săpătură a fost deschisă la adâncimea de aproximativ -2 m, unde apare și *loess-ul*[2] și a coborât până la - 3,20 m.

Zona afectată, ce a fost cercetată, se întinde pe o suprafață de aproximativ 250 m^2.

Stratigrafia și cronologia. Perimetrul lucrărilor prezintă o stratigrafie simplă, situație evidențiată cel mai bine pe profilurile laturilor de NV[3] (Fig. 2) și de NE (Fig. 3) unde săpătura a atins nivelul de -3,20 m.

Astfel, până la adâncimea de -0,90-1,00 m a fost secționat un strat de depuneri moderne în care erau prezente și fundații de clădiri cu aceeași încadrare cronologică. Între aceste cote și cea de aproximativ - 1,35 m, la care apare *pe cele două profiluri* menționate pământul viu (*loess*), se află un strat de pământ brun curat. Acest strat prezintă o coborâre de la N către S, fapt evidențiat atât de stratigrafia malului de NE, cât și de situația observată în cazul mormintelor M 2, M 3 și M 4 amplasate către marginea de SE a perimetrului și care erau, după caz, parțial sau total săpate în acest sol și nu complet în *loess* precum celelalte complexe sepulcrale situate mai la N. Stratul de pământ viu a apărut la cota de aproximativ - 1,35 m și a fost urmărit în adâncime până la - 3,20 m, la - 2,60 / - 2,80 m căpătând o densitate mai mare și o culoare ușor roșcată.

În grundul săpăturii s-au conturat două concentrări de complexe arheologice care au permis realizarea anumitor observații cu privire la cronologia utilizării în antichitate a perimetrului cercetat. Trebuie însă subliniat faptul că aceste două concentrări cuprind majoritatea, nu și totalitatea complexelor arheologice de orice natură (morminte și simple gropi) *surprinse în grundul săpăturii*, făcând abstracție de probabilitatea foarte mare, de altfel, a prezenței inițiale în perimetrul cercetat a altor complexe distruse complet de excavația subsolului viitoarei clădiri și care să fi descris un model diferit al dispunerii complexelor arheologice de pe suprafața cercetată. Prima dintre aceste două concentrări, alcătuită din gropile G 1 și G 2 și din mormintele M 5, M 7 și M 8 (Fig. 4), se afla aproximativ în centrul perimetrului vizat. Dintre aceste complexe, M 8, singurul mormânt cu inventar[4], se datează cel mai bine, respectiv la jumătatea sec. III p. Chr. Mormântul M 7, având orientarea V-E, fapt ce ne indică un defunct creștin, este cel mai târziu complex din cadrul acestei prime concentrări, el fiind practicat în umplutura gropii G 2 după încetarea utilizării acesteia.

A doua concentrare de complexe arheologice, alcătuită din mormintele M 2, M 3 și M 4, era situată la marginea de SE a perimetrului lucrărilor (Fig. 5). Dintre aceste complexe, M 4 este cel mai vechi, groapa mormântului neputând fi săpată fără deranjarea craniului defunctului din M 3, învecinat, care în momentul

[2] Adâncimile au fost măsurate de la o cotă zero convențională stabilită de constructor, situată deasupra nivelului real al terenului.

[3] Acesta a putut fi înregistrat grafic doar parțial, în zona subsolului, unde săpătura a fost adâncită cel mai mult.

[4] Vezi *infra*, p. 207-208.

descoperirii lui se afla *in situ*. Mormântul M 2 este cel mai recent complex arheologic din cadrul acestei a doua concentrări, groapa lui afectând M 3. Lipsa întregii jumătăți stângi, dinspre M 2, a scheletului de copil din M 3 (orientat V-E), fapt dificil de explicat pe baza unor procese naturale având în vedere starea de conservare foarte bună a restului scheletului, ne determină să presupunem că este posibil ca pentru groapa lui M 2 să se fi urmărit inițial o orientare V-E, apariția rămășițelor omenești din M 3, cu ocazia săpării gropii M 2, putând reclama o modificare a orientării acestuia în vederea evitării afectării suplimentare a mormântului mai vechi. Această situație nu trebuie să surprindă, în primele secole de creștinism existând, se pare, o anumită permisivitate față de orientarea în mod diferit a complexelor sepulcrale, în pofida preponderenței orientării V-E a mormintelor adepților noii religii. Inclusiv la Tomis, excepțiile în acest sens sunt bine documentate, chiar pentru tipul de mormânt cu cameră de acces și firidă[5]. Pe de altă parte, fragmentele de căniță globulară și de boluri, databile în sec. II-III p. Chr., descoperite în umplutura camerei de acces, nu reclamă plasarea complexului în același interval cronologic, tocmai datorită contextului amintit al descoperirii lor.

Prin urmare, G 1, G 2 și M 8 sunt cele mai vechi complexe descoperite cu ocazia acestei cercetări. Pe de altă parte, raportul cronologic dintre cele două gropi și mormânt nu poate fi stabilit cu mai multă precizie. Complexele G 1, G 2 și M 8 sunt săpate în loess și au aceeași cotă de conturare (aproximativ - 2,00 m), însă nu prezintă întretăieri care să indice raporturi anterioritate-posterioritate.

Aceste trei complexe reprezintă, probabil, o primă fază de utilizare a perimetrului, databilă, pe baza inventarului din M 8, în sec. III p. Chr. O a doua fază este reprezentată de celelalte morminte care au putut fi cercetate (M 1, M 2, M 3, M 4, M 5, M 6 și M 7), toate ale unor creștini ținând cont de orientarea V-E a majorității lor. În cadrul acestei faze s-au putut decela, în anumite situații, raporturi cronologice între complexe, respectiv anterioritatea lui M 4 față de M 3 și a lui M 3 față de M 2. Situația reprezentată de practicarea mormântului M 7 în groapa G 2, după abandonarea și colmatarea acesteia, contribuie de asemenea la ilustrarea existenței în antichitatea târzie a două faze de utilizare a perimetrului cercetat. Pe baza caracterului creștin al acestor morminte, a doua fază se datează, în lipsa unor elemente care să permită o încadrare cronologică mai precisă, în secolele IV-VI p. Chr.

Complexe descoperite

M 1. Mormânt de înhumaţie cu groapă simplă, rectangulară, distrus în cea mai mare parte în urma excavării mecanizate a subsolului viitoarei clădiri. Se mai păstra colțul de SV al gropii, iar din schelet craniul, humerus-ul drept și hemitoracele drept. Orientare V-E, cu craniul la V; scheletul în decubitus dorsal. Complexul, săpat în *loess*, s-a conturat la – 2,05 m, având următoarele dimensiuni[6]: L (p) = 0,70 m ; l (p) = 0,65 m ; h = 0,70 m. Fără inventar.

[5] LUNGU & CHERA - MĂRGINEANU 1982, p. 176 (M 6), 179 (M 24), 180 (M 37), 182 (M 46) ; CHERA – MĂRGINEANU & LUNGU, 1983, p. 217 (M1), 218 (M 2, M 4, M 8), 220 (M 13, M 14, M 15), 221 (M 19 - cenotaf, M 22, M 23).

[6] Abrevieri folosite: L = lungime; L (p) = lungime păstrată; l = lățime; l (p) = lățime

M 2. Mormânt de înhumaţie cu cameră de acces și firidă longitudinală, dispusă la SE de aceasta și având gura astupată cu țigle (Fig. 5, 6). Camera de acces, afectată în partea de NV cu ocazia excavării mecanizate a subsolului viitoarei clădiri, prezenta următoarele dimensiuni: L (p) = 1,16 m; l = 0,85 m; h = 0,53 m. Nu s-a putut realiza decât degajarea acesteia, firida depăşind limitele proprietății. Orientare NV-SE; adâncime de conturare -2,00 m. Complexul a fost săpat în cea mai mare parte într-un strat de pământ brun curat, iar partea inferioară a gropii pătrunde în *loess*. În umplutura gropii, la jumătatea acesteia, au fost descoperite fragmente ceramice aparținând unor boluri și unei căniţe globulare:

1. *Căniță* (Fig. 7).

Căniță globulară cu o singură toartă ce se prezintă în stare fragmentară, cu profil incomplet, baza acesteia lipsind în totalitate (Inv. 49609). Dimensiunile piesei sunt: D = 0,082 m, D g = 0,060 m, h (p) = 0,078 m. Pasta este de bună calitate, având în compoziție o cantitate redusă de nisip de granulație fină. Culoarea este cărămiziu deschis cu ardere în profunzime. Toarta rotunjită pornește imediat de sub buza evazată spre exterior. Între buză și corpul vasului întâlnim o nervură. Pe partea inferioară, imediat sub zona de diametru maxim a căniței, întâlnim o serie de caneluri.

Datare: sec. II-III p. Chr.[7]

M 3. Mormânt de înhumaţie, cel mai probabil în groapă simplă (numai limita de E a complexului a putut fi delimitată cu precizie). Prezintă schelet de copil depus în decubitus dorsal, cu mâna dreaptă așezată pe bazin; orientat V-E (cu craniul la V); lipsește întreaga jumătate stângă a scheletului. Este ulterior mormântului M 4. La momentul descoperirii, craniul defunctului din M 3 se afla *in situ*, iar în urma curățării ambelor complexe a devenit evident faptul că groapa lui M 4 nu putea fi săpată fără deranjarea craniului din M 3, complex aflat și la o adâncime mai mică. Fără inventar (Fig. 5).

M 4. Mormânt de înhumaţie în groapă simplă. Prezintă defunct depus în decubitus dorsal, având mâinile așezate pe bazin; orientare V-E, cu craniul la V. Jumătatea de vest a scheletului a fost distrusă în urma excavării mecanizate a subsolului viitoarei clădiri; se mai păstrează doar oasele membrelor inferioare, parțial cele ale bazinului și carpienele. Colțul de SE al gropii mormântului a fost afectat de o intervenție modernă. Adâncimea de conturare a complexului a fost -1,83 m. Dimensiunile acestuia erau următoarele: L (p) = 1,25 m; l = 0,65 m; h = 0,22 m. Fără inventar (Fig. 5).

M 5. Mormânt de înhumaţie distrus aproape în întregime cu ocazia excavării mecanizate a subsolului viitoarei clădiri. Au mai fost identificate *in situ*, în malul săpăturii, numai craniul și epifiza superioară a humerusului drept. Orientarea defunctului era, probabil, tot V-E, cu craniul la V, judecând după orientarea către

păstrată; h = (în funcție de context) adâncime / înălțime; h (p) = înălțime păstrată; D = diametru; D g = diametrul gurii; D b = diametrul bazei.

[7] RĂDULESCU 1975, p. 338 și planșa V.

E a viscerocraniului și după observarea în spatele craniului a unei limite a gropii săpate în *loess*. Fără inventar.

M 6. Mormânt de înhumaţie cu cameră de acces și firidă longitudinală. Cu sicriu (cui de fier descoperit la gura firidei). Orientare V-E, firida la V de camera de acces. Nu s-a putut decât degaja camera de acces, deoarece firida depășea limita proprietății. Nivelul camerei de acces, conturate la - 2,05 m, corespunde nivelului de apariție al *loess*-ului mai roșcat (- 2,80 m). Dimensiunile camerei de acces erau următoarele: L = 1,90 m; l = 0,68 m; h = 0,75 m.

M 7. Mormânt de înhumaţie în groapă simplă, puternic afectat în urma excavării mecanizate a subsolului viitorului imobil. A fost săpat în groapa G 2, după dezafectarea și colmatarea acesteia, după cum indică intervalul dintre nivelul de depunere al osemintelor (- 2,50 m) și cel al fundului gropii G 2 (- 2,85 m). Orientare V-E, cu craniul la V; defunct în decubitus dorsal. Din cauza distrugerilor suferite în urma lucrărilor de construcție, din schelet se mai păstra craniul, parțial toracele și humerus-ul stâng. Dimensiunile complexului erau următoarele: L (p) = 0,75 m; l (p) = cca 0,50 m. Fără inventar (Fig. 4).

M 8. Mormânt de înhumaţie cu sicriu, cameră de acces și firidă laterală săpată în latura de E (Fig. 4, 8). A fost puternic afectat de excavarea mecanizată a subsolului. S-a conturat la – 2,00 m; nivelul camerei de acces la - 3,24 m; iar nivelul firidei la - 3,35 m. Acesta prezenta următoarele dimensiuni: L (p) = 0,90 m; l camerei de acces = 0,55 m; l firidei = 0,85 m. Orientare N-S. Orientarea defunctului nu a putut fi stabilită, osemintele fiind complet descompuse. Este singurul mormânt cu inventar descoperit în acest perimetru (Fig. 9). Acesta era compus din:

1. *Monedă* (Fig. 10) Nr. inv. 49608. O monedă de la Caracalla reprezentând o emisiune colonială bătută la Tomis între anii 211 - 217[8].

2. *Opaiț* (Fig. 11) Nr. inv. 49606. Opaiț cu ciocul cordiform, de culoare cărămizie, care prezintă următoarele dimensiuni: L = 0,076 m, h = 0,028m, h max.= 0,046 m, D = 0,057 m, D b = 0,033 m. Este de factură locală. Are ciocul scurt, cu orificiul de ardere intrat pe jumătate în corpul opaițului. Prezintă disc concav, delimitat de bordură prin două cercuri incizate, şi toartă inelară. Fundul acestuia este ușor concav și prezintă, de asemenea, două cercuri incizate. Opaițe asemănătoare celui descoperit în M 8 sunt întâlnite frecvent în Dobrogea[9]. Din punct de vedere cronologic, acesta se încadrează în sec. II-III p.Chr.

3. *Bol* (Fig. 12) Nr. inv. 49607. A fost folosit ca afumătoare rituală (conținea tăciuni în momentul descoperirii). Se păstrează în stare fragmentară; a fost confecţionat din pastă fină, de culoare cărămizie. Pereții sunt curbați și arcuiți ușor spre interior. Prezintă următoarele dimensiuni: D g = 0,175 m; D b = 0,093 m; h: 0,039 m. Este o imitație de factură locală. Acest vas se încadrează în tipul II la A. Opaiț[10] și este întâlnit în spațiul dobrogean din sec. II-

[8] Mulțumim pe această cale colegului Gabriel Talmațchi pentru sprijinul oferit.
[9] Vezi ICONOMU 1967, p. 18-19, fig. 34-36; DRAGOMIR 1984, p. 169, pl. VIII, nr. 37, p. 575.
[10] OPAIȚ 2004, p. 74.

III p. Chr.[11]

4. *Ținte de fier*

5. *Cuie de fier*

Datare: mijlocul secolului III p. Chr.

G 1. Groapă ovală, cu pereții oblici, săpată în *loess*. S-a conturat la - 2,00 m şi avea următoarele dimensiuni: L = 1,52 m; l = 0,97 - 1,06 m; h = 0,65 m (Fig. 4).

G 2. Groapă cu formă nedeterminabilă, distrusă în cea mai mare parte de excavația pentru subsolul viitorului imobil. Complexul avea pereții oblici și era săpat în *loess*. S-a conturat la - 2,00 m, iar fundul lui ajungea la - 2,85 m. În acest complex, după dezafectarea și colmatarea lui, a fost săpat mormântul M 7 (Fig. 4).

În afara complexelor prezentate mai sus, care, după caz, au putut fi cercetate integral sau parțial, pe profilurile de NV și NE ale săpăturii, depășind limitele proprietății, au mai fost identificate alte cinci complexe funerare, care nu au putut fi cercetate, ci doar înregistrate sumar:

M 9. În profilul de NV. Mormânt de înhumație, cu trepte laterale cruțate în *loess*. Gura gropii se află la adâncimea de -1,40 m, fundul la - 2,65 m, iar treptele la cota de - 2,10 m[12] (Fig. 2).

M 10. În profilul de NV. Mormânt de înhumație în groapă simplă. Gura gropii se afla la - 1,30 m, iar fundul la - 2,57 m (Fig. 2).

M 11. În profilul de NE. Mormânt de înhumație în groapă simplă. Gura gropii se afla la - 1,14 m, iar fundul la - 2,00 m (Fig. 3).

M 12. În profilul de NE. Mormânt de înhumație în groapă simplă. Gura gropii se afla la - 1,10 m, iar fundul la - 2,98 m. Groapa mormântului secționează complet stratul de *loess*, pătrunzând pe o adâncime de 0,20 - 0,25 m în stratul de loess roșcat (Fig. 3). În pofida încadrării tipologice amintite, cea mai probabilă, judecând după lipsa unor indicii care să sugereze apartenența la un alt tip de mormânt cunoscut[13], complexul prezintă anumite particularități. Mai întâi, adâncimea proprie a acestui complex funerar (-1,88 m) este semnificativ mai mare în comparație cu ale celorlalte morminte în groapă simplă[14]. Apoi, groapa mormântului descrie în profil la nivelul celor două treimi superioare o formă de trapez cu baza mică în jos, în vreme ce treimea inferioară are un profil dreptunghiular.

M 13. În profilul de NE. Mormânt de înhumație, în groapă simplă cu protecție de țigle. Gura gropii se afla la - 1,35 m, iar fundul la - 2,30 m (Fig. 3).

---

[11] BAUMANN 1995, p. 417, pl. V 2, 4, 7, pl. 53. 1-3; SUCEVEANU 1982, pl. 14.2.

[12] Lățimile acestor complexe nu au fost consemnate din cauza probabilității, foarte mari de altfel, ca acestea să fi fost secționate în unghi obtuz de excavația modernă în malurile căreia s-au conturat și prin urmare lățimea lor de pe profil să nu corespundă celei reale.

[13] Apariția osemintelor în profil în partea inferioară a gropii atestă faptul că groapa vizibilă în profil nu reprezintă o cameră de acces a unui eventual mormânt în firidă (tip VIII la BARBU 1971, p. 53).

[14] Dintre celelalte morminte în groapă simplă descoperite, cea mai mare adâncime proprie a vreunui complex care a putut fi determinată este de 1,27 m (M 10).

Tipuri de morminte

Pe baza criteriului arhitectural, mormintele descoperite, toate de înhumaţie, pot fi încadrate în cinci tipuri :

1. în groapă simplă, rectangulară, fără sicriu[15] - M 1, M 3, M 4 şi M 7. Acestui tip îi aparţin, probabil, şi mormintele M 10, M 11 şi M 12, după cum indică secţiunile lor de pe profilul de NE al săpăturii.
2. cu cameră de acces şi firidă longitudinală[16] – M 2, M 6.
3. cu cameră de acces şi firidă laterală[17] - M 8.
4. în groapă simplă cu protecţie de ţigle[18] - M 13.
5. în groapă cu trepte laterale - M 9.

Acest ultim tip ne dă posibilitatea de a reveni asupra unor aprecieri pe care le-am făcut, într-un articol anterior, cu privire la un complex funerar cu o arhitectură similară descoperit în anul 2012, cu ocazia unei supravegheri arheologice prilejuite de construirea unui imobil pe Str. Cpt. Petre Romulus, nr. 23, în apropierea Pieţii Griviţa[19]. Mormintele cu trepte laterale cruţate în solul în care au fost săpate ridică suspiciuni cu privire la o etnicitate sarmată a defuncţilor[20]. Tocmai prezenţa ţiglelor în camera sepulcrală (în poziţie secundară) şi chiar *in situ* pe una dintre trepte indică faptul că mormântul descoperit pe Str. Cpt. Petre Romulus, nr. 23 aparţine tipului cu trepte destinate susţinerii ţiglelor aşezate deasupra camerei sepulcrale[21], situaţie în care această particularitate a arhitecturii mormântului nu mai indică neapărat o proveniență răsăriteană a celor înhumaţi. Deşi, în cazul mormântului M 9 de pe Str. Griviţa Nr. 4, în secţiunea acestuia surprinsă pe profilul săpăturii nu au fost observate ţigle, faptul că acest complex nu a putut fi cercetat propriu-zis îndeamnă la reţinere în postularea unei etnicităţi sarmate a celui înhumat. Numai cercetarea complexului putea oferi, eventual, dovezi concrete în acest sens, precum portul mărgelelor la mână/gleznă/cusute pe veşminte, prezenţa clopoţeilor de bronz[22], a pandantivelor de fier sub formă de coşuleţ[23], a amuletelor din colţi de mistreţ, depunerea defunctului în poziţie chircită sau deformarea craniană artificială[24]. Descoperiri anterioare din necropolele romane ale Tomisului au atestat prezenţa aici a sarmaţilor, complexele funerare care pot fi atribuite cu certitudine acestui etnos fiind însă în număr redus[25].

[15] BARBU 1971, p. 51, tip V; BĂJENARU & DOBRINESCU 2008, p. 189, tip B. 1.
[16] BARBU 1971, p. 53, tip VIII; BĂJENARU & DOBRINESCU 2008, p. 189, tip B. 4.
[17] BARBU 1971, p. 53, tip VIII; BĂJENARU & DOBRINESCU 2008, p. 189, tip B. 3.
[18] BARBU 1971, p. 52, tip VII; BĂJENARU & DOBRINESCU 2008, p. 189, tip B. 2.
[19] MITROI 2013, p. 117, Fig. 12, 13, p. 125, 126.
[20] CHERA 1999, p. 149.
[21] BARBU 1971, p. 52, tip VII 1.
[22] CHERA 1999, p. 35.
[23] CHERA, p. 62, 150.
[24] CHERA, p. 35.
[25] LUNGU & CHERA – MĂRGINEANU 1982, p. 181; CHERA 1999, p. 150.

Tip de mormânt	Morminte aparținând cu certitudine tipului respectiv		Morminte aparținând ipotetic tipului respectiv		Total	%
în groapă simplă, fără sicriu	4	M 1, M 3, M 4, M 7	3	M 10, M 11, M 12	7	53,84
cu cameră de acces și firidă longitudinală	2	M 2, M 6	-	-	2	15,38
cu cameră de acces și firidă laterală	1	M 8	-	-	1	7,69
în groapă simplă cu protecție de țigle	1	M 13	-	-	1	7,69
în groapă cu trepte laterale	1	M 9	-	-	1	7,69
tip nedeterminabil	1	M 5	-	-	1	7,69

Rituri și ritualuri funerare

Faptul că toate mormintele descoperite sunt de înhumație nu trebuie să surprindă, având în vedere datarea lor târzie; cel mai timpuriu complex funerar descoperit (M 8) se plasează cronologic în sec. III p. Chr., perioadă în care ritul incinerației dispare la Tomis după un îndelungat declin[26].

În lipsa obiectelor de inventar și chiar ținând cont de această absență aflată în acord cu sobrietatea propovăduită de creștinism, orientarea E – V a celorlalte morminte indică atât caracterul lor creștin, cât și o datare în intervalul cronologic al sec. IV - VI p. Chr. Nu considerăm, după cum am arătat mai sus[27], orientarea NV – SE a mormântului M 2 un impediment în privința caracterului creștin al acestui complex.

Recipientele ceramice, de regulă cănițe[28], folosite ca afumători rituale, după cum atestă conținutul lor de cărbuni și pucioasă cu care adeseori sunt descoperirite sunt prezențe obișnuite atât în mormintele păgâne, cât și în unele complexe funerare creștine[29].

Moneda din mormântul M 8 se înscrie într-o lungă serie de descoperiri de

[26] În stadiul actual al cercetărilor, cel mai recent mormânt de incinerație cunoscut la Tomis datează de la jumătatea sec. III p. Chr. pe baza monedelor de la Caracalla, Geta și Gordian al III-lea (BARBU 1971, p. 48; CHERA 1999, p. 44).

[27] Vezi *supra*.

[28] CHERA 1999, p. 35.

[29] CHERA 1999, *loc. cit.*

acest gen care reflectă larga răspândire în epocă a credinței în trecerea sufletelor defuncților peste apa râului Styx de către luntrașul Charon pentru a cărui remunerare a fost depusă în mormânt.

Considerații finale

Noile descoperiri de complexe funerare prezentate contribuie la documentarea intensității folosirii în scop funerar în antichitatea târzie a zonei actualei Poște mari din Constanța. Acestea se alătură altor morminte descoperite în perimetrul sau în zona limitrofă acestui obiectiv în ultima jumătate de secol[30]. Pe lângă destinația funerară, există indicii ale desfășurării în acest spațiu a unor activități meșteșugărești, cel puțin la sfârșitul sec. III și în sec. IV p. Chr. Din această perioadă datează un puț de rebuturi al unui atelier de fabricare a opaițelor a cărui amplasare aici, în *extra muros*, este justificată de riscurile de incendiu comportate de funcționarea instalațiilor meșteșugărești care implicau folosirea focului puternic[31]. Ansamblul descoperirilor arheologice făcute în zona Poștei mari din Constanța în ultima jumătate de secol indică un tablou mai complex al utilizărilor spațiului extramuran al orașului antic.

În lipsa oricărui inventar funerar, complexele M 1, M 2, M 3, M 4, M 5, M 6 și M 7, de cert caracter creștin, nu pot fi datate decât într-un interval de timp larg (sec. IV-VI p. Chr.). În aceste condiții, atât amplasarea topografică a mormintelor, cât și încadrările lor cronologice indică apartenența la Necropola II[32] pentru complexul M 8, datat de noi la jumătatea sec. III p. Chr.[33], în vreme ce mormintele M 1 – M 7 aparțin necropolei creștine ale Tomisului. Chiar în pofida probabilității foarte mari a prezenței inițiale în perimetrul acestor lucrări și a altor complexe funerare distruse până la intervenția noastră, lucru de natură să modifice raportul numeric real dintre mormintele de epocă romană și cele romano-bizantine, trebuie totuși subliniată preponderența aici a mormintelor creștine târzii.

BIBLIOGRAFIE

BARBU 1971 – V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIV 22 (1971), 1, p. 47 – 68.

BAUMANN 1995 - V. Baumann, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării*, Tulcea, 1995.

BĂJENARU & DOBRINESCU 2008 – Constantin Băjenaru & Cătălin Dobrinescu, *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului*, Pontica 41 (2008), p. 189 – 208.

BUCOVALĂ 1968 – M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968.

[30] BUCOVALĂ 1968, p. 87, nr. crt. 147, un mormânt datat în sec. II – III p. Chr. descoperit în 1965 în fundațiile clădirii Poștei noi; CÎRJAN 1970, p. 383 – 389 (patru morminte orientate E-V descoperite în dreptul intrării de pe B-dul Tomis a Poștei, unul cu inventar datat în sec. V-VI p. Chr. (*Ibidem*, p. 388); CHERA – MĂRGINEANU & LUNGU 1983, p. 221 (două morminte deranjate cu ocazia descoperirii lor întâmplătoare, orientate aproximativ NV-SE, datate în sec. VI-VII p. Chr. (*Iidem*, *op. cit.*, p. 226, 227, 230).

[31] ICONOMU 1970, p. 237, 252.

[32] Datată în intervalul începutul sec. II – sfârșitul sec. III p. Chr.; cf. CHERA 1999, p. 18.

[33] Vezi *supra*, p. 207-208.

CHERA 1999 – Constantin Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I – IV)*, Constanța, 1999; teză de doctorat (mss).

CHERA – MĂRGINEANU & LUNGU 1983 – C. Chera – Mărgineanu & V. Lungu, *Contribuții la cunoașterea unor necropole creștine ale Tomisului (II)*, Pontica 16 (1983), p. 217 – 230.

CÎRJAN 1970 – C. Cîrjan, *Un mormânt creștin descoperit la Tomis*, Pontica 3 (1970), p. 383 – 389.

DRAGOMIR 1984 - Ion T. Dragomir, *Vestigii milenare inedite din patrimoniul muzeului de istorie Galați-Colecția Dr. Alexandru Nestor Măcellariu*, Peuce 9 (1984), p. 157-186.

ICONOMU 1967 – C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Muzeul Regional de Arheologie Dobrogea, București, 1967.

ICONOMU 1970 - C. Iconomu, *Un depozit de lucerne la Constanța*, Pontica 3 (1970), p. 237 - 254.

LUNGU & CHERA – MĂRGINEANU 1982 – V. Lungu & C. Chera - Mărgineanu, *Contribuții la cunoașterea unei necropole creștine a Tomisului (I)*, Pontica 15 (1982), p. 175 – 199.

MITROI 2013 – Octavian Mitroi, *Noi descoperiri din necropolele romane ale Tomisului (2012 – 2013)*, Pontica 46 (2013), p. 111 – 128.

OPAIȚ 2004 - A. Opaiț, *Local and Import Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th centuries A.D.)*, BAR International Series 1274, Oxford, 2004.

RĂDULESCU 1975 - A. Rădulescu, *Contribuții la cunoașterea ceramicii romane de uz comun, din Dobrogea*, Pontica 8 (1975), p. 331-360.

SUCEVEANU 1982 - Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines*, București, 1982.

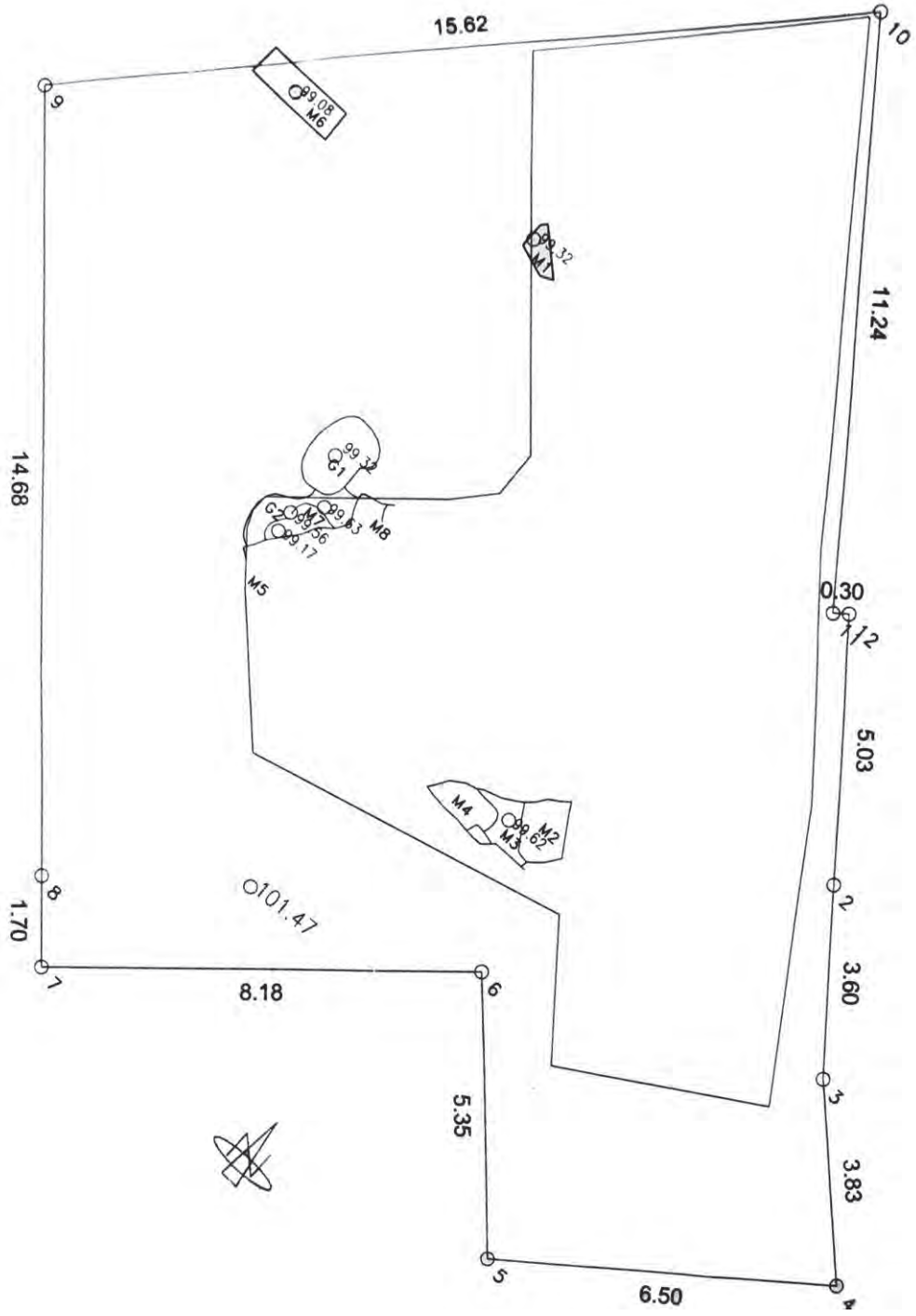

Fig. 1 – Planul general al săpăturii.

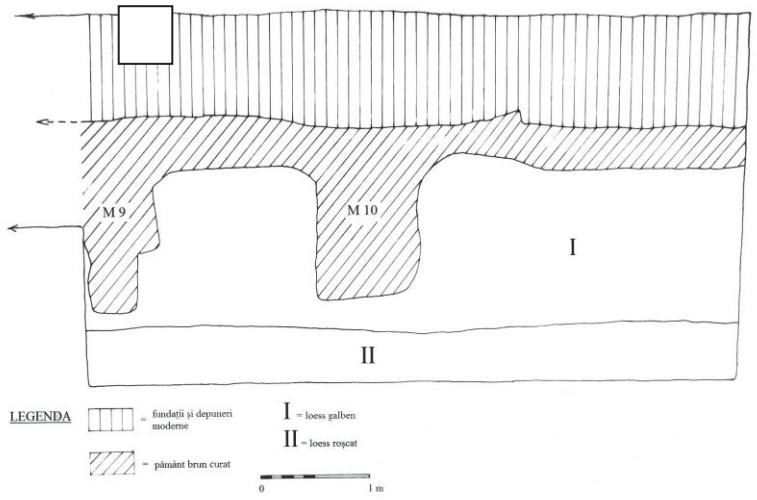

Fig. 2 – Profil stratigrafic al laturii de NV a săpăturii.

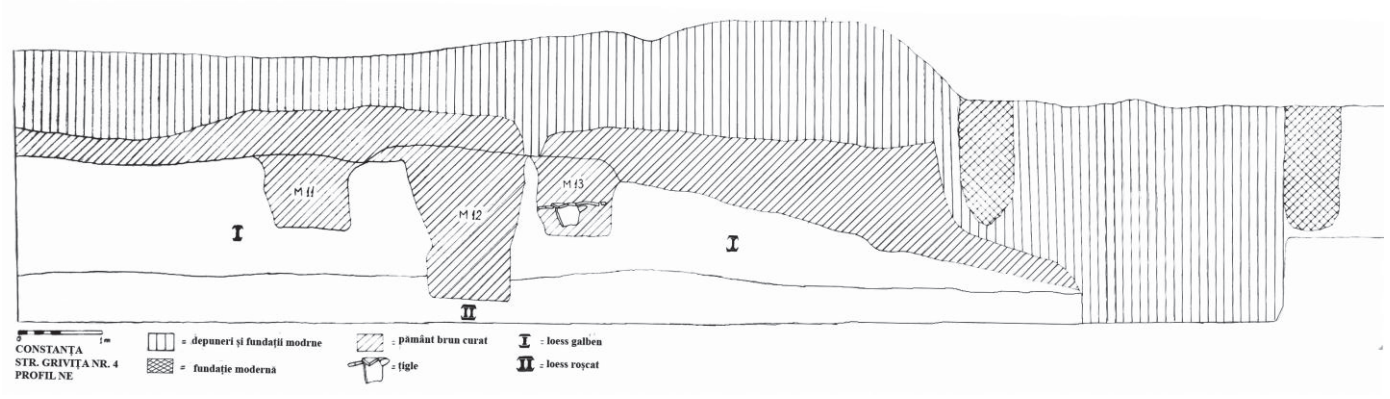

Fig. 3 – Profil stratigrafic al laturii de NE a săpăturii.

a

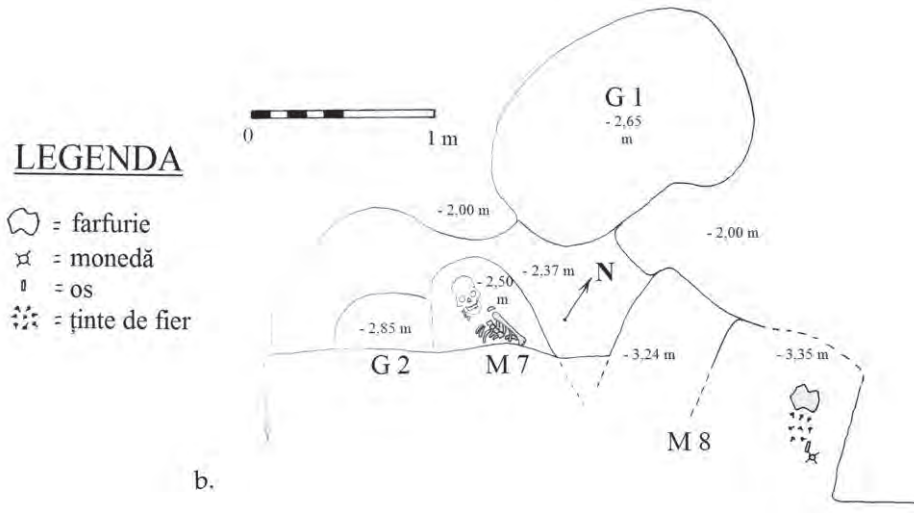

b.

b

Fig. 4 – Ansamblul complexelor G1, G2, M7, M8 –a. fotografie; b. plan.

a

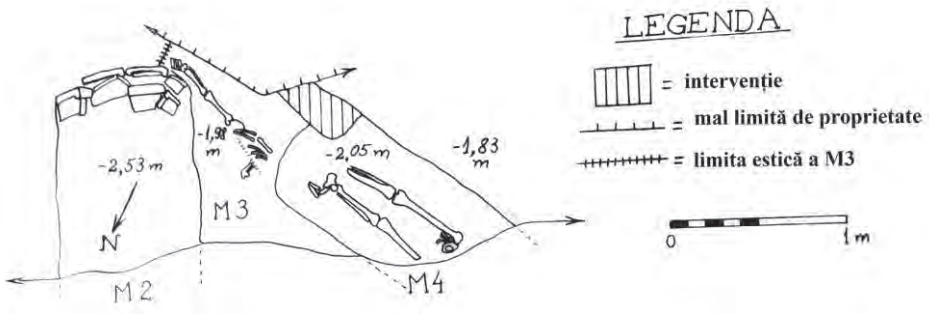

b

Fig. 5 – Ansamblul complexelor M2, M3, M4 – a. fotografie; b. plan.

Fig. 6 – Mormântul M2 – fotografie a complexului funerar.

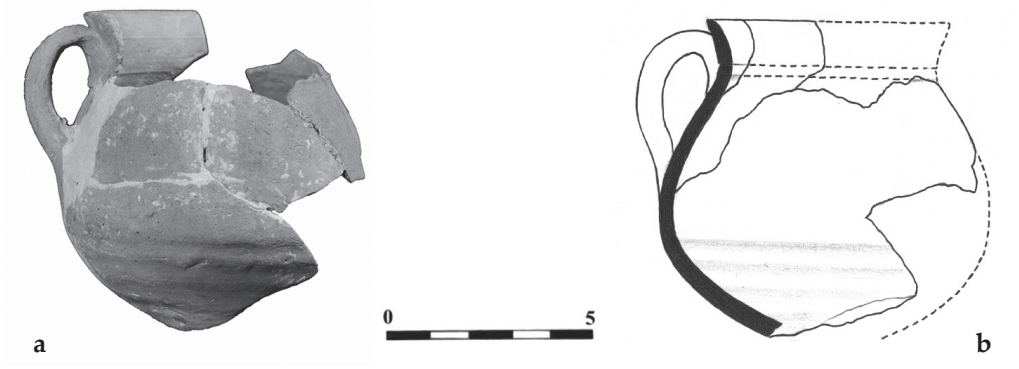

Fig. 7 – Căniță din umplutura camerei de acces a mormântului M2
a. fotografie; b. desen.

Fig. 8 – Mormântul M8 – fotografie a complexului funerar.

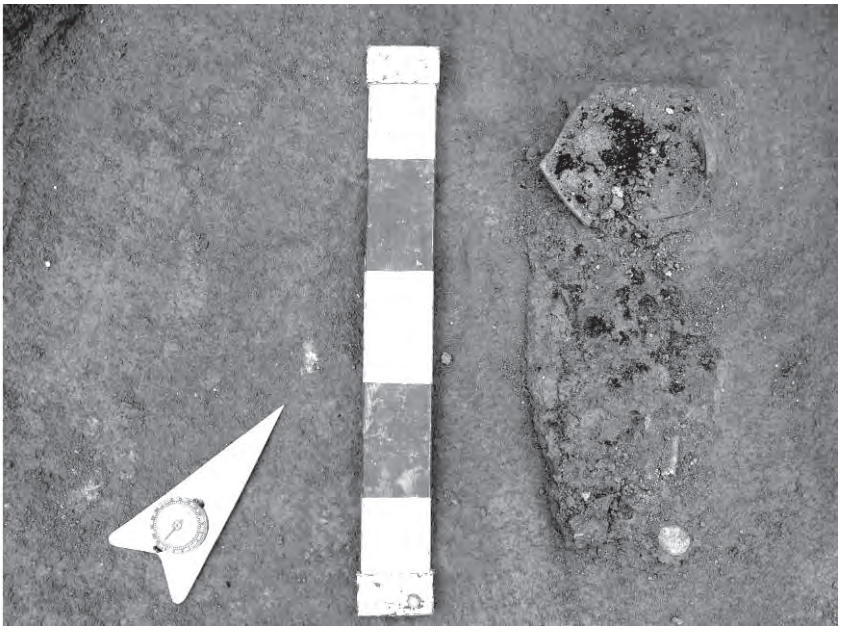

Fig. 9 – Inventarul mormântului *in situ*.

Fig. 10- Monedă din mormântul M8.

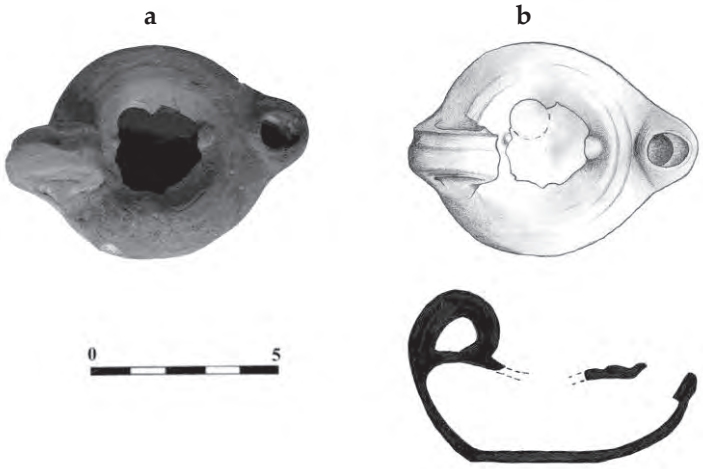

Fig. 11 – Opaiţ din mormântul M8 – a. fotografie; b. desen.

Fig. 12 – Bol din mormântul M8 – a. fotografie; b. desen.

CALLATIS. CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN NECROPOLA ROMANO-BIZANTINĂ

Laurenţiu RADU[*]
Mihai IONESCU[*]

Cuvinte cheie: *Callatis, necropola romano-bizantină, Zwiebelknopffibeln, cistă din calcar.*

Mots-clés: *Callatis, nécropole romano-byzantine, Zwiebelknopffibeln, ciste en calcaire.*

Rezumat: *Articolul prezintă o cercetare arheologică efectuată în anul 2006, care a dus la identificarea a 7 morminte de înhumaţie, databile în epoca romano-bizantină. Dintre ele unul este protejat în lateral cu blochete de calcar, cinci sunt acoperite cu dale din calcar şi unul este depus în cistă din dale mari de calcar. Inventarul funerar este alcătuit dintr-o fibulă cu butoni în formă de ceapă, un cuţit din fier şi două fragmente de sticlă, provenite de la un vas sferic cu gura evazată.*

Résumé: *L'article présente une recherche archéologique menée en 2006, qui a conduit à l'identification de sept tombes à inhumation, datables de l'époque romano-byzantine. L'une de ces tombes est protégée sur les côtés par de petits blocs calcaires, cinq sont recouvertes de dalles calcaires et une autre est placée dans une ciste en grandes dalles calcaires. L'inventaire funéraire se compose d'une fibule aux boutons en forme d'oignon, un couteau de fer et deux fragments provenant d'un vase sphérique en verre.*

În luna mai a anului 2006 am efectuat o cercetare arheologică preventivă pe str. Mihai Viteazu nr. 64. Amplasamentul este situat în imediata vecinătate a zonei de necropolă romano-bizantină callatiene, unde s-au identificat de-a lungul anilor complexe funerare aparţinând perioadelor elenistică, romană şi romano-bizantină. Amintim cercetările efectuate de către C. Preda în zona fostei fabrici de lapte[1], săpăturile din anul 2000 ocazionate de construirea locuinţelor sociale de pe

[*] Laurenţiu RADU & Mihai IONESCU: Complexul Cultural "Callatis" Mangalia, secţia Muzeul de Arheologie "Callatis", Şos. Constanţei, nr. 7-9, Mangalia, jud. Constanţa, cod 905500; e-mail: laurentziu2003@yahoo.ca; e-mail: ionescumihai2000@yahoo.it

[1] PREDA 1980, *passim*.

str. Oituz[2], cercetarea din anul 2003 de pe aceeaşi stradă, la nr. 56 D[3], alte descoperiri înregistrate pe str. Portului, nr. 40 [4], str. G-ral Boerescu, nr. 4[5] şi de-a lungul căii ferate ce străbate oraşul, paralel cu str. Portului.

Au fost trasate două secţiuni S1 si S2, orientate N-S (S1= 10,20 x 3 m şi S2= 8,70 x 2 m). S-au identificat 7 complexe funerare de înhumaţie, orientate est-vest, cu craniul la vest (Pl. 1). Mormintele au fost numerotate în ordinea descoperirii:

M 1. S1. c. 1-2 (- 0,75 m) mormânt de înhumaţie protejat cu un şir de 9 blochete de calcar nefasonate, de diverse dimensiuni, amplasate neregulat pe latura de nord. Groapa mormântului este de formă neregulată şi se evidenţiază cu greu. Scheletul, de copil sau adolescent, este slab conservat. Fără inventar. (Pl. 1; Fig. 1.)

M 2. S 1. c. 4 (- 0,95 m); mormânt de înhumaţie acoperit cu lespezi de calcar de formă neregulată, una dintre pietre lipseşte. Dimensiunea amenajării din calcar este mai mică decât groapa mormântului, care se evidenţiază datorită culorii diferite a solului. Groapa are o formă aproximativ rectangulară, cu colţurile rotunjite. Scheletul, aflat la - 1,35 m, aparţine unui adult, probabil femeie şi este întins pe spate, cu capul uşor înclinat pe umărul drept; braţele sunt aşezate pe abdomen, relativ bine conservat (Fig. 2). Fără inventar. Mormântul M 2 a fost realizat foarte aproape de M 5, motiv pentru care amenajările din blochete și plăci de calcar ale celor două morminte sunt apropiate, iar delimitarea apare datorită diferenţei de – 0,20 m, dintre cotele celor două morminte (Pl. 2; Fig. 2).

M 3. S1. c. 5. (- 0,75 m) mormânt de înhumaţie acoperit cu blochete de calcar de diverse forme şi dimensiuni. Groapa are formă rectangulară cu colţurile rotunjite. Scheletul, aflat la - 1,30 m, aparţine unui adult; are braţele încrucişate pe abdomen şi este relativ bine conservat (Pl. 2; Fig. 3). Fără inventar.

M 4. S 1. c. 5 (- 0,90 m) mormânt de înhumaţie acoperit cu lespezi de piatră, de formă neregulată, fixate cu blochete de calcar mai mici şi fragmente de *tegulae*. Scheletul, aflat la - 1,35 m, foarte slab conservat, aparţine unui adult (Pl. 2; Fig. 4). Ca inventar, conţine o fibulă aurită din bronz cu butoni în formă de ceapă şi un cuţit din fier, ambele obiecte fiind situate în zona tibiilor.

M 5. S 1. c. 5 (- 0,70 m) mormânt de înhumaţie acoperit cu dale din calcar, aflat în profilul de vest al secţiunii S 1, descoperit cu ocazia cercetării mormântului M 2. S-a putut cerceta doar pe o porţiune de 0,80 m, până la bazinul scheletului. Schelet, probabil de adult; fără inventar (Pl. 2).

M 6. S 2. c. 4-5 (- 0,90 m) mormânt de înhumaţie în cistă de calcar, cu

[2] IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003, p. 279-291; CONSTANTIN, RADU, IONESCU, ALEXANDRU 2007, p. 241-296.

[3] RADU & IORGUŞ 2012, p. 465-475.

[4] CCA. Campania 2003 (2004), p. 182, nr. 111.

[5] CCA. Campania 2002 (2003), p. 187, nr. 114/2.

înhumări multiple, situat în profilul de est al secţiunii S 2. Dimensiunile cistei sunt de 1,80 x 0,60 m; placa de calcar de pe latura sudică, mult tocită, refolosită, provine probabil de la un pavaj din cetate. S-au putut identifica 5 schelete, dintre care două aparţin unui nivel superior de înhumare (Pl. 3; Fig. 5), iar celelalte 3 aparţin nivelului inferior, cele două nivele fiind despărţite de un strat de pământ galben cu o grosime de 0,15 m. Nivelul inferior de înhumaţie se află sub nivelul cistei cu 0,15 m şi la - 1,10 m faţă de marginea de sus a cistei. În solul din cistă s-au descoperit numeroase fragmente osteologice umane, dovedind intervenţiile prilejuite de înhumările multiple. Ca inventar, s-au descoperit două fragmente de sticlă aparţinând unui vas cu corpul sferic şi gura evazată.

M 7. S 2. c. 2-3 (- 0,90 m) mormânt de înhumaţie acoperit cu dale din calcar, aflat în zona profilului estic al secţiunii S 2. Scheletul, aflat la - 1,35 m, este slab conservat, cu braţele plasate în zona bazinului şi aparţine unui adult (Pl. 3; Fig. 6). Fără inventar.

Imediat la nord de M 3 S 1, la adâncimea de cca. - 0,35 m, s-au descoperit fragmentele unei amfore databile în epoca romano-bizantină (C 1). Nu putem preciza dacă amfora se încadrează în contextul funerar ori este o descoperire fortuită. Din analiza fragmentelor ceramice recoltate, rezultă că aceasta aparţine probabil tipului Kuzmanov XV, larg răspândit în bazinul pontic, în intervalul cronologic delimitat de ultimul sfert al secolului al IV-lea şi prima jumătate a secolului al VI-lea p. Chr.[6].

Catalog

1. Fibulă din bronz [7] cu butoni în formă de ceapă (*Zwiebelknopffibeln*)[8], ce mai păstrează pe alocuri urme de aurire (L : 61 mm). Butonii sunt globulari, uşor alungiţi şi faţetaţi. Butonul central lipseşte. Decorul este compus din adânciturii dreptunghiulare ce crează, în relief, la extremităţile piciorului, aspectul unei cruci duble (Fig. 7 a, b, c). Se încadrează în tipul 31c1 - Feugère, datat 340-360[9], sau 24 d la Genčeva[10]. Analogii aflăm la Chersones[11], Irbid (Iordania)[12], Amiens[13] şi la Silistra, unde apare împreună cu o monedă Constantin I (306-337)[14]. Alte fibule din bronz aurit, cu butoni în formă de ceapă, au fost descoperite într-un mormânt în firidă la Tomis, împreună cu o monedă de bronz din anii 330-335 p.Chr.[15] şi la

[6] OPAIŢ 1991, p. 141, 178, pl. 12, nr. 73

[7] Nr. inventar 3430.

[8] O sinteză recentă publicată de G. Nuţu şi C. Chiriac se referă la acest tip de fibule descoperite în Dobrogea, vezi NUȚU & CHIRIAC 2012, p. 199-212; alte referiri la CURTA 1992, p. 37-97.

[9] FEUGÈRE 1985, p. 426.

[10] GENČEVA 2004, p. 114, pl. 21/5.

[11] KOSTROMICHYOV 2012, p. 96, nr. 87, 143, pl. 10, 87.

[12] KUHNEN 1988, p. 93, abb. 1.

[13] DILLY 1978, p. 170, 171, pl. IX, 63.

[14] MILOSHEVICH & DONEVSKI 2002, p. 42, 48, pl. II, 4.

[15] BUCOVALĂ & PAŞCA 1988-1989, p. 139, pl. 4, e; LUNGU & CHERA 1982, p. 190,

Callatis [16]. Fibulele de la Callatis au fost datate între 350 şi 380 p. Chr.[17], interval în care se încadrează şi fibula noastră.

2. Cuţit din fier[18] (L : 155 mm, l. max : 23 mm), cu analogii la Callatis[19] şi la Tomis[20], datat tot în secolul al IV-lea p. Chr. (Fig. 7 d).

3. M 6 - două fragmente de sticlă aparţinând unui vas cu corpul sferic şi gura evazată, pentru care aflăm analogii la Callatis, în exemplare datate către mijlocul şi în a doua jumătate a secolului al IV-lea p. Chr. [21].

*

Din punct de vedere al tipului constructiv, predomină mormintele protejate cu blochete de calcar, înregistrându-se cinci asemenea morminte din totalul de şapte. Sunt prezente şi celelalte tipuri binecunoscute în ariile funerare callatiene de epocă romano-bizantină: cista din piatră cu capac care adăposteşte înmormântări multiple[22], ca şi protecţia laterală a scheletului cu pietre, aceasta fiind utilizată pentru un copil/adolescent.

Pe baza inventarului descoperit şi a analogiilor prezente în aria funerară callatiană, putem data mormintele recent descoperite în a doua jumătate sau mai degrabă spre finalul secolului al IV-lea p. Chr.

Se evidenţiază totodată prezenţa mormintelor romano-bizantine şi în zone mai îndepărtate de zona de necropolă cercetată de regretatul prof. Constantin Preda. De-a lungul anilor, în aria de necropolă romano-bizantină, au fost descoperite şi cercetate complexe funerare ce aparţin epocilor elenistică şi romană.

BIBLIOGRAFIE

BUCOVALĂ & PAŞCA 1988-1989 – M. Bucovală & C. Paşca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană şi romano-bizantină la Tomis*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 123-161.

CHERA-MĂRGINEANU & LUNGU 1984 – C. Chera-Mărgineanu & V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane*, Pontica 17 (1984), p. 109-130.

CONSTANTIN, RADU, IONESCU, ALEXANDRU 2007 – R. Constantin, L. Radu, M. Ionescu, N. Alexandru, *Mangalia. Cercetări arheologice de salvare*, Peuce S. N., 5 (2007), p. 241-296.

CURTA 1992 – Fl. Curta, *Die Fibeln der Sammlung „V. Culică"*, Dacia, N.S., 36 (1992), p. 37-97.

193.

[16] PREDA 1980, p. 34-36; IONESCU, ALEXANDRU & CONSTANTIN 2002-2003, p. 234, M 5.

[17] PREDA 1980, p. 36.

[18] Nr. inventar 3429.

[19] PREDA 1980, p. 63.

[20] BUCOVALĂ & PAŞCA 1988-1989, p. 158; CHERA-MĂRGINEANU & LUNGU 1984, p. 124, M 2, pl. 1/13.

[21] PREDA 1980, p. 33, pl. LXXII, M 192, pl. LXXVIII, M 252.

[22] La PREDA 1980, p. 15, este considerat tipul reprezentativ pentru epoca romano-bizantină de la Callatis; cercetările ulterioare au infirmat opinia, arătând că acest tip de mormânt este reprezentativ doar pentru sectorul necropolei cercetat de C. Preda.

DILLY 1978 – G. Dilly, *Les fibules gallo-romaines du Musée de Picardie*, Cahiers archéologiques de Picardie 5 (1978), p. 157-175.

FEUGÈRE 1985 – M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve – s. ap. J. –C.*, Revue archéologique de Narbonnaise. Supplément au tome 12 (1985).

GENČEVA 2004 – E. Genčeva, *Les fibules romaines de Bulgarie de la fin du Ier s. av. J.-C. à la fin du VIe s. ap. J.-C.*, Veliko-Tărnovo, 2004.

IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003 – M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreştină callatiană*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 225-277.

KOSTROMICHYOV 2012 – D. Kostromichyov, *Roman Brooches in Chersones*, Херсонесский Сборник 17 (2012), p. 47-154 (în rusă).

KUHNEN 1988 – H. P. Kuhnen, *Zwiebelknopffibeln aus Palaestine und Arabia. Überlegungen zur Interpretation einer spätrömischen Fibelform*, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins 104 (1988), p. 92-124.

LUNGU & CHERA-MĂRGINEANU 1982 – V. Lungu & C. Chera-Mărgineanu, *Contribuţii la cunoaşterea unei necropole creştine a Tomisului*, Pontica 15 (1982), p. 175-199.

MILOSHEVICH & DONEVSKI 2002 - G. Miloshevich & P. Donevski, *Late antique Tombs from Silistra (Durostorum),* Dobrudja 20 (2002), p. 41-54.

NUŢU & CHIRIAC 2012 – G. Nuţu & C. Chiriac, *Late Roman Brooches from Dobroudja*, Istros 18 (2012), p. 199-212.

OPAIŢ 1991- A. Opaiţ, *Ceramica din aşezarea şi cetatea de la Independenţa (Murighiol), secolele V î.e.n. – VII e. n.*, Peuce 10 (1991), p. 133-180.

PREDA 1980 - C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Bucureşti, 1980.

RADU & IORGUŞ 2012 – L. Radu & C. Iorguş, *Callatis: cercetări de salvare în necropola romano-bizantină*, Pontica 45 (2012), p. 465-475.

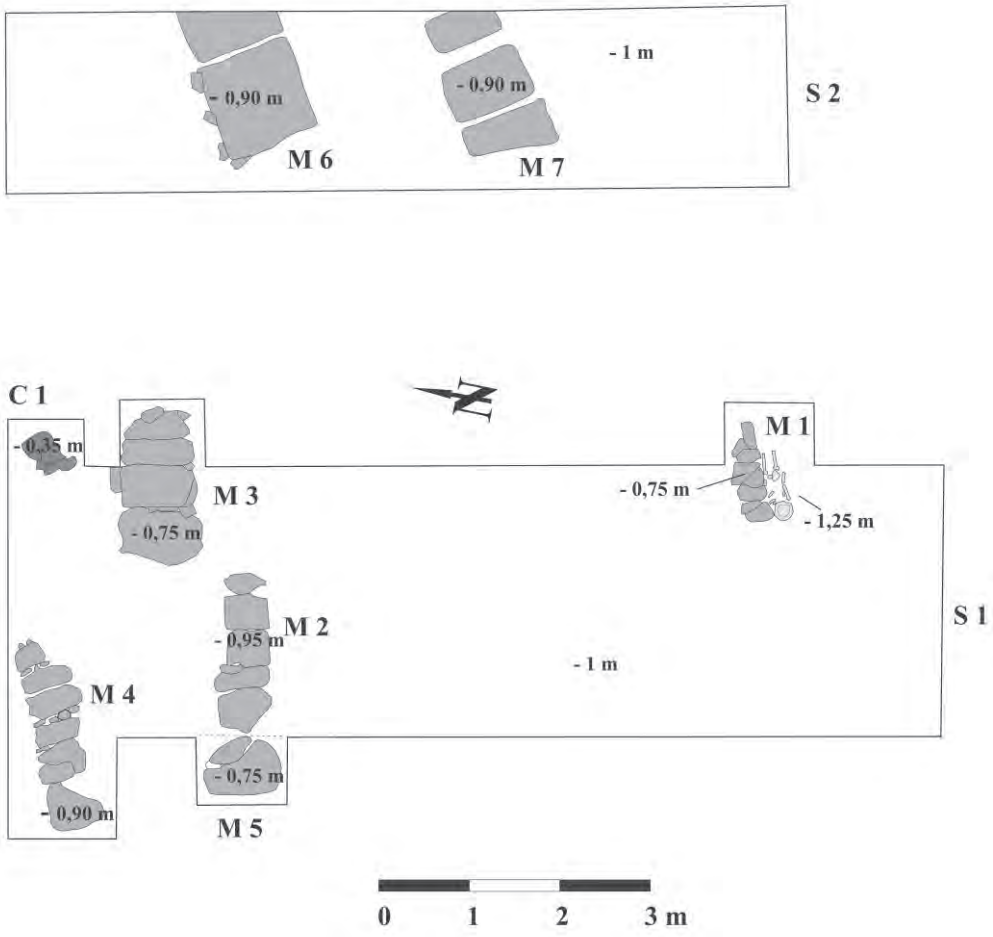

Pl. 1 - Planul general al cercetării arheologice de pe str. Mihai Viteazu, nr. 64.

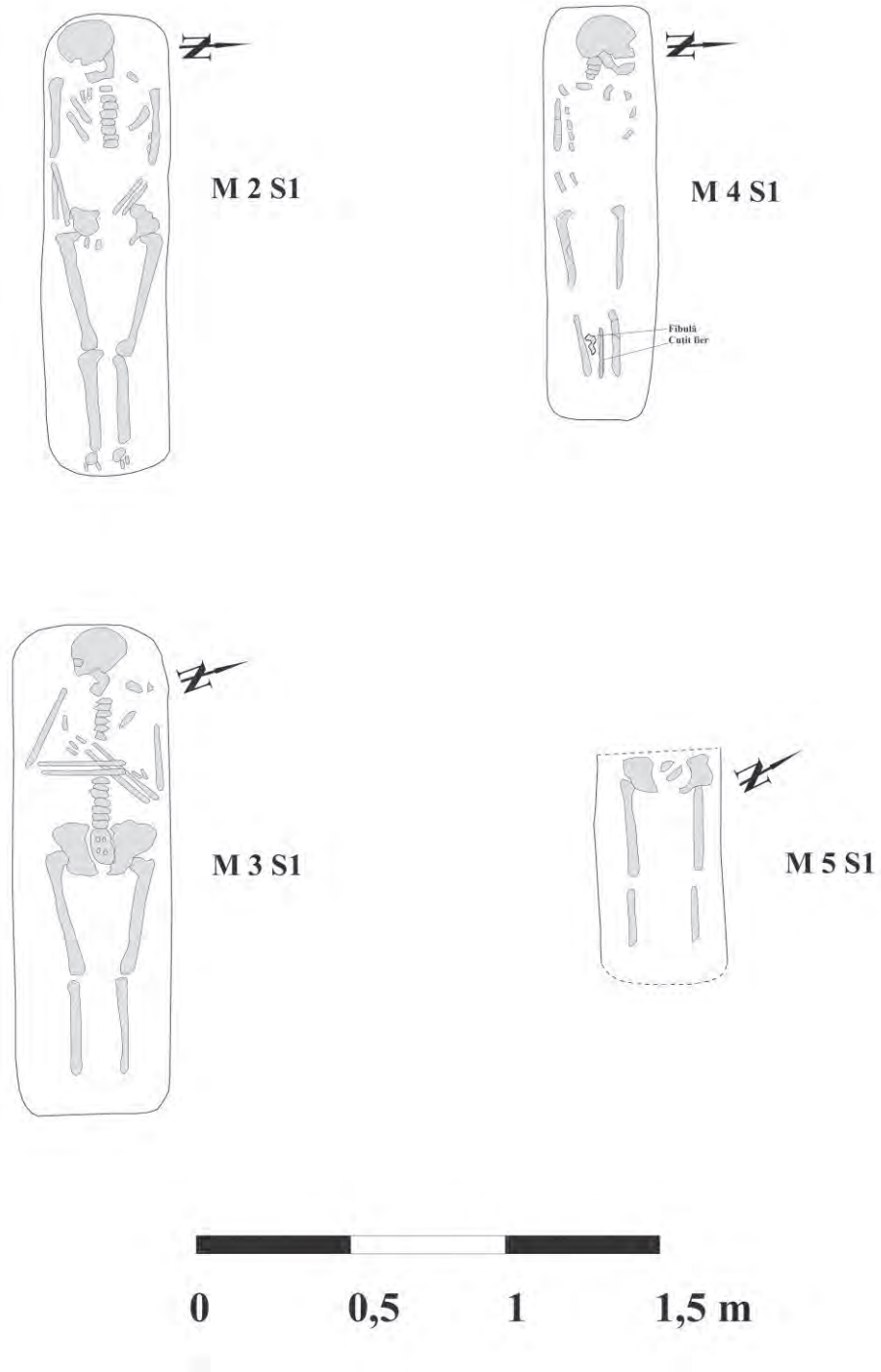

Pl. 2 (M 2 – M 5).

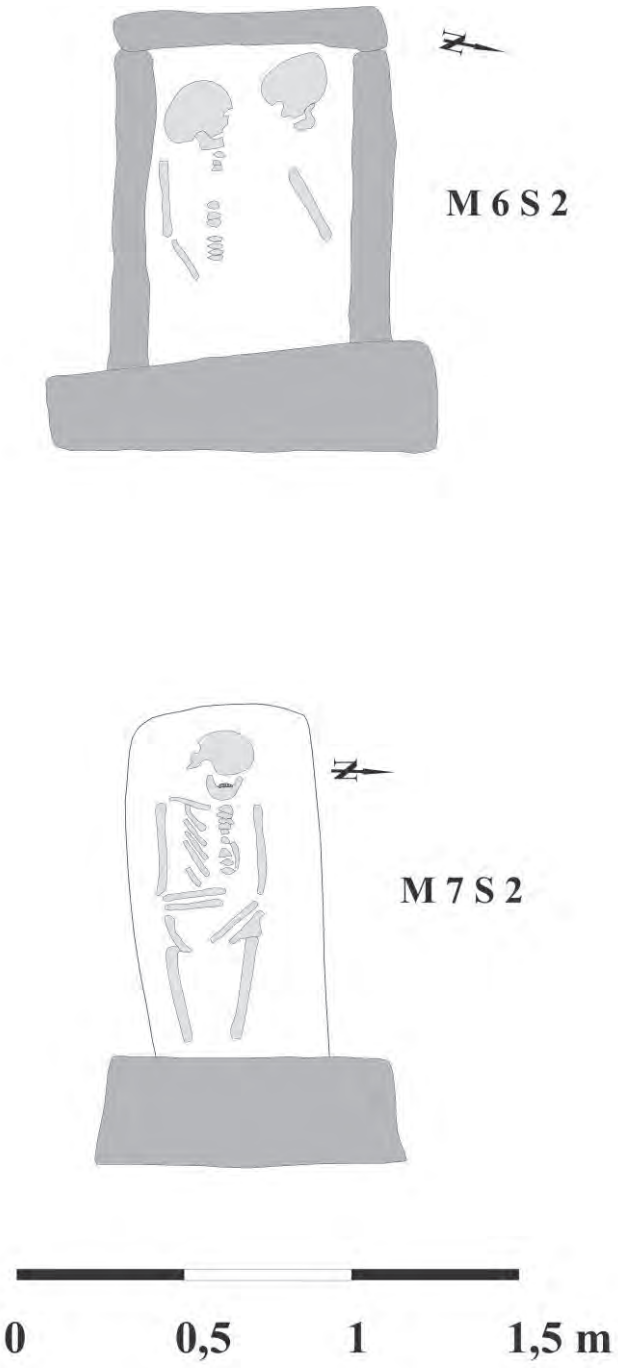

Pl. 3 (M 6, M 7).

Fig. 1(M1).

Fig. 2(M2).

Fig. 3(M3).

Fig. 4(M4).

Fig. 5(M6).

Fig. 6(M7).

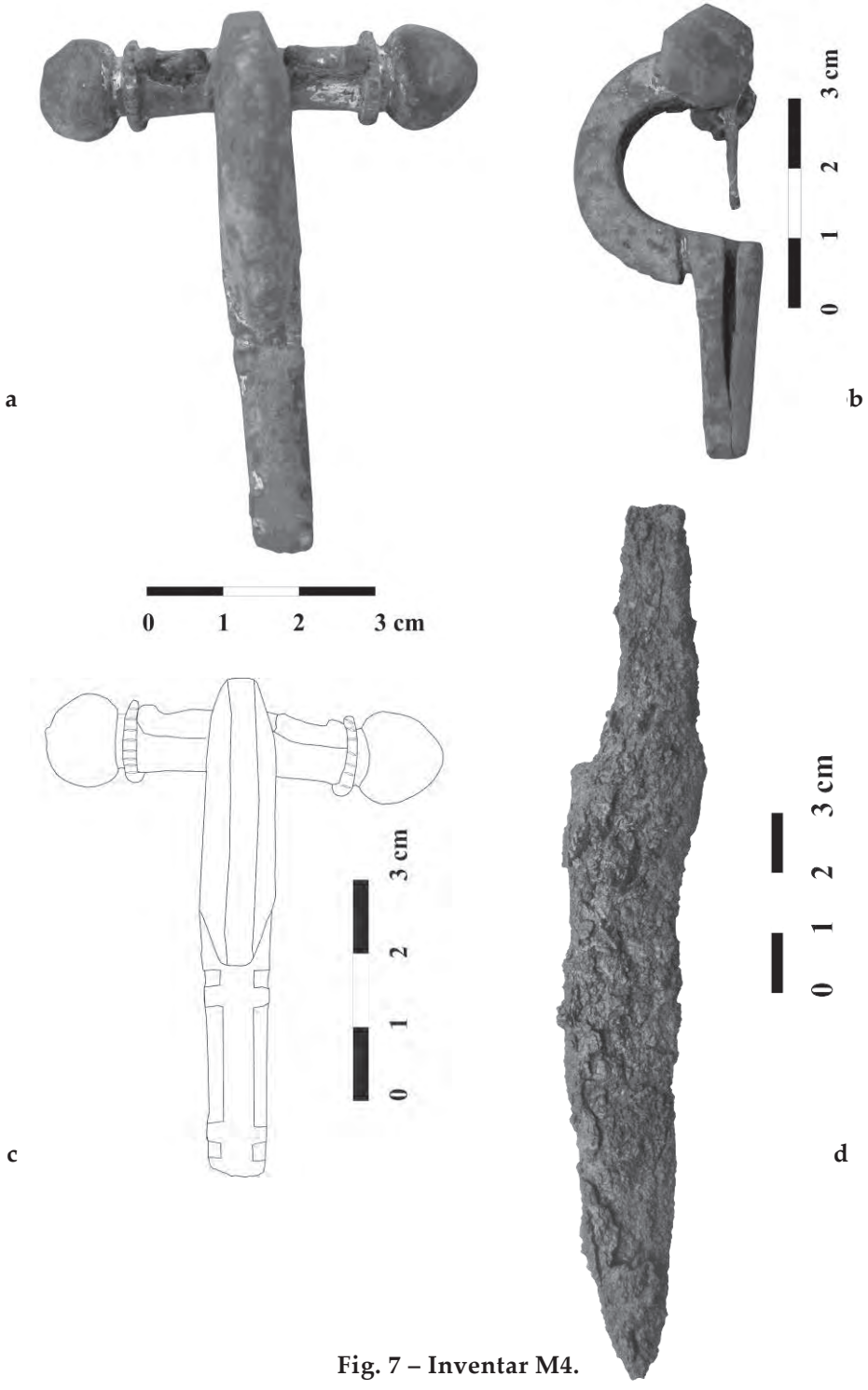

Fig. 7 – Inventar M4.

OBSERVAȚII RECENTE ASUPRA AȘEZĂRII ANTICE DE LA TUZLA-FAR (JUDEȚUL CONSTANȚA). EVIDENȚA CERAMICĂ

Costel CHIRIAC[*]
Ștefan HONCU[*]

Mots-clés: *Tuzla-Phare, Dobroudja, fouilles de surface, céramique romaine.*
Cuvinte cheie: *Tuzla-Far, Dobrogea, cercetări de suprafață, ceramică romană.*

Résumé: *Les auteurs présentent les résultats des fouilles de surface entreprises dans la zone voisinant le Phare de Tuzla (département de Constanta). A l'occasion de ces recherches ont été signalés certains dégâts subis par ce site archéologique connu déjà dans la littérature de spécialité. Les auteurs ont recueilli dans la zone affectée plusieurs fragments céramiques datés des époques hellénistique et romaine (Ier s. av. J.-C. – Ve s. ap. J. –C.). Dans l'article sont exposées, en catalogue, les principales formes de céramique identifiées.*

Rezumat: *Autorii prezintă rezultatele cercetării de suprafață efectuate în apropierea Farului de la Tuzla (județul Constanța). Cu această ocazie au fost sesizate unele distrugeri recente ale sitului arheologic cunoscut, deja, în literatura de specialitate. Autorii au recoltat de pe suprafața afectată mai multe fragmente ceramice datate în epocile elenistică și romană (sec. I a.Chr. – V p.Chr.). Sunt prezentate sub formă de catalog principalele forme ceramice identificate.*

Contribuția noastră este rodul unor observații de teren, întâmplătoare, efectuate în iulie 2013, cu prilejul unei excursii turistice, în apropierea Farului de aterizare Tuzla, jud. Cosntanța (Pl. 1). Cu acea ocazie am luat contact cu noile realități privind mediul fizico-geografic și arheologic din zona vizitată[1]. Am constatat, cu surprindere, intervenția mecanică, brutală asupra piesajului falezei maritime, pe o întindere apreciabilă (de câteva sute de metri) către sud, intervenție generată de execuția unei șosele litorale și a unui dig de protecție marină, ca urmare a unui proiect avizat de **Direcția Apelor Dobrogea Litoral** în

[*] Costel CHIRIAC: Institutul de Arheologie Iași, str. Codrescu, nr. 6, Pavilion H, Iaşi; e- mail: chiriaccostel@yahoo.com.; Ștefan HONCU: Facultatea de Istorie, Universitatea "Alexandru Ioan Cuza", Bl. Carol I, nr. 11, Iași; e-mail: stefanhoncu@yahoo.com.

[1] Coordonatele geografice ale așezării sunt următoarele: La. 43^{0} 59′ 15″ N, Lt. 28^{0} 40′ 01″ E.

anul 2010[2]. În profilul actual al terasei marine am putut sesiza, cu ușurință, o multitudine de situații stratigrafice afectate de lucrările de amenajare a plajei litorale; în urma acestora, au fost antrenate, către baza terasei, numeroase materiale ceramice, blocuri de piatră, dintre care unele fasonate, straturi de arsură prăbușite, iar în câteva locuri, fragmente de ziduri din piatră legată cu mortar, suspendate în partea superioară a terasei, imediat sub solul vegetal actual (Pl. 2/1, 2).

Așezarea de la Capul Tuzla-Far este cunoscută din punct de vedere arheologic în literatura de specialitate încă din anul 1959[3], când H. Slobozianu a efectuat o serie de cercetări de suprafață în jurul lacurilor Techirghiol și Agigea[4]. Nu ne propunem însă acum să facem comentarii asupra apariției și evoluției acestei așezări importante, din preistorie și până în epoca romană târzie.

În urma observațiilor de teren efectuate în vara anului 2013 am constatat, așa cum deja am menționat, unele distrugeri importante ale depunerilor arheologice printr-o intervenție mecanică masivă, care a afectat terasa litorală, provocând degajarea și bulversarea straturilor cu depuneri de materiale antice pe o suprafață apreciabilă. Printre aceste materiale arheologice se aflau numeroase fragmente ceramice, dintre care unele au putut fi identificate și catalogate. Precizăm că materialul ceramic studiat de noi aparține perioadelor elenistică, romană și romano-bizantină. Remarcăm numărul mai redus de fragmente ceramice elenistice, inclusiv cele de proveniență autohtonă, care pot fi atribuite unor forme certe, față de cantitatea mare de ceramică de epocă romană și romano-bizantină.

Am optat pentru prezentarea materialului ceramic sub forma unui catalog structurat în patru categorii funcționale: ceramică de masă, ceramică de bucătărie, vase ceramice de băut și recipiente de transport.

CATALOGUL FORMELOR CERAMICE
CERAMICĂ DE MASĂ

Sigillate pontice
Forma Atlante 5.

Bol adânc, de formă tronconică, buza verticală, dreaptă sau uşor invazată, delimitată de corpul vasului printr-un prag ascuţit, triunghiular în secţiune, pereții oblici, uneori uşor arcuiţi, baza inelară, înaltă sau plană (Pl. 3/1). Pasta este

[2] Proiectantul a fost firma IPTANA București, iar executantul, SC ARGOS SYSTEM SRL.

[3] SLOBOZIANU 1959, p. 735.

[4] SLOBOZIANU 1959. Alte cercetări de suprafață în aceeași zonă au fost efectate, mai târziu, de către V. Boroneanț, cu scopul de a identifica așezări din perioada paleoliticului și epipaleoliticului. Cu această ocazie autorul cercetărilor face unele mențiuni despre așezarea de la Tuzla-Far. Pentru această problemă a se vedea: BORONEANȚ 1977, p. 322-323; BĂRBULESCU 2001, p. 63-64, p. 156-158 (cu unele precizări asupra apartenenței la teritoriul tomitan și la toponimia de origine greacă a zonei litorale); ARICESCU 1977, p. 143-144 (cu un scurt comentariu legat de numele probabil al așezării: *Stratoni, Turris Stratonis* ?); ISM II 390 (5) (inscripție pe un bloc de marmură cu rol de *exagium* având numele lui Flavius Servandus, probabil un *dux*; piatra a fost găsită în cimintirul din Tuzla, astăzi aflându-se la MINAC, nr. inv. 2057); POPESCU 1976, p. 131-133, nr. 86; SUCEVEANU 1977, p. 51-52.

fină, densă, fără impurităţi în compoziţie, cu nuanţe pornind de la portocaliu până la roşu-maroniu (2,5 YR 7/6, 7/8, 4/6, 4/6); slipul este lucios, având o culoare ce variază de la roşu-portocaliu la roşu-maroniu (5 YR 6/6, 6/8, 4/6, 4/8, 5/6, 5/8), fiind dispus neregulat pe suprafaţa exterioară a vasului. În Dobrogea, această formă este prezentă în aşezarea de la Histria, fiind datată în secolele I – II p.Chr.[5]. De asemenea, în Crimeea, ea apare în contexte arheologice încadrate cronologic în a doua jumătate a secolului I p.Chr şi la începutul secolului următor[6].

Eastern sigillata C

Ceramica produsă în atelierele pergameniene în epoca romană timpurie este destul de bine reprezentată în siturile din Dobrogea, în special formele din faza a doua, dar, mai ales, cele din faza a treia, care se datează începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea până către începutul secolului al IV-lea p. Chr.

Forma Atlante H1. Aceste vase sunt adânci, cu buza evazată spre exterior, dreaptă, dispusă orizontal, pereţii drepţi formând un unghi de aproximativ 45 de grade cu baza inelară, masivă, scundă în partea exterioară şi mai pronunţată în partea interioară (Pl. 3/2). Pasta este în general de nuanţă portocalie spre roşu (5 YR 5/6, 5/8, 6/8), iar uneori se pot sesiza particule fine de mica argintie sau chiar de calcar alb în compoziţie. Slipul este de culoare roşie (2.5 YR 4/8, 6/8), cu luciu, în special pe suprafaţa interioară a vaselor. Această formă a avut ca arie de difuziune bazinul egean, dar şi partea orientală a Mării Mediterane. În siturile romane timpurii din Dobrogea forma Hayes 1 Çandarli este destul de răspândită, fiind întâlnită la Troesmis, în contexte specifice sfârşitului secolului al II-lea[7]. La Halmyris ea apare în cel de al treilea nivel al aşezării, plasat la începutul secolului al III-lea[8]. Exemplarele descoperite în aşezarea de la Tuzla-Far se încadrează cronologic în a doua jumătate a sec. II şi prima jumătate a sec. III p. Chr..

Analogii: HAYES 1972, p. 318-319/Form 1, fig.64/1-2; HAYES 1985, p. 77/H.1, fig.17/13;OPAIŢ 1980a, p. 357/49, fig.10/2; TOPOLEANU 2000, p. 43/5, fig. 1/5.

Eastern sigillata B2

Atlante forma 74A

Recipientele incluse în această grupă au buza lisă, evazată, iar pereții vasului sunt subțiri. Pe buza vasului, pe partea exterioară, se pot observa două caneluri (Pl. 3/3). Pe ambele suprafețe, vasele prezintă un slip de culoare brună, cu aspect metalic. Pasta este fină, de culoare cărămizie, cu particule de mica aurie în compoziție.

Analogii: Atlante II, 68, forma 74A, tav. XV/6.

Datare: sfârşitul sec. I – începutul sec. II p.Chr.

Late Roman C Ware

Hayes 1972 Forma 1

[5] SUCEVEANU 2000, p. 73, nr. 20-22, pl. 27/22-24.

[6] ZHURAVLEV 2010, pl. 27/195-204.

[7] OPAIŢ 1980a, p. 357, fig.10/2.

[8] TOPOLEANU 2000, 43/5, fig. 1/5.

Recipientele incluse în această grupă au buza invazată, care nu este delimitată de corpul vasului, terminându-se cu o baza inelară. J. W. Hayes consideră că forma 1, produsă în atelierele phoceene, continuă evoluția formei 4 târzii, realizate în atelierele de la Çandarli. Au fost stabilite nu mai puțin de patru variante ale acestei forme, care se deosebesc, în principal, prin gradul de evazare a buzei, către interiorul vasului şi prin masivitatea piciorului. Aceste forme sunt produse ale atelierelor phoceene[9].

În așezarea de la Tuzla-Far a fost identificată varianta A a formei Hayes 1, cu picior circular înalt şi cu buza puternic invazată (Pl. 3/4).

Analogii: Moesia Inferior: TOPOLEANU 2000, p. 44, nr.10, pl. 2/10; SUCEVEANU 1982, p. 84, fig. 7/2, 87, fig. 8/1; HAYES 1972, p. 325 - 327, forma 1, fig. 65, A/1, 2, 3; ATLANTE I, p. 232, tav. CXI/1, 4, 5.

Datare: sec. IV-V p.Chr.

CERAMICĂ DE BUCĂTĂRIE

Oale

Oalele au fost folosite ca recipiente pentru gătitul mâncării. Diversitatea vaselor este foarte mare, deoarece confecționarea lor se leagă atât de tradițiile anterioare cuceririi romane cât și de influențele venite dinspre ceramica romană.

Tipul I

Oalele incluse în acest tip au buza răsfrântă, cu marginea rotunjită și șănțuită în interior, pentru susținerea capacului. Corpul este în general globular sau ovoidal, toarta apare ovală în secțiune, baza fiind ușor concavă (Pl. 3/5). Pasta din care sunt confecționate vasele este destul de fină, de culoare cenușie, cu angobă proprie. Diametrul gurii variază între 14 și 17 cm. Vasele se încadrează cronologic în secolele III-IV p.Chr.

Analogii: Moesia Inferior: BOGDAN CĂTĂNICIU & BARNEA, 1979, p. 184, fig. 152, N III, 5.5; OPAIȚ 1980a, p. 336, pl. VIII/3; SULTOV 1985, p. 86, pl. XLII/4 (la Hotnița și Pavlikeni aceste recipiente erau produse în atelierele locale); BAUMANN 1995, p. 201, catalog nr. 24 (cu mențiunea că autorul face trimitere în mod eronat la pl. XV/25, aici fiind vorba despre un ulcior; considerăm că este vorba de pl. XV/26); SUCEVEANU 1998, p. 227, catalog nr. 99 și 100; SUCEVEANU 2000, p. 99-100, tipul XXXII, varianta A, pl. 42, nr. 11, 13 (considerate de autor produse histriene); BAUMANN 2003, p. 186, nr. 21, 22; MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 2004, p. 100, tipul A2a3, pl. V/3, 4; Dacia: – POPILIAN 1976, p. 90, pl. XXXVII/370-381; partea occidentală a Imperiului: ISTENIČ & SCHNEIDER 2000, p. 344, 346, fig. 3/4-6 (considerate a fi copii după vesela de bucătărie egeană).

Tipul II

Buza este îngroşată, uşor inclinată spre exterior, prezentând o şănţuire pronunţată pentru fixarea capacului în zona centrală. Corpul este globular, cu caneluri, gâtul lipseşte, toarta canelată sau ovală porneşte de la nivelul buzei (Pl. 3/6). Apar deopotrivă vase cu şi fără toarte. Baza este plană sau, mai ales în sec. V

[9] HAYES 1972, p. 325.

p. Chr., concavă[10]. Pasta este de culoare cărămizie, mai rar orange sau roz-alburie, având cuarț pisat, oxid de fier, calcar şi pietricele în compoziţie.

Analogii: Moesia Inferior: TOPOLEANU 2000, p. 110, tipul V, varianta A şi B.; BOGDAN CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, p. 188, fig. 162/5.6; GAMUREAC 2009, p. 257, tipul I, varianta 3, Pl. VI/48, 49, 51; BAUMANN 1995, p. 405, tipul II, Pl. I/4; SUCEVEANU 1982, p. 84, fig. 6/7; OPRIŞ 2003, p. 96, tipul I, varianta A.

VASE CERAMICE DE BĂUT

Ulcioare

Tipul I

Am inclus aici un ulcior cu disc, care se caracterizează prin buza evazată spre exterior, iar imediat sub aceasta, la aproximativ 2cm., se poate observa o nervură pronunțată. Gâtul este scurt, corpul globular, iar toarta este ovală în secțiune, cu o canelură mediană pronunțată (Pl. 3/7). Pasta din care sunt confecționate ulcioarele este de culoare cărămizie (7.5YR/8.8 yellow orange), mată, cu angobă proprie. Diametrul gurii variază între 4,5 și 6 cm. Produs, probabil, în zona microasiatică.

Analogii: Moesia Inferior: SUCEVEANU 2000, p. 145-149, tipul XLV B, pl. 68, 69/9-35; PARASCHIV 1997, p. 321-322, pl. 2/14-17; BOGDAN CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, p. 184, fig. 152/4.1; OPAIȚ 1980a, p. 336, pl.VII/3; SANIE 1981, p. 98, pl. 23/1; SIMION 1984, p. 85, tipul c, pl. XIV/8; PAPASIMA 1997, p. 312, pl.6/3; NUȚU 2009, p. 132, pl. 4/20; SUCEVEANU 1998, p. 223, pl. IX/51, p. 228, pl. XII/108; BAUMANN 2003, p. 186, nr. 18; LUNGU, AVRAM, BOUNEGRU 1990, p. 170, fig. 7/11, p. 172, fig. 8/1; RĂDULESCU 1975, 343, pl. X/3, 3a. BĂJENARU, DOBRINESCU, STOIAN 1998, p. 235, fig. 7/6.

Datare: sec. II-III p.Chr.

Tipul II

În aceste tip au fost încadrate ulcioarele care au gura treflată (*oenochoe*). Gâtul este scurt, corpul globular, cu o singură toartă modelată în bandă, cu două caneluri, fiind atașată imediat sub buza vasului (Pl. 3/8). Pasta din care sunt confecționate aceste recipiente este de culoare cărămizie (2.5YR/5.8 bright brown), cu angobă cenușie. Diametrul gurii este cuprins între 6 și 7 cm.

Analogii: Dacia: POPILIAN 1976, p. 101, tipul 12 varianta d și e, pl. XLIX/529-530. Moesia Inferior: OPAIȚ 1980a p.n333, pl. VII/5; SANIE 1981, p. 98, pl. 23/7; ȘTEFAN *et alii* 1953, p. 264, fig. 24/2; SUCEVEANU 2000, p. 154-156, tipul XLVII, pl. 73-74/1-13; RĂDULESCU 1975, p. 343, pl. VIII/1-3; pl. IX/1-2; SIMION 1984, p. 85, tipul b, pl. XIII/7; LUNGU & CHERA 1985, p. 221, pl. IV/33; NICOLAE 1995-1996, p. 143, pl. 3. MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 2003, p. 106, pl. 31/324-326; BAUMANN 2003, p. 186, nr. 18; NUȚU 2009, p. 133, pl. 4/21; KLENINA 2006, p. 102, tipul 4 nr. 42; SULTOV 1985, p. 86-87, pl. XLIV/5. În Crimeea: KRAPIVINA 1993, p. 103, tipul 1-2, fig. 37. Datare: sec. II-III p.Chr.

[10] OPAIȚ 1996, p. 96, tipul III; OPAIȚ 2004, p. 45, tipul III.

RECIPIENTE DE TRANSPORT

Amfore

Kapitän 1972 tipul 2

Acest tip de amforă este confecţionat dintr-o pastă de culoare cărămizie, brun-roşcată la exterior. Vasele au gâtul tronconic, cu buza delimitată de gât printr-o şănţuire puternică, corpul conic terminat cu un picior tubular masiv, torţile supraînălţate, ovale în secţiune şi cu două nervuri longitudinale (Pl. 4/9). Gâtul şi piciorul prezintă caneluri pronunţate[11]. Acest tip de amforă cunoaște o largă răspândire, din Britannia până în Mesopotamia și din Moldova până în Egipt. Prezența relativ redusă a acestor amfore în sec. III-IV p. Chr., precum și capacitatea vasului de cca. 6 litri, se pot datora și calității deosebite a vinului pe care îl conțineau. Acesta era probabil produs în Chios, avea un preț ridicat și era destul de greu de procurat[12]. În așezarea de la Tuzla-Far a fost descoperit un singur fragment din partea superioară a unei toarte.

Opaiț 2011, tipul Aegyssus IB/Troesmis X

Tipul de amforă se caracterizează prin gura largă, buza îngroșată și răsfrântă. Corpul este ovoidal și se termină cu un picioruș conic. Toartele sunt masive, rotunde în secțiune (Pl. 4/10). Astfel de exemplare au fost descoperite la Aegyssus[13], Poiana-Tecuci[14], Brad[15] și Troesmis[16].

Šelov 1986, tipul B

Amforele de acest tip au fost produse la Heraclea Pontică începând cu al doilea sfert al sec. I p. Chr., până în epoca romană târzie (sec. IV și începutul celui următor). În sec. II–IV p.Chr. era cel mai popular tip de amforă din zona Mării Negre[17]. Amforele au gura îngustă, buza dreaptă sau rotunjită, gâtul lung, cilindric şi subţire, corp conic, baza cilindrică, scobită, cu suport inelar[18] (Pl. 4/11). Toartele sunt masive, ovale în secţiune, cu una sau două şănţuiri longitudinale[19]. Pastă este de culoare bej-alburie (2.5YR 8/4 pale yellow), cu particule de calcar şi piroxen în compoziţie, având angobă proprie.

Amfore de Cos

Acest tip de amforă este prezent în așezarea de la Tuzla Far prin două fragmente de toartă. Piesele incluse de noi în această categorie au gura largă, buza rotunjită, toartele bifide, supraînalțate, umărul puțin convex, iar forma corpului cilindrică, ele terminându-se într-un picioruș cilindric (Pl. 4/12). Exemplare similare s-au descoperit la: Aegyssus[20], Piscul Crăsani și la Ibida[21]. Datare: sfarșitul sec. I a.Chr. - începutul sec. I p. Chr.

---

[11] KAPITÄN 1972, p. 248; PEACOCK & WILLIAMS 1986, p. 193-95, tipul 47.
[12] OPAIȚ 2013 p. 319-320.
[13] OPAIȚ 2011, p. 463.
[14] VULPE & TEODOR 2003, fig. 243/10.
[15] URSACHI 1995, pl. 175/4; 182/1,3; 183/ 17; 184/18, 22-23.
[16] OPAIȚ 1980b, p. 308, tip X, pl. X/2, XV/2.
[17] VNUKOV 2002, p. 415.
[18] OPAIȚ 2011 p. 457, fig. 16-17.
[19] ŠELOV 1896, p. 397, tipul B, fig. 1/b.
[20] OPAIȚ 1987, p. 148-149, p. 154-155, fig. 3-4.
[21] OPAIȚ 2011, p. 450, fig. 2.

Amfore pseudo-Cos pontice

Recipientele incluse în categoria amforelor pseudo-Cos sunt cel mai frecvent întâlnite în epoca romană în bazinul pontic[22]. Aceste amfore create prin transformarea amforelor cosiene au o formă cilindrică, mai zveltă decât a celor prezentate anterior. Gura este largă, buză rotunjită la exterior, toarte bifide, iar gâtul este umflat, corpul terminându-se cu un picioruș conic mic, care este separat de corp printr-un inel lat (Pl. 4/13)[23]. Exemplarul descoperit în așezarea de la Tuzla Far a fost produs la Heracleea Pontică.

Amfore LRA 4

Amforele din această grupă au gura largă, buza oblică, corpul cilindric, îngustat spre bază, torțile foarte mici, cu rol decorativ (Pl. 4/14). La Tuzla Far, în urma cercetărilor de suprafață, a fost descoperită o singura bază de amforă datată, credem noi, în sec. IV p. Chr. Tipul de recipient este frecvent întâlnit în Scythia Minor la Halmyris[24], Histria[25], Ibida și Argamum[26].

CONCLUZII

Studiul ceramicii dintr-un sit arheologic ne oferă informații prețioase despre principalele forme/tipuri descoperite aici. De asemenea, ele pot sprijini datarea unor complexe sau pot constiui indicatori ai rutelor comerciale. Rezultatele obținute din analiza statistică a ceramicii sunt de un real ajutor în studierea diferitelor aspecte ale economiei romane.

Relaţiile comerciale ale zonei vest-pontice cu centrele economice din Asia Mică şi cele din regiunile egeo-mediteraneene sunt vechi, iar contactele comerciale trebuie puse pe seama oraşelor greceşti aflate pe litoralul vest şi nord-pontic[27]. Este bine cunoscut faptul că aceste centre urbane au reprezentat *zona de contact* dintre consumatorii aflați în teritoriul dobrogean și negustorii din zonele orientale[28]. Această afirmaţie este valabilă, atât în cazul amforelor, cât și în cazul ceramicii de masă. O activitate comercială intensă între zona micro-asiatică şi litoralul vest pontic a fost facilitată de distanţele relativ scurte, cât și de rutele, deja cunoscute, ale navelor comerciale[29].

În ceea ce privește caracteristicile ceramicii prezentate, ne permitem, în continuare, câteva observații și comentarii asupra formelor, zonelor de proveniență sau cronologiei lor.

---

[22] OPAIȚ 2011, p. 450.

[23] OPAIȚ 2011, p. 451, fig. 3; pentru mai multe informații privind evoluția acestui tip de amforă vezi VNUKOV 2003, p. 28-129, OPAIȚ 2011, p. 450-451, Subtip IA1-Heracleea Pontică.

[24] TOPOLEANU 2000, p. 137, cat. nr. 346, pl. XLIII.

[25] SCORPAN 1976, p. 176, pl. XII/4.

[26] PARASCHIV 2006 pentru detalii vezi p. 97-99 cu răspândirea lor în provincia Scythia Minor, precum și OPAIȚ 2004, p. 20-22.

[27] În legătură cu aceste probleme vezi studiile lui BARNEA 1972, p. 251-262 și MINČEV 2007, p. 331-351.

[28] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, 73, p. 98-99.

[29] Pentru activitatea negustorilor din bazinul vest-pontic vezi BOUNEGRU 2004, p. 61-72, BOUNEGRU 2007, p. 321-330.

Importurile ceramice de masă din zona pontică și orientală a lumii romane, ajunse în această regiune, îndeosebi datorită comerţului desfăşurat pe cale navală, confirmă legăturile de tradiție ale cetăților greceşti de pe litoralul vest pontic cu diferite centre ale lumii elenistice, continuate şi în epoca romană. În cazul ceramicii de bucătărie descoperite la Tuzla-Far, se poate constata prezența ceramicii confecționate pe plan local. Astfel, au fost identificate două tipuri de oale încadrate cronologic în sec. IV-V p.Chr.

Ceramica de băut din așezarea de la Tuzla-Far constă în două tipuri de ulcioare, cu disc și oenochoe, care au fost confecționate în interiorul provinciei. Aceste recipiente nu fac notă discordantă de la tabloul general al descoperirilor ceramice specifice așezărilor rurale romane din provincia Moesia Inferior.

Amforele sunt prezente la Tuzla-Far printr-un număr mare de tipuri: amfore de tip Kapitän 2, Aegyssus IB, Šelov tipul B, amfore de Cos, amfore pseudo-Cos pontice și amfore LRA 4. După cum se poate observa, ambalajele în care a fost transportat vinul, din diversele regiuni producătoare sunt prezente încă de la începutul stăpânirii romane în acestă provincie.

O pondere apreciabilă, din punctul de vedere al numărului de descoperiri, îl dețin atelierele pontice, urmate de acelea situate în zona egeană și, în fine, cele levantine. Prezența centrelor sud-pontice nu trebuie să ne surprindă, întrucât aceeași situație se întâlnește și în alte situri din teritoriu și, probabil, accesul la acestă sursă de aprovizionare era mai facil și vinul, mai ieftin. Deși mai slab reprezentate în așezarea de la Tuzla, piesele centrelor egeene (amforele Kapitän 2) ca și cele levantine (amforele LRA 4) sunt, totuși, prezente printre descoperirile de aici. Cauza principală a acestei situații constă, probabil, în prețul ridicat al acestor vinuri, precum și accesul mai dificil la spațiul lui de proveniență.

BIBLIOGRAFIE

ARICESCU 1977 - A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană,* Bucureşti, 1977.

BARNEA 1972 - I. Barnea, *Relaţiile provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria şi Egiptul*, Pontica 5 (1972), p. 251-262.

BAUMANN 1995 - V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural* (*sec. I – IV p. Chr.*), Institutul de Cercetări Eco – Muzeale, Tulcea, 1995.

BAUMANN 2003 - V. H. Baumann, *Noi săpături de salvare în așezarea rurală antică de la Telița – Amza, jud. Tulcea*, Peuce S.N. 1 (14), 2003, p. 155 – 232.

BĂJENARU, DOBRINESCU, STOIAN 1998 = C. Băjenaru, I. C. Dobrinescu, Gh. Stoian, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul comunei Peștera, jud. Constanța*, Pontica 31 (1998), p. 227-238.

BĂRBULESCU 2001 - M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr)*, Bibliotheca Tomitana III, Constanța, 2001.

BOGDAN CĂTĂNICIU & BARNEA 1979 - I. Bogdan Cătăniciu & Al. Barnea, *Ceramica şi descoperiri mărunte*, in: I. Barnea, Al. Barnea (coord.), I. Bogdan-Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani*, I. *Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 177-226.

BORONEANȚ 1977 – V. Boroneanț, *Cercetări perieghetice între Năvodari şi Vama Veche*, Pontica 10 (1977), p. 319-24.

BOUNEGRU 2004 - O Bounegru, *Notes sur la koiné commerciale du Pont Gauche à*

l'époque romaine, Peuce S.N. 2 (15), 2004, p. 61-72.

BOUNEGRU 2007 - O. Bounegru, *Notes sur les relations commerciales au Pont Gauche à l'époque romaine*, ACS Varna 2007, p. 321-330.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 - L. Buzoianu & M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic. / Tomis Historical and archaeological commentary*, Bibliotheca Tomitana IX, Constanța 2012.

GAMUREAC 2009 - Em. Gamureac, *Edificiul B1 din sectorul B al cetăţii Tropaeum Traiani. Consideraţii preliminare privind cercetările din 2005-2008*, Pontica 42 (2009), p. 243-298.

HAYES 1972 - J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London, 1972.

HAYES 1985 - J. W. Hayes, *Sigillate Orientali*, în *ATLANTE II* (1985), Roma, 1-95.

ISTENIČ & SCHNEIDER 2000 - J. Istenič & G. Schneider, *Aegean Cooking Ware in the Eastern Adriatic*, *RCRF Acta* 36 (2000), p. 341-348.

KABAKČIEVA 1997 - G. Kabakčieva, *Keramikversorgung in den Militärstützpunkten an der unteren Donau im 1. Jh. N. Chr. und die Politik Roms*, *RCRF Acta* 35 (1997), p. 33-39.

KLENINA 2006 - E. Klenina, *Ceramic tableware and Kitchenware of the 3th – 6th century from Novae (Northern Bulgaria)*, Poznań-Sevastopol, 2006.

KRAPIVINA 1993 - V. V. Kraprivina, *Olv'ia. Material'naja kul'tura I-IV vv. n. e.*, Kiev, 1993.

KAPITÄN 1972 - G. Kapitän, *Le anfore del relitto romano di Capo Ognina* (*Siracusa*), in: *Recherches sur les amphores romaines. Actes du Colloque de Rome* (*4 mars 1971*), Rome, 1972, p. 243-252.

LUNGU, BOUNEGRU, AVRAM 1984 - V. Lungu, O. Bounegru, Al. Avram, *Cercetări arheologice din aşezarea romană rurală de la Histria β*, Pontica 17 (1984), p. 85-100.

LUNGU & CHERA 1985 - V. Lungu & C. Chera, *Un mormânt în plăci, de epoca romană, descoperit la Tomis*, Pontica 18 (1985), p. 215-234.

MANDRUZZATO, TIUSSI, DEGRASSI, 2000 - L. Mandruzzato, C. Tiussi, V. Degrassi, *Appunti sull'instrumentum d'importazione greca ed orientale ad Aquileia*, *RCRF Acta*, 36 (2000), p. 359-364.

MINČEV 2007 - Al. Minčev, *Ex Oriente: Eastern Imports of Roman Period în Odessos (1st -3rd century AD)*, ACS Varna (2007), p. 331-351.

MUŞEŢEANU & ELEFTERESCU 1992 - C. Muşeţeanu & D. Elefteresc u, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum*, Pontica 25 (1992), p. 221 – 226.

MUŞEŢEANU & ELEFTERESCU 2003 - C. Muşeţeanu & D. Elefteresc u, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, Bucureşti, 2003.

MUŞEŢEANU & ELEFTERESCU 2004 - C. Muşeţeanu & D. Elefteresc u, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum (IV)*, Peuce S.N. 2 (15) (2004), p. 95 – 142.

NEGRU 1997 - M. Negru, *An Introduction to the Study of Native Hand-made Pottery from Roman Dacia*, *RCRF Acta* 35 (1997), p. 97-105.

NEGRU 2003 - M. Negru, *The Native Pottery of Roman Dacia*, BAR International Series 1097, Oxford, 2003.

NICOLAE 1995-1996 - C. Nicolae, *Descoperiri de epocă romană și bizantină la Carsium*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 135-160.

NUŢU 2009 - G. Nuţu, *Cercetări arheologice la limita de sud-vest a oraşului Babadag (Vicus Novus?)*, Peuce S.N. 7 (2009), p. 123-144.

OPAIŢ 1980a - A. Opaiţ, *Consideraţii preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, Peuce 8 (1980), p. 328-353.

OPAIŢ 1980b - A. Opaiţ, *Consideraţii preliminare asupra amforelor romane şi romano-bizantine din Dobrogea*, Peuce 8 (1980), p. 291-327.

OPAIŢ 1987 - A. Opaiţ, *Un dépôt d'amphores découvert à Aegyssus*, Dacia N.S. 31 (1987), p. 145-155.

OPAIŢ 1991 - A. Opaiţ, *O săpătură de salvare în oraşul antic Ibida,* SCIVA (1991), 1-2, p.

21-56.

OPAIŢ 1996 - A. Opaiţ, *Aspecte ale vieţii economice din provincia Scythia Minor (secolele IV- VI p. Ch.).Producţia ceramicii locale şi de import,* Bibliotheca Thracologica XVI, Bucureşti, 1996.

OPAIŢ 2004 - A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th-6th centuries AD)*, BAR, Oxford, 2004.

OPAIŢ & PARASCHIV 2013 - A. Opaiţ & D. Paraschiv, *On the Wine, Olive Oil and Fish Supply of the Countryside in Roman Dobrudja (1st-3rd Centuries AD)* in: *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea III*, (eds. L. Buzoianu, P. Dupont, V. Lungu), Constanţa, 2013, p. 317-333.

OPRIȘ 2003 - I. C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos* (*sec. IV-VI p. Chr.*), Bucureşti, 2003.

PAPASIMA 1997 - T. Papasima, *Descoperiri arheologice la Gura Canliei (jud. Constanţa)*, Pontica 30 (1997), p. 305-315.

PARASCHIV 1997 – D., Paraschiv, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Pontica 30 (1997), p. 317-330.

PARASCHIV 2006 - D. Paraschiv, *Amfore romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I–VII p.Chr.)*, Iaşi, 2006.

PEACOCK & WILLIAMS 1986 - D. P. S. Peacock & D. F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy. An Introductory Guide,* London, 1986.

POPESCU 1976 - Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine în secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.

POPILIAN 1976 - Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

RĂDULESCU 1975 - A. Rădulescu, *Contribuţii la cunoaşterea ceramicii romane de uz comun din Dobrogea,* Pontica 8 (1975), p. 331-360.

ROBINSON 1959 - H. S. Robinson, *The Athenian Agora, vol. V. Pottery of the Roman Period. Chronology*, New Jersey, 1959.

SANIE 1981 - S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. – III e.n.*, Iași, 1981.

SIMION 1984 - G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum – Raport preliminar,* Peuce 9 (1984), p. 75-96, 481-502.

SCORPAN 1976 - C. Scorpan, *Origini și linii evolutive în ceramica romano-bizantină (sec. IV-VII) din spațiul mediteranean și pontic,* Pontica 9 (1976), p. 155-185.

SLOBOZIANU 1959 - H. Slobozianu, *Consideraţii asupra aşezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol şi Agigea*, Materiale 5 (1959), p. 735-759.

SUCEVEANU 1977 - Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e.n.,* Bucureşti, 1977.

SUCEVEANU 1982 - Al. Suceveanu, *Contribuţii la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria,* SCIVA 33 (1982), 1, p. 79 - 107.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 - Al. Suceveanu & Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1991.

SUCEVEANU 1998 - Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuţii la studiul vieţii rurale în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1998.

SUCEVEANU 2000 - Al. Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des Ier-IIIe siècles ap. J.-C.*, Bucarest, 2000.

SULTOV 1985 - B. Sultov, *Ceramic Production of the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-IV),* Sofia, 1985.

ŠELOV 1986 - D. B. Šelov, *Les amphores d'argile claire des premiers siècles de notre ère en mer Noire*, in: *Recherches sur les amphores grecques. Actes du Colloque international (Athènes, 10–12 September 1984)* eds. J.-Y. Empereur & Y. Garlan, BCH. *Suppl.* 13 (1986), p. 395-400.

ȘTEFAN *et alii*. 1953. - Gh. Ștefan (responsabil), I. Barnea, Expectatus Bujor, Eugen Comșa, Ștefan Constantinescu, Gheorghe Popilian, *Şantierul Garvăn-Dinogeţia*, SCIV 4 (1953), 1-2, p. 240-274.

TOPOLEANU 2000 - Fl. Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d.Hr.)*, Tulcea, 2000.

URSACHI 1995 - V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bibliotheca Thracologica 10. Bucureşti, 1995.

VNUKOV 2002 - S. Yu. Vnukov, *Pan-roman Amphora Types Producted in the Black Sea Region*, in: *Transport Amphorae and Trade in the Estern Mediterranean*, *Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens*, September 26–29, 2002 (eds. J. Eiring, J. Lunds), Athens, 2002, p. 407-415.

VNUKOV 2003 - S. Yu. Vnukov, *Pričernomorskie amfory I v. do n.e.-II v. n.e. (morphologiya)*, Vol. I., Moscow, 2003.

VULPE & BARNEA 1968 - R. Vulpe & I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos,* vol. II, Bucureşti, 1968.

VULPE & TEODOR 2003 - R. Vulpe & S. Teodor, *Piroboridava. Aşezarea geto-dacică de la Poiana-Tecuci*, Bibliotheca Thracologica XXXIX, Bucureşti, 2003.

ZEEST 1960 - I. B. Zeest, *Keramičeskaya tara Bospora*, MIA 83 (1960).

ZHURAVLEV 2010 - D., Zhuravlev, *Krasnolakovaija keramika yugo-zapadnogo Krima I – III vv. n.e.*, Simferopol, 2010.

LISTE DES ILLUSTRATIONS

Pl. 1 – Le littoral de Dobroudja entre Constanța et Mangalia - d'après V. Boroneanţ, 1977.

Pl. 2 – 1. Phare du Cap Tuzla - voir sud; 2. Falaise avec les intérventions anthropiques dans les couches archéologiques.

Pl. 3 - Les fragments céramiques découvertes dans l'ancienne etablissement de Tuzla-Phare.

Pl. 4 - Les fragments céramiques découvertes dans l'ancienne etablissement de Tuzla-Phare.

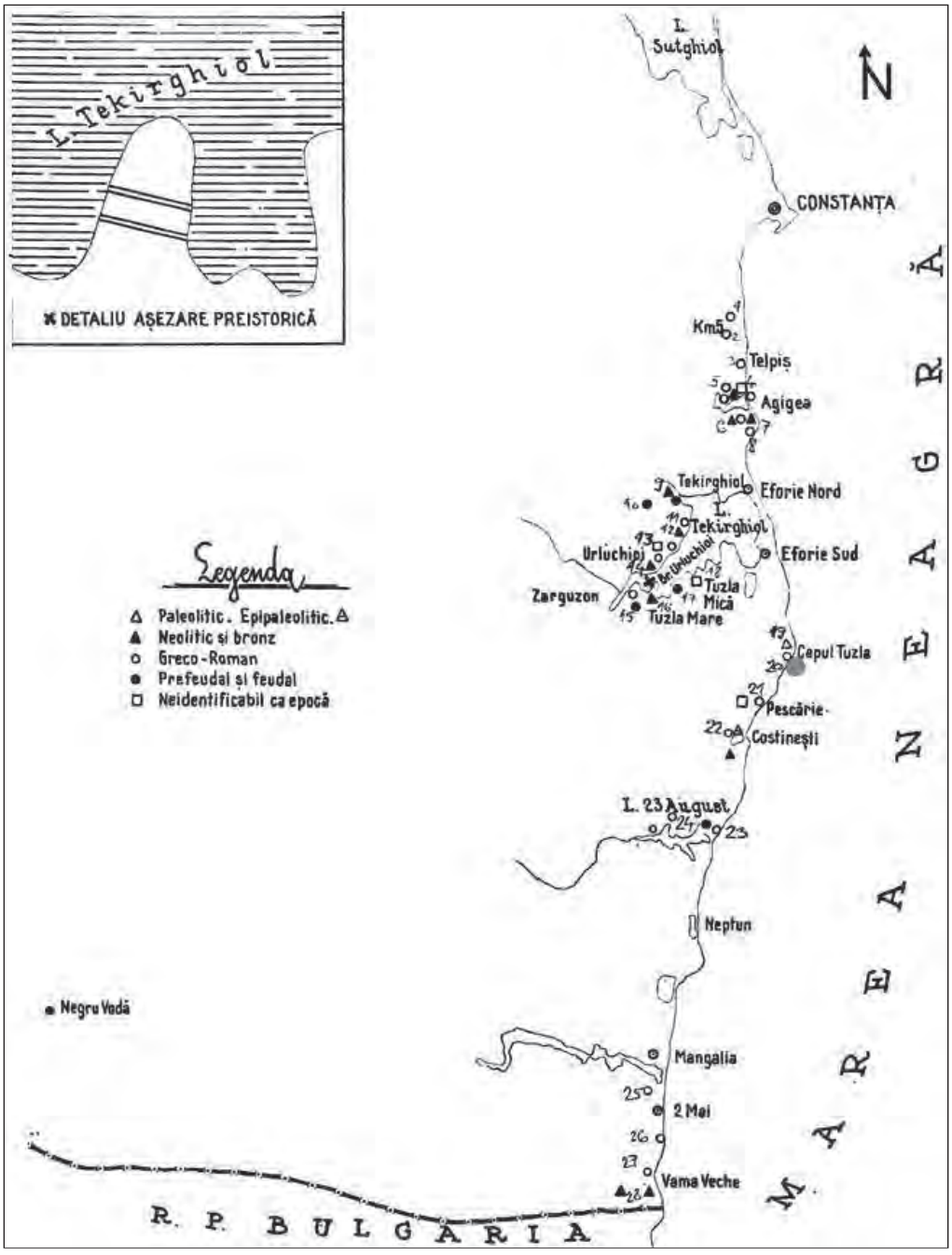

Pl. 1 – Litoralul dobrogean între Constanţa şi Mangalia (după V. Boroneanţ, 1977).

1

2

Pl. 2 – 1: Farul de la Capul Tuzla – vedere dinspre sud;
2: Faleza marină cu intervențiile antropice în straturile arheologice.

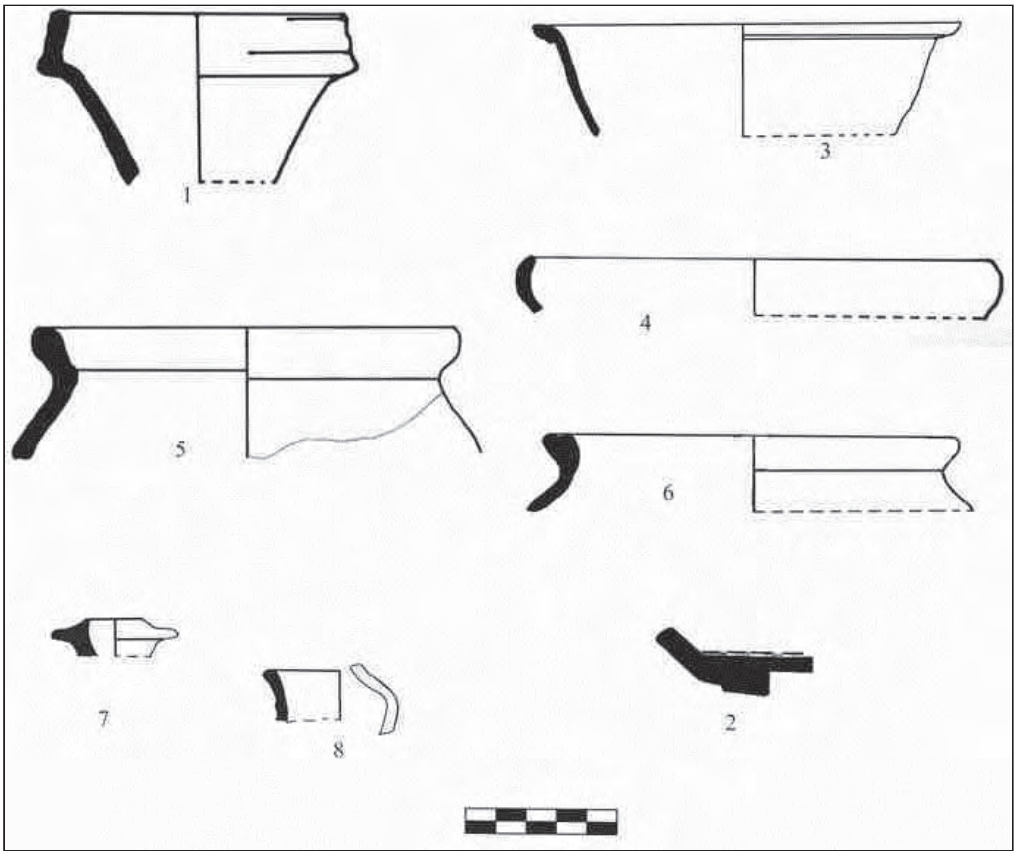

Pl. 3 – Fragmente ceramice descoperite în aşezarea antică de la Tuzla – Far.

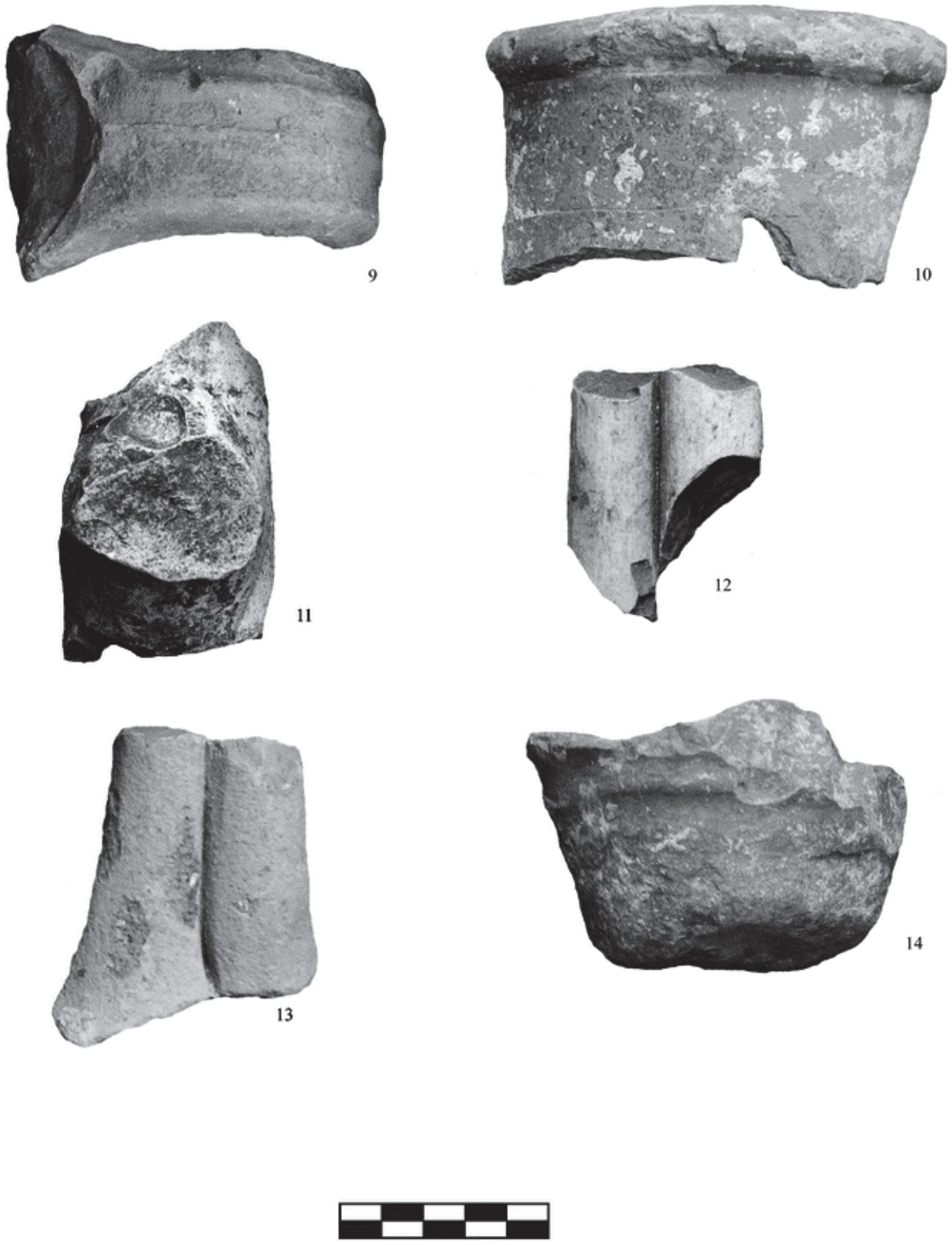

Pl. 4 – Fragmente ceramice descoperite în aşezarea antică de la Tuzla – Far.

CERAMICA GETICĂ DIN PERIOADA ROMANĂ DESCOPERITĂ LA ULMETUM

Constantin ŞOVA*

Keywords: *Gaetic potery, Roman period, Ulmetum, Dobrudja.*
Cuvinte cheie: *ceramică getică, epocă romană, Ulmetum, Dobrogea.*

Abstract: *One of the subjects that are slightly treated in the specialized studies from the last decades is represented by the Gaetic findings from Dobrudja in the Roman period (see C. Scorpan, M. Babeș, V. H. Baumann, M. Mănucu-Adameșteanu etc.). Most of the Gaetic artifacts were found especially due to surface and preventive research and only in a small degree due to systematic research.*

The Gaetic archaeological material found at Ulmetum (Pantelimonu de Sus, Constanța County) comes both from the Early Roman habitation level and from the complexes of the same time interval. This comes from the tower T2, from a previous level of its construction, the area near the tower T8 extra muros *(south-west sector), and from the sector „Cartaș-cuptor Panaitescu".*

This research was funded by the "MINERVA - Cooperation for elite career in doctoral and post-doctoral research", contract code: POSDRU/159/1.5/S/137832, financed by the European Social Fund by the Operational Programme Human Resources Development 2007-2013.

Rezumat: *Unul din subiectele mai puţin tratate în studiile de specialitate din ultimele decenii îl reprezintă descoperirile getice din Dobrogea perioadei romane (vezi C. Scorpan, M. Babeș, M. Mănucu-Adameșteanu etc.). Descoperirea artefactelor getice este datorată cu precădere perieghezelor şi săpăturilor preventive, mai puţin săpăturilor arheologice sistematice.*

Materialul arheologic de factură getică descoperit la Ulmetum (Pantelimonu de Sus, jud. Constanţa) provine atât din nivelul de locuire roman timpuriu, cât și din complexe aparținând aceluiași interval cronologic. El a fost descoperit în zona turnului T2, într-un nivel anterior construirii acestuia, în zona extra muros *din apropierea turnului T8 (sectorul de Sud-Vest), precum și în sectorul „Cartaș-cuptor Panaitescu".*

* Constantin ŞOVA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: sova_costin@yahoo.com.

Cercetarea a fost finanţată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi postdoctorală", codul contractului: POSDRU/159/1.5/S137832, proiect cofinanţat de Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

Primele cercetări arheologice întreprinse în cetatea de la Ulmetum au fost efectuate odată cu al doilea deceniu al secolului al XX-lea (în perioada 1911-1913) de către Vasile Pârvan[1], aflat în căutarea unei săpături într-un sit necercetat, care să devină un şantier şcoală pentru noua generaţie de arheologi. Cercetarea sistematică a fost reluată abia în anul 2004 de arheologii din cadrul Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa[2].

Sub dinastia Antoninilor, liniştea oferită Moesiei Inferior de cunoscuta *pax Romana* dă posibilitatea organizării şi dezvoltării provinciei din toate punctele de vedere, context în care apar, pe lângă castre, atât pe linia Dunării cât şi în zona centrală dobrogeană, aşezări civile (*canabae* şi *vici*)[3]. La Pantelimonu de Sus încă din secolul al II-lea p.Chr. este documentat epigrafic un *vicus*[4], a cărui populaţie era formată din cetăţeni romani şi traci sudici –bessi- aşezaţi, desigur, alături de autohtoni[5]. Numele acestuia a fost identificat, încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, ca fiind Ulmetum, în urma descoperirii de către Grigore Tocilescu a unei inscripţii cu menţiunea „*c(ives) R(omani) et Bessi consistentes vico Ulmeto*", datată în anul 140 p.Chr.[6]

Aflată în teritoriul Capidavei, aşezarea de la Pantelimonu de Sus se pare că nu a depăşit în secolele II-III p.Chr. statutul de *vicus*, deşi numeroasele şi variatele descoperiri sugerează o dezvoltare însemnată[7]. Dintre activităţile locuitorilor de la Ulmetum amintim practicarea agriculturii şi păstoritul (ocupaţii recunoscute şi în imaginile de pe altarul lui C. Iulius Quadratus[8]), prelucrarea pietrei (compasul, dalta, echerul şi ciocanul apar reprezentate pe un relief[9]), probabil exploatarea zăcămintelor metalifere (la care bessii erau pricepuţi[10]) şi comerţul, favorizat de prezenţa unui *conventus* al cetăţenilor romani, şi de plasarea aşezării la intersecţia unor drumuri importante: unul venind dinspre Markianopolis şi urcând spre Slava Rusă (antica aşezare (L)Ibida), unde se bifurca[11], plecând spre nord şi nord-est, şi un altul care făcea legătura între Histria şi Capidava sau Carsium[12]. La

[1] PÂRVAN 1912, p. 497-607; PÂRVAN 1913-1914, p. 245-420.

[2] COVACEF 2004-2005, p. 439.

[3] SUCEVEANU & RĂDULESCU 2010, p. 303-304, APARASCHIVEI, 2010, *passim*.

[4] BĂRBULESCU 2001, p. 108 (unde se menţionează că acesta a fost întemeiat la sfârşitul secolului I p.Chr., eventual la începutul celui următor) şi p.301, nr. 232; SUCEVEANU & RĂDULESCU 2010, p. 304; vezi *infra* n. 6.

[5] SUCEVEANU 1977, p. 141; SUCEVEANU 2010, p. 326; BĂRBULESCU 2001, p. 186-188; BÂLTÂC 2011, p. 145.

[6] ISM V 62; BÂLTÂC 2011, p. 239; despre *cives Romani consistentes* în Scythia Minor vezi BOUNEGRU 2003, p. 121-129; AVRAM 2007, p. 91-109.

[7] ISM V 77; BĂRBULESCU 2001, p. 108.

[8] SUCEVEANU 1977, p. 104; BĂRBULESCU 2001, p. 109.

[9] SUCEVEANU 1977, p. 141.

[10] SUCEVEANU 1977, p. 104, 141; BĂRBULESCU 2001, p. 109; BÂLTÂC 2011, p. 192.

[11] ARICESCU 1977, p. 148.

[12] SUCEVEANU 1977, p. 141.

practicarea acestor activităţi, ca şi la altele mai puţin documentate, o contribuţie importantă au avut, probabil, şi comunităţile indigene, alături de coloniştii civili[13].

Cercetările sistematice efectuate în ultimii ani la Ulmetum au dus la descoperirea, în mai multe sectoare, a numeroase fragmente ceramice getice[14]. Acestea au apărut atât în complexe, alături de ceramică romană, cât și în nivelul arheologic, ce corespunde cronologic perioadei romane timpurii (secolele II-III p.Chr.).

Un nivel de locuire anterior momentului construirii cetăţii a fost observat, pentru prima oară după reînceperea cercetării, în timpul campaniei arheologice din anul 2009, dar confirmarea acestuia a putut fi făcută abia în anul următor. A fost excavată, cu această ocazie, în Sectorul sud („bazilică"), o groapă de mari dimensiuni în ale cărei umpluturi succesive au apărut, alături de numeroase oase de animale, fragmente ceramice specifice secolului al II-lea p.Chr.[15]

Acest nivel de locuire a fost identificat în anul 2012 în alte două sectoare din punctul „Cetate", cel de Sud-Vest, respectiv în sectorul Poarta de Nord-Vest.

În sectorul de Sud-Vest, după degajarea umpluturii turnului T8, în vederea stabilirii unei stratigrafii, a fost identificat un bordei cu material ceramic specific secolelor II-III p.Chr. Complexul este anterior momentului construirii turnului[16]. Tot aici, dar în secţiunea S VII, plasată în zona *extra muros* din imediata apropiere a turnului, a fost descoperit un bordei cu material ceramic caracteristic secolelor II-III p.Chr. Cuptorul bordeiului prezenta o vatră amenajată pe un pat ceramic (în special din fragmente ce aparţineau unor vase de mari dimensiuni). Secţionarea podelei încăperii indică două faze de locuire. Prima, cea inferioară, a fost încadrată cronologic, pe baza materialului ceramic, secolului II p.Chr., în umplutura dintre cele două podele apărând, alături de ceramică romană, şi câteva fragmente de vase borcan, de tradiţie getică, cu butoni sau decor în relief. Materialul existent pe podeaua superioară este specific secolului al III-lea p.Chr., fiind reprezentat doar de ceramică romană[17].

Un alt sector în care a fost identificat nivelul roman timpuriu este cel al Porţii de Nord-Vest. Aici, în secţiunea S1, situată în interiorul turnului de nord al porţii (T2) şi perpendicular pe el în zona *extra muros*, a apărut material ceramic getic într-un complex tăiat de fundaţia zidului turnului. Este vorba de un bordei cu cuptor, care la momentul descoperirii avea bolta parţial prăbuşită şi care fusese săpat într-un nivel galben curat[18].

În anul 2010, la Sud-Vest de cetate a fost deschis un nou sector denumit convenţional „Punctul Cartaş-cuptor Panaitescu"[19]. Aici, în secţiunile S3 şi S4, a fost înregistrat, deasupra pământului steril (loess), un nivel cu material roman, în care au apărut mai multe fragmente getice, cu precăderea din zona buzei. În

[13] BĂRBULESCU 2001, p. 109; BÂLTÂC 2011, p. 88-89.

[14] Materialele mi-au fost oferite spre studiu de colegii Gabriel Talmaţchi, Constantin Băjenaru şi Cristina Talmaţchi, cărora le mulţumesc şi pe această cale.

[15] BĂJENARU *et alii* 2011, p. 92-93.

[16] TALMAŢCHI, IONESCU, VASILESCU 2013, p. 99.

[17] TALMAŢCHI, IONESCU, VASILESCU 2013, p. 99.

[18] PAPUC, GAMUREAC, LUNGU 2013, p. 98.

[19] TALMAŢCHI & TALMAŢCHI 2011, p. 93.

secțiunea S3 nivelul respectiv a fost identificat doar în carourile 1-10 (spre valea pârâului Pantelimon); grosimea lui variază între 0,15-0,90 m şi este suprapus în carourile 1-7 de un strat cu material majoritar romano-bizantin, iar din a doua jumătate a caroului 7 şi până în caroul 10 de unul medieval-timpuriu. În S4 acesta a fost identificat tot deasupra pământului steril, aproape pe întreaga lungime a secțiunii; are o grosime ce variază între 0,15-0,80 m şi este suprapus de un strat cu material amestecat, alunecat la vale în timp, respectiv de un nivel cenuşos mai compact, fără material. Aşadar, în acest sector fragmentele getice au fost descoperite doar în strat, ele neaparținând vreunui complex. Singurele complexe descoperite până acum în acest sector aparțin perioadei de început a evului mediu[20].

Prezentarea materialului ceramic.

Fragmentele ceramice getice descoperite la Ulmetum reprezintă un procent scăzut din totalul descoperirilor ceramice de până acum, aproximativ 3%, fapt ce nu iese din tipare, dacă comparăm cu alte situri de epocă romană unde a fost semnalată ceramică de tradiție autohtonă (Enisala[21], Bugeac[22], Dinogetia[23], Hârșova[24], Horia[25], Aliman[26], (L)Ibida[27], Telița[28] cu punctele „Izvorul Maicilor", „La Pod" și „Amza", Floriile[29], Straja[30] etc.).

Ceramica getică descoperită la Ulmetum a fost lucrată exclusiv cu mâna. Pasta din care a fost modelată este în general grosieră, rareori semi-grosieră. Aceasta are în componență nisip de granulație fină și medie, uneori și microprundișuri de granulație medie. Nu apar deloc cochiliile și scoicile pisate. Arderea ei a fost în general una oxidantă, fără profunzime, majoritatea fragmentelor prezentând urme de ardere secundară (cel mai probabil căpătate în timpul folosirii în scopuri gospodărești – gătitul spre exemplu). În rare situații acestea au fost arse reducător, deşi au fost confecționate dintr-o pastă grosieră.

Din punct de vedere al formelor, fragmentele provin în mare parte de la vase borcan, tip ceramic preferat în aşezările din Muntenia[31], şi în cele getice din epoca romană din Dobrogea, dintre care amintim: Alimanu[32], Bugeac[33], Horia[34],

[20] PARASCHIV-TALMAȚCHI 2013, p. 96-111.

[21] BABEŞ 1971, p. 19-45; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, p. 31-39 ; SIMION 1974a, p. 291-304; SIMION 1974b, p. 49-72.

[22] SCORPAN 1969, p. 43-79; IRIMIA 1988, p. 33-44.

[23] BARNEA 1974, p. 103-114.

[24] BOUNEGRU, HAŞOTTI, MURAT 1989, p. 273-293; NICOLAE 2009, p. 133-175.

[25] BAUMANN 1975, p. 61-75; BAUMANN 1983, p. 180, fig. 67.

[26] SCORPAN 1974, p. 237-246.

[27] BAUMANN 1979a, p. 197-2003; BAUMANN 1979b, p. 237-246; BAUMANN 1980b, p. 367-414; HONCU 2012, comunicare la sesiunea Pontica, 2012.

[28] BAUMANN 1980a, 304-313; BAUMANN 1984, p. 41-50; BAUMANN 2003, p. 155-232.

[29] TALMAȚCHI 2011, p. 45-65.

[30] TZONY 1979, p. 193-196.

[31] TURCU 1979, p. 116.

[32] SCORPAN 1974, p. 240-243, fig. 4-6.

[33] SCORPAN 1969, p. 49-57.

[34] BAUMANN 1983, p. 180, fig. 67.

Histria[35], Hârşova[36] etc. Sunt şi situaţii în care fragmente ceramice descoperite la Ulmetum nu ne-au permis o estimare corespunzătoare a formei, acestea provenind din pereții vaselor, fără a ne putea da informații sigure referitoare la profilul lor (Pl. 8.5-7).

Diametrul gurii, acolo unde a putut fi reconstituit, variază între 13 și 18 cm. Buzele vaselor sunt ușor răsfrânte în afară, rotunjite sau teșite. Ele prezintă adesea decor constând în adâncituri alveolare sau crestături dispuse neglijent, paralele ori perpendicular pe lățimea buzei vasului, uneori ușor oblice. Alveolele apar și pe brâurile în relief aplicate pe suprafața exterioară a vaselor, în timp ce pe benzile verticale observăm doar crestăturile. Alături de decorul în relief pe un singur fragment întâlnim incizată o line în val.

Majoritatea fragmentelor ceramice descoperite la Ulmetum, atât *intra muros* cât și *extra muros*, provin din partea superioară a vaselor (buză și umăr), puține fiind cele din jumătatea inferioară. Într-un singur caz avem un profil aproape întreg de vas borcan, acesta fiind descoperit în bordeiul cu cuptor ce a fost tăiat de fundația turnului T2.

În concluzie, remarcăm faptul că în totalitate materialul de factură getică a fost surprins în zona cetăţii doar în nivelul roman timpuriu, secolele II-III p.Chr., anterior ridicării fortificațiilor de la Ulmetum. Ca şi în cazul altor situri în care a fost semnalată ceramică de tradiție autohtonă, şi aici aceasta reprezintă un procent mic din totalul descoperirilor, prezentând formele clasice, în special vasul borcan, pe care se păstrează elemente de decor specifice. Apariţia ceramicii getice de perioadă romană timpurie la Ulmetum adaugă pe harta teritoriului istro-pontic încă o aşezare în care poate fi dovedită arheologic existenţa populaţiei autohtone, fapt ce acordă o mai mare importanţa descoperirilor de aici. Aceste considerente ne-au determinat să introducem în circuitul ştiinţific materialul respectiv, cu atât mai mult cu cât astfel de descoperiri sunt destul de rare în cercetările sistematice.

Catalogul selectiv al descoperirilor.*

1. Fragment din partea superioară a unui vas borcan. Pastă grosieră cu nisip şi microprundișuri de granulație medie și mare. Ars oxidant fără profunzime, puternic afumat pe interior. Prezintă pe umăr un brâu în relief, decorat cu alveole. Grosimea peretelui variază între 0,7-1 cm; înălțimea maximă păstrată este de 7,2 cm; diametrul gurii este de 18 cm (Pl. 5.3).
Locul descoperirii: Sector sud „bazilică", în groapa cu material roman.
2. Fragment din partea superioară a unui vas borcan. Pastă grosieră cu nisip şi rare microprundişuri de granulaţie mică. Ars reducător. Nu prezintă decor. Grosimea peretelui variază între 0,8-1 cm; înălțimea maximă păstrată este de 3,7 cm (Pl. 6.3).
Locul descoperirii: Sector sud „bazilică", în groapa cu material roman.
3. Partea superioară a unui vas borcan. Pastă grosieră cu nisip mai fin şi

[35] COJA 1970, fig. 5.
[36] NICOLAE 2009, p. 140-145.
*Materialul prezentat se află în patrimoniul MINAC.

microprundișuri de granulație medie. Ars oxidantă fără profunzime; prezintă urme de ardere secundară. Ca elemente de decor pot fi observate o linie în val incizată în zona umerilor și o bandă în relief cu crestături, dispusă vertical în zona gâtului și a umărului. Grosimea peretelui este de 0,8 – 1 cm, excepție zona cu decor în relief unde ajunge până la 1,4 cm; înălțimea maximă păstrată este de 11,5 cm; diametrul gurii este de 13,5 cm (Pl. 5.2).
Locul descoperirii: Sector Sud-Vest, S VII, pe podeaua inferioară a bordeiului.
4. Fragment perete vas. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație medie și mare (12 x 6 mm, 6 x 6 mm.). Ars oxidant fără profunzime. Prezintă bandă în relief cu alveole. Grosimea peretelui variază între 0,8 – 0,9 cm, excepţie zona cu decor în relief unde ajunge la 1,6 – 1,7 cm; înălţime maximă păstrată 7 cm (Pl. 4.2; 6.5).
Locul descoperirii: Sector Sud-Vest, S VII, pe podeaua inferioară a bordeiului.
5. Fragment din partea inferioară a vasului, care păstrează o parte din bază. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație medie și mare. Ars oxidant fără profunzime, puternic afumat pe exterior. Grosimea peretelui variază între 0,9 – 1,1 cm; grosimea bazei este de 0,7 cm; înălțimea maximă păstrată este de 4,2 cm (Pl. 4.7; 9.2).
Locul descoperirii: Sector Sud-Vest, S VII, pe podeaua inferioară a bordeiului.
6. Vas fragmentar, care păstrează aproape tot profilul. Pasta grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ardere oxidantă fără profunzime. Nu prezintă elemente de decor. Grosimea peretelui variază între 0,8 – 1 cm; grosimea bazei este de 0,9 cm; înălțimea maximă păstrată este de 17 cm; diametru fund – 11 cm (Pl. 5.1).
Locul descoperirii: Sector Poarta de Nord-Vest, în bordeiul tăiat de fundația turnului T2.
7. Fragment din jumătatea superioară a vasului. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ars oxidant fără profunzime. Prezintă bandă în relief crestată puternic, dând impresia de triunghiuri. Grosimea peretelui variază între 0,6 – 0,9 cm, excepţie zona decorului unde ajunge la 1,3 cm; înălțimea maximă păstrată este de 10,3 cm (Pl. 4.1; 6.1).
Locul descoperirii: Sector Poarta de Nord-Vest, în bordeiul tăiat de fundația turnului T2.
8. Fragment buză. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație medie și mică. Ars oxidant fără profunzime. Prezintă crestături incizate fin pe buză dispuse oblic, în „V". Grosimea peretelui este de 0.7 cm; înălțime maximă păstrată este de 3,6 cm (Pl. 4.6; 8.6).
Locul descoperirii: Sector Poarta de Nord-Vest, în turnului T2.
9. Fragment din partea inferioară a vasului. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ars oxidant fără profunzime. Grosimea peretelui este de 0,8 – 1,1 cm; înălțime maximă păstrată este de 4,5 cm(Pl. 4.9).
Locul descoperirii: Sector Poarta de Nord-Vest, în turnului T2.
10. Fragment din partea superioară a vasului. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ars oxidant fără profunzime. Buza prezintă crestături oblice adânci. Grosimea peretelui este de 0,6 – 0,7 cm; înălțime maximă păstrată este de 5,8 cm (Pl. 2.1; 7.11).

Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S3.
11. Fragment buză vas. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ars reducător în profunzime. Nu prezintă decor. Grosimea buzei este de 0,8 – 0,9 cm; înălțime maximă păstrată este de 5,4 cm(Pl. 2.3; 6.4).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S3.
12. Fragment buză vas. Pasta grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ars oxidant fără profunzime. Buza este îngroșată în partea superioară şi prezintă o serie de crestături oblice cu adâncimi diferite. Grosimea buzei este de 1 – 1,2 cm; înălțime maximă păstrată este de 3,2 cm (Pl. 2.5; 7.9).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S4.
13. Fragment din partea inferioară a unui vas. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație mică și medie. Este ars oxidant fără profunzime. Grosimea peretelui este de 0,7 – 0,9 cm; a bazei de 1,1 cm; înălțimea maximă păstrată este de 5,8 cm (Pl. 4.8; 8.3).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S4.
14. Fragment buză vas. Pastă grosieră cu nisip şi microprundişuri. Ardere oxidantă fără profunzime. Prezintă alveole pe buză. Grosimea buzei este de 0,6 – 0,7 cm; înălțimea maximă păstrată este de 2,4 cm (Pl. 4.3; 7.13).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S3.
15. Fragment buză vas. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație mică. Ars reducător. Buza prezintă o serie de crestături oblice. Grosimea peretelui este de 0,8 – 0, 9 cm; a buzei de 0,9 cm; înălțimea maximă păstrată este de 3,9 cm (Pl. 3.6; 7.6).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S4.
16. Fragment buză vas. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație mică și medie și granule medii de calcar. Ars oxidant fără profunzime. Buza prezintă o serie de crestături oblice executate neglijent. Grosimea buzei este de 0,7 – 0,8 cm; înălțimea maximă păstrată este de 2,7 cm (Pl. 3.7; 7.4).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S4.
17. Fragment din partea inferioară a unui vas. Pasta grosieră cu microprundișuri și nisip de granulație medie. Ars oxidant fără profunzime. Grosimea peretelui este de 1 – 1,1 cm; a bazei de 1,5 cm; înălțimea maximă păstrată este de 6 cm (Pl. 4.4; 8.1).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S4.
18. Fragment buză vas. Pastă cu rare microprundişuri de granulație mică. Ars reducător. Prezintă pe buză crestături. Grosimea buzei este de 0,7 cm; înălțimea maximă păstrată este de 2,2 cm (Pl. 3.8; 7.10).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S4.
19. Fragment buză vas. Pasta grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ars reducător. Prezintă pe buză o serie de crestături dispuse în zig-zag. Grosimea buzei variază între 0,9 – 1,1 cm; înălțimea maximă păstrată este de 2,7 cm (Pl. 2.6; 7.12).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S3.
20. Fragment buză vas. Pasta grosieră cu microprundișuri de granulație mică. Ars reducător. Prezintă alveole pe buză. Grosimea buzei variază între 0,7 – 1,1 cm; înălțimea maximă păstrată este de 2,7 cm (Pl. 3.2; 7.14).

Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S3.
21. Fragment buză vas. Pasta grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ars oxidant fără profunzime. Prezintă crestături oblice pe buză. Grosimea peretelui este de 0,9-1 cm; a buzei de 1,3 cm; înălțimea maximă păstrată este de 4 cm (Pl. 3.3; 7.5).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S3.
22. Fragment buză vas. Pasta grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ars oxidant fără profunzime. Pe buză prezintă o serie de crestături dispuse în zig-zag. Grosimea buzei variază între 0,9 – 1,2 cm; înălțimea maximă păstrată este de 3,3 cm (Pl. 3.5; 7.2).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S3.
23. Fragment buză vas. Pasta grosieră cu microprundișuri de granulație mică. Ars reducător. Prezintă crestături oblice pe buză. Grosimea buzei este de 0,8 – 1 cm; înălțimea maximă păstrată este de 2,8 cm (Pl.3.1; 7.3).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S3.
24. Fragment buză vas. Pasta grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ars reducător. Buză decorată cu alveole. Grosimea buzei este de 0,7 – 0,8 cm; înălțimea maximă păstrată este de 4 cm (Pl. 2.2; 7.7).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S3.
25. Fragment buză vas. Pasta grosieră cu microprundișuri de granulație medie. Ars oxidant fără profunzime. Buza este neuniform îngroșată în partea superioară. Grosimea buzei este de 0,8 – 1 cm; înălțimea maximă păstrată este de 3,2 cm (Pl. 4.5; 7.8).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S3.
26. Fragment buză vas. Pasta grosieră cu microprungișuri de granulație mică. Ars reducător. Prezintă alveole pe buză. Grosimea buzei este de 0,9 – 1 cm; înălțimea maximă păstrată este de 3,2 cm (Pl. 3.4; 7.1).
Locul descoperirii: Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", în S4.
27. Fragment buză vas. Pastă grosieră cu microprundișuri de granulație mică. Ars reducător. Nu prezintă decor. Grosimea buzei este de 0,7-0,8 cm; înălțimea maximă păstrată este de 2,8 cm (Pl. 2,4; 8,4).
Locul descoperirii: Sector „Cartaș-cuptor Panaitescu", în S3.

BIBLIOGRAFIE

APARASCHVEI 2010 – D. Aparaschivei, *Orașe romane la Dunărea Inferioară (secolele I-III p. Chr.)*, Iași, 2010.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

AVRAM 2007 – A. Avram, *Les* cives Romani consistentes *de Scythie mineure: état de la question, Étrangers dans la cité romaine. Actes du Colloque de Vallenciennes (14-15 octobre 2005) „Habiter une autre patrie": des* incolae *de la République aux peuples fédérés du Bas-Empire,* Rennes 2007, p. 91-109.

BABEŞ 1971 – M. Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV 22 (1971), 1, p. 19-45.

BARNEA 1974 – Al. Barnea, *Descoperiri arheologice noi în preajma cetății Dinogetia*, SCIVA 25 (1974), 1, p. 103-114.

BAUMANN 1975 – V. H. Baumann, *Consideraţii istorice în lumina săpăturilor*

arheologice de la Horia (judeţul Tulcea) 1971, Peuce 4 (1975), p. 61-75.

BAUMANN 1979a – V.H. Baumann, *Cercetări arheologice în zona „Sarica-Niculițel"*, Materiale 13 (1979), p. 197-203.

BAUMANN 1979b – V. H. Baumann, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în „villa rustica" din marginea nordică a comunei Niculiţel (judeţul Tulcea)*, Materiale 13 (1979), p. 237-246.

BAUMANN 1980a – V. H. Baumann, *Cercetări arheologice din ferma romană de la Teliţa*, Materiale 14 (1980), p. 304-313.

BAUMANN 1980b – V. H. Baumann, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuare în „villa rustica" din marginea nordică a comunei Niculiţel (jud. Tulcea)*, Peuce 8 (1980), p. 367-414.

BAUMANN 1983 – V. H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.

BAUMANN 1984 – V. H. Baumann, *Raport cu privire la rezultatele cercetărilor arheologice de la Teliţa – „Izvorul Maicilor" (jud. Tulcea), 1979*, Peuce 9 (1984), p. 41-50.

BAUMANN 2003 – V.H. Baumann, *Noi săpături de salvare în aşezarea antică de la Teliţa-Amza, jud. Tulcea*, Peuce S.N. I (XIV), (2003), p. 155-232.

BĂJENARU *et alii* 2011 – C. Băjenaru, C.M. Nopcea, D. Vasilescu, R. Petcu, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum], Sector sud (bazilică)*, CCA, Sibiu, 2011, p. 92-93.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Constanţa, 2001.

BÂLTÂC 2011 – A. Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior şi Thracia (secolele I-III p.Chr.)*, Bucureşti, 2011.

BOUNEGRU 2003 – O. Bounegru, *Economie și societate în spațiul ponto-egean (sec II a. Chr. – III p. Chr.)*, Iași, 2003

BOUNEGRU, HAŞOTTI, MURAT 1989 – O. Bounegru, P. Haşotti, A. Murat, *Așezarea daco-romană de la Hârșova și unele aspecte ale romanizării în Dobrogea*, SCIVA 40 (1989), 3, p. 273-293.

COJA 1970 – M. Coja, *Ceramica autohtonă de la Histria. Secolele V-I î.e.n.*, Pontica 3 (1970), p. 99-124.

COVACEF 2004-2005 – Z. Covacef, *Ulmetum 2004 – după 90 de ani*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 439-451.

HONCU 2012 – Ş. Honcu, *Ceramica getică de la Ibida*, rezumatele Sesiunii Internaționale Pontica, 10-12 octombrie 2012, Constanța, p. 13.

IRIMIA 1988 – M. Irimia, *Unele considerații privind sfârșitul Latène-ului geto-dacic și continuitatea civilizației autohtone în Dobrogea*, SCIVA 39 (1988), 1, p. 33-44.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 – M. Mănucu-Adameșteanu, *Necropola daco-romană de la Enisala, comuna Sarichioi, jud. Tulcea*, Peuce 9 (1984), p. 31-39.

NICOLAE 2009 – C. Nicolae, *Ceramica getică din așezarea Hârșova – „La Moară"*, Pontica 42 (2009), p. 133-175.

PAPUC, GAMUREAC, LUNGU 2013 – Gh. Papuc, E. Gamureac, L. Lungu, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum]. Sector Poarta de Nord-Est*, CCA, Iaşi, 2013, p. 98.

PARASCHIV-TALMAŢCHI 2013 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Considerations Regarding the Early-Medieval Habitation (9th-10th Century) from Pantelimonu de Sus, Constanţa County (Campaigns 2010-2012)*, Preslav 7 (2013), p. 96-111.

PÂRVAN 1912 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum (I)*, AARMSI 34 (1912), p. 497-607.

PÂRVAN 1913-1914 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum (II)*, AARMSI 36 (1913-1914), p. 245-420.

SCORPAN 1969 – C. Scorpan, *Săpăturile arheologice din așezarea getică de la Bugeac – Valea lui Marinciu*, Pontica 2 (1969), p. 43-79.

SCORPAN 1974 – C. Scorpan, *Mormânt getic de epocă romană la Aliman*, Pontica 7 (1974), p. 239-246.

SIMION 1974a – G. Simion, *La culture geto-dace de nord de la Dobroudja dans la lumière des découvertes d'Enisala,* Thracia 3 (1974), Serdica, p. 291-304.

SIMION 1974b – G. Simion, *Necropolele getice de la Enisala și Telița*, Peuce 6 (1978), p. 49-72.

SUCEVEANU 1977 – Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană secolele I-III e.n.*, Bucureşti, 1977.

SUCEVEANU 2010 – Al. Suceveanu, *Populația şi organizarea administrativă*, în *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2010, p. 313-328.

SUCEVEANU & RĂDULESCU 2010 – Al. Suceveanu & A. Rădulescu, *Istoria politică*, în *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2010, p. 297-311.

TALMAȚCHI 2011 – G. Talmaţchi, *Despre cronologia complexului de aşezări de la Floriile (com. Alimanu, jud. Constanţa) prin prisma datelor arheologice şi numismatice*, în *O jumătate de veac în slujba istoriei Bucureştilor. Omagiu profesorului Panait Ion Panait la 80 de ani*, II, Bucureşti, 2011, p. 45-65.

TALMAȚCHI & TALMAȚCHI 2011 – G. Talmaţchi & C. Talmaţchi, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum]. Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu"* (extra muros), CCA, Sibiu, 2011, p. 93.

TALMAȚCHI, IONESCU, VASILESCU 2013 - G. Talmaţchi, M. Ionescu, D. Vasilescu, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum]. Sector Sud-Vest*, CCA, Iaşi, 2013 p. 99.

TURCU 1979 – M. Turcu, *Geto-dacii din câmpia Munteniei*, București, 1979.

TZONY 1979 – M. Tzony, *Așezarea daco-romană de la Straja*, Pontica 12 (1979), p. 193-196.

Pl. 1 – Ulmetum - vedere de ansamblu.
Sectoarele în care a fost descoperit material getic (marcate prin săgeți).

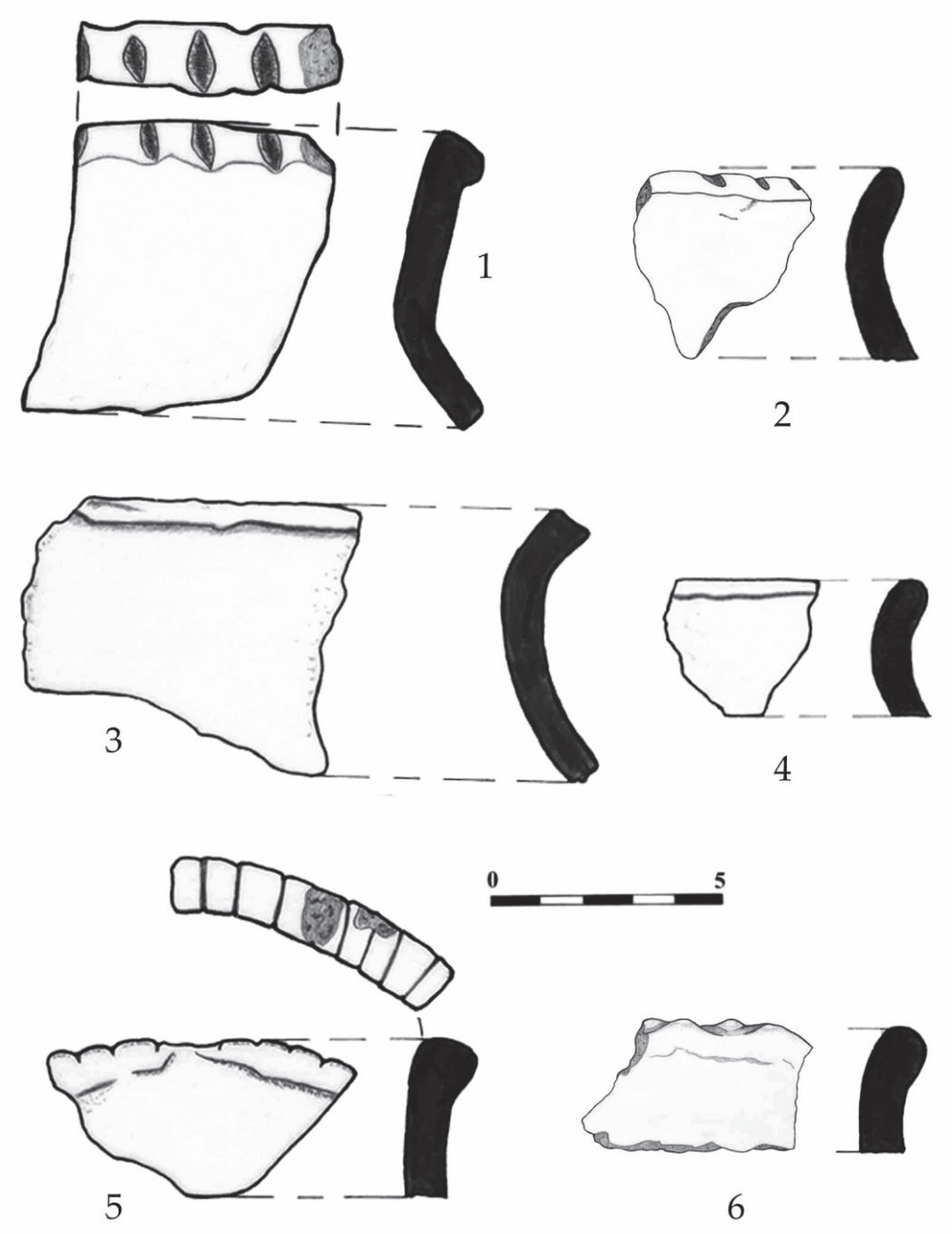

Pl. 2 – Ceramică getică de la Ulmetum.

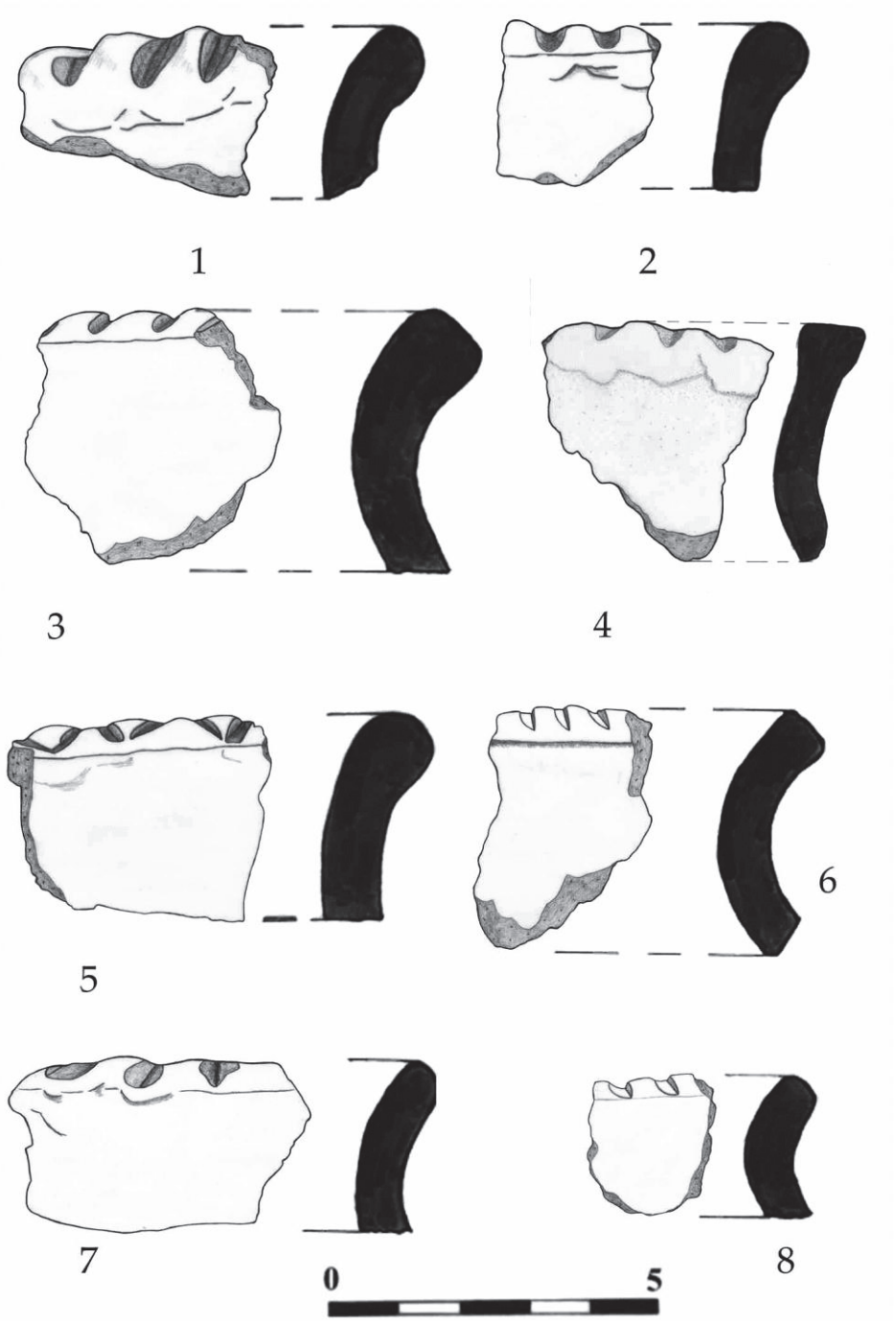

Pl. 3 - Ceramică getică de la Ulmetum.

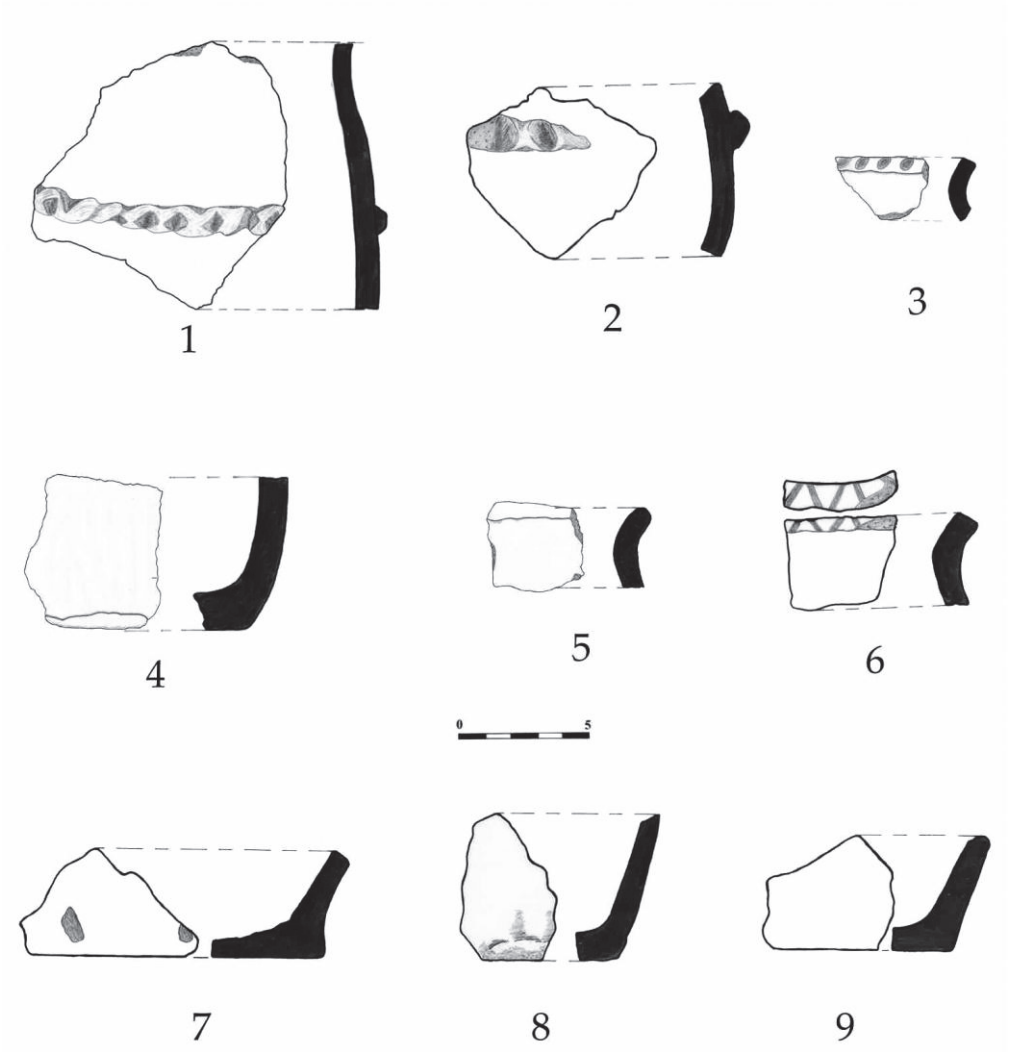

Pl. 4 - Ceramică getică de la Ulmetum.

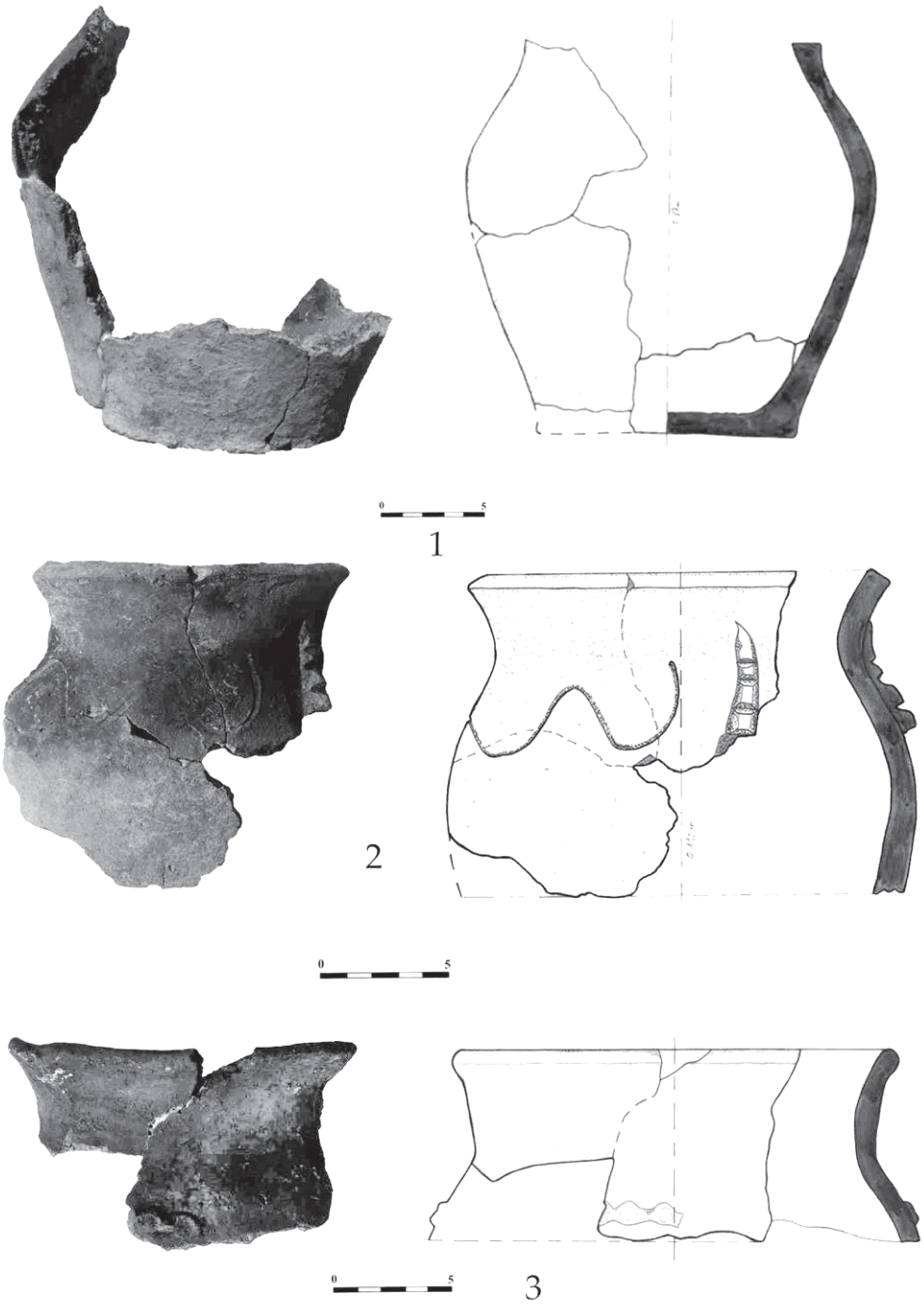

Pl. 5 - Ceramică getică de la Ulmetum.

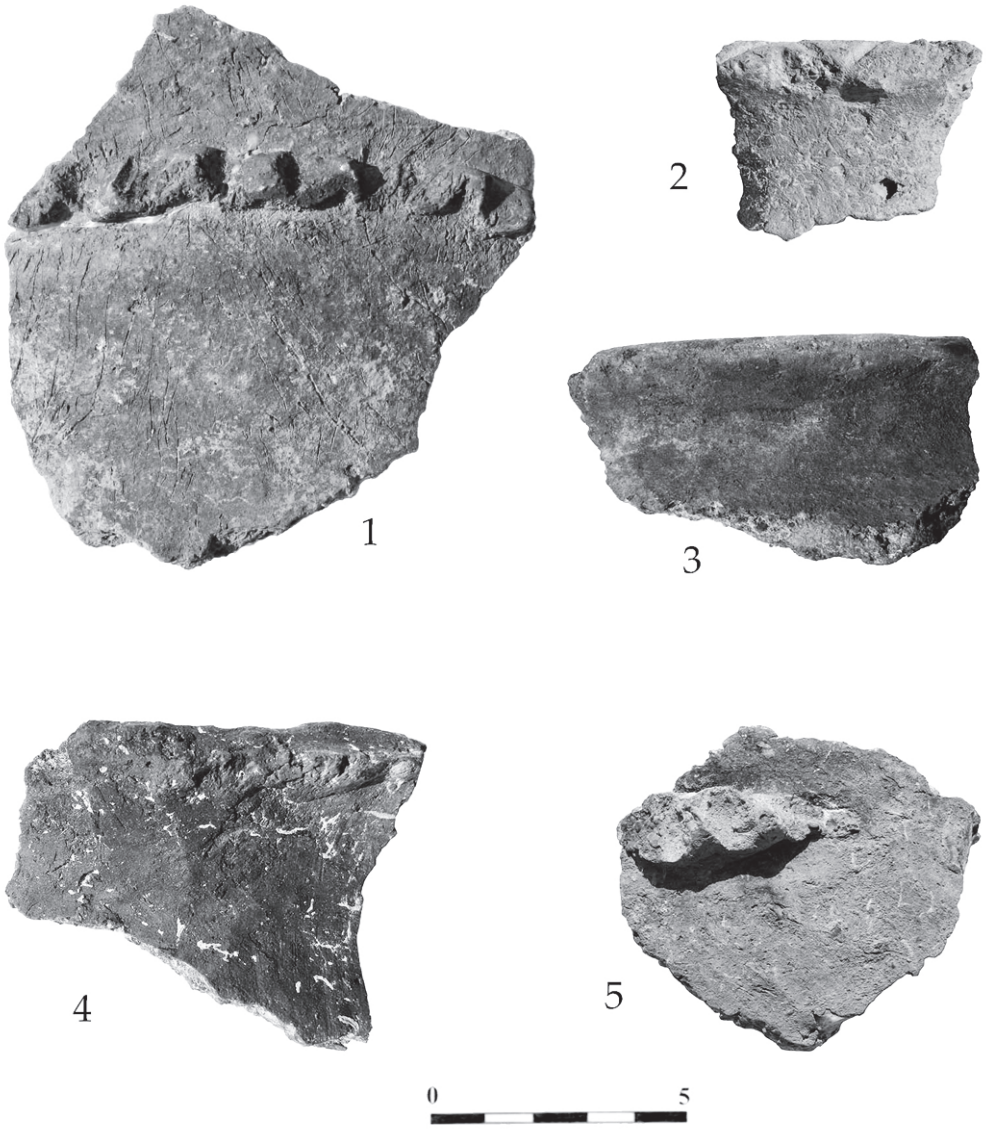

Pl. 6 - Ceramică getică de la Ulmetum.

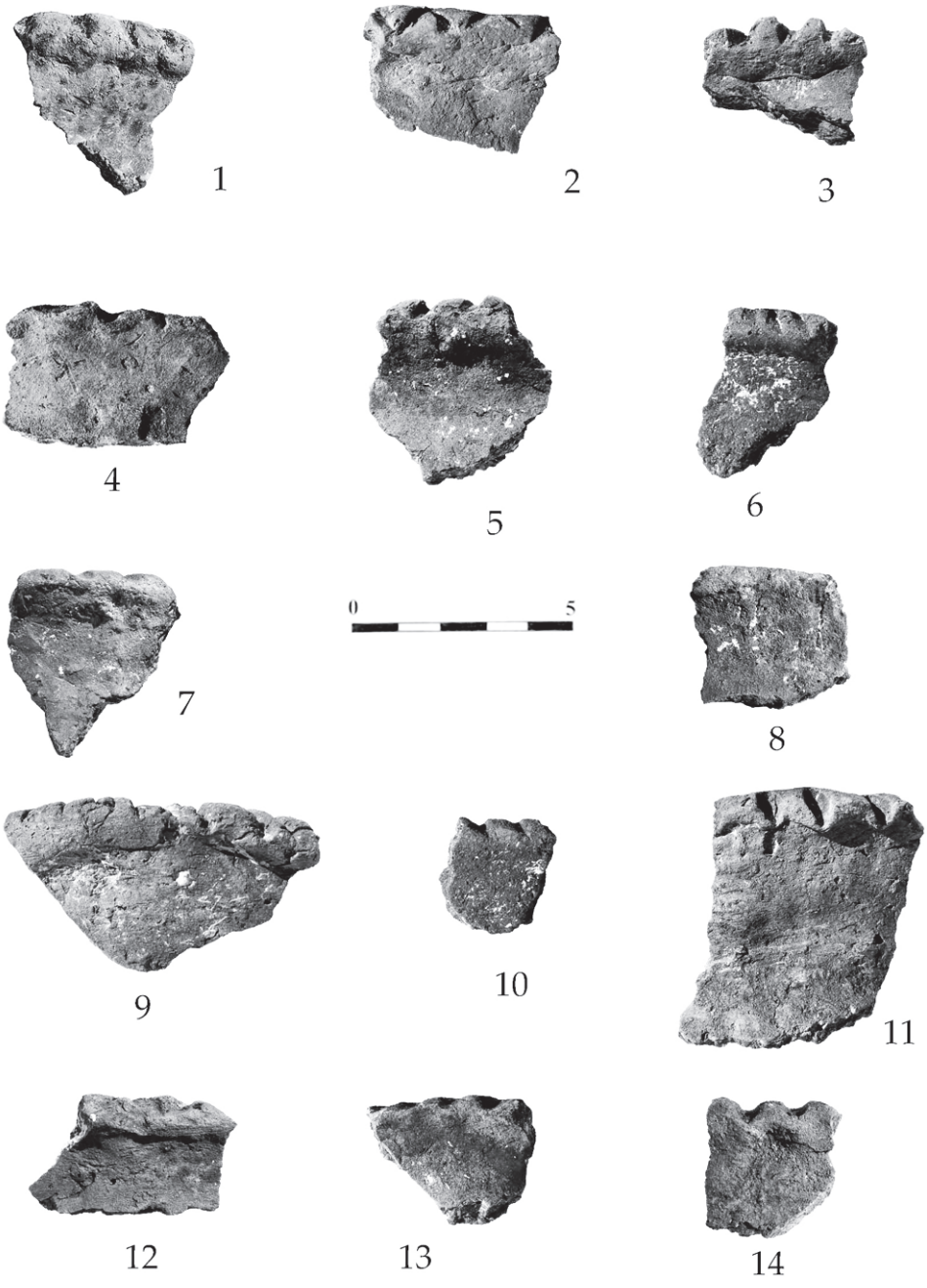

Pl. 7 - Ceramică getică de la Ulmetum.

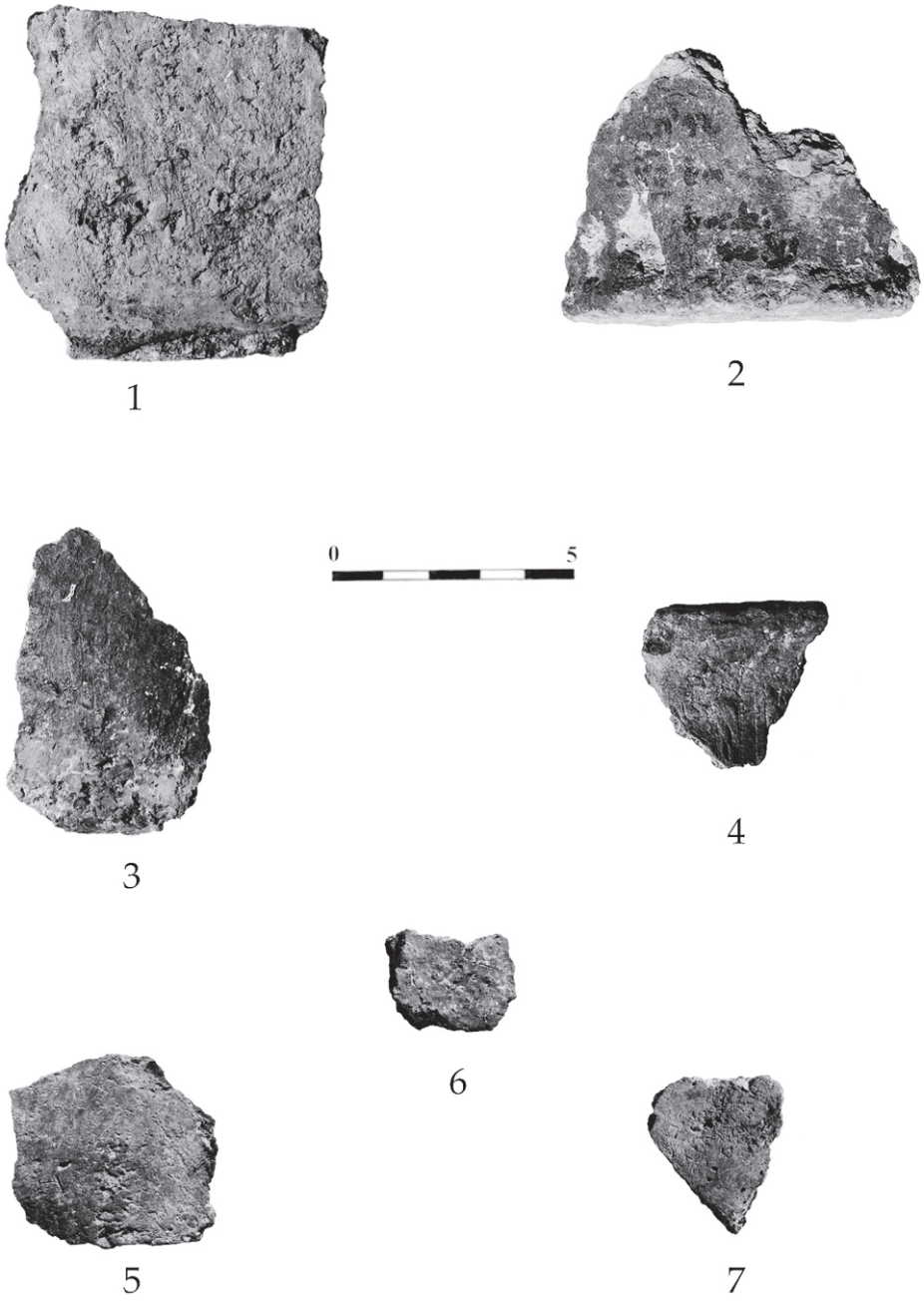

Pl. 8 - Ceramică getică de la Ulmetum.

VASA FICTILIA ET VASA USUS COMMUNIS. THEORETICAL APPROACHES ON THE CIRCUIT OF PRODUCTION AND CONSUMPTION OF ROMAN COMMON POTTERY WITH A SPECIAL VIEW OF *MOESIA INFERIOR*

Ştefan – Emilian GAMUREAC*

Keywords: *common pottery, prices, market, wheat, workshop*
Cuvinte cheie: *ceramică din pastă comună, preţuri, piaţă, grâu, atelier*

Abstract: *The present paper is a contribution to a better knowledge of the circuit of production and consumption on the market for common Roman pottery in Roman province Moesia Inferior. Considering that pottery making was in many cases an industrial activity in the Roman Empire, the present study represents a contribution to the understanding of the mechanisms of Roman economy. Therefore, the basic elements and rules of the Roman economy and Roman market are necessary to be known by the specialists in the study of pottery, especially because pottery is the most common element found in the archaeological excavations and a symptom of the economic life.*

Rezumat: *Articolul reprezintă o contribuţie la o mai bună cunoaştere a circuitului producerii şi consumului pe piaţă a ceramicii romane din pastă comună în provincia romană Moesia Inferior. Având în vedere că fabricarea ceramicii era în multe cazuri o activitate industrială în Imperiul Roman, prezentul studiu asupra ceramicii reprezintă o contribuţie la înţelegerea mecanismelor economiei romane. De asemenea, este necesar ca elementele de bază şi regulile economiei romane să fie cunoscute de specialiştii în studiul ceramicii, deoarece ceramica este cel mai comun element descoperit pe şantierele arheologice şi un simptom al vieţii economice.*

If the economic processes of production and commercialization of fine pottery or amphorae are well known enough, the economic circuit for coarse or common Roman pottery at provincial level is less clarified. Generally speaking, the common utilitarian Roman pottery has a limited circulation area, local or

* Ştefan – Emilian GAMUREAC: Ministery of Culture, Bucharest, Romania; emilian_gamureac@yahoo.com.

regional, though some recent studies prove that there are specific circumstances for the limits of circulation.[1]

Considering the relative uniformity inside the Roman borders of some specific shapes and the standardization of functional categories like pots, pitchers, jugs, it remains to be seen if we can speak about a *koinè*[2] of the common pottery production, with some local variations. These variations are to be seen even inside the local or regional circuit because of the great number of production centers and ways of making pottery shapes by the craftsman. This aspect could be observed even in the serial production, like Roman lamps, which were shaped using moulds in workshops that turned out large numbers of standardized products, because even if they are standardized, every mould is made by the hand of the potter, with various specific details.

According to G. Pucci[3] pottery cannot be strictly the evidence to indicate Roman economy or even the essence, structure and articulations of commerce, but more a symptom of a much more complex reality in which pottery is only one of the sources of reconstructing economic history.

Attempting to classify the Roman ceramic production, Peacock mentioned the household production, household industry, nucleated workshops, the manufactory, the factory, estate production, military and other official production.[4] There are distinct modes for the manufacture of pottery in the Roman world, ranging from individual potters working both for domestic consumption and for sale on the market, to small urban, suburban, and rural workshops manufacturing for local markets, to giant urban and suburban workshops having up to a few highly specialized workers engaged in pottery manufacture for a mass market.[5]

The fabrication dynamics and the common pottery commercialization inside Moesia Inferior can not be properly understood if it is not integrated in an ensemble of economic mechanisms which had governed this province for hundreds of years. The study of the Roman pottery is certainly often regarded as a source for dating the archaeological contexts, ignoring essential issues as when and how the pottery product was made, the modalities of distribution and consumption, how the production techniques evolved in time[6] and what the contribution of the industrial pottery fabrication in the Roman economy was.

Some of these questions simply still don't have answers, but at least we can analyze some aspects of the common pottery industry contribution to communities economy from Roman province Moesia Inferior during the first three centuries AD.

Considering the industrial production of common Roman pottery, it is necessary from the beginning to distinguish between the process of pottery

[1] LEITCH 2010, p. 16.

[2] BES & POBLOME 2007, p. 4 concerning the term in the context of Roman tableware distribution.

[3] PUCCI 1983, p. 106.

[4] PEACOCK 1982, p. 8-11.

[5] PENA 2007, p. 32.

[6] ORTON 2002, p. 18.

fabrication, which is classified into the industrial sector of the Roman economy, and the commercialization of the pottery, also classified in the commercial sector. If ceramic products were made by specialized potters, subsequently they were commercialized by merchants as *negotiatores*, *propulos*, *ἔμπορος* or *κάπηλος*[7] inside or outside the province or Roman state borders.

Concerning the production of common pottery, this must be reported to the industrial production processes in the Roman state. It is notorious that the production of the pottery was, in the majority of cases, an industrial activity in the Roman Empire, given that the Roman economy is now accepted as a free market economy[8] and subsequently a variation of the capitalist economy.[9]

The price of common utilitarian pottery was very small during the first centuries in the Roman Empire. In the 1st century AD, there is a series of data about the ridiculously low price of common earthenware. If the price of a *terra sigillata* vessel was HS 5,[10] the kitchen vessels made from common paste cost about one *as* (1/4 *sestertius* and 1/16 *denarius*). A passage from Martial (1st – 2nd century AD) refers to two vessels (*calices)* for one *as* (*asse duo calices emit)*[11] and a graffiti from Pompeii refers to the price of 1 *as* for one *patella*.[12] In comparison, the price of one wheat *modius* (8.73 l[13] = 16 *sextarii*) was HS 3 - 4 in the late Republic, but because the inflation reached HS 6 during the Principality, considering that a free laborer may earn generally HS 3-4 for a day labor.

Iuvenal (1st – 2nd c. AD) was ashamed to take the meal from earthenware "*fictilibus cenare pudet"*[14] because those kinds of vessels were used by the poor[15] and it seems that in that period the rich Romans used vessels from precious metals[16].

According to Plutarch, in the Republican period even the soldiers used vessels made of precious metals (alongside earthenware) during the campaigns. It seems that Scipio Aemilianus eliminated the luxury from Roman army in Hispania, allowing soldiers to use only a pot, a spit and a drinking vessel; he

[7] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 60.

[8] FINLEY 1999, denies the characteristics of capitalistic Roman economy as a system when the resources and the productions are held by privateers, the investiments are decided mostly by private hands than the Roman State control and the prices, production and distribution of goods are determined mostly by ompetition on the free market.

[9] On the oposite side against „the privitivists", TEMIN 2004, p. 515 explains that the Roman economic system had a functional and free labour market: „Workers must be free to change their economic activity and/or their location, and they must be paid something commensurate with their labor productivity to indicate to them which kind of work to choose."

[10] GUDEA 1994, p. 95. Also, BIDDULPH 2010, about "Samian" fine wares manufactured on industrial scale and the estimations of 15 millions vessels per year, fired in kilns that could take massive loads up to 30,000 vessels in a single firing.

[11] Martial, 9, 60; HENRIKSÉN 2012, p. 255 about the cheap version of a *calix*.

[12] CIL IV 5380 (Pompei).

[13] DE SENA 2005, p. 7 mentions that one *modius* of olives= 8.62 kg.

[14] Iuvenal III, 168.

[15] Iuvenal XI, 155 *plebeios calices et paucis assibus emptos*; MADAN 1807, p. 77.

[16] DUNCAN - JONES 1994, p. 9, note 64 concerning Octavian Augustus using a gold plate. Petronius, *Satyricon*, LXXIII *calicesque circa fictiles inauratos*.

exceptionally made a concession to the soldiers to use a maximum 2 *libra* weight silver goblet: *et omnia iussit amovere vasa, demptis olla, veru et figlino poculo; argenteorum poculorum nullium duabus libris maius permisit habere volentibus* and for the Greek version of the text Πλήν χύτρας ὀβελίσκου καί ποτηρίου κεραμέου τῶν δὲ ἀργυρέων ἔκπωμα οὐ μεῖζον δύο λίτρων we find the same χύτρας, ποτηρίου κεραμέου and ἀργυρέων[17].

The price of the common earthenware evolved in time, being adjusted to the general prices from the Empire. There are still differences of price, i.e. in Early Empire Italy a lamp was HS 0.25[18] (0.25 *sestertius* = 1 *as*), but later, at the beginning of the 4th century AD the price was lower than half of a *denarius communis*.

Because of the acceleration of the inflationist crisis at the end of the 3rd century AD, there were few attempts[19] of setting the prices in the Empire, from which we distinguish *Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium* from 301 AD. According to the Edict, there were maximal prices for products and services, including the earthenware, in *denarii communes*, a monetary unit for which the bronze coin was probably used[20]: *doleum Italicorum s(ex)t(arii) mill[e ---] |(denariis) mille / vasum fictile Italicor(um) s(ex)t(arii) duo[rum] |(denariis) duobus / lucernas fictilibus de[cem] |(denariis) quattuor / lagoenam s(ex)t(arii) vi[ginti ---] |(denariis) duodecim / cetera vascula pro ratione [---] /* [21].

According to the Edict a *dolium* with the capacity of 1000 of *sextarii* (1 *sextarius* = 525 mg) was priced at 1.000 *denarii communes*, the earthenware with the capacity of 2 *sextarii* was worth 2 *denarii communes* (in that case the price varied depending on the capacity of the vessel: 1 *sextarius* = 1 *denarius communis*), a lot of 10 lamps was worth 4 *denarii communes*, and one *lagoena* with the capacity of 24 *sextarii* was 12 *denarii communes* (2 *sextarii* = 1 *denarius communis*, possibly because the assimilation with the amphorae - as recipients for transportation – and the price of amphorae recipients was deducted at 0.5 - 1.3% from the price of the transported product).[22] In comparison with other prices and services, according to the same Edict, a rural laborer earned a daily salary of 25 *denarii communes*, (*operariis rusticis pastis diurni denariis viginti quinque*) a stonemason or carpenter earned 50 *denarii communes* and a painter artist earned 150 *denarii communes* for one day. These prices were practiced in the circumstances of one wheat or lentil *modius* costing 100 *denarii communes* on the market.

In order to calculate the real cost of the common earthenware production we take in account some elements like raw materials, workers and taxes. There is one more element of common pottery production which must be included: the marketable approximation of consumption. This element is variable, because

---

[17] Plutarh, *Moralia*, 16; DÜBNER 1868. The same text at Appian, *Roman History*, XIV, 85.

[18] GUDEA 1994, p. 95.

[19] SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 89.

[20] MICHELL 1947, p. 4-5: "It may be said that Diocletian demonetized the coin known as the *valentinianus*, which was tariffed at 25,000 to the pound of gold, and substituted the *follis*, or what was officially called the common penny or *denarius communis* at 50,000 to the gold pound".

[21] CIL III, p. 2208-2209 (Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby).

[22] PENA 2007, p. 27-28.

there were major variations and there are no comparisons between provinces of the Empire. In an attempt to approximate the magnitude of the consumption, J. Poblome estimates the theoretical pottery consumption rates for an average urban Roman Imperial community of 300-700 households, a household generation considered to have lasted about 30 years. Some of the markers taken into account were the use life of 0.5 year for cooking vessels, as for oil lamps, mortality rates, household fragmentation and reconstitution, resulting i.e. only for cooking wares, a consumption of 10-18 vessels / year / household; 3.000-12.600 vessels / year / household = 90.000 – 378.000 vessels / 30 years.[23]

The price of pottery circulating into a free market economy is determined by the amount of suppliers and the demand of customers. When there is one supplier and many customers it is monopoly, but when there are many suppliers and many customers we deal with a competition between suppliers, and the competition demands a lower or a more competitive price, based on amounts of wares traded and the relation of quality and price.

In theory, the low price of common pottery as *olla* or *patella* means a large quantity of traded objects into a free market, but in practice the shortage of suppliers raises the prices by other mechanisms of the intermediaries. One example of real mechanism of the Roman market may be found in the late period, when Emperor Julian refusing to believe that inflation was due to debasement of the currency, in order to prove his point, sent his own grain reserves into the market at Antioch. The result was that the Imperial wheat was purchased by the rich merchants; the proprietors of land or of corn withheld the accustomed supply from the city, and the small quantities that appeared in the market were secretly sold at an advanced and illegal price[24]. Even if this is not the case of the common utilitarian pottery, some examples can be taken into account by comparing the specific mechanisms of market competition between different *sigillata* type centers of production in the Mediterranean and other areas. For Moesia province, at Tomis a few market magistrates such as *agoranomoi*[25] are attested from epigraphic sources especially for the seaport, considering that some of their duties were setting the prices for certain goods.

As Hayes explained, the economy of space helps to explain the wide maritime distribution of *Eastern Sigillata* B2 (a poor quality product compared with ESB1) in the 2nd century AD presumably shipped in nested stacks. Contrary, Italian *sigillata* with its high feet takes up a lot of space diminishing the economy in terms of space[26]. In fact ESB1 was deliberately copied including the stamps, in the competitive spirit of the Eastern potters[27].

Pliny the Elder discussed several uses of ceramics, in the context of their popularity and production throughout Asia and Europe: "*Indeed, many even prefer to be buried in pottery tubs after death like Marcus Varro (...). The greatest part of the human race uses pottery vessels. Among table wares, the Samian is praised even now.*

[23] POBLOME 2013, p. 83.
[24] BARTLETT 1994, p. 300.
[25] SUCEVEANU & BARNEA 1991 p. 89-90.
[26] HAYES 1994, p. 114.
[27] HAYES 2008, p. 31.

Arretium in Italy also holds high rank, and – for cups alone – Surrentum, Hasta, Pollentia, and in Spain, Saguntum, and in Asia Minor, Pergamum. In Asia Minor, Tralles has its special products, and Mutina in Italy. Since even nations become famous in this way, these products too are carried this way and that across the land and sea from workshops renowned for the potter's wheel"[28].

It is generally accepted by the specialists that Roman common pottery used for utilitarian aspects of daily life was not traded on long distances, being locally produced, and if it was the object of a maritime trade, the earthenware was never the main cargo. The tableware principally, travelled along with agricultural products and other foodstuffs in the Mediterranean[29]. But the example of the African cooking ware demonstrates that in fact some of the common vessels were actually traded from great distances at sea, being marketed in Hispania or Italy. As a matter of fact, the maritime transportation on long distances was cheaper than land transportation.

Diocletian's Price Edict fixed river transport prices at five times the level of sea transport.[30] From sea to river to road the transportation costs increased, with road transport being the most expensive and difficult[31].

The taxes upon tradesmen were levied by the Roman *fiscus* on persons engaged in any industry, including pottery trade. Since the potters were organized in trade-guilds, it was administratively quite easy for the officials to collect the tax *per capita* and the rates were determined on the basis of the expected revenue for each trade individually.

The customs taxes were also added, in case of transport of the pottery. *Ripa Thraciae* was in the area of *portorium Ripae Thraciae*, but during Emperor Hadrian, both *portorium Ripae Thraciae* and *portorium publicum Illyricum* were unified in *portorium Illyrici utriusque et Ripae Thraciae*[32]. The custom tax in this area was 2.5% of the the merchandise value on the input and 5% on the output, constantly maintained until the end of the 3rd century AD[33]. Customs offices are also known or presumed in Moesia at Troesmis, Cius, Carsium, Capidava, Noviodunum, Barboşi, Histria, Tomis, and possibly others[34].

According to some specialists, the level of taxation did not prevent the Romans from purchasing pottery, as long as the adjustable system of taxation was

[28] Plinius, *NatHist*, 35, 160-161: 160. *quin et defunctos sese multi fictilibus soliis condi maluere, sicut M. Varro, Pythagorio modo in myrti et oleae atque populi nigrae foliis. maior pars hominum terrenis utitur vasis. Samia etiam nunc in esculentis laudantur. retinent hanc nobilitatem et Arretium in Italia et calicum tantum Surrentum, Hasta, Pollentia, in Hispania Saguntum, in Asia Pergamum. 161. habent et Trallis ibi opera sua et in Italia Mutina, quoniam et sic gentes nobilitantur et haec quoque per maria, terras ultro citro portantur, insignibus rotae officinis*. For further details, see also HAYES 1972, p. 9-10.

[29] BES & POBLOME 2007, p. 8.

[30] TEMIN 2013, p. 39.

[31] LEITCH 2010, p. 16.

[32] BOUNEGRU 2006, p. 117-120; PÂRVAN 1916, p. 593-200.

[33] GUDEA 1994, p. 92.

[34] SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 94-100.

no more than 1% of the land value and no more than 10% of the annual revenue level[35].

In the Early Roman Empire, various forms of long-term labor contracts existed, and the workers were paid via monetary means. In *locatio conductio operarum* the workman was the *locator*, and the *merces* was his wage for one or more *operae*, each *opera* being a full day's service; the *operarius* was essentially a day-labourer, even though he might be engaged for a long period or even indefinitely.

Free urban workers in the early Roman Empire were paid for their work and were able to change their economic activities. Workers in large enterprises, like mines and galleys, were paid wages and workers engaged in more skilled and complex tasks received more elaborate compensation, probably for longer units of time than those doing wage labor. Hereditary barriers were nonexistent[36], at least for the early period, until the third century AD, when individuals were forced to work at their given place of employment and remained in the same occupation, with little freedom to move or change jobs[37].

As Pliny mentioned in *Naturalis Historia*, "... the earth produces so much clay that the pottery-workshops will never have to be without; besides the artifacts made on a potters-wheel, jars invented for our wine, drainage-pipes, tiles and bricks are made of earthenware and accordingly King Numa established as the seventh guild, the guild of the potters"[38].

Wherever more pottery workshops were concentrated, a *collegia* have been founded. It is clear enough that potters' *collegia* are rarely attested in inscriptions[39], maybe because the potters belonged to *collegia fabrorum*[40]. The *collegia* consisted of three persons[41] called *collegae* or *sodales* and in later times they were said to be *corporati*, and the body was called a corporation. The *collegium* or *universitas* was governed by its own regulations, and still subsisted, though all the original members were changed. More suitable for the economic activity of the potters were partnerships for gaining called *societas* formed either for the sake of gain to arise from the dealings or labor of the *socii*. When several persons unite for a common purpose, such a union is *societas*, and the persons are *socii*. Unless it was for a limited period, *societas* could be ended at the pleasure of any one of the *socii*: any member of the body could give notice of dissolution when he pleased (*renuntiare societati*), and therefore the *societas* was dissolved (*solvitur*)[42]. While the *societates* were actually partnerships with a share of profit and liability

[35] POBLOME 2013, p. 88.

[36] TEMIN 2004, p. 518.

[37] BARTLETT 1994, p. 296.

[38] Plinius, *NatHist* 35, 159: *neque adsiduitate satiant figlinarum opera, doliis ad vina excogitatis, ad aquas tubulis, ad balineas mammatis, ad tecta imbricibus, coctilibus laterculis fundamentisque aut quae rota fiunt, propter quae Numa rex septimum collegium figulorum instituit.*

[39] i.e. CIL XIII 8729 *Vestae sacrum. Iul(ius) Vic(tor) mag(ister) fig(ulorum) pr(o) se.*

[40] PUCCI 1983, p. 117.

[41] Dig. 50.16.85 *Marcellus libro primo digestorum. Neratius Priscus tres facere existimat "collegium", et hoc magis sequendum est.*

[42] Dig. 17 tit. 2 s. 57.

for each member in the enterprise, the *collegia* provided mutual assistance as voluntarily associations of professionals, offering opportunities for religious celebrations and visibility in the local community.

An interesting 3rd century papyrus from Oxyrhynchus[43] offers an example where the potters can lease the pottery or equipment for one or two years, in the context that the traders and craftsman may have leased collective premises to produce, and perhaps, sell their wares. The associations of craftsman and traders could have in the mid-third century Roman Egypt even *thesaurus* or storehouses used for produced or purchased for resale goods [44].

Some interesting points are to be found extrapolating the economic means of the *terra sigillata* production in Italy. The theory is generally accepted that the Arezzo production of *terra sigillata* ceased, because of increasing regional markets importance of other production centers and the relation between the price and the transport costs from Italy to other locations in the Empire. Also, the nomenclature on Italian *sigillata* contains free men names, (using either all *tria nomina*, or the *praenomen* and gentile name, or only the gentile and *cognomen*), slave names, freedman, women potters or owners, *figlinae* and factory organization, partnerships of two or three or industrial centers[45].

But as Pucci indicates the Arretine pottery factories crisis originated in the structure of the industry itself, because the initial situation (when a large number of the medium size and small workshops using skilled slaves labor force worked together, having a high level of cooperation) changed in the late period of Italian potters. The concentration of the pottery workshops into larger enterprises coincided with the poorer quality of the products, betraying a much lower level of cooperation within the labor force and revealing a problem of supervision and the difficulty of overseeing slave workers on large estates. On the provincial production systems, the slaves were employed only for secondary tasks and were never the prevailing labor force[46].

Roman slaves were able to participate in the labor market in almost the same way as free laborers. Frequent manumission was a characteristic of Roman slavery in which slaves could anticipate freedom if they worked hard and demonstrated skill or accumulated a *peculium* with which to purchase it. Once freed, they were accepted into Roman society and the promise of manumission was mostly apparent for urban, skilled, literate slaves, but it pervaded Roman society[47].

It is reasonable to consider that the agriculture and other seasonal sectors of Roman industries needed large quantities of unskilled labor and varied in intensity during a year, and the demand for labor fluctuated heavily. Slaves constituted both a significant initial investment and a regular expenditure in food, clothes and housing. Hired labor, on the other hand, produced a cost only for the duration of the particular work at hand. In that logic, slaves were used for

[43] P. Ox. L3596.
[44] GIBBS 2012, p. 42.
[45] *Corpus Vasorum Arretinorum*, 1968, p. XXVII-XXXI; AUBERT 1994, p. 296.
[46] PUCCI 1983, p. 115-116.
[47] TEMIN 2004, p. 523.

continuous and constant work (e.g. pottery production and maintenance of aqueducts)[48].

This could be true for southern provinces, Italy and Rome itself, but not necessarily for Northern provinces as Moesia or Dacia, where the pottery production ceased during winter months, when at least 3 months of the year the clay is frozen. From this point of view, the pottery production here will be sustained mainly by free workers and secondarily by slaves, employed mainly for additional works as the maintenance of the temperature during firing vessels or preparation and gathering raw materials.

An example of estate production for utilitarian pottery in the 4th century AD may be found at Valea Morilor *officina* in the rural territory of *municipium* Noviodunum, situated in the northern part of Moesia Inferior – Scythia Minor[49]. This *officina* was specialized in utilitarian vessel fabrication, producing, along with other economic activities, common pottery for rural communities from the administrative territory of Noviodunum. From a sample of 190 pottery vessels (fragments or complete objects) 39.94% are cooking wares (pots, lids, bowls), 34.73% are table wares (big bowls, bakers or mugs, pitchers) and a percentage of 26.3% are *varia* (amphorae, lamps, supports). This picture is not only representative for the potters' typical activity on rural estates in the province, but also offers a clear image about the amphorae production of *officina*, in this case amphorae with main circulation in this area. Such production centers tend to take over the demand of the market for cheap common pottery for the rural Roman population, and to continue the traditional Roman pottery shapes in the rural provincial areas.

Another example of consumption of pottery products in a rural Roman settlement can be found in 2nd – 4th centuries AD settlement Fântânele, situated in Histria *regio*. The analysis of pottery material[50] revealed a statistic distribution of the functional categories as follows: table wares 23.7% (bowls, big bowls and plates), cooking wares 25.26% (pots and jars) drinking wares 21.41% (cups, pitchers and jugs), amphorae 15.38% and unidentified forms 14.88%.

Of a total of 1st – 3rd centuries AD pottery discovered at Halmyris, 61% is fabricated in the west Pontic area[51] and it is not uncommon to observe that a large majority of them is represented by cooking wares. The statistics show that 35% of the total pottery from Halmyris (1st – 6th centuries AD) is produced in provincial centers of the region[52].

The percentage repartition on functional categories of the pottery discovered in a waste pit from *Durostorum*, dated at the end of the 2nd – beginning of the 3rd century AD reveals that the local pottery is by far the most numerous and the table wares are placed on the first place, followed by cooking wares and transport wares[53]. This fact is natural considering that *Durostorum* was an important Early

[48] GERDING, 2014, p. 1.
[49] BAUMANN 1997, p. 31-53.
[50] ANGELESCU 1998, p. 218.
[51] TOPOLEANU 2000, p. 256, table XXXIX.
[52] TOPOLEANU 2000, p. 258, Graphic 18.
[53] MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 1992, p. 238.

Roman center for pottery production. Also *Durostorum* is known for military *figlinae*, where the building material production was a priority. 19 kilns have been discovered here until now, both circular and rectangular in shape[54]. The discovery at *Durostorum* of a rectangular kiln used for common and rough pottery firing, with some special particularities as technological deficiencies and other elements (the structure of the forms, similar to the ceramic collections from Pannonia Inferior and Moesia Superior) functioning at the beginning of the settlement (the first half of the 2nd century) leads to the idea that the owner or the employee came from one of the Danubian areas of Panonnia and Moesia and were probably influenced by the traditions from that region[55].

A similar situation of a possibly foreign potter can be presumed for Lucius, son of Euaristos, member of a potters family from Salona, mentioned in a 2nd - 3rd centuries Tomis funerary inscription[56].

Probably the most important pottery production centers in Moesia[57] were situated in Nicopolis ad Istrum territory at Butovo, Pavlikeni, Hotnica and the archaeological excavation revealed not only the production specialization, but also different types of production organizing, by independent potters workshops and workshops situated in the potters lodgings. The independent potters workshops consisted of two or three rooms (at Hotnica the earthenware was molded in one room and the final processing of the clay was done in another room), also the firing of the ceramic products was done outside the workshop but sometimes the kiln was built inside[58]. Potters workshops incorporated in the potters lodgings were also discovered at Butovo and Pavlikeni. If the most difficult operations were performed by the master potter and his assistants, other less qualified workers were employed for primary processing of clay, applying the glaze or transferring the vessels to the kiln. The discovery of fingerprints on the vessels revealed that not only the potters worked but also women and children, also participating at the process. The conclusion was that the makers of pottery products were free people, owners of one family-house[59].

It is not our aim here to review all the pottery centers from Moesia Inferior. For now, the more or less randomly few examples of production centers and consumption of local pottery products demonstrate that the local potters were able to produce and sale directly or by intermediary means their own goods, by individual, estate production or nucleated workshops, some of the same patterns being attested also for the late Roman period[60].

At least theoretically, by his occupation, any potter needs to ensure a minimum gain for a living for his family, for himself and his employers or slaves.

---

[54] MUȘEȚEANU 2003, p. 21, 132. It seems that the circular kilns were used for pottery firing and the rectangular ones were used for building material firing but this is not a strict rule. The rectangular C19 kiln was also used for pottery firing.

[55] MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 2004, p. 95-142.

[56] ISM II 337 (173): Λούκιος Εὐαρίστου.

[57] BOTEVA 1996, p. 173-176. At the end of the 2nd century Nicopolis ad Istrum was part of Lower Moesia.

[58] SULTOV 1985, p. 34-35.

[59] SULTOV 1985, p. 45.

[60] OPAIȚ 1996, p. 29-35.

There are situations when making common pottery is certainly not the only source of income, as it happens on the larger estates, where the pottery production is only one of the many agricultural and industrial occupations. Considering that there are though other modes for the manufacture of pottery in the Roman world, as nucleated workshops, when the pottery production may be the main source of income, we cannot estimate a smaller income for the potter than minimum required for the everyday basket of wheat, because the wheat was the main Roman food. From this point we must add the average price of vegetables, olive oil, wine or meat and other expenditures as housing, clothes and taxes, which are all included in the price of marketable pottery production.

The examples of the cases of monthly wheat rations and living allowances give us an idea about the limit of wages representing the minimum necessary for living in the first three centuries of the Roman world[61]. This can be the start for calculating the necessary amount of pottery production in a workshop per year.

The estimations on expenditures and income per head in 14 AD were HS 380 in conditions of *modii* wheat consumption per year at HS 3 wheat price per *modius*[62]. In fact, Goldsmith's estimation of *per capita* national expenditure of HS 380 is twice over Hopkins's estimation of HS 153, stated as a minimum estimation of subsistence[63]. Also Hopkins` estimation for an average family needs was 150 *modii* of wheat equivalent per year[64].

For instance, the wheat ration (*frumentum*) of a Roman soldier was 2 *sextarii* daily = 546 ml x 2 = 1.092 ml, and this ration is the equivalent of 4 wheat *modii* monthly, therefore 48 wheat *modii* annually for every soldier. In addition to this the ration of other food like vegetables, olive oil or row meat (*cibaria*) ensured with the *frumentum* a minimum necessary of 3.000 calories daily[65]. It is also true that Roman soldiers received a sensible larger ration - in comparison with average civilians - not only because of the considerable higher stature, but also because of their condition and of the almost permanent effort they were subjected to.

The range of the civilian consumption of wheat *per capita* is established between 30 *modii* and 40 *modii* per year[66].

The price of wheat in Rome was between 3 and 4 HS per *modius* in the late republic, rising to five to six HS in the early empire, and it was a small inflation at this time[67]. At least for the Mediterranean area, the price of wheat was interconnected for the local markets considering the prices in Rome. If there was a unified wheat market, the price of wheat would have decreased as one moved farther and farther from Rome. If there was not a unified market, if there were only independent local markets, then there would not be any relationship between local and Roman prices. There would be prices in local markets that

[61] RATHBONE 2009, p. 314.
[62] GOLDSMITH 1984, p. 273.
[63] TEMIN 2013, p. 248.
[64] HOPKINS 1980, p. 39, note 52.
[65] ROTH 1999, p. 19, 48.
[66] TEMIN 2013, p. 31.
[67] RICHMAN 1980, p. 154; TEMIN 2013 p. 40.

would be determined by local conditions[68].

The normal price for wheat in Rome was between minimum 8 or 9 *asses* (4 *asses* equaled 1 *sestertius*) per *modius* and the acceptable limit price of one *denarius* per *modius*[69].

In Egipt the wheat price was the equivalent of HS 1.78 per *modius* in the Principat. As Rostovtzeff pointed out before, the case of Egypt may be an example of how prices rise in time: the price of wheat in Egypt was surprisingly steady in the first two centuries, meaning 7 or 8 drachmas for one *artaba* (c. 29.5 kg = 55 *sextarii* = c. 3 *modii*). At the end of the 2nd century it was 17-18 drachmas, and in the first half of the 3rd it varied between 12 and 20 drachmas. The depreciation of the money and the rises of prices continued and in the time of Diocletian one *artaba* cost 20 *talents* or 120.000 drachmas[70].

The compulsory purchase price in Egypt of 24 drachmas per *artaba* of wheat in 246 AD will be compared with a standard compulsory purchase price of 8 drachmas in the 2nd century, the last attested in 162. The compound increase per year is 0.61%[71].

Considering these examples of prices in the Roman Empire, we must emphasize that there is no data about the prices of wheat in Moesia Inferior. It should also be considered that according to some assessments, in the year 14 AD free laborers worked maximum 225 days a year, and the minimum salary was HS 3.5 by day, therefore HS 790 per year (65 *sestertii* monthly)[72]. One of the *Alburnus Maior* waxed tables (from Roman Dacia province) is a contract in which one laborer will be paid for his work in a gold mine, from May 20th to November 13th of the year 164 AD, for 70 *denarii*[73]. Between May 20th and November 30th there are 178 days, meaning 0.40 *denarii* per day, (less than de 2 *sestertii* per day), but it is probable that the board is extra included.

Under these circumstances, the price of HS 2 - 4 per *modius* of wheat in Moesia Inferior province seems to be acceptable, excepting the shortage periods, caused by low production, invasions or army requisitions. Also these prices could be accepted only for the 1st and 2nd centuries AD, and because of the inflationist trend it is hard to be calculated for the 3rd century AD.

I have reasons to believe that in the earlier period, before the Edict of Diocletian from 301, the prices of common utilitarian pottery would have been

---

[68] TEMIN 2013, p. 37.

[69] TEMIN 2013, p. 39.

[70] ROSTOVTZEFF 1957, p. 471.

[71] DUNCAN-JONES 1994, p. 26.

[72] GOLDSMITH 1984, p. 273.

[73] CIL III, II, 948. *[Macri]no et Celso cos XIII kal. Junius Flavius Secundinus scripsi rogatus a Mem- \ mio Asclepi, quia se lit[ter]as scire negavit, it quod dixsit se locas[se] et locavit \ operas s[ua]s opera aurario Aurelio Adiutori ex ha[c] die [in] idus Novembres \ proxsimus [*se]ptaginta liberisque. [Mercede]m per [te]mpora accipere \ debetit. S[u]as operas sanas va[le]ntes [ede]re debebit, conductor [s(upra) s(cripto)]. \ Quod si invite condu[c]tore recedre aut cessare voluer[it, da]re \ debebit in dies singulos HS V numeratos c[Quod si] \ fluor inpedierit, pro rata conputare debebi[t]. Conductor si tem[po]- \ re peracto mercedem sol[v]endi moram fecerit, ead[em] p[oena] \ tenebitur exceptis cessatis tribus. Actum Immenoso maiori Titus Beusantis Socratio Socrationis [M]emmius Asclepi qui et Bradua.*

negotiated depending on the capacity of the vessel. It is also clear that the effort and costs to make an amphora or a *dolium* is bigger than for a small ordinary cup. Exceptions to this rule should be the pottery from traditional famous centers of production and the luxury pottery as *sigillata* like.

At the maximum price of HS 4 per *modius* (1 *denarius*) of wheat, one average civilian may need 3 *modii* for monthly subsistence, and therefore 36 *modii* of wheat per year. In these conditions, a salary of 36 *denarii* per year may simply satisfy only the need for wheat and simply cannot sustain a person for one entire year. In theory, in order to obtain only the lowest profit necessary for 36 *denarii*, a potter should sell at the price of 1 *as* more than 576 vessels with the capacity of 1 *sextarius* in a year. This naïve base of calculation may be improved with the rest of the factors for daily basket life, the other foodstuffs of necessity, and all the other expenditures, making a much lower profit for the potter. In this case the necessary profits for sustaining a potter and his employees may be obtained by increasing many times the production of the pottery products. In order to obtain the HS 153 annually for one person (38.25 *denarii*), as Hopkins argued, 612 vessels with the capacity of 1 *sextarius* must be sold.

A documented example for amphorae production in Egypt provides a 5–10 % percentage of the vessels to be considered wasters during the firing,[74] pointing out to the other factors of risk.

In these conditions, how can the average price for common pottery production in Moesia Inferior be established? According to *Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium*, the capacity of the vessel is the primary element, but additionally the taxations and the quality of the marketable good should be taken into account. The common utilitarian vessel varied greatly from miniature cups to storage *dolia* but the majority of casseroles, pitchers, pans and pots capacity varied under 10 *sextarii*[75].

Also a small price for the product is not necessarily the production price, but the established sellers' price on the market. It is also true that the selling price must be higher than the production cost, especially if the seller is a small retail trader, other than the potter. The low price of the final product is a symptom of low production costs, a great potential of the demand on the market or of a superior labor organizing.

For the moment of *Edictum Diocletiani* from 301 AD, the base of this calculation is clear enough. If a civilian consumed 3 *modii* of wheat per month, and therefore 36 *modii* per year, at a price of 100 *denarii communes* per *modius* of wheat (or lentils), then a potter must obtain a profit of 3.600 *denarii communes* per year only to assure his necessary provision of wheat for himself. In the circumstances when a vase with capacity of 1 *sextarius* is worth 1 *denarius communis*, the potter must produce a quantity of 3.600 vessels with the capacity of 1 *sextarius*, or 1,300 2 *sextarii* vessels, or 650 4 *sextarii* vessels per year only to ensure the necessary ration of bred. I think it is rational to double this calculation

[74] GALLIMORE 2010, p. 174.

[75] Unfortunately for Moesia Inferior province there are no studies concerning the capacity of the Roman common vessel. For the Late Roman period cooking pots, (6th century AD) OPRIȘ 2003 noted few examples of pots capacity between 1 and 8 *sextarii*.

for the rest of the necessary stuffs in order to provide a decent life for one person. The production must also be doubled for every adult member of the family or employees of the workshop.

In those conditions, it is clear enough that the necessary quantity of vessels needed to be annually sold was big enough and the production was industrial. Because the merchants could not sell the wares produced by the potter at a lower price than the price established by the Edict, risking death penalty[76], it is reasonable to believe that the real price of fabrication was smaller than 1 *denarius communis* by every *sextarius*, allowing the merchants to make profit.

Such production required a large demand and impressive pottery quantity sales on a market. Unfortunately, despite some recent studies about the demography in Moesia Inferior[77], we still cannot approximate the inhabitants' number for this province. Any fluctuation in population number or changes on the social and political structures has repercussions on economy.

*

The multiple invasions during the end of the 4th - 5th centuries[78] and events like the disaster of Adrianopol in 378 AD produced major changes not only in socio-economical population structure but also in the number of inhabitants. This is the period of time when the great estates like *villa rustica,* economic systems allowing other sources of income for the potters, are disappearing as economic factor from the area[79]. If the effects of the frequent invasions in Moesia Inferior can be compared from economic perspectives with major events, as the Antoninian plague in Egypt, even a small population decrease is conducting to employees' salaries rise[80] and subsequently to prices increase of local agricultural and workshops products, including pottery. Also, the wheat prices rising conduct to salaries rise, increasing the pottery production costs. In these circumstances, the local pottery price should be higher than the price of vessels from other provinces, especially from Asia Minor. The imported pottery products not only have a superior quality, but their producers and merchants have a large sales market and a great number of customers, allowing a great quantity of traded wares at a low final product price[81]. This is the moment when a chain reaction is producing in the economy of the area, and the local pottery, more expensive because of the local instability, insecurity of the roads and bigger production costs cannot compete with some massive imports as Phocaean pottery. A revival may happen later, but in order to face the competition, and therefore to drop the production costs and to make the final product cheaper, the potter must decrease

[76] BARNEA 1968, p. 378. According to the author, the Edict was respected only for a short time.

[77] MIHĂILESCU-BÎRLIBA & CURCĂ 2010; MIHĂILESCU-BÎRLIBA & PIFTOR 2011.

[78] MADJEARU 2010. Between the beginning of 4th century and the end of 5th century, the author lists over 20 attacks, some of them causing much destruction, of the Goths, Huns and other tribes affecting the Roman territory South of Danube.

[79] SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 222

[80] TEMIN 2004, p. 519

[81] As judiciously observed A. Opaiț (OPAIȚ 1991, p. 169), the Pontic production of drinking pottery sharply drops in the second half of the 5th century because of the cheaper and higher quality microasiatic imports

the vessel quality. This phenomenon is also encountered in an earlier period[82]. Another aspect is given by the disappearance from the local pottery picture of the attractive artistic products from which specialized potters special techniques were required and therefore higher handicraft production costs. This way only a useful, but visually unattractive vessel like kitchenware resist on the market[83].

According to a recent study[84] based on the material published until 2009, and according to the place of origin, from the entire Late Roman pottery discovered in Scythia Minor over 9% of the pottery is provincial and local. From these 9%, the main important functional category belongs to *vasa coquinatoria*.

Is the end of the 4th century the decline beginning of the local pottery production?

Certainly the pottery production of Scythia Minor did not cease at the end of the 4th – beginning of the 5th century AD,[85] but this economic activity will decline massively and will never have the amplitude of the first three centuries of Roman rule. The disappearing of the great industrial pottery production centers as Butovo, Pavlikeni or Durostorum will open the market for the potters who found additional sources of subsistence, beside pottery production, selling directly their own vessels, or itinerant artisans producing on demand *dolia* on the place. It is clear that the great metropolis Tomis will continue to have a prosperous economic life until the end of the 6th century, possibly including pottery production in the extramural area. But the pottery production is an economic life symptom for a province which, despite the military units stationed on the *limes*, as sustaining stability factor[86], will never return to its entire economic potential.

BIBLIOGRAPHY

ANGELESCU 1998 – M. Angelescu, *Ceramica*, in: A. Suceveanu, *Fântânele: contribuţii la studiul vieţii rurale în Dobrogea Romană*, Bucuresti, 1998, p. 217-234.

AUBERT 1994 – J. J. Aubert, *Business Managers in Ancient Rome: a Social and Economic Study of Institores, 200 BC- 250 AD*, Leiden, New York, 1994.

[82] SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 84 comparing the local products with imported pottery from 1st - 3rd centuries AD in Moesia Inferior: *"la production manufacturière romaine est à la fois rudimentaire et uniforme (en revanche elle se prête mieux à des études de nature typologique), en frappant contraste avec la variété et l'élégance des produits artisanaux grecs et même hellénistiques. Une telle variété n'a subsisté que dans certains centres spécialisés de l'Empire."*

[83] TOPOLEANU 2000, p. 256, table XXXIX reveals for the 1st – 3rd centuries AD a higher level of provincial West - Pontic vessels than the imported ones. Contrary, in the 4th-6th centuries AD, there are more imports than provincial pottery products. See also Graphic 18, p. 258 for Oriental (56%), West-Pontic (35%) and Halmyris (3%) pottery production.

[84] BĂDESCU 2010, p. 555-556.

[85] OPAIŢ 1996, p. 145-147.

[86] MAAS 2005, p. 120. During Justinian`s reign, the *Roman provinces Moesia Inferior, Scythia Minor, Cyprus, Caria and the Aegean Islands* were placed under the authority of a *quaestor exercitus*. The purpose of the *quaestura exercitus* was to help support the troops that were stationed there, relieving both the destitute populations and ravaged countryside of the poor Danubian provinces from sustaining any stationed troops.

BARNEA 1968 - I. Barnea, *Perioada Dominatului (sec. IV - VII)*, in: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. II. Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968.

BARTLETT 1994 – B. Bartlett, *How Excessive Government Killed Ancient Rome*, Cato Journal 14 (1994), 2, p. 287-303.

BAUMANN 1995 – V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona Gurilor Dunării: contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I-IV p.Chr.)*, Tulcea, 1995.

BAUMANN 1997 - V. H. Baumann, *La céramique utilitaire du IVe siècle fabriquée par l'officina Romana de Valea Morilor (Teliţa, département de Tulcea)*, in: *Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure,* Timişoara, 1997, p. 31-53.

BĂDESCU 2010 – A. Bădescu, *Roman-Byzantine Pottery in Scythia (end of the 4th - beginning of the 7th c). The Study of Pottery as a Source of Knowledge for the Social and Economic Dynamics*, in: M. V. Angelescu *et alii* (eds.), *Antiquitas istro-pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 551-560.

BES & PABLOME 2007 - *(Not) See the Wood for the Trees? 19,000+ Sherds of Table Wares and What We Can Do with Them*, Acta Rei Cretariae Romanae Fautores 40 (2007), p. 505-514.

BIDDULPH 2008 - E. Biddulph, *Form and Function: the Experimental Use of Roman Samian Ware Cups*, Oxford Journal of Archaeology 27 (2008), 1, p. 91-100.

BOUNEGRU 2006 – O. Bounegru, *Trafiquants et navigateurs sur le Bas Danube et dans le Pont Gauche à l'époque romaine*, Wiesbaden, 2006.

BOTEVA 1996 – D. Boteva, *The South Border of Lower Moesia from Hadrian to Septimius Severus*, in: Petar Petrović (ed.), *Roman Limes on Middle and Lower Danube (Cahier des Portes de Fer, Monographies 2),* Belgrade, 1996, p. 173-176.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu & M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric şi arheologic/ Historical and Archaeological Commentary*, Constanţa, 2012.

Corpus Vasorum Arretinorum: A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata. Compiled by August Oxé, edited by Howard Comfort. Pp. xxxi+616 + 12 plates. Bonn: Rudolf Habelt, 1968.

DE SENA 2005 – E. C. De Sena, *An Assessment of Wine and Oil Production in Rome's Hinterland: Ceramic, Literary, Art Historical and Modern Evidence*, in: B. Santillo Frizell & A. Klynne (Eds.), *Roman villas around the Urbs. Interaction with landscape and environment. Proceedings of a conference held at the Swedish Institute in Rome, September 17–18, 2004*, The Swedish Institute in Rome. Projects and Seminars, 2, Rome, 2005, p. 1-15.

DÜBNER 1868 - *Plutarchi scripta moralia: ex codicibus quos possidet regia bibliotheca omnibus ab [Kontō] cum Reiskiana editione collatis emendavit Fredericus Dübner, Editore Ambrosio Firmin-Didot,* 1868.

DUNCAN-JONES 1994 – R. Duncan-Jones, *Money and Government in the Roman Empire*, Oxford, 1994.

FINLEY 1999 – M. I. Finley, *The Ancient Economy*, New York, Cambridge University, 1999.

GALLIMORE 2010 – S. Gallimore, *Amphora Production in the Roman World. A View from the Papyri*, Bulletin of the American Society of Papyrologists, 47 (2010), p. 155-184.

GERDING 2014 – H. Gerding, *Public Building and Clientage: Social and Political Aspects of Roman Building Industry*, p. 1-6.
http://www.lunduniversity.lu.se/o.o.i.s?id=24732&postid=4434841

GIBBS 2012 – M. Gibbs, *Manufacture, Trade and the Economy*, in: C. Riggs (ed.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, Oxford, 2012, p. 38-55.

GOLDSMITH 1984 – R. Goldsmith, *An Estimate of the Size and Structure of the National Product of the Early Roman Empire*, Review of Income and Wealth 30 (1984), 3, p. 263–288.

GUDEA 1996 – N. Gudea, *Porolissum II. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj Napoca, 1996.

HAYES, 1972 – J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London, 1972.

HAYES 1994 – J. W. Hayes, *Eastern Sigillata Wares – Late Roman Red-slip Wares and*

their Competitors: Filling in the Mediterranean Picture, in: T. Hackens (ed.), *Ancient and Traditional Ceramics. Céramiques anciennes et traditionnelles,* PACT 40, 1994, p. 107-116.

HAYES 2008 – J. W. Hayes, *The Athenian Agora, Volume XXXII: Roman Pottery: Fine-Ware Imports*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey, 2008.

HENRIKSÉN 2012 – C. Henriksén, *A Commentary on Martial. Epigrams Book 9*, Oxford University Press, 2012.

HOPKINS 1980 – K. Hopkins, *Conquerors and Slaves,* Cambridge, 1978.

LEITCH 2010 – V. Leitch, *Trade in Roman North African Cookwares*, Bollettino di Archeologia on line 1 (2010)/ Volume speciale B / B11 / 2, p. 11-23.

MAAS 2005 – M. Maas, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge University Press, 2005.

MADAN 1807 – M. Madan, *A New and Literal Translation of Juvenal and Persius with Copious Explanatory Notes*, Oxford, 1807.

MADGEARU 2010 – A. Madgearu, *Barbarian Invasions in the Northern Scythia Minor During the 4th-5th centuries*, Peuce SN 8 (2010), p. 173-184.

MICHELL 1945 – M. Michell, *The Edict of Diocletian: A Study of Price Fixing in the Roman Empire*, The Canadian Journal of Economics and Political Science 13 (1947), 1, p. 1-12.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA & CURCĂ 2010 – L. Mihăilescu-Bîrliba & R.- G. Curcă, *New Perspectives on the Demography of the Roman Province Moesia Inferior*, The Mankind Quarterly 51 (2010), 2, p. 139-153.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA & PIFTOR 2011 – L. Mihăilescu-Bîrliba & V. Piftor, *L'espérance de vie, la structure d'âge et la mortalité en Mésie Inférieure et en Scythie Mineure. Un regard comparatif*, in: V. Nikolov, K. Bacvarov, H. Popov (eds.), *Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel*, Sofia, 2011, p. 419-451.

MUȘEȚEANU 2003 – C. Muşeţeanu, *Atelierele ceramice de la Durostorum*, Bucureşti 2003.

MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 1992- C. Muşeţeanu & D. Elefterescu, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum III*, Pontica 25 (1992), p. 221-239.

MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 1994 - C. Muşeţeanu & D. Elefterescu, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum IV,* PEUCE S.N. 2 (15) (1994), p. 95 – 142.

OPAIȚ 1991 – A. Opaiţ, *Ceramica din aşezarea şi cetatea de la Independenţa (Murighiol) secolele V î.e.n.- VII e.n.*, Peuce 10 (1991), p. 133-181.

OPAIȚ 1996 – A. Opaiţ, *Aspecte ale vieţii economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p. Chr.). Producţia ceramicii locale şi de import*, Bucureşti, 1996.

OPRIȘ 2003 – I. C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV- VI p. Chr.)*, Bucureşti, 2003.

ORTON 2002 – C. Orton, *The Sherds Tell a Story: Roman Rural Potters in Northwest London*, Archaeology International 6 (2002), p. 18-20, DOI: 10.5334/ai.0606.

PÂRVAN 1916 – V. PÂRVAN, *Histria IV. Inscripţii găsite în 1914 şi 1915*, ARMSI 38 (1915-1916), p. 533-732.

PENA 2007 – T. Pena, *Roman Pottery in the Archaeological Record*, Cambridge University Press, 2007.

POBLOME 2013 – J. Poblome, *Money Makes Pottery Go Round*, Exempli Gratia. Sagalassos, Marc Waelkens and Interdisciplinary Archaeology, Leuven University Press, 2013, p. 81-95.

PUCCI 1983 – G. Pucci, *Pottery and Trade in the Roman Period*, in: P. Garnsey *et alii*, *Trade in the Ancient Economy*, London, 1983, p. 105-117.

RATHBONE 2009 – D. Rathbone, *Earnings and Costs: Living Standards and the Roman Economy (First to Third Centuries AD)* in: Alan Bowman & Andrew Wilson (eds.), *Quantifying the Roman Economy. Methods and Problems*, Oxford, 2009, p. 299-326.

RICHMAN 1980 – G. Richman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford, 1980.

ROSTOVTZEFF 1957 – M. I. Rostovtzeff - *The Social and Economic History of the Roman Empire*, 2nd ed., London, 1957.

ROTH 1999 –J. P. Roth, *The Logistics of the Roman Army at War (264 BC - AD 235)*, Boston; Köln, 1999.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 – A. Suceveanu & A. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, Bucarest, 1991.

SULTOV 1985 – B. Sultov, *Ceramic Production on the territory of Nicopolis ad Istrum*, Sofia, 1985.

TEMIN 2004 –P. Temin *The Labor Market of the Early Roman Empire*, Journal of Interdisciplinary History 34 (2004), 4, p. 513–538.

TEMIN 2013 – P. Temin, *The Roman Market Economy*, Princeton University Press, 2013.

TOPOLEANU 2000 - F. Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Ch.)*, Tulcea, 2000.

RÖMISCHE UND FRÜHBYZANTINISCHE FIBELN AUS *ARGAMUM* (SCYTHIA MINOR)

George NUȚU[*], Florin TOPOLEANU[*]
Daniel ANTON*

Cuvinte cheie: *Orgame/Argamum, fibule, epocă romană și bizantină timpurie.*
Schlüsselwörter: *Orgame/Argamum, Fibeln, römische und frühbyzantinische Zeit.*

Rezumat: *În acest articol autorii prezintă un lot de fibule descoperite în orașul greco-roman Orgame/Argamum situat la Capul Doloșman, pe malul lacului Razim. Tipologic, acestea se încadrează în câteva grupuri specifice perioadei romane timpurii, romane târzii și bizantine timpurii. Fibulele cu "genunchi" ("Kniefibeln") sunt reprezentate printr-un singur exemplar care poate fi inclus în tipul* Jobst 13C / Gugl 13a. *Fibulele cu "piciorul întors pe dedesubt" ("Fibel mit umgeschlagenem Fuβ"), prin cele două exemplare incluse, ocupă primul loc în cadrul descoperirilor. Ultima fibulă prezentată aparține grupului cu "piciorul înfășurat și incizie" și poate fi inclusă în* Class 2 *propusă recent de Fl. Curta și A.* Gândilă, *datată în secolul VI p.Chr.*

Zusammenfassung: *In diesem Artikel soll das Fibelmaterial präsentiert werden, das in der antiken grieschisch- römischen Stadt von Orgame/Argamum gefunden wurde. Argamum liegt am Cape Doloșoman am Ufer des Razim Sees in Scytia Minor/Dobrudscha, im heutigen Rumänien. Chronologisch betrachtet, wird das Fundmaterial in die früh- bis spätrömische sowie frühbyzantinische Phase datiert. Kniefibeln sind hierbei nur mit einen Exemplar, typologisch der Gruppe Jobst 13C/Gugl 13a* zugehörig, *vertreten. Weiterhin wurden zwei Fibeln mit umgeschlagenem Fuß und eine Fibel mit umgewickeltem Fuß gefunden, letzere wird von Fl. Curta und A. Gândila in das 6. Jh. n. Chr. datiert und der „Zweiten Gruppe" zugeordnet.*

[*] George NUȚU: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion" Tulcea, Progresului 32, Tulcea; e-mail: nutugrg@yahoo.com.; Florin TOPOLEANU: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion" Tulcea, Progresului 32, Tulcea; e-mail: topflorin@gmail.com; Daniel ANTON: Ludwig-Maximilians Universität, Schellingstrasse 12, München; e-mail: Daniel.Anton@campus.lmu.de.

Einleitung

Mit dem Jahr 2015 feiern die archäologischen Untersuchungen in *Orgame*/*Argamum* ihren 50. Jahrestag. Das dort geborgene, reiche Fundmaterial ist sowohl von hoher Quantität als auch Qualität. Dennoch wurde den Fibeln *bis dato* nicht viel Aufmerksamkeit geschenkt. Mit nur ca. zehn Exemplaren handelt es sich hierbei um eine im Schwarzmeerraum vergleichsweise eher kleine Menge. In dieser Arbeit soll deshalb eine weitere Sammlung präsentiert werden, nachdem eine Erste aus dem westlichen *extra muros*-Bereich vorgelegt wurde[1]. Es wurden zwei römische Fibeln aus Grabkontexten, welche aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. n. Chr. datieren, behandelt[2], sowie eine römisch-byzantinisch Gürtelgarnitur[3].

Typologie

Kniefibel (Taf.1/1)

Typologisch betrachtet, handelt es sich um eine kleine Menge an Fibeln, die hier vorgestellt wird. Die frührömische Kaiserzeit wird nur durch eine Kniefibeln vom Typ *Almgren 247*, die im gesamten römischen Reich eine sehr weite Verbreitung findet und aus verschiedenen Befundkontexten vorliegt, vertreten[4]. Laut A. Böhme, der vor allem das Material entlag des Obergermansichen Rätischen Limes bearbeitete, handelt es sich hierbei um typische „Soldatenfibeln"[5]. Die gleichmäßige Verteilung dieser Fibeln auf Männer- und Frauengräber zeigt jedoch, dass es sich nicht um eine geschlechtspezifische Fibel handelt, sondern vielmehr um einen Fibeltyp, welcher von beiden Geschlechtern getragen wurde[6].

Innerhalb dieser Gruppe fallen dennoch Unterschiede auf, die sich vor allem durch den Aufbau der Kopfplatte, des Bügels, der Nadel und im Dekor zeigen. Die meisten sind aus zwei Metallteilen hergestellt und es dominiert die Spiralhakenbefestigung. Für die mit Schanier versehenen Exemplare wird allgemein eine spätere Datierung vermutet.

Die zweite, in *Argamum* gefunde Fibel[7], gehört typologisch zu der Gruppe *Jobst 13C*/*Gugl 13a*, die durch eine unverzierte[8] Kopfplatte gekennzeichnet ist. Obwohl es chronologisch gesehen keine Unterschiede innerhalb des Fibeltyps gibt, darf dieses Exemplar anhand seiner geringen Größe weiterhin der Gruppe *Cociş 19a1b1b* zugeordnet werden[9]. Ein Vergleichsfund hierfür stammt aus Dakien - *Potaissa*/Turda[10], zudem ist dieser Typ in *Moesia Superior*[11], *Pannonien*[12] und

[1] NUȚU 2010, S.499-506.
[2] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1980, S.311-320.
[3] NUȚU & IACOB 2008-2009,S.21-32.
[4] Zivile und militärische Siedlungen und Gräberfelder.
[5] BÖHME 1972,S.19.
[6] ORTISI 2008,S.42.
[7] NUȚU 2010, S.506, Taf. 1/2.
[8] JOBST 1975, S.65-66.
[9] COCIŞ 2004,S.89.
[10] COCIŞ 2004, Taf. 61, 914.
[11] BOJOVIĆ 1982, S.55.
[12] MERCZI 2011, S.62, Taf. 1, 10-11.

Noricum[13] verbreitet. Besonders häufig vertreten sind diese Fibeln auch in *Moesia Inferior*, allerdings überwiegend entlag des danubischen *limes* (*Sucidava*/Izvoarele, *Noviodunum*/Isaccea, *Sacidava*/Muzait, *Halmyris*/Murighiol)[14], was jedoch mit Sicherheit auf die intensiveren Untersuchungen in diesem Gebiet zurückzuführen ist. Aus dem südlichen Teil der Provinz sind die meisten Exemplare aus *Novae*/Svishtov bekannt, gefolgt von *Oescus*/Gigen und *Nicopolis ad Istrum*/Nikyup[15]. Vergleicht man zudem die Fibeln aus Varna mit dem Exemplar aus *Argamum*, so fällt die große Ähnlichkeit der Objekte auf, die wohl auf gemeinsame Werkstätten zurückzuführen ist[16]. Aus den Werkstätten von *Napoca*/Cluj-Napoca und *Porolissum*/Moigard, die an der unteren Donau gelegen sind, gibt es außerdem Nachweise, die für eine Produktion dieser Fibeln in den ersten Vierteln des 2. Jh. n. Chr. sprechen.[17] Für *Moesia Inferior* liegen Tonmatrizen dieser Fibelart vor, die in der Ortschaft Ostrov-„Ferma 4" und im Landkreis *Durostorum*/Silistra gefunden wurden[18]. Bedeutend ist auch die Vergesellschaftung dieser Tonmatrizen mit Münzen der Kaiser Trajan und Mark Aurel, die für eine Datierung dieser Objekte zwischen dem ersten Viertel des 2. und dem Anfang des 3. Jh. n. Chr. sprechen.

Fibeln mit umgeschlagenem Fuß (Pl. 1/2-3)

Der Ursprung dieser Fibeln liegt im Raum zwischen Dnepr und der Krimhalbinsel, von wo aus sie sich später bis an die Elbe und in den Norden Europas verbreiteten. Vereinzelt lassen sich Exemplare nachweisen, die entlang des Rheins in die römischen Provinzen eindringen. Hier werden diese lokal weiterentwickelt, was zur weiteren typologischen Untergliederung führt. Anhand der Herstellungsart sind zwei Typen bekannt: Fibeln, die aus einem Metallstück hergestellt werden, sind oft im Barbaricum (damit ist vor allem der mittlere Donauraum, die Ukraine und Skandinavien gemeint) innerhalb der Przeworsk Kultur zu finden. Weiterhin liegen Exemplare aus *Noricum, Pannonien, Dakien, Moesia Superior und Moesia Inferior*[19] vor, die in Verbindung mit Föderaten und personengebundener Mobilität stehen, ein Phänomen, das vor allem für die Grenzprovinzen typisch ist. Ein weiterer, sehr südlich gelegener Fund stammt aus Griechenland, *Olympia*[20]. Die Fibeln, die aus zwei Metallteilen herausgearbeitet sind und einen einfachen Spiralhaken oder queren Bügel haben, zeigen ebenfalls eine sehr weiträumige Verbreitung von der mittleren Donau, wo sie innerhalb der Wielbark und Sântana de Mureş-Cernjachov Kultur auftreten, bis an die Wolga im Kaukasus[21] .

---

[13] JOBST 1975, Taf. 21, 146; GUGL 1995,S.36, Taf. 15, 112-113; SEDLMAYER , S.165-166, Taf. 14, 181.

[14] CURTA 1992, S.38-39, 64-65, Taf. 1, 1-8; BARNEA, MITREA, ANGHELESCU 1957, Abb. 16, 3; SCORPAN 1978, S.168, nr. 42, Taf. 9, 42, Taf. 17, 42; NUŢU 2010a, S.82, Taf. 2, 3.

[15] GENČEVA 2004, S.108, Taf. 14.

[16] HARALAMBIEVA & ANDREEVA 1994-1995, S.5-17.

[17] COCIŞ 2004, S.90.

[18] ELEFTERESCU 2011, Taf. 2, 2-5.

[19] JOBST 1975, S.77-80; IONIŢĂ 1998, S.234; COCIŞ 2004, S.147; SCHIERL 2011, S.72-73.

[20] PHILIPP 1981, S.341, Taf. 74/1218.

[21] SCHIERL 2011, s.72-73.

Gh. Diaconu unterscheidet vier große Varianten dieses Fibeltyps: der „dakische"; der „römische"; der „sarmatische" und der „gotische" Typ. Zwischen den ersten zwei Varianten gibt es nur kleinere, typologische Unterschiede.[22] Der dakische Typ wird im Gebiet der „freien Daker/*Barbaricum*" in Muntenien vermutet. Aus diesem Gebiet verbreiten sie sich südlich der Donau und in *Pannonien*[23]. Zu der Herkunft dieser Fibeln hat sich I. Ioniță geäußert, der in der „dakischen"Gruppe eine parallel laufende Mode zu der in Dakien verbreiteten „römischen" Gruppe sieht[24]. Die „römische" Gruppe ist für die Provinz *Dakien* typisch, wo sie in verschieden Befundkontexten[25] auftreten[26]. Von *Dakien* aus verbreiten sich diese „römischen" Fibeln sowohl in den Nachbarprovizen (*Pannonien, Moesia Superior und Moesia Inferior*) als auch im *Barbaricum*, in den Gebieten der Jazygier[27], zwischen der Theiß und der Donau und nach Osten bis in das Gebiet der „freien Daker"[28]. Die Fibeln aus Argamum dürfen dieser Gruppe zugeordnet werden, was auch für die meisten Funde aus Dobrudscha zutrifft. Eine gute Parallele zu dieser Fibel wurde in der Ortschaft Teliţa-Amza gefunden[29].

Das Auftreten dieser Fibeln wurde zeitlich zwischen die Regentschaften der Kaiser Antoninius Pius und Mark Aurel angesetzt[30]. Das Ende der Laufzeit dieser Fibel ist umstritten, als Datierungshilfe gelten die Grabinventare der Sântana de Mureş-Cernjachov Kultur, wo diese Fibel nicht mehr auftritt, was wiederum die von Gh. Diaconu vorgeschlagene Datierung bestätigen könnte. Andererseits postuliert S. Cociş, der der Chronologie von K. Horedt folgt, für die in Dakien gefundenen Exemplare eine Datierung bis ins späte 3. Jh. n. Chr.[31] Für die „römische" Gruppe aus Dobrudscha, vor allem für die rurale Region, fehlen die stratifizierten Kontexte, die eine feinere Datierung als eine grobe Einordnung in das 2.-3. Jh. n. Chr. erlauben würden[32].

Fibel mit umwickeltem Fuß und Inschrift (Taf. 1/4)

Diese Fibel gehört einer Gruppe an, die einen Verbreitungsschwerpunkt vor allem auf der Balkanhalbinsel hat, aber auch im Banat, im Theißbecken, an der dalmatischen Küste, nördlich des Schwarzen Meeres, im südlichen Teil der Krimhalbinsel und am unteren Dnepr zu finden ist[33]. Laut der Gliederung von

[22] Vor allem der nach außen gebogene Kopf (hülsenförmig) um den Spiralhaken zu befestigen, sei hier für den „dakischen" Typ als Charakteristikum zu nennen.

[23] DIACONU 1971, S.248-249.

[24] IONIȚĂ 1998, S.237.

[25] Damit sind zivile (sowohl urban als auch rural) und militärische Siedlungen gemeint.

[26] DIACONU 1971, S.240.

[27] Ein Stamm der Sarmaten.

[28] DIACONU 1971, S.248; Schierl 2011, S.72-75.

[29] BAUMANN 1995, S.145, Taf. 44/3.

[30] Gh. Diaconu schlägt eine Datierung zwischen 160-250 n. Chr. vor, siehe DIACONU 1971, S.248.

[31] COCIŞ 2004, S.147.

[32] BAUMANN 1995, S.87, Kat. nr. 61, Taf. 29, 4.

[33] UENZE 1992, S.152-154; CURTA & GÂNDILĂ 2013, Abb. 31.

S. Uenze für die Befestigungen von Sadovec-Golemanskovo Kale und Sadovsko Kale, gehört die Fibel aus *Argamum* der Gruppe der Bronzefibeln mit Spiralhaken an. Typologisch betrachtet, meint die deutsche Forscherin eine Kontinuität zwischen den Fibeln mit umgeschlagenem Fuß aus dem 3.-4. Jh. n. Chr. und dieser spätenre Variante feststellen zu können[34]. Davor hatte sich D. Gh. Teodor mit dieser Gruppe beschäftigt, eine Klassifikation vorgeschlagen und war ebenfalls der Meinung, dass diese Fibeln auf provinzialrömische Vorbilder zurückgehen. Die vorbyzantinischen Exemplare seien eine weiterentwickelte Form dieser Fibeln[35]. Diese These wurde wiederum auf Grund chronologischer Aspekte, vor allem weil die Fibeln mit umwickeltem Fuß im 4. Jh. n. Chr. auftreten und somit nicht eine Weiterentwicklung der Fibeln mit umgeschlangem Fuß sein können, in Frage gestellt[36]. Von den bis dato bekannten Fibeln, gibt es eine limitierte Serie, die auf der Fußplatte eine Inschrift aufweist, die wiederum oft mit dem Christentum in Verbindung gebracht wird. Neben Namen sind auch lithurgische Formulierungen üblich wie: MINN, MINNA, die auf den Heiligen Menas hindeuten, oder MAPIA/MARIA?, die Erzengel Mihail und Gavriil oder das Wort AMIN. Solche Exemplare sind oft aus Bulgarien oder aus dem Zentralbalkan bekannt[37]. Eine Fibel, die in der Ortschaft Izvoarele[38] gefunden wurde, trägt auf der Fußplatte die Inschrift MAPIN/Μάριν(ος)[39]. Da dieser Name keine christliche Konotation besitzt, könnte er auf den Beistzer oder Hersteller hinweisen.

Aus Dobrudscha sind bis dato nur zwei Exemplare, aus *Sucidava* und *Argamum*, bekannt. Die Inschrift auf der Fibel von Argamum ist einzigartig da das Wort IPINI als „Frieden" übersetzt werden kann. Eine Besonderheit ist zudem, dass es sich bei dieser Fibel um ein zweites Element der Tracht handelt, neben einer *en cloisonné* verzierte Gürtelgarnitur, mit der Inschrift MIXAHΛ[40], die auf den Erzengel Mihail hinweist[41]. Die hier erwähnte Fibel wurde inhherhalb des *Gebäudes E2* gefunden, das im zentralen Bereich von *Argamum* liegt, westlich von der *Basilica II* (*Basilica episcopalis*). Es handelt sich um einen Fund, der *intra muros*, in einem Zivilgebäude gefunden wurde. Die Struktur weist nur einen Raum mit den Maßen 9x6 m auf und ist dreiphasig. Mithilfe von Münzen der Kaiser Konstantin I und Maxminius Daza konnte eine Phase in das 4 Jh. n. Chr. bzw. zwei in das 6. Jh. n. Chr. datiert werden[42]. Die Nähe zu der *Basilica II* und die doch repräsentative Größe des Gebäudes, in welchem die Fibel gefunden wurde, legt nahe, dass hier eine Person aus dem *clerus* bzw. eine Person mit administrativer Funktion als Träger dieser Fibel in Frage kommen könnte.

---

[34] UENZE 1992, S.146, 151.

[35] TEODOR 1988, S.200-201.

[36] CURTA & GÂNDILĂ 2013.

[37] CURTA & GÂNDILĂ 2013, S.107-108.

[38] Ehemaliges Pârjoaia, die Ortschaft wird mit der Lage der antiken Stadt *Sucidava Moesica* in Verbindung gebracht.

[39] IRIMIA 2007, S.485-494.

[40] Damit ist der Erzengel Mihail gemeint.

[41] NUȚU & IACOB 2008-2009, S.24, 27-28, Kat. nr. 3, Taf. 2, 5.

[42] TOPOLEANU 2001, S.193, 195, Abb. 2.

KATALOG

1. *Kniefibel – Almgren 247 (Taf. 1/1)*

Stark profilierter Körper mit D-förmigem Querschnitt, der Kopf ist rechtwinklig gebogen, mit einer halbkreisförmigen unverzierten Kopfplatte. Spiralhaken mit neun Spiralen und mit nach oben verlaufendem Spiralbügel, der in einem Haken befestigt wird. Der Nadelhalter hat eine verlängerte trapezoide Form. Der Fuß ist kurz, trapezförmig, mit flacher Basis. Die Fibel ist bis auf die Nadel vollständig erhalten. Gut konserviert, aus zwei Metallteilen hergestellt (Bz.)

Argamum, ohne Fundort. L – 2,9 cm; B – 2 cm. ICEM[43], ohne Inventurnummer.

2. Fibel mit umgeschlagenem Fuß – Almgren 161-162(Taf. 1/2)

Der Körper ist aus einem Metalband angefertigt, mit halbkreisförmigem Querschnitt. Der Kopf is dünn damit der Bügel besser befestigt werden kann. Der Spiralhaken besteht aus zehn Spiralen mit einem nach oben verlaufenden Spiralbügel. Fragmentarisch erhalten, der vordere Bügelteil mit Fuß ist abgebrochen. Gut konserviert. Aus zwei Metallteilen hergestellt (Bz.).

Argamum 1979, ohne Fundort. L – 4,7 cm; B – 1,8 cm. ICEM, ohne Inventurnummer.

3. Fibelfragment mit umgeschlagenem Fuß – Almgren 161-162 (Taf. 1/3)

Der Körper ist aus einem Metalband angefertigt, mit halbkreisförmigem Querschnitt. Vom Spiralhaken sind nur noch zwei Spiralen für die Befestigung der Nadel erhalten. Fragmentarisch erhalten, es fehlen Kopf, Spiralhaken, unterer Fußteil und Nadel. Gut konserviert. Aus zwei Metallteilen hergestellt (Bz.).

Argamum 1977, S III[44], Quadrat 4, ▼ 1,30 m. L – 4,1 cm; B – 0,5 cm. ICEM, ohne Inventurnummer.

4. Fibel mit umwickeltem Fuß – Curta/Gândilă – Class 2 (Taf. 1/4)

Der Körper und der Fuß sind aus einem Metallband hergestellt, mit rechteckigem Querschnitt. Der Körper ist stark bogenförmig und mit zwei Seitenrillen verziert, in der Mitte ist der konkav. Die Kopfplatte ist verjüngt und weist einen Spiralhaken auf. Der Fuß ist ebenso breit wie der Körper, allerdings höher. Die Fußplatte ist schmal und weist in der Mitte die Inschrift IPINI auf. In der Verlängerung des Fußes steht der U-förmige Nadelhalter, der einmal um den Bügel eingewickelt ist. Fragmentarisch erhalten, der Spiralhaken fehlt. Gut konserviert. Aus zwei Metallteilen hergestellt (Bz.).

Argamum 1990, *Sectorul Central*, *E2*. L – 6,6 cm; B – 0,8 cm. ICEM, Inventurnummer 42849.

* * *

Das Fibelspektrum, das bis jetzt in *Argamum* gefunden wurde, ist relativ unterschiedlich[45]. Die frühe/mittlere römische Kaiserzeit (2.-3. Jh. n. Chr.) ist

[43] Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion" Tulcea.

[44] Sektion III liegt *extra muros,* westlich der Stadt.

[45] Für die weiteren Fibeln, die hier nicht besprochen wurden, siehe MĂNUCU-

durch die Kniefibeln (zwei Exemplare), eine mit *niello* verzierte, trompetenförmige und jeweils eine kräftig profilierte Fibel[46] und eine Scheibenfibel erfasst. Aus dem 4. Jh. n. Chr. sind nur drei Fibeln bekannt: eine Zwiebelknopffibel und zwei Fibeln mit umgeschlagenem Fuß. Das darauf folgende 5. Jh., das durch die Völkerwanderung geprägt ist, ist durch zwei Fibeln vom Typ Vyškov bzw. eine Blechfibel aus dem zweiten Viertel dieses Jahrhunderts vertreten. Alle wurden im Gräberfeld, das *extra muros* liegt, gefunden.

Obwohl die Befunde in *Argamum* schwerpunktmäßig in das 6. Jh. n. Chr. datieren, spiegelt sich dies nicht im Fibelmaterial wieder, da nur die hier besprochene Fibel mit umgewickeltem Fuß und eine weitere Bügelfibel, die noch nicht publizeirt ist, anzuführen sind. Für die Zukunft ist zu hoffen, dass die gesamten Metallfunde innerhalb einer Publikation eine umfangreichere Behandlung finden.

LITERATUR

ALMGREN 1923 – O. Almgren, *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzial-römischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig 1923 (Nachdruck Bonn 1973).

BARNEA, MITREA, ANGHELESCU 1957 – I. Barnea, B. Mitrea, N. Anghelescu, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Materiale 4 (1957), S. 155-173.

BAUMANN 1995 – V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I-IV p.Chr.)*, Tulcea 1995.

BÖHME 1972 – A. Böhme, *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, SJ 29 (1972), S. 5-112.

COCIŞ 2004 – S. Cociş, *Fibulele din Dacia romană / The Brooches from Roman Dacia*, Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3, Cluj-Napoca 2004.

CURTA 1992 – F. Curta, *Die Fibeln der Sammlung „V. Culică"*, Dacia N.S. 36 (1992), S. 37-97.

CURTA & GÂNDILĂ 2013 – Fl. Curta & A. Gândilă, *Sixth-century fibulae with bent stem*, Peuce S.N. 11 (2013), S.101-176.

DIACONU 1971 – Gh. Diaconu, *Űber die Fibeln mit umgeschlagenem Fuss in Dazien*, Dacia N.S. 15 (1971), S. 239-267.

ELEFTERESCU 2011 – D. Elefterescu, *Dovezi ale producţiei de fibule la Durostorum – Ostrov*, in: L. M. Voicu & B. Ciupercă (Hrsg.), *Arheologia mileniului I p.Chr. II. Interferenţe culturale la Dunărea de Jos*, Bucureşti 2011, S. 93-102.

GENČEVA 2004 – E. Genčeva, *Rimskite fibuli ot Bălgarija ot kraia na 1 v. pr. n.e. do kraia na 6 v. na n.e.*, Veliko Tărnovo 2004.

GUGL 1995 – C. Gugl, *Die römischen Fibeln aus Virunum*, Klagenfurt 1995.

HARALAMBIEVA & ANDREEVA 1994-1995 – A. Haralambieva & E. Andreeva, *Provincialnorimski kolenčati fibuli văv Varnenskija Arheologičeski Muzeja*, Izvestija 30-31 (45-46) (1994-1995), S. 5-17.

IONIŢĂ 1998 – I. Ioniţă, *Die Fibeln mit umgeschlagenem Fuβ Almgren Gruppe VI,1*, in: J. Kunow (Hrsg.), *100 Jahre Fibelnformen nach Oscar Almgren*, Internationale Arbeitstagung

ADAMEŞTEANU 1980 und NUŢU 2010.

[46] Ein weiteres Exemplar dieses Typs wurde während den Untersuchungen der 1980er Jahre gefunden und ist noch nicht publiziert.

25.-28. Mai 1997, Kleinmachnow, Land Brandenburg, Forschungen Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf 1998, S. 231-240.

IRIMIA 2007 – M. Irimia, *Fibule à inscription de la zone d'Izvoarele (comm. de Lipniţa, départ. de Constanza)*, in: *Ancient civilizations and the Sea*, International Conference in Honour of Prof. Michail Lazarov, Varna 13th-15th October 2004, Acta Musei Varnensis V, Varna 2007, S. 485-494.

JOBST 1975 – W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forschungen in Lauriacum 10, Linz 1975.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1980 – M. Mănucu-Adameşteanu, *Un mormânt germanic din necropola cetăţii Argamum*, SCIVA 31/2 (1980), p. 311-320.

MERCZI 2011 – M. Merczi, *Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből*, Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 17 (2011), S. 7-80.

NUȚU 2010 – G. Nuţu, *Fibules romaines d'Argamum. Secteur extramuros*, in: M. V. Angelescu *et al.* (Hrsg.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca 2010, S. 499-506.

NUȚU 2010a – G. Nuţu, *Roman Brooches from Halmyris (Moesia Inferior)*, in V. Atanasov (Hrsg.), *Rekata i vremeto*, Tutrakan 2010, S. 64-85.

NUȚU & IACOB 2008-2009 – G. Nuţu & M. Iacob, *Fibbie romane d'Argamum (Moesia Inferiore/Scythia). Settore "Extra Muros"*, Annuario Venezia 10-11 (2008-2009), S. 21-32.

ORTISI 2008 – S. Ortisi, *Fibule del period medio e tardoimperiale. Fibule a ginocchio, con testa a forma di pelta. "Scharnierarmfibeln" e "Bügelknopffibeln"*, in: M. Buora & S. Seidel (Hrsg.), *Fibule antiche del Friuli*, Roma 2002, S. 42-45.

PHILIPP 1981 – H. Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia*, Olympische Forschungen Bd. 13, Berlin 1981.

SCHIERL 2011 – T. Schierl, *Fibeln*, in: F. Teichner, mit Beiträgen von Sz. Bíro, F. Horváth und T. Schierl, *Die Gräberfelder von Intercisa II. Die Altfunde der Museumssammlungen in Berlin, Mainz und Wien*, Berlin 2011, S. 67-105.

SCORPAN 1978 – C. Scorpan, *Descoperiri arheologice diverse de la Sacidava*, Pontica 11 (1978), S. 155-180.

SEDLMAYER 1995 – H. Sedlmayer, *Die römischen Fibeln von Wels*, Wels 1995.

TEODOR 1988 – D. Gh. Teodor, *Consideraţii privind fibulele romano-bizantine din secolele V-VII e.n. în spaţiul carpato-dunăreano-pontic*, ArhMold 12 (1988), S. 197-233.

UENZE 1992 – S. Uenze, *Die Kleinfunde*, in: S. Uenze, mit Beiträgen von K. Dietz, J. Jurukova, G. Kuzmanov, M. Mackensen, H. Todorova, P. Valev, V. P. Vasilev, V. Velkov, J. Werner, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec. Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937*, München 1992, S. 137-200.

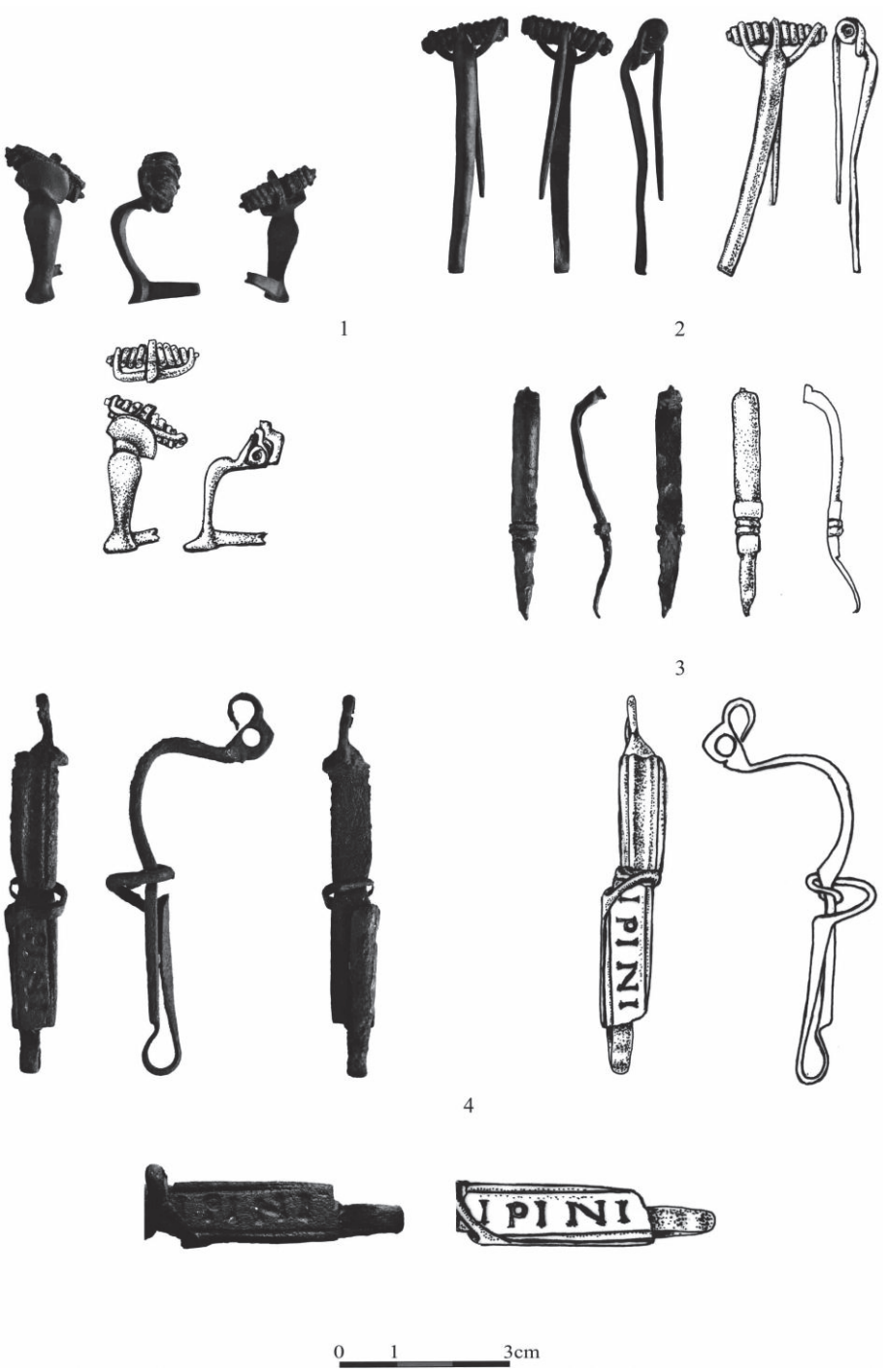

Tafel 1 - Die Fibeln aus *Argamum*: Kniefibel (1); Fibeln mit umgeschlagenem Fuß (2-3); Fibel mit umwickeltem Fuß und Inschrift (4).

PIESE ORNAMENTALE INEDITE DE LA CAPIDAVA

Ioan C. OPRIŞ[*]
Tiberiu POTÂRNICHE[*]

Keywords: *brooches, bronze, ornaments, Capidava, necropolis.*
Cuvinte cheie: *fibule, bronz, ornamente, Capidava, necropolă.*

Abstract: *Archaeological research conducted in the campaign of 1977 in Roman-Byzantine necropolis from Capidava gave good results on the funeral horizon of the fourth century. Some of the graves investigated in this campaign have included in their inventory clothing bronze accessories that were in good preservation status. The lot includes 7 late Roman brooches from 'cross-like' type with onion-shaped knobs. Beside this, discussion concerns a miniature high quality bronze eagle, found inside the fortress in unspecified conditions. The entire lot remained unpublished until today and in the absence of stratigraphical data, these bronze pieces were analyzed typological and chronological, being accompanied by a metallographic analysis report to complete the informations regarding economical and social life at Capidava during the late roman period.*

Rezumat: *Cercetările arheologice desfăşurate în campania din anul 1977 în necropola romano-bizantină de la Capidava au oferit rezultate notabile referitoare la orizontul funerar al secolului al IV-lea. Câteva din mormintele cercetate în această campanie au cuprins în inventarul lor accesorii metalice vestimentare aflate într-o stare de conservare deosebită. Este vorba despre un lot de 7 fibule romane târzii, clasificate în categoria fibulelor cu capete de ceapă. Alături de acestea discuţia vizează şi un vultur miniatural din bronz, de foarte bună calitate, descoperit în interiorul cetăţii în condiţii nespecificate. Rămase inedite până astăzi şi în absenţa datelor de ordin stratigrafic, aceste piese au fost analizate sub aspect tipologic şi cronologic, fiind însoţite şi de un buletin de analiză metalografică pentru a completa informaţiile cu privire la viaţa economică şi socială în perioada romană târzie la Capidava.*

Contribuţia noastră se referă la un număr de şapte fibule din bronz şi alamă,

[*] Ioan C. OPRIŞ, Universitatea din Bucureşti, Facultatea de Istorie, Seminarul de Arheologie "Vasile Pârvan", Bd. Regina Elisabeta, nr. 4-12, 731, Bucureşti; e-mail: ioanopris@gmail.com; Tiberiu POTÂRNICHE, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Piaţa Ovidiu nr. 12, Constanţa, 900745, e-mail: tiberiupotarniche@gmail.com

cât şi la un vultur miniatural turnat în bronz de foarte bună calitate, toate descoperite cu mai multe decenii în urmă la Capidava. Fibulele prezentate în rândurile de mai jos au apărut în morminte din sec. IV p.Chr. (M. 3, 12, 13, 17, 18, 19, 20) ale necropolei romane târzii, aflată la est-sud-est de cetate, în cursul săpăturilor din campania 1977 ale lui Valeriu Cheluţă-Georgescu. Publicarea pieselor, în condiţiile în care documentaţia de şantier a defunctului descoperitor nu se păstrează decât parţial (existând, totuşi, un plan de situaţie cu poziţia topografică a majorităţii mormintelor), vine să întregească într-o oarecare măsură cunoaşterea orizontului funerar al sec. IV la Capidava.

Fibulele au fost grupate în trei categorii, în funcţie de dimensiuni: piese mari (vezi catalog, nr. 1-4), mijlocii (nr. 5-6) şi, în sfârşit, mici (nr. 7). Cele din ultimele două categorii, în mod sigur cea mică, par să fi fost asociate cu personaje feminine. Aliajul din care au fost realizate, cât şi elementele decorative, tehnologice pledează pentru o producţie locală. Este greu de spus dacă personajele cărora le-au aparţinut fibulele mari sunt militari sau doar simpli locuitori ai cetăţii de la Capidava, dat fiind faptul că asemenea piese sunt foarte răspândite pentru orizontul cronologic respectiv, într-un spaţiu geografic extins din cuprinsul Imperiului. Fără a intra în detalii legate de datare, unele dintre cele şapte fibule prezintă foarte bune analogii în zonele învecinate, respectiv cu exemplarele de la Kapitan Dimitrievo, regiunea Pazardžik, descoperite într-un mormânt cu monede, între care cea mai târzie este de la Constantin II (337-340). Asemenea piese apar în Pannonia şi în Raetia, fiind datate între anii 310-350[1]. Cât despre vulturul miniatural amintit, acesta a fost descoperit în condiţii nespecificate, în interiorul fortificaţiei de la Capidava (în sectorul V al cetăţii, în anul 1974) şi aparţine, după toate probabilităţile, unui orizont cronologic anterior, datat în cursul sec. II-III p.Chr.

Cele şapte fibule şi mica *aquila* din bronz au putut fi analizate prin metoda XRF la Institutul Naţional de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei" (IFIN) în 2007, în cadrul proiectului CEx ARCHAEOMET - "Studii de arheometalurgie folosind metode analitice nucleare asupra unor obiecte de aur, argint şi bronz din patrimoniul muzeal românesc" PC-D10-PT00-16, coordonat de dr. Bogdan Constantinescu[2]. Între obiectivele ştiinţifice ale acestui proiect de cercetare pot fi amintite alcătuirea unei baze de date şi analizarea unor noi piese din metal nobil şi comun de epocă romană, romană târzie, romano-bizantină şi a migraţiilor, cu intenţia de a realiza un tablou comparativ cât mai variat din punct de vedere cronologic şi geografic, în măsură a evidenţia eventuale deosebiri/asemănări din punct de vedere al compoziţiei aliajului şi provenienţei materiei prime, al tehnologiei, centrelor artizanale şi, în sfârşit, al distribuţiei pieselor.

În privinţa cercetării necropolelor de la Capidava, se cuvine amintit faptul că primele săpături în marginea de NV a ariei necropolei au fost efectuate de Gloria Ceacalopol în 1958-1959. Atunci, în două secţiuni largi de 2 m practicate în

[1] Vezi GENČEVA 2004, p. 114-115, tipul 24d; KELLER, 1971, p. 36.

[2] Piesele prezentate aici sunt însoţite de un buletin de analiză – măsurări XRF şi consideraţii de ordin tehnologic/ de provenienţă (în anexă), semnat de dr. Bogdan Constantinescu şi dr. Roxana Bugoi (IFIN).

grădina locuitorului Gheorghe Petcu, orientate NE-SV, care tăiau primul val al cetăţii romane târzii, au fost identificate mai multe morminte medio-bizantine, un mormânt roman-târziu, precum şi un mormânt colectiv medio-bizantin, reprezentând probabil înmormântarea precipitată a unui grup străin de comunitatea locală, căzut în lupte în faţa cetăţii[3].

Săpăturile în spaţiul funerar al Capidavei au fost reluate de către Valeriu Cheluţă-Georgescu în 1975, cu prilejul construirii şoselei judeţene Cernavodă-Saraiu, care străbătea aria necropolei, afectând foarte multe morminte. Într-o fază iniţială, cercetarea a avut caracter de salvare, neputându-se folosi niciun plan topografic de situaţie, nici trasee de săpătură metodice; mai mulţi tumuli afectaţi de constructori au fost atunci deschişi în suprafaţă. Termenul de necropolă cuprinde de fapt patru structuri funerare de ansamblu distincte la Capidava: o necropolă tumulară hallstattiană (Babadag III); o necropolă tumulară romană care suprapune aria celei hallstattiene şi în câteva cazuri îi refoloseşte tumulii; o necropolă plană, creştină, romană târzie şi romano-bizantină; în sfârşit, o necropolă plană creştină medio-bizantină. În colţul de V al necropolei fuseseră construite, anterior extinderii înmormântărilor, termele primului castru roman din sec. II-III. S-au săpat 10 tumuli, dintre care numai ultimii 5 în sistemul profilelor axiale, precum şi un mare număr de morminte plane. Săpăturile au fost întrerupte între anii 1983-1992, când eforturile lui Valeriu Cheluţă-Georgescu s-au concentrat asupra termelor romane; în 1993-1997 s-a săpat tumulul 15. Începând din 1997, aria necropolei şi termelor nu a mai constituit obiect de cercetare[4].

Zwiebelknopffibeln[5] sau fibulele „cu butoni la capete în formă de bulbi de ceapă"[6] sunt cunoscute pentru teritoriul României mai ales graţie descoperirilor cu caracter funerar: în provincia Scythia ele apar în mormintele de inhumaţie din necropola de la Piatra Frecăţei (*Beroe*)[7], la *Callatis*[8], Histria[9], în necropolele Tomisului[10], recent la Ibida[11], iar orizontul cronologic căreia îi aparţin se plasează

[3] Vezi FLORESCU, FLORESCU, CEACALOPOL 1961, p. 571-579; FLORESCU, FLORESCU, CEACALOPOL 1962, p. 693-704.

[4] CHELUŢĂ-GEORGESCU 1979, p. 179-182. Alte câteva prezentări asupra săpăturilor din necropola capidavensă, din nefericire rămase inedite şi inaccesibile ca documentaţie ştiinţifică, au fost susţinute de către descoperitor la diverse sesiuni ştiinţifice şi simpozioane naţionale şi internaţionale.

[5] Vezi KELLER 1971, *passim*; PRŐTTEL 1989, p. 347-372; FISCHER 1988, p. 167-190; mai noi, pentru piesele descoperite în Bulgaria, vezi GENČEVA 2004, p. 114-115, pl. XX-XXIV.

[6] HARHOIU 1973, p. 321-322.

[7] VULPE & BARNEA 1968, p. 497, 548, fig. 60, 3; PETRE 1987, *passim*; PETRE 1964,p. 59-80.

[8] VULPE & BARNEA 1968, p. 497, 547, fig. 59, 1; PREDA 1980, *passim*; IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003, p. 225-277; NUŢU & CHIRIAC 2012, p. 201-205.

[9] NUBAR 1971, p. 199-215 (în special p. 204-206, fig. 5.3, 8-9).

[10] LUNGU & CHERA-MĂRGINEANU 1982, p. 190, 193, pl. 2.3, 6.28 (datare 350-380 p.Chr. pentru fibula din M8 – pl. 2.3; datare către jumătatea sec. IV şi în deceniile următoare pentru fibula din M37 – pl. 6.8); BUCOVALĂ & PAŞCA 1988-1989, p. 133, 139, 144, 156, pl. 4e, 10b: din M 100, mormânt de înhumaţie, datat în sec. IV, cu monedă 330-335 p.Chr.; cea de-a doua piesă (pl. 10b) provine dintr-un mormânt, unde a fost descoperită în asociere cu două vase de sticlă şi un opaiţ caracteristice pentru sec. IV p.Chr.; NUŢU & CHIRIAC 2012, p. 201-205.

[11] Vezi *(L)ibida – Slava Rusă*, pliant al Institutului de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea, Consiliul Judetean Tulcea, 2005 (o piesă din bronz aurit).

în cursul secolului al IV-lea p.Chr. Pentru cercetările în necropola romană târzie şi romano-bizantină de la Capidava, o asemenea piesă era deja semnalată acum aproape trei decenii în urmă, cu ocazia săpăturilor lui Valeriu Cheluţă-Georgescu[12]. În mediul rural provincial ele apar şi în *territorium Noviodunense*, unde mai multe asemenea exemplare au fost găsite, în nordul Dobrogei, cu ocazia săpăturilor lui V.H. Baumann. Aşa este cazul aşezării rurale de la Teliţa - Amza[13] şi, tot în apropiere, al centrului meşteşugăresc de olărit de la Teliţa – Valea Morilor, punctul "Hogea"[14], în ferma romană din punctul "La Pod"[15], precum şi pe valea Teliţei (la Frecăţei[16]). O altă piesă cunoaştem şi din săpături arheologice de salvare de la Noviodunum[17]. Fibule cu butoni la capete în formă de bulbi de ceapă mai pot fi întâlnite, ce-i drept cu o mai mică incidenţă, în context militar de sec. IV p.Chr., la Sucidava (Celei) în Oltenia[18]. O nouă şi foarte interesantă serie de piese, descoperite la Iatrus (Krivina, în Moesia Prima), în context civil, urmează a fi în curând publicate[19].

Dacă piesele de la Capidava, menţionate mai sus, au fost realizate din bronz şi alamă, sunt cunoscute şi analogii din metal aurit sau chiar din aur, ultimele fiind, la rândul lor asociate contextelor funerare (vezi analogiile directe din metal preţios cunoscute în Moesia Secunda, la Durostorum, dar şi în Scythia la Carsium)[20]. Celebrul mormânt pictat din vecinătatea oraşului antic Durostorum conţine scene pictate, între care una înfăţişând pe bogatul personaj înmormântat aici, purtând pe umăr o astfel de fibulă, dar şi pe tânărul servitor care îi oferă mantia prinsă cu fibulă din acest tip[21].

Ultima piesă, un vultur miniatural, descoperit în condiţii neprecizate în sectorul V al cetăţii de la Capidava, în anul 1974, ar putea aparţine categoriei *signa minora*, în eventualitatea în care ar fi o piesă cu caracter militar – vârf de insignă romană[22]. Vulturi din bronz, acvile-embleme romane cu caracter militar au mai apărut în zona noastră. Aşa este cazul piesei (de 10.2 cm înălţime) de la Tirighina-Galaţi (Barboşi)[23], pentru care se indică analogii păstrate în Galeriile Leuchtenberg sau Louvre. Exemplare identice, sunt cunoscute în castrul de la Răcari (jud. Dolj, colecţia Gh. Georgescu din Caracal). În Dacia mai sunt înregistrate reprezentări

[12] CHELUŢĂ-GEORGESCU 1979, p. 180-181.

[13] BAUMANN 1995 a. p. 78, 88, nr. 31-32, 62-63, pl. XLIV, 5-6 şi pl. XXIV, 1, 3 (p. 125); XXV, 8 (p. 126).

[14] BAUMANN 1995 b, p. 290, 331, pl. LXV, 1 (p. 378) = LXXVII, 5 (p. 391), pl. LXVI, 8 (p. 379) = LXXVIII, 1-2 (p. 392).

[15] BAUMANN 1984, p. 57, pl. X.2.

[16] BAUMANN 1991 , vol. I, p. 111, vol. II, p. 138, pl. XIV, 1.

[17] BARNEA & BARNEA 1984, p. 102, pl. 13.

[18] TUDOR 1976, p. 437, 442, fig. 62, 5.

[19] Informaţie Gudrun Fuchs-Gomolka (Eurasien Abteilung, Institutul Arheologic German, Berlin).

[20] ATANASOV 2005, p. 19, fig. 25,; două piese superbe, din aur, au fost găsite în necropola romană târzie de la Carsium, chiar în Scythia, vezi catalogul *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Frankfurt a. Main, 1994, S. 220, 89.1a-b (fibulele sunt aflate în patrimoniul MNIR, Bucureşti).

[21] FROVA 1954, *passim*; ATANASOV 2005.

[22] FEUGÈRE 1993, p. 55-60.

[23] DRAGOMIR 1984, p. 180, pl. XIV/74.

de bronz ale unor acvile sau vulturi, toate datând din sec. II-III, descoperite la Porolissum, din *Colonia Aurelia Apulensis* (Alba Iulia-Partoş), Sucidava (Celei, oraş Corabia, jud. Olt), Orlea (jud. Olt), *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Drobeta (Drobeta-Turnu Severin) sau, în sfârşit, la Băile Herculane[24].

Revenind la spaţiul sud-dunărean, o altă piesă din această categorie a fost descoperită la Noviodunum[25]. De asemenea, în Bulgaria, piese asemănătoare au fost descoperite în regiunile Plovdiv, Karlovo şi Pleven[26], un vultur de bronz cu aripile desfăcute aflându-se în colecţia Muzeului de Arheologie de pe lângă Institutul de Arheologie din Sofia.

Piesa noastră ar putea aparţine categoriei *signa minora*, deşi, după cum mărturisea Michel Feugère, date fiind circumstanţele descoperirii şi caracteristicile obiectului, el ezită să vadă un vârf de insignă în figurina cu reprezentarea capricornului, ce fusese descoperită pe un drum roman, la nord de Wiesbaden[27]. Vulturul reprezintă, desigur, un simbol al puterii Romei de foarte timpuriu, cunoscută fiind generalizarea sa ca semn al legiunilor[28]. Piesei noastre, înaltă doar de 5 cm (şi cu o lungime între cioc-coadă de 7.2 cm), îi lipseşte tocmai suportul pe care era fixată, motiv pentru care este greu de stabilit funcţionalitatea directă. O altă posibilitate ar fi aceea ca vulturul nostru să fi fost asociat într-un grup statuar, pe un postament, cu *Iuppiter*. Oricum, este de notat faptul că aliajul din care a fost realizat şi elementele stilistice caracteristice indică un import dintr-un centru metalurgic de prestigiu, fapt sugerat şi de dr. Bogdan Constantinescu. În ceea ce priveşte datarea piesei miniaturale, care are şi patină nobilă, R. Florescu avansa o datare în cursul sec. IV-VI, fără a indica, însă, analogii directe în sprijinul ideii sale.

CATALOG

I. Fibule

1. Fibulă cruciformă cu bulbi faţetaţi (de tip Zwiebelknopffibel). Realizată din bronz, prin turnare şi cizelare. Patină maro închis. Fibula are braţe proporţionate, terminate cu bulbi faţetaţi, hexaedrici. Arcul, triunghiular în secţiune, este decorat la îmbinarea cu piciorul cu triplă brăţară de linii în relief, cea superioară fiind « dinţată », la fel ca şi discul bulbilor, alte elemente decorative fiind specifice şi pentru braţul transversal. Atât partea curbată cât şi piciorul au aceeaşi lăţime. Braţul transversal este hexagonal în secţiune, prezentând îngroşări. Butonii laterali sunt faţetaţi, având formă hexagonală, spre exterior prezentând câte o mică proeminenţă. Legătura dintre butonii laterali şi braţul transversal se realizează prin intermediul unor discuri zimţate. Piciorul are laturi paralele şi este decorat cu trei perechi de volute dispuse simetric. În starea actuală decorul piesei este estompat. Acul lipseşte iar portagrafa este de formă ovală, închizându-se pe dreapta. Analogii frecvente întâlnim până în Pannonia,

[24] ŢEPOSU-MARINESCU & POP 2000, p. 133-134, pl. 78, nr. 167-168; pl. 80, nr. 192, 194.
[25] Informaţie V.H. BAUMANN.
[26] ILIEVA 1994, p. 217, 221.
[27] FEUGÈRE 1993, p. 59.
[28] FEUGÈRE 1993, p. 56.

Raetia şi Germania Inferior. Din punct de vedere cronologic astfel de piese sunt datate în a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr. Se încadrează în tipul Keller 4B /Pröttel 3/4B / Genčeva 24e, caracterizat printr-un picior cu laturi paralele, mai lung decât partea curbată. Fibula a fost descoperită în necropola plană târzie, săpături Valeriu Cheluţă-Georgescu, campania 1977, S. N, M. Dimensiuni: L. (lungime) 7.5 cm; l. (lăţime) 5.2 cm; l.p. (lăţime picior) 1-1.1 cm; 12. 57,3 gr. Nr.inv. MINAC 13641. Planşa 2.

2. Fibulă cruciformă cu bulbi faţetaţi (de tip Zwiebelknopffibel). Realizată din bronz, prin turnare, cizelare. Bulbul lateral stâng aproape globular, iar ceilalţi doi mai apropiaţi de o terminaţie conică. Baza arcului, aproape triunghiular în secţiune, este decorată cu două linii laterale, dinţate; acelaşi element decorativ poate fi întâlnit şi pe discul celor trei bulbi. Braţul transversal dispune de alte elemente de decor (decupate). Piciorul este decorat cu trei perechi de elemente decorative profilate, simetric dispuse faţă de axul median. Păstrată în stare foarte bună, cu acul în portagrafă. Din punct de vedere cronologic piesa este încadrată în prima jumătate a secolului al IV-lea. Tipul Keller /Pröttel 2B / Genčeva 24d. Descoperită în necropola plană târzie, săpături Valeriu Cheluţă-Georgescu, campania 1977, S. N, M. 18.. Dimensiuni: L. 8.5 cm; l. 5.6 cm; l.p. 0.9 cm; 47,3 gr. Nr.inv. MINAC 13728. Planşa 3.

3. Fibulă cruciformă cu bulbi faţetaţi (de tip Zwiebelknopffibel). Realizată din bronz, prin turnare, cizelare. Bulbii central şi laterali sunt conici, uşor aplatizaţi. Braţul transversal – bara bulbilor în acoladă. Arcul decorat în zona mediană, cu o bandă de linii oblice. Baza arcului, trapezoidal în secţiune, este decorată cu o linie continuă dinţată, profilată. Piciorul decorat cu o linie incizată dublă, cu zona centrală simplă. La partea superioară şi inferioară prezintă două plăci, ornamentate bilateral cu 2, respectiv 3 perechi de cercuri duble. Păstrată în stare foarte bună, cu excepţia resortului de prindere, care este parţial rupt. Din punct de vedere cronologic piesa este încadrată în a doua jumătate a secolului al IV-lea şi primele decenii ale secolului al V-lea (cca. 360 – 415 p.Chr.). Tipul Keller 4A /Pröttel 3/4B / Genčeva 24e. Descoperită în necropola plană târzie, săpături Valeriu Cheluţă-Georgescu, campania 1977, S. N, M. 19. Dimensiuni: L. 8.2 cm; l. 4.9 cm ; l. păstrată resort 2.4 cm; 54,9 gr. Nr.inv. MINAC 13729. Planşa 4.

4. Fibulă cruciformă cu bulbi faţetaţi (de tip Zwiebelknopffibel). Realizată din bronz, prin turnare, cizelare. Bulbii laterali sunt faţetaţi, hexaedrici. Piesă bogat decorată. Un disc dinţat, tocit, delimitează bulbii laterali de braţul transversal. Bara bulbilor – braţul transversal, decorată cu elemente decupate, asemănătoare piesei nr.inv. 13641. Arcul şi piciorul sunt decorate cu o bandă mediană punctată; pe picior apar, în dispunere laterală, trei perechi de câte trei incizii, dispuse radial (în evantai), ultimele cu analogii la piesele nr.inv. 13642 şi 13724 (mai departe, cat. 5 şi 7). Lipsesc bulbul central, acul şi o bucată mică din portagrafă. Din punct de vedere cronologic piesa este încadrată în prima jumătate a secolului al IV-lea. Tipul Keller/Pröttel 2B / Genčeva 24d. Descoperită în necropola plană târzie, săpături Valeriu Cheluţă-Georgescu, campania 1977, S. N, M. 17. Dimensiuni: L. 6.9 cm; l. 5.2 cm; 44,2 gr. Nr.inv. MINAC 13725. Planşa 5.

5. Fibulă cruciformă cu bulbi faţetaţi (de tip Zwiebelknopffibel). Realizată din bronz, prin turnare, cizelare Fibula are arcul şi piciorul proporţionate, de

dimensiuni aproape egale. Un disc delimitează bulbii laterali, globulari (rotunjiţi), în timp ce bulbul central este de formă conică. Bogat decorată pe arc şi pe picior. Partea mediană a arcului, trapezoidal în secţiune, este ornată cu o bandă haşurată. Pe picior apar două incizii longitudinale, cu alte trei perechi laterale de incizii radiale. Alte elemente de decor decupat apar şi pe braţul transversal. Păstrată în stare foarte bună. Lipseşte parţial (rupt) acul (resortul) de prindere. Din punct de vedere cronologic piesa este încadrată în prima jumătate a secolului al IV-lea. Tipul Keller/Pröttel 2B / Genčeva 24d. Descoperită în necropola plană târzie; săpături Valeriu Cheluţă-Georgescu, campania 1977, S. N, M. 13.. Dimensiuni: L. 6.8 cm; l. 4.6 cm; L. picior 3.2 cm; L. resort păstrată 1.2 cm; 28,5 gr. Nr.inv. MINAC 13642. Planşa 6.

6. Fibulă cruciformă cu bulbi faţetaţi (de tip Zwiebelknopffibel). Realizată din bronz, prin turnare, cizelare. Elementele decorative sunt foarte sărace. Un disc dinţat, foarte tocit, delimitează bulbii laterali, globulari, de braţul transversal, decorat şi el cu un motiv decupat. Arcul uşor mai mare decât piciorul. Baza arcului delimitată de picior printr-o linie continuă, profilată.. Lipsesc bulbul central, acul şi o bucată din portagrafă. Din punct de vedere cronologic piesa este încadrată în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Tipul Keller 4B /Pröttel 3/4B / Genčeva 24e. Descoperită în necropola plană târzie; săpături Valeriu Cheluţă-Georgescu, campania 1977, S. N, M. 3.. Dimensiuni: L. 6.4 cm; l. 5.1 cm; 34,0 gr. Nr.inv. MINAC 13708. Planşa 7.

7. Fibulă cruciformă cu bulbi faţetaţi (de tip Zwiebelknopffibel). Realizată din bronz, prin turnare, cizelare. Identică pentru elementele constitutive şi tipul de decoraţie cu fibula mijlocie, nr. inv. 13642 (cat. 5). Păstrată în stare foarte bună. Din punct de vedere cronologic piesa este încadrată în prima jumătate a secolului al IV-lea. Tipul Keller /Pröttel 2B / Genčeva 24d. Descoperită în necropola plană târzie; săpături Valeriu Cheluţă-Georgescu, campania 1977, S. N, M. 20.. Dimensiuni: L. 4.5 cm; l. 3.1 cm; l. resort 3 cm; 13,7 gr. Nr.inv. MINAC 13724. Planşa 8.

II. Piese decorative.

1. Vultur miniatural. Acesta este reprezentat cu aripile strânse, miniaturizat, cu ciocul înălţat spre stânga. Stilizare realistă, cu multă atenţie acordată realizării penajului, a ciocului şi a ochilor păsării. Vulturul este redat în poziţie de odihnă, cu aripile strânse. Penajul este îngrijit lucrat, prin incizii adânci. Piesa este întreagă; din bronz turnat plin și decor cizelat. Patină nobilă. Descoperită în interiorul cetăţii, la Capidava, în condiţii nespecificate, în Sectorul V al cetăţii (1974). Figurina a fost datată de R. Florescu în cursul sec. IV-VI.Dimensiuni: înălţime 5 cm; L. cioc-coadă 7.2 cm. Nr.inv. MINAC 13662. Planşa 9.

* * *

Măsurătorile XRF[29] pentru bronzurile romane descoperite la Capidava, ce se regăsesc în formă sintetică şi în tabelul 1, au condus la următoarele rezultate şi

[29] Buletin de analiză – măsurări XRF semnat de Dr. Bogdan Constantinescu şi Dr. Roxana Bugoi (Institutul Naţional de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei" – IFIN).

concluzii:

Fibulele cu cap de ceapă măsurate au fost în număr de 7, ele grupându-se în felul următor în funcţie de compoziţia determinată:

Grupul nr. 1

Nr.inv. 13729 - aspect galben-bronz, foarte frumos curăţată, cu ac. Compoziţia obiectului: Cu: 93.3 %, Zn: 5.0%, Sn: 0.8%, Pb: 0.3%, urme Ag, Sb, Fe – este practic vorba de alamă (aliaj Cu-Zn), ceea ce îi şi dă aspectul galben. Prezenţa staniului se poate datora încercării de mărire a rezistenţei mecanice a obiectului.

Nr.inv. 13728 - aspect galben-bronz, foarte frumos curăţată, cu ac. Rezultatele măsurării indică următoarele: Cu: 93.55%, Zn: 4.80%, Sn: 1.00%; Pb: 0.25%, urme de Ag, Sb, Fe – practic aceeaşi compoziţie ca şi la precedenta fibulă.

Nr.inv. 13724 – de mici dimensiuni, aspect galben-bronz, foarte frumos curăţată, cu ac. Compoziţia rezultată în urma măsurărilor XRF se poate sumariza după cum urmează: Cu: 83.30%, Zn: 4.50%, Sn: 10.50%; Pb: 0.15%, Sb: 0.80%, As: 0.65%, urme de Ag, Fe – este un caz deosebit, fiind vorba de bronz (aliaj Cu-Sn) de bună calitate, la care s-a adăugat zinc pentru a accentua culoarea galbenă. Prezenţa arsenicului este legată de sursa de cupru, probabil alta decât la precedentele fibule. Se poate presupune că ar fi o fibulă feminină, execuţia ei având loc într-un atelier metalurgic destul de performant.

Grupul nr. 2

Nr.inv. 13708 – dimensiune mijlocie, aspect arămiu întunecat, foarte frumos curăţată, fără ac: Cu: 95.00%, Zn: 0.15%, Sn: 1.30%; Pb: 2.70%, urme Ag, Sb, Fe.

Nr.inv. 13642 – dimensiune mijlocie, aspect arămiu întunecat, foarte frumos curăţată, fără ac: Cu: 92.0%, Zn: 0.7%, Sn: 4.0%; Pb: 2.5%, urme Ag, Sb, Fe.

Ambele fibule din acest grup sunt executate dintr-un bronz de bună calitate, cu proprietăţi mecanice deosebite, având în compoziţie plumb în cantitate relativ crescută (aliaj cu punct de topire scăzut, deci uşor obtenabil) şi o mică cantitate de zinc pentru obţinerea culorii specifice.

Grupul nr. 3

Nr.inv. 13725 – fibulă mare, fără ac, aspect bronz întunecat. Cu: 90.0%, Zn: 2.2%, Sn: 6.5%; Pb: 0.8%, As: 0.2%, urme Ag, Sb, Fe.

Nr.inv. 13641 – fibulă mare, fără ac, aspect bronz întunecat. Cu: 90%, Zn: 2%, Sn: 6%; Pb: 1.5%, As: 0.20%, urme Ag, Sb, Fe.

Este vorba despre fibule de bronz de bună calitate, cu prezenţă de plumb în cantitate relativ ridicată şi cu o cantitate de zinc semnificativă, având un rol important în obţinerea culorii specifice bronzului. Prezenţa arsenicului sugerează aceeaşi sursă de cupru ca şi in cazul fibulei cu nr.inv. 13724.

Nr.inv. 13662 – însemn militar roman sub formă de vultur (acvilă)/ element al unui grup statuar, reprezentând pe Iuppiter şi acvila, obiect cu aspect arămiu, foarte bine curăţat. Este vorba de un bronz de bună calitate, de tip "clasic", având în compoziţie 92% Cu, 4% Sn, 3% Pb, urme Ag, Sb şi Fe. Prezenţa însemnată a plumbului denotă o aliere făcută în scopul coborârii punctului de topire al aliajului. Compoziţia de mai sus sugerează producerea obiectului într-un atelier cu tehnologie performantă.

Tabelul 1 – Rezultatele determinărilor concentraţiilor elementale prin metoda XRF asupra obiectelor de bronz şi alamă descoperite la Capidava

Nr. inv.	Obiect	Cu (%)	Zn (%)	Sn (%)	Pb (%)	Ag (%)	Sb (%)	Alte elemente	Tip aliaj
13662	acvilă	92.00	-	4.00	3.00	0.15	0.15	Fe urme	bronz
13729	fibulă	93.30	5.00	0.80	0.30	urme	urme	Fe urme	alamă
13728	fibulă	93.55	4.80	1.00	0.25	urme	urme	Fe urme	alamă
13724	fibulă	83.30	4.50	10.50	0.15	urme	0.80	Fe, As:0.65%	alamă
13708	fibulă	95.00	0.15	1.30	2.70	urme	urme	Fe	bronz
13642	fibulă	92.00	0.70	4.00	2.50	urme	urme	Fe	bronz
13725	fibulă	90.00	2.20	6.50	0.80	urme	urme	Fe, As:0.2%	bronz
13641	fibulă	90.00	2.00	6.00	1.50	urme	urme	Fe, As:0.2%	bronz

În absenţa informaţiilor de ordin stratigrafic şi contextual, demersul nostru se înscrie într-o tendinţă modernă de valorificare a patrimoniului arheologic rămas inedit şi de completare a datelor înregistrate în măsura posibilităţilor existente. Piesele prezentate mai sus au fost analizate sub aspect stilistic, cronologic şi metalografic. În ceea ce priveşte lotul celor şapte fibule putem concluziona faptul că ele se încadrează în limitele secolului al IV-lea şi începutul celui următor şi reprezintă piese de bună calitate, lucrate în ateliere din apropiere. Nu avem certitudinea că ele au aparţinut unor personaje de factură militară; pentru trei dintre aceste piese este verosimilă totuşi apartenenţa lor către personaje feminine. Cât priveşte mica acvilă de bronz, lipsa contextului arheologic cert ridică serioase probleme cu privire la datarea absolută; datorită analogiilor consultate o putem plasa în epoca Principatului, ca parte integrantă a unui ansamblu statuar în asociere cu zeul Iuppiter. Calitatea statuetei atribuie execuţia acesteia unui atelier de prestigiu, fapt important în economia relaţiilor dintre fortificaţia de la Capidava şi centre de producţie însemnate ale Imperiului din acea perioadă.

BIBLIOGRAFIE

ATANASOV 2005 – Georgi Atanasov, *The Roman tomb in Durostorum – Silistra,* Silistra, 2005.

BARNEA & BARNEA 1984 – Ion Barnea & Alexandru Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum,* Peuce 9 (1984), p. 97-105; 503-518.

BAUMANN 1984 – Victor H. Baumann, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în ferma romană de la Teliţa, punctul „La Pod" (jud. Tulcea), în anul 1980*, Peuce 9 (1984), p. 51-66; 457-472.

BAUMANN 1985 - Victor H. Baumann, *Cercetări arheologice pe Valea Teliţei (jud. Tulcea). I. Sondajul de la Frecăţei,* Peuce 10 (1985), I p. 100-138.

BAUMANN 1995 a – Victor H. Baumann, *Aşezarea rurală de la Teliţa-Amza. Săpături de salvare 1987-1988,* în: *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec.I-IV p.Chr.)*, Tulcea, 1995.

BAUMANN 1995 b – Victor H. Baumann, *Centrul de olărit de la Teliţa – Valea Morilor, punctul „Hogea". Rapoarte ale săpăturilor arheologice (1982-1990),* în: *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec.I-IV p.Chr.)*, Tulcea, 1995.

BUCOVALĂ & PAŞCA 1988-1989 – Mihai Bucovală & Cecilia Paşca, *Descoperiri recente în necropole de epocă romană şi romano-bizantină la Tomis,* Pontica 21-22 (1988-1989), p. 123-161.

CHELUŢĂ-GEORGESCU 1979 – Nicolae Cheluţă-Georgescu, *Cercetări efectuate în necropola romană [Capidava-1978]. Raport preliminar,* Materiale 13 (1979), p. 179-182.

DRAGOMIR 1984 – I.T. Dragomir, *Vestigii milenare inedite din patrimoniul Muzeului Judeţean de Istorie Galaţi – Colecţia Dr. Alexandru Nestor Măcellariu,* Peuce 9 (1984), p. 157-185; 565-584.

FEUGÈRE 1993 – Michel Feugère, *Les armes des romaines de la République à l'Antiquité tardive,* Paris, 1993.

FISCHER 1988 - Th. Fischer, *Zur römischen Offizielsausrüstung im 3. Jahrhundert,* Bayerische Vorgeschichtsblätter 53 (1988), p. 167-190.

FLORESCU, FLORESCU, CEACALOPOL, 1961 – Grigore Florescu, Radu Florescu, Gloria Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava (1958)*, Materiale 7 (1961), p. 571-579.

FLORESCU, FLORESCU, CEACALOPOL, 1962 – Grigore Florescu, Radu Florescu, Gloria Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, Materiale 8 (1962), p. 693-704.

GENČEVA, 2004 – Éugenia Genčeva, *Les fibules romaines de Bulgarie de la fin du Ier s. av. J. –C. à la fin du VIe s. ap. J.-C.,* Velico Tirnovo, 2004.

HARHOIU 1973 – Radu Harhoiu, *Unele observaţii în legătură cu fibula cu butoni în formă de ceapă,* SCIV 24 (1973), 2, p. 321-322.

ILIEVA 1994 – Pavlina Ilieva, *Antique Zoomorphic Bronze Statuettes from the Collection of the Archaeological Museum to the Bulgarian Academy of Sciences*, in: *Acten der 10. Internationalen Tagung über antique Bronzen*, Stuttgart 1994, p. 217 – 222.

IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002-2003 – Mihai Ionescu, Nicolae Alexandru, Robert Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreştină callatiană,* Pontica 35-36 (2002-2003), p. 225-277.

KELLER, 1971 – Erwin Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbazern,* Müchner Beiträge zur Vorund Frühgeschichte 14, 1971, München.

LUNGU & CHERA-MĂRGINEANU 1982 – Virgil Lungu & Constantin Chera-Mărgineanu, *Contribuţii la cunoaşterea unei necropole creştine a Tomisului (I)*, Pontica 15 (1982), p. 175-199.

NUBAR 1971 – Nubar Hamparţumian, *Contribuţii la topografia cetăţii Histria în epoca romano-bizantină. Consideraţii generale asupra necropolei din sectorul bazilicii „extra muros"*, SCIV 22 (1971), 2, p. 199-215.

NUŢU & CHIRIAC 2012 – George Nuţu & Costel Chiriac, *Late roman brooches from Dobroudja*, Istros 18 (2012), p. 199-212.

PETRE 1964 – Aurelian Petre, *Cîteva mărturii ale culturii Sîntana de Mureş-Cerneahov în Scythia Minor*, SCIV 15 (1964), 1, p. 59-80.

PETRE 1987 – Aurelian Petre, *La romanité en Scythie Mineure (IIe - VIIe siècles de notre ère). Recherches archéologiques*, Bulletin AIESEE 17-18 (1987), Bucureşti.

PREDA 1980 – Constantin Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, Bucureşti, 1980.

PRŐTTEL 1989 – Philipp Marc Prőttel, *Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln,* Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 35, Teil 1, 1989, p. 347-372.

TUDOR, 1976 – Dumitru Tudor, *Arheologia romană*, Bucureşti, 1976.

ŢEPOSU-MARINESCU & POP 2000 – Lucia Ţeposu-Marinescu & Constantin Pop,

Statuete de bronz din Dacia romană, Monografii, I, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti, 2000.

VULPE & BARNEA 1968 – Radu Vulpe & Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos*, vol. II, Bucureşti, 1968.

*** - *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Frankfurt a. Main, 1994.

*** - *(L)ibida – Slava Rusă*, pliant al Institutului de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea, Consiliul Judetean Tulcea, 2005.

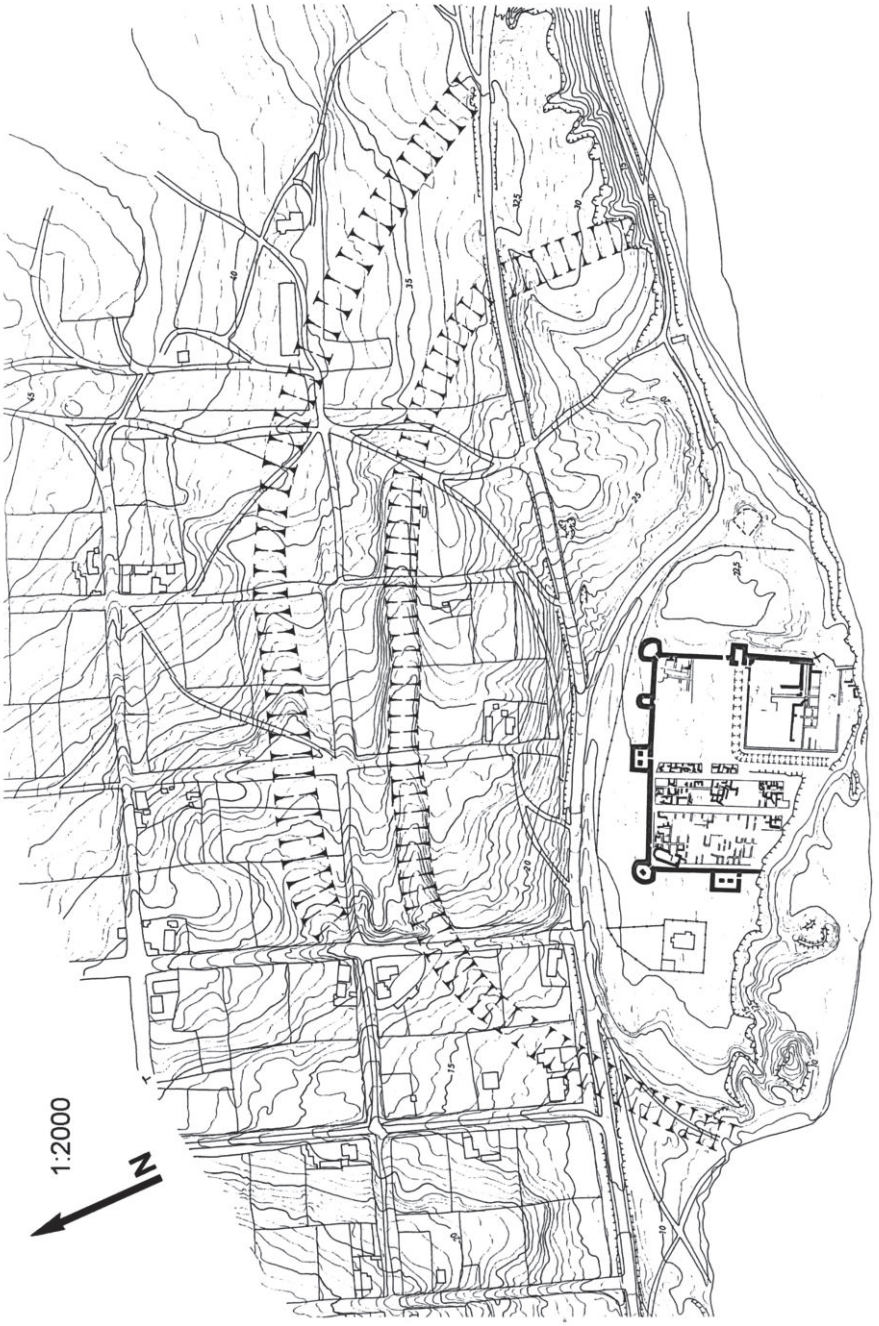

Pl. 1 – Harta cu amplasamentul fortificației, termelor și necropolelor Capidavense.

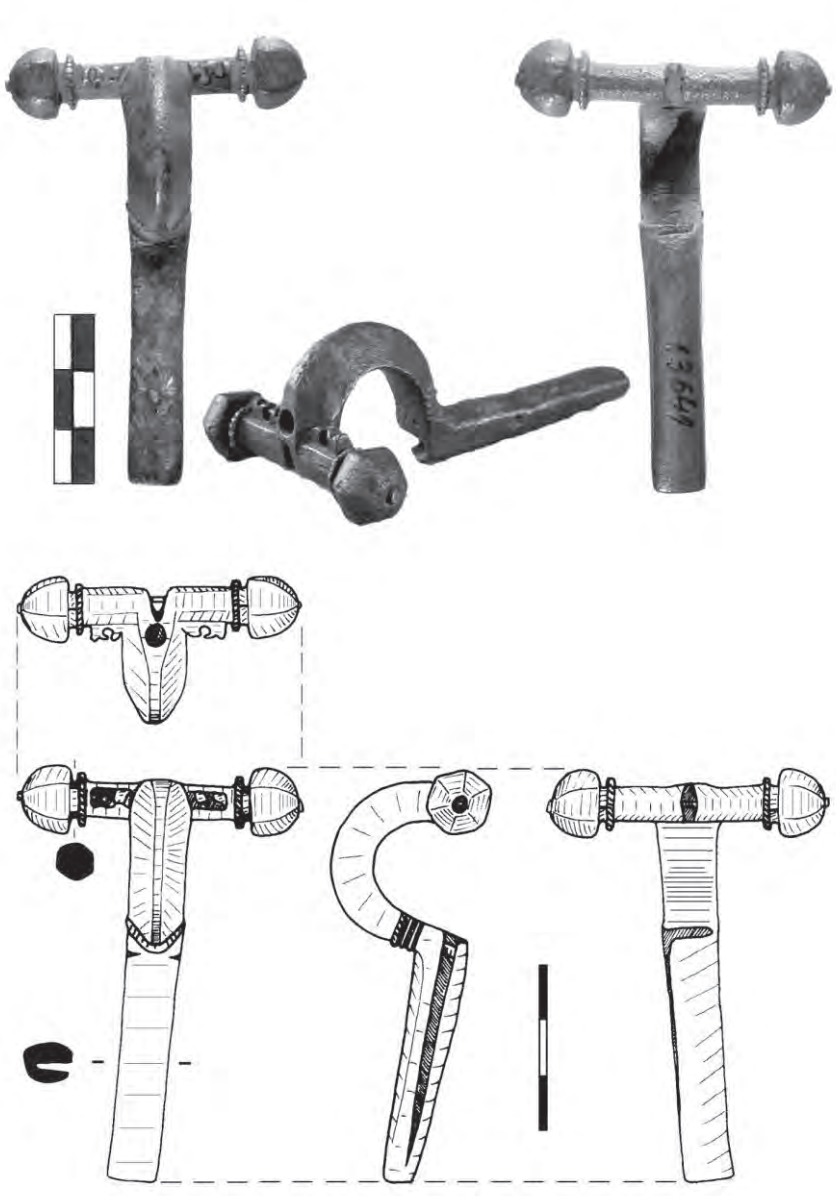

Pl. 2 – Fibulă bronz cat. 1 (nr. inv. 13641).

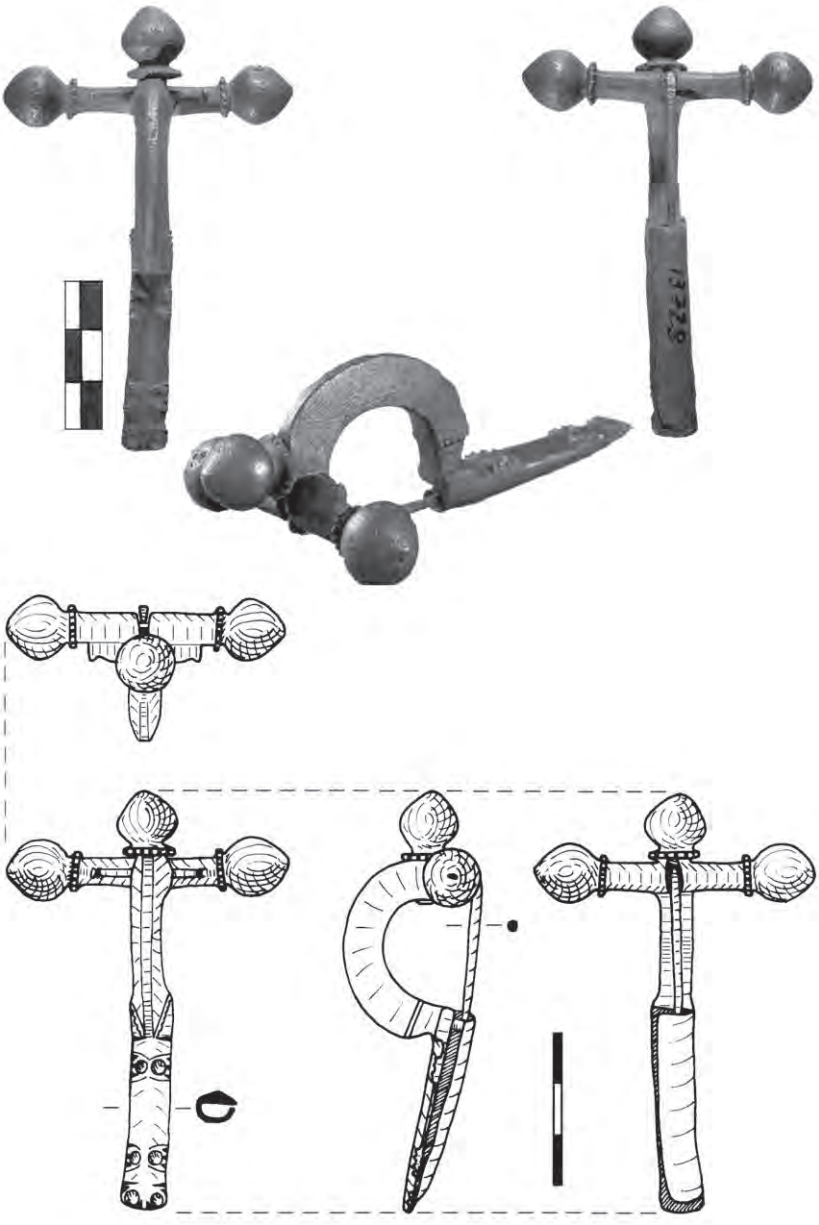

Pl. 3 – Fibulă bronz cat. 2 (nr. inv. 13728).

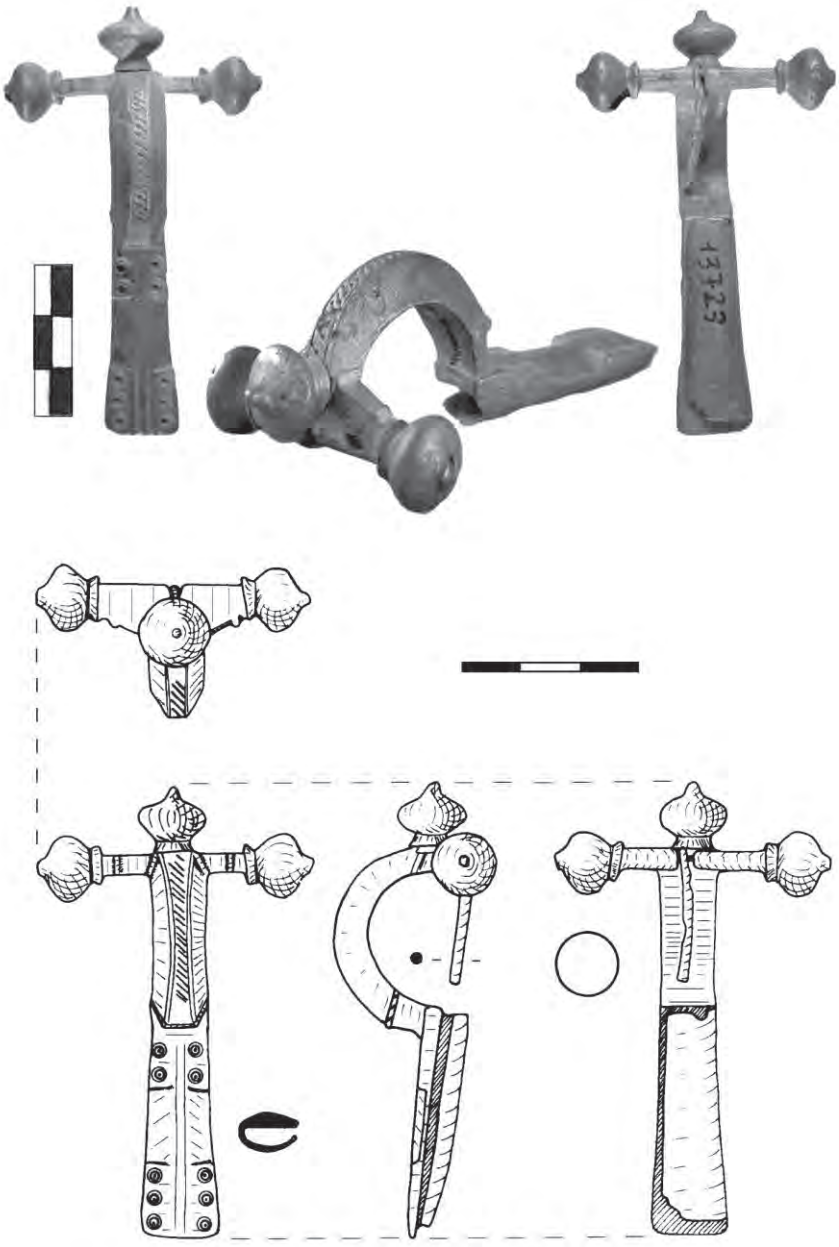

Pl. 4 – Fibulă bronz cat. 3 (nr. inv. 13729).

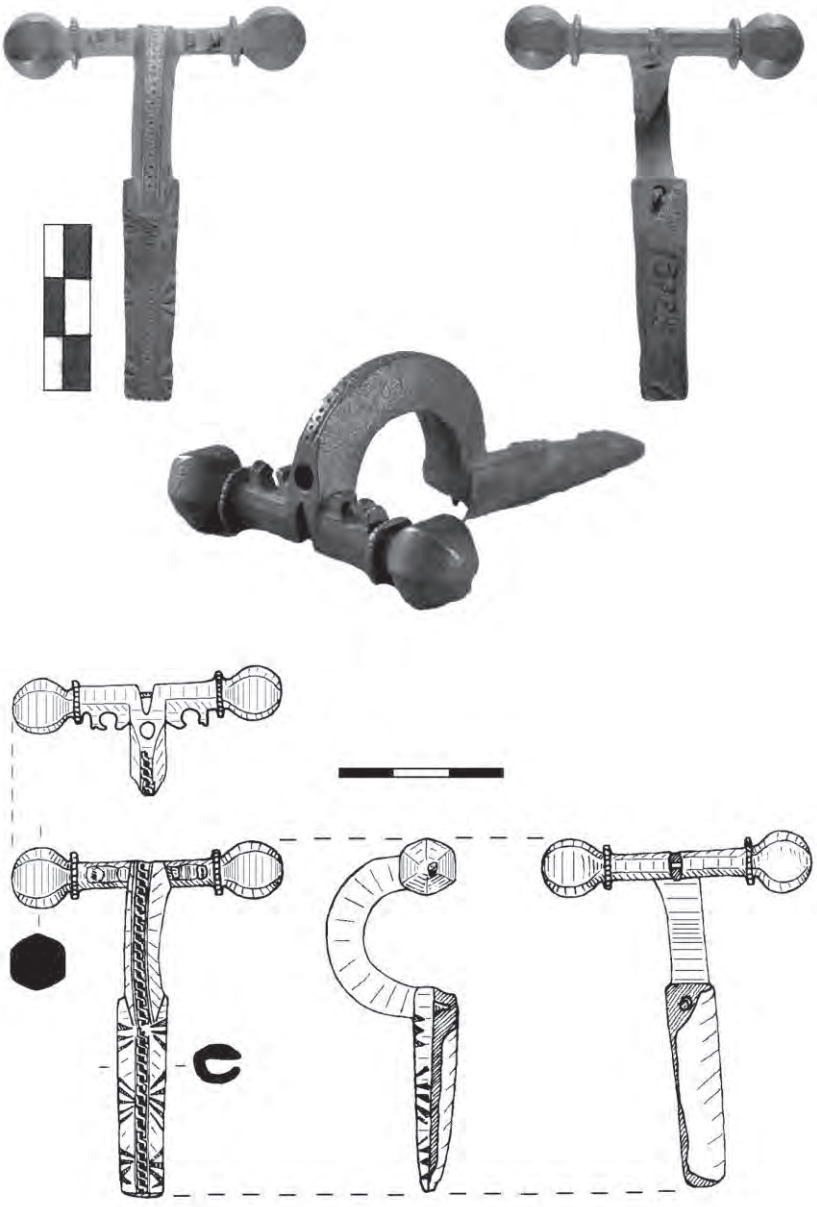

Pl. 5 – Fibulă bronz cat. 4 (nr. inv. 13725).

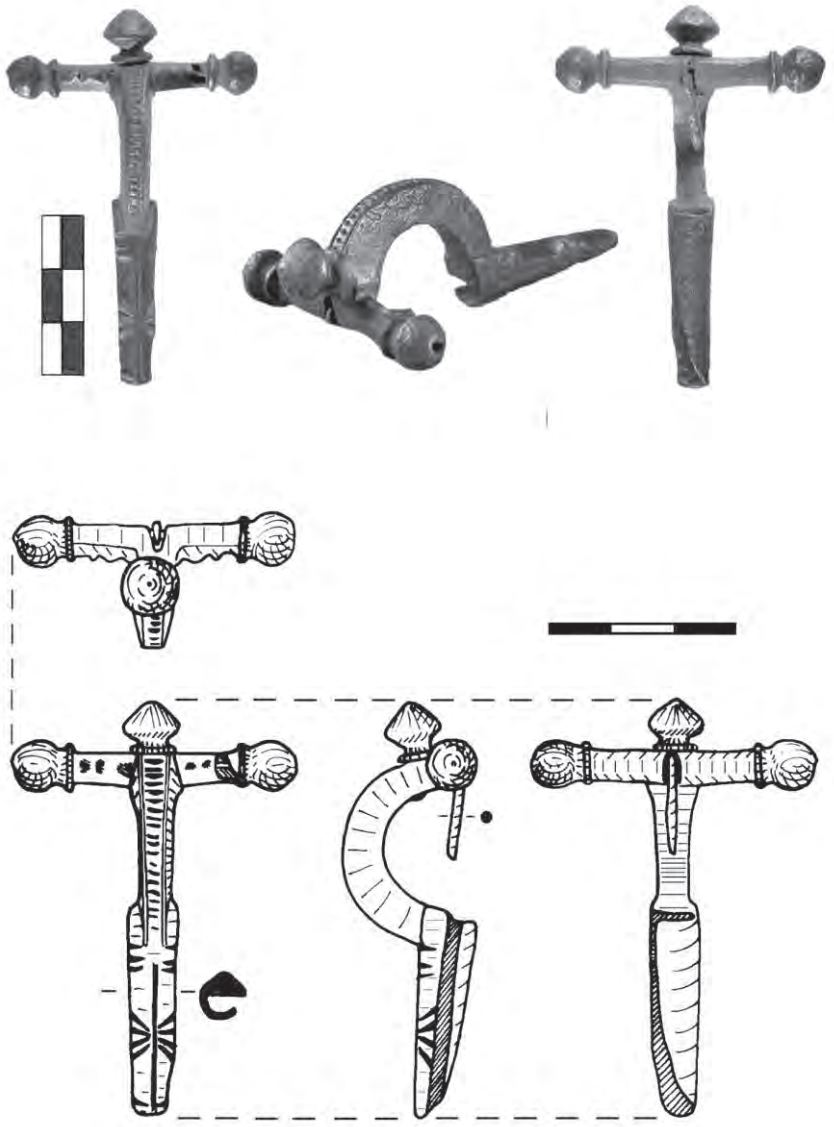

Pl. 6 – Fibulă bronz cat. 5 (nr. inv. 13642).

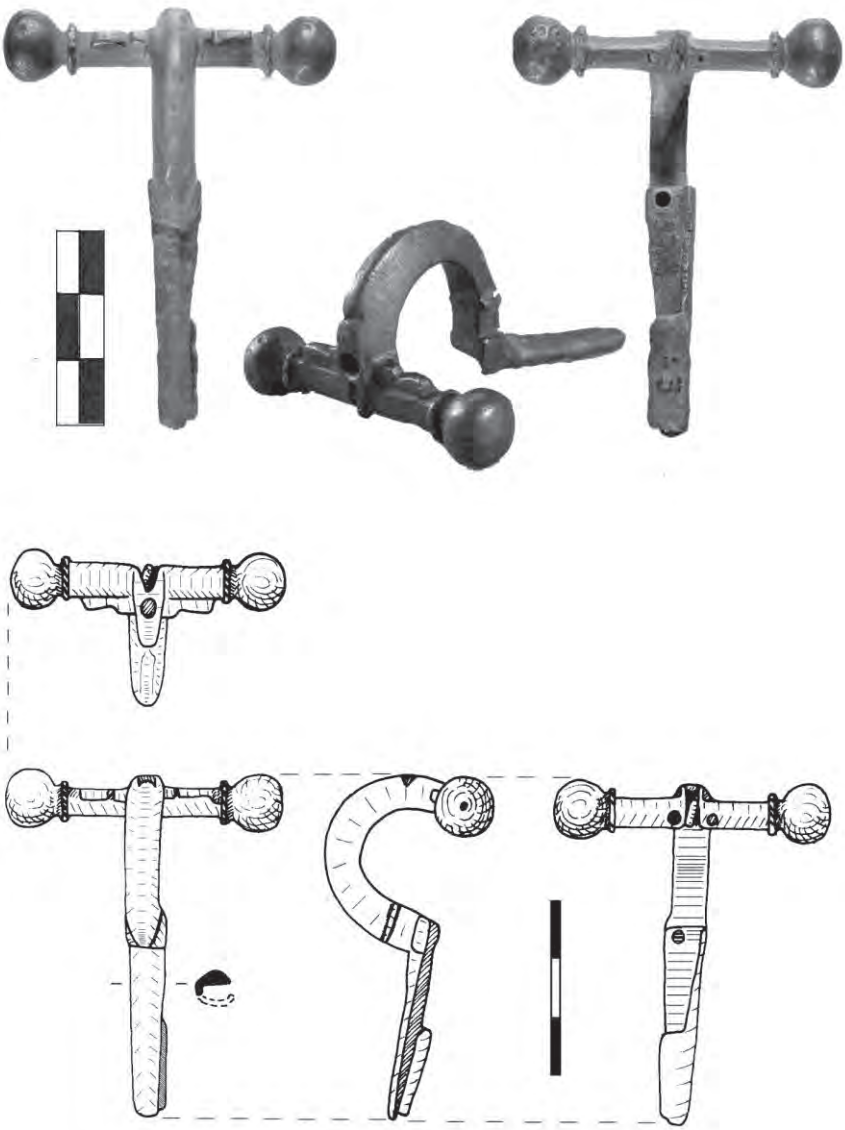

Pl. 7 – Fibulă bronz cat. 6 (nr. inv. 13608).

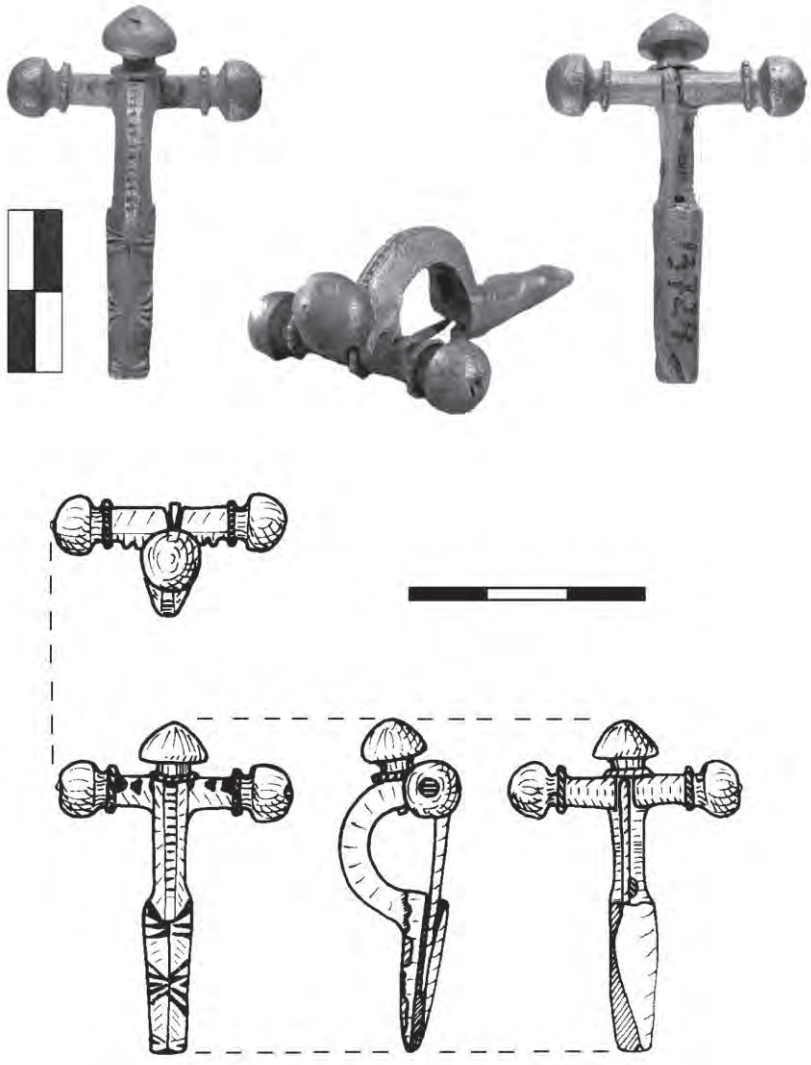

Pl. 8 – Fibulă bronz cat. 7 (nr. inv. 13724).

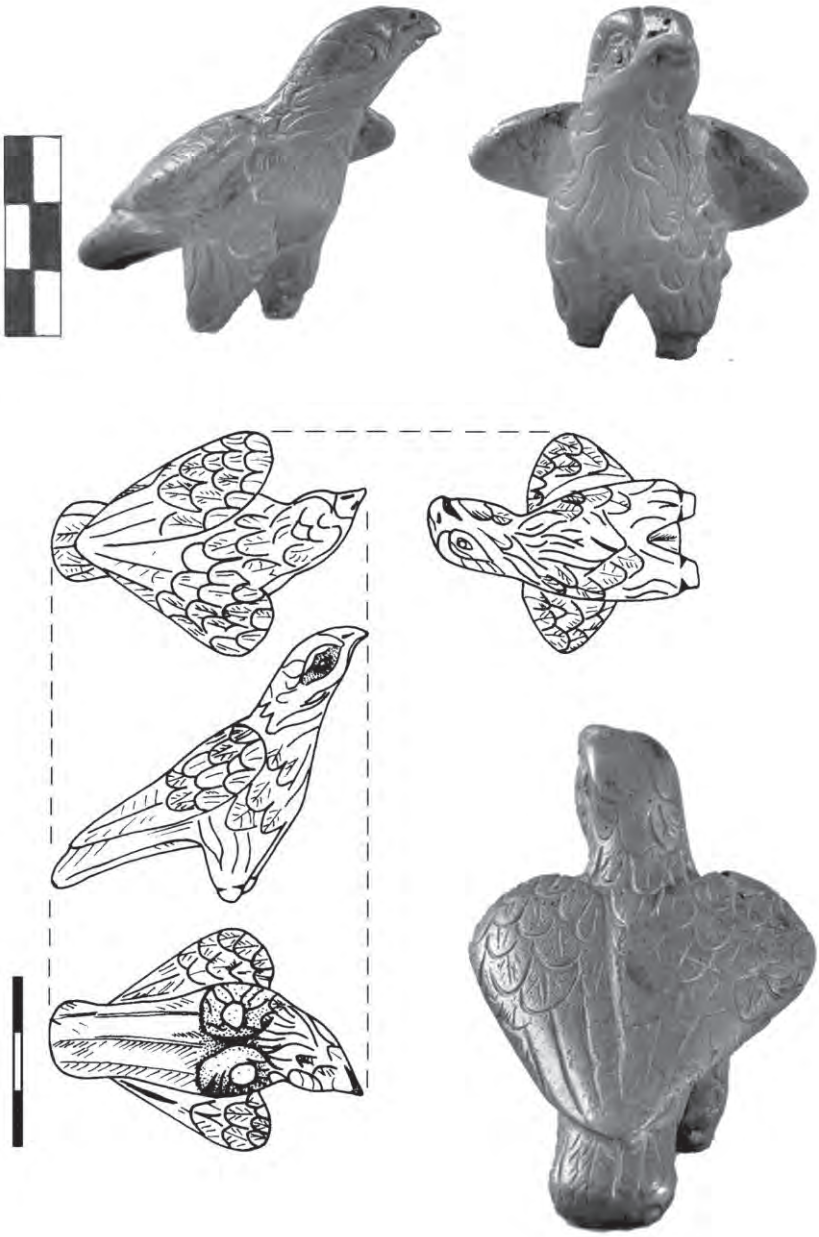

Pl. 9 – Acvilă decorativă din bronz (nr. inv. 13662).

A „TUTULUSFIBEL" FROM CAPIDAVA[*]

Zahariae Covacef *piae memoriae*

George NUȚU[**]
Radu PETCU[**]

Cuvinte cheie: *Moesia Inferior, Capidava, fibula cu email, "Tutulusfibel", secolul II p. Chr.*
Keywords: *Moesia Inferior, Capidava, enamelled brooch, "Tutulusfibel", 2nd century AD.*

Rezumat: *Autorii prezintă o fibulă descoperită în anul 2007 la Capidava, com. Topalu, jud. Constanța. Fibula este una dintre rarele piese decorate cu email descoperite în Dobrogea. Tipologic, aparține grupului "Tutulusfibeln" datat între a doua jumătate a secolului I p. Chr. și secolul II p. Chr. Pe baza informațiilor epigrafice referitoare la unitățile militare staționate la Capidava, autorii consideră că fibula a fost adusă din zona de origine (zona central-estică a Galliei) de către un auxiliar în prima jumătate a secolului II p. Chr.*
Abstract: *The authors present a brooch discovered in 2007 at Capidava, Topalu commune, Constanța district. This brooch is one of the rare enamelled finds discovered in Dobruja. Typologically, it belongs to "Tutulusfibeln" group, dated back between the second half of the 1st century AD and the 2nd century AD. Based on local epigraphic dossier referring to military units quartered at Capidava, the authors assumed that a soldier, in the first half of the 2nd century AD brought this find from the origin area (Centre and East of Gallia).*

---

[*] This work was supported by the strategic grant POSDRU/159/1.5/S/140863 *"Project Doctoral and Postdoctoral programs support for increased competitiveness in Humanistic sciences and socio-economics"*co-financed by the European Social Found within the Sectorial Operational Program Human Resources Development 2007 – 2013.

The authors are grateful to Martina Pauli, M.A. of the Ludwig-Maximilians Universität München for comments on the draft of this paper.

[**] George NUȚU: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion" Tulcea, Progresului 32, Tulcea, Tulcea district; e-mail: nutugrg@yahoo.com.; Radu PETCU: Faculty of History, "Alexandru Ioan Cuza" University, Carol I Blvd., no. 11, Iași district; e-mail: radu.petcu@vanderlay.ro.

Introduction

The aim of this paper is to analyse a circular-shaped brooch with raised boss discovered at *Capidava* in 2007, on the Danube's beach[1]. This ancient city, a Roman and early Byzantine fortress on the Danube, lies between *Axiopolis* and *Carsium*, en the outskirts of the nowadays village having the same name (Topalu commune, Constanța district)[2].

Unfortunately, one of the best-preserved and beautiful fibulae discovered in Dobruja is a stray find, as many other archaeological materials. For this case particularly, it is a pity that there are relatively few examples of enamelled brooches in this region[3].

The dossier of brooches at Capidava

The number of brooches found at *Capidava* is difficult to estimate in the absence of any study concerning these artefacts. Only limited information is available and consists in brief mentions of findings in funerary contexts[4]. Other attempts consist in short catalogue entries[5]. The early Roman local fibulae assemblage is little, but of a certain variety. One can notice the presence of flat openwork discoid and pelta-shaped brooches, a rare "Architektur-Fibel" discovered in the harbour area, and other common types spread across the Roman provinces (strongly profiled, knee, and T-shaped brooches).

In later periods, only one article written almost two decades ago, gives an idea about the varieties of these dress accessories in the city[6]. Fieldwork in the eastern sector uncovered an impressive residential quarter spread on a large surface. The oldest habitation layer dates from the second half of the 4th century AD and, except a series of restorations, will be inhabited until the late 6th – early 7th century AD. A first attempt to present the dress accessories and jewelleries showed that the fibulae assemblage is typical for early Byzantine settlements in the Balkans. The fibulae with bent stem are spread over large territories south of Danube, especially in hilltop fortresses, but also in the settlements from Dobruja. Although there are a considerable number of brooches presented over the years, there is still a lack of an overview of this category of archaeological materials.

Description of the object

The brooch has a circular-shaped base with cut marks around the rim **(Pl. 1)**. Two symmetrically disposed holes are set on the rim. The centre is raised having a truncated-shape and is decorated with triangle-shaped cells disposed on two rows. Each cell was originally filled with dark-blue enamel. In six of them, the enamel is still preserved. The top of the truncated cone is set with a discoid-

[1] This brooch was acquisitioned from a local by Radu Petcu and donated to the Museum of National History and Archaeology (MINA) from Constanța.

[2] The bibliography of *Capidava* has been resumed in OPRIȘ 2003, p. 17-33 and GÂNDILĂ 2006-2007, p. 105.

[3] The number is generally small in *Moesia Inferior*: CURTA 1992, p. 41, no. 40; GENČEVA 2004, p. 115-116 and 120-121; HARALAMBIEVA 2003, p. 136-140.

[4] See for example CHELUȚĂ-GEORGESCU 1979, p. 190-181.

[5] MATEI 1987, p. 125-126, fig. 5/6-8; MATEI 1988-1989, p. 98, fig. 4/5, 11, 17-19, 23, 26.

[6] COVACEF 1995-1996, p. 95-100, pls. 1-2.

shaped knob set on a circular cross-section shaft; probably the tip was also filled with enamel. The obverse is hollow. The fastening system was a hinge of the "Backenscharnier" type. The catch-plate is rectangular-shaped, fragmentary preserved. The diameter is 3.5 cm and it has a height of 1.4 cm.

The type and spreading area

"Tutulusfibeln" is a heterogeneous brooch group characterised by a circular base[7] with raised boss and sometimes small lugs around the rim. Enamel is a current decorative technique, but other finds are silvered or decorated with concentric incisions placed around the rim. Enamel technique was largely employed for decoration of the Roman dress accessories. In regard of fibulae, one can notice a mass-production[8]. Generally, the earlier types were developed in the middle of 1st century AD and remained in use until 3rd century AD. However, the 2nd century AD is the period when most of the enamelled brooches were dated[9].

There is a certain variety inside the group of "Tutulusfibeln" with a large spreading area across the Roman provinces. The continental sites had prevalence of these finds, but in *Britannia*, a local variety developed. The local brooches are circular or oval-shaped, gilded or set with coloured glass and they occur in relatively great number in 3rd – early 4th century AD contexts, in comparison to the small number in western provinces of the Roman Empire[10]. A glimpse of various examples found across the Roman provinces show that this group is not homogeneous[11]. There are significant differences in diameter, existence or absence of small lugs around the rim, and decorative patterns. Enamel is not always used for decoration, and when it is, only the top of the apex is filled. The cross-section varies also, as most of the finds are conical, while other examples have the cone truncated. A later type of 4th – 5th centuries AD (*Jobst 30*) has a raised conical-shaped body set with a baluster-shaped segment ended with a flat discoid. The base is circular and the brooch is secured by spring[12].

Feugère hypothetically considered the origin of this type in Centre and East of *Gallia*, but noticed the large diffusion area, from *Hispania* to *Pannonia*. He also sets two varieties, the first with simple conical-shape (*Feugère type 25a*) and more elaborated, with a truncated cone-shaped set with a flat knob filled with enamel (*Feugère type 25b*)[13].

---

[7] The shape of the base is variable, for example at Saalburg and Zugmantel where the "tutulus" group includes hexagonal-shaped base brooches, see BÖHME 1972, p. 37, nos. 969-970, pl. 25; for the examples with rhomboid-shaped base from *Pannonia*, see MERCZI 2009, p. 262, fig. 1/6-8. Buora, on the other side, made a clear distinction between the rhomboid-shaped base brooches and "Tutulusfibeln", based on morphological characteristics and different distribution areas, see BUORA 2008, p. 47.

[8] For an overview of enamel technique see NIEMEYER 2003, p. 189-192.

[9] NIEMEYER 2003, p. 192.

[10] HATTATT 1989, p. 128; BAYLEY & BUTCHER 2004, p. 177-178, fig. 152/T269-271.

[11] This observation could be applied for example in the case of "Tutulusänliche Fibeln" from *Augusta Raurica* – Augst/Kaiseraugst, see RIHA 1979, p. 186-188, pl. 60, 61/1603; RIHA 1994, p. 159-160, pl. 41/2817-2824.

[12] JOBST 1975, p. 115-116; HEYNOWSKI 2012, p. 108, no. 3.26.5.

[13] FEUGÈRE 1985, p. 351.

Moreover, the raised boss decorated with triangular-shaped cells filled with enamel of the brooch from *Capidava* seems to represent a particular type of "Tutulusfibel", which makes the transition to enamelled circular brooches. This equally heterogeneous group (*Feugère type 25*) has known a remarkable longevity and diffusion areas. However, in essence, the chronological development of this type encloses the frame time of the "Tutulusfibeln"[14]. The surface decorated with enamel set in concentric bands and sometimes combined with various geometric motifs is not uncommon between the 2nd AD century brooches. A fairly close example was discovered at *Camulodunum* – Colchester and was included among the umbonate brooches of this period[15]. Yet, circular-shaped brooches ("Scheibenfibeln")[16] decorated with enamel, developed during 1st century AD under the influences of the Gallic-Celtic traditions and spread over large areas of western Roman provinces. Well-dated finds from *vicus* located at Sulz am Neckar (Kreis Rottweil) are recorded during the late phases of habitation (Phases 3-4), from late Flavian period until the middle of the 2nd century AD[17]. At Corbridge one similar brooch is recorded, with raised (conical) boss and three bands of red, green, and yellow enamel[18].

Genčeva made a clear distinction between the conical-shaped brooches (without enamel?) and the truncated-cone brooches decorated with enamel. She included both varieties in the same type (*Genčeva type 26*), but only the examples in the first group are considered typical "Tutulusfibeln"[19]. However, in *Moesia Inferior* the number of these finds is too small to allow further considerations. The series of enamelled geometric brooches discovered in *Dacia* is significantly larger and various as artistry. Most of these finds were discovered in military milieus, as pointed out by Cociș[20]. The several "Tutulusfibeln" fall into *Cociș type 24a1*, with or without lugs around the rim, and have been discovered in Trajanic habitation levels, but their use in the 2nd century AD is not out of question[21]. In extra-Carpathian regions, at Bărboși, a fairly close parallel has been discovered. This piece also has a raised conical boss ended in a small knob, small lugs on the rim, but there is no specification of enamel[22].

Another interesting feature of the brooch found at *Capidava* is the two holes of the rim, symmetrically disposed. One hypothesis is that the holes were used for hanging a pendant through two small chains. During the interwar period, Sellye has published a fibula with an attached chain discovered in *Pannonia*, at *Brigetio* – Szőny[23]. This is also an enamelled brooch having six protrusions around the rim and "tutulus"- like centre, but with traces of silvering on the surface. A further

[14] FEUGÈRE 1985, p. 371-372.

[15] CRUMMY 1983, p. 17, type 257, fig. 14/83.

[16] For this group we may notice Exner's state-of-the-art analysis, see EXNER 1939, p. 102-116, pl. 17.

[17] RIECKHOFF-PAULI 1977, p. 21.

[18] SNAPE 1993, p. 61-62, fig. 12/110.

[19] GENČEVA 2004, p. 117.

[20] COCIȘ 2004, p. 122-123.

[21] COCIȘ 2004, p. 121-122, pl. 104/1473-1482.

[22] CROITORU 2007, p. 326, fig. 1/13.

[23] SELLYE 1939, p. 59, pl. 8/13.

prove of the existence of a pendant are the "Ankerfibeln"- type brooches which display chains for suspending various types of pendants.

Closest parallel for the fibula discovered at *Capidava* come from *Burnum* (*Dalmatia)*, a Roman legionary camp and later *municipium*, located at Ivoševci, on the Krka River valley (in nowadays Croatia). This fibula has a similar truncated shape with the disc decorated with triangular-shaped cells filled with polychrome enamel. The cells are set on two concentric rows; the upper row is decorated with whitish enamel, while beneath was used red and marine blue enamel. It is also a "Backenscharnier" type of brooch and on the circumference of the base, one can notice two drilled holes like in the case of *Capidava* find. Unfortunately, the hanging chain is missing also in this case. Dimensions of this fibula are similar, of 2 cm height and 3.8 cm in diameter and the proposed dating is 2nd century AD[24]. The ancient *Burnum* was an important strategic outpost located at the border between *Liburnia* and *Dalmatia* and was headquarter of a large number of military units from the 1st century onward[25].

Chronology

Dating these artefacts was not always an easy task. Ettlinger dated the finds from Switzerland from early to middle 2nd century AD, and cited other several earlier examples from *Britannia* and later examples from *Dura Europos*, in *Syria*[26]. Hattatt on the other hand, dates this group from the late 1st century AD to the 2nd century, but he also mentions a late example discovered in a 4th century AD context[27]. Both varieties of *Feugère type 25* were dated in the same chronological interval, from the end of the 1st century AD to mid-2nd century AD[28]. Earlier examples were recorded in the necropolis from Keckwiese dated from early Claudian to early Flavian period[29]. On the other side, no brooch of this type was found in early Flavian habitation levels from Sulz am Neckar, where earliest examples were recorded in late Flavian period[30].

The context of the finds

Excavations in the sanctuary from Halatte forest (Oise, F) delivered a relatively large number of brooches, possibly used as offerings inside the *fanum*. Amongst the assemblage, a "Tutulusfibel" without enamel, but decorated with concentric incisions on the rim was recorded[31]. Although ordinary artefacts, brooches discovered in religious contexts can gain a sacral value through rituals. Analysing the finds in *Britannia*, Hattatt concluded that their area of distribution "is too wide to suggest any particular centre of manufacture". They are spread both in civilian and military milieus, predominantly and in a larger variety in last

[24] ŠEPAROVIĆ & URODA 2009, p. 62, no. 125, figs. 125-125a.
[25] BOSCHI 2011, p. 117.
[26] ETTLINGER 1973, p. 130, pl. 15/6-10, type 50.
[27] HATTATT 1989, p. 128.
[28] FEUGÈRE 1985, p. 351, 354.
[29] SCHLEIERMACHER 1993, p. 36, 39, nos. 300-301, pl. 22.
[30] RIECKHOFF-PAULI 1977, p. 20.
[31] DEVILLERS 2000, p. 270, no. 25, pl. 3.

type of settlements[32]. As Cociș pointed out[33], "Tutulusfibeln" were discovered mainly in military settlements of *Dacia,* and consequently, one can notice that soldiers prevalently wore this type.

Concluding remarks

The military life of *Capidava* is well known in the light of epigraphic documents, *tegulae* stamps and ancient sources. The early Roman camp was built by detachments of *legio XI Claudia* and/or *legio V Macedonica* during Trajan, based on tile stamps[34]. During the 2nd century AD, two cohorts are garrisoned at *Capidava*. *Cohors I Germanorum civium Romanorum* is recorded in this period[35] and, as Matei-Popescu pointed out, probably remained in this headquarter during the 3rd century AD[36]. Previously, another Germanic troop, *cohors I Ubiorum equitata* had its headquarter in this camp until the Dacian war, based on tile stamps[37]. Both military troops came from western areas of the Roman Empire, and we suppose that one of the soldiers brought this brooch from a foreign (Gallic) workshop in the first half of the 2nd century AD.

BIBLIOGRAPHY

BAYLEY & BUTCHER 2004 – J. Bayley & S. Butcher, *Roman Brooches in Britain. A Technological and Typological Study Based on the Richborough Collection*, London, 2004.

BOSCHI 2011 – F. Boschi, *Geophysical Survey of the Burnum Archaeological Site, Croatia*, Archaeol.Prospect. 18 (2011), p. 117-126.

BÖHME 1972 – A. Böhme, *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, SJ 29 (1972), p. 5-112.

BUORA 2008 – M. Buora, *Fibule romboidali*, in: M. Buora & S. Seidel (ed.), *Fibule antiche del Friuli*, Roma, 2008, p. 47-48.

CHELUȚĂ-GEORGESCU 1979 – N. Cheluță-Georgescu, *Cercetări efectuate în necropola romană [Capidava - 1978]. Raport preliminar*, Materiale 13 (1979), p. 179-182.

COCIŞ 2004 – S. Cociş, *Fibulele din Dacia romană / The Brooches from Roman Dacia*, Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3, Cluj Napoca, 2004.

COVACEF 1995-1996 – Z. Covacef, *Accesorii vestimentare, de toaletă şi podoabe descoperite în sectorul estic al cetății Capidava*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 95-120.

COVACEF 2000 – Z. Covacef, *Cohors I Germanorum à Capidava*, in: *Army and Urban Development in the Danubian Province of the Roman Empire, Proceedings of the international symposium – Alba Iulia, 8th – 10th Octomber 1999*, Bibliotheca Musei Apulensis XV, Alba Iulia, 2000, p. 285-291.

CROITORU 2007 – C. Croitoru, *General Considerations about the Roman Brooches with Hinge from Eastern Dacia*, Istros 14 (2007), p. 321-334.

CRUMMY 1983 – N. Crummy, with contributions from D. G. Buckley, Ph. Crummy, E. Fowler, P. Galloway, S. Greep, M. Hassall, M. Henig, H. Major, G. Webster, J. P. Wild, *The Roman Small Finds from Excavations in Colchester 1971-9*, Colchester Archaeological

[32] HATTATT 1989, p. 128.
[33] COCIŞ 2004, p. 122.
[34] For an overview, see OPRIȘ 2003, p. 18.
[35] A brick with the cohors stamp is published by COVACEF 2000, p. 285-291.
[36] MATEI-POPESCU 2010, p. 214.
[37] MATEI-POPESCU 2010, p. 236.

Report 2, Colchester, 1983.

CURTA 1992 – Fl. Curta, *Die Fibeln der Sammlung „V. Culică"*, Dacia N.S. 36 (1992), p. 37-97.

DEVILLERS 2000 – S. Devillers, *Les fibules du sanctuaire de la forêt d'Halate (commune d'Ognon, Oise)*, RAP 18 (2000), p. 267-276.

ETTLINGER 1973 – E. Ettlinger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Handbuch der Schweiz zur Römer - und Merowingerzeit, Bern, 1973.

EXNER 1939 – K. Exner, *Die provinzialrömische Emailfibeln der Rheinlande*, BergRGK 29 (1939), p. 31-121.

FEUGÈRE 1985 – M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du V-e siècle après J.-C.*, RAN, Suppl. 12, Paris, 1985.

GENČEVA 2004 – E. Genčeva, *Les fibules romaines de Bulgarie de la fin du Ier s. av. J.-C. à la fin du VIie s. a. J.-C.* , Veliko Tărnovo, 2004.

GÂNDILĂ 2006-2007 – A. Gândilă, *Early Byzantine Capidava: the Numismatic Evidence*, CN 12-13 (2006-2007), p. 105-130.

HARALAMBIEVA 2003 – A. Haralambieva, *Rjadkaemailirana fibula tip II 15 po Eksner / Eine seltene Emailfibel vom Typ II, 15 nach Exner*, Izvestija 34-35 (1998-1999), p. 136-140.

HATTATT 1989 – R. Hattatt, *Ancient Brooches and Other Artefacts. A fourth selection of brooches together with some other antiquities from the author's collection*, Oxford, 1989.

HEYNOWSKI 2012 – R. Heynowski, *Fibeln. Erkennen, bestimmen, beschreiben*, Bestimmungsbuch Archäologie 1, München, 2012.

JOBST 1975 – W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forschungen in Lauriacum 10, Linz, 1975.

MATEI 1987 – C. Matei, *Cercetările arheologice în zona instalaţiei portuare antice de la Capidava*. CCDJ 3-4 (1987), p. 95- 101, pl. LXI-LXVIII.

MATEI 1988-1989 – C. Matei, *Cercetări arheologice în zona instalaţiei portuare antice de la Capidava (II)*. CCDJ 5-7 (1988-1989), p. 121-141.

MATEI-POPESCU 2010 – Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, The Center for Roman Military Studies 7, Bucharest, 2010.

MERCZI 2009 – M. Merczi, *Kora rómaikorong fibulák Komárom-Esztergom megyéből / Frührömische Scheibenfibeln mit Backenscharnier aus Komitat Komárom-Esztergom*, SpNov, Suppl. 8 (*Ripam Omnem Quaesivit'. Ünnepi tanulmányok Prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól*), Pécs, 2009, p. 227-264.

NIEMEYER 2003 – B. Niemeyer, *Provinzialrömische Emailfibeln in der Antikensammlung Berlin*, in: E. Formigli (ed.), *Fibulae. Dall' età del bronzo all'alto Medioevo. Tecnica e tipologia*, Sistema Musei Senesi Quaderni archeologici 4, Firenze, 2003, p. 188–203.

OPRIŞ 2003 – I. C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV-VI p.Chr.)*, Bucureşti, 2003.

RIECKHOFF-PAULI 1977 – S. Rieckhoff-Pauli, *Die Fibeln aus dem römischen Vicus von Sulz am Neckar*, SJ 34 (1977), p. 5-104.

RIHA 1979 – E. Riha, mit einem Beitrag von R. Fichter u. C. Hochaus, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst, Bd. 3, Augst, 1979.

RIHA 1994 – E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975*, Forschungen in Augst, Bd. 18, Augst, 1994.

SCHLEIERMACHER 1993 – M. Schleiermacher, mit einem Beitrag von J. Riederer, *Die römischen Fibeln von Kempten-Cambodunum*, in: M. Schleiermacher & C. Flügel, *Fibeln und Bronzegefässe von Kempten-Cambodunum*, Cambodunumforschungen V. Materialhefte z. Bayerischen Vorgeschichte, Bd. 63, Kallmünz/Opf, 1993.

SELLYE 1939 – I. Sellye, avec une appendice par K. Exner, *Császárkori emailmunkák Pannnoniából / Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine*, Dissertationes Pannonicae II, 8, Budapest, 1939.

SNAPE 1993 – M. E. Snape, *Roman Brooches from North Britain. A classification and a*

catalogue of brooches from sites on the Stanegate, BAR, Series 235, Oxford, 1993.

ŠEPAROVIĆ & URODA 2009 – T. Šeparović & N. Uroda, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor) / Ancient Roman Collection of the Museum of Croatian Archaeological Monuments (A Selection)*, Split, 2009.

Pl. 1 – "Tutulusfibel" from *Capidava*.

BUCKLES WITH IMAGES OF ANIMALS AND MYTHOLOGICAL CREATURES FROM MEDIEVAL BULGARIA

Stella DONČHEVA*
Ivajlo BUNZELOV

Keywords: *bronze belt buckles, Medieval Bulgaria.*
Cuvinte cheie: *catarame de curea din bronz, Bulgaria medievală.*

Abstract: *This work aims to present a fairly large collection of new and previously unpublished artifacts. They belong to the group of bronze buckles with images of animals and mythological creatures and represent almost all the popular and common types - with representaions of lions, griffins, winged horses, fighting animals ("agony") and one previously unknown type in our land - birds to Eucharistic vessel. Created in the area of the Byzantine culture and influenced by the new style, which is imposed in Byzantine art until the end of 10th century, buckles with mythological images are a work of various workshops. This type of bronze buckles is part of a varied repertoire in the production of metal art in our country, as evidenced by present objects. The final product is mainly determined by the model that the craftsman holds, by customer preferences and not least by the available raw material. Buckles have broad chronological range - from the end of the 8th to the end of the 12th-13th centuries. Basically, however, they are popular in the 10th century. Buckles that are made in Bulgaria are dated mostly to the end of the 10th and the early 11th century. Such is the dating of most of similar artifacts found outside the country. The combination of the practical role, of purely utilitarian functions, of apotropaic and protective equipment are the basis of their widespread popularity.*

Rezumat: *Lucrarea își propune să prezinte o colecție destul de mare de piese noi și nepublicate anterior. Acestea aparțin grupului cataramelor din bronz cu reprezentări de animale și creaturi mitologice și reprezintă aproape toate tipurile populare și comune – cu reprezentări de lei, grifoni, cai înaripați, animale în luptă ("agonie") și un tip necunoscut până acum în această zonă, păsări lângă vasul euharistic. Create în aria culturii bizantine și influențate de noul stil, care a fost impus în arta bizantină până la sfârșitul secolului*

* Stella DONČHEVA: National Institute of Archaeology and Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Department of Middle Age Archaeology, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; e-mail: donchevastela@yahoo.com.

X, cataramele cu reprezentări mitologice sunt produsul unor ateliere diferite. Acest tip de catarame din bronz face parte din gama variată a producției de piese din metal de pe teritoriul Bulgariei. Forma finală este condiționată de modelul utilizat de meșter, de preferințele clienților și, nu în ultimul rând, de materia brută avută la dispoziție. Cataramele acoperă o perioadă cronologică largă – de la sfârșitul secolului VIII până la sfârșitul secolelor XII-XIII. Totuși, sunt populare mai ales în secolul X. Cataramele produse în Bulgaria se datează în general între sfârșitul secolului X și începutul secolului XI. Aceeași datare este atribuită și pieselor descoperite în afara granițelor. Popularitatea acestui tip de catarame, într-un spațiu atât de întins, se datorează faptului că îmbină rolul practic (funcționalitatea pur utilitară), cu cel apotropaic sau de protecție

This work aims to present a fairly big collection of newly-found bronze buckles decorated with images of animals and mythical creatures that has become known to the wide public in the recent years as a result of archaeological excavations or accidental findings[1]. The total number of found buckles has increased substantially to reach 70 with the pieces discussed herein. Most of them are kept in museum collections. Some of them come from unidentified sites, but there are a sufficient number of buckles that come from sites which allow precise dating[2]. Buckles with mythological images appear to be products of various craftsmen falling within the scope of the Byzantine culture who were influenced by the new style which became typical for the Byzantine art in the last decades of the 10th century AD. As it will become clear from the artifacts discussed in this work, bronze buckles were just a fraction of the great variety of metal art pieces produced in the Bulgarian lands.

The buckles found on the territory of Bulgaria belong to almost all known types. They depict lions, griffins, winged horses and fighting animals. There is also a type which has not been found so far in our lands: birds standing next to Eucharist vessel (*Table I-II*). These types of buckles are widely spread in the lands along the East Mediterranean coast, the Northern Black Sea coast and Central Europe (*Table III-V*), but are less frequently found in Western Europe. Several classifications of the buckles decorated with animals or scenes have been suggested so far. In every one of them the shape and type of image play a leading role[3]. Generally, these buckles are made of two parts: a trapezoid or rectangular plate with a rectangular opening for the belt strap and an elliptic support frame with a tongue. According to some authors, these buckles are late versions of the hinged buckles with oval plate and animal images depicted on them which were influenced by the Christian culture and widely spread in the Byzantine Empire from the 6th to the 9th c. AD[4]. Probably one can find certain influences, but as a

[1] PLETN'OV 1997, p. 71-88; DONČEVA 2005, p. 52-53; DONČEVA 2007, p. 213-223; DONČEVA 2010, p. 241-249 and literature; BONEV 2014, forthcoming.

[2] DONČEVA-PETKOVA 1980, p. 38-42; MOMČILOV 1991, p. 27-49; INKOVA 1974, p. 104, обр. 3, б; MAVRODINOV 1959, p. 232, обр. 277; STANČEV 1960, p. 29-30, обр. 3в; MIHAJLOV 1963, p. 9, обр. 6; DJINGOV 1968, p. 227-278, обр. 13; V'JAROVA 1965, p. 157; MANOVA 1963, p. 78, обр. 5; STANČEV 1955, p. 4-5.

[3] ČALANĂ 1954, p. 311-344; KOVALEVSKAJA 1979, p. 22, табл. VII, 4-5; PLETN'OV 1997, p. 71-88; MESTERHÁZY 1990, p. 87-113; LANGÓ & TŰRK 2004, p. 365-457.

[4] KOVALEVSKAJA 1979; SCHULZE-DÖRRLAMM 2002, p. 335; WERNER 1955, p. 39,

whole, these buckles have an entirely different structure and demonstrate specific features and iconography which make them differ from all the remaining earlier types. Therefore, they should be considered as a separate trend in the Byzantine metal art, as well as in the metal art of the peoples inhabiting the territories falling under the Byzantine cultural influence. The metal art in medieval Bulgaria falls in the same sphere of influence. Its decorative elements and shapes were borrowed from the leading capital in the region, so the presently available artifacts can be considered as a small fraction of the art pieces produced then.

The belt buckles described herein are divided in accordance with the type of image depicted on them. The first type of buckles (Type I) depicts lion figures. There are altogether 8 such buckles, all made of bronze. Only the trapezoid plates with lion images on them have survived (*see figures 1-8*). The lion images enclosed in the field between the belt strip opening and the hinges bear different features. Lions are portrayed in various ways. On the first buckle, the lion looks more or less like a cat (*Fig. 1*). The lines are soft, and the image is embossed. Such buckles have been found in the regions of Varna and Dobrich[5]. Outside Bulgaria, such buckles have been found in Ukraine, Serbia, Corinth and Constantinople[6]. An unfinished buckle from Northeastern Bulgaria bears the same features (*Fig. 19*)[7].

The second buckle is to a certain extent similar to the first one, but features some differences. The lion is distinguished for his square-shaped head, bounded onto the top by a couple of ears. Some details, such as the eyes, nose and the thick mustaches, are very schematically drawn up (*Fig. 2*). The level of craftsmanship makes us believe that this buckle was left unfinished and scrapped for some reason, without being used. Similar features demonstrate a scrapped buckle from Varna[8] and another one from Constantinople (Tzarigrad)[9].

The image on the third buckle differs from these on the previous two buckles by its schematics and contrastive features (*Fig. 3*). In spite of the fact that the lion is portrayed as moving to the left by lifting one of its hind legs, the figure seems static and frozen. Similar buckles have been found in the regions of Preslav, Vanra and Shumen[10]. Outside Bulgaria, such a buckle has been found during the excavations made in a necropolis at Tiszajenoe (Hungary) and was dated back to the 970s or 980s AD[11].

The next couple of buckles decorated with lions can be viewed together *(Fig. 4 and 5).* Their features sharply contrast to the features of the buckles described so far. They have shallow embossment and uneven background. Such buckles have been found in Pliska, at the Kaleto fortress

---

Abb. 4, 6, 42.

[5] PLETN'OV 1997, p. 84, Табл. I, 3; DONČEVA 2005, p. 54, обр. 5; PLETN'OV 2005, p. 124-130, обр. 1.

[6] ORLOV 1973, обр. 1-2; VINSKI 1974, p. 61-62, Tab. II, 1, 3, 4.

[7] DONČEVA 2005, p. 54, обр. 7.

[8] PLETN'OV 1997, Табл. I, 2.

[9] VINSKI 1974, p. 62, Tab. II, 4.

[10] PLETN'OV 1997, Табл. I, 1, 3, 5, 9; DONČEVA 2005, p. 52-54, фиг. 2, 4, 5; DONČEVA 2007, p. 215, обр. 3.

[11] MESTERHÁZY 1990, p. 89, fig. 1, 6; FODOR 1996, p. 292, fig. 1.

near Sredets[12], in the ruins near Starmen, Ruse District[13] and in the region of Shumen[14]. A similar buckle has been found in the Byzantine Kersonesos [15]. The next buckles to discuss are smaller than the others (*Fig. 6 and 7*). They have a decoration combining features from all preceding pieces. Such buckles have been found in Hungary (Szentloerincpuszta, Budapest) and Syria (the Kiev Museum)[16]. The image is highly schematic, with low embossment on a flat background. Similar but not identical buckles have been found at the Markeli fortress near Karnobat [17] and in Syria (the Kiev Museum)[18].

Finding buckles decorated with lions in the lands of Lower Danube, Asia Minor, Corinth, Kersonesos and many other places demonstrated that these buckles were widely spread in all territories influenced by the Byzantine culture. Their popularity in the separate regions varies to a greater extent and depends more or less on the intensity of their use. For example, the lion-decorated buckles form just a small group among the pieces of plastic arts found on the territory of Hungary[19].

What unites all currently available lion-decorated buckles is the composition: it portrays the lion walking to the left, with a body in half-face and head in full face. The main difference comes from the used craftsman techniques. The image can be smooth, embossed and more realistic, or rough and stylized. Regardless of the used crafting method, the image of lion is preferred for the symbolism it carries. And symbolism of lion in Christian culture is rich and multidirectional. The lion is a symbol of spiritual vigilance and rigor and is associated with Christ's power.

The second group (Type II) comprises buckles depicting griffins and includes four pieces (*Fig. 9-12*). Only one of them is fully preserved. The eagle's head griffin is portrayed with protruding ears, moving to the left, with his head turned backwards (*Fig. 9*). Other two buckles, fully identical to that one, have been found in Greece and Cyprus[20]. The next buckle resembles the first one as far as the griffin's body position is concerned, i.e. half-faced, with his head turned backwards (*Fig. 10*). Its figure however is not embossed. The third buckle has only partially preserved integrity but the griffin's figure is in a good shape. It portrays the rarest type of griffins – those with snake head (*Fig. 11*). The last griffin buckle is also partially preserved. It has an oval frame and iron tongue. Its plate bears the shallowly embossed image of a lion's head griffin.

The griffin is a mythological creature which gained popularity in Iran and was frequently used in the art of the Achaemenid Empire. From there it infiltrated

---

[12] BALBOLOVA-IVANOVA 2005, p. 98, обр. 7.

[13] MIHAJLOV 1963, p. 9, обр. 6.

[14] STANČEV 1960, p. 29-30, обр. 3-10, 18-4; DONČEVA 2007, p. 214, обр. 2; PLETN'OV 2005, p. 130, обр. 2.

[15] ČIČUROV 1991, p. 99, обр. 98; ZALESSKAJA, JAŠAEVA, RABINOVIC 2011, p. 249, 224.

[16] MESTERHÁZY 1990, p. 89, fig. 1, 2; PLETN'OV 1997, Таб*л*. II, 21.

[17]MOMČILOV 1995, p. 35, обр. 1.

[18] PLETN'OV 1997, Таб*л*. II, 20.

[19] BÁLINT 1991, S. 109, Abb. 29, Taf. XXXIII-29.

[20] PARANIKOLA-BAKIRTZI 2002, p. 485, fig. 486.

the Middle East art as a symbol of the deified ruler[21]. In Byzantine art griffins were used in the royal emblems as benevolent and patronizing creatures. Thus they became symbols of Christ's dual nature: divine and human.

The third group of buckles (Type III) portrays animal fight scenes known as "tormenting". It is represented by two newly found samples (*Fig. 13 and 14*). Six buckles of this type have been found so far on the territory of Bulgaria[22]. The same scenes can be seen on buckles originating from Asia Minor[23], Corinth and Crete dated back to the 10th c. AD[24]. The composition depicted on the first buckle represents two animals: a lion lying on the back of another predator (*Fig. 13*). The lion's body is turned to the left with his head facing front. Thus it resembles very much the lion's body position on the buckles with a single lion image. Such an impressive "tormenting" scene however has not been observed so far amongst the buckles found on the territory of Bulgaria. We were not able to find similar images outside the country as well. The second belt buckle portrays a very interesting scene: a lion stepping on his pray (*Fig. 14*). In spite of its schematics, the composition is very picturesque and boasts details that add movement and expressiveness to the image. Another, fully identical image can be seen on a buckle found near Karnobat and dated back to the mid-10th c. AD[25].

The "lion against deer" and "lion against another predator" scenes are frequently met in the Middle East art[26]. The artistic heritage of the Sassanid Empire preserved its influence to the Byzantine culture up to the late Middle Ages. The "tormenting" theme became very popular and was used to illustrate the dualistic struggle of Christian church with the devil's kingdom. The victory in the fight symbolizes the world creation and the participation in it.

The fourth group (Type IV) comprises three buckles with winged horses (*Fig. 15 – 17*). The plate of the first of them portrays an embossed image of a winged horse in half-face moving to the left. The horse is depicted in movement, with raised front legs. The embossment was preset and achieved through the casting mold. The second buckle has a slightly coarser design, while the third one is fully preserved and bears the best image of all three (*Fig. 17*). It portrays an embossed winged horse marching ceremonially. Above the hooves there are details called "cornipetes" which are typical for the portraits of winged unicorns. Such winged horses were described by Claudius Claudianus as "flying" and "Centaur-like"[27]. Several buckles with similar embossed images have been found so far on the territory of Bulgaria[28]. Outside Bulgaria, buckles with embossed images of winged horses have been found in Solin-Salona, Tzarigrad, Syria[29].

---

[21] PUGAČENKOVA 1959, p. 70-84.

[22] PLETN'OV 1997, p. 86, Табл. III, 22-25; MOMČILOV 1991, p. 48, обр. 2; PLETN'OV 2005, p. 130, обр. 3.

[23] SCHULZE-DÖRRLAMM 1985, p. 732, Abb. 44, 7.

[24] DAVIDSON 1952, p. 268, pl. 115-2213, 2214; VINSKI 1974, p. 61, Tab. II, 10-11.

[25] MOMČILOV 1991, p. 48, обр. 2.

[26] JAKOBSON 1959, p. 346; DARKEBIČ 1976, p. 78, рис. 9, p. 79, табл. 5, 2; KR'STEVA 2011.

[27] FLHB 1958, p. 193, 204.

[28] DONČEVA-PETKOVA 1980, p. 39. обр. 2; INKOVA 1974, p. 104, обр. 3; DONČEVA-PETKOVA 1996, p. 76, обр. 61; DONČEVA 2007, p. 219-220, фиг. 6.

[29] VINSKI 1974, p. 61, Tab. I, 1-3; ORLOV 1973, p. 87-88, рис. 2, 4-5.

The image of the winged horse appeared in the Iranian art at the end of the 2nd millennium BC and spread among the peoples of Central Asia to reach Asia Minor and Greece (the Pegasus)[30]. The image came to Byzantine art from the East and Sassanidian arts, which were based on the solar symbolism. The winged horse became symbol of the angels – the God's messengers who spread the God's will among people.

The fifth group of buckles (Type V) consists of a single buckle with a plate portraying two birds (peacocks) next to a liturgical vessel (*Fig. 18*). This is the first buckle of the kind found on our territory. There are only two other similar buckles found in Taormina (Sicily) and in Asia Minor[31]. The scene depicted on all of them is the same: two peacocks standing next to a vessel with living water. Such a scene of birds drinking from a chalice (the holy cup of life) symbolizes the spiritual raising of Christian art[32]. A version of this scene originating from the East places the peacocks on both sides of the Tree of Life.

When compared with each other, some of the buckles look coarse and rather schematic while others are embossed and realistic. We can find parallels in the antique artistic culture which in combination with the Eastern ornamental tradition lead to increased decoration of images. A new iconography emerged from the fusion of antique and eastern patterns with the local artistic interpretations. The fantastic creatures boast "realistic" features similarly to the polymorphic animals created by incompatible bodily parts which look quite live and convincing[33]. This is achieved by a naturalistic portraying of any part of them followed by organic merger between the separate elements of the compositions. If the figures of animals and birds received additional decoration under the influence of Eastern artistic traditions, it was very moderate. The Eastern features become evident through the used decoration techniques (predominantly flat embossing and engraving), the vegetal and animal ornaments and iconography of scenes[34]. As a matter of fact, we observe syncretism of ideas and decorations originating from different art schools. Therefore, the separate stylistic features cannot be used as absolute criteria in the art pieces identification process.

The belt buckles found in Bulgaria belong to different types, which however does not give us sufficient reasons to conclude that some of them were imported and others were produced by local craftsmen. The crafting method would depend most on the model available with the craftsman, the customer preferences, and last but not least, the availability of raw materials. The common stylistic features of the artifacts found on the territory of Bulgaria give us good reasons to believe that they were made by local craftsmen. This is confirmed by the scrapped casting of a lion-decorated buckle found. (*Fig. 19*)[35]. Therefore, we may conclude that some of the bronze belt buckles with animal images were imported, while others

[30] DONČEVA-PETKOVA 1980, p. 40.

[31] SCHULZE-DÖRRLAMM 1985, p. 732, fig. 44, 36; VINSKI 1974, p. 63-64, Tab. II, 12; PLETN'OV 1997, p. 88, Таб. V, 48.

[32] ŠEVALIE & GEERBRANT 1996, p. 167-168;

[33] DARKEBIČ 1975, p. 188.

[34] DARKEBIČ 1975, p. 167.

[35] PLETN'OV 1997, p. 80, 84, Таб. I, 2; DONČEVA 2005, p. 54, фиг. 7.

were produced by the local craftsmen.

The buckles portraying mythological scenes can be dated back to a wide period of time: from the end of the 8th c. AD to the end of the 12th c. and the beginning of the 13th c. AD[36]. However, the peak of their popularity was in the 10th c. The buckles produced in Bulgaria in this period can be extended from the end of the 10th c. to the beginning of the 11th c. AD (Tables I-II). The samples found outside Bulgaria are also dated within the same period (Tables III-V). A basis for their widespread use was the combination of their practical functions with apotropaic purely utilitarian features.

BIBLIOGRAPHY

BALBOLOVA-IVANOVA 2005 - М. Балболова-Иванова, *Дребни метални предмети от късноантичната и средновековна крепост „Калето“, в град Средец, Бургаска област*, ИМЮИБ 21(2005), p. 91-100.

BÁLINT 1991 - Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Studia Archaeologica 11 (1991), Budapest.

BONEV 2014 - Ст. Бонев, *По повод на новонамерена тока с лъв от Преслав*, Плиска-Преслав 11(2014), in print.

ČALANĂ 1954 - *Д.* Чалань, *Памятники византийского металлообрабатывающего исскуство*, Acta Antiqua 2 (1954), p. 311-348.

ČIČUROV 1991 - *Византийскиий Херсон. Каталог выставки*, ed. И. Чичуров, Москва, 1991.

DARKEBIČ 1975 - В. Даркевич, *Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X-XIII века*, Москва, 1975.

DARKEBIČ 1976 - В. Даркевич, *Художествены металл Восток*, Москва, 1976.

DAVIDSON 1952 – G. Davidson, *The Minor Object*, Corinth XII, Princeton - New Jersey, 1952.

DJINGOV 1968 - Г. Джингов, *Городище эпохи раннего средневековья у с. Стырмен в Болгарии*, CA 2 (1968), p. 227-278.

DONČEVA 2005 - С. Дончева, *Бронзови токи с изображение на лъвски фигури от Североизточна България*, Паметници, реставрации, музеи 5-6 (2005), p. 52-56.

DONČEVA 2007 - С. Дончева, *Токи с митологични изображения за някои места и начини на производство*, in *Тракия и Хемимонт IV-XIV в*, Т. 1, Варна, 2007, p. 213-223.

DONČEVA 2010 - С. Дончева, *Новонамерени бронзови токи с лъвове и грифони. За техния произход*, in *Акы бъчела любодельна. Юбилеен сборник в чест на Ц. Янакиева, П. Георгиев и В. Кулев*, Шумен, 2010, p. 241-249.

DONČEVA-PETKOVA 1980 - *Л.* Дончева-Петкова, *Крилати коне върху ранносредновековни паметници от България*, Векове 9 (1980), 3, p. 38-52.

DONČEVA-PETKOVA 1996 - *Л.* Дончева-Петкова, *Митологични изображения от Българското Средновековие*, София, 1996.

FLHB 1958 - *Латински извори за българската история / Fontes Latini Historiae Bulgaricae*, I, София, 1958.

FODOR 1996 - *The Ancient Hungarians: Exhibition Catalogue*, ed. I. Fodor, Budapest, 1996.

INKOVA 1974 - В. Инкова, *Благородна патина с почвен произход върху произведения от мед и медни сплави*, МПК 2-3 (1974), p. 102-109.

JAKOBSON 1959 - А. Якобсон, *Раннесредневековый Херсонес*, МИА 63 (1959), Москва.

[36] PLETN'OV 1997, p. 80.

KOVALEVSKAJA 1979 - В. Ковалевская, *Поясные наборы Евразии IV-IX вв. Пряжки*, САИ Е1-2, Москва, 1979.

KR'STEVA 2011 - Ж. Кръстева, *Зооморфният код в паметници на металопластиката от Първото българско царство*, Магистърска теза, 2011. *ebox.nbu.bg/stud11/ddt/02%20-Janina%20-%20POPRAVENO.pdf.*

LANGÓ & TŰRK 2004 – P. Langó & A. Tűrk, *Honfoglalás kori sírok mindszent-koszorús-dűlőn (Adatoka szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához)*, Studia Archaeologica 10 (2004), p. 365-457.

MANOVA 1963 - Е. Манова, *Разкопки на средновековна църква в Кърджали*, Археология 5 (1963), 3, p. 75-83.

MAVRODINOV 1959 - Н. Мавродинов, *Старобългарското изкуство*, София , 1959.

MESTERHÁZY 1990 - K. Mesterházy, *Bizánci és balkani eredetű tárgyate a 10 - 11. századi magyar sïrleletekben I*, FolArch 41 (1990), p. 87-115.

MIHAJLOV 1963 - С. Михайлов, *Разкопки на градището при с. Стърмен*, Археология 5 (1963), 3, p. 5- 9.

MOMČILOV 1991 - Д. Момчилов, *Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей*, Археология 33 (1991), 2, p. 27-49.

MOMČILOV 1995 - Д. Момчилов, *Старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели"*, Археология 37 (1995), 3, p. 34-36.

ORLOV 1973 - Р. Орлов, *Изображения звірів на візантийських пряжках X ст*, Археологія 11 (1973), p. 86-96.

PARANIKOLA-BAKIRTZI 2002 - *Eeveryday life in Byzantium. Byzantine Hourse*, ed. D. Paranikola-Bakirtzi, Athens, 2002.

PLETN'OV 1997 - В. Плетньов, *Токи с изображения на животни от Североизточна България*, Епохи 5 (1997), 3-4, p. 71-88.

PLETN'OV 2005 – В. Плетньов, *За датировката и произхода на трапецовидните токи с изображения на животни*, in *Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*, В. Търново, 2005, p. 124-130.

PUGAČENKOVA 1959 - Г. Пугаченкова, *Грифон в Античном и Средневековом искусстве Средней Азии*, CA 2 (1959), p. 70-84.

SCHULZE-DÖRRLAMM 1985 – M. Schulze-Dörrlamm, *Neuerwerbungen für die Sammlungen*, JRGZM 32 (1985), p. 730-733.

SCHULZE-DÖRRLAMM 2002 – M. Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Teil I, *Die Schnallen ohne Beschlag, mit Taschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jhs. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer*, Band 30, Mainz, 2002.

STANČEV 1955 - С. Станчев, *Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав*, in *Надписът на чъргубиля Мостич*, eds. С. Станчев, В. Иванова, М. Балан, П. Боев, София, 1955, p. 3-42.

STANČEV 1960 - С. Станчев, *Материали от Дворцовия център в Плиска*, ИАИ 23 (1960), p. 23-65.

ŠEVALIE & GEERBRANT 1996 - Ж. Шевалие & А. Геербрант, *Речник на символите*, Т. 2, София, 1996.

VINSKI 1974 - Z. Vinski, *O kasnim bizantskim korčata I o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama (tab. I-V)*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3.s., 8(1974), p. 57-81.

V'JAROVA 1965 - Ж. Въжарова, *Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI*, София, 1965.

ZALESSKAJA, JAŠAEVA, RABINOVIC 2011 - В. Залесская, Т. Яшаева, А. Рабиновиц. *Наследие Византийского Херсона*, Севастополь-Остин, 2011.

WERNER 1955 - J. Werner, *Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt*, Kolner Jahrbuch fur Vor- und Fruhgeschichte 1 (1955), p. 36-48.

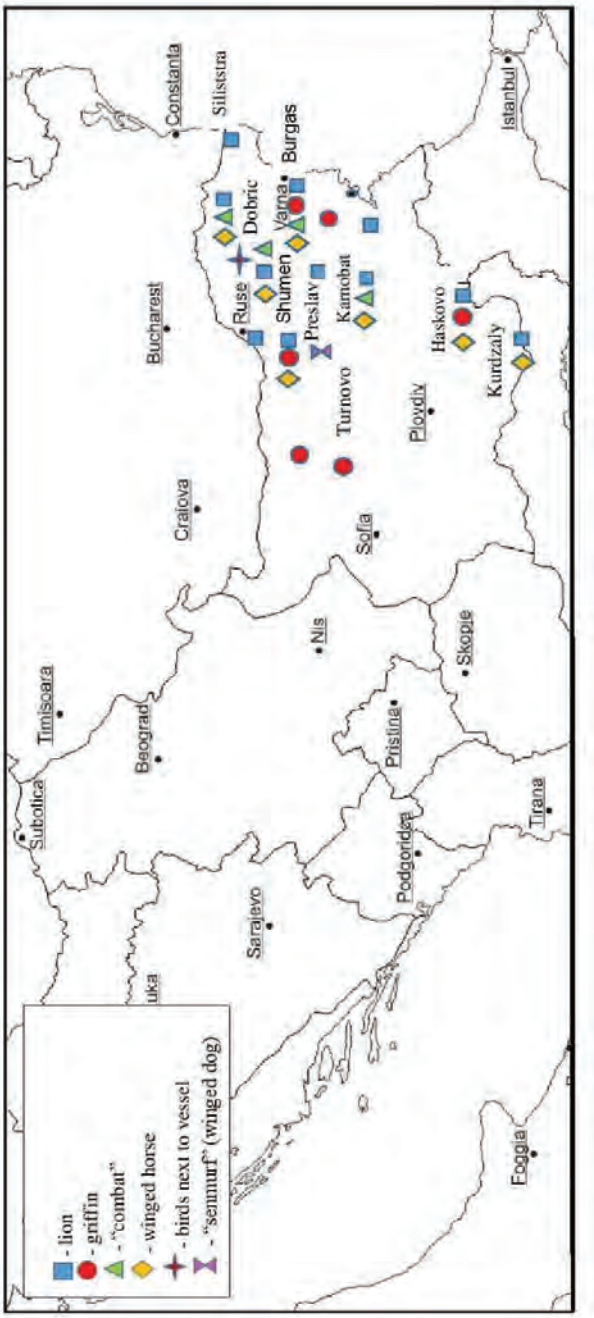

Table. I. Bronze buckles from the territory of Bulgaria.

BUCKLES IMAGES	TYPOLOGY	MEATL	PIECES	LOCATION
LION	*I type*	*bronze*	2	Pliska
			3	Preslav
			1	Starmen, near Russe
			1	Popina, near Silistra
			1	Constancia fortress, near Haskovo
			2	Markeli fortress, near Karnobat
			1	Sredec, near Burgass
			1	Kurzdaly region
			2	Dobrich region
			2	Varna region
			1	collection „Alianc"-Bulgaria
			13	North-East Bulgaria
			30 *(total)*	
GRIFFIN	*II type*	*bronze*	1	Carevec fortress, near Tarnovo
			1	Ovcharovo, near Haskovo
			1	Gigen, near Pleven
			1	Dalgopol region
			2	Shumen region
			1	Varna region
			1	collection „Alianc"-Bulgaria
			4	North-East Bulgaria
			12 *(total)*	
"COMBAT"	*III type*	*bronze*	1	Kameno, near Dobrich
			3	Varna region
			1	Karnobat region
			1	collection „Alianc"-Bulgaria
			2	North-East Bulgaria
			8 *(total)*	
WINGED HORSE	*IV type*	*bronze*	1	Sedlare, near Kurdzaly
			1	Odarci, near Dobrich
			1	Konstancia fortress, near Haskovo
			1	Karnobat region
			2	Shumen region
			1	Varna region
			2	North-East Bulgaria
			1	Targovishte region
	model	*lead*	1	Targovishte region
			11 *(total)*	
BURDS NEXT TO VESSEL	*V type*	*bronze*	1	North-East Bulgaria
			1 *(total)*	
A "SENMURF" (WINGED DOG)	*VI typ*	*bronze*	1	Preslav
			1 *(total)*	
TOTAL	***I-VI types***	***bronze*** **lead**	***63***	**BULGARIA**

Table II - Bronze buckles with animal images. Typology and location.

Table III – Bronze buckles with images of lions from Europe and Asia Minor. (after P. Lango & A. Turk)

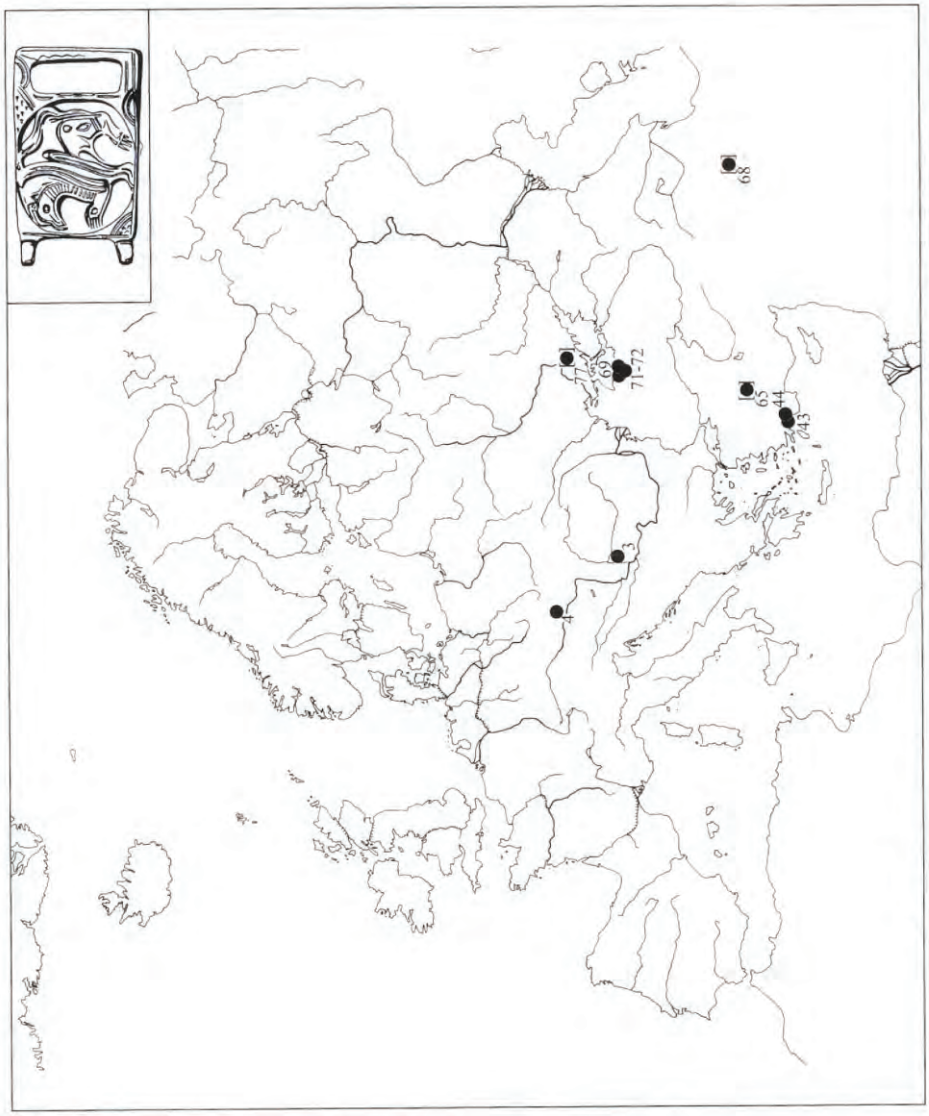

Table IV – Bronze buckles with images of griffins from Europe and Asia Minor. (after P. Lango & A. Turk)

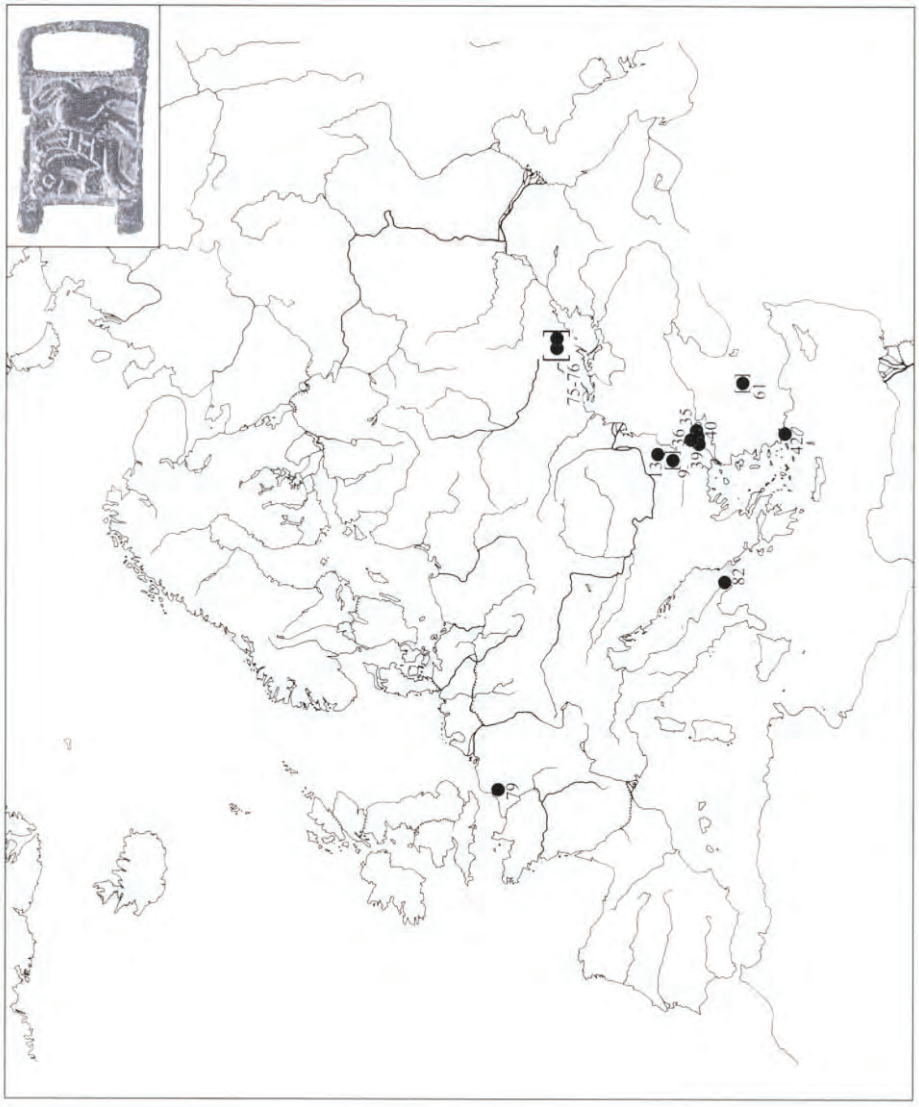

Table V – Bronze buckles with images of winged horses. (after P. Lango & A. Turk)

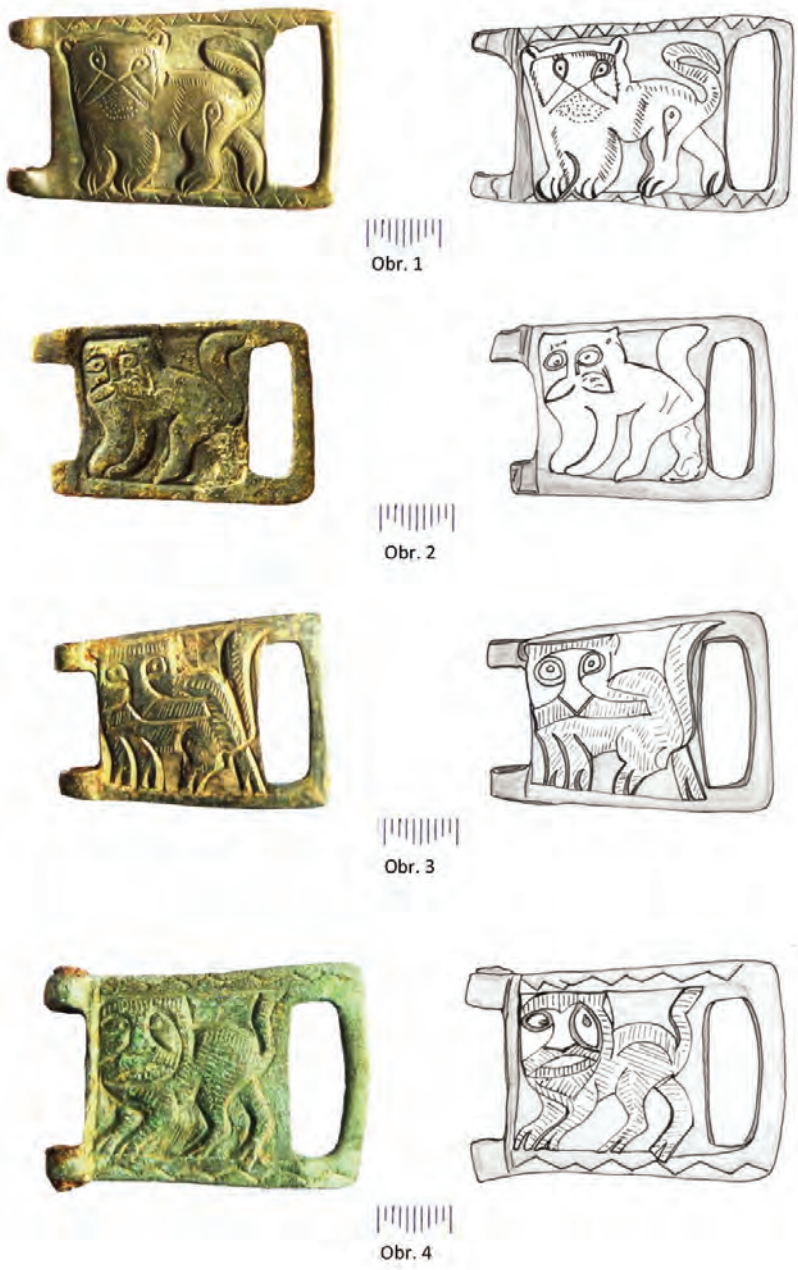

Fig. 1-4: Buckles with lions.

Обр. 5

Obr. 6

Obr. 7

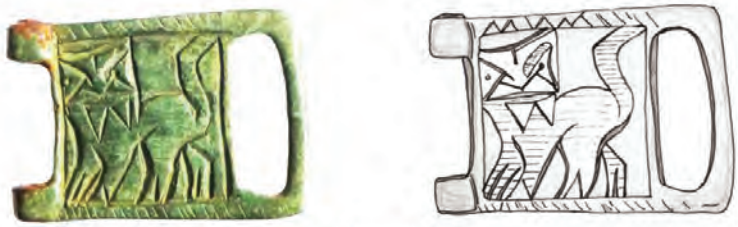

Obr. 8

Fig. 5-8: Buckles with lions.

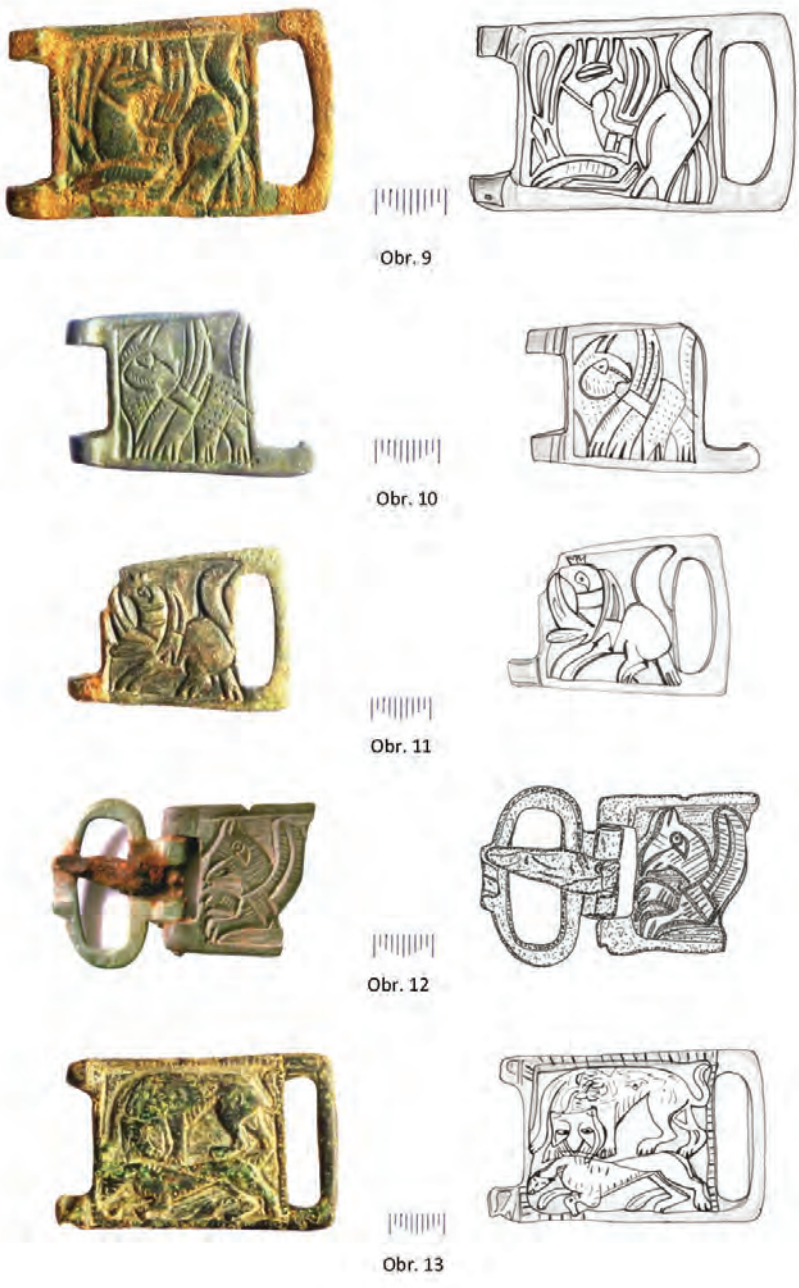

Fig. 9-12: Buckles with griffins, 13: Buckle with fight scenes.

Obr. 14

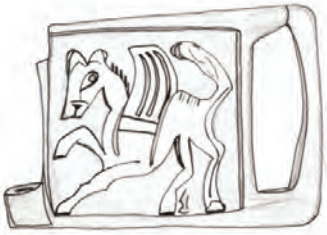

Obr. 15

Obr. 16

Obr. 17

Fig. 14: Buckle with fight scenes, 15-17: Buckles with flying horses.

Obr. 18

Obr. 19

Obr. 20

Fig.18: Buckle with birds next to vessel; 19: Buckle with lion; unfinished product.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DIN ZONA *EXTRA MUROS* A CETĂȚII ULMETUM. UNELE ASPECTE PRIVIND LOCUIREA MEDIEVALĂ TIMPURIE

Cristina PARASCHIV-TALMAȚCHI[*]

Keywords: *settlement, pottery, Early Medieval Period, centre of Dobrudja.*
Cuvinte cheie: *aşezare, ceramică, perioada medievală timpurie, centrul Dobrogei.*

Abstract: *Starting with 2010, the Museum of National History and Archaeology from Constanţa marked in its work plan to extend the excavations from Ulmetum also in extra muros area, one objective being to identify a possible Early Medieval settlement. The urgent beginning of the research in the new sector, conventional called "Cartaş-cuptor Panaitescu" and situated S-W of the Roman-Byzantine fortress, was determined by the state of the land, which was presenting as a shore rift that slowly broke down due to rainwater and frost, the fallen earth containing archeological artefacts. In the three campaigns of systematic research from this sector, for Early Medieval period were recorded two dwellings and a household waste deposit area. The density of material discovered here determined us, in this stage of the research, to consider that in this period here was a settlement, of which exact location remains to be established in the future. Most of the material discovered is represented by pottery, divided in four main categories: I - pottery made of common paste, oxidant burned (the majority of findings); II - pottery made of fine paste, oxidant burned; III - pottery made of kaolin, oxidant burned; IV - pottery made of fine paste, reductant burned. On categories, were identified the following shapes of pottery: I - pot without handle and buckets with interior handles; II - jug with handles which ends with an extension in relief, jug with handle with two raised grooves and bowl with spheroidal body; III - pot without handle, buckets with interior handles and bowl; IV - pot without handle, pot with handles, provision pot, jug with trilobite mouth and bucket.*

Besides pottery, were also discovered a spindle whorl burned reductant, a bone awl, small disks made from the wall of reductant and oxidant burned pottery, bigger disks made of bricks or from the wall of large supply vessel, circular weights made of antic

[*] Cristina PARASCHIV-TALMAȚCHI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e- mail: ctalmatchi@gmail.com.

bricks, sandstone, a few iron objects (knife blades and arrowheads), horns and bones of animals.

The characteristics of the ceramic material, supported by similar findings, but also by the existence of other elements (like the bucket fragment, the trilobite rim from the grey jar, base of the handle of pink-orange jar, which ends with an extension in relief, rim from a bowl with a spheroidal body, reddish-brown, fragments from buckets with interior handles) or the lack of others (as ceramics with olive green enamel; impressions made with toothed wheel, amphorae or monetary pieces) determine us to propose, as a provisional date, subject to future researches, the end of 8th century A.D. as the inferior limit, respectively, probably, first part of 10th century A.D., as the superior limit of habitation for the settlement from Pantelimonu de Sus.

Rezumat: *Începând cu anul 2010, Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie din Constanţa a înscris în planul său de lucru extinderea săpăturilor la cetatea Ulmetum şi în zona extra muros, unul din obiective fiind identificarea unei eventuale aşezări medievale timpurii. Începerea urgentă a săpăturilor în noul sector, numit convenţional punctul „Cartaş-cuptor Panaitescu" şi situat la SV de cetatea romano-bizantină, a fost determinată şi de starea terenului, acesta prezentându-se ca o ruptură de mal care se surpa lent datorită apelor pluviale şi îngheţurilor, pământul căzut antrenând artefacte arheologice. În cele trei campanii de săpătură sistematică desfăşurate aici, pentru perioada medievală timpurie au fost înregistrate două bordeie şi o zonă de depunere a resturilor menajere. Densitatea materialului descoperit ne determină, în stadiul actual al cercetărilor, să considerăm că în această perioadă aici a existat o aşezare, a cărei amplasare exactă rămâne să fie stabilită în viitor. Materialul majoritar descoperit îl reprezintă ceramica, împărţită în patru categorii principale: ceramica confecţionată din pastă comună, arsă oxidant (aceasta fiind cea mai numeroasă); ceramica modelată din pastă fină, arsă oxidant; ceramica modelată din lut caolinoid, arsă oxidant, şi ceramica modelată din pastă fină, arsă reducător. Pe categorii, au fost identificate următoarele forme de vase: I - oala fără toartă şi căldarea cu toarte interioare; II - urciorul cu toarte finalizate printr-o prelungire în relief, urciorul cu toartă cu două nervuri în relief şi castronul cu corpul sferoidal; III - oala fără toartă, căldarea cu toarte interioare şi castronul; IV - oala fără toartă, oala cu toarte, vasul de provizii, urciorul cu gura trilobată şi găleata.*

Alături de ceramică, au mai fost descoperite o fusaiolă arsă reducător, un împungător din os, mici discuri făcute din pereţii unor vase arse oxidant sau reducător, discuri mai mari confecţionate din cărămidă sau din pereţii unor chiupuri, greutăţi circulare făcute din cărămizi antice, gresii fragmentare din şist verde, câteva obiecte din fier (lame de cuţit şi vârfuri de săgeţi), coarne şi oase de animale.

Caracteristicile materialului ceramic, susţinute şi de descoperiri similare, dar şi de existenţa unor elemente (precum fragmentul de găleată; buza trilobată de la urciorul cenuşiu; baza de toartă de la urciorul roz-portocaliu, care se termină printr-o prelungire în relief; buza de la castronul cu corpul sferoidal, cărămiziu-cafeniu; fragmentele de la căldările cu toarte interioare) sau lipsa altora (ca ceramica cu smalţ verde-oliv; impresiunile făcute cu rotiţa dinţată, amforele sau piesele monetare) ne determină a propune, ca datare provizorie, sub rezerva cercetărilor viitoare, sfârşitul secolului al VIII-lea p.Chr ca limită inferioară, respectiv, posibil, prima parte a veacului al X-lea p.Chr, ca limită superioară de existenţă pentru aşezarea de la Pantelimonu de Sus.

Materialele medieval-timpurii descoperite în timpul unor cercetări de teren în zona *extra muros* a cetăţii Ulmetum (Pantelimonu de Sus, jud. Constanţa)[1] au relevat posibila existenţă a unor medii de viaţă umană, din această perioadă, în partea centrală a Dobrogei. Lipsa unor cercetări sistematice - îndreptate în trecut cu precădere asupra obiectivelor de pe linia Dunării şi a litoralului-, şi a unor date certe, a lăsat cale liberă diverselor interpretări privind gradul de ocupare umană a spaţiului respectiv. Importanţa cercetării cetăţilor şi aşezărilor fortificate de pe aliniamentele sus menţionate este fără tăgadă, dar trebuie recunoscut faptul că nu putem continua să neglijăm aşezările, poate mai modeste, din zona centrală a teritoriului istro-pontic, „reconstituind" pe mai departe istoria ei doar pe baza informaţiilor restrânse oferite de periegheze sau a celor salvate în timpul cercetărilor preventive.

În acest sens, începând cu anul 2010, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa a înscris în planul său de lucru extinderea săpăturilor la cetatea Ulmetum şi în zona *extra muros*, unul din obiective fiind identificarea unei eventuale aşezări medievale timpurii. Începerea urgentă a săpăturilor în noul sector a fost determinată şi de starea terenului, acesta prezentându-se ca o ruptură de mal care se surpa lent datorită apelor pluviale şi îngheţurilor, pământul căzut antrenând artefacte arheologice. El se află la sud-vest de cetatea romano-bizantină, la nord de cuptorul de ars materiale de construcţii (secolele V-VI p.Chr.) cercetat în anul 1980 de A. Panaitescu[2], în apropierea pârâului Pantelimon, pe dealul de pe partea nordică a acestuia, la limita localităţii contemporane (Pl. I/2,3). Deoarece este situat între cuptorul amintit şi locuinţa familiei Cartaş, l-am denumit punctul „Cartaş-cuptor Panaitescu", fiind astfel mai uşor de identificat în teren, mai ales că nu are o denumire anume în toponimia locală.

În anul 2010 au fost deschise, la circa 300 m de cetate[3], două secţiuni, chiar în zona cu risc mare de pierdere în timp a artefactelor (Pl. II/1). Prima, S1, dispusă E – V, de 10 x 4 m, a fost plasată perpendicular pe buza malului, într-o zonă unde se observa o posibilă podea. A doua, S2, dispusă N – S, urma pe lungime marginea malului rupt şi a avut 8,50 x 2 m.

În S1, după -0,80 m, incluzând stratul vegetal şi pământ galben pentru o mare parte a secţiunii, cercetarea a fost restrânsă la 4 x 4 m, în limita de vest a acesteia, singura care a furnizat material arheologic, inclusiv date referitoare la perioada vizată de noi. Aici, la – 0,67 m, s-a conturat un complex medieval-timpuriu. În S2 cercetarea s-a desfăşurat pe întreaga suprafaţă a secţiunii, fără a fi identificat vreun complex, materialul medieval-timpuriu apărând doar în nivel.

Stratigrafia în zona celor două secţiuni s-a prezentat astfel:

- nivelul vegetal actual, de 0,15 – 0,20 m, în care se afla antrenat material ceramic romano-bizantin şi medieval-timpuriu de mici dimensiuni;

- nivel brun-măzăros, poros, de circa 0,15 m, cu rare artefacte, alunecate la vale în timp;

- nivel brun-negricios, uşor cenuşos, de 0,32 – 0,37 m, cu material medieval-

[1] KREBS 1998, p. 107-110; PARASCHIV-TALMAŢCHI 2010, p. 285-288.
[2] PANAITESCU 1981, p. 303-308.
[3] TALMAŢCHI & TALMAŢCHI 2011, p. 93.

timpuriu abundent (acest nivel se găseşte în S1 doar în partea vestică, din el pornind complexul, iar în S2 poate fi pe alocuri mai subţire);

- sub nivelul brun-negricios a apărut pământul galben (*loess*).

În anul 2011, deoarece în cele două secţiuni din 2010 cercetarea fusese finalizată, ajungându-se în *loess*, am deschis alte două secţiuni, la circa 200 m de cetate. Acestea au fost plasate în partea superioară a pantei dealului de la nord de pârâul Pantelimon, la 12 m, respectiv 6 m, sud-est de limita proprietăţii familiei Cartaş[4].

Prima secțiune, S3, a fost dispusă NV-SE şi avea iniţial12 x 3 m (Pl. II/2). Situaţia din teren a solicitat extinderea secţiunii cu 2 m spre NV şi lărgirea ei deocamdată cu o casetă, cu suprafaţa de circa 25 mp, plasată spre NE. Pe suprafaţa acesteia au fost identificate două complexe, unul contemporan şi unul medieval-timpuriu, pentru cercetarea integrală a celui din urmă fiind necesară, pe viitor, extinderea secţiunii spre vest.

A doua secțiune, S4, este paralelă cu S3, are 10 x 3 m şi se află la 10 m est de aceasta. Pe suprafaţa ei a fost surprins, parţial, un complex din perioada romană[5].

În anul 2012 a fost continuată cercetarea secţiunilor S3 şi S4, pe perimetrul delimitat în anul anterior, şi a fost deschisă încă una, S5 (de 10 x 2 m, orientată NV-SE), în grădina familiei Cartaş, la aproximativ 15 m N-NV de S3. În această campanie, în S3 a mai fost identificat un complex medieval-timpuriu şi câteva gropi din perioada romană. Cercetarea secţiunii nu a fost finalizată, urmând adâncirea în zona complexului descoperit în 2012 şi, după cum precizam anterior, extinderea spre vest. Celelalte două secţiuni, S4 şi S5, au fost finalizate, în ele materialul medieval-timpuriu apărând sporadic doar în nivel, nefiind identificat nici un complex din această perioadă.

În S4 a fost cercetată parţial o groapă de împrumut a pământului galben. Aceasta pornea din nivelul cu material roman, iar în umplutură prezenta puţin material arheologic (ceramică, oase şi câteva cărămizi fragmentare).

În S5 a fost surprinsă, spre limita de nord, o groapă menajeră din perioada modernă (cu ceramică smălţuită şi o pipă fragmentară) şi un şanţ, probabil din secolele II-IV p.Chr.

Stratigrafia în zona secţiunii S3, singura cu aport important pentru perioada analizată, se prezenta astfel (Pl. IV):

- nivelul vegetal actual, de 0,10 – 0,15 m, în care se afla antrenat material ceramic divers de mici dimensiuni;

- nivel brun-măzăros, poros, cu material amestecat alunecat la vale în timp, de circa 0,20 – 0,85 m;

- nivel cu multă cenuşă, prăfos, de 0,45 – 1,05 m, cu material medieval-

[4] Considerentele noastre în plasarea lor aici au fost următoarele: între primele două secţiuni şi noul amplasament se află o zonă de depozitare a resturilor menajere contemporane (practic săpătura a fost realizată la marginile acesteia); familia Cartaş şi-a făcut acum aproape un deceniu un beci, ocazie cu care colegii care făceau cercetări în perimetrul cetăţii Ulmetum au recuperat mai multe fragmente ceramice arse reducător şi au înregistrat o locuinţă surprinsă parţial; la cercetarea de suprafaţă efectuată în anul anterior, în zona noului amplasament materialul medieval-timpuriu era destul de numeros, comparativ cu alte posibile locaţii, unde domina cel romano-bizantin.

[5] TALMAȚCHI 2012, p. 97.

timpuriu abundent (acest nivel se găseşte în S3 doar în jumătatea de NV);

- nivel brun-cenuşiu compact, de 0,35 – 0,45 m, cu material romano-bizantin majoritar (acest nivel se găseşte în S3 doar în jumătatea de SE);

- nivel brun, poros, puţin afânat, de 0,50 – 0,80 m, cu pigment de lemn ars şi material romano-bizantin majoritar (acest nivel se găseşte în S3 doar în jumătatea de NV, sub stratul cu multă cenuşă şi material medieval-timpuriu, pe la mijlocul acestuia);

- nivel galben-brun, de 0,15 – 0,90 m, cu material sporadic roman şi câteva fragmente getice;

- sub nivelul galben-brun a apărut pământul galben (*loess*) în cea mai mare parte a secţiunii, excepţie zona casetei, unde cercetarea nu a fost finalizată.

În S4 şi S5 nu avem un nivel medieval-timpuriu distinct, sub cel vegetal găsindu-se unul brun-măzăros, poros, cu material amestecat, printre care şi cel de interes pentru studiul nostru.

După cum precizam mai sus, în prima secţiune deschisă în sectorul „Cartaş-cuptor Panaitescu", S1, a fost identificat şi cercetat un complex medieval-timpuriu. Acesta s-a conturat la – 0,67 m şi s-a dovedit a fi un bordei (Cpl. 1/2010), surprins parţial, adâncit pe partea estică în pământul galben (Pl. V/1). Forma lui a fost probabil dreptunghiulară cu colţurile rotunjite, din el mai păstrându-se la momentul descoperirii o suprafaţă de 2,70 m N-S, respectiv de 1,37 m E-V. Acesta avea podeaua (aflată la – 0,87 m) din lutuială, groasă de 0,02-0,03 m, şi era uşor albiată.

În colţul de SE (la 0,40 m de limita estică şi 0,65 m de cea sudică) se afla un cuptor cu pereţii făcuţi din pământ galben, a căror grosime era de 0,07-0,08 m şi care se mai păstrau pe înălţimea de 0,06 m. Cuptorul avea vatra adâncită în podea. Forma lui era circulară-neregulată, cu un diametru maxim de 0,60 m în partea inferioară, respectiv 0,50 m în cea superioară. Gura acestuia, cu o deschidere de 0,42 m, era spre vest, uşor sud-vest, în dreptul ei podeaua fiind placată cu câteva pietre.

Pe suprafaţă cercetată a bordeiului nu au fost identificate gropi de pari. Avem însă câteva mici fragmente de lutuială cu amprente de nuiele. Deasupra podelei se afla un strat de circa 0,20 m grosime de cenuşă cu urme sporadice de lemn ars, cenuşă ce provenea majoritar de la un material uşor, peste care se aflau răspândite pietre a căror parte inferioară fusese expusă la foc. Acestea reprezintă probabil resturile unui acoperiş din stuf, fixat cu pietre de mărime medie pentru a nu fi luat de vânt.

Stratul gros de cenuşă cu lemn ars de deasupra podelei arată modul în care a încetat folosirea bordeiului, iar podeaua puţin bătătorită şi coacerea relativ profundă a vetrei cuptorului sugerează o locuire de scurtă durată (sezonieră).

Inventarul bordeiului este dat de materialul ceramic fragmentar prezent pe podea, din care două bucăţi mai mari se aflau în apropierea cuptorului spre nord-vest, o fusaiolă şi câteva oase de animale. Din prima categorie, se remarcă trei vase, parţial reîntregibile.

Primul este o oală fără toarte, arsă oxidant fără profunzime, modelată la roata lentă din pastă grosieră, cu nisip de granulaţie medie şi numeroase microprundişuri roşii şi gri. Are diametrul maxim în zona umerilor, iar buza este

răsfrântă la exterior şi rotunjită. A fost ornamentată, prin tehnica inciziei, cu câmp de linii orizontale peste care au fost aplicate fascicule de linii oblice. Fasciculele au fost dispuse în două registre: unul în zona umerilor vasului, trasate de la dreapta spre stânga, unde sunt aşezate ordonat la distanţe aproximativ egale şi au câte şase linii; al doilea se află la aproximativ trei centimetri mai jos de primul şi are fasciculele trasate de la stânga spre dreapta. Din cauza pastei grosiere, decorul pare neîngrijit. Diametrul gurii vasului este de 17 cm, iar grosimea pereţilor lui oscilează între 0,7-1 cm (Pl. V/4).

Al doilea este probabil o căldare cu toarte interioare, plasate sub nivelul buzei, arsă oxidant fără profunzime, modelată la roata lentă din pastă cu nisip mediu şi numeroase microprundişuri albe şi gri[6]. Deşi pasta este grosieră în spărtura vasului, totuşi suprafaţa acestuia a fost bine finisată, astfel încât împreună cu decorul, realizat foarte îngrijit, prezintă un nivel estetic superior. Vasul este fragmentar, putându-se reconstitui profilul, şi păstrează o mică parte din bază. Acesta avea diametrul maxim sub zona mediană, corpul lăsând impresia unei sfere turtite. Gâtul este evazat, iar buza este răsfrântă spre exterior şi teşită oblic. Fundul este aplatizat. Vasul a fost ornamentat, prin tehnica inciziei, cu benzi de linii în val cu creastă înaltă şi rotunjită, plasate succesiv până spre bază, fin incizate şi realizate cu multă atenţie. Grosimea pereţilor vasului oscilează de la 0,8 cm în partea mediană, la 1,5 cm în cea inferioară, iar cea a fundului este de 1-1,2 cm. Diametrul gurii este de 19 cm, al bazei de 16 cm şi prezintă o înălţime de 19,3 cm (Pl. V/5, VII/1).

Al treilea vas este reprezentat de mai multe fragmente care provin din zona mediană a unei oale fără toartă, arsă oxidant fără profunzime, modelată la roata lentă din pastă cu nisip de granulaţie medie şi microprundişuri roşii şi gri. Are diametrul maxim în partea superioară (de cca. 25 cm) şi a fost ornamentată, prin tehnica inciziei, cu câmp de linii orizontale. Din cauza pastei grosiere, decorul pare neîngrijit. Grosimea pereţilor vasului oscilează între 0,7-0,9 cm (Pl. V/3).

Fusaiola descoperită pe podeaua bordeiului este din lut, a fost confecţionată din pastă curată şi este arsă reducător. Are formă bitronconică, diametrul maxim de 4 cm şi înălţimea de 1,8 cm. Pe una din jumătăţi are incizate şase linii scurte dispuse oblic, dar nu paralele, flancate de câte o linie în val (Pl. V/2, VIII/2).

Din umplutura cuptorului provin câteva fragmente de la corpul unor vase, arse oxidant fără profunzime, ornamentate, prin tehnica inciziei, cu linii orizontale şi o buză răsfrântă în afară, teşită oblic şi îngroşată spre exterior, de la o oală fără toartă, arsă de asemenea oxidant (Pl. X/10-12).

Acestora li se adaugă numeroase fragmente de dimensiuni mai mici care provin de la vase arse oxidant fără profunzime şi ornamentate, prin tehnica inciziei, cu linii orizontale, unul dintre ele prezentând şi linii oblice lungi. De altfel, vasul descris la a doua poziţie este singurul cu decor în val descoperit în bordei. Alte câteva fragmente provin de la vase arse reducător, ornamentate de regulă cu linii oblice lustruite şi rar cu linii dispuse în reţea.

Umplutura bordeiului, mai exact stratul de cenuşă amintit anterior, ne-a oferit material ceramic medieval-timpuriu destul de abundent(Pl. IX/12-13, 15). Se

[6] Într-un studiu anterior acest vas a fost publicat într-o stare mai fragmentară, el fiind completat ulterior, PARASCHIV-TALMAȚCHI 2013, p. 99-100, pl. 3/2.

remarcă o oală fără toartă, fragmentară, modelată la roata lentă, din pastă caolinoidă cu nisip mai fin, şi arsă în profunzime. Are buza uşor răsfrântă, rotunjită şi îngroşată spre exterior. Aceasta a fost ornamentată, prin tehnica inciziei, cu câmp de linii orizontale, peste care au fost trasate, în zona umerilor, două benzi de linii în val, de lăţimi diferite şi care, pe alocuri, se suprapun uşor. În partea inferioară a vasului, câmpul de linii orizontale este tăiat de un fascicul de linii scurte, oblice. Diametrul gurii vasului este de 19 cm, păstrează din înălţime 17,8 cm, iar grosimea pereţilor oscilează între 0,6-0,8 cm (Pl. VII/10, XI/1). De la baza malului, din pământul cenuşos acumulat în timp, purtat de apele pluviale sau surpat, au fost adunate numeroase fragmente ceramice, unele completându-le pe cele din bordei.

În strat, în ambele secţiuni, în nivelul brun-negricios, a apărut material ceramic medieval-timpuriu numeros, fragmentele provenind atât de la ceramica arsă oxidant (confecţionată din lut comun sau mai rar din caolin), cât şi de la cea arsă reducător, greutăţi şi discuri din cărămidă antică (Pl. XIII/13-14). Prima categorie este reprezentată de oale fără toartă decorate prin tehnica inciziei, confecţionate la roata înceată sau rapidă, dintr-o pastă cu nisip de granulaţie variată, şi arse majoritar fără profunzime, existând totuşi şi excepţii. Buzele acestora sunt uşor răsfrânte în afară, rotunjite şi teşite, uneori îngroşate spre exterior, descriind în secţiune un cerc sau oval, alteori cu o muchie ascuţită în jos (Pl. X/2, 4-6). Gâtul vaselor poate fi drept, mai înalt sau mai scund, sau evazat. Fundul acestor vase este drept, un singur exemplar păstrând o marcă fragmentară (Pl. VII/2, X/8), redată în relief, asemănătoare literei „T", cu o ramificaţie laterală a trunchiului, care dă posibilitatea de a fi interpretată şi ca un „Y".

De aici provin şi câteva fragmente de la corpul unor vase cu decor lustruit, modelate dintr-o pastă fină şi arse oxidant (Pl. X/17).

Ceramica confecţionată din pastă fină, arsă reducător, este prezentă prin fragmente de la oala fără toartă, cu buza răsfrântă uşor în afară, simplă rotunjită sau îngroşată spre exterior, cu gâtul cilindric, scund sau mai înalt. Acestea prezintă decor lustruit, constând în linii orizontale alăturate pe buză şi gât, iar pe corp linii verticale, dispuse în reţea sau lustruire mecanică (Pl. XII/2, 4).

În jumătatea de NV a secţiunii S3 şi a întregii casete a fost identificată o zonă în care se aruncau resturile menajere în evul mediu timpuriu (Gr. 1/2011), prin nivelarea pantei, nu prin săparea unei gropi pentru depunerea acestora. Ea suprapunea un bordei, a cărui abandonare şi prăbuşire reprezintă, probabil, punctul de formare al gropii[7], dar pe care l-a depăşit mult în suprafaţă. Aceasta s-a conturat la – 0,30 m în caroul 14, respectiv – 0,75 m în caroul 7. În adâncime groapa mergea până la – 0,85 m în caroul 14, respectiv – 1,23 m în caroul 7. Nivelul respectiv prezenta o grosime ce varia între 0,45 – 1,05 m şi abunda în material ceramic specific perioadei (ars oxidant şi reducător). Cea mai mare grosime a lui a fost înregistrată în caroul 12. În ultima campanie, au fost surprinse marginile de N, E şi S ale zonei de depozitare a resturilor menajere, spre V intrând sub profil. Ca suprafaţă, de la S la N ea pornea din caroul 7 (mai exact la 6,30 m de profilul de SE) şi ţinea până la 14,16 m în zona casetei, care prelungeşte

[7] Un obicei întâlnit în aşezările perioadei.

spre NV perimetrul de cercetare. De la V la E are deocamdată 5,50 m, urmând a fi excavată şi partea vestică în campaniile viitoare. Întreaga zonă de depunere a resturilor menajere se prezenta ca o aglomerare de material ceramic şi oase, rare obiecte din fier, aflate într-un strat foarte prăfos cu multă cenuşă. În jumătatea superioară pot fi întâlnite şi pietre medii, iar în umplutură apar sporadic bucăţi de lutuială şi pigment de lemn ars.

Materialul ceramic din zona cu resturi menajere este reprezentat majoritar de cel medieval-timpuriu (peste 85 %), căruia i se adaugă cel roman şi romano-bizantin. Ceramica medievală timpurie este fragmentară, uneori parţial reîntregibilă, şi a fost arsă oxidant (din lut comun, fin sau caolin) şi reducător.

Ceramica lucrată din lut comun este reprezentată de o singură formă, oala fără toartă, de dimensiuni medii şi mai mari, în general cu diametrul maxim în partea superioară a corpului. Buza acestor vase poate fi uşor răsfrântă în afară, teşită sau rotunjită, uneori îngroşată spre exterior, iar gâtul poate fi drept, mai înalt sau mai scund, sau evazat. Acestea au fost modelate la roata înceată şi la cea rapidă, manevrată cu mai puţină experienţă, dintr-o pastă care prezintă în compoziţie, nisip de granulaţie variată, microprundişuri, rareori şi cochilii pisate. În general, acestea au în spărtură miezul cenuşiu; există însă şi situaţii în care arderea a fost integrală.

Vasele din pastă nisipoasă au fost decorate prin tehnica inciziei (Pl. VII/4-7, IX/1, 3-10, 14, 16, 18, X/1, 3, 9). Din punct de vedere cantitativ, se detaşează acelea cu linii orizontale, de regulă dispuse în câmp (care se opreşte cu 5-7 cm mai sus de fundul vasului), precedate uneori sau suprapuse de benzi de linii în val. Rar, aceste benzi pot coborî până sub zona diametrului maxim. Tot în zona umărului, pe unele fragmente au fost trasate fascicule de linii oblice, scurte, rar mai lungi şi dispuse în X, ori linii singulare plasate la distanţe egale. Unele fragmente, provenind din partea superioară a vaselor, păstrează doar decor format din benzi de linii în val, care se succed sau formează „ochiuri", sau linii în val dispuse la distanţă. La câteva exemplare, buza a fost decorată spre interior cu o bandă de linii în val. Fundul vaselor din pastă comună este drept, pe un singur exemplar păstrându-se o marcă de olar fragmentară, redată în relief, ce pare a fi un cerc cu suprafaţa împărţită în mai multe sectoare, diferite ca formă şi mărime (Pl. VII/3, X/7).

De la vase arse oxidant, dar confecţionate dintr-o pastă fină, provin şi câteva fragmente roz-portocalii, roz şi cărămizii-cafenii, care prezintă decor lustruit, sub formă de linii în reţea sau lustruire mecanică (Pl. X/13-16, 18). Dintre cele roz-portocalii, menţionăm un fragment de la corpul unui urcior a cărui bază de toartă se termină printr-o prelungire în relief (Pl. VIII/5, X/13). Acesta a fost confecţionat la roata rapidă, iar în spărtură prezintă o uşoară nuanţă cenuşie spre interior. Grosimea peretelui de vas oscilează între 0,7-0,8 cm, iar toarta era ovală în secţiune, dar nu aplatizată. Fragmentul este lustruit mecanic pe toată suprafaţa exterioară, inclusiv în zona profilată. Dintre cele cărămizii-cafenii, amintim un fragment care provine din partea superioară a unui castron cu corpul sferoidal, cu buza dreaptă în sus, rotunjită şi uşor îngroşată spre exterior. Vasul a fost confecţionat la roata lentă şi prezintă pe buză şi pe suprafaţa exterioară lustruire mecanică (Pl. X/16). Pereţii acestuia au grosimea de 0,7 cm, iar buza de 0,8 cm.

Pentru ceramica modelată din caolin s-a preferat cu precădere oala fără toartă, rareori apărând fragmente de la căldări cu toarte interioare, plasate sub nivelul buzei, sau de castron. Acestea au fost lucrate atât la roata înceată cât şi la cea rapidă, dintr-o pastă ce prezintă în compoziţie nisip de granulaţie variată şi microprundişuri. Arderea lor a fost făcută în profunzime, fiind rare cazurile în care miezul este cenuşiu-gălbui. Buzele oalelor fără toartă pot fi răsfrânte în afară, rotunjite simple sau îngroşate, mai mult sau mai puţin, spre exterior. Rareori, în partea superioară au o şănţuire fină. Gâtul vaselor poate fi drept, mai înalt sau mai scund, sau evazat. Pe fragmentele din caolin preponderente sunt tot liniile orizontale incizate, rar dispuse în benzi cu spaţii nedecorate între ele, alteori suprapuse de benzi de linii în val în zona umărului. Pe buza unui vas se păstrează pete de vopsea roşie (Pl. XI/2-3, 6, 8, 10-14). Fundul oalelor fără toartă este drept şi nu prezintă marcă de olar.

Căldarea cu toarte interioare este reprezentată de două buze, din care una mai păstrează urma unei perforaţii, şi două fragmente din zona cu perforaţii verticale (Pl. VII/9, XI/7,9). Gâtul acestor vase este evazat, iar buza, răsfrântă în afară, este rotunjită sau teşită oblic şi îngroşată spre exterior. În zona toartelor gâtul este îngroşat, astfel încât să permită perforarea verticală şi rezistenţă atunci când vasul era suspendat. Căldările cu toarte interioare au fost confecţionate la roata lentă dintr-o pastă cu nisip şi rare microprundişuri albe şi au fost arse integral (un exemplar) sau fără profunzime, prezentând un miez cenuşiu. Cele patru fragmente nu păstrează elemente de decor. Grosimea acestora oscilează între 0,7-0,9 cm, respectiv 1,1 cm în zona buzelor şi 2 cm în cea a toartelor. Într-un singur caz perforaţia se păstrează pe toată înălţimea de 4,3 cm, iar diametrul acesteia este de 0,8 cm.

Fragmentul de castron provine din partea superioară a vasului şi păstrează profilul acestuia până în zona umărului (Pl. VII/8, XI/5). Acesta a fost confecţionat la roata înceată şi a fost ars în profunzime. Buza vasului este uşor adusă spre interior, rotunjită şi îngroşată. Fragmentul nu păstrează elemente de decor. Pereţii castronului au grosimea de 0,6-0,7 cm, iar buza de 0,9 cm.

Pentru ceramica arsă reducător tipul de vas preferat a fost oala fără toarte. Mult mai rar întâlnim şi fragmente de la oale cu toarte şi vase de provizii, respectiv unul de la un urcior cu gura trilobată şi unul de la o găleată.

Oala fără toartă prezintă, după caz, gât cilindric, mai scund sau mai înalt, şi buză uşor răsfrântă în afară, teşită oblic sau rotunjită, de regulă îngroşată spre exterior. Oalele cu toartă pot avea gâtul uşor evazat şi buza răsfrântă şi rotunjită, ori gât înalt, cilindric şi buza rotunjită şi îngroşată spre exterior. Toartele acestora pornesc de sub buză sau din zona gâtului şi se opresc pe umărul vasului. Ele sunt ovale în secţiune, relativ aplatizate. Vasele de provizii pot avea gâtul cilindric, înalt sau mai scund, şi buza uşor răsfrântă, rotunjită şi îngroşată spre exterior, ca un colac.

Vasele arse reducător au fost modelate la roată înceată şi rapidă dintr-o pastă curată, cu rare granule de nisip de mărime medie sau microprundişuri. În spărtură acestea sunt brun-cenuşii, nuanţă prezentă uneori şi pe partea interioară, sau sub formă de pete pe suprafaţa exterioară. Acestea au fost ornamentate prin tehnica lustrului, cu linii orizontale alăturate sau suprapuse pe ambele feţe ale

buzei şi pe gât, iar pe corp prezintă linii lustruite dispuse vertical, oblic sau în reţea, sau lustruire mecanică (Pl. XII/1, 3, 5-7, 10-15). Uneori, pe acelaşi vas putem întâlni toate cele trei modalităţi de dispunere a liniilor (Pl. VIII/1, XII/10). Pe unele vase decorul se opreşte într-o bandă de caneluri, dispusă orizontal în jumătatea inferioară a vasului, alteori o depăşeşte ajungând până la baza acestuia. Fundul acestor tipuri de vase este drept şi nu prezintă, până acum, marcă de olar. Din rândul oalelor fără toartă merită amintit un exemplar reîntregibil parţial. Fragmentele descoperite reconstituie partea superioară, întregind profilul vasului până sub zona diametrului maxim (Pl. VIII/1, XII/10). Gâtul este cilindric, înalt, şi a fost ornamentat cu linii lustruite dispuse vertical, iar buza rotunjită şi lustruită mecanic, pe orizontală. Imediat sub gât pornesc benzi de linii, dispuse vertical sau oblic (uneori suprapunându-se şi formând reţea), care se opresc într-o bandă de caneluri. Partea reliefată dintre acestea a fost lustruită. Vasul a fost lucrat îngrijit, la o roată rapidă. Grosimea buzei este de 1 cm, iar a pereţilor corpului de 1-1,1 cm.

Fragmentul de urcior (Pl. VIII/3, XII/7) provine din zona gurii trilobate şi are buza rotunjită, îngroşată spre exterior. Gâtul prezintă, pe partea exterioară, decor lustruit orizontal. Buza are grosimea de 1,1 cm, iar peretele gâtului de 0,87 cm.

Fragmentul de găleată (Pl. VIII/4, XII/9) este din partea superioară a vasului, păstrează o parte din buză şi una din urechiuşe. Buza este dreaptă în partea superioară şi are grosimea de 0,76 cm. Urechiuşa, sub forma unei perforaţii cu diametrul de 1,3 cm, a fost întărită printr-un decor în relief, care imită ornamentele din fier de la găurile pentru toartă ale vaselor similare din lemn. La 1,8 cm sub buză a fost incizată o linie orizontală, restul suprafeţei exterioare fiind lustruită. Peretele vasului are grosimea de 0,9 cm, excepţie zona cu decor în relief unde ajunge la 1,3 cm.

Alături de fragmentele ceramice, în umplutura respectivă au apărut şi alte materiale: discuri mici, cu diametrul de 2,3-3,86 cm, făcute din pereţii unor vase arse oxidant sau reducător (unul dintre acestea a fost realizat din peretele unui urcior roz-portocaliu, confecţionat la roata rapidă, ornamentat cu caneluri şi lustruit); discuri mai mari făcute din cărămidă sau din pereţii unor chiupuri (cu diametrul de 6,5-7,5 cm); greutăţi circulare făcute din cărămizi antice; gresii fragmentare din şist verde; câteva obiecte din fier (lame de cuţit şi vârfuri de săgeţi); coarne şi oase de animale (Pl. XIII/5-12, 15-16).

În partea de nord zona cu resturi menajere medievale timpurii a fost afectată, pe o mică suprafaţă, de construirea unui bordei de oieri (Cpl. 1/2012), semiîngropat, în prima jumătate a secolului al XX-lea. Umplutura acestuia consta în resturi de la aşternutul animalelor şi fragmente ceramice smălţuite, specifice perioadei menţionate. În faţa acestui bordei, spre sud, la aproximativ 2,50 m, a fost ridicat un zid, din piatră neregulată şi doar stivuită, fără liant[8], cu lăţimea de 0,80-0,95 m şi o înălţime păstrată de 0,68 m (numeroase pietre din el erau prăvălite la vale pe o mare parte din suprafaţa secţiunii). Zidul suprapune „groapa" medieval-timpurie, este contemporan cu bordeiul oierilor şi proteja intrarea acestuia de curenţii de aer ce veneau dinspre valea aflată la sud.

[8] Astfel de ziduri, reprezentând garduri ce delimitează o proprietate, sunt încă des întâlnite în teritoriul Dobrogei şi astăzi.

În casetă, sub zona cu resturi menajere medieval-timpurii a fost identificat un bordei (Cpl. 2/2012) cu suprafaţa de 3,25 x 3,40 m (Pl. III/1, VI/1). Orientarea lui era NV-SE. Acesta s-a conturat la – 0,86-0,95 m şi avea podeaua la – 1,15 m. Podeaua era din lutuială galben-brun şi avea grosimea de 3 cm. În colţul de NV păstra un cuptor aproximativ circular (cu interiorul de 1,10 x 1,43 m), cu pereţii clădiţi din piatră şi cărămidă fragmentară legate cu pământ galben-brun (la momentul descoperirii, o parte a pereţilor era prăbuşită în interior); grosimea pereţilor varia între 0,20-0,30 m. Gura cuptorului era spre sud şi avea deschiderea de 0,28 m, iar vatra era din plăci de pavaj asemănătoare cu cele descoperite în cetate, în nivelul romano-bizantin (Pl. III/2). În interiorul bordeiului, nu departe de gura cuptorului, şi în exterior, la N-NE de peretele acestuia, se păstrează amprenta a două găuri de pari.

Umplutura bordeiului consta într-un pământ galben-uşor cenuşiu, compact, cu material puţin, amestecat, dar mai numeros cel medieval-timpuriu. Pe partea de est complexul a fost adâncit în pământul galben 0,12-0,25 m, iar pe vest era uşor adâncit într-un nivel brun-poros cu material romano-bizantin. Cantitatea redusă a materialului descoperit pe podea, modul fragmentar de prezentare a acestuia şi lipsa urmelor specifice de incendiere ne determină să considerăm că bordeiul a fost abandonat în mod intenţionat, obiectele întregi şi importante fiind luate de proprietari. După acest moment, respectiv după prăbuşirea pereţilor, probabil că zona a devenit loc de depozitare a gunoiului. Refolosirea plăcilor de pavaj din cetate şi prezenţa fragmentelor ceramice medieval-timpurii pe podea, sub pământul galben-uşor cenuşiu, ne determină să atribuim complexul, în acest stadiu al cercetărilor, perioadei medievale timpurii.

Inventarul bordeiului constă în material ceramic, un disc făcut dintr-o cărămidă, un împungător din os cu vârful rupt, o bucată spartă dintr-un frecător din piatră şi câteva oase (Pl. VI/2-14). Din prima categorie, se remarcă fragmentele arse oxidant fără profunzime, confecţionate la roata lentă dintr-o pastă comună. Ele provin de la oale fără toartă cu gâtul scurt, cilindric, sau evazat şi cu buza răsfrântă în afară, teşită oblic sau rotunjită şi îngroşată spre exterior. Acestea au fost ornamentate prin tehnica inciziei cu linii orizontale, peste care au fost aplicate, uneori, linii în val sau fascicule de linii oblice plasate la mică distanţă. Acestora li se alătură un fragment roz care provine de la corpul unui urcior ornamentat cu caneluri şi lustru, precum şi un fragment din partea inferioară a unui vas ars reducător, ce mai păstrează decor din linii verticale lustruite. Din umplutura cuptorului amintim un fragment ars reducător, confecţionat la roata lentă din pastă fină, ornamentat cu două linii incizate (una în val şi una orizontală), apoi lustruit mecanic pe orizontală.

Materiale ceramice medieval-timpurii au fost descoperite, sporadic, şi în cetate. Fragmentelor din rapoartele lui Vasile Pârvan[9], printre care şi o marcă de olar[10], le adăugăm alte câteva apărute în pământul depozitat în timpul săpăturilor de la începutul secolului al XX-lea, necesar a fi mutat pentru efectuarea unor cercetări în sectorul de NV[11]. Acestea provin de la oale fără toartă arse oxidant,

[9] PÂRVAN 1912, p. 570, pl. XXIII/fig.2, pl. XXV/fig.2/5; PÂRVAN 1913-1914, pl. XXVIII/1 .
[10] PÂRVAN 1912, p. 575.
[11] Fragmentele ne-au fost oferite de colegii noştri, Zaharia Covacef şi Constantin

confecţionate la roata lentă din lut comun şi caolinoid (Pl. XIII/1-4). Au buza uşor răsfrântă în afară, rotunjită şi îngroşată spre exterior, gâtul cilindric, scurt, sau evazat şi au fost ornamentate prin tehnica inciziei cu câmp de linii orizontale peste care, uneori, a fost trasată o bandă de linii în val. Cele două funduri descoperite aici nu prezintă marcă de olar.

După cum s-a observat, în cele câteva campanii de săpătură sistematică desfăşurate în punctul „Cartaş-cuptor Panaitescu", aflat la mică distanţă de cetatea Ulmetum, pentru perioada medievală timpurie au fost înregistrate două bordeie şi o zonă de depunere a resturilor menajere. Densitatea materialului descoperit ne determină, în acest stadiu al cercetărilor, să considerăm că în această perioadă aici a existat o aşezare, a cărei amplasare exactă nu o cunoaştem încă. Cum spre sud se află valea pârâului Pantelimon, este posibil ca primul bordei cercetat de noi să se fi plasat spre limita aşezării din această parte. Prezenţa „gropii" cu resturi menajere poate sugera şi ea o limită estică a zonei, dar cu rezervele cuvenite. Spaţiul necercetat aflat între secţiunile excavate în anul 2010 şi celelalte trei, umplut cu gunoi contemporan, poate ascunde o parte a aşezării. Spre nord nu avem niciun reper*, fiind posibil ca aşezarea să fi fost distrusă de construcţiile contemporane. Spre vest materialul ceramic specific apare sporadic în grădinile de la marginea satului.

Ceramica descoperită la Pantelimonu de Sus, în punctul „Cartaş-cuptor Panaitescu", se împarte în patru categorii principale.

Ceramica confecţionată din pastă comună, arsă oxidant. Această categorie este cea mai numeroasă în descoperiri, se prezintă majoritar fragmentară, în rare cazuri vasele putând fi reîntregite, parţial sau total. Acestea au fost modelate la roata lentă sau la cea rapidă, dar manevrată cu mai puţină îndemânare, din pastă în compoziţia căreia se găseşte, după caz: nisip fin cu rare cochilii pisate; nisip fin cu calcar alb sporadic; nisip fin cu mică de granulaţie fină sau medie; nisip de granulaţie medie şi numeroase microprundişuri roşii şi gri; nisip de granulaţie mare şi microprundişuri albe şi gri, ori roşii, de dimensiuni mai mici. În general, vasele au fost arse fără profunzime, prezentând un miez cenuşiu; există însă şi cazuri în care argila a fost de bună calitate.

Formele întâlnite pentru această categorie ceramică sunt oala fără toartă şi căldarea cu toarte interioare. Oala fără toartă poate prezenta, după caz: buză rotunjită, uşor răsfrântă în afară şi gât evazat; buză uşor răsfrântă în afară, rotunjită şi îngroşată spre exterior, descriind în secţiune un cerc sau oval; buză uşor răsfrântă în afară, teşită oblic, uneori cu o vagă şănţuire în partea teşită; buză răsfrântă în afară mai puternic şi teşită, aproape triunghiulară în secţiune, cu o muchie ascuţită în jos. Gâtul poate fi cilindric, înalt sau mai scund, sau evazat.

Elementele de decor sunt realizate în tehnica inciziei şi constau în: câmp de linii orizontale incizate mai fin sau mai adânc; câmp de linii orizontale peste care au fost trasate, în zona umărului, linii oblice plasate la distanţe relativ egale sau fascicule de linii oblice; câmp de linii orizontale peste care au fost trasate în zona umărului şi sub diametrul maxim fascicule de linii oblice; câmp de linii orizontale

Băjenaru, cărora le mulţumim.

* Cu excepţia, poate, a bordeiului din curtea familiei Cartaş, dar încă nu am verificat materialul descoperit aici.

suprapus de benzi de linii oblice; uneori în partea inferioară a vasului câmpul de linii este înlocuit cu benzi de linii care înfăşoară corpul vasului; câmp de linii orizontale suprapus, imediat sub gât, de o linie în val; bandă de linii în val, în zona umărului, secondată de câmp de linii orizontale; uneori benzile de linii în val din zona umărului se întretaie formând „ochiuri"; benzi de linii în val, ce coboară sub zona diametrului maxim, alternând cu zone mai late de linii oblice; bandă de linii în val, în zona umărului, peste care au fost trasate fascicule de linii oblice, elemente urmate de câmp de linii orizontale; benzi de linii în val cu creastă înaltă şi rotunjită, plasate succesiv până spre baza vasului; într-un singur caz partea inferioară a vasului a fost ornamentată cu o linie, uneori vălurită, ce înfăşoară corpul vasului. Rareori, banda în val apare şi pe interiorul buzei. Fundul oalelor fără toartă este drept, pe două exemplare existând marcă în relief.

Căldarea cu toarte interioare, plasate sub nivelul buzei, apare într-un singur exemplar într-un bordei (Cpl. 1/2010). Asupra prezentării acesteia nu mai revenim, ea fiind făcută detaliat odată cu descrierea inventarului bordeiului.

Ceramica modelată din pastă fină, arsă oxidant. Această categorie este rară în descoperiri, la nivelul câtorva fragmente de dimensiuni reduse. În funcţie de culoarea obţinută după ce au trecut prin procesul de ardere şi de unele elemente adăugate pastei, acestea sunt roşii, roz-portocalii, roz sau cărămizii-cafenii. Vasele acestei categorii au fost lucrate la roata lentă şi la cea rapidă, dintr-o pastă bine curăţată, în compoziţia căreia se poate observa nisipul fin şi, într-un singur caz, rare cochilii pisate. În general, prezintă o ardere completă, rareori având în spărtură o uşoară nuanţă cenuşie.

Câteva fragmente sunt definitorii pentru forma vasului, pentru altele aceasta este mai dificil de stabilit. În primul caz, menţionăm urciorul cu două toarte finalizate printr-o prelungire în relief, urciorul cu toartă cu două nervuri în relief (Pl. X/14-15) şi castronul cu corpul sferoidal, cu buza dreaptă în sus, rotunjită şi uşor îngroşată spre exterior.

Elementele de decor au fost realizate prin tehnica lustrului şi constau în: lustruire mecanică, verticală sau orizontală, şi linii dispuse în reţea.

Ceramica modelată din lut caolinoid, arsă oxidant. Această categorie are o frecvenţă bună în descoperiri, se prezintă majoritar fragmentară, în rare cazuri vasele putând fi reîntregite parţial. Acestea au fost modelate la roata lentă sau la cea rapidă, din pastă în compoziţia căreia se găseşte, după caz: nisip fin şi rare microprundişuri albe; nisip mediu; nisip mediu şi numeroase microprundişuri albe şi negre; nisip mediu şi microprundişuri albe şi roşii. Arderea lor a fost de bună calitate, în rare cazuri fiind fără profunzime.

Formele întâlnite pentru această categorie ceramică sunt: oala fără toartă, căldarea cu toarte interioare şi castronul. Oala fără toartă poate prezenta, după caz, buză răsfrântă în afară, rotunjită simplă sau îngroşată spre exterior. Rareori, în partea superioară au o şănţuire fină. Gâtul vaselor poate fi cilindric, înalt sau mai scund, sau evazat.

Elementele de decor sunt realizate în tehnica inciziei şi constau în: câmp de linii orizontale; câmp de linii orizontale peste care s-a trasat una sau două benzi de linii în val, începând din zona umărului; linii orizontale dispuse în benzi, cu spaţii nedecorate între ele. Pe buza unui vas se păstrează pete de vopsea roşie, iar

pe partea interioară a alteia a fost trasată o bandă de linii în val. Fundul acestor vase este drept şi nu prezintă marcă de olar.

Celelalte două forme, căldarea cu toarte interioare şi castronul cu buza uşor adusă spre interior, sunt reprezentate de un număr redus de fragmente, care au fost prezentate detaliat mai sus, la inventarul Gr. 1/2011.

Ceramica modelată din pastă fină, arsă reducător. Această categorie este frecventă în descoperiri, se prezintă majoritar fragmentară, uneori vasele putând fi reîntregite parţial. Acestea au fost modelate la roată înceată şi rapidă dintr-o pastă curată, cu rare granule de nisip de mărime medie sau microprundişuri. Vasele acestei categorii pot avea culoarea neagră, cenuşie, mai rar brun închis. În spărtură sunt cenuşii-brun, nuanţă prezentă uneori şi pe partea interioară, sau sub formă de pete pe suprafaţa exterioară.

Formele întâlnite pentru această categorie ceramică sunt oala fără toartă, oala cu toarte, vasul de provizii, urciorul şi găleata. Oala fără toartă prezintă buză uşor răsfrântă în afară, teşită oblic sau rotunjită, de regulă îngroşată spre exterior şi gât cilindric, scund sau mai înalt. Oalele cu toartă au buza răsfrântă în afară, rotunjită simplă sau îngroşată spre exterior, iar gâtul poate fi uşor evazat ori cilindric, înalt. Toartele acestora, mai late, ovale în secţiune şi relativ aplatizate, uneori cu nervuri în relief, pornesc de sub buză sau din zona gâtului şi se opresc pe umărul vasului.

Elementele de decor sunt realizate majoritar în tehnica lustrului, combinate rareori cu cele obţinute prin tehnica inciziei, şi constau în: linii lustruite verticale pornite de pe gât sau din zona umărului, care uneori se opresc într-o bandă de caneluri, alteori merg până la baza vasului; lustruire mecanică, orizontală, în zona gâtului, urmată de linii oblice sau dispuse în reţea; linii dispuse în reţea începând de pe umăr, gâtul fiind nedecorat; lustruire mecanică, orizontală pe buză, linii verticale pe gât, iar pe corp decor compus din linii verticale, linii oblice simple sau uneori întretăindu-se şi formând reţea, toate încheindu-se în câteva caneluri dispuse sub zona mediană a vasului; benzi de linii oblice care se întretaie parţial, lăsând impresia unui „X" cu haste late; linii paralele lustruite, având capetele întoarse; lustruire mecanică până la baza vasului; lustruire mecanică combinată cu câteva linii incizate orizontal sau în val. Toartele oalelor prezintă şi ele lustruire mecanică sau linii verticale dese. Fundul acestor vase este drept şi nu prezintă marcă de olar.

Vasele de provizii pot avea gâtul cilindric, înalt sau mai scund, şi buza uşor răsfrântă, rotunjită şi îngroşată spre exterior, ca un colac. Elementele de decor prezente pe suprafaţa lor exterioară sunt asemănătoare cu cele prezentate la oale.

Urciorul poate avea gura trilobată şi prezintă toarte înalte comparativ cu cele ale oalelor, ovale în secţiune, mai puţin late, cu două sau trei nervuri în relief, lustruite.

Găleata este reprezentată de un singur fragment care a fost prezentat în detaliu mai sus, la inventarul Gr. 1/2011.

O datare exactă a aşezării nu vom face, cercetarea aflându-se încă în desfăşurare. Vom propune însă, pe baza elementelor existente în acest stadiu, o datare provizorie, pentru care ne vom folosi de materialul ceramic, în lipsa unuia monetar sau a altor elemente cu o datare mai restrânsă.

Cele mai apropiate analogii ale materialului ceramic descoperit la Pantelimonu de Sus le găsim în nivelul II al aşezării de la Capidava (prima jumătate a secolului al X-lea p.Chr, probabil şi în perioada anterioară acestuia)[12] şi în necropola de la Istria „Capul Viilor" (secolele VIII – IX p.Chr.)[13]. În primul caz, observăm că elementele gamei decorative, realizate prin tehnica inciziei, prezente pe vasele arse oxidant sunt aproape identice, cu observaţia că, spre deosebire de Capidava, la Pantelimonu de Sus încă nu apar impresiunile din zona umărului. Unele concordanţe există şi la ceramica cenuşie decorată prin tehnica lustrului, redusă procentual ca descoperiri în aşezarea de pe malul Dunării[14]. La Istria, dincolo de asemănările ceramicii modelată din pastă comună, cea mai elocventă analogie constă în prezenţa în ambele situri a două forme ceramice mai rare în descoperiri, găleata şi urciorul cu gura trilobată[15], confecţionate din pastă fină şi arse reducător.

Pe teritoriul României, asemănări pentru categoriile ceramice reprezentate în descoperirile de la Pantelimonu de Sus, sau doar unele tipuri de vase, găsim şi în aşezările de la Hârşova[16], Dinogetia (cu precădere în complexele datate anterior domniei lui Ioan Tzimiskes)[17] şi Bucov (secolele VIII-X p.Chr.)[18], în descoperirea fortuită de la Poarta Albă (probabil parte dintr-o necropolă din secolul al IX-lea p.Chr.)[19] şi în necropolele de la Castelu (sfârşitul secolului al IX-lea – prima jumătate a secolului al X-lea p.Chr.)[20], Izvoru (secolul al VIII-lea p.Chr.)[21], Sultana (secolul al VIII-lea – primele două decenii ale veacului al IX-lea p.Chr.)[22], Platoneşti (secolele VIII – X p.Chr.)[23] etc. Alte analogii aflăm în aşezările de la Bogatoe (sfârşitul secolului al VIII-lea – mijlocul secolului al IX-lea p.Chr.)[24], Brestak (a doua jumătate a secolului al IX-lea – prima parte a secolului al X-lea p.Chr.)[25], precum şi în necropolele de la Topola (secolele VIII-IX p.Chr.)[26], Razdelna (secolele VIII-IX p.Chr.)[27], Černa (secolul al VIII-lea – primele decenii ale veacului al X-lea p.Chr.)[28], Varna (veacurile IX-X p.Chr.)[29], Blaskovo (sfârşitul

[12] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 226.

[13] ZIRRA 1963, p. 355–412.

[14] FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958, p. 171-173. Procentual, ceramica cenuşie are o prezenţă redusă la Capidava. din totalul materialului ceramic descoperit aici.

[15] ZIRRA 1963, p. 388, Рис. 24/7, p. 389, Рис. 25.

[16] Material inedit din aşezarea nefortificată cercetată în anii 2013-2014.

[17] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 147-152, fig. 85/5 la p. 146, fig. 90/2 la p. 152, 200-201.

[18] COMŞA 1978, p. 60-106.

[19] COMŞA 1961, p. 109-111.

[20] COMŞA, RĂDULESCU, HARŢUCHI 1962, p. 655, fig. 5; RĂDULESCU & HARŢUCHI 1967, p. 15-16, 100, pl. V/M11b.

[21] FIEDLER 1992, Taf. 36/1,15, 18.

[22] MITREA 1962, p. 668-670, fig. 2-5; MITREA 1988, p. 91-139.

[23] MATEI 2001, pl. 46-47.

[24] KOZLOV 1997-1999, p. 98-126.

[25] DIMITROV 1969, p. 113-136.

[26] ANGELOVA, DONČEVA-PETKOVA, DASKALOV 1997, p. 145, p. 151, Табл. 3/1-3; IOTOV & PAVLOVA 2004, p. 38, fig. 16/2, p. 40, fig. 16/7, p. 41, fig. 16/14, p. 89.

[27] DIMITROV 1978, Табл. V-XIV; IOTOV & PAVLOVA 2004, p. 37, fig. 14/3, p. 89.

[28] VASILČIN 1989, p. 203, обр. 2, p. 207.

[29] IOTOV & PAVLOVA 2004, p. 51, fig. 27/4, p. 91.

secolului al IX-lea –secolul al X-lea p.Chr.)[30] etc.

Dincolo de caracteristicile generale, există însă forme de vase cu o perioadă restrânsă a utilizării, ce se constituie în buni indicatori pentru stabilirea unui punct de început sau unui *terminus* atunci când, prin lipsa unor piese monetare[31] sau alte obiecte, întâlnim dificultăţi în stabilirea încadrării cronologice. Unele, derivând din forme mai rezistente de lemn (găleţile) sau cupru (căldările), par a fi respinse repede de piaţă atunci când sunt confecţionate din lut sau li se găseşte o nouă formă, probabil mai propice întrebuinţării. Altele sunt mai rare tocmai pentru că forma de lut era folosită concomitent cu cea din lemn (castronul).

În aşezarea de la Pantelimonu de Sus un astfel de indicator îl reprezintă fragmentul de găleată descoperit în zona „gropii" cu resturi menajere din S3[32], pe baza lui putându-se preciza o limită cronologică inferioară. Acest tip de vas este specific secolelor VIII-IX p.Chr., o frecvenţă mai bună înregistrând în a doua jumătate a secolului al VIII-lea şi începutul celui următor[33], şi apare în descoperiri cu sau fără ornamentul în relief de la baza găurilor prin care trecea toarta. Pe baza datelor pe care le deţinem în acest stadiu al cercetărilor, este dificil de stabilit o întâietate în apariţia celor două variante, însă din tabelul cronologic întocmit de U. Fiedler reiese că varianta cu imitaţia ornamentului de metal redată în relief poate fi mai timpurie[34]. În aşezarea de la Bucov-Tioca o găleată asemănătoare cu exemplarul nostru a apărut în bordeiul nr. 19, datat în secolul al VIII-lea p.Chr.[35] La Bogatoe au apărut, în complexe a căror datare se încadrează între sfârşitul secolului al VIII-lea şi până spre mijlocul secolului al IX-lea p.Chr., nu mai puţin de cinci exemplare, dintre care trei cu decorul respectiv redat în relief[36]. Vasul de la Istria „Capul Viilor", apărut în M 265, se încadrează şi el în secolele VIII – IX p.Chr[37].

Caracteristicile materialului ceramic[38], susţinute şi de descoperiri similare, dar şi de existenţa unor elemente (precum fragmentul de găleată; buza trilobată de la urciorul cenuşiu; baza de toartă de la urciorul roz-portocaliu, care se termină printr-o prelungire în relief[39]; buza de la castronul cu corpul sferoidal, cărămiziu-cafeniu[40]; fragmentele de la căldările cu toarte

[30] DIMITROV 1967, p. 127-147.

[31] Pentru această perioadă, în unele zone, chiar lipsa pieselor monetare poate reprezenta un indicator.

[32] În jumătatea inferioară a acesteia.

[33] DONČEVA-PETKOVA 1990, p. 84, Abb. 2 (secolul al VIII-lea p.Chr.); FIEDLER 1992, Beilage 1 (sfârşitul secolului al VIII-lea – începutul veacului al IX-lea p.Chr.); HRISTOVA 2011, p. 78-79, 198, Табло XIV (secolul al VIII-lea p.Chr.).

[34] FIEDLER 1992, Beilage 1.

[35] COMŞA 1978, p. 90, fig. 81/7, p. 143.

[36] KOZLOV 1997-1999, p. 124, Рис. 16/1,3,5.

[37] ZIRRA 1963, p. 355–412. ZIRRA 1996, p. 268.

[38] COMŞA 1963a, p. 107-122; COMŞA 1963b, p. 413-418, 427-431, pl. I-III; DONČEVA-PETKOVA 1990, p. 77-99.

[39] A fost descoperit în aceeaşi groapă, dar în partea ei superioară. Un fragment similar a apărut la Bucov-Tioca, în bordeiul 8, datat în secolul al IX-lea p.Chr., COMŞA 1978, p. 93, fig. 85/3.

[40] COMŞA 1978, p. 93, fig. 84/12, fragmentul similar provine din bordeiul 1 (secolul al IX-lea p.Chr.) de la Bucov-Rotari; IOTOV & PAVLOVA 2004, p. 37, fig. 14/3 (secolele VIII-

interioare[41]) sau lipsa altora (ca ceramica cu smalţ verde-oliv; impresiunile făcute cu rotiţa dinţată, amforele şi piesele monetare) ne determină a propune, ca datare provizorie, sub rezerva cercetărilor viitoare, sfârşitul secolului al VIII-lea p.Chr ca limită inferioară, respectiv, posibil, prima parte a veacului al X-lea p.Chr, ca limită superioară de existenţă pentru aşezarea de la Pantelimonu de Sus.

BIBLIOGRAFIE

ANGELOVA, DONČEVA-PETKOVA, DASKALOV 1997 – С. Ангелова, *Л.* Дончева-Петкова, М. Даскалов, *Двуобредният ранносредновековен некропол край село Топола, Каварненска община*, Проблеми на прабългарската история и култура 3 (1997), Шумен, p. 141-154.

COMŞA 1961 – E. Comşa, *Două ulcioare din epoca feudală timpurie descoperite la Poarta Albă*, SCIV 12 (1961), 1, p. 109-112.

COMŞA 1963a – M. Comşa, *Cu privire la evoluţia culturii balcano-dunărene în sec. IX-XI (Studiu preliminar)*, SCIV 14 (1963), 1, p. 107-122.

COMŞA 1963b – M. Comşa, *La civilisation balkano-danubienne (IXe-XIe siècles) sur le territoire de la R. P. Roumaine (origine, évolution et appartenance ethnique). Étude préliminaire*, Dacia N.S. 7 (1963), p. 413-436.

COMŞA 1978 – M. Comşa, *Cultura materială veche românească (Aşezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploieşti)*, Bucureşti, 1978.

COMŞA, RĂDULESCU, HARŢUCHI 1962 – M. Comşa, A. Rădulescu, N. Harţuchi, *Necropola de incinerație de la Castelu*, Materiale 8 (1962), p. 649-660.

DIACONU 1956 – P. Diaconu, *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X-XIII)*, SCIV 7 (1956), 3-4, p. 421-439.

DIMITROV 1967 – *Д.* Ил. Димитров, *Ранносредновековен некропол лри с. Блъсково, Варненски окръг*, Isvestija-Varna 3 (18) (1967), p. 127-147.

DIMITROV 1969 – *Д.* Ил. Димитров, *Раннобългарско селище при с. Брестак, Варненско, Isvestija-Varna*, 5 (20) (1969), p. 113-136.

DIMITROV 1978 – *Д.* Димитров, *Некрополът при гара Разделна*, Izvestija-Varna, 14 (29) (1978), p. 120-152.

DONČEVA-PETKOVA 1990 – Lj. Dončeva-Petkova, *Die Protobulgarische Keramik in Bulgarien*, în *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*, Varia Archaeologica Hungarica 3 (1990), p. 77-99.

FIEDLER 1992 – U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Teil. 1-2, Bonn.

FLORESCU, FLORESCU, DIACONU 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, Bucureşti, 1958.

HRISTOVA 2011 – М. Грозданова Христова, *Керамиката от биритуалните некрополи (VII-IX в.)*, София (*Дисертация*).

IOTOV & PAVLOVA 2004 – В. Йотов & В. Павлова, *Българите и техните съседи*

IX-lea p.Chr.) de la Bucov-Rotari; IOTOV & PAVLOVA 2004, p. 37, fig. 14/3 (secolele VIII-IX).

[41] DIACONU 1956, p. 430 (unde se menţionează că acest tip de vas apare în siturile din Dobrogea în a doua jumătate a secolului al X-lea p.Chr. şi în cel următor); COMŞA 1963, pl. I (sfârşitul secolului al IX p.Chr. şi în cel următor); VĂJAROVA 1986, p. 80, 83, обр. 62/7, p. 99-100, обр. 88/4 (unde vase asemănătoare au apărut în locuinţe datate în veacurile IX-X p.Chr.); DONČEVA-PETKOVA 1990, p. 80, Abb. 1 (a doua jumătate a secolului al VIII-IX p.Chr.).

през V-X век. Каталог на изложба, Varna, 2004.

KOZLOV 1997-1999 – V. I. Kozlov, *Богатое I – поселение Первого болгарского царства на левобережье Дуная*, Добруджа 14-16 (1997-1999), p. 98-130.

KREBS 1998 – S. A. Krebs, *Intensive survey in the vicinity of late roman Ulmetum*, SCIVA 49 (1998), 1, p. 97-125.

MATEI 2001 – Gh. Matei, *Regiunile estice ale Câmpiei Munteniei în secolele VIII-X d.Hr.*, Iaşi, (teza de doctorat).

MITREA 1962 – B. Mitrea, *Şantierul Sultana (r. Oltenița)*, Materiale 8 (1962), p. 667-674.

MITREA 1988 – B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, Dacia N.S. 32 (1988), 1-2, p. 91-139.

PANAITESCU 1981 – A. Panaitescu, *Cuptor de ars materiale de construcţii descoperit la Ulmetum*, Pontica 14 (1981), p. 303-308.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2010 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Noi informaţii privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei*, Pontica 43 (2010), p. 283-301.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2013 – C. Paraschiv-Talmaţchi, *Considerations Regarding the Early-Medieval Habitation (9th-10th Century) from Pantelimonu de Sus, Constanţa County (Campaigns 2010-2012)*, Преслав 7 (2013), p. 96-111.

PÂRVAN 1912 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*. Şedinţa dela 3 Fevruarie 1912, AARMSI 34 (1912), p. 497-607.

PÂRVAN 1913-1914 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum. Descoperirile campaniei a doua şi a treia de săpături din anii 1912 şi 1913*. Şedinţa dela 18 Octombrie 1913, AARMSI 36 (1913-1914), p. 245-328.

RĂDULESCU & HARŢUCHI 1967 – A. Rădulescu & N. Harţuchi, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu*, Constanţa, 1967.

ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967 – Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia. I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti.

TALMAȚCHI 2012 – C. Talmaţchi, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum]. Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu", CCA, Campania 2011*, Bucureşti, 2012, p. 97.

TALMAȚCHI & TALMAȚCHI 2011 – G. Talmaţchi & C. Talmaţchi, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum]. Sector „Cartaş-cuptor Panaitescu" (extra muros), CCA, Campania 2010*, Sibiu, 2011, p. 93.

VASILČIN 1989 – И. Василчин, *Двуобряден езически раннобългарски некропол при с. Черна, Толбухинскии окръг*, in: *Проблеми на Прабългарската История и Култура*, София, 1989, p. 198-213.

VĂJAROVA 1986 – J. Văjarova, *Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI – XI в.*, Sofia, 1986.

ZIRRA 1963 – V. Zirra, *Двуобрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор-Истрия*, Dacia N.S. 7 (1963), p. 355–412.

ZIRRA 1996 – V. Zirra, *Istria*, in *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, II (D-L) (coord. C. Preda), Bucureşti, 1996, p. 267-268.

ILLUSTRATIONS

Pl. I – 1 The administrative location of Pantelimonu de Sus (Constanţa county); 2 the location on the field of point „Cartaş-cuptor Panaitescu" relative to Ulmetum fortress; 3 detail of the area were Early Medieval material was found.

Pl. II – 1 The field location of sections S1 and S2; 2 Image from the research of section S3.

Pl. III – 1 Complex 2/2012; 2 The oven of complex 2/2012.

Pl. IV – Stratigraphic profile of S3 section (the west profile). Legend: 1 – vegetal soil; 2 – brown-peas layer, porous, with mixed material that has slipped downhill in time; 3 – ashes layer, dusty, with abundant early medieval material; 4 – pieces of clay; 5 – the compact gray-brown layer, mostly with roman-byzantine; 6 – material clogging yellow; 7 – yellow-brown layer, with sporadic roman material and a few Gaetic fragments; 8 – brown level, porous, slightly loose, with burned wood pigment and mostly roman-byzantine material; 9 – compact brown, with yellow lenses; 10 – sterile soil; 11 – rock; 12 – brick.

Pl. V – Complex 1/2010: 1- Plan and stratigraphic profile; 2-5 objects discovered on the floor of the complex. Legend: 1 – vegetal soil; 2 – brown-peas layer, porous, with mixed material that has slipped downhill in time; 3 – brown-black layer, slightly like ash, with abundant early medieval material; 4 – Cpl. 1/2010; 5 – oven; 6 – rock; 7 – sterile soil.

Pl. VI – Complex 2/2012: 1 - Plan and stratigraphic profile; 2-14 – ceramic fragments and objects discovered on the floor of the complex. Legend: 1 – vegetal soil; 2 – brown-peas layer, porous, with mixed material that slipped downhill in time; 3 – ashes layer, dusty, with abundant early medieval material; 4 – Cpl. 1/2012; 5 – Cpl. 2/2012; 6 – pole hole; 7 – pavement slabs from the oven base; 8 – rock; 9 – brick; 10 – sterile soil.

Pl. VII – Oxidant burned pottery found in point „Cartaş-cuptor Panaitescu": 1-7 made from common paste; 8-10 made from kaolin.

Pl. VIII – Pottery made fine paste discovered at "Cartaș-cuptor Panaitescu": 1-4 – reductant burned; 5 – oxidant burned.

Pl. IX – Oxidant burned pottery found in point „Cartaş-cuptor Panaitescu".

Pl. X – Oxidant burned pottery found in point „Cartaş-cuptor Panaitescu": 1-12 made from common paste; 13-18 made from fine paste.

Pl. XI – Pottery made from kaolin found in point „Cartaş-cuptor Panaitescu".

Pl. XII – Reductant burned pottery found in point „Cartaş-cuptor Panaitescu".

Pl. XIII – 1-4 Pottery discovered in the fortress; 5-16 objects discovered in point "Cartaş-cuptor Panaitescu".

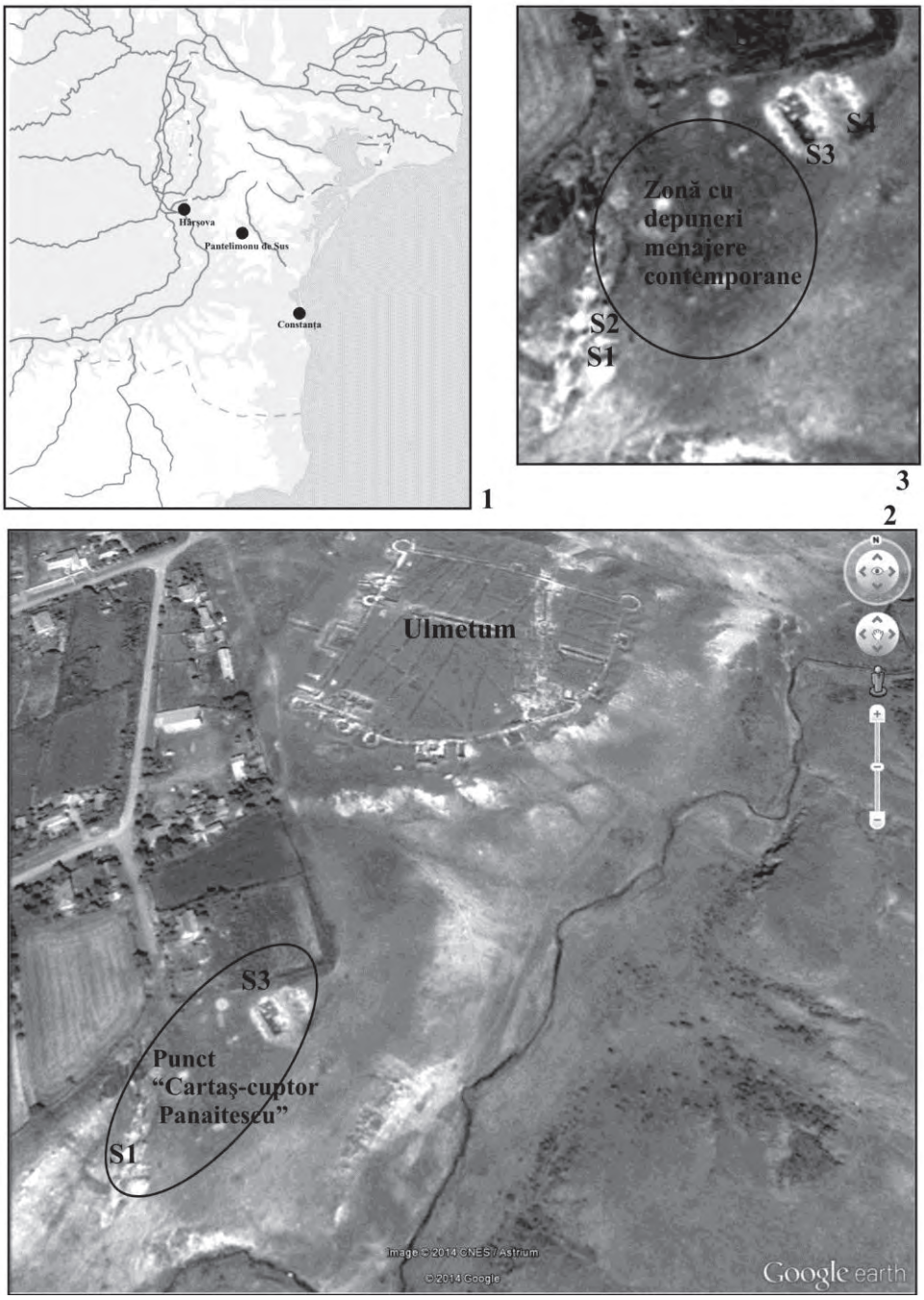

Pl. I – 1: Poziționarea administrativă a localității Pantelimonu de Sus (jud. Constanța); 2: Localizarea în teren a punctului „Cartaş – cuptor Panaitescu" raportat la cetatea Ulmetum; 3: Detaliu al zonei cu descoperiri din perioada medievală timpurie.

1

2

Pl. II – 1: Amplasarea în teren a secţiunilor S1 şi S2; 2: Imagine din timpul cercetării secţiunii S3.

1

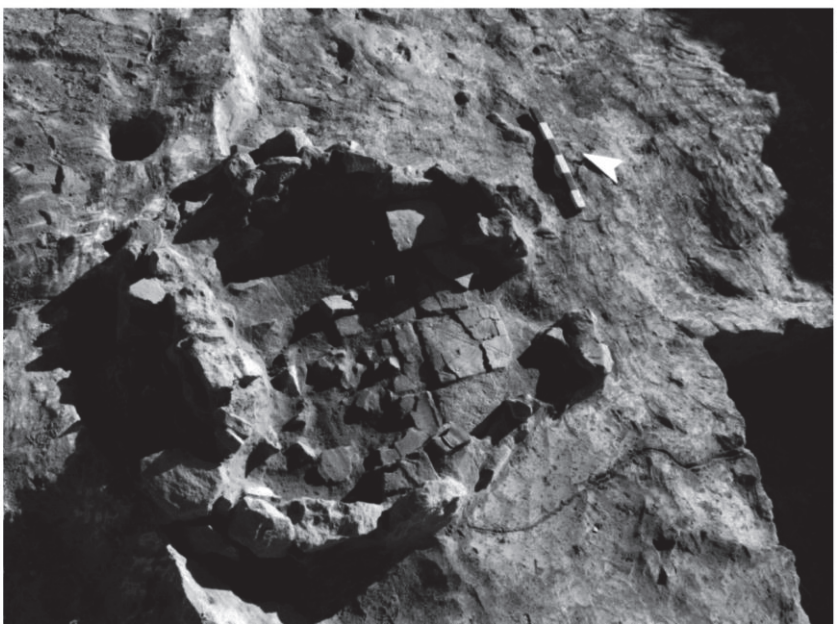

2

Pl. III – 1: Complexul 2/2012; 2 – Cuptorul Complexului 2/2012.

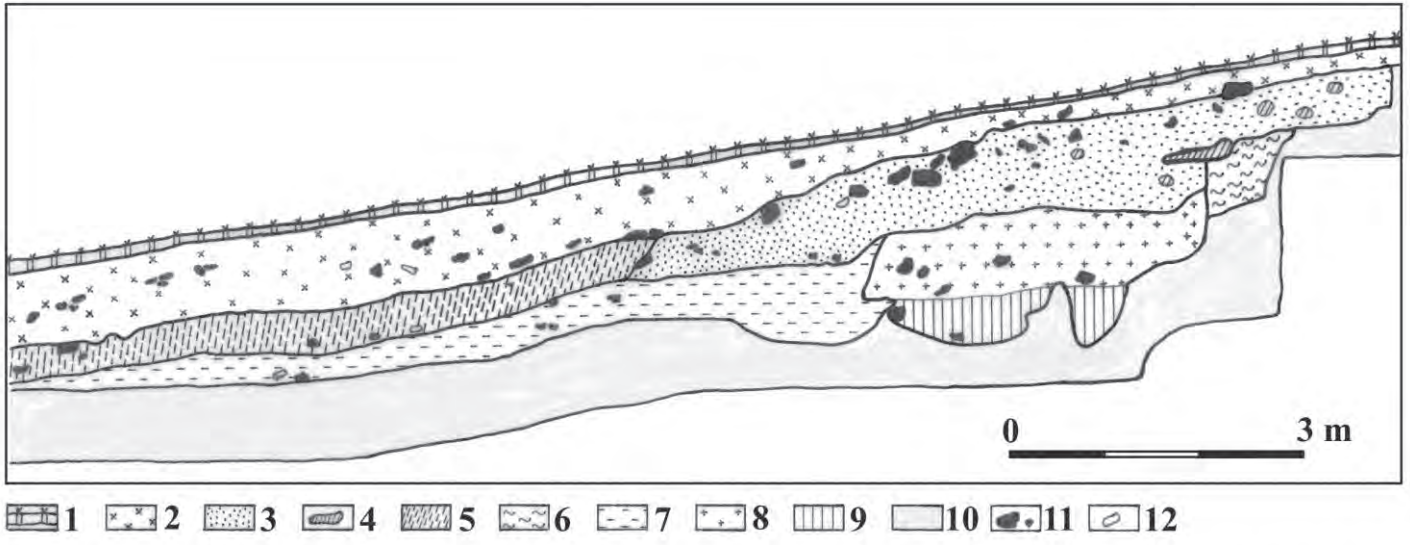

LEGENDA: 1 - sol vegetal; 2 - nivel brun-măzăros, poros, cu material amestecat alunecat la vale în timp; 3 - nivel cu multă cenușă, prăfos, cu material medieval-timpuriu abundent; 4 - bucăți de lutuială; 5 - nivel brun-cenușiu compact, cu material romano-bizantin majoritar; 6 - galben murdar de colmatare; 7 - nivel galben-brun, cu material sporadic roman şi câteva fragmente getice; 8 - nivel brun, poros, puțin afânat, cu pigment de lemn ars şi material romano-bizantin majoritar; 9 - brun compact, cu lentile de galben; 10 - sol steril; 11 - piatră; 12 - cărămidă.

Pl. IV – Profil stratigrafic al secţiunii S3 (partea de V).

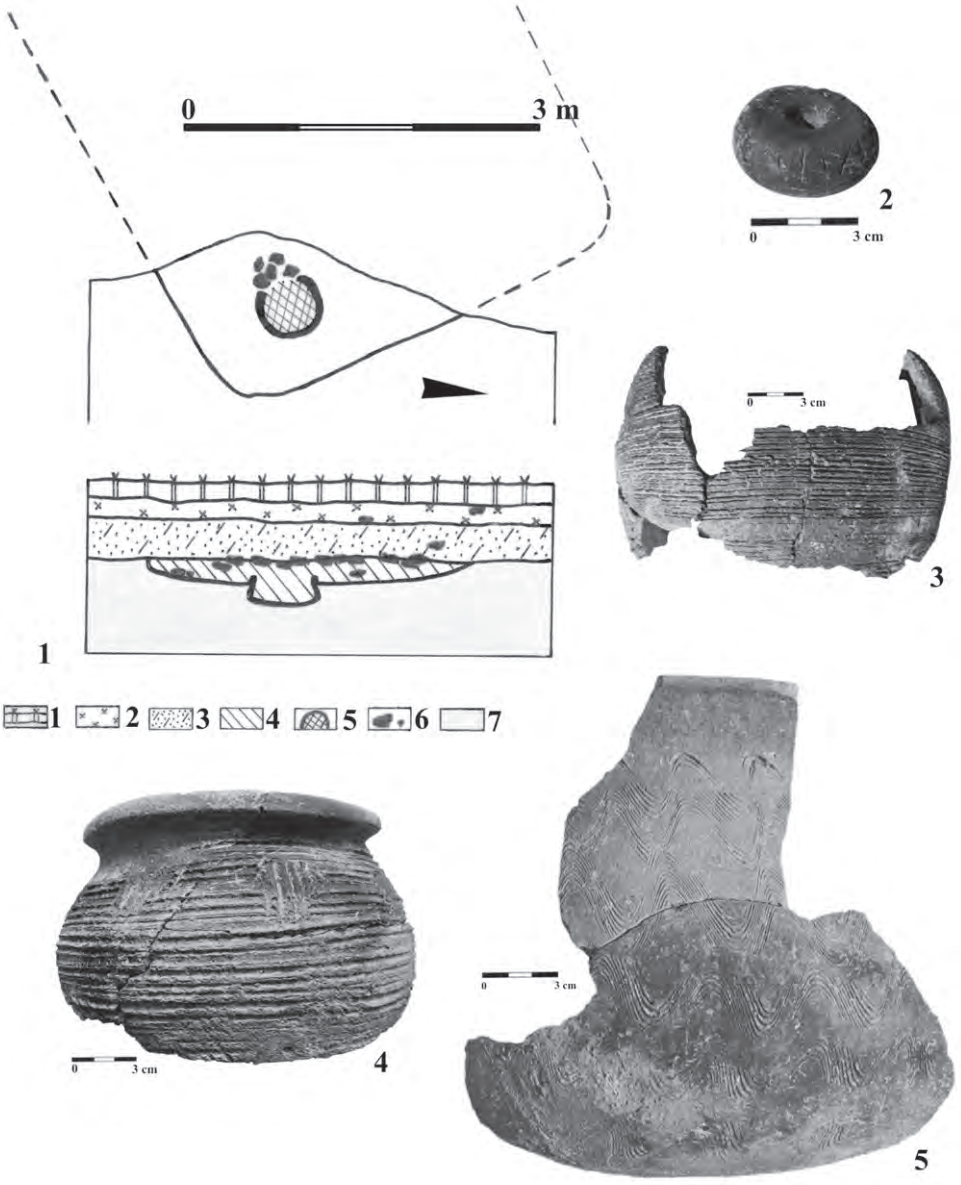

LEGENDA:
1 - sol vegetal; 2 - nivel brun-măzăros, poros, cu material amestecat alunecat la vale în timp; 3 - nivel brun-negricios, uşor cenuşos, cu material medieval-timpuriu abundent; 4 - Cpl. 1/2010; 5 - cuptor; 6 - piatră; 7 - sol steril.

Pl. V – Complexul 1/2010: 1 – plan şi profil stratigrafic; 2-5: - obiecte descoperite pe podeaua complexului.

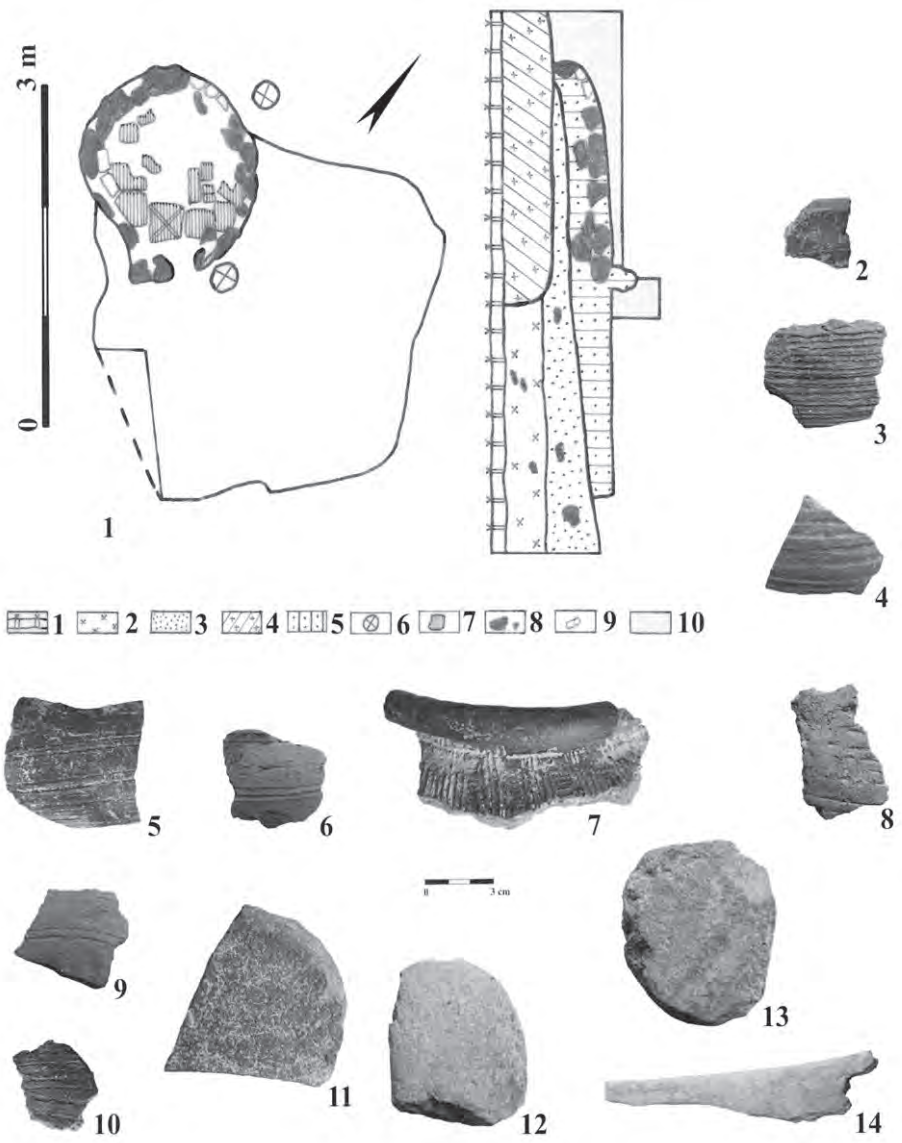

LEGENDA:
1 - sol vegetal; 2 - nivel brun-măzăros, poros, cu material amestecat alunecat la vale în timp; 3 - nivel cu multă cenuşă, prăfos, cu material medieval-timpuriu abundent; 4 - Cpl. 1/2012; 5 - Cpl. 2/1012; 6 - groapă de par; 7 - pavaj din vatra cuptorului; 8 - piatră; 9 - cărămidă; 10 - sol steril.

Pl. VI – Complexul 2/2012 – 1: plan şi profil stratigrafic; 2 – 14: fragmente ceramice şi obiecte descoperite pe podeaua complexului.

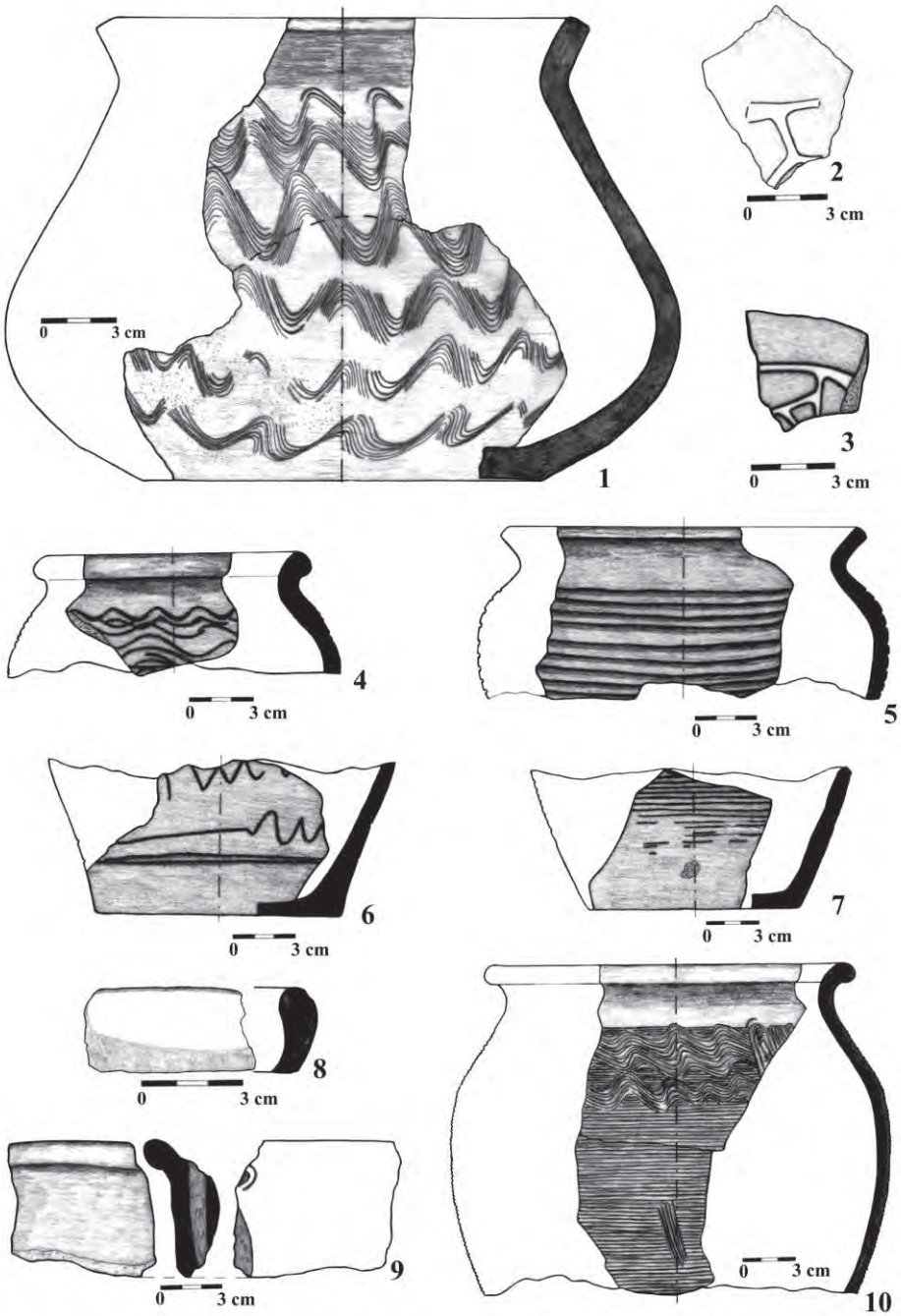

Pl. VII – Ceramică arsă oxidant descoperită în punctul „Cartaş – cuptor Panaitescu": 1-7 modelată din pastă comună; 8-10 modelată din caolin.

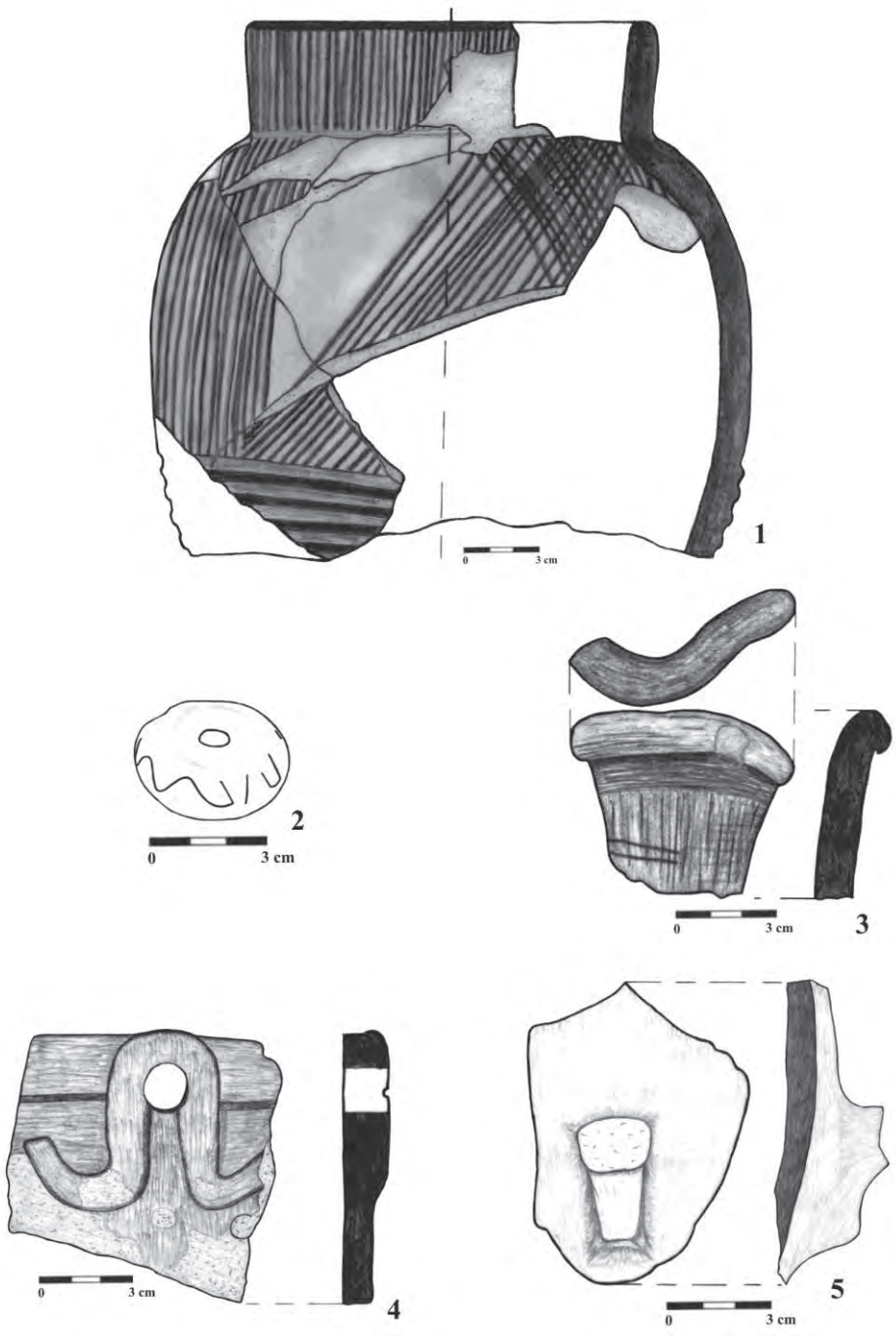

Pl. VIII – Ceramică modelată din pastă fină descoperită în punctul „Cartaş – cuptor Panaitescu": 1-4 – arsă reducător; 5 – arsă oxidant.

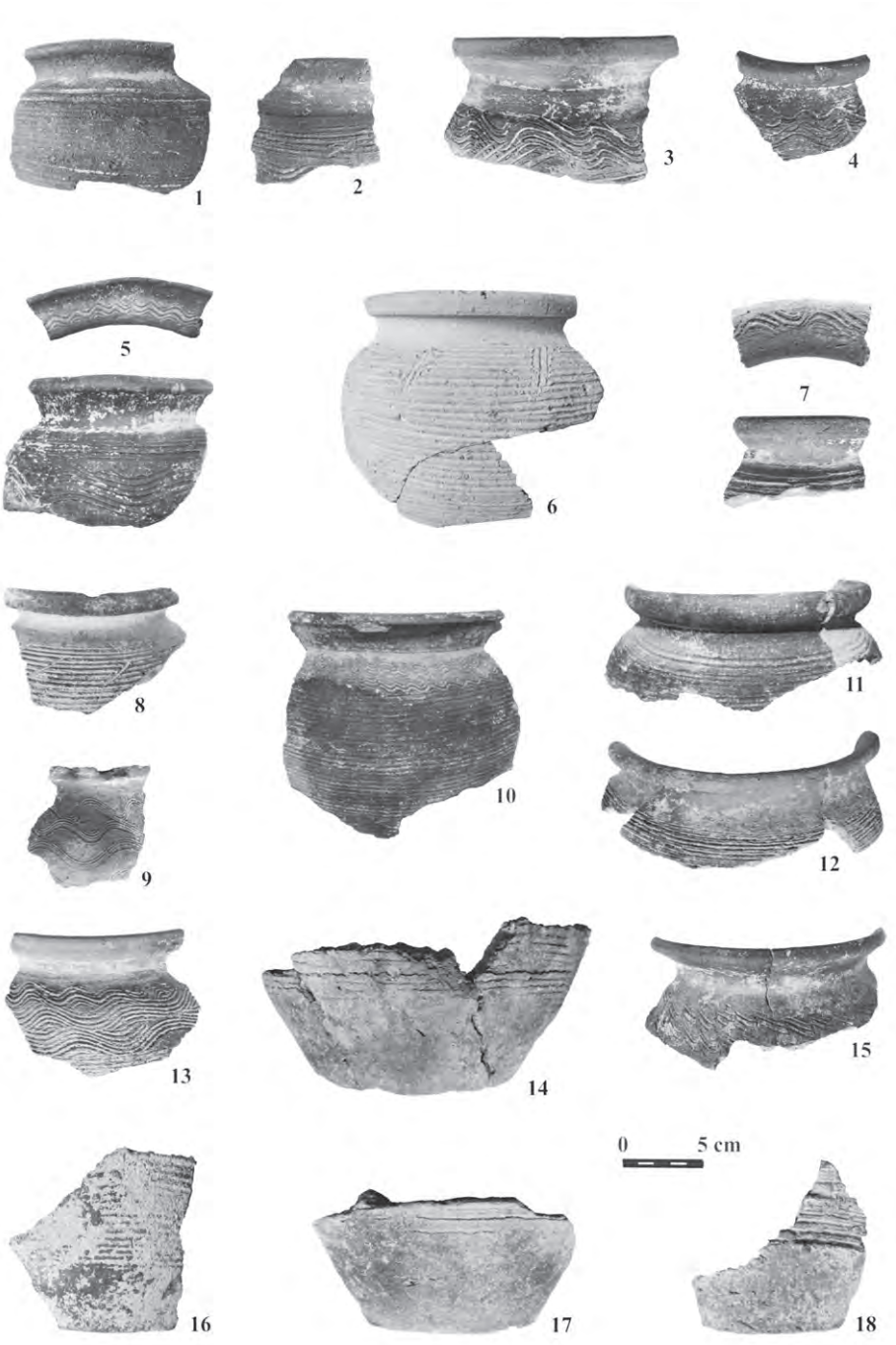

Pl. IX – Ceramică arsă oxidant descoperită în punctul „Cartaş – cuptor Panaitescu".

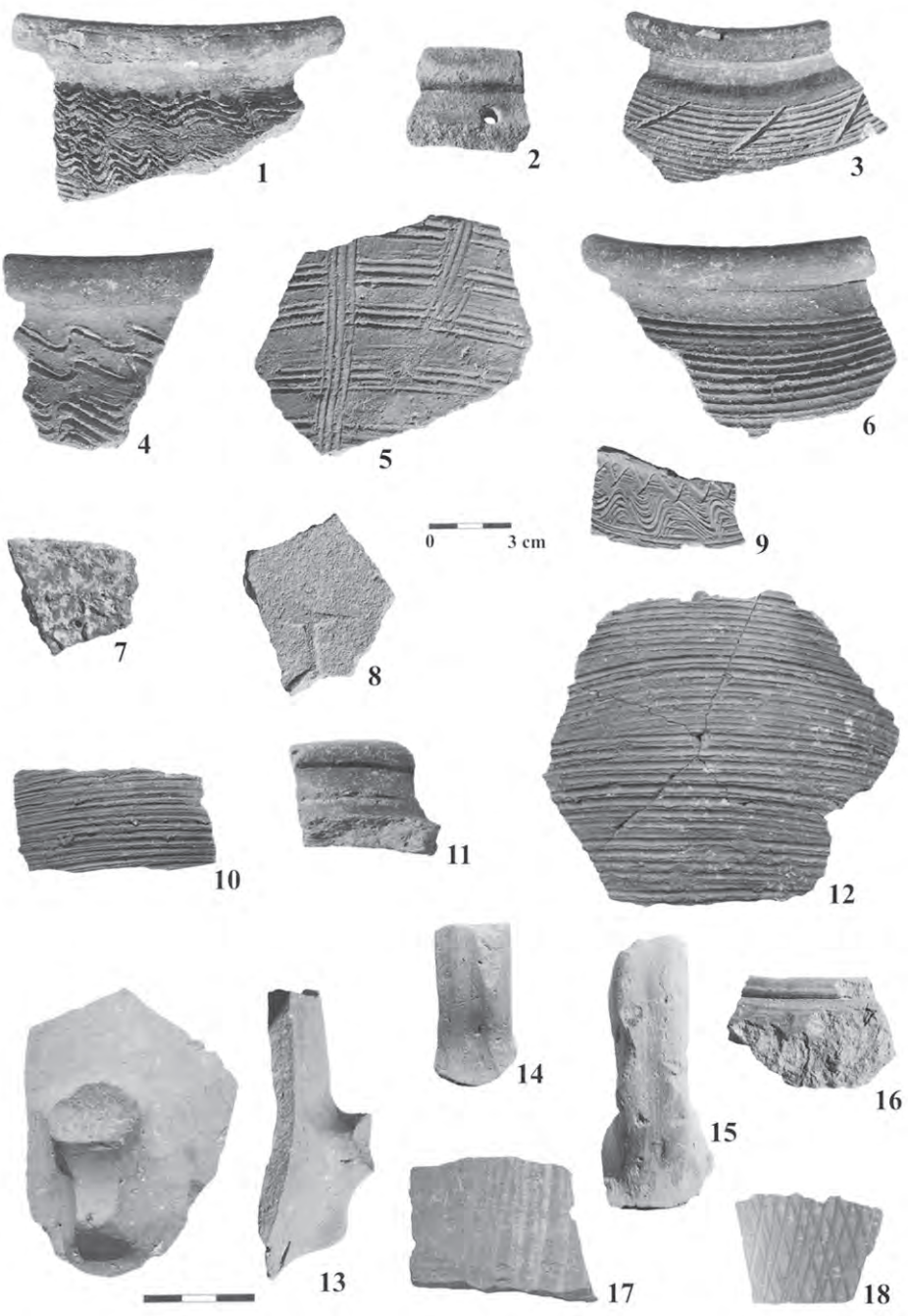

Pl. X – Ceramică arsă oxidant descoperită în punctul „Cartaş – cuptor Panaitescu": 1-12 modelată din pastă comună; 13-18 modelată din pastă fină.

Pl. XI – Ceramică modelată din caolin descoperită în punctul „Cartaş – cuptor Panaitescu".

Pl. XII – Ceramică arsă reducător desoperită în punctul „Cartaş – cuptor Panaitescu”.

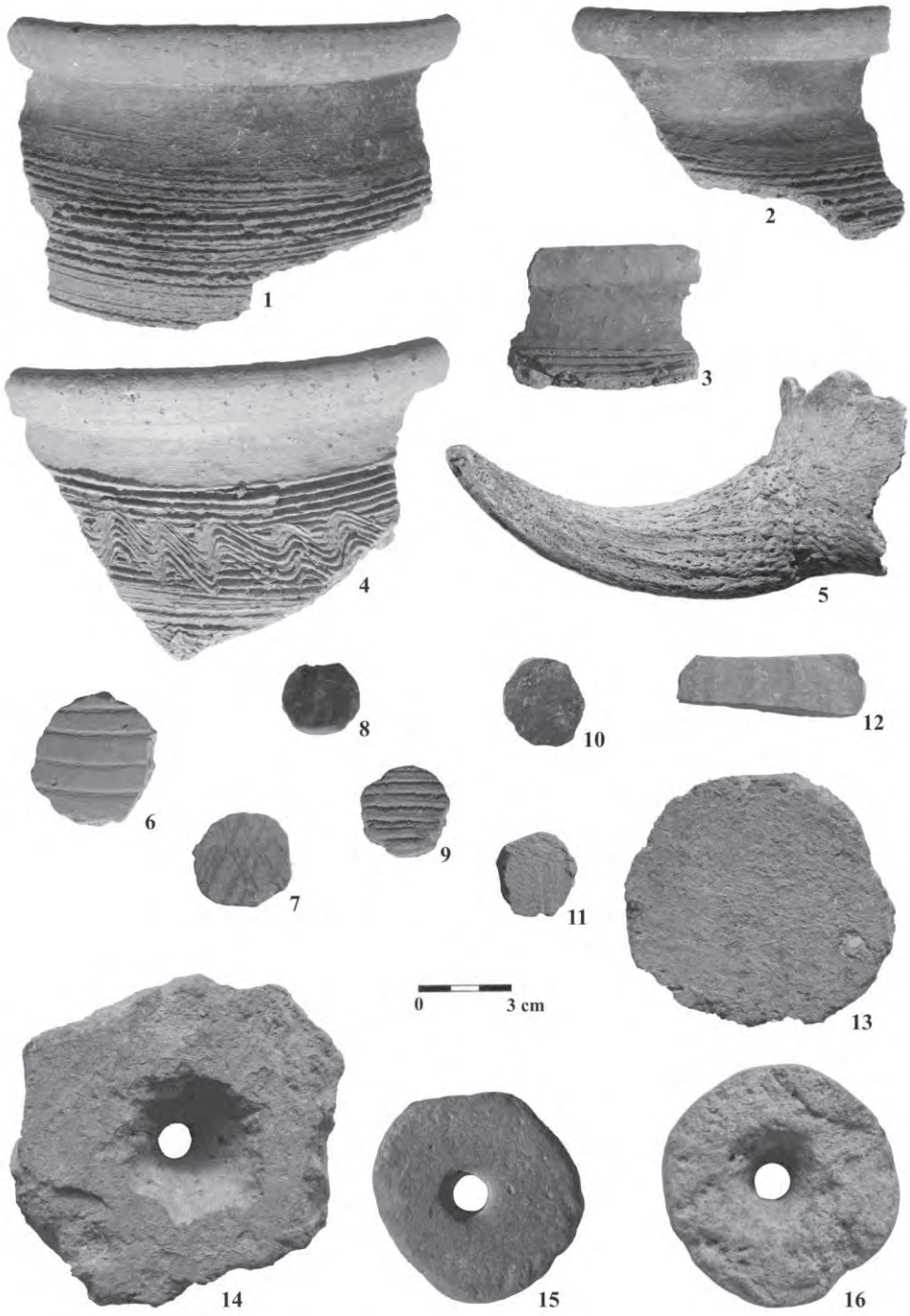

Pl. XIII – 1-4 Ceramică descoperită în cetate; 5-16 obiecte descoperite în punctul „Cartaş – cuptor Panaitescu".

INCINTA CETĂȚII MEDIEVALE DE LA HÂRȘOVA. DESCOPERIRI NOI

Constantin NICOLAE*

Keywords: *Hârșova, Middle Ages, Ottoman period, precinct wall, Russo–Turkish wars*

Cuvinte cheie: *Hârşova, evul mediu, epoca otomană, zid de incintă, războaiele ruso-turce.*

Abstract: *A preventive research in 2013 allowed the identification of elements of medieval fortification (Fig. 1)*

1. Northeast tower *(corner bastion). (Fig. 1,1). It was identified at the crossroads of east and north precincts, in the Eastern curvature of Carsium street. The rest of the wall was discovered under the asphalt; it is 3,70m thick, made of limestone and sand-lime mortar. The exterior paramentum is made of large stone blocks, carved on all sides. Estimated bastion diameter is about 35m (Fig. 2).*

2. Gate from the north precinct of the city *(Fig. 1,2). It was discovered at the crossroads of Vadului and Carsium. There are still preserved: the walls of the watchtower and characteristic elements entering the gate: a slab on the left wall (1,00 x 0,55 x 0,56 m) and the central pole fast in the ground, with quadrilateral slot where the gates used to junction in order to be secured (Fig. 2-5). Opening of the gate was 4,40m width. Current data, in conjunction with older observations indicate the existence in this point of the gate tower, estimated size of 4 x7 m.*

3. Precincts of the west side *(Fig. 1, 3, 4). At the crossroads of Independenței and Venus were identified three precinct walls built, most likely, in different times.*

Precinct III, the last in terms of chronology and the most extensive, is preserved at 0,89 m height and 1,50m width. On the property located north (Gogoaşă family), there are still preserved the remains of a wall of over 8m high (Fig. 11).

Precinct II is located about 0,60m behind the previous. In section is poorly preserved. On Venus street it was found much better during some older edilitary works. It may have a width estimated at 2,40-2,50m (Fig. 12).

* Constantin NICOLAE: Muzeul "Carsium" Hârşova, str. Revoluției, nr.27, Hârșova,905400; e-mail: ct.nicolae@yahoo.com.

Precinct I passes in front of the Holy Emperors Constantine and Helen church. It was destroyed in ancient times, as indicated by the emplecton boulders scattered over large area and the uncovered bombards. Basically, the wall is identified by the debris of stone and mortar and by the bricks on the surface of the rock. Between Precinct I and Precinct II there is a large area of pavement made of stone boulders and mortar. This shows the existence of a gateway right in this place. Medieval ceramic fragments, cast iron bombards and Roman materials we discovered during excavations.

4. Building outside the eastern precinct *(Fig. 1,5; Fig. 16). The remains of a foundation were identified on Grădinilor street, made of stone and clay and belonging to a medieval building. In the immediate proximity were recovered large quantities of tiles and characteristic pottery fragments.*

Origin and dating the discoveries are not an issue. Construction of the first precinct of the Ottoman fortress at Hârşova dates from early 17th century. In 1651, when Evlia Celebi visits the city, it was already built. As indicated by the city plan, made in early 19th century by von Moltke, (Fig. 17) the bastion and the northern gate can be spotted. Western precincts were most affected by the Russo-Turkish wars in the 18th – early 19th centuries so, there are various changes. Precinct I is destroyed during the war between 1768-1774 and it is rebuilt until the end of the century a little lower (precinct II). During the war between 1806-1812 it is destroyed, together with the conquest of the city by the Russians. Historical sources that describe the conflict between 1828-1829 recorded rebuilding the city in 1822. This is actually the moment when von Moltke drafted the city plan and describes its system of fortifications. In the old images of the modern city, in the middle of the 20th century, these elements can be easily spotted by the street network.

Current research results are very important because they clarify the basics of planimetric layout of the precinct from Hârşova, which is one of the most important for the Middle Ages in Dobrudja.

Rezumat: *O cercetare preventivă din anul 2013 la Hârşova, a permis identificarea unor elemente de fortificaţie medievală (Fig. 1)*

1. Turnul de nord-est (bastion de colţ)*. (Fig. 1,1). A fost identificat la intersecţia incintelor de est şi nord, în curbura de răsărit a străzii Carsium. Sub cuvertura de asfalt s-a descoperit restul zidului, cu grosime de 3,70 m, din piatră de calcar prinsă cu mortar din nisip şi var. Paramentul exterior este din blocuri mari de piatră cioplită pe toate părţile. Diametrul estimativ al bastionului este de cca. 35 m (Fig. 2-5).*

2. Poarta de intrare de pe incinta de nord a cetăţii *(Fig. 1,2). A fost descoperită la intersecţia străzilor Vadului şi Carsium. Se păstrează zidurile turnului de acces şi elementele caracteristice intrării pe poartă: o placă pe zidul din stânga, pe direcţia de intrare (1,00 x 0,55 x 0,56 m), şi stâlpul central înfipt în pământ, cu lăcaşul patrulater, pe care se făcea închiderea la mijloc (Fig. 16-27). Deschiderea totală a porţii avea lăţimea de 4,40 m. Datele actuale, coroborate cu observaţii mai vechi indică existenţa în acest punct a turnului porţii cu dimensiuni estimative de 4 x 7 m.*

3. Incintele de pe latura de vest *(Fig. 1, I, II, III). La intersecţia străzilor Independenţei şi Venus au fost identificate trei ziduri de incintă construite, cel mai probabil, în perioade diferite.*

Incinta III, ultima cronologic şi cea mai extinsă, se păstrează pe înălţimea de 0,89 m şi lăţimea de 1,50 m (Fig. 11). Pe proprietatea de la nord (fam. Gogoaşă) se păstrează un rest de zid cu înălţimea de peste 1,80 m.

Incinta II se află la cca 0,60 m în spatele incintei III. In secţiune este în stare precară de conservare. Pe strada Venus a fost surprinsă în lucrări edilitare mai vechi mult mai bine. Poate avea o lăţime estimativă de 2,40-2,50 m (Fig. 12).

Incinta I trece prin faţa Bisericii Sf. Împ. Constantin şi Elena. A fost distrusă din vechime după cum indică bolovanii de emplecton împrăştiaţi pe suprafaţă mare şi bombardele descoperite. Practic zidul se identifică după resturile de piatră cu mortar şi cărămizile de pe suprafaţa stâncii. Între aceasta şi incinta II se află o suprafaţă întinsă de pavaj din piatră bolovănoasă prinsă cu mortar. Situaţia arată existenţa unei porţi de intrare în acest loc. In săpătură au fost descoperite fragmente ceramice de epocă medievală, bombarde din fontă şi materiale romane.

***4. Edificiul din afara incintei estice** (Fig. 1,4; Fig. 16). Pe strada Grădinilor a fost identificat un rest de fundaţie din piatră legată cu pământ ce aparţine unei construcţii medievale. Din proxima vecinătate au fost recuperate cantitiţi însemnate de olane si fragmente ceramice tipice. Fundaţia se execută într-un orizont cultural cu materiale romane.*

Originea şi datarea descoperirilor nu ridică probleme deosebite. Construirea primei incinte a fortificaţiei otomane de la Hârşova se încadrează în prima parte a secolului al XVII-lea. La 1651 când Evlia Celebi viziteaza localitatea, incinta era construită. După cum indică planul cetăţii, realizat în prima parte a secolului al XIX-lea, de către von Moltke, (Fig. 17) bastionul şi poarta de nord pot fi reperate. Incintele de vest au fost cel mai multe afectate de războaiele ruso-turce din secolele XVIII-prima jumătate a secolului al XIX-lea, aşa că aici au avut loc mai multe schimbări. Incinta I este distrusă în războiul dintre anii 1768-1774 şi este refăcuta până la finele secolului ceva mai jos (incinta II). În timpul războiului din anii 1806-1812 este distrusă odată cu cucerirea oraşului de către ruşi. Surse istorice care descriu conflictul din anii 1828-1829 consemnează refacerea cetăţii în anul 1822. Acesta este, de fapt, şi momentul în care von Moltke întocmeşte planul oraşului şi descrie sistemul său de fortificaţii. Pe imaginile vechi ale oraşului modern, la mijlocul secolului al XX-lea, aceste elemente pot fi reperate cu uşurinţă după reţeaua stradală.

Rezultatele actualelor cercetări au o importanţă deosebită deoarece lămuresc elementele de bază ale planimetriei incintei fortificaţiei de la Hârşova, una din cele mai importante din evul mediu dobrogean.

Realizarea unui proiect de cercetare preventivă pe o investiţie la Hârşova în cursul anului 2013, ne-a permis identificarea unor părţi componente ale fortificaţiilor cetăţii medievale de aici (Fig. 1) pe care le prezentăm în cele ce urmează.

1. **Turnul de nord-est** (bastion de colţ) (Fig. 1, 1). Se plasează la intersecţia incintei de răsărit cu cea de nord, pe actuala strada Carsium. Modernizarea străzii a fost oprită, la vremea respectivă, de resturile turnului care ieşeau la suprafaţă, după cum se vede într-o fotografie din anii 1960-1965. Ulterior, ruinele au fost îndepărtate pentru a facilita asfaltarea. În imediata apropiere, de sub depunerea de pământ de peste 3 metri din afara străzii, a ieşit la lumină, în urma unei excavaţii, intersecţia a două ziduri, din piatră prinsă cu mortar, cu închiderea unghiului spre stradă, despre care s-a presupus că făceau parte din incinta cetăţii .

Pe traseul actualei investiţii s-a mai instalat, în anul 1988, o conductă

metalică pentru o staţie de epurare, a cărei construcţie nu s-a finalizat la vremea respectivă.

Lucrările de pe strada Carsium, în cadrul actualului proiect, ne-au prilejuit cercetarea parţială a obiectivului şi conturarea limitelor acestuia. Excavarea şanţului, cu lăţime de 0,60 m şi adâncime de 1,30 m, a dus la identificarea vechii conducte dar şi a spărturii făcută zidului care se află imediat sub asfalt. Pe laturile interioare şi exterioare ale restului de zid au fost executate mai multe sondaje (Fig. 2).

C 1 cu dimensiunile de 3 x 3 m (Fig. 3). Aici s-a putut constata că restul construcţiei se află imediat sub carosabil. Înălţimea actuală a zidului este de 1, 10 m, iar grosimea de 2 - 2,10 m. În spate fundaţia bastionului se sprijină direct pe un pinten de stâncă, ajustat chiar în acest scop, pentru a-i da soliditatea necesară, aşa că dimensiunea trebuie să fi fost mult mai mare. Zidul are un parament exterior din care se mai păstrează doar un rând din piatră de calcar, cioplită îngrijit, cu dimensiuni aproximativ egale (72 x 55 x 35 m). După cum se vede în şanţul excavat recent, acesta a fost distrus încă de la instalarea vechii conducte. Emplectonul este compus din piatră mică, bolovănoasă, prinsă cu mortar rezistent din nisip şi var de culoare gri. În profil se observă, la nivelul stâncii, o masă de resturi de pietriş amestecat cu mortar care acoperă denivelările până la adâncimea de - 1, 60 m şi reprezintă, fără nici un dubiu, nivelul de construcţie. Deasupra acestuia se identifică un nivel subţire de arsură. Cea mai mare parte a depunerii din faţa zidului o reprezintă pământul compactat cu resturi de piatră mică rămasă aici după distrugerea şi demantelarea turnului.

C 2 cu dimensiunile 2 x 2 m, a surprins partea interioară a turnului, spre vest (Fig. 4). Aici stânca coboară mult sub depunerea de loess. Zidul este construit direct pe pământul galben şi a afectat depunerile romano-bizantine, destul de consistente, care vin din apropierea porţii cetăţii antice. Spre interior, cel puţin până la nivelul actual, nu are un aspect îngrijit indicând, mai degrabă, o refacere impusă de împrejurări urgente. Se păstrează pe înălţimea de 1,65 m. Mortarul, din nisip şi var, este mai puţin rezistent decât în secţiunea prezentată mai sus. Profilul spre interior a fost distrus în cea mai mare parte de intervenţia mecanică pentru instalarea vechii conducte. Cu toate acestea, nivelele romano-bizantine, din care s-au recuperat importante cantităţi de fragmente de vase din ceramică, sunt compuse din alternanţe de depuneri şi arsură, lucru foarte sugestiv pentru situaţia cetăţii din veacurile IV-VII. Este foarte posibil ca aici turnul să fi fost distrus şi reconstruit. Materialele descoperite, în majoritate covârşitoare, vin din împrejurimile porţii romano-bizantine aflate la 20 m spre sud. Sunt fragmente de vase din ceramică (amfore, căni, castroane) aflate în poziţie secundară.

C 3 cu dimensiunile de 2 x 2 m s-a executat la exteriorul turnului, spre vest. Zidul se păstrează pe înălţimea de 0,70 m şi a fost distrus de excavaţia şi conducta veche de ape reziduale (Fig. 5). Este aşezat direct pe pământul galben. Prezintă aceleaşi caracteristici ca în secţiunea precedentă. Nu are parament exterior, aşa cum s-a putut constata în C 1. Din acest motiv considerăm ca în acest sector s-au efectuat lucrări de refacere majore.

C 4 cu dimensiunile de 2 x 2 m a surprins exteriorul turnului (Fig. 6). Aici restul zidului se păstrează în stare precară şi din cauza conductei vechi. Înălţimea

actuală variază între 0,40 - 0,60 m. Este similar descrierii din C 3. Din nivel au fost scoase fragmente de vase ceramice şi materiale de construcţie de epocă romano-bizantină, aflate în poziţie secundară.

C 5 cu dimensiunile de 2 x 2 m a încercat să surprindă interiorul zidului. În secţiune nu s-a descoperit nimic în afara fragmentelor de materiale ceramice de epocă romano-bizantină împinse aici după distrugerea cetăţii, cel mai probabil. Distrugerea zidului se poate lega fie de evenimentele în urma cărora fortificaţia şi-a încetat existenţa, fie de utilizarea pietrei la construirea oraşului modern.

În concluzie, cercetarea a pus în evidenţă, în acest punct, un turn de dimensiuni mari (bastion de colţ) la intersecţia incintelor de est şi nord care apărau fortificaţia şi oraşul medieval. Grosimea zidului, măsurată în afara carosabilului, la intersecţia turnului cu incinta, spre vest, este de cca 3,70 m. Pe traseul excavat al conductei dimensiunea interioară a turnului este de cca 25 m. Nu ştim unde se închide turnul pe incinta de răsărit (Fig. 1, a-b), dar aceasta se face, oricum, în exteriorul porţii romano-bizantine, care nu este afectată de construcţie. Aşezarea în plan a descoperirilor ne sugerează un diametru total al turnului de cca 35 m, ceea ce indică o fortificaţie de mari dimensiuni.

2. **Poarta de pe incinta de nord a cetăţii** (Fig. 1, 2). Pe traseul excavat pentru instalarea actualei conducte, la cca 165 m de la bastionul de colţ, pe mijlocul actualei străzi Vadului, în imediata vecinătate a unui cămin Romtelecom, au apărut, după îndepărtarea asfaltului, resturi de piatră cu mortar provenind de la emplectonul unui posibil zid. S-a trasat o secţiune cu lungime de 18 m şi lăţime variabilă până la 2,80 m. După îndepărtarea dărâmăturilor şi a depunerilor au fost identificate elementele componente ale porţii de intrare de pe incinta de nord (Fig. 7). Este vorba despre fundaţiile a două ziduri paralele, ridicate pe direcţia nord-sud, aflate la distanţa de 3, 60 m între ele. Sunt făcute din piatră mică prinsă cu mortar din nisip şi var. Grosime lor este de 1,20 - 1,30 m şi intră în nivelele antice. Pe cel din stânga, pe direcţia de intrare, se păstrează încă în emplecton o placă din calcar cioplit, cu dimensiunile de 1,00 x 0,55 x 0,56 m, cu un lăcaş patrulater în partea centrală de 0,16 x 0,16 m. Pe zidul din dreapta placa lipseşte. Oricum, acesta a fost afectat mult de lucrări moderne. Între cele două ziduri se înfige în pământ un pilon din piatră înalt de 1,00 m, cu corpul cilindric, diametrul de 0, 50 m, mai mare în partea superioară până la 0, 70 m, cu un lăcaş patruleter de 0, 15 x 0, 15 în partea centrală. Având în vedere lipsa plăcii de pe partea dreaptă, deschiderea porţii se poate estima ipotetic la cca 4, 40 m. Pe stânga, distanţa dintre lăcaşul plăcii şi cel de la pilonul central, pe care se asigura închiderea părţilor, trece uşor de 2 m. Descoperirea unor elemente din metal, necesare pentru prinderea lemnului, ne conduce la concluzia că poarta a fost confecţionată din scândură groasă. Cel mai probabil, intrarea a avut partea superioară boltită şi a fost executată din mai multe segmente din piatră de calcar de formă arcuită (Fig. 8) . Un element de arc de boltă, se află pe strada Revoluţiei, unde a fost recuperat dintr-o proprietate demolată cu ani în urmă. Este din calcar cioplit la daltă pe toate feţele şi are următoarele dimensiuni: lungime -0,95 m; lăţime -0,33 m; grosime -0,30 m. Suprafeţele laterale de îmbinare au scobituri pentru fixare (una patrulateră -0,10 x 0,18m; cealaltă sub forma unui orificiu).

După dărâmare, spaţiul din faţa porţii a devenit depozit de resturi menajere,

cum se poate deduce din profilul de nord. Nivelul de arsură înregistrat în săpătură este rezultatul distrugerii porţii masive din lemn.

Nu cunoaştem, deocamdată, la ce distanţă se află zidul de incintă faţă de intrarea descoperită. O intervenţie pe strada Vadului, în anul 1997, pentru instalarea unui cablu subteran între cei doi stâlpi din colţ cu strada Carsium, a dus la scoaterea la lumină a unor blocuri mari din piatră cioplită, cel mai probabil aparţinând paramentului nordic al incintei. Dacă situaţia se prezintă aşa, atunci incinta se poate afla la cca 7 m în spate. În acest caz, poarta recentă nu este altceva decât intrarea în turnul de acces de pe incinta de nord. Acesta ar putea avea dimensiunile interioare de 4,7 x 7 m.

Din săpătură au fost recuperate următoarele categorii de materiale (Fig. 9):

a) ceramică medievală reprezentată prin fragmente de vase: oale, farfurii, boluri, ulcioare, pipe, ceşti;

b) ceramică romană şi romano-bizantină din nivele în care s-au construit zidurile porţii, fragmente de amfore în principal, un fragment de vas din sticlă şi fragment opaiţ, tip firmalampen, cu ştampila DECIM (I);

c) obiecte din metal: pladbandă pentru fixat lemn la poartă, piroane, cuie, pinten, piesă harnaşament.

3. **Incintele de pe latura de vest** (Fig. 1, I, II, III). La intersecţia străzii Independenţei cu strada Venus, în faţa Bisericii Sf. Împ. Constantin şi Elena, au fost identificate cu prilejul diferitelor lucrări edilitare resturi de ziduri. Actualul proiect urma să instaleze conducta de ape reziduale pe strada Independenţei, pe partea stângă pe direcţia de coborâre. Cercetarea s-a efectuat în patru secţiuni (S 1, S 2, S 3, S 4), executate succesiv, de la vest spre est, cu o lungime totală de 17,5 m şi lărgime variabilă până la 3, 80 m (Fig. 10).

S 1 cu dimensiunile de 4,5 x 1,5 m. Aici s-au pus în evidenţă două resturi de ziduri, paralele, notate în ordine cronologică.

Incinta III, ultima de pe latura de vest a fortificaţiei, prima cercetată (Z 1), construită din piatră bolovănoasă mică, cioplită sumar pe partea interioară a zidului, prinsă cu mortar din nisip şi var. Se păstrează pe înălţimea de 0,89 m în secţiune şi lăţimea de 1,50 m (Fig. 11). Se aşează direct pe loess. În profilul de nord se observă nivelul de construire. În spatele zidului este un nivel de piatră căzută din incinta mijlocie. Materialele descoperite sunt caracteristice epocii medievale.

Incinta II (Z 2) a fost identificată la 0,60 m, în spatele primei. În cea mai mare parte este distrusă, cel mai probabil din vechime, chiar din timpul construirii ultimei. Lăţimea estimativă se încadrează între 2,40-2,50 m, iar înălţimea actuală maximă în secţiune este de 0,70 m. Zidul este construit din piatră bolovănoasă de dimensiuni diferite legată cu mortar din nisip şi var (Fig. 12). Cel mai probabil s-a aşezat peste pavajul din faţa porţii de pe incinta I. Două lespezi fasonate identificate la baza zidului, spre est (partea interioară), pot sugera existenţa unui parament. Spre incinta III profilul indică nivelul de demantelare a zidului. La baza zidului, spre exterior, a fost identificată o bombardă din fontă.

S 2 cu dimensiunile de 6,5 x 2 m. Aici a fost identificat, la adâncimea de - 1,30 m, un pavaj, din piatră prinsă cu mortar, afectat spre est de instalarea unei conducte mari de canalizare, dar şi de distrugerea din timpul unui asediu, cum

pare să indice mai multe bombardele descoperite aici şi mai ales în secţiunea următoare (Fig. 13). În pavaj, spre vest, s-a înfipt o bornă de calcar, de formă rotundă, aşezată într-o masă omogenă de pietriş mic şi mortar. Piesa are dimensiunile de 0,38 x 0,23 x 0,22 m. În faţa acestuia se află, în poziţie secundară, câteva pietre de parament cioplite (0,40 x 0,26 x 0,12 m; 0,34 x 0,23 x 0,12 m; 0,31 x 0,19 x 0,14 m). Pavajul este legat, fără îndoială, de existenţa unei porţi de acces pe prima incintă. Descoperirile din celelalte secţiuni sprijină această ipoteză. Din săpătură provin mai multe piese, majoritatea din metal: bombarde, un vârf de suliţă, cuie, fragmente de sticlă, o cataramă de bronz de epocă romană, fragment de pipă. Catarama se află în poziţie secundară şi a ajuns aici întâmplător, aşa cum au ajuns şi materialele de construcţie din aceeaşi epocă identificate în secţiunea următoare.

Pe profilul de nord apare un rest de zid, cu orientarea est-vest, desprins şi alunecat de la locul lui S 3 cu dimensiunile de 6,5 x 3,8 m. În secţiune s-au pus în evidenţă bolovani mari de emplecton desprinşi dintr-un zid aflat, undeva, în apropiere şi mai multe bombarde. La adâncimea de - 1,70 m apare piatră mică prinsă cu mortar, cel mai probabil un rest de pavaj legat de cel din secţiunea anterioară (Fig. 14). Dacă avem în vedere poziţia, cât şi depărtarea de traseul incintei care este mult mai în spate, la care adaugăm pavajul întins din faţă, nu putem decât să credem că zidul a făcut parte din turnul porţii de intrare de pe prima incintă. Materialele găsite aici, aparţin cu mici excepţii epocii medievale. Sunt fragmente de vase (castroane, farfurii, boluri) din ceramică smălţuită de culoare verde, verde-oliv sau maroniu cu aspect metalic. Între altele, se remarcă un merlon (piatră de crenel) din calcar cu dimensiunile de 0,41 x 0,34 x 0,15 m, cu partea superioară uşor arcuită. Descoperirile romane, fragmentele de cărămizi cu urme de mortar, o mănuşa de amforă, au ajuns aici pe alte căi. Bombardele sunt legate de distrugerea incintei, şi sugerează concentrarea focului de artilerie pe poartă.

S 4 cu dimensiunile de 7 x 1,5 m s-a trasat la 2,60 m de traseul conductei, în afara carosabilului, spre sud, deoarece pe trama stradală s-au identificat tot felul de intervenţii moderne care au perturbat serios stratigrafia, rezultatele cercetării fiind alterate major. Adâncimea la care s-a ajuns a variat între 1,50 şi 2,70 m. Rezultatele obţinute sunt meritorii. Cea mai mare parte a şanţului a mers într-o depunere consistentă de pământ cu resturi de piatră, mortar şi fragmente ceramice medievale (Fig. 15). La adâncimea de -2,10 - 2, 20 s-a identificat o masă mare de piatră, de dimensiuni diferite, cu urme de mortar. Din profilul nordic vine capătul unei bârne din lemn tare, stejar probabil, căzut de undeva din faţă, poate chiar de la poarta de intrare. La baza pietrelor se află mai multe cărămizi bine arse, cu grosime de 0, 05 m, sparte, cu urme de mortar pe suprafaţa lor. Sub cărămizi se află stânca naturală. Muchiile sale sunt acoperite cu acelaşi mortar. Toate descoperirile sunt elemente certe care atestă, în acest loc, un zid distrus din vechime. Este fără îndoială prima incintă construită direct pe stâncă. Materialele scoase din săpătură sunt în majoritate de epocă medievală. Sunt câteva fragmente de vase de epocă romană şi materiale de construcţie. Descoperirile medievale constau în fragmente de vase (căni, castroane, ceşti, boluri, farfurii, ulcioare, pipe) din ceramică cu smalţ verde în nuanţe diferite sau cu ornament desenat cu pastă

de culoare albă.

4. **Edificiul din afara incintei estice** (Fig. 1, 4; Fig. 16). La cca 300 m de incintă, pe strada Grădinilor, pe amplasamentul unei staţii de pompare ape reziduale, a fost descoperită fundaţia unei construcţii de epocă medievală. Secţiunea cu dimensiunile de 6 x 3 m a ajuns până la adâncimea de 3, 80 m. Deasupra s-a înregistrat o depunere consistentă de pământ în grosime de cca 1, 20 m din timpul demolării caselor şi construirii blocurilor în anii 1987-1988. La 1, 50 m, sub nivelul vechii străzi, a fost identificată o fundaţie de zid din piatră legată cu pământ cu lăţimea de cca 1 m. În faţa zidului s-a înregistrat un nivel consistent de arsură şi multe olane sparte din cauza prăbuşirii. Materialele descoperite în nivelul de arsură, cât şi în cel de construcţie, aparţin epocii medievale. Sunt fragmente din vase ceramice acoperite cu smalţ de culoare verde în nuanţe diferite, ori galben şi olane din pastă nisipoasă, bine arsă, cu grosimea de 0, 02-0,03 m şi deschiderea de 0,18-0,20 m. În pământul compactat de culoare închisă, la adâncimea de 3, 20 -3, 40 m, au fost identificate fragmente de amfore romane (sec. II-III), sparte din vechime, rulate după cum indică rotunjimea muchiilor. La adâncimea de -3,70 m solul are deja consistenţă nisipoasă. Un sondaj efectuat de Secţia de Studii Interdisciplinare de la Muzeul de Istorie a Romaniei din Bucureşti a intersectat, până la adâncimea de - 9 m, mai multe depozite aluvionare .

*

În ansamblu, actualele descoperiri aduc noi date cu privire la incinta cetăţii de la Hârşova. După cum se cunoaşte Hârşova a ocupat, în secolele XVI-XVIII, un loc important în organizarea administrativă a Dobrogei otomane având statutul de reşedinţă de *kaza* în cadrul sangeacului (*sanceak)* Silistrei, care era, la rândul său, o subdiviziune a *beylerbeylik*-ului Rumelia[1]. Şi-a păstrat şi acum rolul şi locul pe care l-a jucat în epocile anterioare: punct strategic de trecere dintr-o parte în cealaltă a Dunării. Rând pe rând, armatele voievozilor Mircea cel Bătrân, Iancu de Hunedoara, Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul, Radu Şerban ajung la acest vad[2].

Despre sistemul de fortificaţii de aici s-a scris în ultima perioada de timp pornindu-se de la observaţiile din teren[3], de la interpretarea unor surse istorice[4] sau săpături de salvare[5]. Datarea zidurilor s-a făcut, însă, diferit, nefiind exclusă, potrivit unor păreri, chiar originea antică a lor. Luînd în considerare stadiul actual al cercetărilor, tindem, din ce în ce mai mult, să plasăm construirea incintei în evul mediu. Recenta săpătură ne-a obligat să privim, din ce în ce mai serios, vechile surse privind fortificaţia medievală de la Hârşova[6] despre care am scris recent[7]. Având în vedere exactitatea şi corelarea datelor oferite cu situaţia din teren, planul realizat de von Moltke, în prima parte a secolului al XIX-lea, va

[1] GHIAŢĂ 1982, p. 42-43; DUMITRAŞCU & LASCU 1985, p. 19-20.

[2] BRĂTULESCU 1940, p. 17-19; CIOBANU 1970, p. 28-29.

[3] ARICESCU 1971, p. 356; NICOLAE 1993, p. 220-222;

[4] NICOLAE *et alii* 2008, p. 315-318; CRĂCIUN 2008, p. 54-55.

[5] NICOLAE 2010, p. 230-231.

[6] MOLTKE 1854, pl. 9; POLONIC 12, p. 1-2; IONESCU 1904, pl. 2; BOCA 1968, nr. 28 şi 29, p. 484, 485; KUZEV 1969, fig. 4, nota 86, p. 153; *Călători* VI 1976, p. 450-451; *Călători* SN I 2004, p. 334; BOJILOV & GJUZELEV 2004, p. 291; NETZHAMMER I, 2010, p. 312-320.

[7] NICOLAE *et alii* 2008, p. 313-327.

rămâne, după părerea noastră, un document de referinţă pentru ultima fază a incintei cetăţii de la Hârşova (Fig. 17 A).

Astfel, bastionul, de formă semicirculară, descoperit la intersecţia incintelor de est şi nord, apare pe planul întocmit de acesta. Nici în descrierea făcută de Evlia Celebi sau a contelui de Langeron, după cum nici în litografiile cu imaginea cetăţii de la începutul secolului al XIX-lea, nu se prezintă detalii ale incintei. Prin urmare, bastionul apare numai pe planul întocmit de von Moltke (Fig. 17 A), fiind necunoscut arheologic până la cercetările actuale. În mod cert turnul se închide în incinta de nord, după cum se observa în unghiul format care se află la zi pe str. Carsium. Rămâne însă un mare semn de întrebare în legătură cu acest segment al zidului, şi mai ales cu aspectul sau interior. În timpul săpăturilor din anii 1988-1989 asupra perimetrului dintre străzile Carsium şi Unirii, despre zidul la care facem referire acum, Gh. Cantacuzino îl descrie ca având în partea sa interioară *4 asize de cărămizi (de 33 x 33 x 5 cm) legare cu mortar* la acelaşi nivel cu altele păstrate fragmentar spre stradă, şi trage concluzia că zidul, de la o anumită înălţime, este realizat din piatră şi cărămidă[8], fapt mai puţin obişnuit pentru arhitectura militară medievală, într-un asemenea context, şi caracteristic mai mult antichităţii. Rămâne ca cercetările viitoare, din acest punct, să lămurească problema.

În ce priveşte poarta de intrare de pe incinta de nord, aceasta este absolut necunoscută. În descrierea sa Evlia Celebi vorbeşte de două porţi: una pe latura de răsărit, cealaltă spre apus[9]. Recenta descoperire se plasează, însă, pe frontul de nord. Este posibil ca să se fi strecurat la cronicarul turc o eroare, cu toate că pe una din stampele care reprezintă cetatea la 1826 apare imaginea unui turn de poartă pe latura de est, dar lipseşte pe cea de vest. Dat fiind însă diferenţa de timp dintre izvoare, dar şi evenimentele care au dus la distrugeri repetate este posibil ca arhitectura incintei să fi suferit modificări din acest punct de vedere. În apropierea locului unde am descoperit recenta poartă, instalarea unei conducte de apă, după 1990, s-a făcut chiar pe zidul de vest al turnului porţii, ceea ce ne-a determinat la vremea respectivă să ne întrebăm dacă nu cumva aici se află un turn[10]. Identificând acum atât zidul al cărui emplecton a fost scos la lumină atunci, cât şi conducta de apă instalată, s-a dovedit întemeiată bănuiala noastră. Doar că la vremea respectivă nu ne-am gândit că poate fi vorba despre o cale de acces în interiorul fortificaţiei. De fapt, dacă acordăm mai multă atenţie planului lui von Moltke se poate bănui că aici se afla poarta. Spre latura de nord, nu departe de turn, chiar pe incintă, se unesc din trei direcţii (est, nord şi vest) mai multe linii uşor şerpuite care indică, de fapt, drumurile de acces spre cetate. Tot timpul, de când am văzut planul, ne-am intrebat care este raţiunea acestui simbol fără să bănuim însă răspunsul. Abia acum, după descoperirea făcută, înţelegem că la un strateg militar de talia baronului von Moltke fiecare amănunt trecut pe un plan trebuie să aibă o semnificaţie foarte exactă. Este cazul să precizăm că mai sunt încă în Hârşova etnici turci care ştiu de la străbunici că pe undeva, prin zonă, se intra în oraşul medieval, după cum ne-au spus în repetate rânduri. Acest amănunt de arhitectură urbană se poate deduce şi din analiza cu atenţie a unei fotografii

[8] CANTACUZINO 1992, p. 65.
[9] *Călători* VI, p. 451, 232.
[10] NICOLAE 1993, p. 220.

aeriene din anii ’50 (Fig. 17, B), cea mai veche care ne-a fost accesibilă, pe care se vede mult mai bine vechea tramă stradală. Ruinele bastionului încă se mai disting bine în capătul de est al străzii pregătită pentru modernizare, iar de la intersecţia străzilor principale, Vadului şi Carsium, unde se plasează astăzi resturile porţii, celelalte străzi vechi se deschid, în mod firesc, în toate direcţiile, după cum este sistematizat oraşul la începutul epocii moderne.

Nu am putut, din păcate, în actuala cercetare, să identificăm incinta în întinderea ei, deoarece traseul ei se abate la sud de str. Carsium. Într-un document din anul 1915 apare bulevardul Carsium cu menţiunea ,,vechiul zid al cetăţei”. Pe un act de vânzare-cumpărare din anul 1926 am găsit însă strada Fortăreţei, actulala str. Primăverii, plasată după cum sugerează numele, în apropierea zidului. La intersecţia străzii Carsium şi Concordiei au fost scoşi la lumină, acum, bolovani de piatră cu urme de mortar pe suprafaţă. Nu ar fi exclus ca aceştia să provină din restul bastionului de pe latura de nord care apare pe planul lui von Moltke, pe undeva, pe această parte.

O situaţie cu totul specială se înregistrează pe latura de vest. Actuala cercetare, coroborată cu cele din anii din urmă, cu alte observaţii din teren, a arătat că aici au fost reconstruite, în etape diferite, trei ziduri de incintă. Cel mai vechi, notat de noi ,,incinta I,, a fost identificat în cercetarea preventivă încă din anul 2003 în S 11[11]. Traseul său trece pe lângă colţul de NV al gardului Bisericii Sf. Împ. Constantin şi Elena, apoi prin faţa acesteia şi se uneşte în fortificaţia din Dealul Belciug. Este adevărat că săpătura noastră actuală, în S 4, nu a putut surprinde decât resturile zidului distrus, amprenta de mortar de pe stâncă şi o masă întinsă de pavaj din piatră bolovănoasă prinsă cu mortar care făce parte, cel mai probabil, din amenajarea de la intrarea/ieşirea pe poarta de vest. Din faţa bisericii a fost recuperată, în urmă cu mai mulţi ani, o piatră cu simboluri, la care ne-am mai referit[12]. În noile circumstanţe, este posibil ca prezenţa ei aici să se lege tocmai de construirea incintei. Când a fost ridicată aceasta? Este greu să propunem o dată precisă. Oricum, la 1651, când Evlia Celebi vizitează cetatea, incinta exista având o lungime de trei mii de paşi[13]. Se ştie că la 1 ianuarie 1595 trupele voievodului Mihai Viteazul au ars oraşul din temelii[14]. Un episod similar se petrece în anul 1603 cand armatele conduse de Gheorghe Raţ trec Dunărea langă Hârşova unde exista o *mică cetate în care se aşezaseră turcii din nou*[15]. Este greu de crezut că la începutul stăpânirii otomane asupra Dobrogei, la mijlocul secolul al XV-lea, aşezarea a fost înzestrată cu o incintă atât de vastă. Cu atât mai mult nu se poate admite aceasta cu cât cercetările din fortificaţia de pe malul Dunării arată că într-o primă etapă, turcii au folosit zidurile vechi construite în secolele anterioare[16]. Date fiind aceste considerente, dar şi situaţia în perspectiva

[11] NICOLAE *et alii* 2008, p. 325.

[12] NICOLAE *et alii* 2008, p. 326; ATANASOV 2009, p. 484, 11. Potrivit opiniei lui Georgi Atanasov piatra a fost pusă în zid în epoca otomană, ceea ce este de luat în consideraţie. În acest caz s-ar explica mai bine prezenţa ei în dărămăturile primei incinte a cetăţii medievale.

[13] *Călători* VI, p. 451.

[14] PANAITESCU 2002, p. 34.

[15] *Călători* IV, p. 274

[16] CCA 2001 (2002), p. 153, Hârşova - Cetate.

războaielor pentru rezolvarea ,,problemei orientale”[17], nu ne rămâne decât să plasăm construirea incintei în prima jumătate a secolului al XVII-lea. La începutul secolului stăpânirea otomană asupra Dobrogei este zdruncinată de atacurile cazacilor care pradă Constanţa şi pătrund pe gurile Dunării arzând oraşul Isaccea[18]. Este o perioadă complicată pentru istoria Europei, tulburată de războiul de 30 de ani, faţă de care Imperiul otoman se manifestă cu ezitare, nu însă şi în raporturile cu statele din zonă[19]. Între anii 1616-1621 se desfăşoară conflictul cu Polonia. Trupele otomane sunt concentrate la Babadag de unde urmau să treacă Dunărea contra polonezilor şi mai apoi a ruşilor[20]. Desele incursiuni din nord, dar şi dinspre Ţara Românească, au dus la întărirea vechilor cetăţi din Dobrogea şi la construirea altora noi[21]. Toate acestea reclamau măsuri speciale de reconstrucţie şi întărire a liniei Dunării. Acum, în prima parte a secolului al XVIII-lea a, trebuie să fi fost întărită şi cetatea de la Hârşova prin construirea primei incinte. Aceasta a funcţionat, cel mai probabil, până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Cum relevă sursele, în timpul războiului dintre anii 1768-1774 fortificaţia a avut mult de suferit[22]. În 1771 mai multe fortificaţii turceşti de pe linia Dunării, între care şi Hârşova, sunt ocupate de armata rusă. Distrugerile sunt mari: geamii, fortificaţii, aşezări civile, aproape totul este ruină. În anul 1772 are loc o tentativă de recucerire a Hârşovei, însă armata rusă condusă de Suvorov rezistă. Sunt rezidite părţile distruse ale fortificaţiei şi ridicate întărituri în împrejurimi, după cum rezultă dintr-un plan strategic datat în 1773[23]. În actuala cercetare bombardele, bolovanii mari de emplecton desprinşi din ziduri găsiţi în poziţii nefireşti, reprezintă dovada distrugerilor suferite. Cel mai probabil, incinta a fost atât de mult afectată pe latura de vest, mai mult expusă loviturilor dinspre Dunăre, încât refacerea ei s-a realizat, pe alt amplasament, cu cca. 20 m mai în faţă, imediat după încheierea ostilităţilor. Cât despre plasarea porţii de vest în punctul amintit, atât pavajul descoperit cât şi poziţia unor resturi de ziduri ne îndrumă către concluzia formulată; un alt argument ar fi şi dispunerea reţelei stradale din această parte a oraşului vechi, care se închide/deschide în acest punct.

Incinta II este construită, aşa cum se poate deduce din cele de mai sus, în ultimile decenii ale secolului al XVIII-lea. Sursele indică la începutul secolului al XIX-lea o fortificaţie „reparată nu cu mult timp în urmă”[24]. În timpul războiului dintre anii 1806-1812 suferă multe distrugeri[25]. În 1809 trupele ruseşti conduse de prinţul Bagration trec Dunărea, ocupă mai multe puncte fortificate, între care şi Hârşova. Aici se fac importante lucrări de campanie care să întărească poziţia noilor cuceritori pentru a face faţă ofensivelor din timpul conflictului. După toate probabilităţile, la încheierea războiului incinta a fost distrusă în întregine şi a lăsat vadul Dunării de la Hârşova fără apărare. Din acest motiv a fost refăcută ,,puţin

[17] MUREŞAN 1976, p. 44-53
[18] RĂDULESCU & BITOLEANU 1979, p. 223.
[19] MEHMED 1976, p. 221-222.
[20] DECEI 1978, p. 318-322.
[21] RĂDULESCU & BITOLEANU 1979, p. 188-189.
[22] IONESCU 1904, p. 421; RĂDULESCU & BITOLEANU 1979, p. 228-229.
[23] KUZEV 1969, p. 153, fig. 4.
[24] DOCAN 1913-1914, p. 672.
[25] IONESCU 1904, p. 421; RĂDULESCU & BITOLEANU 1979, p. 230.

mai târziu". În timpul unor lucrări edilitare executate pe strada Venus, în anul 1997, am văzut restul zidului, mai bine păstrat aici decât în şanţul actualei săpături[26].

Incinta III este refăcută în faţa celei precedente, la mai puţin de un metru. Grosimea ei, în raport cu importanţa locului şi sarcinile pe care trebuia să le îndeplinească, sugerează o anumită grabă în fortificarea aşezării. Sunt surse istorice care ne informează despre lucrările de refacere şi întărire ale cetăţii din anul 1822 dar şi despre situaţia acesteia în timpul luptelor ruso-turce din anii 1828-1829[27]. La von Moltke găsim cea mai completă descriere a incintei care apăra Hârşova. Aceasta are cinci fronturi scurte, apărate de bastioane, în faţă cu un şanţ de 14-15 metri adâncine, cu pantă abruptă, contrapantă din zidărie şi palisade. În anul 1828 generalul Madatof cu 4 batalioane şi 2 escadroane ocupă cetatea. După tratatul de la Adrianopol şi distrugerea fortificaţiilor otomane de pe malul drept al Dunării, cetatea de la Hârşova îşi încetează existenţa. Până către sfârşitul secolului al XIX-lea zidurile sale devin tot mai mici din cauza exploatării pietrei necesare construirii oraşului modern. Aşa se face ca la începutul secolului al XX-lea incinta se mai păstra doar pe latura de vest[28], tocmai acolo unde nu se întreprindeau intens astfel de lucrări. Urmele unor forturi din pământ, ridicate probabil în epoca otomană, s-au păstrat vizibile tot timpul în împrejurimile oraşului[29]. Astăzi, se mai zăreşte un fragment din incinta III, la intersecţia străzilor Venus cu Independenţei, în curtea familiei Gogoaşă[30].

În ansamblul lor, cercetările recente asupra fortificaţiilor de la Hârşova sunt de importanţă excepţională, deoarece au permis evidenţierea unor elemente necunoscute până acum. Datele obţinute împreună cu informaţiile istorice conturează imaginea reală a uneia dintre cele mai importante cetăţi medievale de pe acest segment defensiv al Dunării.

BIBLIOGRAFIE

ARICESCU 1971 - Andrei Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârşova,* Pontica 4 (1971), p. 351-369.

ATANASOV 2009 - Georgi Atanasov, *Dobrudjanskata despotstvo,* Veliko Târnovo, 2009.

BOCA 1968 - M. Boca, *Dobrogea veche în stampe şi gravuri 1826-1882,* Pontice 1 (1968), p. 455-507.

BOJILOV & GHIUZELEV 2004 - Ivan Bojilov & Vasil Ghiuzelev, *Istoria na Dobroudja,* Vol. II, Veliko Târnovo, 2004.

BRĂTULESCU 1940 - Victor Brătulescu, *Cetatea Hârşova în legătură cu Dobrogea şi cu ţinuturile înconjurătoare,* BCMI 33 (1940), 105, p. 3-24.

CANTACUZINO 1992 - Gh. I. Cantacuzino, *Cercetări arheologice la fortificaţiile de la*

[26] NICOLAE *et alii* 2008, Fig. 20, 21, 22

[27] MOLTKE 1854, p. 72-73; CHESNEY 1854, p. 52-53; IONESCU 1904, p. 421.

[28] IONESCU 1904, p. 422 şi Pl. 2; NETZHAMMER 2010, p. 72-73.

[29] POLONIC mss., caiet 12, p. 2. Cele din partea de vest, din punctul ,,La Rasim,, sunt considerate de Cristina Crăciun ca fortificaţii minore de epocă romană de tip *turres.* CRĂCIUN 2008, p. 61, 3.3.4.

[30] NICOLAE *et alii* 2008, Fig. 23.

Hârşova, BCMI 3 (1992) p. 58-67.

Călători IV - *Călători străini despre Ţările Române,* vol. IV, Bucureşti, 1972,

Călători VI - *Călători străini despre Ţările Române,* vol. VI, Partea a II-a, Bucureşti, 1976.

Călători SN - *Călători străini despre Ţările Române,* Serie Nouă, Vol. I, Bucureşti, 2004.

CHESNEY 1854 - F.R. Chesney, *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829,* London, 1854.

CIOBANU 1970- Radu Ciobanu, *Un monument istoric puţin cunoscut-cetatea feudală de la Hârşova,* BMI 39 (1970), 1, p. 24-30.

CRACIUN 2008 - Cristina Crăciun, *Studiu preliminar privind topografia sitului Carsium (sec. 1-6 d. Chr),* BCMI 19 (2008), 1-2, p. 53-80.

DECEI 1978 - Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656,* Bucureşti, 1978.

DOCAN 1913-1914 - N. Docan, *Exploataţiuni austriece pe Dunăre la sfârşitul veacului al XVIII-lea,* AARMSI 36 (1913-1914), p. 541-709.

DUMITRAŞCU & LASCU 1985 - Gh. Dumitraşcu & St.Lascu, *Dobrogea în timpul stăpânirii otomane,* SAI 51-52 (1985), p. 18-31.

GHIAŢĂ 1982 - Anca Ghiaţă, *Toponime şi geografie istorică în Dobrogea medievală şi modernă,* AARMSI, IV, Tom. V, p. 29-61.

IONESCU 1904 - Căpitan D. M. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului XX*, Bucureşti, 1904.

KUZEV 1969 - Alexander Kuzev, *Prinosti kăm istorijata na srednekovite kreposti po dolnija Dunav,* INM Varna 5 (20) (1969), p. 137-155.

MEHMED 1976 - Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor,* Bucureşti, 1976.

MOLTKE 1854 - Baron von Moltke, *The Russian in Bulgaria and Rumelia in 1829 and 1829 during the Campaignh of the Danube, the Sieges of Brailow, Varna, Silistra, Shumla and the passage of the Balkan,* London, 1854.

MUREŞAN 1976 - Camil Mureşan, *Chestiunea orientală la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea,* SAI 32 (1976), P. 44-53.

NETZHAMMER 2010 - Raymund Netzhammer, *Din Romania. Incursiuni prin această ţară şi istroia ei,* Vol. I, Bucureşti, 2010.

NICOLAE 1993 - Constantin Nicolae, *Despre topografia anticului Carsium*, Pontica 26 (1993), p. 215-229.

NICOLAE *et alii* 2008 - Constantin Nicolae, Daniela Bănoiu, Vlad Nicolae, *Aspecte noi privind topografia cetăţii de la Hârşova,* Pontica 41 (2008), p. 313-343.

NICOLAE 2010 - Constantin Nicolae, *Stadiul cercetărilor arheologice la Hârşova, jud. Constanţa. Contribuţii la harta arheologică a localităţii,* Pontica 43 (2010), p. 221-249.

PANAITESCU 2002 - P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul,* reeditare ed. 1936, Bucureşti, 2002.

POLONIC 12, Pamfil Polonic, *Manuscrise. Cetăţi romane şi preistorice. Caiet 12. Cercetările de la Hârşova până la Ostrov (Silistra. p. 1-2 Urme de ruine romane la Hârşova (Carsum).* Biblioteca Academiei, Fond Manuscrise.

RĂDULESCU & BITOLEANU 1979 - Adrian Rădulescu & Ion Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre şi Mare-Dobrogea*, Bucureşti, 1979.

Fig. 1. Cetatea medievală de la Hârșova: A-fortificația din „Dealul Cetății”; B-fortificația din „Dealul Belciug”; 1-bastion de colț; 2-poarta de intrare pe incinta de nord; 3- poarta de intrare pe incinta I de vest; I, II, III –incintele de vest; a-b –incinta de răsărit; b-c –incinta de nord; c –S 9, secțiune 2003; d – S 11, secțiune 2003; 4 –edificiu din afara incintei estice.

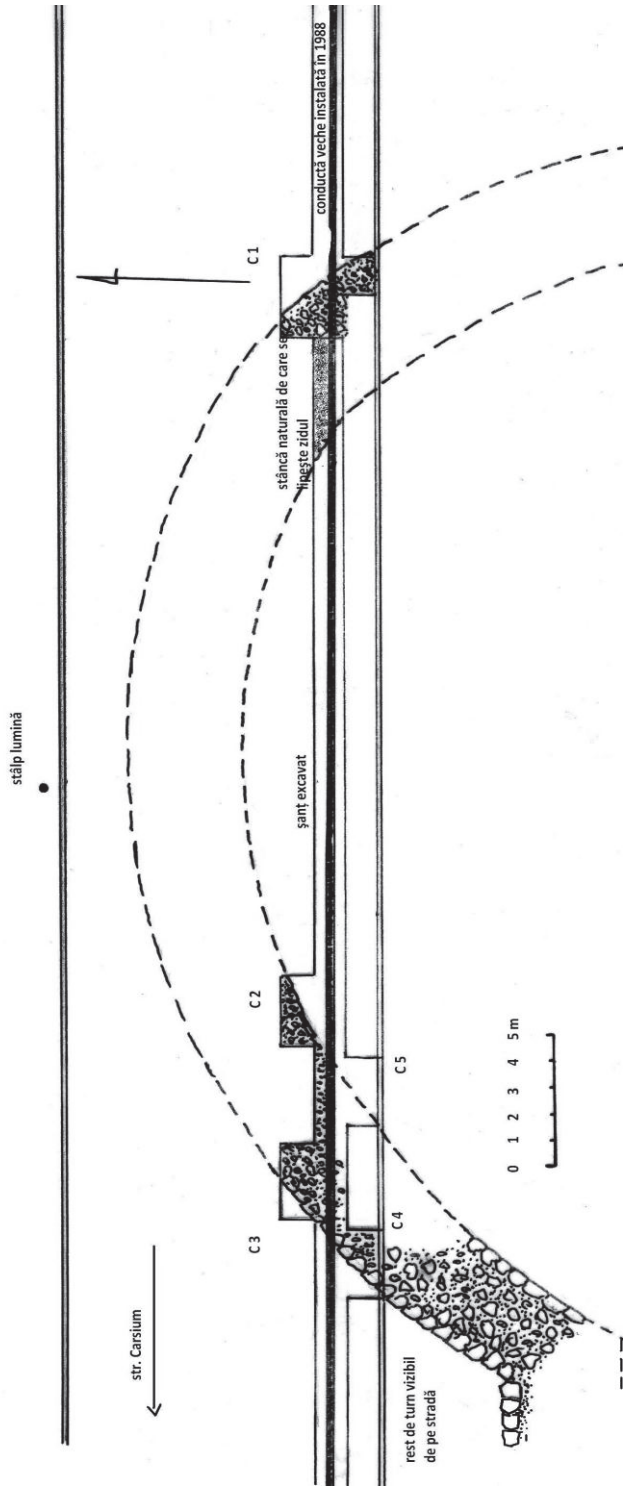

Fig. 2 – Bastionul de colț.

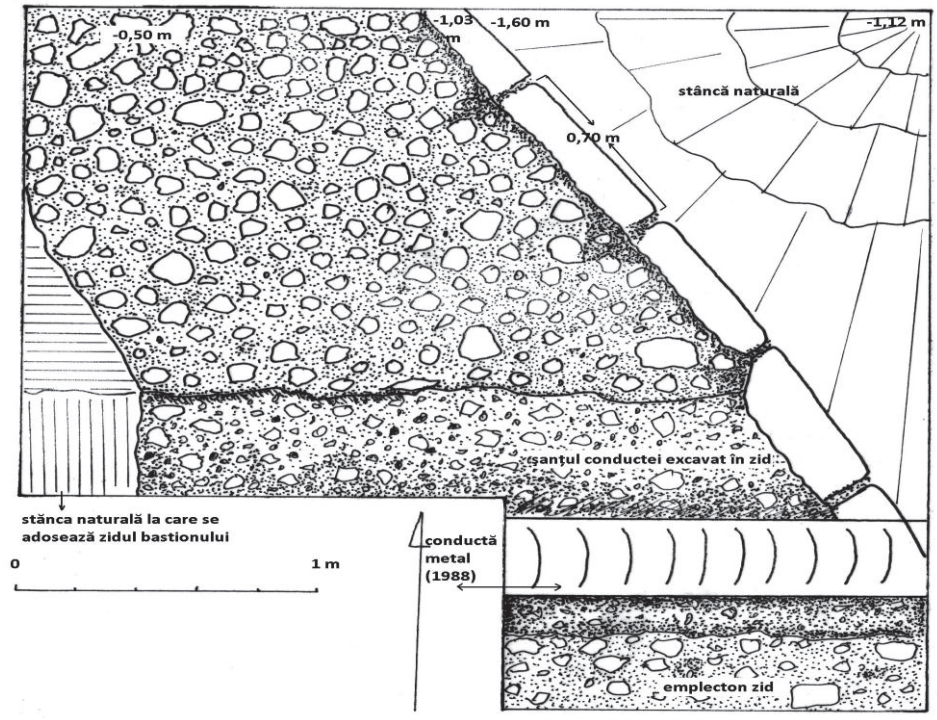

Fig. 3 - C 1-Restul turnului descoperit spart de conducta instalată în anul 1988.

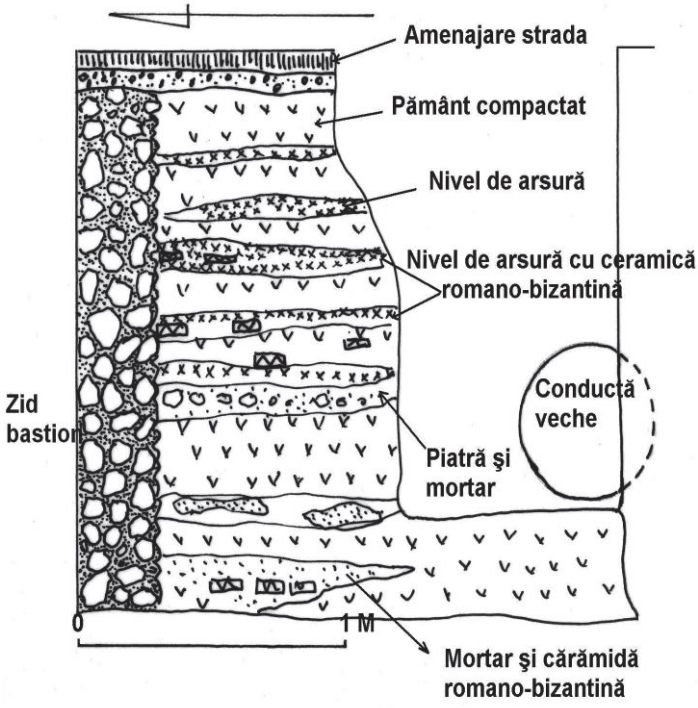

Fig. 4 - Restul zidului interior în C 2 şi profilul de est al secţiunii.

Fig. 5 - C 3 în plan apropiat.

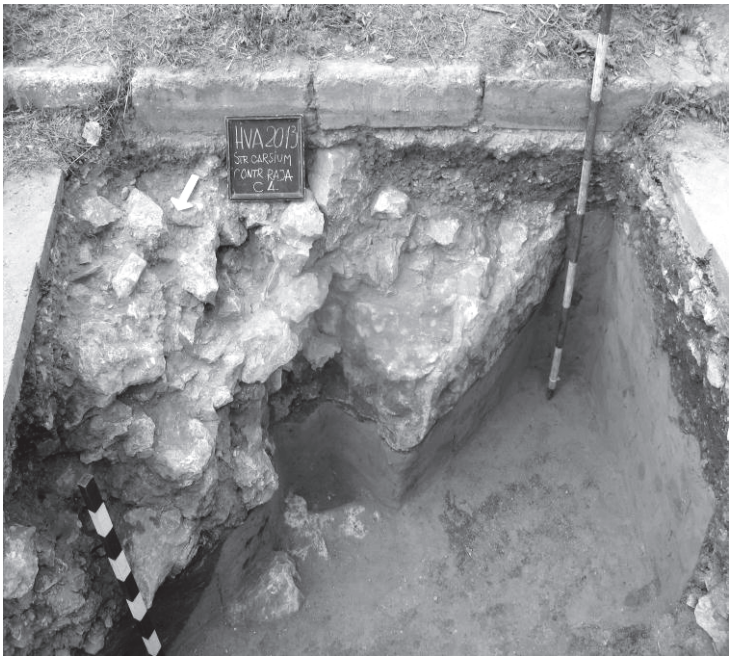

Fig. 6 - C 4, exteriorul zidului.

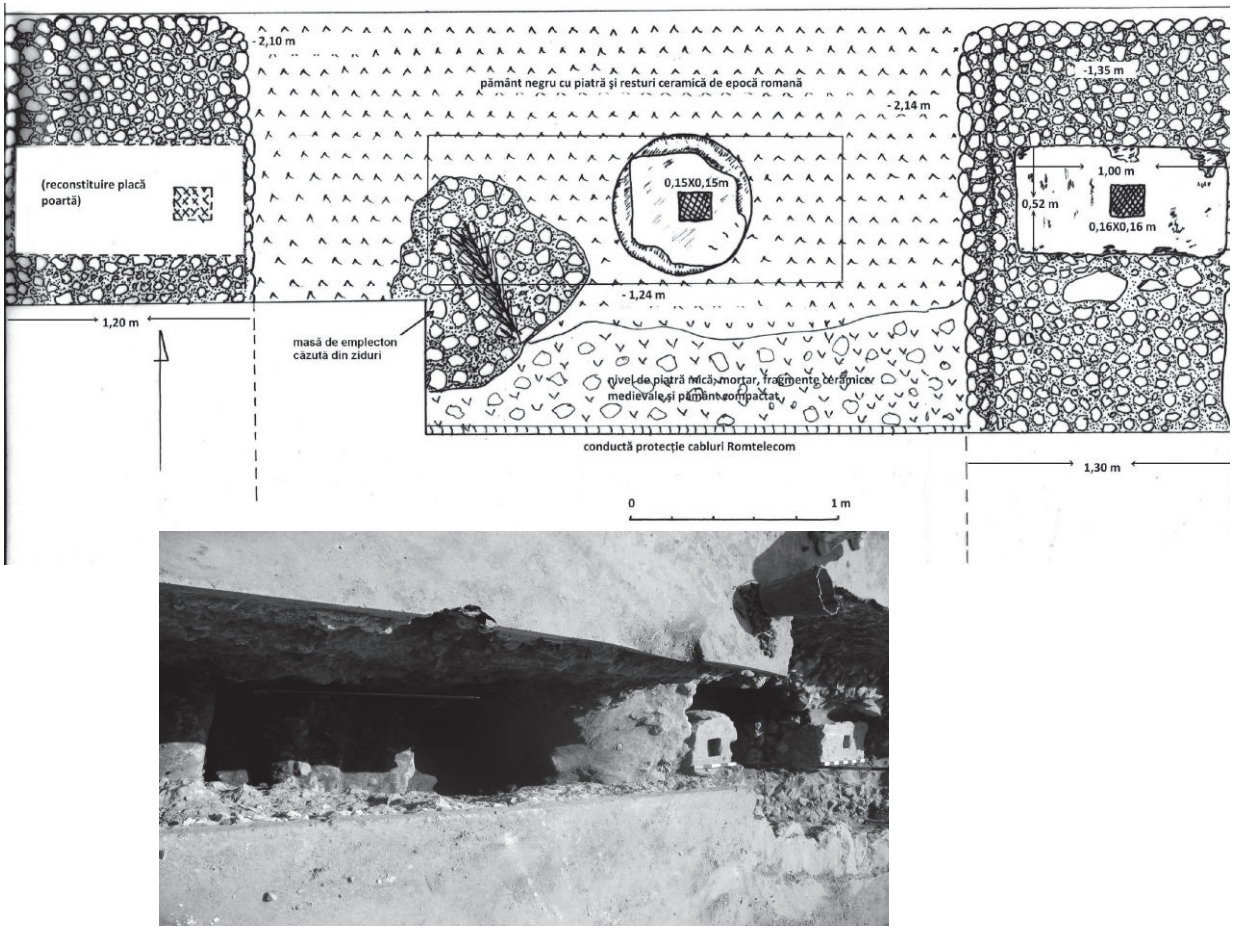

Fig. 7- Poarta de intrare de pe incinta de nord: desen și foto.

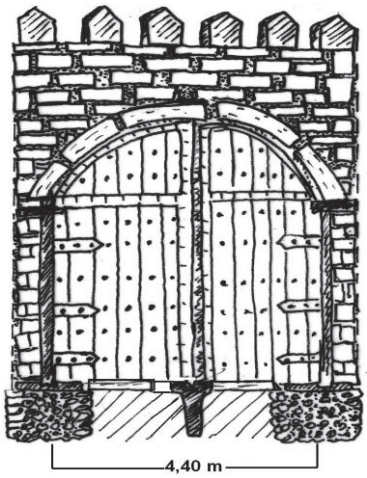

Fig. 8 - Încercare de reconstituire a porții.

Fig. 9 - Materiale descoperite la poarta de pe incinta nordică.

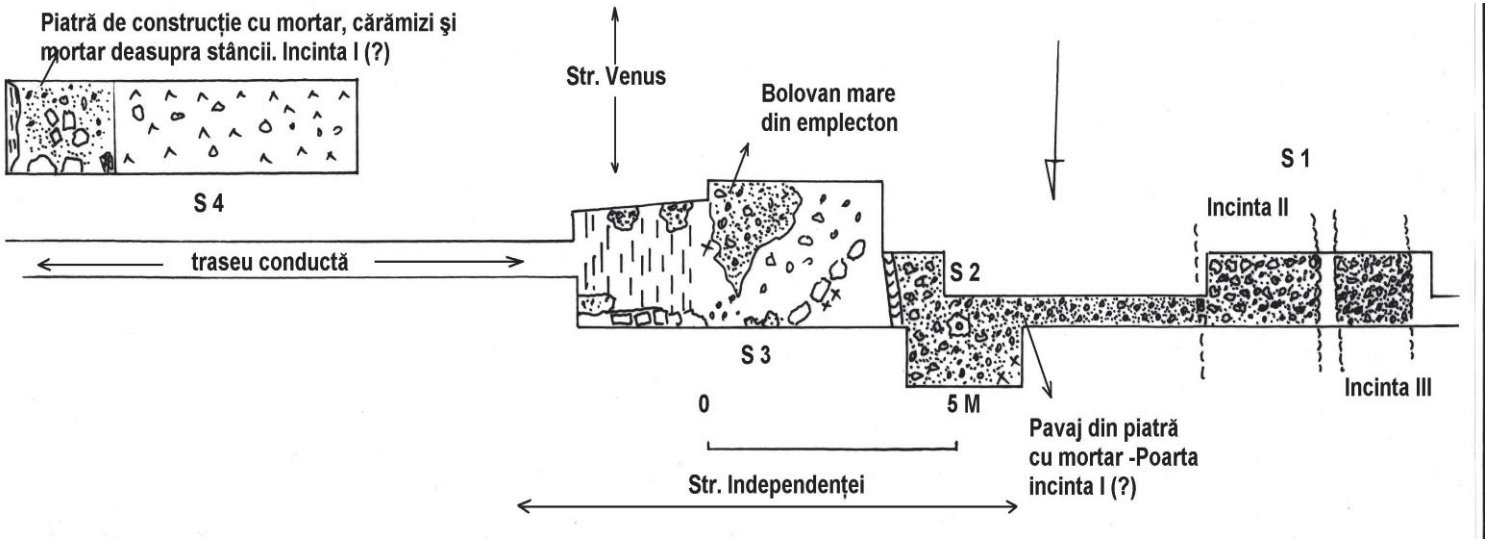

Fig. 10 - Plan general al săpăturii pe incintele de vest.

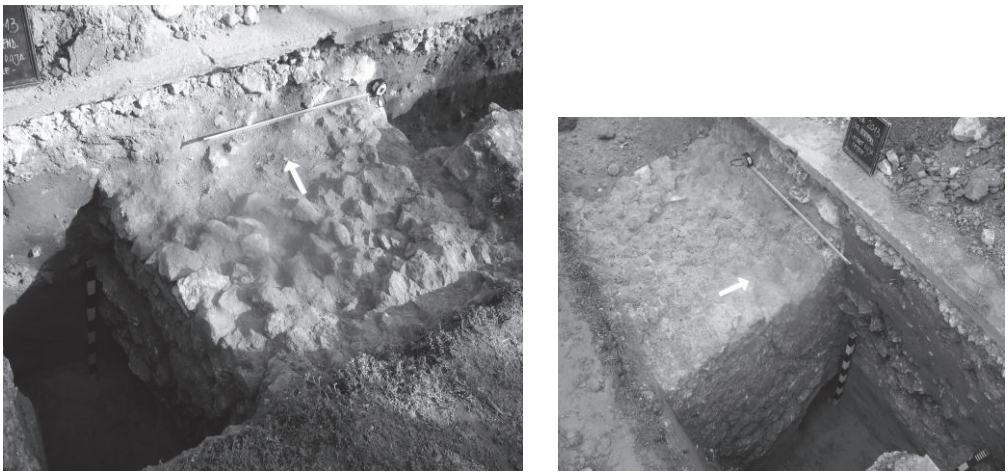

Fig. 11 - Incinta III pe latura de vest.

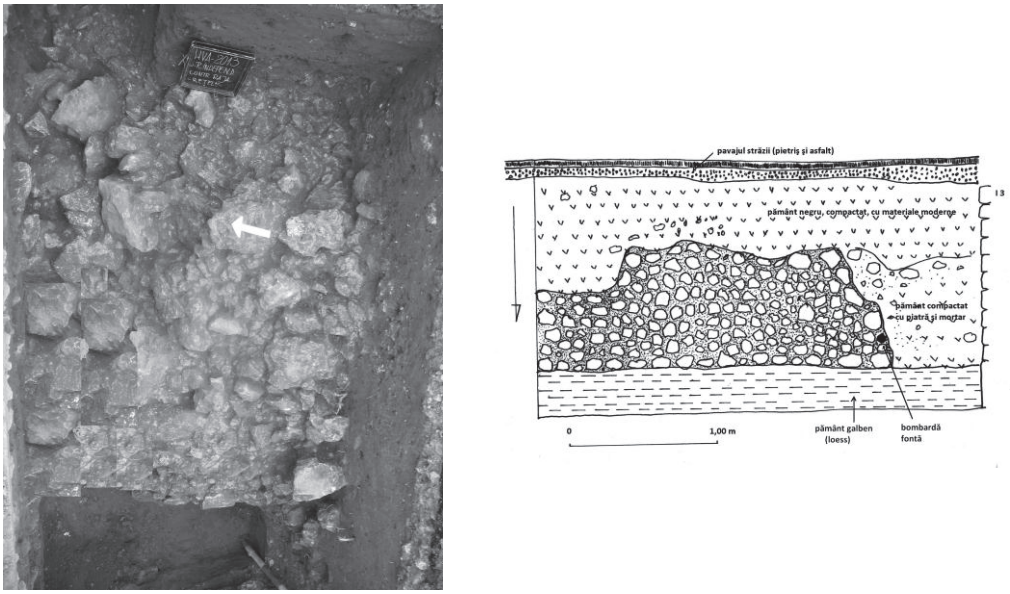

Fig. 12 - Incinta II de pe latura de vest (fotografie şi profilul de sud).

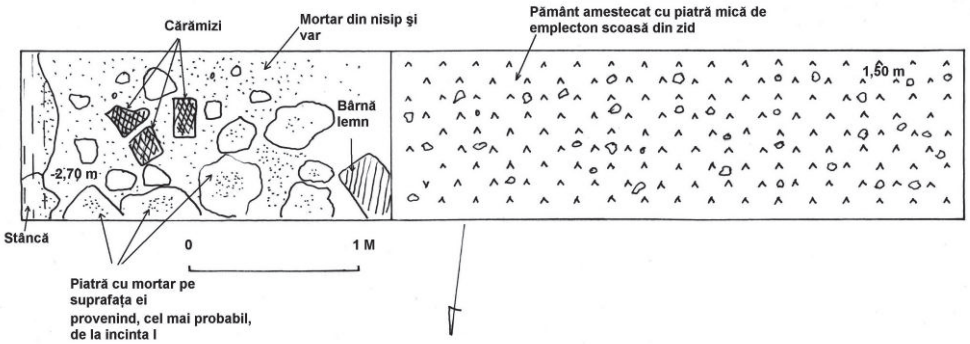

Fig. 13 - S 2. Pavaj din piatră.

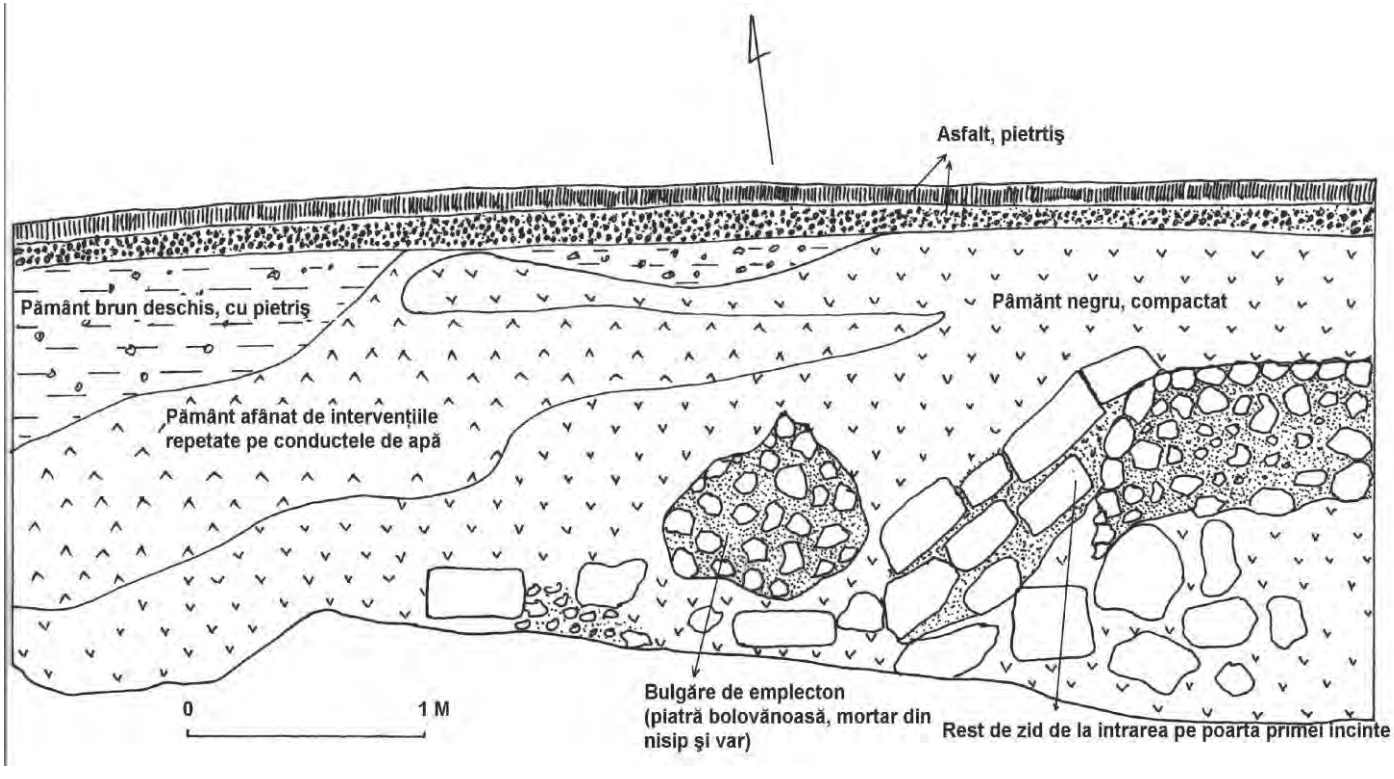

Fig. 14. S 3. Profilul de nord.

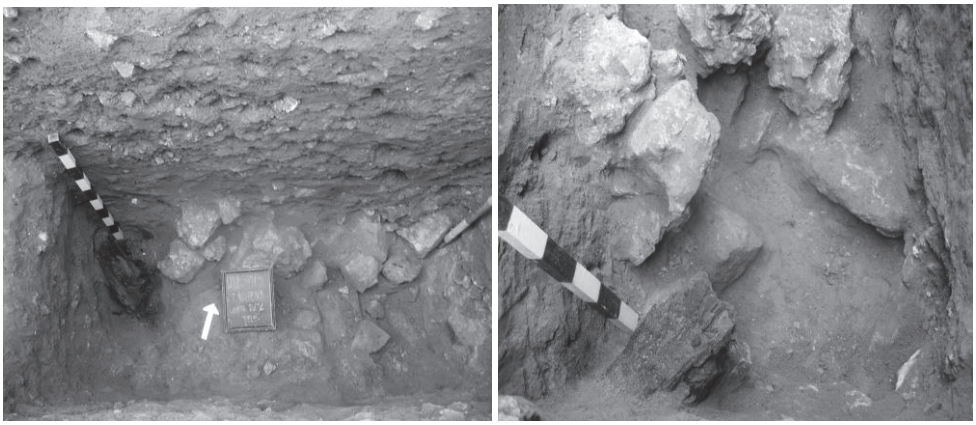

Fig. 15 - S 4. Resturile incintei I ridicate de la nivelul stâncii.

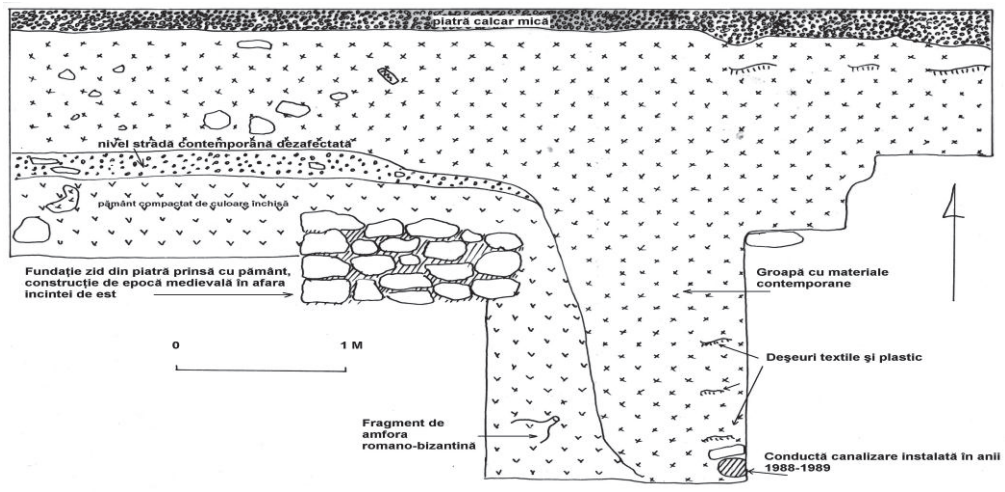

Fig. 16 - Edificiul de pe strada Grădinilor (fotografie şi profilul de nord).

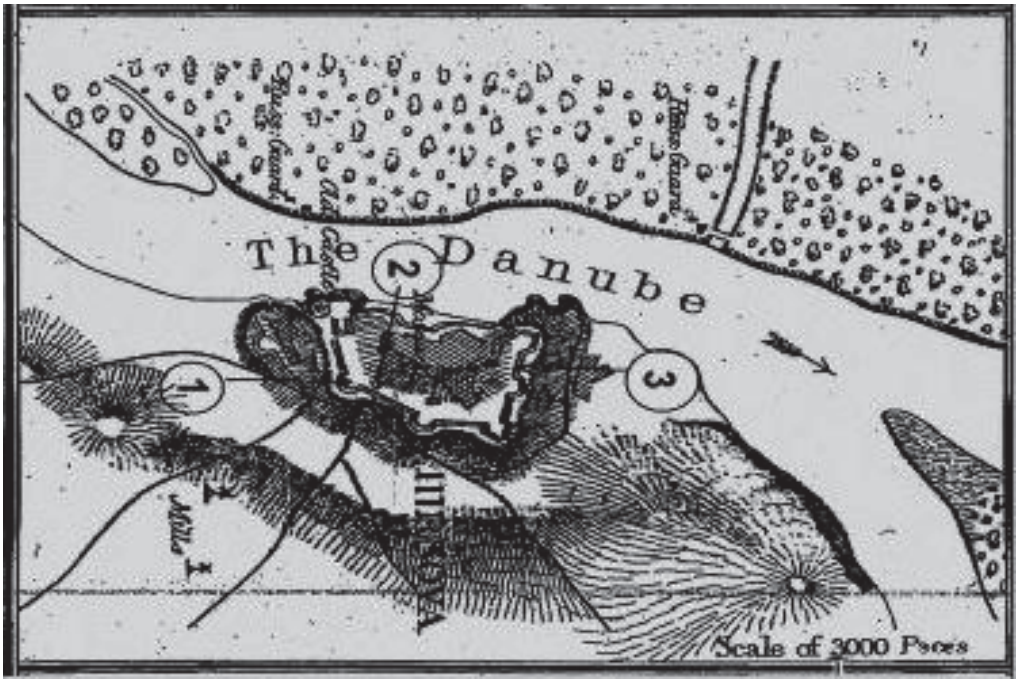

Fig. 17 A. - Planul cetății Hârşova, la 1826, întocmit de von Moltke. (noile descoperiri: 1- turnul de NE al incintei; 2- poarta de intrare de pe incinta de nord; 3- ultima incintă de pe latura de vest).

Fig. 17 B. - Fotografie aeriană a Hârşovei la mijlocul secolului XX.

EVOLUȚIA FORMULARULUI DECRETELOR DE PROXENIE ÎN SPAȚIUL PONTIC[*]

Victor COJOCARU[**]

Schlagwörter: *griechische Städte, pontischer Raum, Proxeniedekrete, Entwicklung der Formeln*

Cuvinte cheie: *oraşe greceşti, spaţiul pontic, decrete de proxenie, evoluţia formularului*

Zusammenfassung: *In Rahmen einer breiteren monographischen Untersuchung zur Proxenie im pontischen Raum versucht der Autor mit dieser Gelegenheit nur die Entwicklung der Formeln ausführlicher zu besprechen. Die Entstehung der Institution und die ersten Phasen der Entwicklung lassen sich besonders gut am Beispiel von Olbia verfolgen, wo uns eine umfangreichere Dokumentation zur Verfügung steht. Vom 5. bis zum Ende des 4. Jhs. v. Chr. bemerkt man mehrere Varianten sogenannter „abgekürzter Dekrete", deren Verbreitung in anderen Städten wie Sinope, Dionysopolis, Histria oder Chersonesos (aber auch im Bosporanischen Reich) am ehesten unter olbischem Einfluss steht. Die für die Monarchen ungewöhnliche Verleihung der Atelie und Proxenie der bosporanischen Spartokiden und ihrer Söhne bietet genug Raum zu Überlegungen über weitere Besonderheiten der Formeln. Ab dem 3. Jh. v. Chr. sind die Proxenieurkunden in allen pontischen Poleis nach ihrer Formulierung kaum mehr von Ehreninschriften zu unterscheiden. Schließlich wird in den Belegen späthellenistischer und römischer Zeit (letztere in Chersonesos) ein wachsender Einfluss der städtischen Magistrate spürbar, was mit einer Aristokratisierung des politischen Lebens in den griechischen Gemeinschaften dieser Zone erklärt worden ist.*

Rezumat: *În perspectiva pregătirii pentru tipar a unei cercetări monografice mai ample privind decretele de proxenie în spaţiul pontic, autorul îşi propune de această dată*

---

[*] Lucrare elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Naţional al Cercetării Ştiinţifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054. Textul dezvoltă un aspect din comunicarea *Instituţia proxeniei în spaţiul pontic. Câteva observaţii finale pe marginea unui proiect de cercetare*, prezentată în cadrul sesiunii internaţionale „Pontica 2014: 135 de ani de muzeografie dobrogeană", organizată de Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa. Mulţumim colegelor dr. Ligia Ruscu (Cluj-Napoca) şi dr. Livia Buzoianu (Constanţa) pentru lecturarea atentă a manuscrisului şi pentru sugestiile utile.

[**] Victor COJOCARU: Institutul de Arheologie, Iași; e-mail: victorinstarhia@yahoo.com.

să discute amănunţit doar evoluţia formularului. Apariţia şi primele etape de evoluţie pot fi surprinse cel mai bine la Olbia, unde dispunem de o documentaţie mai bogată. În secolul V şi până către sfârşitul secolului al IV-lea a. Chr. sunt atestate mai multe variante ale aşa-numitelor „decrete abreviate", a căror răspândire în alte oraşe precum Sinope, Dionysopolis, Histria sau Chersones (dar şi în Regatul Bosporan) s-a aflat, cel mai probabil, sub influenţă olbiană. Decretele de ateleia şi proxenia acordate de către Spartokizii bosporani şi fiii acestora, practică neobişnuită în cazul unor monarhi, oferă prilej de reflecţie asupra altor particularităţi ale formularului. Odată cu secolul III a. Chr., în toate oraşele pontice de unde avem atestări, formularul decretelor de proxenie abia dacă se mai distinge de cel al inscripţiilor onorifice. În epoca elenistică târzie şi, la Chersones, în primele două secole p. Chr. constatăm o influenţă crescândă a magistraţilor, ceea ce s-ar explica prin aristocratizarea vieţii politice şi în comunităţile urbane din zona de interes.

O discuţie adecvată privitoare la evoluţia formularului decretelor de proxenie în lumea pontică – mai cu seamă în cazul oraşelor cu suficiente atestări pe o scară cronologică mai largă, cum ar fi Olbia în secolele V-III a. Chr., Histria în secolele IV-II a. Chr., Callatis şi Mesambria în secolele III-II a. Chr. sau Chersones în secolele I-II p. Chr.[1] – ar trebui să ţină seama de totalitatea hotărârilor promulgate de Sfatul şi/sau Adunarea cetăţenilor unei polis. Pentru *apoikiile* milesiene din arealul Pontului Euxin datorăm, în acest sens, o cercetarea amplă lui K. Nawotka.[2] Observaţii importante – mai puţin detaliate, dar cu luarea în consideraţie a mai multor cetăţi din zona noastră de interes – apar formulate în sinteza monumentală a lui P. J. Rhodes şi D. M. Lewis.[3] Chiar dacă o eventuală reluare a discuţiei de ansamblu, cu antrenarea în egală măsură a atestărilor din *apoikiile* ioniene şi doriene, nu credem că ar fi lipsită de interes sau de noutate, discursul pe care îl propunem în cele ce urmează este structurat în funcţie de decretele de atelie şi proxenie, cu privire specială asupra oraşelor de unde numărul şi relevanţa documentelor ajunse până la noi permite formularea unor consideraţii cât de cât pertinente.

Observaţii punctuale sau de o respiraţie mai largă referitoare la subiectul

[1] La enumerarea oraşelor şi regiunilor de unde avem suficiente atestări care să permită concluzii asupra evoluţiei formularului şi a instituţiei proxeniei, KNOEPFLER 2001, p. 22 şi urm., face abstracţie de Pontul Euxin, deşi măcar Olbia şi Chersones (de unde provin câte 36, respectiv 40 de atestări!) ar fi meritat să fie menţionate. Altfel, atunci când îşi îndreaptă atenţia şi asupra inscripţiilor din lumea pontică – p. 66, n. 243 (Olbia), p. 200 şi urm. (Olbia şi Bosporos), p. 339 (Olbia) – , invocate ca termen de comparaţie, autorul formulează observaţii demne de toată atenţia. Reţinem aici interpretarea unui pasaj din decretul pentru Protogenes (IOSPE I² 32 = Syll.³ 495), discutat contradictoriu în literatura de specialitate – p. 339, n. 473: „A la l. 45 εἰς βασίλεια doit peut-être lu εἰς βασιλέια, «auprès du roi», car l'absence de l'article a paru gênante devant un substantif désignant en principe le palais ou la capitale du roi". Deja H. von Gaertringen, *ad* Syll.³ 495, n. 16 exprima rezerve faţă de interpretarea lui V. V. Latyšev care considera că εἰς βασίλεια s-ar referi la reşedinţa regală. Cf. mai recent DANA 2011, p. 106: „D'abord, le terme βασίλεια, au pluriel, au sens de «résidence royale» n'est pas si rare, et je crois que c'est cette traduction qu'il faut adopter dans le cas présent". Vezi şi COJOCARU 2012, p. 665.

[2] NAWOTKA 1999.

[3] RHODES & LEWIS 1997, îndeosebi p. 195-209.

propus discuţiei apar frecvent în literatura anterioară – în primul rând în *corpora*,[4] dar şi cu prilejul publicării, republicării sau interpretării a numeroase inscripţii luate în parte.[5] Noi înşine publicam acum un lustru unele consideraţii preliminare asupra evoluţiei formularului decretelor de proxenie, prin care atrăgeam atenţia asupra materialului documentar de la Olbia şi Chersones.[6] Revenind acum, încercăm să extindem cercetarea asupra întregului areal pontic şi să valorificăm într-o măsură cât mai relevantă contribuţia predecesorilor.[7]

În linii mari, formularul decretelor din arealul Pontului Euxin corespunde evoluției generale pe ansamblul lumii greceşti.[8] Ceva mai sus invocam cele două publicaţii de anvergură aferente subiectului. Dacă P. J. Rhodes şi D. M. Lewis propun o selecţie a textelor în ordinea alfabetică a locului de proveniență, iar K. Nawotka pare să acorde preferinţă relevanţei atestărilor,[9] noi am optat pentru o structurare a discursului în diacronie, ţinând cont de datarea relativă a mai tuturor documentelor anterioare erei creştine.[10]

Cele mai vechi atestări, la Olbia, din secolul V a. Chr., sunt lipsite de preambul şi nu menţionează motivaţia acordării ateliei sau proxeniei. Sunt consemnate doar numele celui onorat şi locul de proveniență în dativ, urmate de privilegiile acordate în nominativ.[11] Conform schemei propuse de Ju. G.

---

[4] O menţiune aparte ar merita consideraţiile lui A. Avram asupra decretelor de la Callatis, în ISM III, p. 144-147. Altfel, editorii nu disociază proxeniile de celelalte inscripţii onorifice promulgate de Sfat şi/sau popor. Vezi şi constatarea lui M. Walbank către finalul anexei intitulate „Previous studies of the *Proxenia*" – WALBANK 1978, p. 492: „In none of the works here listed are the texts of all extant proxeny-decrees available: the *Corpora*, it is true, are complete for their times, but do not separate proxenies from other decrees".

[5] Dintre numeroasele exemple posibile, amintim doar decretele de proxenie de la Chersones pentru procuratorul financiar al Moesiei Inferior Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides şi pentru soţia acestuia Aurelia Paulina – SEG 45, 985 = AÉ 1996, 1359 –, asupra cărora vom reveni mai jos.

[6] COJOCARU 2009a, p. 363 şi urm.

[7] În acest sens, a se vedea şi studiul nostru „Instituţia proxeniei în spaţiul pontic. Istoricul cercetării", aflat sub tipar în „Arheologia Moldovei" 38.

[8] Pentru ansamblul lumii greceşti, pe lângă lucrarea de referinţă RHODES & LEWIS 1997, încă mai poate fi consultat cu folos SWOBODA 1890.

[9] Ne referim la partea I, capitolul 2, intitulat „Decrees (psephismata)", p. 45-68. În opinia noastră, autorul doar pare să fi acordat preferinţă relevanţei atestărilor, deoarece după Olbia şi Histria ar fi trebuit să urmeze Odessos şi nu Tomis şi Dionysopolis. Observaţia rămâne valabilă şi în situaţia că autorul ar fi ţinut cont şi de datarea inscripţiilor – la Tomis, cum constată chiar K. Nawotka (p. 61), nu cunoaştem decrete anterioare sfârşitului secolului II a. Chr.

[10] Din epoca preromană în arealul Pontului Euxin avem doar două inscripţii subsumate problematicii proxeniei cu dată destul de precisă – este vorba despre privilegiile acordate mercenarilor de la Phanagoria în anul 88/7 a. Chr. (VINOGRADOV & WÖRRLE 1992 = SEG 41, 625), respectiv despre onorurile decretate la Odessos, cândva între anii 45-42 a. Chr. pentru Menogenes din Heraion Teichos (IGBulg I² 43 [cf. IGBulg V 5018]). În rest, alte date aparent destul de exacte (mai cu seamă în cazul inscripţiilor olbiene) datorează prea mult excesului de fantezie pentru a putea fi acceptate ca atare în ecuaţia unei eventuale reconstrucţii istorice.

[11] NO 1 (cf. IGDOP 1): Ἰητροκλ|εῖ τῶι Ἑκα|ταίῳ Σιν|⁴ ωπῆι ἀτ|ελέη κα[ὶ] | ἐγγόν|[οις – – –]; NO 2: [– – –]δώρο Ἥρᾳ|[κλεώτηι αὐτῶι κ]αὶ χρήμ[ασι] | [– – –] ἐσπλεῖν | καὶ ἐκπλε̣[ῖν] | καὶ αὐτὸς[11] |⁴ καὶ χρήμα|τα.

Vinogradov privind evoluţia formularului decretelor olbiene, ar fi vorba despre tipul I.[12] Nu cunoaştem paralele în arealul Pontului Euxin, dar există documente asemănătoare – impropriu denumite în literatura de specialitate „decrete abreviate”[13] – în alte regiuni.[14] Considerăm apelativul drept impropriu, deoarece noi nu putem generaliza observaţia lui A. Wilhelm[15] conform căreia cele mai timpurii documente legislative în piatră ar fi doar extrase ale hotărârilor înscrise *in extenso* pe materiale perisabile şi păstrate în arhive.[16] Mai curând credem că avem a face în cazul de faţă cu o formă incipientă a unor decizii ale corpului civic de la Olbia, catalogabile un secol mai târziu în categoria „decretelor onorifice” despre a căror complexitate formulariştică, rezultată ca urmare a unei evoluţii mai îndelungate, avem suficiente dovezi în lumea pontică abia o dată cu secolul III a. Chr. Nu pare să fie vorba despre o invenţie a olbienilor, din moment ce în metropola Milet cunoaştem nu mai puţin de 29 de asemenea „decrete abreviate”.[17] Ar mai rămâne doar de explicat de ce la Milet întâlnim acest tip de documente pe tot parcursul epocii elenistice (de fapt, doar în epoca elenistică), în timp ce la Olbia atestările nu depăşesc secolul IV a. Chr., iar în celelalte *apoikii* pontice puţinele mărturii ajunse până la noi ar trăda mai degrabă o influenţă olbiană.[18]

Într-o variantă evoluată, tot la Olbia, în a doua jumătate a secolului al V-lea, preambulul este urmat de numele celui onorat în acuzativ + lista onorurilor şi privilegiilor în acuzativ cu infinitiv,[19] ceea ce ar echivala cu tipul II conform schemei propuse de Ju. G. Vinogradov, menţionate mai sus.[20] Nu cunoaştem

---

[12] VINOGRADOV 1997, p. 176, n. 61: „Typus I. Dat. der zu ehrenden Person + nom. der Privilegien: IOlb. 1,2 A (im ganzen fünften Jahrhundert)”.

[13] Concept lansat de SWOBODA 1890, p. 47: „Wir finden nämlich in verschiedenen Städten auch später eine ganze Classe von Denkmäler, für welche ich die Benennung ‘abgekürzte Decrete’ vorschlagen möchte; denn sie geben statt eines Psephisma und ohne sich an die Form des Beschlusses zu binden, den Inhalt der durch diesen verliehenen Ehren wieder, nicht blos der Proxenie, sondern auch der Politie, Atelie u. Aehnl.”.

[14] Exemplele citate de H. Swoboda şi W. Larfeld ar fi mai apropiate de varianta imediat următoare în evoluţia proxeniilor olbiene, aşa că vom reveni asupra lor ceva mai jos. Aici am putea cita ca analogie cel mai timpuriu „decret abreviat” de la Milet (Milet I, 3, 40), datat în 273/2 a. Chr.: ἐπὶ [στεφαν]ηφόρου Ἀ[λ]εξάνδρ[ου] τοῦ [Δημητρίου] | ἐδόθη [πολι]τεία [κα]τ᾽ εὐε[ρ]γεσίαν | Ἀνίγκαι τῶι Καλλίπ<π>ου Κολωφωνίωι | αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις.

[15] WILHELM 1909, p. 271-275, cu remarca de la p. 272: „Solche ἀναγραφαὶ im Sinne kurzen Auszüge aus den dem Archive einverleibten Schriftstücken bin ich geneigt für ältere Zeit auf λευκώματα vorauszusetzten, die in oder vor den Amtsgebäuden auf dem Märkte oder an anderen öffentliche Orte eine Zeit lang ausgestellt wurden”.

[16] Mai întâi ar trebui să avem indicii minime că la Olbia în secolul V a. Chr. exista o asemenea arhivă.

[17] Vezi discuţia la NAWOTKA 1999, p. 70-74, cu remarca nu lipsită de interes de la p. 74: „All abbreviated decrees of Miletus belong in the Hellenistic epoch, as the earliest is dated tentatively to 273/2 B.C., the last extant comes from 30/29 B.C.”.

[18] La Dionysopolis, Histria, Sinope şi Chersones, asupra cărora vom reveni mai jos.

[19] SEG 31, 701 (cf. IGDOP 5): [Δόγμ]α [Ὀλβιο]|πολιτέ[ων Τι]|μησίλ[εων, Θεό]|[4]προπο[ν Μολπα- *vel* Ἀθηνα]|γόρεω Σ[ινωπέ]|ας πολιή[τας ἔ]|ναι καὶ ἀτε[λέ]|[8]ας καὶ γῆ[ς ἔγκ]|τ[ησιν ἔναι αὐ|τοῖς καὶ οἰκί|ης (?) – – –].

[20] VINOGRADOV 1997, p. 176, n. 61: „Typus II. Δόγμα Ὀλβιοπολιτέων + acc. der Privilegien + inf. des Verbs: das vorliegende Dekret, IOlb. 2B, 3B, 11 (2. Hälfte des 5.Jhs.;

analogii în lumea pontică, iar gradul precar de conservare al celor câtorva fragmente lasă loc unor restituiri imposibil de controlat pe baza datelor păstrate.[21] Cât despre preambulul Δόγμα Ὀλβιοπολιτέων propus de Vinogradov – acceptat de unii predecesori[22] şi respins de cei mai mulţi[23] –, observăm doar că nu cunoaştem deocamdată nicio paralelă exactă în universul epigrafiei greceşti. Risipa de energie asumată de epigrafistul moscovit pentru a repera termenul δόγμα în contexte epigrafice şi literare[24] nu face decât să certifice existenţa cuvântului. Dar de aici şi până la omologarea variantei de preambul propuse mai rămâne de făcut un pas important pe care noi nu ni-l putem asuma.[25]

Odată cu succesiunea Ὀλβιοπολῖται + numele celui onorat şi a locului de proveniență în dativ + ἔδωκαν + privilegiile acordate în acuzativ am fi, către începutul secolului al IV-lea, nu numai pe un teren mai sigur în ceea ce priveşte evoluţiei formularului decretelor de proxenie la Olbia,[26] dar am avea şi primele analogii în alte *poleis* din arealul Pontului Euxin.[27] Ar fi vorba despre cel de-al treilea tip în evoluția decretelor olbiene conform schemei propuse de Ju. G. Vinogradov.[28] Existența mai multor variante,[29] atestate pe baza unor texte mult

---

dieser Typus koexistiert mit dem Typus I".

[21] Pentru a da un singur exemplu, în cazul NO 11, E. B. Novikov (vezi SEG 31, 709) şi V. P. Jajlenko (vezi SEG 34, 764) propun restituiri sensibil diferite, omologabile cel mult din punctul de vedere al gramaticii limbii greceşti studiate în gimnaziu. Novikov pare chiar convins că textul restituit de el ar fi un tratat de symmachie, dar a insista în acest sens ar însemna să lungim inutil discuția. Ca atare, ne mulţumim a-l cita pe NAWOTKA 1999, 75, n. 365: „A conclusion drawn by Novikov on the basis of his restoration that this was a symmachic decree is obviously too far fetched".

[22] *E.g.* L. Dubois *ad* IGDOP 5, p. 15: „Le terme δόγμα qui paraît ici la seule restitution possible n'est pas un équivalent de ψήφισμα …".

[23] *E.g.* RHODES & LEWIS 1997, p. 203, cu trimitere la recenzia din Gnomon 4 (1983), p. 461 şi urm., în care A. J. Graham exprima rezerve justificate faţă de restituirea propusă de Ju. G. Vinogradov. Ultimul avea să răspundă ulterior pe cât de vehement, pe atât de puţin convingător – vezi VINOGRADOV 1997, p. 225 şi 229. Privitor la opinia noastră anterioară, vezi COJOCARU 2009b, p. 146 şi urm.; COJOCARU 2012, p. 671 şi urm.

[24] VINOGRADOV 1997, p. 176-182.

[25] Remarca grăbită, în opinia noastră, a lui J. & L. Robert din BE 1982, 235 (Il [se referă la Ju. G. Vinogradov] justifie en détail le terme *dogma* …) pare să amintească un citat celebru din Platon – „uneori mai adoarme şi bătrânul Homer". Cu tot respectul faţă de cel care a fost unul dintre „monştrii sacri ai epigrafiei greceşti" – L. Robert –, noi subscriem aici la opinia lui NAWOTKA 1999, p. 76: „Here the restoration [δόγμ]α [Ὀλβιο]|πολιτέ[ων, even though it does not fit stoichedon in line 1, was proposed by the editor because no other formula of prescript attested in the fourth-century Olbia would agree with the letter-trace marked by the underdotted ε. Since this formula is unparalleled, it is perhaps better to leave the space without any restoration at all to attempt writing novel decrees for the Greeks".

[26] NO 3 + 12 (cf. IGDOP 16; SEG 33, 616 & 617, comm. 1): Ὀλβιοπολῖ[ται] | Πυρραλίῳ[νι τοῦ δεῖνος Χερσο]|νησίτηι ἔ[δωκαν προ]|[4]ξενίηγ κ[αὶ ἀτελείην | πά]ντων [χρημάτων | καὶ αὐτῶι καὶ τοῖς | ἐγγόνοις καὶ ἐσπλεῖγ |[8] καὶ ἐκπλ]εῖγ κα[ὶ ἐν | πολέμωι κ]αὶ ἐν εἰ[ρήνηι | ἀσυλεὶ κ]αὶ ἀσπ[ονδεί].

[27] La Dionysopolis şi Sinope, eventual şi la Histria, asupra cărora vom reveni mai jos.

[28] VINOGRADOV 1997, p. 176, n. 61: „Typus III. Ὀλβιοπολῖται ἔδωκαν + dat. der zu ehrenden Person(en) + acc. der Privilegien: IOSPE I², 20; IOlb. 4-9, 12 und andere (im ganzen 4. Jh.)".

[29] Cf. VINOGRADOV 1989, p. 139 şi urm. Spre deosebire de autor, noi nu suntem

mai bine păstrate în comparaţie cu decretele anterioare, ar putea depune mărturie despre existenţa unor proceduri diferite asumate de corpul civic din cetatea de la limanul Bugului, sau cel puţin sugerează absenţa unui tipar unic impus lapicizilor. Astfel, într-un document ceva mai târziu apare pentru prima dată formula *boni eventus apprecatio* („superscript"[30]), verbul la aorist trece în faţa dativului persoanei onorate, iar privilegiile la acuzativ includ o explicitare la ἀτέλειαν πάντων χρημάτων nemaiîntâlnită altundeva în lumea greacă.[31] În literatura anterioară datorăm o încercare meritorie de a găsi o explicaţie a formulei lui L. Dubois,[32] doar că, în opinia noastră, ar mai rămâne de clarificat din ce cauză aceasta ar fi putut apărea doar la Olbia.[33]

---

convinşi că în prima jumătate a secolului IV a. Chr. am avea a face cu o schimbare radicală în redactarea actelor oficiale la Olbia. În primul rând, nu trebuie să omitem datarea relativă a tuturor inscripţiilor păstrate din secolele V-IV a. Chr. În al doilea rând, puţinătatea mărturiilor cunoscute dintr-un lanţ evolutiv care va fi fost în realitate mult mai complex ne determină să credem că aparentele „schimbări radicale" ar putea ascunde mai curând verigi lipsă decât … „opredelennye izmenenija i v gosudarstvennom stroe polisa (anumite schimbări şi în constituţia oraşului)" (p. 140).

[30] Termen propus de NAWOTKA 1999, p. 25 şi urm., cu discuţia privind decretele olbiene la p. 46 şi urm., respectiv p. 51 şi urm. În mod curios, cercetătorul polonez invocă drept cel mai timpuriu exemplu de „superscript" începutul decretului pentru Kanobos (IOSPE I² 24) şi susţine că „The next (partly) preserved superscript is ἀγα[θῆι τύχηι] inscribed at the top of a third-century B.C. decree (este vorba despre IOSPE I² 26" (p. 46). Despre invocaţia bine păstrată Τύχηι Ἀγαθῆι din decretul IOSPE I² 20 (datat anterior decretului pentru Kanobos), pe care îl reproduce de altfel în întregime la p. 77, autorul nu spune nimic. Dacă nu este vorba doar despre o simplă neglijenţă, atunci, în mod evident, se face astfel diferenţa dintre documentele considerate decrete propriu-zise şi cele numite „decrete abreviate". Doar că o atare diferenţiere convenţională nu credem că ţine cont de evoluţia reală a formularului decretelor olbiene în general şi a celor de proxenie în mod aparte. Ca atare, chiar dacă nu există o terminologie general acceptată privind structura decretelor, pentru τύχηι ἀγαθῆι, respectiv ἀγαθῆι τύχηι, considerăm mai potrivit termenul de „invocation" propus de RHODES & LEWIS 1997, p. 4; cf. LARFELD 1914, p. 306 şi urm. (Weiheformel als „*boni eventus apprecatio*").

[31] IOSPE I² 20 (cf. IGDOP 15): Τύχηι Ἀγαθῆι. | Ὀλβιοπολῖται | ἔδωκαν Χαιριγένει |[4] Μητροδώρου Μεσημ|βριανῶι αὐτῶι καὶ ἐκ|γόνοις προξενίαν, | πολιτείαν, ἀτέλειαν |[8] πάντων χρημάτων | ὧν ἂν αὐτὸς εἰσάγηι | ἢ ἐξάγηι, ἢ παῖδες, ἢ ἀ|δελφοὶ οἷς κοινὰ τὰ |[12] πατρῶια, ἢ θεράπων, | καὶ εἴσπλουν καὶ ἔκπλουν | καὶ ἐν πολέμωι καὶ ἐν | εἰρήνηι ἀσυλέ καὶ |[16] ἀσπονδέ. Inscripţia era reprodusă de LARFELD 1914, p. 329 pentru a ilustra categoria de documente numită de autor „summarische Privilegienverleihungen".

[32] *Ad* IGDOP 15, p. 40 şi urm.: „La formule complexe ἢ παῖδες, ἢ ἀδελφοὶ οἷς κοινὰ τὰ πατρῶια, ἢ θεράπων est typique des proxénies d'Olbia : elle implique que le ou les navires de Chairigénès pouvaient, même quand il était physiquement absent et représenté par ses fils, ses frères ou un serviteur, jouir de l'atélie dans le port d'Olbia. La relative οἷς κοινὰ τὰ πατρῶια doit désigner les frères fils du même père qui, tout naturellement, font fructifier le patrimoine de Mètrodôros. Le statut du θεράπων peut être comparé à celui du nauclère Lampris du *Contre Phormion*, § 5, de Démosthène qui est qualifié d'οἰκέτης".

[33] Aprofundarea acestui aspect ar trebui să ţină cont de o serie de particularităţi în structura *oikos*-ului şi a corpului civic de la Olbia, cu o implicare mai largă a datelor literare şi epigrafice. Dar cum o asemenea cercetare ar depăşi sensibil problema evoluţiei formularului decretelor de proxenie, sperăm să putem oferi o explicaţie credibilă cu prilejul unui alt studiu (la care lucrăm momentan în colaborare cu Marta Oller Guzmán de la Barcelona).

În ceea ce priveşte structura formularului, decretul olbian tocmai invocat ar avea o analogie la Dionysopolis,[34] eventual şi câte o paralelă la Histria[35] şi Sinope[36]. Fiind vorba de patru *apoikii* milesiene, am putea presupune un tipar comun preluat de la metropolă. Dar câtă vreme la Milet nu cunoaştem „decrete abreviate" anterioare secolului III a. Chr., ne-am putea gândi mai degrabă la o influenţă olbiană asupra începuturilor instituţiei proxeniei în cetăţile vest- şi sud-pontice.[37]

Revenind la Olbia, să ne fie permis a mai semnala aici o variantă, din prima jumătate a secolului al IV-lea a. Chr., pentru care nu cunoaştem deocamdată paralele – Ὀλβιοπολῖται + numele beneficiarului, urmat de *proxenia* şi *politeia* în acuzativ + verbul predicativ la prezent (ποοῦνται [sic]) + κ[αὶ αὐτὸν καὶ] | ἐγγόνους, urmat de *euergesia* şi *ateleia* + un al doilea verb predicativ la prezent διδοῦσι + πάντ[ων χρημάτων], cu repetarea lui αὐτῶι καὶ ἐγγόν[οις, cu prevederea finală asupra dreptului de a intra şi a ieşi din port în vreme de război şi în timp de pace, fără confiscarea mărfii şi fără încheierea unui acord anume.[38]

În secolul al IV-lea a. Chr. şi până către începutul veacului următor sunt datate şi 15 dintre cele 16 documente cunoscute până în prezent,[39] prin care dinaştii bosporani cu fiii lor acordă unor străini *ateleia* şi/sau *proxenia* cu privilegiile adiacente.[40] Chiar dacă gradul de conservare al majorităţii inscripţiilor

---

[34] IGBulg I² 13 bis: Ἀγαθῆι τύχηι. Διονυσο|πολῖται ἔδωκαν Ἀρισ|τομένει Διονυσίου Ὀδη|[4]σίτηι αὐτῶι καὶ ἐγγό|νοις πολιτείαν, προξενί|αν, ἀτέλειαν πάντων | χρημάτων καὶ ἐγγείων |[8] ἔγκτησιν καὶ προεδρίαν | καὶ δίκας προδίκους καὶ | εἴσπλουγ καὶ ἔκπλουν καὶ | πολέμου καὶ εἰρήνης ἀσυλεὶ καὶ ἀ[σπονδεὶ – – –].

[35] SEG 50, 681 (cf. AVRAM 2007, 119). A. Avram a restituit integral invocaţia şi preambulul făcând trimitere la decretele olbiene.

[36] IK 64, 4. Gradul de conservare al inscripţiei lasă de dorit, dar menţionarea ateliei (fără alte privilegii) şi absenţa prevederii finale asupra locului de afişare a decretului ne determină să presupunem că avem a face cu un formular de tipul „decretelor abreviate". Pentru o dată timpurie ar pleda şi redarea grafică a diftongului ει prin ε – ἀσυλὲ καὶ ἀσπονδέ. În opinia noastră, acesta ar fi cel mai vechi decret cunoscut la Sinope.

[37] Dacă fragmentul unui alt „decret abreviat" (BÉ 2008 394 & 397 bis [cf. SEG 57, 716]) provine de la Chersones (cum argumentează A. Avram) şi nu de la Nikonion (cum consideră S. Ju. Saprykin), atunci influenţa olbiană (şi nu tiparul comun milesian) în preluarea formularului „decretelor abreviate" ar deveni şi mai evidentă.

[38] Cele două variante de restituire a textului propuse de Ju. G. Vinogradov (SEG 45, 1000), respectiv de V. P. Jajlenko (SEG 51, 971), diferite în ceea ce priveşte interpretarea istorică, respectă aceeaşi structură a formularului.

[39] A se compara cu estimarea lui RHODES & LEWIS 1997, p. 208: „The Bosporan kingdom has produced four abbreviated proxeny decrees issued by Paerisades and his sons as if they were a Greek state".

[40] Asupra practicii neobişnuite de acordare a dreptului de proxenie de către un monarh (mai cunoaştem doar două excepţii – dinastul paphlagonian Korylas şi cel al Cariei Mausolos cu soţia sa Artemisia) am atras atenţia cu altă ocazie, vezi COJOCARU 2009a, p. 364 (cu trimiteri la literatura anterioară). Pentru cea mai recentă discuţie rezumativă privind documentele bosporane, vezi JAJLENKO 2010, p. 66-69 şi 76-79. La p. 77 şi urm. autorul restituie şi CIRB 817 ca decret de atelie, doar că argumentaţia pe care o dezvoltă implică prea multe supoziţii pentru ca să putem reţine propunerea sa fie şi măcar ca ipoteză de lucru. Altfel, numărul ateliilor şi proxeniilor acordate de Spartokizi pe durata a cel puţin un secol va fi depăşit cu mult cifra documentelor cunoscute nouă. Din surse literare (Dem., *Contra Leptinen* § 31) mai ştim despre *ateleia* acordată atenienilor de către

lasă mult de dorit, corelarea datelor sigure permite, totuşi, formularea unor consideraţii nu lipsite de interes privind structura formularului.[41] De această dată putem vorbi nu atât despre o evoluţie, cât despre adaptarea unei instituţii caracteristice lumii polisului la realităţile din Regatul Bosporan. Ca atare, în măsura în care ne permit să ne pronunţăm fragmentele ajunse până la noi, observăm că structura formularului rămâne practic neschimbată pe parcursul a mai bine de un secol.

Dorind cu tot dinadinsul să vadă o evoluţie a formularului în situaţia când asistăm doar la o sporire a privilegiilor acordate, Ju. G. Vinogradov [*et al.*] ajung să se mire de „situaţia paradoxală" în care decretele bosporane mai timpurii ar dispune de o structură sintactică mai complexă în comparaţie cu documentele ulterioare.[42] În realitate, formularul, care pare să fi fost „importat" din lumea polisului sub domnia lui Leukon I (el însuşi titularul unui decret de *ateleia* promulgat de atenieni[43]), nu avea cum să evolueze sub un regim monarhic. Unele variaţii de conţinut privitor la privilegiile acordate sau în formularea ordinii în care apar expuse drepturile acordate denotă, în opinia noastră cel puţin, influenţe exercitate din partea oraşelor aflate în reţeaua de contacte comerciale, fără nici o legătură cu eventuale modificări în constituţia Regatului Bosporan.

Ar fi logic să presupunem mai cu seamă o influenţă exercitată de Atena – partenerul de afaceri exponenţial pentru Spartokizi pe tot parcursul secolului al IV-lea a. Chr. Doar că printre inscripţiile atice nu cunoaştem deocamdată acea categorie numită în literatura modernă „abbreviated decree / abgekürzte Dekrete",[44] a căror formă se apropie cel mai mult de proxeniile bosporane. Astfel că ar părea mai credibilă o influenţă olbiană, în planul contactelor interpontice, sau una ioniană prin raportare la unele *poleis* situate în afara Pontului Euxin.[45]

În plan local, inovaţiile sau, mai bine zis, adaptările formularistice vizează în primul rând preambulul, în care apare menţionat dinastul cu fiii lui ca instanţă

Leukon I. Informaţia este confirmată şi completată de *psephisma* prin care atenienii decretau onoruri în 347/6 a. Chr. pentru fiii lui Leukon – Spartokos, Pairisades şi Apollonios (Syll.[3] 206). Din rândurile 20-24 rezultă că scutirea de taxe la exportul de cereale ar fi fost acordată atenienilor încă de Satyros I, fiind ulterior confirmată de Leukon I şi fiii acestuia.

[41] Observaţii anterioare în acest sens au formulat mai nou VINOGRADOV, TOLSTIKOV, ŠELOV-KOVEDJAEV 2002, p. 72-74. A se vedea şi JAJLENKO 2010, *passim*.

[42] VINOGRADOV, TOLSTIKOV, ŠELOV-KOVEDJAEV 2002, p. 73: „V itoge skladyvaetsja vrode by paradoksal'naja situacija. Samye rannie iz dostatočno polno došedšich dekretov obladajut bolee složnoj sintaktičeskij strukturoj, čem pozdnejšie". Articolul fiind definitivat pentru tipar după moartea lui Ju. G. Vinogradov, nu putem discerne mai exact cât din afirmaţiile hazardate i se datorează acestuia şi cât celorlalţi doi autori.

[43] Vezi mai sus, n. 40.

[44] Cf. NAWOTKA 1999, p. 69: „Documents of this kind are typical of mostly peripheral areas of Central and Northern Greece, Islands, parts of Asia Minor and Pontic colonies. They are not attested in Athens and probably for this reason they have not attracted substantial interest of scholars".

[45] În absenţa unor decrete promulgate de Sfat şi/sau Adunarea poporului *apoikiilor* bosporane nu putem vorbi despre moştenirea unui tipar milesian – greu de presupus şi în cazul Olbiei, câtă vreme la Milet cel mai timpuriu „decret abreviat" se datează abia în anul 273 a. Chr.

emitentă.[46] Aoristul ἔδωκαν, ca marcă distinctivă a decretelor de atelie în secolele V-IV a. Chr., avea să fie folosit inclusiv în decretul pentru mercenarii de la Phanagoria din anul 88/7 a. Chr.,[47] unde scutirea de taxe vamale nici nu apare menţionată. Evident, în lipsa unei autonomii reale a polisului, formularul proxeniilor bosporane nu avea cum să evolueze către o fază superioară, când tiparul deciziilor luate de corpul civic includea ca elemente obligatorii formula de sancţiune (cu ἔδοξεν), motivaţia (cu ἐπειδή), formula de rezoluţie (cu δεδόχθαι) şi prevederea finală prin care se obişnuia proclamarea şi afişarea hotărârilor Sfatului şi poporului în locurile cele mai vizibile.

O altă marcă distinctivă a documentelor bosporane corespunde inserării unei clauze prin care valabilitatea privilegiilor acordate era extinsă în întreg ţinutul Bosporului (ἐν παντὶ Βοσπόρωι), ceea ce aminteşte oarecum de grija atenienilor de a-şi proteja *proxenoi* pe tot cuprinsul imperiului constituit din statele membre ale primei Ligi Deliene.[48] Doar că, spre deosebire de atenieni, Spartokizii nu simt nevoia formulării exprese a unor măsuri de penalizare în situaţia că integritatea persoanei onorate sau privilegiile acordate ar fi fost încălcate, ceea ce ar putea constitui un indiciu despre eficacitatea mai mare a puterii monarhice în ţinuturile bosporane prin comparaţie cu autoritatea Atenei într-o federaţie de oraşe-state. Dar aici pare să fi jucat un rol şi faptul că instituţia proxeniei în adaptarea dinaştilor bosporani a avut o funcţie exclusiv comercială, cel puţin judecând după datele cunoscute până acum. Altfel spus, decretele în cauză îşi păstrează statutul de atelii şi atunci când prevăd acordarea dreptului de proxenie sau cetăţenie (potenţială) cu privilegii adiacente.[49]

În evoluţia formularului decretelor de proxenie din lumea pontică, trecerea de la forma „abreviată" (specifică acordărilor de *ateleia*) la cea evoluată

---

[46] *E. g.* CIRB 1, r. 2-9: Παιρισάδης καὶ παῖδε[ς – – – ωι] | Διονυσίου Πειραεῖ καὶ [ἐκγόνοις] |[4] ἔδοσαν προξενίαν κ[αὶ ἀτέλει]|αν πάντων χρημάτω[ν ἐν παν]|τὶ Βοσπόρωι, αὐτοῖς κα[ὶ θεράπου|σι]ν τοῖος τούτων καὶ ε[ἴσπλουν |[8] καὶ ἔ]κπλουν καὶ πολέ[μου καὶ εἰ|ρήνης] ἀσυλεὶ κα[ὶ ἀσπονδεί].

[47] VINOGRADOV & WÖRRLE 1992, p. 160 (cf. BÉ 1993, 377; SEG 41, 625 & 56, 930).

[48] Vezi WALBANK 1978, p. 6: „The proxenos is placed, in short, on a par with Athenian citizens, and, often, generals and other state-officials are instructed to ensure that he be protected, with his family, from murder or other violence, and severe penalties are laid down against those who harm him, with compensation to be paid by the malefactors. This protection applies not only in Athens but throughout the Empire". Pentru formula folosită în decretele de la Erythrai, influenţate la rându-le de formularul inscripţiilor atice, vezi *e. g.* KNOEPFLER 2001, p. 127, nr. 8, r. 15-18 (începutul secolului III a. Chr.): (…) [ἐπιμελεῖσθαι δὲ |[16] αὐτῶν τοὺς ἄρχοντ]ας τοὺς ἀεὶ ἐν ἀ[ρ|χ]ῆι ὄντας ὅπως ἂμ μηδ᾽ ὑφ᾽ ἑνὸς ἀδικῶν|ται· (…).

[49] VINOGRADOV, TOLSTIKOV, ŠELOV-KOVEDJAEV 2002, p. 73 explică rolul subordonat al dreptului de proxenie prin raportare la alte privilegii acordate, cum ar fi *politeia*, *enktesis* şi *ateleia*, prin faptul că stabilirea în ţinuturile bosporane ar fi privat proxenul de posibilitatea de a-şi îndeplini funcţiile. Nouă ne scapă logica unei asemenea explicaţii, din moment ce oricare *proxenos* care se hotăra să devină *polites* în patria de adopţie înceta să mai funcţioneze ca proxen în cetatea de origine. S-ar putea ca autorii să se fi gândit la autonomia limitată a polisului în cadrul Regatului Bosporan, uitând că persoanele desemnate ca *proxenoi* de Spartokizi urmau să-şi exercite funcţiile nu în ţinuturile bosporane, ci la Atena şi în alte oraşe către care se orientau interesele comerciale ale dinaştilor respectivi.

(caracteristică inscripţiilor onorifice în general, promulgate de ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος) se produce cândva în secolul IV a. Chr., la Olbia eventual în a doua jumătate a secolului, dacă ţinem cont de consideraţiile lui Ju. G. Vinogradov care vorbeşte despre o coexistenţă cu tipul anterior III.[50] Doar că în cetatea de la limanul Bugului cele mai timpurii inscripţii de acest fel sunt decretate pentru cetăţeni proprii[51] şi abia odată cu *politeia* acordată lui Agesikles, fiul lui Agesandros, din Rhodos,[52] cândva în secolul III, am avea prima atestare pentru un străin. Ca atare, în secolul IV a. Chr. doar la Sinope,[53] eventual şi la Callatis,[54] cunoaştem decrete de proxenie în care formularul atât de răspândit anterior la Olbia, guvernat de aoristul ἔδωκαν şi axat pe enumerarea privilegiilor la acuzativ, este înlocuit de regimul celor două formule – cu ἔδοξεν, respectiv δεδόχθαι[55]. Una dintre cele patru proxenii de la Sinope (toate păstrate fragmentar) ar permite în opinia noastră surprinderea unei faze intermediare în care formula de sancţiune cu ἔδοξε, urmată de motivaţia cu ἐπειδή, are corespondent nu formula de rezoluţie cu δεδόχθαι, ci enunţarea titlului de *proxenos* la acuzativ cu infinitiv.[56] Şi mai clar apare o asemenea fază de tranziţie în poate cea mai timpurie atestare de la Chersones, datată cândva în secolul III a. Chr., pentru Timagoras din Rhodos.[57] În formularul caracteristic „decretelor abreviate", preluat în cetatea taurică foarte probabil sub influenţă olbiană, îşi face loc sancţiunea cu ἔδωκε şi apar menţionaţi autorii propunerii (εἶπαν).

Odată cu secolul III a. Chr., în toate oraşele pontice de unde avem atestări formularul decretelor de proxenie abia dacă se mai distinge de cel al inscripţiilor onorifice.[58] Preambulului complet – cu ἔδοξε βουλῆι καὶ δήμωι –, precedat eventual de invocaţie şi urmat de motivaţia mai mult sau mai puţin detaliată cu ἐπειδή, îi corespunde o formulă de rezoluţie care prevede tot mai multe onoruri şi privilegii, între care şi unele neobişnuite anterior în cazul unui *proxenos* (cum ar fi

---

[50] VINOGRADOV 1997, p. 176, n. 61: „Typus IV. Zwei Sanktionen + Antrag des Eisegeten + Motiv + der Beschluß selbst – stellt den am meisten verbreiteten Typ der griechischen Beschlüsse dar; in Olbia nachgewiesen von der zweiten Hälfte des vierten Jahrhunderts an, wo er mit dem Typ III koexistiert (...), bis zu den spätrömischen Dekreten.

[51] SEG 32, 794 (= IOSPE I² 25 + 31); IOSPE I² 135.

[52] SEG 31, 710.

[53] IK 64, 3.

[54] Dacă acceptăm data 311/10? a. Chr. propusă de A. Avram pentru ISM III 2 (cf. SEG 45, 900).

[55] Înlocuit prin ἐψηφίσθαι τῶι δ[ήμωι] în IK 64, 6.

[56] IK 64, 5: Ἔδοξε τῶι δήμωι· Ἕρμων | Διονυσοδώρου συνεγράψα|το ἐπειδὴ Καλλιπίδας |[4] ὁ Ἐμμενίδαο Κώιος πρό|θυμός ἐστι περὶ τὴν πόλιν | ἀναγραφῆναι αὐτὸν πρό|ξενον καὶ α[ὐτὸν κ]αὶ ἐκγό|[8]νους καθότι [κα]ὶ [οἱ ἄλ]λοι π[ρό]|ξενοι [– – –]ΜΕΝ[– – –].

[57] IOSPE I² 340 (cf. IOSPE IV 64): προξενία Τιμαγόρα Ῥοδ[ίου. | βου]λὰ καὶ δᾶμος ἔδωκε· Θεότιμο[ς τοῦ δεῖνος, Ἀν|τί]γονος Πρόνου τοῦ Αὐτέα εἶπαν· [δόμεν Τιμαγό|[4]ραι] Νικαγόρα Ῥοδίωι προξενίαν καὶ πο[λιτείαν αὐ|τῶι κ]αὶ γένει καὶ εἰσπλουν καὶ ἔκπλο[υν αὐτοῖς | καὶ χράμ]ασι τοῖς αὐτ[ῶ]ν καὶ πο[λ]έμου κ[αὶ εἰράνας].

[58] Vezi observaţii interesante în acest sens – prin raportare la ansamblul lumii greceşti – la GSCHNITZER 1994, p. 282-285. Cf. anterior GAUTHIER 1985, p. 132: „... les honneurs liés à la proxénie se seraient multipliés, devenant la raison d'être de l'octroi du titre".

lauda, cununa de aur, portretul/statuia).[59] O prezenţă inedită, care anulează şi mai mult diferenţele dintre cei onoraţi ca străini sau cetăţenii proprii, ar fi formula hortativă din *psephisma* de la Odessos pentru Menogenes din Heraion Teichos,[60] respectiv din cea de la Byzantion pentru olbianul Orontas/Orontes[61]. Este adevărat că o asemenea clauză apare într-o perioadă când în oraşele de la vestul şi sudul Pontului Euxin conceptul de *proxenia* ajunge să fie înţeles mai degrabă în sens abstract, similar lui *eunoia* sau *euergesia*.[62]

Privitor la evoluţia formularului decretelor de proxenie, am mai observa aici că în epoca elenistică târzie şi, la Chersones, în primele două secole p. Chr. constatăm o influenţă crescândă a magistraţilor, ceea ce s-ar explica prin aristocratizarea vieţii politice şi în comunităţile urbane din zona de interes.[63] Astfel, în preambul – unde anterior formula de sancţiune era legată doar de Sfat şi/sau popor –, sunt menţionaţi tot mai frecvent ca autoritate emitentă arhonţii, synedrii, proedrii sau, în inscripţiile chersonesite, οἱ νομοφύλακες καὶ ὁ ἐπὶ τᾶς διοικήσεος.[64] Totodată, în cazul Chersonesului şi al Tyrasului se adaugă un postscript cu membri ai Sfatului şi cu magistraţi ca martori ai acordării titlului de *proxenos*,[65] în ideea augmentării credibilităţii actului oficial.[66]

---

[59] O discuţie adecvată referitoare la privilegiile acordate prin intermediul decretelor de proxenie din lumea pontică ar urma să constituie subiectul unui alt studiu, nu mai puţin amplu comparativ cu cel de faţă. Aici să ne fie permis a cita doar onorurile şi privilegiile decretate de Byzantion, către jumătatea secolului II a. Chr., pentru Apollonides din Milet (IK 58, 2, r. 19-32): (…) ἐπαινέσαι ἐπὶ τούτοις τόν τε δᾶ|[20]μον τὸν Μιλατίων καὶ στεφανῶσαι στεφάνωι χρυ|σείωι· καὶ τὸν ἀποσταλέντα δικαστὰν ὑπ᾽ αὐτῶν | Ἀπολλωνίδαν Μέμνονος ἐπαινέσαι καὶ στεφανῶ|σαι στεφάνωι χρυσέωι, τόν θ᾽ ἱερομνάμονα ποιήσα|[24]σθαι τὰν ἀναγγελίαν τῶν στεφάνων ἐν τῶ | ἀγῶνι τῶν Διονυσίων· δεδόσθαι δὲ Ἀπολλω|νίδαι Μέμνονος καὶ εἴσπλουν καὶ ἔκπλουν καὶ | πολέμου καὶ εἰράνας ἀσυλεὶ καὶ ἀσπον|[28]δεὶ καὶ ἔφοδον ἐπὶ τὰν βουλὰν καὶ τὸν δᾶ|μον πράτωι μετὰ τὰ ἱερά. εἶμεν δὲ κ[αὶ π]ο[λίταν] | αὐτόν τε καὶ τοὺς ἐκγόνους αὐτοῦ καὶ ἐξεῖμεν | αὐτοῖς ποτιγράψασθαι ποτὶ τᾶν ἑκατοστύω|[32]ν ἅι κε θέλωντι. (…).

[60] IGBulg I² 43 (cf. IGBulg V 5018), r. 21-24: (…) ὅπως οὖν καὶ ὁ δῆμος φαίνηται | τιμῶν τοὺς καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς τῶν ἀν|δρῶν καὶ ἐστοιχηκότας τῆι πρὸς ἑα|[24]τὸν εὐνοίᾳ· (…).

[61] IK 58, 3 (cf. IOSPE I² 79), r. 19-23: (…) ἁ δὲ πόλις διά τε τὰς εἰς ἑαυ|[20]τὰν εὐεργεσίας καὶ διὰ τὸ τοῦ ἀνδρὸς καὶ | τῶν προγόνων ἀξίωμα ἐπιτάδηον ἡγήσα|το μὴ ἀσαμήωτον αὐτοῦ τὰν παρουσίαν ἀφέ|μεν (…).

[62] Pentru o discuţie anterioară legată de τὰν ποτὶ τὸν δᾶμον εὔνοιαν καὶ προξενίαν din decretul pentru Orontas, vezi COJOCARU 2009a, p. 366 (cu trimitere la GSCHNITZER 1973).

[63] Privitor la aristocratizarea vieţii politice la Chersones şi Olbia, vezi anterior LATYŠEV 1885, p. 290; LATYŠEV 1887, p. 163, 185, 215, 250. Pentru Olbia vezi şi VINOGRADOV 1989, p. 223. Dezvoltarea aspectului privind emitenţii decretelor de proxenie ţine de un alt subcapitol al lucrării monografice la a cărei pregătire pentru tipar lucrăm în momentul de faţă.

[64] Cf. MAREK 1984, p. 133.

[65] Referitor la aceşti οἱ σφραγισάμενοι există o discuţie destul de lungă în istoriografia sovietică şi postsovietică. Citărm aici doar SAPRYKIN 1995, cu trimiteri la literatura anterioară. SWOBODA 1890, p. 215 invoca pentru arealul pontic doar un exemplu din epoca Severilor de la Tyras – IOSPE I 2 (= IOSPE I² 2).

[66] Pentru analogia de la Tyras, vezi nota precedentă. Privitor la postscriptum-ul acestui document, ca şi a celor de la Chersones, vezi observaţiile formulate de GSCHNITZER 1994,

Proxeniile de la Chersones din primele două secole p. Chr. ar merita o discuţie mai amplă inclusiv în ceea ce priveşte structura şi evoluţia formularului. În acest context amintim doar decizia chersonesiţilor conform căreia procuratorul Moesiei Inferior T. Aurelius Calpurnianus Apollonides trebuia să fie aclamat în agora de către Adunarea poporului ca cetăţean, membru al Sfatului şi proedru, să fie răsplătit cu portrete, statui şi cu dreptul de a participa la votul proedrilor, urmând să beneficieze de toate privilegiile de care se bucurau fruntaşii chersonesiţilor.[67] Din punctul de vedere al formularului, remarcăm menţionarea „adunării întregului popor" (ἐκλασία πανσυδ[ιασμένα]), invocată ca instanţă supremă, inserarea unei *captatio benevolentiae* către împărat cu rol de formulă hortativă[68] şi dezvoltarea clauzei privind onorurile şi privilegiile cu mult dincolo de limita drepturilor prevăzute anterior pentru un *proxenos* în lumea polisului, indiferent dacă ne raportăm doar la oraşele din Marea Neagră sau la ansamblul *oikoumenei*.

În perspectiva definitivării pentru tipar a monografiei „Instituţia proxeniei în spaţiul pontic"[69] vom putea continua şi discuţia legată de evoluţia formularului decretelor de proxenie în arealul Pontului Euxin. Deocamdată însă, sperăm să fi putut oferi o imagine de ansamblu cât de cât relevantă asupra unuia dintre cele mai pretenţioase aspecte subsumate problematicii, măcar dacă luăm în consideraţie starea fragmentară a materialului documentar şi discursul istoriografic adeseori controversat, mai cu seamă cel purtat în fostul spaţiu sovietic.

---

p. 289-293 şi concluzia de la p. 293: „Man hat längst gesehen, daß sich in den Dekreten der Kaiserzeit die Formen des Protokolls breitmachen, die den Dekretformularen der älteren Zeit ganz fremd gewesen waren. (…) Da sich derselbe Übergang vom traditionellen Formular zur protokollarischen Fassung auch an den römischen Senats- und Gemeinderatsbeschlüssen feststellen läßt, ist wohl auch in diesem Punkt römischer Einfluß anzunehmen; dahinter aber steht wohl, im griechischen wie im römischen Bereich, eine veränderte Auffassung des Beschlußtextes: dieser wird nicht mehr wie bisher als ein normativer Text, gleichsam als ein Gesetz für den Einzelfall, angesehen, sondern als urkundliches Zeugnis über den Vorgang der Beratung und Beschlußfassung". Deja SWOBODA 1890, p. 212-218 atrăgea atenţia în mod explicit asupra influenţei romane asupra evoluţiei formularului decretelor din oraşele greceşti. Reţinem aici doar observaţia autorului de la p. 212: „Ein wichtiger und ständiger Bestandteil der Senatusconsulte war der Abstimmungsvermerk (*censuere*), griechisch ἔδοξεν, welcher schon vor der Kaiserzeit sich findet und gewöhnlich an dem Ende des Documents, aber auch manchmal zwischen den einzelnen Clauseln des Beschlusses steht ".

[67] După ediţia princeps semnată de ANTONOVA & JAJLENKO 1995 (cf. SEG 45, 985 = AÉ 1996, 1359), inscripţia a revenit deseori în centrul atenţiei specialiştilor. Amintim aici doar câteva publicaţii mai importante, care au contribuit la o mai bună înţelegere a textului – VINOGRADOV 1996, HAENSCH 2005, HAENSCH 2009, PUECH 2012 (mai cu seamă p. 211).

[68] R. 11-17: (…) πρῶτα μὲν ἐπι|[12]θειάξαι τῷ Αὐτοκράτορ[ι, ὡς] τοιοῦτον ἀγεμό|να σωτῆρα τᾶς [πε]ριστάσ[ιο]ς ἔπεμψεν ἐπαρ|χείας σκᾶπ[τρον ἀ]ν[αλαβεῖ]ν, τᾶνόν τε εὖ | [τει]μᾶσαι, ὃ[ς] δοκιμάξας [ἐ]ς χάριν τᾶς πό|[16]λιος ἁμῶν τοιοῦτον κατέστασεν ἀγέ|ταν τᾶς παρ᾽ ἁμεῖν εἰράν[α]ς· (…).

[69] Preconizăm publicarea cărţii în cursul anului 2015, ca volumul V al colecţiei „Pontica et Mediterranea".

BIBLIOGRAFIE

I. *Abrevieri*

AÉ - L'année épigraphique, Paris.

BÉ - Bulletin épigraphique, par J. & L. Robert [*et al.*], Paris (în: REG, 1938-).

Chiron - Chiron, Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. München.

CIRB - V. V. STRUVE [*et al.*], *Corpus inscriptionum regni Bosporani / Korpus bosporskich nadpisej*, Moscova – Leningrad, 1965.

IGBulg I² - G. MIHAILOV, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, Vol. I²: Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia², 1970.

IGBulg V - G. MIHAILOV, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. V. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda*, Sofia, 1997.

IGDOP - L. DUBOIS, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Geneva, 1996.

IOlb. - → NO

IOSPE I² - V. V. LATYŠEV, *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae, Vol. I², Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, St. Petersburg ²1916.

IK 58 - A. ŁAJTAR, *Die Inschriften von Byzantion*, Bonn, 2000.

IK 64 - D. H. FRENCH, *The Inscriptions of Sinope*, Bonn, 2004.

ISM III - A. AVRAM, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae, Vol. III: Callatis et son territoire*, Bucureşti – Paris 1999.

Milet I, 3 - Th. WIEGAND, *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, vol. I, fasc. 3: Das Delphinion in Milet*, von G. Kawerau und A. Rehm, II: *Die Inschriften*, Berlin, 1914.

NO - T. N. KNIPOVIČ & E. I. LEVI, *Nadpisi Ol'vii (1917-1965)*, Leningrad 1968.

RE - Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (1894-1980).

SEG - Supplementum Epigraphicum Graecum.

Syll.³ - W. DITTENBERGER, *Sylloge inscriptionum Graecarum*, ediţia a treia prelucrată de F. Hiller von Gaertringen [*et al.*], Leipzig, vol. 1 (1915), vol. 2 (1917), vol. 3 (1920), vol. 4 (1921–1924) (retipărit Hildesheim, 1960).

II. *Autori*

ANTONOVA & JAJLENKO 1995 – I.A. Antonova & V.P. Jajlenko, *Chersones, Severnoe Pričernomor'e i Markomanskie vojny po dannym chersoneskogo dekreta 174 g. n.ė. v čest' Tita Avrelija Kal'purniana Apollonida*, *VDI* 4 (1995), p. 58-86.

AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia N.S. 51 (2007), p. 79-132.

COJOCARU 2009a – V. Cojocaru, *Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raums*, Pontica 42 (2009), p. 349-374.

COJOCARU 2009b – V. Cojocaru, *'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive*, in: A. COŞKUN, H. HEINEN, S. PFEIFFER (ed.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 2009, p. 143-172.

COJOCARU 2012 - Recenzie la DANA 2011, Pontica 45 (2012), p. 659-675.

DANA 2011- M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Bordeaux, 2011.

GAUTHIER 1985 – Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Paris, 1985.

GSCHNITZER 1973 - F. Gschnitzer, s.v. *Proxenos*, in: RE, Suppl. XIII, München, 1973,

col. 629-730.

GSCHNITZER 1994 - F. Gschnitzer, *Zwischen Denkmal und Urkunde. Kaiserzeitliche Neuerungen im Formular der Psephismata*, in: R. GÜNTHER & S. REBENICH (ed.), *E fontibus haurire: Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften [Heinrich Chantraine zum 65. Geburtstag]*, Paderborn [et al.], 1994, p. 281-294.

HAENSCH 2005 –R. Haensch, *Rom und Chersonesus Taurica. Die Beziehungen beider Staaten im Lichte der Ehrung des T. Aurelius Calpurnianus Apollonides*, in: V. COJOCARU (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iaşi, 2005, p. 255-268.

HAENSCH 2009 - R. Haensch, *Not Official, but Permanent: Roman Presence in Allied States. The Examples of Chersonesus Taurica, the Bosporan Kingdom and Sumatar Harabesi*, in: C. EILERS (ed.), *Diplomats and Diplomacy in the Roman World*, Leiden — Boston, 2009, p. 209–225.

JAJLENKO 2010 – V.P. Jajlenko, *Bosporskie proksenii,* in: V.P. Jajlenko, *Tysjačeletnij Bosporskij Reich. Istorija i epigrafika Bospora VI v. do n.e. – V v. n. e.*, Moscova, 2010, p. 55-79.

KNOEPFLER 2001 – D. Knoepfler, *Décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté*, Lausanne, 2001.

LARFELD 1914 – W. Larfeld, *Griechische Epigraphik*, [3]München, 1914.

LATYŠEV 1885 – V.V. Latyšev, *Constitution de Chersonésos en Tauride d'après des documents épigraphiques*, BCH 9 (1885), p. 265-300 & 524-525.

LATYŠEV 1887 - V.V. Latyšev, *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*, St. Petersburg, 1887.

MAREK 1984 – Ch. Marek, *Die Proxenie*, Frankfurt am Main, 1984.

NAWOTKA, K. 1999 – K. Nawotka, *Boule and demos in Miletus and its Pontic colonies from Classical Age until third century A.D.*, Wroclaw, 1999.

PUECH 2012 – B. Puech, *Derniers affichages de l'octroi du droit de cité à l'époque impériale*, in: A. HELLER & A.-V. PONT (éds.), *Patrie d'origine et patrie électives: les citoyennetés multiples dans le monde grec d'époque romaine*. Actes du colloque international de Tours, 6-7 novembre 2009, Bordeaux, 2012, p. 196-212 et 347-371.

RHODES & LEWIS 1997 – P.J. Rhodes & D.M. Lewis, *The Decrees of the Greek States*, Oxford, 1997.

SAPRYKIN 1995 – S.Ju. Saprykin, *Chersonesskaja bule*, ArchKiev (1995), 1, p. 75-82.

SWOBODA 1890 – H. Swoboda, *Die griechischen Volksbeschlüsse. Epigraphische Untersuchungen*, Leipzig, 1890.

VINOGRADOV 1989 - Ju.G. Vinogradov, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII–I vv. do n.è. Istoriko-ėpigrafičeskoe issledovanie*, Moscova, 1989.

VINOGRADOV 1996 - Ju.G. Vinogradov, *Novoe dokumental'noe dos'e imperatorskoj ėpochi iz Chersonesa (O prevratnosti sudeb chersonesitov i ich lapidarnogo archiva)*, VDI 1 (1996), p. 48-60.

VINOGRADOV 1997 – Ju.G. Vinogradov, *Zur politischen Verfassung von Sinope und Olbia im fünften Jahrhundert v. u. Z.*, in: Ju. G. VINOGRADOV, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen*, Mainz, 1997, p. 165-229.

VINOGRADOV, TOLSTIKOV, ŠELOV-KOVEDJAEV 2002 – Ju.G. Vinogradov, V.P. Tolstikov, F.V. Šelov-Kovedjaev, *Novye dekrety Levkona I, Perisada i Evmela iz Pantikapeja*, VDI 4 (2002), p. 58-75.

VINOGRADOV & WÖRRLE 1992 –Ju.G. Vinogradov & M. Wörrle, *Die Söldner von Phanagoreia*, Chiron 22 (1992), p. 159-170.

WALBANK 1978 – M.B. Walbank, *Athenian proxenies of the fifth century BC*, Toronto, 1978.

WILHELM 1909 –A. Wilhelm, *Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde. Wien (Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, Bd. VII), 1909.

INSCRIPȚII INEDITE DIN TOMIS ȘI DIN ÎMPREJURIMI AFLATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

Maria BĂRBULESCU[*]
Livia BUZOIANU[*]
Constantin BĂJENARU[*]

Keywords: *funerary altar, Euenos, Antoninus Pius Caesar, imperial legate, Antonius Hiberus, Iupiter Optimus Maximus Dolichenus, Vicus S…, sacerdotes.*

Cuvinte cheie: *altar funerar, Euenos, Antoninus Pius Caesar, legatul imperial Antonius Hiberus, Iupiter Optimus Maximus Dolichenus, vicus S..., sacerdotes.*

Abstract: *The article refers to 3 unpublished inscriptions in the collection of the Museum in Constanța*

1. Funerary altar in Greek, from 2nd-3rd century AD, discovered in 2012, near the commune Cumpăna (from Tomis rural territory). In the proposed restored variant, it is to be recognized an individual name-Euenos, which is new in the Tomitan epigraphy and at the Left Pont; a funerary place/or funerary places is/are also mentioned (τόποι) with private purpose (or for the members of a family-in our situation, those around Euenos).

2. Dedication in Greek for Antoninus Pius and the governor M. Antonius Hiberus.

The item appeared at Tomis (in unknown conditions, probably between 1970 and 1980). The imperial name from the beginning of the inscription refers to Antoninus Pius as Caesar, "son of the highly divine and for the second time emperor" (namely Hadrian). The name of the imperial legate allows dating the inscription most probably in 138 AD (in the first half of the year). It is possible that the dedication belongs to a religious association (thiasos). We notice in the catalogue the name of Flavius Phaidros (possible the same individual with T. Flavius Poseidonius' father, mentioned in ISM II 52, or both of them are mentioned here); there is also mentioned the name of Akesis or Akeseis (known from an inscription discovered at Topraisar, but coming from Tomis, from the time of Hadrian).

The last preserved rows of the inscription allow to restore as well the divine couple Zeus and Hera, to whom the inscription might be dedicated. However, the votive role of

[*]Maria BĂRBULESCU:Universitatea "Ovidius" Constanța; e-mail: mariabarbulescu@yahoo.fr; Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com; Constantin BĂJENARU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: cosbajenaru@gmail.com.

the item is still uncertain.

3. Votive altar from the emperor Septmius Severus, discovered in 2001, at Tomis. The altar, dedicated to IOMD(olichenus) is dated in 193 AD, through the names of the consuls Falco and Clarus (namely Q. Pompeius Sosius Falco and C. Iulius Erucius Clarus Vibianus). The inscription includes the fragmentary the name of a vicus S […], the same or different of vicus Sc… ia (ISM II 137) and also the fragmentary name of two possible magistri vici, *who occupied the position of sacerdotes of Jupiter Dolichenus.*

Rezumat: *Articolul se referă la 3 inscripții inedite aflate în colecțiile muzeului constănțean:*

1. Altar funerar în limba greacă, din sec. II-III p. Chr., descoperit în 2012 în apropierea localității Cumpăna (din teritoriul rural al Tomisului). În varianta de reconstituire propusă, este recunoscut un nume propriu – Euenos, nou în epigrafia tomitană și în Pontul Stâng; și menționarea unui loc/locuri funerare (τόποι) cu caracter privat (sau consacrate membrilor unei familii – în cazul nostru, celor din jurul lui Euenos).

2. Dedicație în limba greacă pentru Antoninus Pius și pentru guvernatorul M. Antonius Hiberus, apărută (în condiții necunoscute, probabil în anii 1970/80) la Tomis. Numele imperial de la începutul inscripției se referă la Antoninus Pius în calitate de Caesar, „fiu al prea divinului și a doua oară imperator*" (se înțelege Hadrian). Numele legatului imperial permite datarea inscripției, cel mai probabil în 138 p. Chr. (în prima jumătate a anului). Dedicația aparține unei asociații, probabil religioase (thiasos). Din catalog reținem numele lui Flavius Phaidros (posibil același cu tatăl lui T. Flavius Poseidonius amintit în ISM II 52, dacă nu figurează amândoi aici); și un Akesis sau Akeseis (cunoscut pe o inscripție descoperită la Topraisar, dar provenită din Tomis, din timpul împăratului Hadrian).*

Ultimele rânduri păstrate ale inscripției permit și o eventuală recunoaștere a cuplului divin Zeus și Hera, cărora să le fi fost închinată inscripția. Caracterul votiv al piesei rămâne însă ipotetic.

3. Altar votiv din timpul împăratului Septimius Severus, descoperit în 2001 la Tomis. Altarul, închinat lui IOMD(olichenus), este datat prin numele consulilor Falco și Clarus (respectiv Q. Pompeius Sosius Falco și C. Iulius Erucius Clarus Vibianus), în 193 p. Chr. Inscripția conține fragmentar numele unui vicus S[…], același sau diferit de vicus Sc…ia (ISM II 137) și numele, tot fragmentare, foarte probabil a doi magistri vici, *care dețineau funcția de sacerdotes ai lui Iupiter Dolichenus.*

Pe lângă inscripțiile publicate în ultima vreme[1], în colecția MINAC se mai află câteva epigrafe inedite din Tomis și împrejurimi, provenite din descoperirile recente și mai vechi, scăpate atenției de-a lungul timpului, piese care se vor regăsi în viitor într-un *Supplementum* la ISM II, aflat în pregătire[2].

De această dată ne vom opri asupra a trei inscripții: un altar funerar din sec. II-III p. Chr., o dedicație pentru Antoninus Pius și pentru guvernatorul Antonius Hiberus, sau placă votivă, ambele în limba greacă și un altar votiv închinat lui

[1] Vezi, BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009, p. 389-398, nr. 1-4; 2010, 347-366, nr. 1-5 și 7; 2012, p. 503-512; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2013, p. 311-322; BĂRBULESCU & BUZOIANU 2014, p. 141-160; AVRAM 2014, p. 161-172; r. și *infra* n. 13.

[2] La Alexandru AVRAM, Maria BĂRBULESCU și Livia BUZOIANU.

IOM Dolichenus, din anul 193 p. Chr., în limba latină.

1. Fragment de altar funerar din calcar găsit întâmplător în apropierea comunei Cumpăna (jud. Constanța) în anul 2012[3].

Inscripția se alătură celorlalte epigrafe apărute la Cumpăna, unele provenite însă din cetatea Tomis[4].

Dimensiuni: î. = 0,70 m; l. = 0,49 m; gr. = 0,29 m; î.l. = 0,06 m; MINAC inv. 47480. Fig. 1.

Marginea din stânga a piesei este prelucrată sumar, la fel și cea din dreapta la partea de sus; în rest, latura din dreapta este deteriorată, spărtura distrugând 1-2 litere de la sfârșitul rândurilor.

Se conservă 5 rânduri din a doua parte a epitafului. Literele sunt scrise îngrijit: *epsilon* și *omega* au formă lunară; după caracterele paleografice textul datează din sec. II-III p. Chr. Propunem ca variantă de lectură:

. . . . . .

α[ὶ]ὲν ἀν[ῆκ-]

εν τόπ[ον]

τῶν περ[ὶ]

Εὔηνον

παροδ[εῖ-]

[τα χαῖρε].

Traducerea:

"..... pentru totdeauna a consacrat locul celor din jurul (din familia) lui Euenos, [salutare] trecătorule"

În r. 1 am putea recunoaște un eventual adverb αἰέν - formă poetică ca și αἰεί pentru ἀεί (*"pentru totdeauna"*, *„veșnic"*). Deși întâlnit la Tomis[5] și în alte locuri în poezia funerară[6], termenul pare neobișnuit într-un text comun, ca cel de față.

[3] Piesa a fost găsită pe câmp, în apropierea localității Cumpăna.

[4] Asupra posibilei proveniențe din Tomis a unor inscripții descoperite la Cumpăna, vezi comentariul din ISM II (*s.v.*); BĂRBULESCU & BUZOIANU 2013, 196, Tabelul I, nr. 8 (Cumpăna).

[5] Forma αἰεί apare atât singură, v. AVRAM *et alii* 2014, nr. 3, versul 5: ἔμμεν᾽ ἐς αἰεί (sec. IV p. Chr.), cât și în cuvintele compuse – ISM II 377, r. 16-17: τὰ ἀείμνηστα τέκνα (*"fii de veșnică amintire"*).

Verbul restituit în r. 1-2 este ἀν[ῆκ]/εν, formă de aorist II activ persoana a 3-a singular, de la ἀνίημι; dintre sensurile lui reținem pe acela de «*a consacra*», «*a dedica*», «*a rezerva*», «*a destina*». Forma nu se regăsește astfel la Tomis, în schimb apare în epigrafe din alte părți[7]. În inscripțiile din metropola Pontului Stâng sunt frecvente verbele ἀνίστημι sau ἀνατίθημι[8], «*a ridica, a pune, a consacra*», care nu ar putea fi completate aici ~ ἀν[έστησ]/εν sau ἀν[έθηκ]εν – deoarece ar trebui să admitem lungimea r. 1 de 10-11 litere, respectiv o lărgime totală a altarului aproape dublă, puțin posibilă.

Rămânând la forma ἀνῆκεν, dincolo de o separare defectuoasă în silabe și de folosirea lui *ν* eufonic, ea ocazionează în continuare variante discutabile de reconstituire:

- verbul este urmat fie de un articol neutru în Ac. singular, dar neînsoțit de substantiv (*e.g.* τὸ <μνημεῖον>/ τὸ <μνῆμα/ τὸ <σῆμα> π[αν]τῶν etc.[9];
- fie, în absența articolului, de un substantiv τόπο[ν]/-ους] τῶν περί etc.

În ambele situații genitivul subiectiv (παντῶν sau τῶν) ar fi folosit în locul dativului[10].

O a 3-a variantă ar consta din recunoașterea unei desinențe secundare medio-pasive -ντο pentru același verb ἀνίημι; forma gramaticală neatestată însă în inscripții, ar fi ἀν[ί]/εντο (imperfect), căreia i-ar succeda un dativ de tipul πᾶσι.

Varianta cea mai plauzibilă rămâne însă a 2-a reținută la început; la prima lipsesc analogii pentru definirea mormântului/monumentului funerar doar prin notarea articolului. A 3-a variantă este prea artificială (creată) pentru a putea fi și veridică.

Existența unor *locuri* în necropolă este bine atestată, inclusiv la Tomis: Teimocrates (fiu) al lui Alexandros, de fel din Nicomedia dar stabilit la Tomis, și-a amenajat, pentru el și familia lui, „un modest monument (funerar) împreună cu locul înconjurător" (τὴν στελεῖδα κ<α>/τεσκέβασα σὺν τ/ῷ τόπῳ τῷ περιωρισ/μένῳ), pe care îl avea în comun cu Kaleinicos (fiu) al lui Strophes[11].

Se știe că pe lângă complexele funerare mai importante se amenajează grădini sacre (*luci*), cum aflăm și din inscripția lui C. Antonius Fronto, veteran al legiunii a XIII-a Gemina, fost *b.f.*, care va fi funcționat în zona Tomisului și și-a

[6] ISM III 132, r. 6 (ἀεί); 138, r. 5 (α<ι>εί); 145, r. 9-10: αἰ[εί]; CIRB 128 = GVI 845 (Pantikapaion, sec. I a. Chr.): αἰὲν ἀν<α>στενάχει; I.Napoli 130 = GVI 1925: ἀιὲν etc.

[7] Smyrna 317 (epoca imperială): "...θρε/πτῶι μνήμης/ἕνεκα ὁ τόπος/ἀνῆκεν Γ(αΐωι) Ἰου/λίωι Κρίπτονι; Ephesos 4˚5 (75 p. Chr.), r. 129-130; F.d. Xanth. VII 67 (Lycia-Xanthos, după 152 p. Chr.), r. 41; IGUR II 999, r. 6 (Roma, 224 AD).

[8] ISM II, p. 410-411 (*s.v*).

[9] La Tomis apare mai frecvent termenul τὸ μνημεῖον (ISM II 298, 308, 228 (?), scris și μνημῖον (ISM II 190, 381, IGLR 48) sau chiar μνειμεῖον, într-o inscripție descoperită la Cumpăna, dar provenită cu siguranță din Tomis (ISM II 203); v. și μνῆμα (ISM II 276, 364) sau σῆμα (231, 269); AVRAM 2013b, p. 271-287.

[10] Situație asemănătoare, vezi tot la Tomis, ISM II 379.

[11] ISM II 256; pentru στηλ(λ)είς la Tomis v. și ISM II 238, 246, 276 și AVRAM, 2013b, p. 271-287.

pregătit în timpul vieții, pentru sine și ai săi "*pădure sacră și mormânt* (*lucum et sepulchrum*... τὸ σύν/δενδρον καὶ τὸ μνημῖον)"[12].

În epigrama funerară de pe sarcofagul lui Euelpistos, fiu al lui Sosos, actor originar din Bizanț, stabilit la Tomis, se notează că mormântul era (situat) "în plăcutul său loc" în interiorul căruia înfloreau (sau se aflau), frumoasele vrejuri ale lui Bacchus (τύμβον ἔχω δε θανὼν ἐρατῷ ἰδίῳ ἐνὶ χώρῳ/ἀνθεμόεντ' ἀ<ν>ὰ χῶρον ὅπου καλὰ κλήμα/τα Βάχχου)[13].

Formula τῶν περὶ, urmată de nume în acuzativ, adeseori folosită[14], mai puțin în inscripțiile funerare, definindu-i aici pe cei din jurul lui Euenos, lasă să se înțeleagă existența unui perimetru funerar aparținător acestora, numit astfel după capul sau "strămoșul" familiei.

Numele Euenos nu este atestat în zona vest-pontică, însă apare în alte regiuni ale lumii grecești (fără a fi foarte frecvent), în special în documente epigrafice din epoca elenistică[15]; acest fapt n-ar exclude să fie vorba de un străin stabilit la Tomis, ca în atâtea rânduri în epoca romană[16].

În sfârșit, παροδ[ειῖ/τα]posibil să fi fost transcris abreviat sau continuat pe rândul următor, fără să putem preciza cu exactitate, deoarece piatra este spartă.

Reconstituirea textului a avut în vedere lățimea inscripției, care din examinare, nu pare a fi spartă pe verticală, iar o variantă lărgită a textului, chiar dacă este posibilă, rămâne nesigură.

2. Dedicație pe o placă de marmură aflată de mai multă vreme în colecția MINAC[17], fără să cunoaștem condițiile de descoperire, dar după conținut piesa provine din Tomis.

Se păstrează colțul din dreapta al plăcii, mărginit sus de un chenar simplu, pe care se vede urma literei *H*, din finalul invocației Ἀγαθῇ τύχῃ, plasată de obicei la mijlocul textului; putem astfel aprecia cu aproximație lățimea plăcii

[12] ISM II 190 = IDRE II 344 (a doua jumătate a sec. II-sec. III p. Chr.), vezi discuția despre *luci*, p. 351.

[13] AVRAM & JONES 2011, r. 12-14 = vers. 10-11; Bull.ép. 2012, 301-302; Ann. Ép. 2011, 1143.

[14] Vezi ISM II 125, r. 3; ISM III, p. 625 (*s.v.* περί cu Ac.) etc.

[15] IG II² 2404 (Attica, sec. IV a. Chr.); SEG 37: 385 (Beotia, cca. 245-240 a. Chr.; Iscr. di Cos, ED 150 (sec. I a. Chr.); IG XII, 6, 1: 262 (Samos, cca. 350 a. Chr.); XII, 8, 224 (Samothrace); Miletos 125 (sec. III/II a. Chr.); Ephesos 567; IGUR III 1265; SEG 2: 727 (Pisidia) etc.

[16] Vezi BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 57-61; AVRAM 2013a, *passim*.

[17] Iată ce ne scria în legătură cu piesa Em. Doruțiu Boilă în 1991: "Inscripția de care vă vorbeam păstrează partea finală (din dreapta) a rândurilor și după câte îmi dau seama, începe cu o dedicație sau titulatură imperială, apoi numele guvernatorului din care se păstrează doar numele Hiberus, urmate de un șir (o listă) de nume, poate membrii unui colegiu (informație M. Bărbulescu)"; inscripția a fost găsită la Tomis probabil în anii '70 sau '80 și a rămas inedită până acum. Mulțumim colegului A. Avram pentru unele sugestii oferite privind titulatura imperială din inscripție.

(lipsesc cam 2/3 din ea), piesa fiind ruptă și la bază.

Dimensiunile actuale: î = 0,285 m ; l. = 0,185 m; gr. = 0,120; î.l.= 0,012 m; MINAC inv. 43467. Fig. 2.

Literele sunt clar săpate (cu excepția r. 10); textul se conservă fragmentar pe 14 rânduri; în r. 1 și r. 14 se văd doar câteve urme de litere.

Inscripția se poate citi astfel:

1 [Ἀγαθῇ τύχ]ῃ
[Ὑπὲρ τῆς τοῦ υἱοῦ θειοτ]άτου καὶ δὶς
[αὐτοκράτορος Τίτου Αἰλ]ίου Καίσαρος
[Ἀντωνείνου σωτηρίας καὶ Μ(άρκου) Ἀντω]νίου Ἰβήρου
5 [πρεσβ(ευτοῦ) καὶ ἀντιστρατήγου τ]οῦ Σεβ(αστοῦ) υἱοῦ δὲ
[. . . . .]ου Φλ(αουίου) Φαίδρου
[. . . . . ? Φλα]ουιανοῦ Με-
[. . . . . .]ς καὶ Ἀκέσει
[. . . . . . Ἀπολ]λωνίου
10 [. . . . . -κ *sive* υ]λέου κ(αὶ) ΠΑΙΙΗΠΑΠΙ
[. . . . . .] Τ(ίτου) Αἰλίου
[. . . . . .]ς φιλότιμος
[. . . . . ? Διὶ καὶ] Ἥρᾳ
14 [. . . . . ἀνέθηκεν εὐχαρισ]τ̣ή̣ρ̣[ιον]

Traducerea:
"Într-un ceas bun! Pentru mântuirea Cezarului Titus Aelius Antoninus, fiul divinului și a doua oară imperator, *și a lui Marcus Antonius Hiberus,* legatus Augusti pro praetore *și fiu al [. . . prin grija. . .] lui Flavius Phaidros, ... Flavianus Me. . . . . și a lui Akeseis. . . . . a lui Apollonios. . . . . și a lui Titus Aelius. . . . . binefăcător [a consacrat lui Zeus și] Herei drept mulțumire (acest monument)".*

Titulatura imperială poate fi citită doar parțial, iar după resturile de nume din r. 2, deducem că dedicația îi aparține lui Antoninus Pius în calitatea sa de *Caesar*.

Într-adevăr, plasarea titlului Καῖσαρ la sfârșitul r. 3, după numele Titus Aelius[18], impune ca numele lui Hadrian să figureze la început, dacă dedicația era adresată celor doi, respectiv să citim în r. 2-3 [Ὑπὲρ τῆς ὑγείας καὶ σωτηρίας τοῦ θειοτ]άτου καὶ δίς/ αὐτοκράτορος Τραιανοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Τίτου Αἰλ]ίου Καίσαρος[19]; aceasta presupune o lățime mai mare a plăcii, adică să lipsească 4/5 din inscripție; lectura nu ar putea fi susținută de lungimea r. 1, deoarece salutații sunt notate în general după titlurile imperiale, iar aici ar

[18] Hasta verticală din spărtura r. 3 ar putea fi I sau brațul drept al literei N, caz în care numele ar trebui citit Τ(ίτου) Αἰλίου Ἀντωνεί]νου Καίσαρος; iar în r. 4 la început ὑγείας καὶ σωτηρίας etc.

[19] Pentru titulatură v. ISM I 193 (Histria).

rămâne totuși o diferență mare între r. 2-3 de 42: 62 litere.

Mai sigură pare a fi lectura propusă și anume ca dedicația să-i fi fost adresată lui Antoninus Pius, după asocierea sa la domnie; pe placă a fost notat doar un epitet imperial obișnuit, Θειότατος[20] și calitatea lui Hadrian de *imperator* a doua oară, pe care o deținea din 135 p. Chr.[21], fără a se nota în întregime numele împăratului (aici în filiație); procedeul este unul obișnuit, îl întâlnim chiar în timpul lui Antoninus Pius, care-i acordase lui Marcus Aurelius titlul de *Caesar* (din 139) și îl asociase la domnie câțiva ani mai târziu (145); în prima calitate asociația armatorilor din Tomis îi ridică o statuie[22].

Revenind la discuția noastră, la Tomis sunt cunoscute mai multe inscripții închinate lui Hadrian[23], fără a fi menționat asociatul său la domnie[24]. În schimb, la Histria, în fruntea listei membrilor de onoare ai gerusiei de după cea de a doua întemeiere (Γερουσίας φιλότιμοι οἱ μετὰ τὴν δευτέραν κτίσιν), cele două nume imperiale apar împreună; cum Antoninus Pius a fost asociat la domnie în 25 februarie 138 p. Chr., iar împăratul Hadrian a murit în 10 iulie 138, a fost stabilit un *terminus ante quem* pentru redactarea acestui *album*[25].

Precizarea cronologică interesează și inscripția de față, cu atât mai mult cu cât ea confirmă prezența în fruntea provinciei a guvernatorului Antonius Hiberus[26]. Legația sa în Moesia Inferior este cunoscută, de altfel, din diplome militare din 136 și 138 p. Chr.[27] și din alte două inscripții și anume, o piesă descoperită la Histria, conținând plângerea țăranilor din Chora Dagei, care amintesc reclamația înaintată anterior de cei din *"așa-numitul Turn al lailor"* (ἐκ τοῦ λεγομέν[ο]υ Λαϊκοῦ Πύργου) lui Antonius Hiberus (ἐπέδωκαν βυ[β]λε[ί]/διον Ἀ[ν]τωνίῳ Ἰ[β]ήρ[ῳ...]; în rezoluția imperială păstrată pe acest document se precizează: *"Secundu[m supscri]/ptionem Anton[i claris]/simi (sic) memoriae [uiri...]"*[28].

Antonius Hiberus este numit *„gravissimus praeses"* în scrisoarea din 17 februarie 201 p. Chr. a împăraților Septimius Severus și Caracalla către locuitorii

[20] Pentru Hadrian, vezi IG II² 1100, r. 1 (Attica, circa 124 p. Chr.); IG V. 1, 32, r. 11-12 (Sparta, după 125 p. Chr.); V. 1, 485, r. 8-11 (Sparta, domnia lui Hadrian); SEG 11: 1198, r. 2 și 5 (Olympia, 126-127 p. Chr.); SEG 47: 163, r. 2 (după 132 p. Chr.) etc.; apelativul devine frecvent în a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. III p. Chr. pentru împărații în viață; v. PHI, s.v. θειοτάτου (în genitiv; 110 atestări).

[21] În privința formulei δὶς αὐτοκράτωρ pentru Hadrian, v. IG VII 70, 71, 72, 3491 (Megara).

[22] ISM II 60 etc.

[23] ISM II 48, 49, 50, 47, 51 și 53.

[24] Vezi totuși ISM II 57, r. 14 și p. 140, mențiunea într-un alt context a Caesarului L. Aelius, mort în anul 138.

[25] Vezi ISM I 193, 378 și p. 495, discuția despre Antonius Hiberus.

[26] STEIN 1940, p. 69 (138 sau 139 p. Chr.); DID II, p. 142, 144-146 (138-139 p. Chr.); LP 20: nr. 79 (A. 138?), nr. 150 (primii ani ai lui Antoninus Pius); ECK 1983, p. 200, n. 563; DORUȚIU-BOILĂ 1989, p. 159-160, 163 (137-140/41 p. Chr.); legat probabil identic cu consulul M. Antonius Hiberus din 133 p. Chr., v. PIR², A 836-837; DEGRASSI 1952, p. 38.

[27] Pentru diploma militară din 136 p. Chr. vezi SCHINDEL 2010, p. 259-263; RMD IV 265 și CIL XVI 83 (138 p. Chr.); prezența lui Antonius Hiberus în Moesia Inferior se plasează probabil între 136-138/139 p. Chr., cf. MATEI-POPESCU 2013, p. 205, n. 20.

[28] ISM I 378, A, B, C și comentariul.

din Tyras[29].

Foarte probabil că dedicația i-a fost adresată și guvernatorului Antonius Hiberus, ținând seamă de timpul deja scurs de când acesta se afla în Moesia Inferior și prestigiul câștigat, cum se deduce din inscripțiile de la Histria și Tyras. Practica se întâlnește la Tomis și mai târziu (Septimius Severus), în timpul unui guvernator cunoscut (Ovinius Tertullus)[30]. Titlul de πρεσβευτὴς καὶ ἀντιστράτηγος τοῦ Σεβ(αστοῦ), în genitiv[31], este urmat de υἱοῦ δέ, probabil filiația lui M. Antonius Hiberus, mențiune mai rară în astfel de inscripții, după cum nu excludem nici varianta unui titlu (epitet) onorific[32].

Antoninus Pius este numit θειότατος din 138 p. Chr.[33] și ulterior[34], inclusiv la Tomis[35], fapt care nu ar exclude ipoteza ca dedicația să fi fost pusă imediat după ce a urmat la domnie. În acest caz, δίς din text ar fi trebuit să fie începutul unui alt epitet imperial (greu de precizat) sau δίς să se refere la calitatea sa de consul a doua oară în 139 p. Chr.[36] (întrucât titlul de *imperator* II îl obține în 142 p. Chr.)[37], notat însă neobișnuit înaintea numelui imperial; tot o excepție ar fi și lipsa secvenței consacrate din titulatura imperială - Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ - prin menționea ultimului nume la sfârșit, după ce Antoninus a devenit împărat. Inscripția în această variantă ar data din 139 p. Chr., confirmând prezența lui Antonius Hiberus în Moesia Inferior în anii de început ai domniei lui Antoninus Pius. Întrucât necunoașterea exactă la acea dată a numelui imperial este mai greu de presupus, credem că este mai probabilă varianta reținută în text la început[38].

Secvența următoare, respectiv r. 6-11 (cu excepția r. 10) îi cuprinde pe principalii semnatari ai dedicației, probabil membrii unui colegiu, dintre care doi sunt cunoscuți din alte două inscripții tomitane din vremea lui Hadrian și un al treilea atrage atenția prin calitatea sa de proaspăt încetățenit. Ne referim mai întâi la Flavius Phaidros – probabil același cu pontarhul și fiu al cetății, tatăl lui T. Flavius Poseidonius – pontarh și arhiereu al Hexapolei, fiu al Pontului și prim agonothet al divinului Antinoos, acesta din urmă cinstit de tribul Argadeis, în calitatea sa de patron. Inscripția a fost datată în anii 130-138, în perioada de după

---

[29] CIL III 781 (= 12509 și p. 1009 sq.) = IGR I 598; vezi și THOMASSON 2009, p. 56, 20:150.

[30] ISM II 82-83.

[31] Pentru denumirea legatului în acest fel, v. ISM III 99 și 100 (restituit); inscripția este adresată împăratului Marcus Aurelius și fiilor săi (καὶ τοῖς υἱοῖς αὐτοῦ) în 172 p. Chr.

[32] Situație comună, întâlnită în Pontul Stâng pe lângă numele unor arhierei și pontarhi: ISM I 180 și 207 (Histria); ISM II 52 (chiar pentru Phaidros, tatăl lui T. Flavius Poseidonius); pentru alte exemple, vezi de asemenea ISM II 103 = RĂDULESCU & MUNTEANU 1977, p. 110-111; trimiteri bibliografice asupra titulaturii, în ISM II, p. 82 și ISM III 174 și p. 498.

[33] Ephesos 162 (decret al Sfatului și Poporului din Ephesos referitor la celebrarea zilei de naștere a lui Antoninus Pius, 138 p. Chr.).

[34] TAM 905, col. XX 68, r. 38-40 (Lycia: 152-153 p. Chr.) etc.

[35] ISM II 61, r. 8-11: „...παρὰ τὸν θειότατον αὐτ[ο/κ]ράτορα Τ. Αἴλιον Ἀδρι/[α]νὸν Ἀντωνεῖνον..." (138-161 p. Chr.); v. și ISM II 82, 83, 85 (epoca Severilor) etc.

[36] DEGRASSI 1952, p. 40; tot în 139 p. Chr. Antoninus Pius avea *tribunicia potestas* II.

[37] PETOLESCU 2001, p. 48.

[38] Pentru alte inscripții din Tomis din timpul lui Antoninus Pius, v. ISM II 54, 55, 153; BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1997, p. 167-170 (Ann.ép. 1997, 1324; SEG 47: 1159).

moartea tânărului favorit al lui Hadrian, când a fost instituit cultul său[39]; în această vreme a avut T. Flavius Poseidonius calitatea de pontarh și arhiereu al Hexapolei, iar tatăl său a fost pontarh probabil în timpul lui Hadrian sau Traian[40], posibil deci să figureze amândoi în această dedicație sau Flavius Phaidros să fi fost menționat tot ca patronimic.

Al doilea personaj asupra căruia ne oprim este Ἄκεσις (aici cu numele în genitiv)[41]. Numele este atestat tot la Tomis (pe o inscripție găsită în teritoriu, la Topraisar, dar provenind din oraș) și anume, Ποσειδώνιος Ἀκέσεως, unul dintre *triakostologoi*; aceștia ridică un edificiu, înaintea unui altar consacrat unei divinități necunoscute, cu prilejul recâștigării "libertății" orașului, foarte probabil în vremea lui Hadrian[42]. Fără a fi foarte frecvent, numele Ἄκεσις sau Ἀκέσεις apare în diverse inscripții (în special în epoca elenistică)[43]; la Tomis este a doua atestare a antroponimului în aceeași perioadă, posibil deci să fie același personaj[44].

Numele T. Aelius transcris în r. 11, tot în genitiv, aparține unui proaspăt încetățenit, fiind primul Aelius atestat la Tomis[45]; observăm identitatea onomastică cu a Caesarului (*praenomen* și *nomen*).

Privite în ansmblu, ca pretutindeni în epocă, numele păstrate pe placă sunt romane (romanizate), adăugăm un posibil Flavianus (*cognomen*) și grecești, Apollonios (aici probabil patronimic) și nesigur un nume care începe cu Me[....][46].

Tot nesigură rămâne și lectura r. 10, unde literele sunt scrise ușor diferit (mai subțiri și mai dese), pe un rând rămas probabil liber; distingem, astfel, finalul unui nume în genitiv, ...κ]λεου *sive* ...υ̣]λεου, un semn despărțitor circular (?), κ(αὶ) abreviat (urmat de un mic semn vertical) și apoi un nume care pare a fi repetat, scris mai întâi ΠΑΙΙΗ și apoi ΠΑΠΙ (sau ΠΑΠΗ)*

În sfârșit, în r. 13 este notată calitatea de φιλότιμος, „binefăcător" care a consacrat probabil placa. De categoria de φιλότιμοι la Tomis ne-am ocupat de curând[47]: aceștia aparțin clasei privilegiate din cetate, antrenată în funcțiuni civile

[39] ISM II 52 și comentariul despre Antinoos.

[40] Asupra Pontarhiei v. discuția și bibliografia la AVRAM în ISM III 99 și 100, p. 428-431; BĂRBULESCU 2007, p. 139-145.

[41] Pentru genitivul (în -ει sau –ι) unor nume proprii în –εις (sau –ις, -ης, -ες), vezi ISM II 83 (Ἀλέξανδρος Ἥλει); ISM I 100 (Ἥλεις τοῦ Ἥλει); 167 (Αἰλιανὸς Ηλι; N: Ἥλις); 191 (Δωτους Δατιζει; N: Δατίζης); 285 (Ἀπολλώνιος Δατειζει; N: Δατειζες); vezi și COJOCARU 2010, p. 125.

[42] AVRAM 2014, p. 162-167, nr. 1, fig. 1.

[43] IG XI, 4, 1221 (Delos); IG XII, 1, 334 (Rhodos); XII, 1, 949 (sec. III a. Chr.); Tit. Cam. 41 (Rhodos-Kamiros, cca. 210 a. Chr.); v. și AVRAM 2014, p. 164, n. 16-19.

[44] Tot la Tomis, într-un catalog din sec. III p. Chr. (ISM II 27) figurează începutul unui antroponim Ἀκε[...].

[45] Vezi ISM II, p. 375-376 (s. v. Αἴλιος).

[46] Φλαουιανός, frecvent în Asia Mică cf. PHI (23 atestări din 27); pentru nume care încep cu Με... la Tomis, v. ISM II, p. 379 (*indices*).

[*] Semnul despărțitor circular de la începutul r. 10, mai puțin sigur, ar putea fi citit *omicron*, respectiv să distingem secvența ὁ κ(αί) urmată de un *supernomen*. Ultima hastă din rând - I, este urmată de un semn despărțitor oblic. Am putea recunoaște numele Παπίας, transcris aici abreviat în genitiv. Παπί(ου), nume bine documentat și pe litoralul vest-pontic, v. ISM I 191, r. 7, 29, 38, 40; 196, r. 12; 201A, r. 21; 207, r. 13; ISM III 183, r. 1 [Π]απείας; IGB I² 39, r. 4; mai degrabă decât Πάπης, mai rar (CIRB I 286, Pantikapaion).

[47] BĂRBULESCU & BUZOIANU 2014, p. 145.

și religioase. Dacă titlul φιλότιμος precede aici numele donatorului, așa cum mai întâlnim la Tomis[48], atunci în penultimul rând se păstrează numele Ἥρᾶς în genitiv (patronimic) (nume cunoscut, mai rar întâlnit totuși în documentele epigrafice din zona tracică și vest-pontică)[49]; dacă dimpotrivă, titlul este notat după nume, cum se întâmplă frecvent[50], atunci putem presupune menționarea zeității căreia i se închină placa, Ἥρᾳ (în dativ). Ar putea figura, așadar, în r. 14, [Διὶ καὶ] Ἥρᾳ, zeii protectori ai colegiului.

Asocierea celor două divinități este întâlnită pe reliefurile cu imaginea lor, puse de cei legați de cult[51]. Numele Ἥρ[α?] s-a citit nesigur și pe o placă votivă de proveniență necunoscută din Dobrogea, cu imaginea fragmentară a Iunonei[52]; un fragment dintr-un cap de marmură al Iunonei provine de această dată din Tomis (sec. I-II p. Chr.)[53].

Iupiter este frecvent invocat în inscripțiile latine ca zeu suprem (*IOM*), uneori în cuplu cu Iunona (*Regina*), în calitatea lor de protectori ai statului și împăratului, simbol al ideologiei imperiale[54], cum putem constata și la Tomis și în teritoriul său rural[55]. Posibil ca zeii amintiți să fi fost menționați pe placa închinată pentru mântuirea proaspătului *Caesar*; caracterul votiv al piesei rămâne însă ipotetic, lipsind analogii pentru asocierea celor două divinități în inscripțiile grecești de la Tomis.

3. Altar votiv fragmentar din calcar descoperit în Constanța, pe str. Vasile Alecsandri nr. 6, în timpul unei săpături de salvare efectuate în anul 2001. Fragmentele au apărut într-un strat masiv de dărâmătură, aparținând unui nivel de locuire din sec. al VI-lea p. Chr.[56].

Se păstrează colțul din dreapta al frontonului simplu și o mică parte din inscripție, partea finală a textului și baza piesei.

Dimensiunile altarului restituit: î. = 1,14 m; l = 0,36 m (în dreptul textului); gr. = 0,30 m; la fronton și bază: l = 0,51 m; gr. = 0,42 m; profilul frontonului: 0,11/0,11 m; profilul bazei: 0,13/0,11 m; î.l. = 0,025-0,05 m; inv. MINAC 43468. Fig. 3.

Literele sunt mai mari și mai distanțate la început și mai mici în ultimele rânduri: *V* cu brațele ușor arcuite, *S* înclinat, *C* apropiat de cursiv.

După rândurile păstrate, textul se poate întregi astfel:

---

[48] ISM II 17.

[49] I.K.Byzantion 191 (150-100 a. Chr.); I.Aeg.Thrace 230A (300-250 a. Chr. Maroneia); ISM II 281; LGPN IV, p. 156.

[50] ISM II 18, 25, 28, 31.

[51] IGB III, 1, 950; 1509, 1454 (θεοῖς ἐπηκώοις {ἐπηκοοῖς} Διὶ καὶ Ἥρᾳ) (Philippopolis); IGB IV 2060; 2074 (Pautalia); CIRB 76 (Pantikapaion): θεο[ῖς Διὶ καὶ] Ἥρα<ι> Σωτῆρ[σ]ιν.

[52] GOSTAR 1964, p. 76 și fig. 6: Ἥρ[α?].

[53] COVACEF 2002, p. 107-108, n. 44-46.

[54] FEARS 1981, p. 3-141; POPESCU 2004, p. 39-49.

[55] BĂRBULESCU & BUZOIANU 2015, n. 8-14

[56] Cercetarea a fost efectuată de Constatin Băjenaru, într-un punct apropiat basilicii de pe faleza de est (aflată acum sub Hotelul Ibis din Constanța).

1 [(Iovi)] O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)

[pro sa]lute

[Imp(eratoris) Caes(aris) A]ụg(usti)

[L(ucii) Septimi(i) Seve-]

5 [ri Pertinacis]

[. . .]ius [. . . .]

[. . .]f(ilius) Ruf[us et]

[. . . . .]A[. . . . .]

[sac(erdotes) Io]vis D(olicheni)

10 [mag(istri)] vici S[. . . . .]

[aram] posieront

[Fa]lcone et Claro

co(n)s(ulibus).

„Lui Iupiter cel prea bun și mare Dolichenus, pentru sănătatea împăratului Lucius Septimius Severus Pertinax, ...ius fiul lui.....Rufus și .....A....., preoți ai lui Iupiter Dolichenus, primari ai satului S.....au pus altarul în timpul consulilor Falco și Clarus".

Recunoaștem, așadar, numele consulilor din 193, *Q. Pompeius Sosius Falco* și *C. Iulius Erucius Clarus Vibianus*[57], menționați în regiune prima oară.

În privința titulaturii imperiale, observăm notarea titlului *Augustus*, după cel de *Caesar* și nu la sfârșitul numelui, cum apare de obicei – *Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Septimius Severus Pertinax Aug(ustus)*[58].

Nomen gentile al primului dedicant se cunoaște doar la final...*ius*, transcris în întregime și nu abreviat, urmat de filiație – *f(ilius)* – și de *cognomen*-ul *Rufus*[59]. Din

[57] DEGRASSI 1952, p. 53.

[58] PETOLESCU 2001, p. 49 (*Pertinax* din 193 p. Chr.). Pentru monumente din perioadă, v. ISM II 81 (194 p. Chr.) ; 134 (= ISM V 92) (din 195 p. Chr.) ; ISM II 136 (= ISM V 93) (ultimele două inscripții provin din *vicus Clementianensis*).

[59] Pentru *cognomen*-ul *Rufus* v. KAJANTO 1965, p. 26, 27, 30 etc.; ISM II 302, r. 9, 11-12;

cel de al doilea nume se vede doar vârful literei *A*, putând fi un gentiliciu frecvent în epocă, *Aelius*, *Aurelius*, scris însă abreviat, urmat de *cognomen*.

Trebuie să fi figurat două nume, deoarece aceasta era în general componența colegiului de *magistri* în sate[60], fiind notată mai întâi calitatea dedicanților de *sacerdotes Iovis Dolicheni*.

În privința denumirii satului unde funcționau aceștia, cunoaștem doar începutul, *S*, litera fiind urmată pe piatră de o spărtură; ea ne atrage atenția asupra unui *vicus* din teritoriul tomitan, a cărui denumire fragmentară *Sc...ia*, rămâne nesigură[61]; posibil deci ca cele două așezări din preajma Tomisului să fie identice, deși cunoscând prea puțin din toponime propunerea rămâne ipotetică[62].

În sfârșit, în verbul *posieront*, recunoaștem folosirea lui *i* pentru *u* și a lui *o* pentru *u*, ultima confuzie fiind frecventă în textele literare și epigrafice[63].

Altarul recent descoperit confirmă încă o dată cultul zeului sirian din Doliche, divinitate combatantă și victorioasă, simbol al universului, a cărei popularitate a sporit urmare a identificării sale cu *IOM*, cum arată monumentele epigrafice și figurate din întreg imperiul roman în sec. II-III p. Chr. (în special în epoca Severilor), inclusiv din Moesia Inferior[64].

Dedicațiile către *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus*, pentru sănătatea împăraților, sunt expresie a loialismului politic, în mediul militar și civil, exprimat mai ales de preoții divinității, *sacerdotes*, ca pretutindeni în imperiu, având un rol important în propagarea cultului[65].

Aspectul este bine ilustrat și de monumentele din Dobrogea. O colonetă votivă descoperită la Niculițel, în teritoriul noviodunens, închinată lui *IOM Dolichenus*, pentru sănătatea lui Caracalla și a mamei sale Iulia Domna, este pusă de cei trei preoți ai zeului: Polydeuces Theophili, Lucius Kapito și Flavius Reginus[66].

În același teritoriu, la Meidanchioi (azi Valea Teilor, jud. Tulcea), este atestată ridicarea unui templu din temelii (*templum a solo fecerunt*) în vremea lui Elagabal (218-222 p. Chr.), al cărui nume a fost martelat și înlocuit cu cel al lui Severus Alexander (222-235 p. Chr.). Cei care ridică această construcție sunt preoții Luginus Dometi(i), Aquila Barsemon și Flavius Damas, primul cu nume roman redat în manieră greacă, al doilea cu un *cognomen* teoforic sirian, iar al

226; 292; 150, r. 5 etc.

[60] BĂRBULESCU 2001, *passim* ; BÂLTÂC 2011, *passim*.

[61] ISM II 137 (stelă găsită între Palazu și Anadolchioi (cartier al Constanței); pentru întregirea ipotetică *Sc[apt]ia* v. discuția la BĂRBULESCU & BUZOIANU 2013, p. 180-181, n. 50-53.

[62] Desigur, poate fi vorba și de un alt toponim; pe piatră se văd după *S*, doar două puncte ale unei haste.

[63] MIHĂESCU 1960, cap. 50; v. și cap. 46, 49 și 52.

[64] MERLAT 1960, *passim*; TAČEVA-HITOVA 1976, p. 25-40; CCID, *passim*. Asupra divinității în Dacia, v. SANIE 1981, p. 36-89; POPESCU 2004, p. 135-140; NEMETI 2005, p. 224-235.

[65] MERLAT 1960, p. 15-16; SANIE 1981, p. 78-79; NEMETI 25, p. 231 (caracterul pseudo-oficial al zeului).

[66] ISM V 249 (inscripția poate proveni de la un templu existent în zonă, v. nota următoare).

treilea cu *cognomen* grecesc[67].

Un nume oriental romanizat poartă și Aurelius Marinus Romanus, preot care închină un monument lui *IOMD*, cu reprezentarea zeului pe spinarea unui taur, relief descoperit în apropiere de Cerna, în teritoriul Troesmisului[68].

Cognomen-ul Marinus oriental (semit) este întâlnit și pe un altar descoperit la Sacidava (Muzait-Dunăreni), pus pentru sănătatea lui Severus Alexander de trei preoți ai lui *IOM Δol(ichenus), „Fl(avius)/Germanus II-ver (sic)/ Δe(signatus) et Ail(ius) Fl(avius) et Marin(us) sac(erdotes...”*[69].

Tot la Sacidava, o *tabula ansata*, fixată probabil pe o construcție, este închinată lui *IOMD*, în același timp cu piesa precedentă, de doi preoți ai zeității, Iulius Alexander și Germanu<u>s Baronas ; ultimul antroponim era probabil semitic[70].

Adorarea zeului oriental și numele dedicanților se explică și în acest centru de pe *limes*, Sacidava, prin staționarea aici a formațiunii militare *cohors I Cilicum*[71].

Nomina precum Iulius, Flavius, Aelius sau Aurelius pot figura și pe inscripția din *vicus S*… de lângă Tomis, din păcate prea fragmentare pentru a fi întregite.

În sprijinul acestei afirmații vine și altarul pus în *vicus Quintionis* (Sinoe), din teritoriul Histriei, în vremea lui Elagabal, închinat lui *IOMD* și *Iunonei Regina* (perechea sa dolichenă); alături de numele preoților (3-4 și aici fragmentare) Aur(elius) Iul(ius) De…, Ael]ius Ma… (poate Marinus), figurează și o femeie, Mar]ciana. Raportarea inscripției la cultul lui Iupiter Dolichenus, nota D.M. Pippidi. “ne obligă să presupunem că printre locuitorii satului lui Quintio, alături de romanii propriu-ziși și de grecii autentici, trebuie să fi existat și coloni veniți din Asia Mică, fapt care explică prezența în satul dobrogean a acestor credincioși ai Baal-ului din Doliche”[72].

Observația privește deopotrivă orașele vest-pontice, mai ales Tomisul.

Într-adevăr, în metropola Pontului Stâng și teritoriul său, mărturiile legate de Iupiter Dolichenus sunt mai numeroase, 5, urmare a prezenței orientalilor și a legăturilor cu partea de est a imperiului mult mai numeroase în epoca romană[73].

Ne referim mai întâi la o statuetă fragmentară cu imaginea zeului și dedicația Διὶ Μ(εγίστῳ) Δολιχηνῷ, expresie a identificării zeului cu Iupiter[74], ca și în inscripția prezentată acum.

Se adaugă apoi două reprezentări ale lui Iupiter Dolichenus: o statuie fragmentară de marmură apărută de curând la Ovidiu în apropierea Tomisului

---

[67] ISM V 245.

[68] ISM V 219.

[69] SCORPAN 1980, p. 214, fig. 24. Ann. ép. 1998, 1143; PETOLESCU 2001-2002, p. 291, nr. 904 (gentiliciul este probabil comun, deci ar trebui întregit la plural : *Ail(ii)* (formă de rezonanță greacă : Αἴλιος).

[70] SCORPAN 1980, p. 214-215; Ann. ép. 1998, 844; PETOLESCU 2001-2002, p. 291-292, nr. 905 (*bar* = fiu).

[71] MATEI-POPESCU 2010, p. 201-205.

[72] ISM I 340.

[73] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 58-59, n. 344-345; AVRAM 2013a, *passim*; AVRAM 2013c, p. 111-132.

[74] ISM II 158 (Constanța, sec. II-III p. Chr.) = ISM V 109, unde piesa figurează ca provenind din Hârșova (*Carsium*).

(provenind probabil de aici), unde zeul apare în schema obișnuită, în picioare pe spinarea unui taur[75]; o stelă descoperită la Basarabi, pe care apar câteva însemne ale divinității, capul cu boneta frigiană și o acvilă pe fronton[76].

Mai importantă este o stelă apărută la Biruința (jud. Constanța), pusă pentru Ροῦφος Πρείσκου, fost preot în serviciul zeului timp de cinci ani (ἱερατεύσαντα θεῷ Δολιχηνῷ ἔτη π(έντε), coleg de preoție (συνιερεύς) cu cel care ridică monumentul - Ἰουλιανὸς Ἀλεξάνδρου; se dovedește, încă o dată, existența unui colegiu preoțesc destinat cultului lui Dolichenus, defunctul fiind redat în costum de ceremonie[77].

Monumentele dolichene din Dobrogea romană, provenite mai ales din centrele militare de pe *limes* și teritoriile lor, nu lipsesc nici din zona orașelor grecești, în special de la Tomis și din teritoriul său, unde se conturează existența unor asemenea locuri de cult, urmare a structurii populației și a difuziunii cultelor orientale în întreaga provincie Moesia Inferior[78].

Piesa prezentată ne amintește de o altă inscripție găsită pe aceeași str. Vasile Alecsandri din Constanța, la nr. 1, recuperată cu prilejul demolării unei construcții moderne în anul 1992; piesa fragmentară datată în epoca Severilor, provenea din κώμη Ἀπολλωνίου[79], sat aflat deopotrivă în apropierea Tomisului. Inscripția, ca și cea de mai sus, ilustrează fenomenul "pietrelor călătoare" și explică proveniența din teritoriu a unor inscripții aduse la Tomis, cu prilejul refacerii cetății antice[80], dar și mai târziu, în epoca modernă.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

a) Corpora

CCID – M. Hörig, E. Schwertheim, *Corpus Cultus Iovis Dolicheni*, EPRO 106, Leiden, 1987.

CIRB – V.V. Struve *et alii*, *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, 1965.

I. Aeg. Thrace – *Epigraphes tes Thrakes tou Aigaiou: metaxy ton potamon Nestou kai Hevrou...* (eds. L.D. Loukopoulou *et alii*), Athenes, 2005.

IG – *Inscriptiones Graecae*, Berlin, 1903 sqq.

IGB – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia, I² (1970, II-IV (1958-1966).

IGUR – L. Moretti, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, I-IV, 1968-1990.

I.K. Byzantion, *Die Inschriften von Byzantion* (ed. A. Łajtar, IGSK 58), Bonn,

[75] COVACEF 2011, p. 136-137, nr. 60, fig. 74 (statuia lipsește aproape în întregime).

[76] COVACEF 2002, p. 163, n. 436.

[77] ISM II 292 = CCID, nr. 67 = CONRAD 2004, p. 175-176, nr. 190 (sfârșitul sec. II p. Chr.); SUCEVEANU 1998, p. 123 (sanctuar; numele anterior al localității era Filimon Sârbu); BÂLTÂC 2011, nr. 265 III, nr. 3; Tabel I, 1, nr. 82 (*villa*); I. 21, nr. 89 (Dolichenus); BORDENACHE 1969, p. 81, nr. 1960 (din apropiere de Callatis).

[78] TACHEVA-HITOVA 1983, *passim*; BĂRBULESCU 2001, p. 265-273; COVACEF 2002, p. 148-168.

[79] BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1994, p. 168-170, fig. 6.

[80] Vezi discuția la BĂRBULESCU & BUZOIANU 2013, p. 174-175 și urm.

2000.

I. Napoli, *Inscrizioni Greche d'Italia, Napoli*, I, II (ed. E. Miranda de Martino), Roma, 1990, 1995.

Inscr. di Cos – M. Segre, *Inscrizioni di Cos*, vol. I-II, Roma, 1993, 2007.

Ephesos – D.F. McCabe, *Ephesos Inscriptions. Text and List*, Princeton, 1991.

F. de Xanth – A. Ballard, *Fouilles de Xanthos VII. Inscriptiones d'époque impérial du Létôon*, 7, Paris, 1981.

GVI – W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften I. Grab-Epigramme*, 1955.

Miletos – D.F. McCabe, M.A. Plunket, *Miletos Inscriptions. Texts and List*, Princeton, 1984.

Samos – D.F. McCabe *et alii*, *Samos Inscriptions. Texts and List*, Princeton, 1986.

Smyrna – D.F. McCabe, *Smyrna Inscriptions. Text and List*, Princeton, 1988.

Tit. Cam. – M. Segre, G. Pugdise Carrateli, *Tituli Camirenses* in AS Atene 27-29 (N.S. 11-13), 1949-1951.

b) Alia

ANRW – *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt-Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen. II. Prinzipat*, Bonn-Berlin-New-York, 1981 (ed. H. Temporini).

ASA – *Anuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente*, Roma.

ÉPRO – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain* (ed. M.J. Vermaseren).

LP – B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984.

PIR² – E. Groag, A. Stein, L. Petersen, *Prosopographia Imperii Romani*. *Saec. I-III*, Berlin, 1933 sqq.

PHI – The Packard Humanities Institute, 2014 (Cornell University Ohio State University, Project History, nov. 2014).

RMD – M.M. Roxan & P.A. Holder, *Roman Military Diplomas*, IV, London, 2004

TAM – *Tituli Asiae Minoris I* (Vienna 1901...).

AVRAM 2013a – A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Colloquia Antiqua, 8, Louvain-Paris-Walpole, MA, 2013.

AVRAM 2013b – A. Avram, *Quelques remarques sur la terminologie grecque de la tombe dans les inscriptions de Thrace et de Mésie*, in: M. G. Parissaki (éd.), *Thrakika Zetemata II. Aspects of the Roman Province of Thrace*, Mélétèmata 69, Athens, 2013, p. 271-287.

AVRAM 2013c – A. Avram, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale*, in: H. Bru, G. Labarre (éds.), *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C.-Ve siècle ap. J.-C.)*, Colloque international de Besançon, 26-27 novembre 2010, vol. I, Besançon, 2013, p. 111-132.

AVRAM 2014 – A. Avram, *Die "Freiheit" von Tomis in der Kaiserzeit*, in: V. Cojocaru, Chr. Schuler (Hg.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit. Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanța, 20.-24. September 2010*, Stuttgart, 2014, p. 161-172.

AVRAM & JONES 2011 – A. Avram & C. Jones, *An Actor from Byzantium in a New Epigram from Tomis*, ZPE 178 (2011), p. 126-134.

AVRAM *et alii* 2014 – A. Avram, V. Lungu, Tr. Cliante, *Noi inscripții de la Tomis*, Comunicare la sesiunea Pontica, 2-3 oct. 2014, Constanța.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanța, 2001.

BĂRBULESCU 2007 – M. Bărbulescu, *De nouveau sur le koinon du Pont Gauche à partir d'une inscription inédite de Tomis*, Dacia N.S. 51 (2007), p. 139-145.

BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1994 – M. Bărbulescu & A. Rădulescu, *Inscripții inedite din Tomis și împrejurimi*, Pontica 27 (1994), p. 157-171.

BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1997 – M. Bărbulescu & A. Rădulescu, *Dedicații imperiale din Tomis*, Pontica 30 (1997), p. 167-175.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2009 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza*, I, Pontica 42 (2009), p. 389-407.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2010 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza*, II, Pontica 43 (2010), p. 347-376.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2012 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Trois fragments inédits d'une architrave tomitane - ISM II 44*, Pontica 45 (2012), p. 503-512.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2013 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Teritoriul Tomisului în epoca romană timpurie în lumina documentelor epigrafice*. I., in: F. Panait-Bîrzescu *et alii* (ed.), *Poleis în Marea Neagră: relații interpontice și producții locale*, București, 2013, p. 174-202.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2014 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Éducation, culture et religion à la lumière de deux inscriptions inédites de Tomis et de son territoire*, in: V. Cojocaru, Chr. Schuler (Hg.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart 2014, p. 141-160.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2015 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Divinités attestées dans l'épigraphie du territoire tomitain (Ier-IIIe siècles après-J. C.)*, volum aniversar Alexandru Barnea (în curs de apariție).

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu & M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic/Tomis. Historical and archaeological commentary*, Constanța, 2012.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2013 – L. Buzoianu & M. Bărbulescu, *Epigramă greacă inedită din Tomis*, Pontica 46 (2013), p. 311-322.

BÂLTÂC 2011 – A. Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (sec. I-III p. Chr.)*, București, 2011.

BORDENACHE 1969 – G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest, I, Statue e relievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969.

COJOCARU 2010 – V. Cojocaru, *Limba inscripțiilor grecești din orașele de la nordul Mării Negre în secolele VI a. Chr.-III p. Chr.* (teză de doctorat), Iași, 2010 (mss.).

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen*

zu Chronologie, Typologie und Ikonographie, Leipzig, 2004.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

COVACEF 2011 – Z. Covacef, *Sculptura antică din expoziția de bază a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Bibliotheca Tomitana, 8, Cluj-Napoca, 2011.

DEGRASSI 1952 – A. Degrassi, *I Fasti consolari dell Impero romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952.

DORUȚIU-BOILĂ 1989 – Em. Doruțiu-Boilă, *Legații Moesiei Inferioare între anii 137 și 160, I. Legații între anii 137 și 150*, SCIVA, 40 (1989), 2, p. 157-163.

ECK 1983 – W. Eck, *Jahres-und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139*, Chiron 13 (1983), p. 147-237.

FEARS 1981 – J.R. Fears, *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*, ANRW, II, 17, 1, p. 3-141.

GOSTAR 1964 – N. Gostar, *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, in: A. Aricescu *et alii*, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 67-96.

KAJANTO 1965 – I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965.

MATEI-POPESCU 2010 – Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010.

MATEI-POPESCU 2013 – Fl. Matei-Popescu, *Statutul juridic și teritoriul Histriei în epoca romană*, in: F. Panait-Bîrzescu *et alii* (ed.), *Poleis în Marea Neagră: relațiile interpontice și producțiile locale*, București, 2013, p. 203-233.

MERLAT 1960 – P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*[4], Paris, 1960.

MIHĂESCU 1960 – H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960.

NEMETI 2005 – S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

PETOLESCU 2001 – C.C. Petolescu, *Epigrafia latină*, București, 2001.

PETOLESCU 2001-2002 – C.C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României (XIX-XX, 1999-2000)*, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 267-300.

POPESCU 2004 – M. Popescu, *La religion dans l'armée romaine de la Dacie*, Bucarest, 2004.

RĂDULESCU & MUNTEANU 1977 – A. Rădulescu & M. Munteanu, *Unveröffentliche Inscriften aus Tomis und Callatis*, in: D.M. Pippidi, Em. Popescu (éds.), *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine* (Constantza, 9-15 septembre 1977), p. 99-111.

SANIE 1981 – S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană, 1. Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981.

SCHINDEL 2010 – N. Schindel, *Ein Militärdiplomfragment aus Moesia Inferior (136 n. Chr.)*, ZPE 174 (2010), p. 259-263.

SCORPAN 1980 – C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube*, BAR International Series 88, 1980, p. 203-219.

STEIN 1940 – A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940.

SUCEVEANU 1998 – Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998.

TAČEVA-HITOVA 1976 – M. Tačeva-Hitova, *Geschichte des Dolichenuskultes in Moesia Inferior and Thracia*, Klio 58 (1976), 1, p. 25-40.

TACHEVA-HITOVA 1983 – M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5 th Century B.C.-4 th Century A.D.)*, EPRO 95, Leiden, 1983.

THOMASSON 2009 – Bengt E. Thomasson, *Laterculi praesidum. Vol. I ex parte retractatum*, Göteborg, 2009.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Funerary altar in Greek discovered near Cumpăna (Constanța county).

Fig. 2. Dedication in Greek for Antoninus Pius as Caesar and for governor M. Antonius Hiberus (138AD).

Fig. 3. Votive altar in Latin dedicated to Iupiter Optimus Maximus Dolichenus discovered at Tomis (193 AD).

Fig. 1 - Altar funerar în limba greacă descoperit la Cumpăna (jud. Constanța).

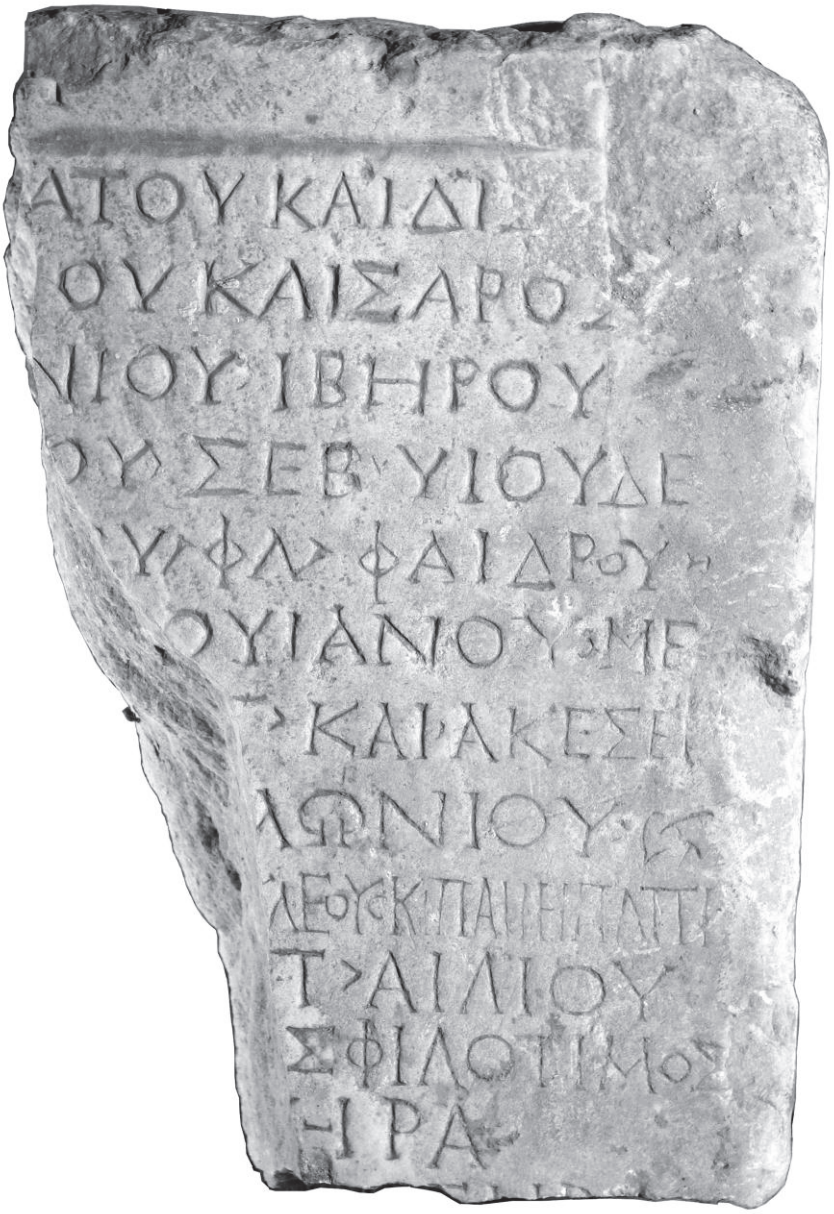

Fig. 2 - Dedicație în limba greacă pentru Antoninus Pius în calitate de Caesar și pentru guvernatorul Antonius Hiberus (138 p. Chr.).

Fig. 3 - Altar votiv în limba latină închinat lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus, descoperit la Tomis (193 p. Chr.).

UN VÉTÉRAN D'UN *NVMERVS* DANS UNE ÉPITAPHE LATINE TARDOANTIQUE DE TOMIS

Costel CHIRIAC[*]
Dan DANA[*]
Florian MATEI-POPESCU[*]

Mots-clés: *armée romaine tardive, épigraphie latine, numerus Vrsariensium, onomastique, province de Scythie*.
Cuvinte-cheie: *armata romană tîrzie, epigrafie latină, numerus Vrsariensium, onomastică, provincia Scythia*.

Résumé: *Nous donnons ici l'édition d'une stèle funéraire découverte à Tomis, datant vraisemblablement du milieu du IVe s. ap. J.-C. (paléographie, langue et onomastique). L'épitaphe, rédigée en latin, honore la mémoire de Flavius Cupitus, vétéran du* numerus Vrsariensium *(plusieurs unités homonymes sont connues par des sources épigraphiques et tout particulièrement dans la* Notice des dignités*) et constitue ainsi un témoignage précieux sur les unités de l'armée romaine tardive et la population de la province de Scythie*.
Rezumat: *Publicăm aici o stelă funerară descoperită la Tomis, datînd cel mai probabil de la mijlocul sec. IV p. C. (după paleografie, trăsăturile latinei populare şi onomastică). Epitaful, redactat în latină, cinsteşte amintirea lui Flavius Cupitus, veteran din* numerus Vrsariensium *(mai multe trupe omonime sînt cunoscute prin menţiuni epigrafice şi mai ales în* Notitia Dignitatum*) şi constituie astfel o mărturie preţioasă despre unităţile armatei romane tîrzii şi populaţia provinciei Scythia*.

Dans les collections du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza (n° inv. MINAC 21397) se trouve une stèle funéraire en calcaire d'époque tardoantique[1]. Elle fut découverte à Constantza en 1974, par

[*] Costel CHIRIAC : Institut d'Archéologie (Iaşi); e-mail: chiriaccostel@yahoo.com.; Dan DANA : CNRS/ANHIMA (Paris); e-mail: ddana_ddan@yahoo.com.; Florian MATEI-POPESCU: Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan » (Bucarest) ; e-mail : florian.matei@gmail.com.

[1] Nous remercions vivement Maria Bărbulescu et Livia Buzoianu pour leur générosité et la permission d'étudier et publier ce monument inédit; Romeo Ionescu (Institut d'Archéologie de Iaşi), pour le dessin de la stèle; et, pour des conseils et suggestions, Alexandru Avram, Sylvain Destephen, Sylvain Janniard, Ioan Piso et Nelu Zugravu.

l'archéologue Nicolae Cheluță-Georgescu, dans la rue Mihai Dumitru (n° 35), lors des travaux de maintenance du système de canalisation de la ville – d'après les informations qui se trouvent dans la fiche d'inventaire préparée en 1976 par Maria Bărbulescu. La stèle (ht. 118 cm; lg. 48 cm; ép. 13,5 cm), encadrée par une bordure simple, est surmontée d'un fronton, orné d'une rosette; dans la partie supérieure, endommagée, se trouvait sans doute un couronnement, aujourd'hui perdu; en bas, un tenon d'encastrement avait servi à figer la stèle dans un support. Le champ épigraphique comporte douze lignes de texte: les lettres (3,8-4,5 cm) sont assez négligemment gravées; la paléographie indiquerait à elle seule une période tardive. Lettre notables: B, G, M, N, V; le chiffre L (l. 4) est différent de la lettre L (ll. 1, 8); un seul point séparatif à la 1ère ligne, entre le gentilice abrégé et le *cognomen*; à l'exception des ll. 7-8 et 11-12, les mots ne sont pas coupés; on rencontre des abréviations courantes dans la première partie de l'épitaphe (ll. 1, 3, 4). Le gentilice du vétéran (voir *infra*), qui permet de dater la stèle après 325 ap. J.-C., ainsi que l'absence apparente d'éléments chrétiens suggère une datation vers le milieu du IVe s. ap. J.-C.

Fl(avius) • *Cupitus,*
veteranus
d(e) n(umero) ORSARISẠ, (!)
vix(i)t ann(os) LX, (!)
nubsit sua(m) (!)
conparen{m} (!)
Firmina(m), ha- (!)
buit filius (!)
Gutium et
Vetranione(m), (!)
coscopivit u- (!)
na dati vitas. (!)

3 plutôt que ORSARISIỊ̣ || **12** plutôt que VICAS

« Flavius Cupitus, vétéran du *numerus ORSARISẠ* (?), a vécu soixante ans, a été marié à son épouse Firmina, a eu deux fils, Gutius et Vetranio, a désiré avec ardeur *VNA DATI VITAS* ».

La stèle funéraire fut érigée pour le vétéran Flavius Cupitus par sa famille. Le gentilice de l'ancien militaire, *Flavius*, qui est le *nomen gentile* de la dynastie constantinienne, était devenu un marqueur du statut social pour les individus au service de l'appareil administratif de l'État ou dans l'armée, étant attribué à tous les militaires[2]. Son *cognomen*, *Cupitus* (« le désiré »), est très fréquent dans les provinces européennes[3], de même que le nom de son épouse,

[2] Voir KEENAN 1973, 1974 et 1983.

[3] KAJANTO 1965, p. 296; *OPEL* II 88 (davantage dans le Norique, où il s'agit sans doute d'un phénomène d'assonance celtique; pour les occurrences, voir KAKOSCHKE 2012, p. 376-377).

Firmina[4], alors que *Gutius*, si la lecture de la première lettre est correcte, n'est pas attesté à ce jour[5]. En revanche, *Vetranio* constitue un autre indice chronologique précieux, puisque ce dérivé hypocoristique de *veteranus*, avec syncope de la voyelle *e* non accentuée (cf. *vetranus*)[6], connaît une relative popularité uniquement à une époque tardive[7]. Nous connaissons en effet plusieurs porteurs de ce nom dans les provinces balkaniques. Au IVe s., la *PLRE* I 954-955 répertorie trois personnes, dont l'usurpateur de 350, élu par les troupes d'Illyricum (Vetranio 1), originaire de l'ancienne Mésie Supérieure, et un tribun de la légion *comitatensis* des *Tzanni*, en Thrace (Vetranio 2). Une épitaphe datée de Salone honore un autre *Vetranio*, décédé le 12 août 385[8]. Plus intéressant encore, à Tomis même, l'un des évêques de la seconde moitié du IVe s., originaire paraît-il de Cappadoce[9], et qui défend avec courage le dogme nicéen contre l'empereur arien Valens vers 368-369, portait le nom de Βετρανίων – parfois écrit dans les sources littéraires Βρετανίων/Βρεττανίων et *Bretannio* –, qui est en réalité la graphie grecque de *Vetranio*[10]. Le nom du second fils du vétéran de cette nouvelle épitaphe représente donc la deuxième occurrence de ce nom dans l'ancienne métropole du Pont Gauche.

Les particularités de l'inscription illustrent, sur presque chaque ligne, le latin populaire[11]:

– *orsar-* (l. 3) pour *ursar-*, une évolution connue pour l'italien *orso*, cf. le changement ŭ' > ó qui a lieu depuis le IIIe s.[12]; il est déjà attesté sur une *defixio* découverte à Rome, dans le sanctuaire d'Anna Perenna : malédiction en lettres grecques, suivie du nom *Orsic|ino* (pour *Vrsicinus*)[13]; pour la confusion entre *o* et *u*, voir aussi *coscopivit* (l. 11);

– *nubsit* (l. 5)[14] pour *nupsit* est une forme due à la confusion générale entre l'occlusive labiale sourde *p* et l'occlusive labiale sonore *b*, mais aussi à l'influence du thème du présent *nub-*;

– *conpar* (l. 6), forme vulgaire pour *compar*, « époux, épouse », « est d'un emploi extrêmement fréquent dans les épitaphes chrétiennes et sa déclinaison est

[4] *OPEL* II 142.

[5] Un gentilice en Espagne, attesté une seule fois (*OPEL* II 172); aucun *cognomen* dans SOLIN & SALOMIES 1994, p. 340.

[6] MIHĂESCU 1978, p. 174 (§ 117) et 303 (§ 308). Cf. à *Odessos* l'épitaphe de *Fl. Victorinus, vetranus* (…) *in vixillatione secondo Iscutariorum* (IVe s., *I. Tard. Bulg.* 130).

[7] SOLIN & SALOMIES 1994, p. 421; *OPEL* IV 199 (parmi les noms chrétiens).

[8] *CIL* III 9509 = *ILCV* 2964 = *I. Chrét. Salone* 162.

[9] Cf. Basile de Césarée, *Ep.* 165 (éd. GIRARDI 2009, p. 48 et 50); GIRARDI 2013, p. 117-118.

[10] VAN CAUWENBERG 1938; ENSSLIN 1958; I. BARNEA, dans *DID*, II, 1968, p. 397-398 et 457; RUSSU 1976, p. 62 n. 119; ILSKI 1995, p. 18-20, n° 5; N. ZUGRAVU, dans *FHDRCh*, p. 83-84, 87, 108-109; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 85.

[11] Voir, en général, VÄÄNÄNEN 1981; pour les provinces balkaniques, voir STATI 1961, MIHĂESCU 1978 et FISCHER 1985.

[12] MIHĂESCU 1978, p. 180 (§ 126).

[13] *I. Terme*, p. 634, n° IX, 49.16.

[14] Cette graphie apparaît ailleurs: *CIL* VI 25392 (= *ILS* 8527) et 29324 (= *ILCV* 3891d); *CIL* XI 489; *SupplItal* 20, 86.

assez fantaisiste »[15]; signalons que le lapicide a gravé à l'accusatif *conparen*, avant d'ajouter à la fin un M;

– on note l'omission du *m* final[16] dans *sua(m)* (l. 5), *Firmina(m)* (l. 7) et *Vetranione(m)* (l. 10), la dernière fois aussi pour des raisons de manque d'espace de la part du lapicide;

– à la l. 8 on lit *filius* à la place de l'acc. pl. attendu *filios* ; cette forme trahit la confusion entre *o* et *u*, ou plutôt la transformation de l'*o* non accentué en *u*[17], confusion qui est encore une fois attestée par cette épigraphe dans la forme *coscopivit*;

– *coscopivit* (l. 11): il faut comprendre *concupivit*, à la suite du remplacement de *con-* par *cos-* et de la confusion déjà notée entre *o* et *u*.

Les deux dernières lignes de l'inscription (ll. 11-12), *coscopivit u|na dati vitas*, sont de compréhension difficile, en raison des particularités linguistiques du texte. Il convient de noter tout d'abord la structure de l'épitaphe, qui se présente sous la forme d'une suite de renseignements sur la vie du défunt: nom/identité (l. 1) – statut (vétéran) et nom de son unité militaire (ll. 2-3) – durée de vie, arrondie à 60 ans (l. 4) – mariage avec Firmina et deux enfants, Gutius et Vetranio (ll. 5-10). L'épitaphe rend ainsi compte d'une vie bien remplie, à la fois dans les domaines militaire et familial. Le sens des ll. 11-12 reste pourtant ambigu. Observons que le verbe choisi, *concupio*, *-ere* (forme composée de *cupio*, *-ere*), génère un jeu de mots avec le *cognomen* du vétéran, *Cupitus*, « le désiré »; *coscopivit* est à comprendre en effet comme *concupivit*, « a désiré ardemment »[18]. Mais l'objet du verbe reste mal défini: VNA DATI VITAS (ou VICAS ?)[19]. S'agit-il d'une référence banale au destin qui lui a arraché la « vie donnée » qu'il a tant aimée ? Pour la formule *vita data*, on peut citer, entre autres, une épitaphe de *Carnuntum*, en Pannonie Supérieure (*CLEPann* 7 = *AÉ* 2008, 1094): *[et lege quam d]ure sit mihi vit[a data]*; et de Lăžane, en Mésie Inférieure (*ILBulg* 248 = *CLEThr* 1): *lege quam dure sit mihi v[ita d]ata*.

L'apport le plus important de l'épitaphe est néanmoins ailleurs: c'est l'attestation précieuse d'une unité de l'armée romaine tardive. À vrai dire, la séquence gravée à la 3e ligne, après *veteranus*, est assez obscure[20]: DNORSARISA. Plutôt que de comprendre une quelconque indication d'origine, il convient de reconnaître la mention de son unité, introduite par la séquence *veteranus d(e) n(umero)*[21], sur le modèle de *miles de numero*, qui est la formule habituelle sous

[15] N. DUVAL, dans *I. Chrét. Salone*, I, 2010, p. 283; voir E. DIEHL, *ILCV*, III, Index XII, p. 497, s.v. *compar* (et acc. *conparen*). Pour son emploi dans la langue latine dans le Sud-Est de l'Europe, voir MIHĂESCU 1978, p. 241-242 (§ 230) et 294 (§ 301).

[16] MIHĂESCU 1978, p. 210-211 (§ 180).

[17] MIHĂESCU 1978, p. 179 (§ 124).

[18] Pour le verbe inchoatif *cupiscere*, voir MIHĂESCU 1978, p. 307 (§ 311), cf. à Salone *cupisco* (*CIL* III 14850 = *CLE* 1950). Notons, dans l'épigramme latine tardive de Čekančevo (terr. de *Serdica*, Thrace), la séquence *cupiunt mei cari parentes me nuvere* (sic, = *nubere*) *viro* [*AÉ*, 1953, 243 = 1968, 455; GEROV 1968; MIHĂESCU 1978, p. 333-334 (§ 338).

[19] Ou faut-il voir dans *una* un adverbe, « dans le même temps »?

[20] Il faut écarter, à cette époque tardive, la possibilité *d(omo) Nor(ico), Sarisa( )*.

[21] C'est la troisième formule avec *veteranus*. On connaissait déjà *Fl. Dassiolus, vetranus* (sic) *de numero Mat(t)iacorum iuniorum* et *Fl. Ianuarinus, vet(eranus) de numero Mattiacor(um)*

l'Empire tardif. *Numerus* est à cette époque une façon commune et non technique de désigner l'unité d'appartenance[22], et on rencontre avec régularité dans les inscriptions la formule *de numero*, parfois abrégé *de n(umero)* ou *d(e) n(umero)*, précisément comme sur notre épitaphe[23].

S'il s'agit donc d'un *numerus ORSARISA*, une seule possibilité s'ouvre devant nous, puisqu'il convient de comprendre *numerus Vrsariensium*. En effet, on connaît plusieurs unités portant ce nom dans la *Notitia Dignitatum*, parmi les *numeri* de fantassins, dont une légion *comitatensis* en Gaule et trois détachements de frontière[24]:

– une légion *comitatensis* en Gaule, *Vrsarienses*: *ND Occ*. 5.95 et 244 et 7.85; peut-être aussi une légion pseudo-*comitatensis*, les *Cursarienses iuniores*, à corriger sans doute en *Vrsarienses iuniores* (*ND Occ*. 7.104);

– des *milites Vrsarienses* dans le duché d'Armorique (*Tractus Armoricanus*), à *Rotomagus* (auj. Rouen): *ND Occ*. 37.21 (*Praefectus militum Vrsariensium, Rotomagus*);

– des *milites Vrsarienses* en Rhétie, à *Guntia* (auj. Günzburg): *ND Occ*. 35.20 (*Praefectus militum Vrsariensium, Guntiae*);

– et des *auxilia Vrsar(i)ensia* en Valérie ripuaire (Pannonie), *Pone Navata, nunc Ad Statuas* (auj. Ács-Vaspuszta ?): *ND Occ*. 33.47.

Un quatrième détachement, *numerus Vrsariensium*, était en service peut-être sur le Bas-Rhin, dès le IIIe s.; il est connu par plusieurs estampilles doliaires, trouvées à Wijk bij Duurstede (près de *Traiectum*/Utrecht), à *Quadriburgium*/Qualburg et à *Gelduba*/Krefeld-Gellep[25].

La légion de Gaule mentionnée dans la *Notice des dignités* est sans doute celle où avait servi *[---] Ianuarius, imagin(ifer) n(umeri) Vrsarien(sium), cives [Se]quan(us)*, mort peut-être à 29 ans ; cette épitaphe de la première moitié du IVe s. fut trouvée à *Samarobriva* (auj. Amiens)[26] . Notons qu'à la même époque une recrue de la

iunior(um), tous deux à *Concordia*, en Italie du Nord: *CIL* V 8744 (= *ILCV* 555 add. = *I. Tard. Concordia* 48) et 8751 (= *ILCV* 556 = *I. Tard. Concordia* 49).

[22] S. JANNIARD, dans *I. Chrét. Salone*, II, 2010, p. 733 et 849.

[23] En Mésie et en Thrace, notons, entre autres: *Fl. Tethianus, qandam circetor de nomero catafractariorum* (*I. Tard. Bulg*. 52, Hărsovo, terr. d'*Abritus*); *Val. Sudicintis (…) qui militavit in numero Scutariorum* (*CIL* III 7465 et p. 2328[87] = *GSMI* 322, Novi Pazar, terr. de *Marcianopolis*; voir MATEI-POPESCU 2010, p. 238); *Felix, sig(nifer) d(e) n(umero) Divit(ensium)* (*CIL* III 7415 = *I. Tard. Bulg*. 6, *Serdica*); Monus, *de numero Const(antinorum) sen(iorum)* (*I. Tard. Bulg*. 90, *Odessos*). Plus loin, en Macédoine: *numerus Germanicianorum* (*I. Chrét. Macédoine* 26, *Edessa*); *numerus* des *Secundani* (*I. Chrét. Mac.* 27, *Edessa*); *numerus* de *sagittarii* (*I. Chrét. Mac.* 63, *Beroia*); *numerus* des *Ascarii iuniores* (*I. Chrét. Mac.* 153, Thessalonique); *numerus Ate<c>uttorum* (*I. Chrét. Mac.* 205, Thessalonique): *Mem(oria) Leontiani mil(itis) de num(ero) Ateguttorum*); *numerus Brectonum* (= *Brittonum*) *seniorum* (*AÉ*, 2007, 1270, Strumica).

[24] Pour ces unités, voir HOFFMANN 1969, I, p. 184-185. La légion de Gaule est mentionnée parmi les nouvelles légions, mais son attestation est considérée douteuse (ROCCO 2012, p. 294).

[25] *CIL* XIII 12505-12507 (avec le commentaire d'E. STEIN); *AÉ*, 1938, 34 (Qualburg); TERRA 1967 (*non vidimus*); SOUTHERN 1989, p. 120 et 134.

[26] *CIL* XIII 3492 = *ILS* 9210; voir aussi *CAG*, 80/1, 2009, p. 248 (B. PICHON) et photo fig. 393 et *CAG*, 80/2, 2012, p. 502 (T. BEN REDJEB) et photo fig. 709. La stèle figure un soldat vêtu d'une tunique courte et d'un ample manteau agrafé sur l'épaule droite, qui

région d'*Ambiani* (donc Amiens) finit ses jours à *Serdica*, au IVe s.: *Felix, sig(nifer) d(e) n(umero) Divit(ensium), vixi[t] an(nis) XXX, civis [A]mbianensis*[27]. Inversement, on pouvait rencontrer des recrues thraces en Occident, tel *Apollinaris, ex civitate T(h)racia, de numero Misiacorum canditatus* (sic), mort à 31 ans à *Divodurum* (auj. Metz), dont l'épitaphe fut érigée peu après le milieu du IVe s. par ses *commilitones*[28].

L'identité et le nom même de l'unité où avait servi Fl. Cupitus reste obscure : faut-il couper ORSARI SA[29], ORSAR ISA[30], et de quelle manière faudrait-il comprendre l'abréviation ou, plutôt, les abréviations?

Malgré ces occurrences assez nombreuses, à la fois littéraires et épigraphiques, enrichies désormais par l'épitaphe de Tomis, le nom même d'*Vrsarienses*, tiré manifestement d'une localité *Vrsaria*, reste pour le moment obscur[31].

Jusqu'à présent, les unités de la partie occidentale attestées par leurs militaires en Orient étaient plutôt des formations mobiles. M. P. Speidel mettait ainsi en rapport la mention d'une unité d'*Aureliaci* (cf. *civitas Aurelianensium* ou *Forum Aureliacum*, auj. Orléans) en Orient[32] avec la présence dans la partie orientale de l'Empire, peut-être sous Magnence, d'autres unités de cavalerie de Gaule: les *equites catafractarii Ambianenses*, *Biturigenses*, *Pictavenses* et *Albigenses*, dont les noms sont tirés de leurs lieux de garnison, aujourd'hui Amiens, Bourges, Poitiers et Albi. Tel était le cas d'un officier originaire d'une province balkanique, en service dans une de ces unités; il fut enterré au début du IVe s. en Macédoine, peut-être à Héraclée des Lyncestes (auj. Bitolja)[33]: *Aurelius Saza, centenarius (…) sum natus in provincia Dacia et militavi inter ecuites catafractarios Pictavensis suc* (sic) *cura Romani propositi*. Décédé à 50 ans, après 30 ans de service militaire, son épitaphe fut érigée par sa femme *Aurelia Plactu*.

Nous ignorons malheureusement l'origine provinciale de Flavius Cupitus:

---

tient de la main gauche un grand bouclier oblong posé à terre et de la main droite une hampe.

[27] *CIL* III 7415 = *I. Tard. Bulg.* 6.

[28] *CIL* XIII 4328. Ammien Marcellin 20.1.3 mentionne, au cours de la campagne du généralissime Lupicin (*PLRE* I 520-521), envoyé en 360 par Julien en la Bretagne, la présence en Gaule de deux *numeri Moesiaci*.

[29] SA pourrait difficilement être l'abréviation de *sa(gittariorum/gittaria)*, la première raison étant l'absence de toute mention d'une unité *Vrsariensium sagittara*.

[30] Avec l'abréviation d'un toponyme? On peut ainsi penser à la rivière *Isara* (auj. l'Oise, affluent de la Seine), qui traverse précisément la région ou se trouvait le *numerus Vrsariensium* de Gaule, soit à l'Isar, affluent du Danube en Rhétie, où sont mentionnés d'autres *milites Vrsarienses* (pour ce toponyme, voir HAUG 1916).

[31] Le lien avec l'île istrienne Vrsaria au Sud de Poreč (Croatie; auj. ital. Orsera/cr. Vrsar), proposé par Guido Panciroli, est absurde ; il doit s'agir plutôt d'une localité Vrsaria qui reste inconnue (voir SARIA 1961).

[32] Cf., à *Zeugma*, ancienne Séleucie de l'Euphrate, la stèle funéraire du fils de *Fla(vius) Liccaius, cent(enarius) de Aureliacos* (*I. Zeugma* 149, avec le commentaire de SPEIDEL 1977 et la correction du nom fantôme *Vccaius* par DANA 2014a, p. 193-194, n° 10). Les *Equites scutarii Aureliaci* sont une unité *comitatensis*, attestée dans la *ND*, *Occ*. 7.201 sous les ordres du *comes Britanniarum*.

[33] *CIL* III 14406 a = *ILGraecia* 205 = *IG* X.2.2 109.

était-il issu de la région balkanique, ou plus largement danubienne, ou encore des provinces occidentales? Marié et père d'au moins deux fils[34], il finit ses jours à Tomis après avoir vécu 60 ans, et profité de son congé honorable. Comme souvent sur les épitaphes tardives, les gentilices des membres de sa famille sont omis: sans doute étaient-ils des *Aurelii*.

La nouvelle épitaphe vient s'ajouter au petit groupe de militaires enterrés dans la capitale de la province de Scythie[35], la plupart des épitaphes étant rédigées en latin, ce qui témoigne du rôle de l'armée dans la diffusion du latin dans une région de tradition hellénophone:

(1) épitaphe chrétienne de la fin du Ve s. ou de la première moitié du VIe s.[36]: *In huc tumulu|m est positus | Terentius | filius Gaio|ne annor(um) vigin|ti cinque mil|itans inter sa|gittar(io)s iunio|res*. L'unité mentionnée est peut-être une unité de cavalerie, les *equites sagitarii iuniores*, une vexillation *comitatensis* dans le diocèse de Thrace (*ND Or*. 8.31)[37].

(2) épitaphe chrétienne du VIe s., mentionnant sans doute le même *numerus* d'archers[38]: Ὕεντα κῖτε | Αταλα υἱὸς | Τζειουκ ζή|σας ἔτη κε′ | ἀπὸ σαγιττα|ρίον κτλ.

(3) une autre épitaphe chrétienne, soit du IVe s., soit plus tardive (fin du Ve ou première moitié du VIe s., d'après les éléments de la décoration)[39]: Α Ω.| Τίτολο(ν).| [.]ιουλατζεις βιξιλάρις | ὅπου κῖτε ἡ γυνή μου μακα|ρία Βονῶσα καὶ Τίτῳ κτλ.[40].

(4) l'épitaphe du IVe s.[41] de *Fl. Vrsus*, dont la comprehension du texte est particulièrement difficile;

---

[34] Dans une longue épitaphe grecque de Panicovo (terr. de Mésambria), un autre militaire du IVe s. laissa derrière lui une « famille nombreuse », car *Fl. Zenis*, mari d'*Aurelia Martina*, était père de 12 enfants: Φλ(ά)β(ιος) Ζῆνις, ζήσας ἔ(τη) {πε}πεντήκοντα, στρατευσάμενος ἐν λεγιῶνι ἑνδεκάτῃ Κλαυδίᾳ ἀναφέρομε ἐν τῇ φαβρικῖ Μαρκιανόπολι στοπένδια εἴκοσι κεντήναρις (*IGBulg* V 5129).

[35] Sur la présence de l'armée tardive à Tomis, voir en dernier lieu BUZOIANU & BĂRBULESCU 2007 (p. 319) et 2012 (p. 79-80). Sur l'armée dans la province de Scythie, voir ZAHARIADE 2006, p. 159-191 (et 183 pour Tomis).

[36] *I. Tard. Roum*. 30 = *AÉ*, 1976, 617. Stèle de marbre (108 x 35 x 16,5 cm) découverte en 1913 (32, rue Sabinelor), avec chrisme dans un cercle, surmonté d'une croix en relief au milieu d'un lierre.

[37] HOFFMANN 1970, II, p. 109 n. 591.

[38] *I. Tard. Roum*. 41. Stèle de marbre (97 x 27 x 10 cm) , avec une grande croix en relief à la base en forme d'ancre stylisée au dessus du champ épigraphique, découverte dans des circonstances inconnues

[39] Plaque de marbre (58 x 46 x 45 cm) similaire à la stèle de Terentius, découverte en 1993 (près de la rue Traian), avec des symboles chrétiens: acrotères ornés de croix, au-dessus du champ épigraphique; inscrit dans un cercle, le monogramme de Christ, flanqué de l'*alpha* et de l'*oméga*, et terminé à la base en ancres stylisées.

[40] Ἰούλ(ιος) Ἀτζεῖς éds. Voir BĂRBULESCU & CÎTEIA 2006; *AÉ*, 2006, 1218; *SEG* LVIII 730; A. AVRAM, *BÉ*, 2008, 373; D. FEISSEL, *BÉ*, 2009, 612. Pour la relecture, voir DANA 2014b, n° 3.

[41] *CIL* III 7547 ; TOCILESCU 1909, p. 69, n° 102 (qui reprend la lecture proposée dans le *CIL* par Th. Mommsen); inscription omise dans *I. Tard. Roum*. et *ISM* II. Le texte de Mommsen, qui suscite nombre d'interrogations, mériterait d'être corrigé par une inspection de la pierre : *Fl(avius) Vrsus fil(ius) Q(uinti) Mestri | q(uon)d(am) Bonouci*

(5) un autre militaire est sans doute *Fl. Mart[i]nus*, mari d'*Aur(elia) Ianuaria* – avec la mention *iuncta pari*[42].

Il convient d'ajouter à ce dossier les membres de l'administration, autour de l'*officium praesidis*, le bureau du gouverneur de la province de Scythie : une épitaphe bilingue du début du IVe s., érigée par *Aurel(ia) Aemilia* pour *Val. Felix*, *princeps offici(i) pr(a)esidis*/πρίνκιψ ὀφηκίου ἡγεμόνος[43], avec la séquence *conpari virginio* ; et une épitaphe du IVe s. érigée par *Martinus vet(eranus) ex q(uaestionario?)* pour son fils *Fl. Vrsinianus*, *mil(es) off(icii) pr(a)e[s(idis)]*[44].

Nous ignorons donc l'unité précise dans laquelle Flavius Cupitus avait effectué son service, de même que la province de son *numerus*. Était-il rentré en Scythie après sa libération, était-il arrivé avec un quelconque détachement à Tomis ? La seule certitude est que, décédé après l'accomplissement de son service, déjà vétéran – son âge est, comme d'habitude, arrondi sur l'épitaphe –, il était, avec sa famille, établi ou retiré à Tomis. La nouvelle mention épigraphique d'un *numerus Vrsariensium* est précieuse, même si l'identité précise de l'unité concernée reste pour le moment peu claire.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

AEM – *Archäologisch – epigraphische Mitteilungen aus Österreich – Ungarn*, Vienne (1877-1897).

CAG – *Carte archéologique de la Gaule*.

CLEPann – P. Cugusi, *Studi sui carmi epigrafici. Carmina Latina Epigraphica Pannonica*, Bologne, 2007.

CLEThr – P. Cugusi, M.T. Sblendorio Cugusi, *Carmina latina epigraphica Moesica (CLEMoes). Carmina latina epigraphica Thraciae (CLEThr)*, Bologne, 2008.

FHDRCh – N. Zugravu *et alii*, *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*, Iaşi, 2008.

GSMI – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig, 2004.

I. Chrét. Salone – E. Marin *et alii*, *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles*, I-II, Rome-Split, 2010 (*CollEFR* 194/4).

I. Chrét. Mac. – D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, Athènes, 1983 (*BCH Suppl*. 8).

ILCV – E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veterae*, I-III, Berlin, 1925-1931.

ILGraecia – M. Šašel Kos, *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III*, Faenza, 1979.

I. Tard. Bulg. – V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964.

I. Tard. Concordia – G. Lettich, *Le iscrizioni sepolcrali tardoantiche di Concordia*, Trieste,

praefec|tus a patre an(no) II fac|tus, an. XVI provitus | mil(es), of(ficialii) Ladici (?) pref(ecti), st|ip(endiorum) IIII, vixit an(nis) XX et | sinmestrum (= *semestre*) *[e]t Cu|cemene* (= *Zosimene*) *matron[a]*. Dimensions: 116 x 58 x 28 cm.

[42] *CIL* III 7584 = 13742 = *ILCV* 3314 = *I. Tard. Roum*. 21 = *GSMI* 177.

[43] *CIL* III 7549 = *ILS* 1961 = *IGR* I 629 = *I. Tard. Roum*. 5 = *ISM* II 373; POPESCU 1977, p. 256.

[44] TOCILESCU 1896, p. 221, n° 86; *CIL* III 14214[28] = *ISM* II 382. Dimensions: 100 x 57 x 8 cm.

1983.

I. Tard. Roum. – E. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România* [*Les inscriptions grecques et latines des IVe-XIIIe siècles découvertes en Roumanie*], Bucarest, 1976.

I. Terme – R. Friggeri, M. G. Granino Cecere, G. L. Gregori, *Terme di Diocleziano. La collezione epigrafica*, Milan, 2012.

I. Zeugma – J. Wagner, *Seleukeia am Euphrat/Zeugma*, Wiesbaden, 1976.

OPEL – B. Lőrincz, F. Redö (éds.), *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, I-IV, Budapest-Vienne, 1994-2002 (et I², Budapest, 2005).

BĂRBULESCU & CÎTEIA 2006 – M. Bărbulescu, A. Cîteia, *Une inscription funéraire chrétienne récemment découverte à Constantza*, dans L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru (éds.), *Studia historiae et religionis daco-romanae. In honorem Silvii Sanie*, Bucarest, 2006, p. 439-448.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2007 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis*, dans D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (éds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, I, Oxford, 2007 (*BAR Intern. Series* 1675), p. 287-336.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric şi arheologic. Historical and Archaeological Commentary*, Constantza, 2012.

DANA 2014a – D. Dana, *Notices épigraphiques et onomastiques I*, ZPE 188 (2014), p. 181-198.

DANA 2014b – D. Dana, *Notices épigraphiques et onomastiques (Scythie Mineure/Dobroudja)*, Pontica 47 (2014), p. 465-493.

ENSSLIN 1958 – W. Enßlin, s.v. *Vetranio* (3), *RE* VIII.A.2, 1958, col. 1840.

FISCHER 1985 – I. Fischer, *Latina dunăreană : introducere la istoria limbii române* [*Le latin danubien : introduction à l'histoire de la langue roumaine*], Bucarest, 1985.

GEROV 1968 – *Zur* Lesung und Deutung *des Epigramms von Čekančevo (Bez. Sofia)*, Izvestija na instituta za bălgarski ezik 16 (1968), p. 97-106.

GIRARDI 2009 – M. Girardi, *Saba il Goto martire di frontiera*, Iaşi, 2009 (*Bibliotheca Patristica Iassiensis* 2).

GIRARDI 2013 – M. Girardi, *Chi "ha unto e preparato" (ἀλείπτης) al martirio Saba il Goto? A proposito di Basilio, Ep. 164,1*, Classica & Christiana 8/1 (2013), p. 109-128.

HAUG 1916 – F. Haug, s.v. *Isar*, *RE* IX.2, 1916, col. 2053.

HOFFMANN 1969 – D. Hoffmann, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, I-II, Düsseldorf, 1969 (*Epigraphische Studien* 7).

ILSKI 1995 – K. Ilski, *Biskupi Mezji i Scytii IV-VI w.*, Poznań, 1995.

KAJANTO 1965 – I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965.

KAKOSCHKE 2012 – A. Kakoschke, *Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum*, Hildesheim-Zurich-New York, 2012.

KEENAN 1973 – J. G. Keenan, *The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt*, ZPE 11 (1973), p. 33-63.

KEENAN 1974 – J. G. Keenan, *The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt*, ZPE 13 (1974), p. 283-304.

KEENAN 1983 – J. G. Keenan, *An Afterthought on the Names Flavius and Aurelius*, ZPE 53 (1983), p. 245-250.

MATEI-POPESCU 2010 – F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucarest, 2010 (*The Centre for Roman Military Studies* 7).

MIHĂESCU 1978 – H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucarest-Paris, 1978.

POPESCU 1977 – Em. Popescu, *Praesides, duces et episcopatus provinciae Scythiae im Lichte einiger Inschriften aus dem 4. bis 6. Jh.*, dans D. M. Pippidi, Em. Popescu (éds.), *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9–15 septembre 1977)*, Bucarest, 1977, p. 255-283.

ROCCO 2012 – M. Rocco, *L'esercito romano tardoantico. Persistenze e cesure dai Severi a Teodosio I*, Padoue, 2012.

RUSSU 1976 – I. I. Russu, *Elementele traco-getice în Imperiul Roman şi în Byzantium (veacurile III-VII)* [*Les éléments thraco-gètes dans l'Empire Romain et à Byzance (IIIe-VIIe siècles)*], Bucarest, 1976.

SARIA 1961 – B. Saria, s.v. *Vrsaria*, *RE* IX.A.1, 1961, col. 1055-1056.

SOLIN & SALOMIES 1994 – H. Solin, O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim-Zurich-New York, 1994² (prem. éd. 1988).

SOUTHERN 1989 – O. Southern, *The* Numeri *of the Roman Imperial Army*, Britannia 20 (1989), p. 81-140.

SPEIDEL 1977 – M. [P.] Speidel, *A Cavalry Regiment from Orléans at Zeugma on the Euphrates : The* Equites scutarii Aureliaci, ZPE 27 (1977), p. 271-273 [= *Roman Army Studies*, I, Amsterdam, 1984 (*Mavors* 1), p. 401-403].

STATI 1961 – S. Stati, *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor* [*La langue latine dans les inscriptions de Dacie et de Scythia Minor*], Bucarest, 1961.

TERRA 1967 – J. H. A. Terra, *De numerus Ursariensium*, Diss., 1967.

TOCILESCU 1896 – Gr. G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus Rumänien*, AEM 19 (1896), p. 213-229.

TOCILESCU 1903 – Gr. G. Tocilescu, *Câteva monumente epigrafice descoperite în România* [*Quelques monuments épigraphiques découverts en Roumanie*], Revista pentru Istorie, Archeologie şi Filologie 9/1 (1903), p. 3-83.

VÄÄNÄNEN 1981 – V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1981 (3e éd.).

VAN CAUWENBERG 1938 – E. van Cauwenberg, s.v. *Bretanio*, *DHGE* X, 1938, p. 619.

ZAHARIADE 2006 – M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006 (*Pontic Provinces of the Later Roman Empire* 1).

Fig. 1 - Stèle de Fl. Cupitus (cliché, fiche d'inventaire).

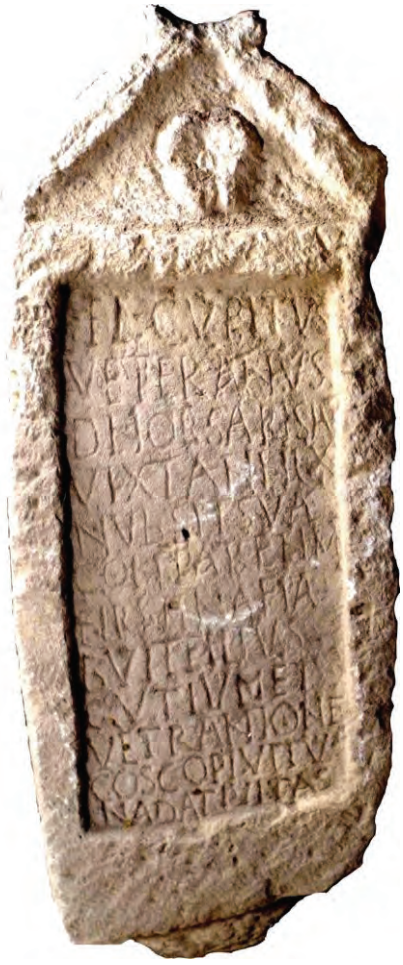

Fig. 2 - Stèle de Fl. Cupitus (cliché Florian Matei-Popescu).

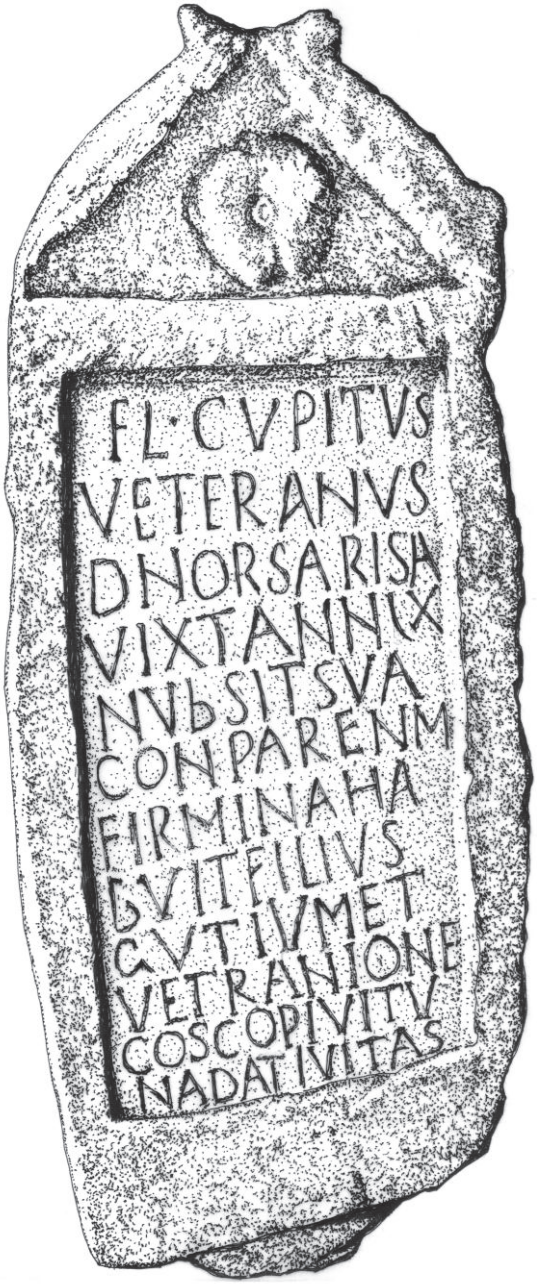

Fig. 3 - Stèle de Fl. Cupitus (dessin Romeo Ionescu).

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (IV)

Alexandru AVRAM[*]

Keywords: *Greek inscriptions, funerary inscriptions, early Christian inscriptions, Isis, Tomis, Cumpăna, Techirghiol.*

***Cuvinte-cheie**: inscripţii greceşti, inscripţii funerare, inscripţii creştine timpurii, Isis, Tomis, Cumpăna, Techirghiol.*

Abstract: *This new series of epigraphical notes (continuous numbering) concerns seven unedited fragmentary inscriptions from the collections of the Museum of National History and Archaeology from Constanţa. They come from Tomis (nos. 8, 10, 13, 14) or its territory: Cumpăna (no. 9) and Techirghiol (nos. 11, 12).*

8. Fragmentary dedication to Isis (and Artemis?) (2nd cent. BC). The epiclesis basilissa *for Isis is noteworthy.*

9-10. Fragmentary funerary inscriptions from the 2nd cent. AD.

11-12. Fragmentary funerary inscriptions from the 3rd cent. AD.

13. Funerary Christian inscription for a reader from the 5th/6th cent. AD.

14. Funerary Christian inscription from the 5th/6th cent. AD.

Rezumat: *Această noue serie de note epigrafice (numerotare continuă) se referă la şapte inscripţii fragmentare inedite din colecţiile Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa. Acestea provin de la Tomis (nr. 8, 10, 13, 14) sau din teritoriul său: Cumpăna (nr. 9) şi Techirghiol (nr. 11, 12).*

8. Dedicaţie fragmentară către Isis (şi Artemis?) (sec. al II-lea a.Chr.). Demnă de reţinut este epicleza basilissa *pentru Isis.*

9-10. Inscripţii funerare fragmentare din sec. al II-lea p.Chr.

11-12. Inscripţii funerare fragmentare din sec. al III-lea p.Chr.

13. Inscripţie funerară creştină pentru un citeţ din sec. V/VI p.Chr.

14. Inscripţie funerară creştină din sec. V/VI p.Chr.

Dans le cadre des travaux préliminaires autour d'un supplément du corpus des inscriptions de Tomis[1], je me propose de publier dans ce qui suit sept

[*] Alexandru AVRAM: Université du Maine, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72085 Le Mans, France; alexandru.avram@univ-lemans.fr.

[1] *Inscriptiones Scythiae Minoris* (ISM) VI. *Supplementum ad ISM II: Tomis et territorium*. Cet ouvrage sera le produit de la collaboration amicale entre l'auteur de ces lignes et Maria

inscriptions grecques inédites, dont deux chrétiennes, trouvées à Tomis ou dans son territoire. Toutes ces inscriptions se trouvent dans les collections du Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constanţa (MINAC)[2].

8. MINAC, inv. 8064. Lieu de découverte: Constanţa, lors de fouilles à « l'édifice à mosaïque », en 1966 (Fig. 1).

Fragment informe d'une plaque de calcaire.

H = 0,075; L = 0,09; ép. = 0,09.

Lettres profondément gravées ornées d'*apices*; *sigma* à extrémités obliques.

IIe siècle av. J.-C.

[T]ῆι βασιλ[ί]-
[σ]ση(ι) Ἴσι̣δ[ι]
[Ἀ]ρτέμ̣[ιδι]-
4 [.]Υ̣Σ̣- - - - -
- - - - - - - - -

L. 2: ΣΗΙΣΓΔ, la pierre; corrigé en Ἴσι̣δ[ι], car la lettre qui suit après le *sigma* présente un *apex* supérieur endommagé par un accident de la pierre. – L. 4: les parties supérieures des lettres Υ et Σ sont visibles.

Traduction :

« À la reine Isis et à Artémis - - - ».

Vu l'impossibilité de la succession ΣΓΔ à la l. 2 (voir *app. cr.*), il ne reste qu'à accepter la seule lecture qui s'impose, à savoir Ἴσι̣δ[ι]. Il s'agit donc d'une nouvelle dédicace à Isis de Tomis.

Pour ce qui est de la restitution, l'insertion d'un nom comme [Ἀ]ρτεμ[ίδωρος], qui serait alors celui du dédicant, semble impossible au vu des débris de lettres conservés à la l. 4. S'agirait-il alors d'[Ἀ]ρτεμ[ᾶς] ?[3] Il vaut pourtant mieux, à mon avis, chercher le nom de la déesse Artémis. L'on aurait donc affaire à une dédicace à Isis et Artémis, comme dans SIRIS 163 = RICIS 203/0501 (Tybakion, Crète):

Εἴσιδι
- - - - - -

Bărbulescu et Livia Buzoianu de la Faculté d'histoire et d'archéologie de l'Université Ovidius et du Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constanţa. Le nouveau recueil comprendra, hormis de nombreux *addenda, corrigenda* et mises à jour bibliographiques du corpus ISM II (dû à Iorgu Stoian), un supplément de plus de 100 entrées nourri des inscriptions qui avaient naguère échappé à I. Stoian et surtout des monuments épigraphiques découverts et publiés depuis la parution des ISM II. – Je remercie chaleureusement mes collègues de l'aide qu'elles m'ont prêtée, comme d'habitude, dans mes enquêtes épigraphiques tomitaines et des photos qu'elles ont mises à ma disposition.

[2] Abréviations concernant les données techniques: H = hauteur; L = largeur; ép. = épaisseur; h = hauteur des lettres. Les dimensions sont indiquées en mètres.

[3] Proposition de Dan Dana.

Ἀρτέμιδι
[χα]ριστήον *(sic)*

L'epithète βασίλ̣[ισ]σα adjointe à Isis est digne d'attention. Grâce au très utile opuscule de L. Bricault traitant des épiclèses de la déesse[4], il est maintenant aisé d'en recueillir les occurrences:

P.Oxy. XI 1380, l. 36 et 218 (*ca*. 75 apr. J.-C.); BERNAND 1969, 583-591, n° 167 (hymne à Mandoulis, Talmis, haute époque impériale), v. 3 (βασιλίσῃ Ἴσειδι); *Ibidem*, p. 610-613, n° 169 (proscynème de Maximus, Talmis, haute époque impériale), v. 6 (Ἴσιδι τῇ βασιλίσσῃ); Corpus des Alchimistes Grecs, *Lettre d'Isis à Horus* (fin du IIe – début du IIIe siècle apr. J.-C.), I, XIII 1.

Il convient pourtant de remarquer que cette épiclèse n'était jusqu'ici connue que des documents grecs d'Égypte. L'on pourrait ajouter Diod. 1, 27, 4, qui cite une arétalogie inscrite sur pierre à Nysa d'Arabie: ἐγὼ Ἶσις εἰμι ἡ βασίλισσα πάσης χώρας. Ce dossier peut maintenant être complété grâce à cette nouvelle inscription de Tomis. En revanche, *Isis regina* est connue de plusieurs inscriptions latines de toutes les provinces, Occident romain compris[5].

Bien que fragmentaire, ce nouveau document, avec son épithète plutôt inattendue, se rattache à une série tomitaine déjà riche de témoignages du culte d'Isis et des autres dieux égyptiens, avec la mention, non dépourvue de signification, que tous les autres sont d'époque impériale, alors que notre inscription, à en juger d'après ses caractères paléographiques, est sûrement de basse époque hellénistique :

ISM II 7 = SIRIS 704 = TACHEVA-HITOVA 1983, p. 8-10, n° I.13 = TAKÁCS 1995, p. 188 = MORA 1990, I, p. 481, n° 112 = RICIS 618/1001[6].

ISM II 37 = IGR I 621 = SIRIS 707 = TACHEVA-HITOVA 1983, p. 12, n° I.16 = MORA 1990, I, p. 465, n° 6 ; 467, n° 12 = TAKÁCS 1995, p. 188-189 = RICIS 618/1004[7].

---

[4] BRICAULT 1996, p. 17. Je sais gré à mon collègue Laurent Bricault (Université de Toulouse), meilleur spécialiste des cultes isiaques, de m'avoir généreusement fourni nombre de renseignements précieux au moment où je l'avais consulté sur les possibilités de restitution de cette inscription fragmentaire. Je remercie également mes amis François Lefèvre (La Sorbonne) et Dan Dana (CNRS-ANHIMA, Paris) de toutes leurs suggestions.

[5] Il suffira sans doute de renvoyer à BRICAULT 1996, p. 91-92, de même qu'à l'index 1.1.1 de RICIS, II, p. 774, *s. v. Isis regina*.

[6] Dans son commentaire, L. Bricault (RICIS, II, p. 737-738) revient notamment sur la fête des Χαρμόσυνα, pour laquelle il trouve des analogies dans les sources littéraires et les papyrus : « il doit s'agir de fêtes célébrant la résurrection d'Osiris, que l'on pourrait rapprocher des *Hilaria* romaines (n° 501/0221) ». Il renvoie aussi au n° 308/0301 (Kios) et à PERPILLOU-THOMAS 1993, p. 75-76. Contre l'avis de D. M. Pippidi (PIPPIDI 1964, p. 107 = PIPPIDI 1969, p. 65 = PIPPIDI 1975, p. 99), lequel prenait cette inscription pour un document privé émanant d'une association de Sarapiastes, Bricault incline à donner raison à P. M. Fraser (FRASER 1960, p. 38, n. 2), qui en voyait un décret public, car il comprend de l'expression τοῖς [καλου]μένοις Χα[ρμο]σύνοις (l. 4-6) « que le nom de cette fête ne devait pas être familier aux lecteurs de la stèle, ce qui étonnerait s'il s'agissait simplement des membres restreints d'une association privée isiaque ». – Voir aussi CHIEKOVA 2008, p. 252-253; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 34, 36 et 67.

[7] Voir aussi CHIEKOVA 2008, p. 254; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 43 et 67.

ISM II 98 = SIRIS 709 = TACHEVA-HITOVA 1983, p. 13-14, n° I.18 = MORA1990, I, p. 467, n° 15 ; p. 480, n° 106 = RICIS 618/1007[8].

ISM II 152 = SIRIS 706 = TACHEVA-HITOVA 1983, p. 11, n° I.15 = TAKÁCS 1995, p. 187 = MORA 1990, I, p. 481, n° 107 = RICIS 618/1003[9].

ISM II 153 = IGR I 604 = SIRIS 708 = TACHEVA-HITOVA 1983, p. 12-13, n° I.17 = TAKÁCS 1995, p. 189 = MORA 1990, I, p. 466, n° 11; p. 469, n° 29; p. 470-471, n° 36; p. 481, n° 108 = RICIS 618/1005 = BOUNEGRU 2006, p. 135, n° 35 (avec commentaire, p. 43-51); inscription récemment « redécouverte » dans la collection de l'Université de Caen et rééditée dans AVRAM 2006 (SEG 58, 728; cf. Bull. ép. 2008, 372)[10].

ISM II 154 = SIRIS 705 = TACHEVA-HITOVA 1983, p. 10-11, n° I.14 (restitue à la l. 2 διὰ το[ῦ ἱ]ε[ραφόρ]ου) = MORA 1990, I, p. 471, n° 39; p. 474, n° 57 = TAKÁCS 1995, p. 187-188 = RICIS 618/1002 (suggère à la l. 2 διὰ το[ῦ ὀν]ε[ιροκρίτ]ου)[11].

ISM II 398 = RICIS 618/1006.

BĂRBULESCU & CÂTEIA 2006, p. 209-215, n° 5 (CEpR XXVI [2006], n° 1224; Ann. ép. 2006, 1217; SEG 56, 855; cf. Bull. ép. 2008, 371, 5).

Tous ces témoignages épigraphiques sont d'ailleurs complétés par plusieurs monuments iconographiques[12], ce qui permet de conclure que les cultes égyptiens étaient extrêmement populaires dans la ville commerçante de Tomis, fréquentée entre autres par des Alexandrins.

9. MINAC, inv. 17 704. Lieu de découverte: commune de Cumpăna, circonstances inconnues (Fig. 2).

Plaque de marbre brisée en haut et à droite. Il ne reste que des débris des trois dernières lignes du texte et une partie du tenon à la base.

H = 0,25; L = 0,31.

Lettres profondément gravées, pourvues d'*apices*: *alpha* a barre brisée; *êta* avec la barre médiane sans incidence avec les pieds ; *oméga* à boucle extrêmement profilée et sans incidence avec les pieds horizontaux; h = 0,035.

IIe siècle apr. J.-C.

- - - - - - - - - - - - - - -
[- - - - - - - - - συνεχ]-

[8] Dans RICIS, II, L. Bricault commente à propos de cette inscription : « c'est la seule mention de ἱεροναῦται dans les cultes isiaques ; il faut peut-être associer les membres de ce collège aux fêtes maritimes telles que le *Navigium Isidis* ». Il renvoie à RICIS 114/0703 (Byzance) et à VIDMAN 1970, p. 76-87. Pour les pastophores, il renvoie à RICIS 501/0174 (Rome). – Voir aussi VIDMAN 1970, p. 82-83, avec n. 65; CHIEKOVA 2008, p. 255; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 67.

[9] Voir aussi CHIEKOVA 2008, p. 254 ; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 30, 34 et 45.

[10] Voir aussi CHIEKOVA 2008, p. 254-255 ; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 58-60 et 67.

[11] Voir aussi CHIEKOVA 2008, p. 253 ; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 67.

[12] Surtout TACHEVA-HITOVA 1983, p. 14-15, n[os] I.19-21; cf. BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 67, avec des références.

ώ̣[ϱ]ῆσαν [- - - - - - -]
τ̣ὴν σορὸ̣[ν καὶ - - - -]
4 ν̣· χαῖρε παροδ[εῖτα]

Plusieurs inscriptions tomitaines utilisent le mot σορός pour désigner, comme ailleurs, le sarcophage[13]. Cependant, notre inscription est une stèle, ce qui démontre que ce terme peut parfois revêtir le sens plus général de « monument funéraire », quel qu'en soit le type.

Aux l. 1-2, à la place de [συνεχ]ώ̣[ϱ]ῆσαν, « ils consentirent »[14], on pourrait également songer à [ἐξεχ]ώ̣[ϱ]ῆσαν[15]. Il s'agit donc d'une concession de parcelle funéraire.

10. MINAC, inv. 66. Lieu de découverte: Constanţa, lors des fouilles à « l'édifice à mosaïque », dans des circonstances non précisées (Fig. 3).

Fragment inférieur d'une plaque de marbre.

H = 0,125; L = 0,140; ép. = 0,070.

Il ne reste que des débris des deux dernières lignes. Lettres profondément gravées, ornées d'*apices*; h = 0,030.

IIe siècle apr. J.-C.

- - - - - - - - - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - - NẸ- - - - -
[- κατεσκεύα]σεν τὴ̣[ν - -]
vac.

À la fin de la l. 2, l'on attendrait τὴ̣[ν σορόν] (voir l'inscription précédente) ou τὴ̣[ν πύαλον].

11. MINAC, inv. 19 500. Lieu de découverte: Techirghiol, en 1969, sans autres précisions (Fig. 4).

Fragment informe d'une plaque de marbre gris.

H = 0,420; L = 0,032; ép. = 0,160.

Lettres négligentes: *sigma* rectangulaire; h = 0,050 (aux deux premières lignes) et 0,040 (aux deux dernières lignes).

IIIe siècle apr. J.-C.

- - - - - - - - - - - - - - - - - - -
[- - - - - - - - - -]Ο̣ ΓΑΥΗΑΝ
[- - - - - - - - - -]ΜΗΝΛΙΗ
[- - - - - - χαῖρε·] χαῖρε καὶ σὺ
4 [παροδεῖτ]α

[13] Voir, en général, AVRAM 2013.

[14] Cf. BALLANCE 1969, p. 143 (Prymnessos, Phrygie, époque impériale), l. 8: συνεχώρησα τὴν σορόν; TAM II 603 (Tlos, Lycie, époque impériale), l. 12-14: τὸ προδηλούμενον μνημεῖον συνεχώρησα.

[15] Cf. I.Ephesos 2126 (époque impériale): τοῦτο τὸ ἡρῶον ἐξεχώρησεν.

Le caractère funéraire de l'inscription est manifeste, cependant, il n'y a rien à tirer du nom du défunt ou de la défunte. Devrait-on comprendre à la l. 1 Σαυήαν = Σαβίαν ?

12. MINAC, inv. 19 499. Lieu de découverte: Techirghiol, en 1969, sans autres précisions (Fig. 5).

Stèle en calcaire brisée en haut et à gauche. On conserve le coin inférieur droit du champ de l'inscription, délimité par un cadre (0,13 à gauche du bord droit et à 0,29 en dessus du bord inférieur).

H = 0,50; L = 0,32; ép. = 0,20.

Écriture négligente: *omikron* en forme de losange; *sigma* rectangulaire; h = 0,040.

IIIe siècle apr. J.-C.

- - - - - - - - - - - - - - -
[- - - σύ]νβη̣οι ΗΝ
[- - - -]ΛΟΣ τοῦτο
- - - - - Ν *vac*. ΕΚΛΙ
4 - - - - - ΑΝΤΑΒΑΡ
ΝΠΠΙΛΙ

L. 5 gravée en dessous du champ.

Il pourrait s'agir de débris de vers. Pour le vulgarisme [σύ]νβη̣οι, voir, à titre d'exemple: MAMA IV 101 et 107; TAM V.2 1302; etc.

13. MINAC, inv. 67. Lieu de découverte: Constanţa, peut-être lors des fouilles à « l'édifice à mosaïque » (Fig. 6).

Plaque de marbre rougeâtre brisé en bas.

H = 0,185; L = 0,18; ép. = 0,12.

Lettres négligentes: *sigma* rectangulaire; *oméga* de forme cursive.

V^e^/VIe siècles apr. J.-C.

† Ἔνθα
κῖτε Φ-
ωκᾶς
4 [ἀ]γ̣αγν-
[ώστης]

L. 4: de la première lettre il ne reste que la partie supérieure du pied droit; de la dernière lettre, le pied gauche et une partie du trait diagonal.

Traduction:

« Ci-gît Phokas, lecteur ».

Pour un autre lecteur à Tomis, voir, vers la même époque, IGLR 45

(ἀναγνώστης τῆς ἁγίας καὶ καθολικῆς ἐκκλησίας)[16].

Le nom Φωκᾶς était déjà attesté à Tomis: voir IGLR 37 et 38, de même qu'une tuile encore inédite, sur laquelle figure une invocation au Saint Phocas.

14. MINAC, inv. 1511. Lieu de découverte: Constanţa, sans autres précisions (Fig. 7).

Plaque en marbre brisée en haut et abîmée de tous les autres côtés. La partie supérieure comportait un relief dont il ne reste que les parties inférieures de trois pieds travaillés de manière grossière.

H = 0,160; L = 0,209; ép. = 0,075.

Sous le relief, le champ de l'inscription est divisé en deux colonnes par une ligne verticale incisée au milieu de la stèle.

Lettres profondément gravées mais extrêmement négligentes (lettres incomplètement gravées, surtout l'*alpha* sans barre), ce qui rend la lecture difficile: *sigma* rectangulaire, *mu* de forme cursive; h = 0,011-0,014.

V^e^/VIe siècles apr. J.-C.

	[Ἀ]ντ{ο}ω̣[ν]ει-	υἱὸς Ἄττας
	νιαν{π}ὸς̣[. .]	ἐξίλησα· Α[..]-
	ΚΑΙΜ[.] ἐνδυ-	ας Ἡρακλίτ[ο]-
4	θεὶς ἔνθα ΛΑ	υ θυγατρ[ὸ]-
	ΑΦΕΙΔΡΥ[. .]	ς τελευτ[ᾶ̣]
	ας εὐνοίας·	
	ἀναπαῆν	ε ἰν̣̣δ(ικτιῶνος -) [μη]-
8	ν ὸ [ς -]	

Col. gauche: L. 1: lecture et interprétation non assurées. – L. 7: ἀναπαῆνε = ἀναπαῆναι (?).

Col. droite: L. 2: ἐξίλησα = ἐξήλασα. – L. 7/8 : ἰν̣̣δ(ικτιῶνος -) [μη]νὸ[ς -] ou ἰν̣̣δ[ικτιῶ]νο[ς -].

L'inscription serait à lire de la manière suivante: d'abord la colonne gauche jusqu'à la fin de la l. 6, ensuite toute la colonne droite (à l'exception de la première lettre de la l. 7 qui ne serait que la terminaison, déplacée au-delà de la ligne de séparation des deux colonnes, du mot ἀναπαῆνε = ἀναπαῆναι) et la l. 8 de la colonne gauche et, enfin, la l. 7 de la colonne gauche (avec la dernière lettre du mot déplacée au-delà de la ligne de séparation). Donc:

[Ἀ]ντ{ο}ω̣[ν]ειναν{π}ὸς̣ [. .] / ΚΑΙΜ[.] ἐνδυθεὶς ἔνθα ΛΑ/ΑΦΕΙΔΡΥ[. .]ας εὐνοίας·

υἱὸς Ἄττας/ἐξίλησα· Α[..]ας Ἡρακλίτ[ο]υ θυγατρ[ὸ]ς τελευτ[ᾶ̣]/

ἰν̣̣δ(ικτιῶνος -) [μη]νὸ[ς -]·

[16] Pour d'autres lecteurs attestés par les inscriptions chrétiennes en Thrace, voir BEŠEVLIEV 1964, n° 109 (Odessos), l. 2 (ἀναγνόστις; avec bibliographie); n° 223 (Dioclétianopolis), l. 9-10; n° 259 (Mésambria), l. 3-4 (ἀναγνόστης).

ἀναπαῆνε.

Traduction:

« Antoneinianos (?) … ayant revêtu ici le zèle …

Le fils Attas, je me suis plongé dans l'oubli. (Tombe de) A[..]a, fille d'Héraklitos, (qui) s'est éteinte en la … indiction, au mois de …

Qu'ils reposent. »

La forme ἀναπαῆνε (= ἀναπαῆναι)[17] tirée d'ἀναπαύομαι semble avoir ici le sens d'un impératif: « qu'ils reposent ». Autre possibilité serait de prendre ΑΝΑΠΑΗΝ pour ἀν<ε>πάη(ν), de le rattacher à Antoneinianos (?) de la colonne gauche, de lire ensuite ε′ (πέμπτῃ) ἰν̣δ̣(ικτιῶνι), « en la cinquième indiction », et de considérer que cette date concerne l'année de la mort de la fille d'Héraklitos (colonne droite): τελευτ[ᾷ] ε′ (πέμπτῃ) ἰν̣δ̣(ικτιῶνι).

Le vulgarisme ἐξίλησα (colonne droite, l. 2) ne peut rendre que l'aoriste à la première personne du singulier, ἐξήλασα, tiré de ἐκλανθάνω. Cette forme n'est pas attestée ailleurs. Je n'ai trouvé aucun parallèle épigraphique pour ἐνδυθείς (colonne gauche, l. 3-4). Quant à la l. 5 de la colonne gauche, elle demeure incompréhensible: une forme d'ἀφ(ε)ιδρύω ne se justifierait guère comme sens.

Attas (nom indigène assez fréquent dans le Pont Gauche) aurait pu être le fils d'Antoneinianos (?). Le degré de parenté de la fille d'Héraklitos ne résulte pas clairement de l'inscription: elle aurait pu être l'épouse d'Attas ou sa mère (et dans ce cas, l'épouse du supposé Antoneinianos).

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

EPRO - *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*. Leyde.

RICIS - L. Bricault, *Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques*, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 31, Paris, 2005.

SIRIS - L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, 28, Berlin, 1969.

AVRAM 2006 – A. Avram, *Une inscription de Tomis redécouverte à Caen*, in: L. Mihailescu Bîrliba & O. Bounegru (éds), *Studia historiae et religionis daco-romanae in honorem Silvii Sanie*, Bucarest, 2006, p. 277-283.

AVRAM 2013 – A. Avram, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale*, in: H. Bru & G. Labarre (éds), *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C.-Ve siècle ap. J.-C.)*, Colloque international de Besançon, 26-27 novembre 2010, vol. I, Besançon, 2013, p. 111-132.

BALLANCE 1969 – M. H. Ballance, *Regio Ipsina at Moeteana*, Anatolian Studies 19

[17] Cf. FEISSEL 1983, n° 270 = IG X 2, 2, 153 (Héraclée des Lyncestes, V^e/VIe siècles apr. J.-C.), l. 8-9: [ἀναπ]αῆναι τὴ[ν - - ψ]υχὴ[ν] αὐτοῦ]; IG XII 5, 565 (Céos, IVe siècle apr. J.-C.), l. 8-12: εἰς τὸν τόπον τὸν ὁ θεός σε ἔδοκεν ἀναπαῆνε.

(1969), p. 143-146.

BĂRBULESCU & CÂTEIA 2006 – M. Bărbulescu & A. Câteia, *Inscripţii inedite din Dobrogea*, Pontica 39 (2006), p. 205-218.

BERNAND 1969 – É. Bernand, *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine. Recherches sur la poésie épigrammatique des Grecs en Égypte*, Annales littéraires de l'Université de Besançon, 98, Paris, 1969.

BEŠEVLIEV 1964 – V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berliner byzantinische Arbeiten, 30, Berlin, 1964.

BOUNEGRU 2006 – O. Bounegru, *Trafiquants et navigateurs sur le Bas Danube et dans le Pont Gauche à l'époque romaine*, Philippika, Marburger altertumskundliche Abhandlungen, 9, Wiesbaden, 2006

BRICAULT 1996 – L. Bricault, Myrionymi. *Les épiclèses grecques et latines d'Isis, de Sarapis et d'Anubis*, Beiträge zur Altertumskunde, 82, Leipzig, 1996.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu & M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric şi arheologic – Historical and Archaeological Commentary*, Constanţa, 2012.

CHIEKOVA 2008 – D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, Publications universitaires européennes, série XXXVIII, Archéologie, vol. 76, Berne et autres, 2008.

FEISSEL 1983 – D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, BCH, Suppl., 8, Paris, 1983.

FRASER 1960 – P. M. Fraser, *Two Studies in the Cult of Sarapis in the Hellenistic World*, Opuscula Atheniensia 3 (1960), p. 1-54

MORA 1990 – F. Mora, *Prosopografia Isiaca*, vol. I–II, EPRO, 113, Leyde, 1990.

PERPILLOU-THOMAS 1993 – F. Perpillou-Thomas, *Fêtes d'Égypte ptolémaïque et romaine*, Studia hellenistica, 31, Louvain, 1993.

PIPPIDI 1964 – D. M. Pippidi, *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure*, StudClas 6 (1964), p. 103-118.

PIPPIDI 1969 – D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte şi interpretări*, Bucarest, 1969.

PIPPIDI 1975 – D. M. Pippidi, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, Bucarest – Amsterdam, 1975.

TACHEVA-HITOVA 1983 – M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century B.C. – 4th Century A.D.)*, EPRO, 95, Leyde, 1983.

TAKÁCS 1995 – S. A. Takács, *Isis and Sarapis in the Roman World*, Religions in the Graeco-Roman World, 124, Leyde, 1995.

VIDMAN 1970 – L. Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern. Epigraphische Studien zur Verbreitung und zu den Trägern des ägyptischen Kultes*, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, 29, Berlin, 1970.

Fig. 1 – Inscription n° 8.

Fig. 2 - Inscription n° 9.

Fig. 3 – Inscription n° 10.

Fig. 4 – Inscription n° 11.

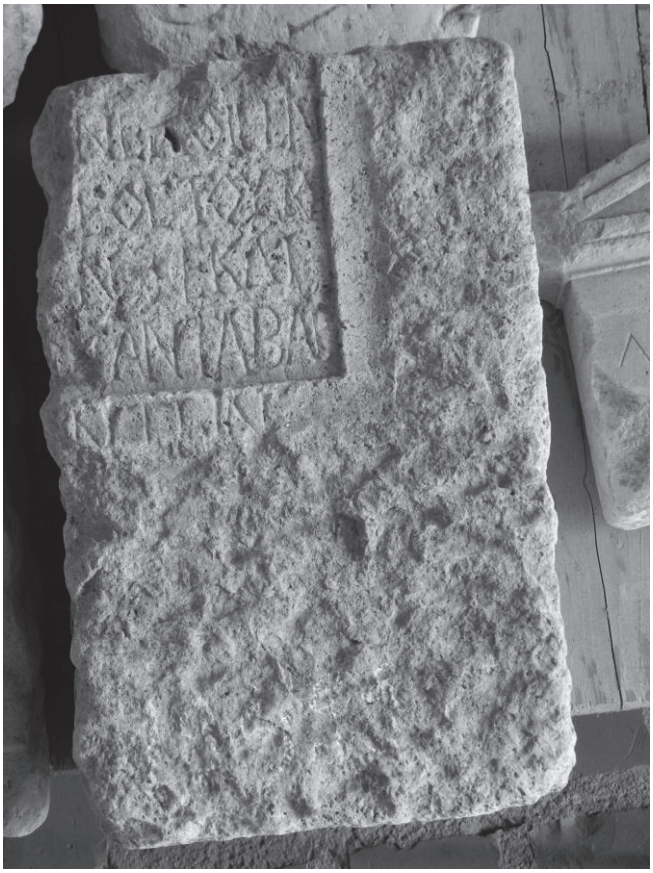

Fig. 5 – Inscription n° 12.

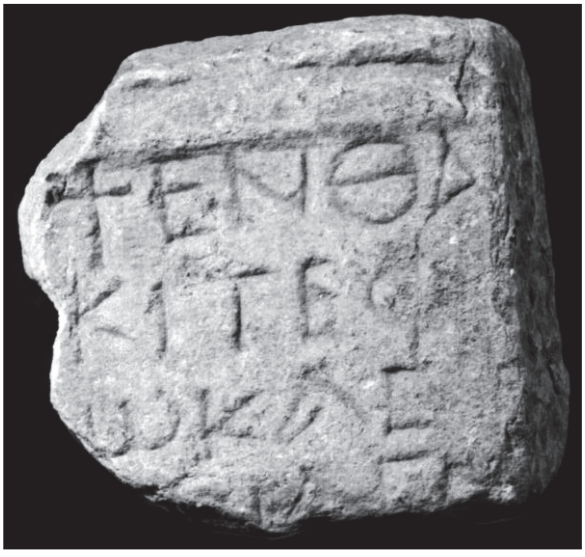

Fig. 6 – Inscription n° 13.

Fig. 7 – Inscription n° 14.

NOTICES ÉPIGRAPHIQUES ET ONOMASTIQUES (SCYTHIE MINEURE/DOBROUDJA). (I)

Dan DANA[*]

Mots-clés: *Scythie Mineure, épigraphie, nouvelles lectures, onomastique*.
Cuvinte cheie: *Scythia Minor, epigrafie, noi lecturi, onomastică*.

Résumé: *Cette première série de treize notices épigraphiques et onomastiques concerne des inscriptions grecques et latines – épitaphes, dédicaces, catalogues – découvertes sur le territoire de la Scythie Mineure (Dobroudja), le plus souvent en rapport avec la publication du nouveau répertoire des noms thraces, l'Onomasticon Thracicum (Athènes, 2014). Les propositions de lecture (améliorations, corrections de détail, éliminations de noms fantômes), accompagnées d'illustrations permettant de contrôler les passages en question, sont suivies de brefs commentaires sur le contexte des monuments et d'analyses des noms grecs, latins et indigènes (thraces et daces), dont certains nouveaux ou rarissimes.*

Rezumat: *Această primă serie de 13 notiţe epigrafice şi onomastice se referă la inscripţii greceşti şi latine – epitafuri, dedicaţii, cataloage – descoperite pe teritoriul Scythiei Minor (Dobrogea), cel mai adesea în legătură cu publicarea unui nou repertoriu al numelor tracice, Onomasticon Thracicum (Atena, 2014). Propunerile de lectură (ameliorări, corecţii de detaliu, eliminări de nume fantomă), însoţite de ilustraţii permiţând controlul pasajelor în discuţie, sunt urmate de scurte comentarii despre contextul monumentelor şi de analize ale numelor greceşti, latine şi indigene (tracice şi dacice), dintre care unele sunt noi sau extrem de rare.*

Cette série de notices épigraphiques et onomastiques concerne des inscriptions grecques et latines decouvertes sur le territoire de la Scythie Mineure (Dobroudja), le plus souvent en rapport avec la publication du nouveau répertoire des noms thraces, l'*Onomasticon Thracicum*[1]. Les propositions de lecture

[*] Dan DANA: CNRS/ANHIMA (Paris); e-mail: ddana_ddan@yahoo.com.

[1] *Onomasticon Thracicum (*OnomThrac*). Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Athènes, 2014 (Μελετήματα 70); avec un supplément en ligne (*OnomThracSuppl*), <http://anhima.fr/spip.php?article1078>. Pour d'autres notices similaires, voir DANA 2014a et 2014b ; pour des révisions et ajouts aux *corpora* existants, voir AVRAM 2007c (*ISM* I) et, pour *ISM* II, le volume annoncé par A. AVRAM, M. BĂRBULESCU et L. BUZOIANU. Pour les renseignements, les conseils et

(améliorations, corrections de détail, éliminations de noms fantômes), suivies de brefs commentaires, seront accompagnées, autant que possible, de photos de qualité ou d'autres types d'illustration, afin de permettre la vérification des corrections apportées.

———————

1. Relecture de plusieurs noms dans un catalogue d'Istros (*ISM* I 212)

D. M. Pippidi publia au début des années 1980 un catalogue de noms d'*Istros*, sans doute du IIe s. ap. J.-C. Découvert en remploi en 1978, il est malheureusement incomplet, alors que par endroits le champ épigraphique est assez effacé[2]. Une photographie conservée dans les archives épigraphiques de l'Institut d'Archéologie de Bucarest[3] permet de corriger la lecture de trois lignes.

A. La ligne 17 a été éditée Ἑρρένιος Κλειτοφῶντος, donc «Herrenios fils de Kleitophôn», comme s'il s'agissait d'une transcription fautive du nom latin *Herennius*. En réalité, il convient de lire (**Fig. 1**) :

Εἰρηνίων Κλειτοφῶντος.

Le nom qui se lit parfaitement, Εἰρηνίων, est plutôt rare, avec à peine une dizaine d'occurrences dans le monde grec (*LGPN* I 147, II 139, V.A 151 et V.B 130); il s'agit d'un diminutif bâti sur un anthroponyme fréquent, Εἰρηναῖος (cf. *LGPN* IV 115).

B. De même, à la ligne 22, à la place de la séquence donnée en toutes lettres Ν ΞΙΤΟΝ ΙΑΓΙΣΟΥ (et, dans la traduction, «indéchiffrable»), je lis sur la photo (**Fig. 2**) :

Να̣[.]ξ̣ιτων Κ̣ιαγισου.

Les deux noms sont sans aucun doute indigènes, plus précisément de facture dace. La lecture du premier nom est bien difficile, Να̣[.]ξ̣ιτων plutôt que Ναι̣ξ̣ιτων; il pourrait être une variante de Ναιστων (voir *infra*). Quant au patronyme, il entre dans la série désormais bien connue des noms daces en *-gissa*[4],

les permissions généreuses d'utiliser des images, j'exprime ici toute ma gratitude à Alexandru Avram (Le Mans), Maria Bărbulescu (Constantza), Livia Buzoianu (Constantza), Florina et Iulian Bîrzescu (Bucarest), Sven Conrad (Leipzig), Hélène Cuvigny (Paris), Florian Matei-Popescu (Bucarest), Nikolaj Šarankov (Sofia). La plupart des inscriptions sont conservées dans les collections du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza (MINAC).

[2] PIPPIDI 1982, p. 40-41, n° 13 (sans photo); *ISM* I 212 (photo peu lisible).

[3] Je remercie chaleureusement Florian Matei-Popescu, qui m'a envoyé la photo du catalogue.

[4] DANA 2003, p.174; *OnomThrac* 190.

tel le nom fréquent *Cegissa*[5]. Κιαγισας (plutôt que -σος), qu'on retrouve dans le nom de la tribu dace K(ε)ιάγισοι chez Ptolémée (*Geogr*. 3.8.5), semble être l'équivalent dace du nom thrace *Ciagitsa*, récemment connu par un diplôme militaire du 16 mai 101[6]. Deux autres noms daces sont attestés dans cette liste d'*Istros*, à chaque fois au génitif : Κουσιου (l. 12) ; Δεκροιμου (l. 23)[7].

C. Le patronyme présent à la ligne 24, Βάσσος Νιννου, n'était connu qu'à *Istros*, où il est mentionné deux fois dans le catalogue de la gérousie *ISM* I 193 col. I$_{66,99}$. Ce nom manifestement épichorique vient d'être attesté dans la même cité, dans un nouveau catalogue des prêtres de Dionysos Karpophoros du début du IIe s. ap. J.-C.[8].

D. Enfin, à la dernière ligne (l. 29), très abîmée, à la place de - - - - - - - - ΛΩ Λυσιμάχου, je lis sur la photo un nom en -δῶρος (**Fig. 3**), dont le premier membre reste inconnu :

[$^{2-3}$]π̣[.]δ̣ῶ[ρος] Λυσιμ̣άχ̣ο̣υ̣.

———————————

2. Un nouveau nom dace: *Naistôn*

Le recoupement entre deux épitaphes découvertes sur le territoire de la Mésie Inférieure et un ostracon inédit du désert Oriental d'Égypte permet de reconnaître un anthroponyme dace nouveau, Ναιστων[9].

A. Une stèle funéraire, malheureusement fragmentaire, fut trouvée par hasard en 1978 à Topraisar, dans le territoire de *Tomis*. En-dessous du registre iconographique (char à deux bœufs et plusieurs figures, dont un homme qui guide le char) sont conservées trois lignes de texte, éditées de cette manière[10]: Ναιέτων Δεκεβά|[λ]ου τῇ ἰδίᾳ συν|[βίῳ ---]ΑΚΛ̣|[---]. Le nom de l'épouse défunte reste inconnu, étant suivi sans doute par ceux des enfants. Dans le commentaire, le nom Ναιέτων, pourtant *hapax*, a été rapproché par l'éditrice de quelques noms grecs, mais les parallèles offerts sont peu probants. En revanche, c'est le nom typiquement dace Δεκεβαλος qui a bénéficié d'un commentaire plus

[5] *OnomThrac* 80.

[6] *AÉ*, 2008, 1732: *gregali Ciagitsae Sitae f(ilio), Besso*. Voir *OnomThrac* 86.

[7] Pour les occurrences des noms Κουθιας et [Δεκιροιμου] (gén.) en Mésie Inférieure, cf. *OnomThrac* 100 et 118.

[8] PANAIT-BÎRZESCU 2010-2011;C.C. PETOLESCU, *CronEpigrRom*,XXXIII, 2013, 1696? (= *AÉ*, 2011, 1141): Νιννος Διονυσίου. Voir *OnomThrac* 261 et *OnomThracSuppl* [261].

[9] *OnomThrac* 258.

[10] BĂRBULESCU 1990 (photo et dessin p. 6, fig. 1); *SEG* XL 605 = *SEG* XLIII 493 (doublon !); *AÉ*, 1992, 1495; *IDRE* II 348 (et Pl. II); cf. aussi BĂRBULESCU 2001, p. 58; COVACEF 2002, Pl. XXXVII.3; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 59 et 164; *Lupa* 21270 (photo); BĂRBULESCU & BUZOIANU 2013, p. 197, n° 22.

étendu ; il est connu de nos jours par neuf attestations en Mésie Inférieure[11].

En réalité, après le reexamen de la pierre, la quatrième lettre du premier nom n'est pas un *epsilon*, mais un *sigma* carré, et il convient donc de lire (**Fig. 4**):

Ναισ̣των Δεκεβα-
λ̣ου τῇ ἰδίᾳ̣ συν-
[βίῳ ---]ᾳ̣ κα̣[ὶ]
[----------].

Cette relecture est fort heureusement assurée par deux autres occurrences du même nom Ναιστων, manifestement dace, à *Abritus* et en Égypte.

B. Une épitaphe d'*Abritus* (Razgrad), dans la partie centrale de la Mésie Inférieure, que je réédite ici (**Fig. 5**)[12]:

Stèle funéraire en calcaire, endommagée dans la partie gauche et aux extrémités supérieure et inférieure, découverte en 1893 dans les ruines de Hisarlăka (*Abritus*). La première et la dernière lignes de texte étaient sans doute encadrées par deux *hederae*. Dans la partie gauche de la stèle, les premières lettres de chaque ligne sont perdues à jamais. Dimensions: 115 x 62 x 6,15 cm; ht. des lettres : 4,5-5,5 cm. Lieu de conservation : lapidarium du Musée de Razgrad (n° d'inv. inconnu). **Éditions**: ŠKORPIL 1894, 196-197, n° 64; GEROV 1952-1953, 387, n° 562 (texte de Škorpil); G. MIHAILOV, *IGB* II 744 = V 5264; *GSMI* 361 (texte de Mihailov); *Lupa* 21793[13]. Cf. SEURE 1912 et 1920 et MATEESCU 1923 pour les noms. **Illustrations**: ŠKORPIL 1894, 196 (fac-similé d'après l'apographe d'Anani I. Javašov); *IGB* II, Pl. 92 (même fac-similé); *GSMI*, Pl. 139.1 (photo); *Lupa* 21793 (photo). **Date**: II-IIIe s. ap. J.-C. (avant 212)[14].

[Θεοῖς Κα]τα̣-
[χθ]ονίοις.
[.]αταπορις
[Ν]α̣ιστωνος
5 [ζ]ῶν ἑαυτῷ
[κα]ὶ τῇ ἑαυτοῦ
[γυ]ναικὶ Δρει-
[ζ?]ουζερει
[Γ]ο̣υρθειθου

[11] Pour ce «nom historique», voir à présent DANA 2006b (114-117) et 2007; PETOLESCU 2007; DANA 2011, p. 79-82; pour l'ensemble des occurrences (plus de 25), voir *OnomThrac* 115-117.

[12] Une édition plus détaillée sera donnée dans la revue *ZPE* («Notices épigraphiques et onomastiques III»).

[13] Autres mentions: TOMASCHEK 1894, p. 34, citant le renseignement fourni par K. Jireček («Δρει///ουζερις, Tochter des (B)ρυ-θεῖθος, Frau des ///ταπορις»); JAVAŠOV 1904 (44) et 1930, p. 39, n° 3; DANA & IVANOV 2012, p. 241.

[14] Autres dates proposées: première moitié du IIIe s. (S. Conrad, *GSMI*); IIIe s. (*LGPN* IV).

10 [κα]ὶ Μαξίμῳ
[τῷ] υἱῷ ἑαυτῶν
[στ]ήλλην ἀνέθη-
[κε]ν̣. Χαῖρε, παρο-
[δ]εῖτα.

_____

1-2 [Θεοῖς | Καταχθ]ονίοις éds. || **3** [? Ἐπ]τάπορις Škorpil: [Επ]ταπορις Mihailov || **4** [--]αίστωνος Mih. || **7-8** Δρει[ν]ουζ- Seure: Δρει[ζ]ουζ- Mateescu || **9** [Β]ουρθειθου Šk. Mih. (*IGB* II 744) : [Γ]ουρθειθου Mih. (*IGB* V 5264) || **12-13** ἀνέθ[ηκεν].| Χαῖρε Mih.

Le premier nom a été restitué comme Επταπορις par Karel Škorpil et accepté par la suite par Georgi Mihailov, comme s'il s'agissait d'un nom thrace. Cette éventualité doit être écartée, pour deux raisons: (1) tous les autres noms sont de facture dace, à l'exception de celui du fils *Maximus* (nom latin banal, très populaire dans les régions danubiennes); (2) sur la pierre, une seule lettre manque, sans doute une consonne – on lit donc [.]α̣ταπορις. Il doit s'agir d'un nom composé, dont le premier membre reste inconnu.

Faute de parallèles, son patronyme fut laissé incomplet par les éditeurs, au génitif [--]αίστωνος. Or, il est évident qu'une seule lettre manque au début. À la lumière de l'épitaphe de Topraisar et de l'ostracon d'Égypte (voir *infra*, C), la restitution [N]α̣ιστωνος est désormais certaine.

Dans le nom de l'épouse, inscrit sur deux lignes (ll. 7-8), seule une lettre manque au début de la l. 8, plus précisément une consonne. Il a été restitué comme Δρ(ε)ινουζερις par Georges Seure, mais comme Δρ(ε)ιζουζερις par George G. Mateescu[15]. À l'évidence, un *zêta* conviendrait aussi bien pour l'insertion dans une famille onomastique que pour la place manquante qu'il occupe parfaitement. On pourrait citer le nom fragmentaire d'un enfant (garçon ou fille ?), toujours à *Abritus* (si la provenance est assurée), ce qui est remarquable, dans l'épitaphe de la famille d'un légionnaire d'extraction indigène, sous Sévère Alexandre (222-235 ap. J.-C.)[16]: *Aur(elio) Vict[ori, vet(erano) qui mil(itavit)] in leg(ione) XI Cl(audia) S(everiana) [A(lexandriana) an(nis) ---, vix(it)] an(nis) LXX, et Cl(audiae) [---] coniugi eius [quae vix(it)] an(nis) LI, et Drizu̯[--- fil(io/iae)] eorum*; il doit s'agir d'un nom composé, identique ou non à celui de l'épouse de [.]α̣ταπορις fils de Ναιστων. Quant au patronyme de l'épouse, il fut restitué [Β]ουρθειθου par K. Škorpil, avant que G. Mihailov nous propose à juste titre [Γ]ουρθειθου, citant le nom Γουρθιθις à *Dionysopolis* (*IGB* I² 14 col. c17).

Pour la quasi-totalité des commentateurs, il s'agirait de noms thraces[17], avec l'exception notable de Georgi Mihailov qui, lors de la correction du patronyme de

[15] SEURE 1912 (254 n. 1, «de lecture très incertaine») et 1920 (17 n. 3); MATEESCU 1923, p. 104 (et n. 8) et 190; RUSSU 1967, p. 147.

[16] *AÉ*, 1919, 78; DANA & IVANOV 2012, 242. La restitution *Drizuparus* de Gavril Katzarov est fantaisiste.

[17] DETSCHEW 1957, p. 81 (s.v. Βουρθειθης), 157 (s.v. Δρει..ουζερις), 168 (s.v. Επταπορις); *LGPN* IV 83 (Γουρθειθος) et 122 (Επταπορις).

l'épouse, affirme qu'il s'agit d'un nom asianique[18]. Et pourtant, comme nous avons pu le constater, tous ces noms sont de facture dace ou «daco-mésienne».

C. Deux occurrences dans un ostracon inédit du désert Oriental d'Égypte – où les soldats auxiliaires daces sont très nombreux après la conquête de la Dacie[19]–, découvert dans le *praesidium* de *Dios* (auj. Abû Qurayya): dat. «Ναιστωνι», acc. «Ναιστωναν»[20].

———————————

3. L'onomastique d'un *vexillarius* de l'armée romaine tardive (*SEG* LVIII 730)

Une plaque de marbre inscrite en grec, découverte en 1993 à *Tomis* et presque entièrement conservée, présente une iconographie typiquement chrétienne et partage beaucoup de similitudes avec l'épitaphe *IGLR* 30. Édité et commenté à plusieurs reprises depuis 2006, le texte de l'inscription, notamment pour la partie qui nous intéresse, est le suivant (nombreuses fautes du lapicide)[21]: Α Ω | Τίτολο(ν) | [Τ(ίτος)?] Ἰούλ(ιος) Ἄτζεις βιξιλάρις | ὅπου κῖτε ἡ γυνή μου μακα|ρία Βονῶσα καὶ Τίτῳ προσ<ήν>|ιν(κα)· <ἀν>ηγ<έρθη καὶ ἐδ>ωρίθη τὼ μνημῖον | ὑπὲῤ τῆς μνημοσύνης αὐτῆς,| ὅτι ἐζ<ήσ>αμεν ὁμοῦ ἔ̣τ[η] κα′, ὅτι | [---].

Outre la fin de l'épitaphe, la séquence la plus intriguante concerne l'onomastique du militaire. Les premiers éditeurs (M. Bărbulescu et A. Cîteia) ont transcrit Ἰούλ(ιος) Ἀτζεῖς, donc un gentilice et un *cognomen* qu'elles expliquent comme une forme tardive du nom latin *Attius*. Plus récemment, A. Avram préfère restituer [Τ(ίτος)] Ἰούλ(ιος) Ἄτζεις, avec une formule onomastique complète (les *tria nomina*). Or, non seulement la présence des *tria nomina* à cette époque tardive[22] étonne, mais surtout la présence du gentilice *Iulius*. Ce dernier est certes banal, mais totalement inattendu pour un militaire de l'armée tardive, à une époque où tous les soldats reçoivent automatiquement le gentilice impérial *Flavius*[23]. Si l'on regarde la photo, on observe à la l. 2 une lettre qui manque, d'où la proposition d'A. Avram de restituer le *praenomen*. Puisque les mots ne sont pas généralement pas séparés, à l'exception du nom de l'épouse Bonosa, il convient plutôt de lire, à

[18] Nom thrace (*IGB* II, p. 234), avant de le considérer un nom asianique (*IGB* V 5264, comm.)

[19] *O. Dios* inv. 632 (je remercie vivement Hélène Cuvigny, qui m'a fourni ces données inédites).

[20] Pour l'apport capital des ostraca du désert Oriental d'Égypte à la connaissance de l'onomastique dace, voir DANA 2003.

[21] BĂRBULESCU & CÎTEIA 2006 (= *AÉ*, 2006, 1218 = *SEG* LVIII 730); C. C. PETOLESCU, *CronEpigrRom*, XXVI, 2006, 1225; AVRAM, *BÉ*, 2008, 373; D. FEISSEL, *BÉ*, 2009, 612; OPPERMANN 2010, 212 et 251-252 (photo fig. 94.1); BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 79 et 89 (photo p. 258, fig. 69).

[22] Au moins le IVe s., voire beaucoup plus tard (fin du Ve ou première moitié du VIe s., selon M. Oppermann).

[23] On compte très peu de porteurs du gentilice *Iulius* dans la *PLRE*, par ex. *PLRE* II 643.

mon sens (**Fig. 6**) :

Τίτο *vac*. λο(ν)
[.]ιουλατζεις βιξιλάρις *vac*.
ὅπου κῖτε ἡ γυνή μου μακα-
ρία *vac*. Βονῶ̣σα *vac*. καὶ Τίτῳ κτλ.

Le soldat est donc identifié uniquement par son *cognomen*, ce nom n'étant ni latin, ni grec. Il est tentant de reconnaître un nom indigène nouveau, de facture dace (plutôt que thrace), avec le suffixe *-zis/-tzis*, bien connu dans ce stock onomastique. On peut ainsi invoquer le nom *hapax Mamutzis*, *cognomen* du fils d'un légionnaire à *Durostorum*[24]. Pour le graphème -tz-/-ts-, il suffit de citer le nom dace *Atsiutsia*, patronyme d'un marin de la flotte de Ravenne originaire du territoire de *Nicopolis ad Istrum*[25]. Au début, il manque une seule lettre, sans doute une consonne.

———————————

4. Relecture d'une épitaphe de Piatra (*SEG* LIV 670 *bis*)

Une autre épitaphe du territoire de *Tomis*[26] fut découverte à Piatra (dép. de Constanța) et publiée en 1975, sans qu'elle soit reprise ni dans *ISM* I (paru en 1983), ni dans *ISM* II (paru en 1987). L'iconographie et l'onomastique des défunts méritent une reprise de l'ensemble du commentaire; je propose également une reconstitution du monument, facilitée par la symétrie des motifs (**Fig. 7**).

Deux morceaux presque jointifs d'une stèle funéraire en calcaire avec fronton; sept lignes de texte sont conservées (les dernières lignes restent inconnues), mais une à deux lettres sont perdues sur chaque ligne dans la cassure centrale. Dans le registre iconographique (double cadre profilé semi-circulaire) on aperçoit, à gauche, le motif du Cavalier Thrace (vers la droite); à droite, une femme en *chiton*, assise, secondée d'une servante. Le champ épigraphique est délimité par des grappes de raisin alternant avec des sarments. Dimensions: 91 x 84 x 29 cm; ht. des lettres: 3,8 cm; *sigma* et *epsilon* lunaires, *oméga* cursif. Lieu de conservation: MINAC, inv. n° 4505. **Éditions**: MUNTEANU 1975, 391-394, n° 2 (*BÉ*, 1978, 330); *GSMI* 184 (même texte; date: fin du IIe s.) (*SEG* LIV 670 *bis*); *Lupa* 21057[27]. **Illustrations**: MUNTEANU 1975, 391 (fig. 2); *GSMI*, Pl. 96.5; *Lupa* 21057 (photos). **Date**: fin du IIe s. ap. J.-C. (avant 212).

Ἀπολ[λ]ώνιος
Δαδα[ς (?) ἀ]νέστη-

[24] *CIL* III 7477 = *IDRE* II 332; il a deux frères, *Decibalus* et *Seiciper*.

[25] *RMD* IV 311 (diplôme militaire du 18 décembre 225).

[26] Ce site, au Nord du Lac Taşaul, se trouvait dans le territoire d'*Istros* selon BĂRBULESCU 2001, p. 45 et 151.

[27] Autres mentions: DANA 2006a, p. 133.

σε τὴν [σ]τή[λη]ν
ἑαυτ[ῷ] καὶ
[τ]ῇ ἰδί[ᾳ σ]υμβίῳ
Ζουν̣[.]τ̣ικου
Θ̣ιατ[---] θ̣υ̣γ̣[ατρὶ]
[----------]

_____

2 Δάδα[ς] Munteanu (Conrad); Δάδα [*vac.*] sugg. Chaniotis (*SEG*): plutôt Δαδα? || **6** Ζου[νῃ? Ἀ]τικοῦ Munt. (Conr.): Ζου[νῃ? Ἀτ]τικοῦ *SEG*: Ζουν̣[.]τ̣ικου ou Ζουν̣[.]γ̣ικου ego || **7** Θ̣ιατ[ου?] θ̣υ̣γ̣[άτηρ] Munt. (Conr.) : Θ̣Ι̣Α̣Τ̣[---] θ̣υ̣γ̣[ατρί] Chan. (*SEG*)

Le patronyme du défunt, porteur d'un nom grec banal, est *Dada*/Δαδας: ce *Lallname*, présent dans plusieurs aires linguistiques, est très fréquent sur la côte ouest-pontique, d'*Odessos* à *Istros* (*LGPN* IV 84 ; *OnomThrac* 105), avec environ 25 occurrences, ce qui en fait l'un des noms de facture dace les plus fréquents[28]. Le même personnage, ou un parfait homonyme, Apollonius fils de Dada, apparaît dans une inscription latine de *Tomis*[29] ainsi que, peut-être, dans un village du territoire de la cité[30]. Cette occurrence moins connue de Piatra illustre donc l'interférence onomastique gréco-indigène, naturelle en Scythie Mineure[31].

Le nom de sa femme, certainement composé, occupait en entier la l. 6 et était suivi à la ligne suivante par son patronyme. Ζουν̣[.]τ̣ικου fait partie d'une série onomastique féminine indigène, fréquente sur la côte ouest-pontique, avec un premier membre (ou préfixe ?) ζου-/*zu*-: à *Odessos*, Ζουδιεγιπτους, Ζουλεμης et Ζουμαμα[32]; près de *Tropaeum Traiani*, un autre nom hapax, dont la lecture est néanmoins assurée, *Zudecitulp* (à comprendre **Zudegitulp*)[33]. Quant à la terminaison, qui pourraît prêter à confusion, on connaît d'autres noms indigènes de femme finissant en -ου, tels Σιακου à *Callatis* (voir *infra*, n° 5)[34] et Σεακου près d'*Odessos*[35] ; ajoutons, dans cette dernière cite, les noms féminins Μακου et Ποτου[36]. On pourrait donc comprendre le nom comme Ζου-ν̣[.]τ̣ι-κου, cf. les hyper-composés Ζου-διεγι-πτους et **Zu-degi-tulp*, une petite série daco-mésienne de noms féminins à trois composés. La lettre qui manque au milieu de

[28] Voir en dernier lieu DANA 2001-2003, p. 85; DANA & MATEI-POPESCU 2009, p. 224; *OnomThrac* 106.

[29] *CIL* III 7559 = *ISM* II 295: *Apolloni*|*us Dadae Ma*|*mae Dadae* | *matri suae* | *sacerdoti* | *To[mit]ano[rum]*.

[30] *ISM* II 137: *[Ap]olloniu[s* | *Dada?]e magi[s*|*ter] vici Sc[---]* (inscription trouvée à Anadolchioi, auj. quartier de Constantza), s'il s'agit de la même personne qui érige l'épitaphe *ISM* II 295.

[31] Pour les noms indigènes en Scythie Mineure, voir RUSSU 1958 (*Istros*); DORUȚIU-BOILĂ 1980; COJOCARU 1996.

[32] *IGB* I² 178 *bis* et 479 *ter* (= *IOSPE* I² 338); *IGB* V 5061.

[33] *CIL* III 7481 (Baccuiusu, auj. Floriile, dép. de Constanța); lecture fantaisiste *uxor Zudecii Ulpia* chez BÂLTÂC 2011, p. 267-268.

[34] *ISM* III 183.

[35] *IGB* I² 272.

[36] *IGB* I² 108 et 159; voir DANA 2001-2003, p. 84-85, n. 32-34.

l'anthroponyme était une voyelle; enfin, au datif, le nom conservait la même forme perçue comme indéclinable[37].

Le patronyme de la femme, au génitif Θι̣ατ[–], s'inscrit bien dans la série des noms daces en *thia*-/θια-, tels *Thia*/Θιας, *Thiadices*, *Thiamarcus*/Θιαμαρκος, Θιαθιθι et Θιαθιους (f.)[38].

———————

5. Le nom féminin indigène *Siakou* à Callatis (*ISM* III 183)

Une épitaphe grecque de Callatis[39], d'époque impériale, a été publiée et commentée comme l'indice précieux d'un prêtre du culte isiaque – γυναικὶ <Εἰ>σιάκου (= *Isiaci*); cette lecture est entrée depuis dans la littérature de spécialité[40]. Malgré une première correction qui rétablit le nom attendu de la femme du défunt, suivi par son patronyme[41], l'épitaphe continue à être prise pour un témoignage de la diffusion des cultes égyptiens dans l'espace pontique[42]. Le même nom de femme est pourtant attesté, sous une forme légèrement différente, Σεακου, près d'*Odessos* (*IGB* I² 272 = *GSMI* 101). La lecture de l'épitaphe callatienne ne pose en realité aucun problème (**Fig. 8**):

Παπείας Μηνείου ἀνέθηκεν τὴν
[σ]τ̣ήλην τῇ ἰδίᾳ γυναικὶ Σιακου
[Ἐ]κατήου θυγατρὶ ἐτῶν λ'·
4 [χ]αῖρε· χαῖρε καὶ σύ, παροδεῖτα.

———————

6. Deux autres noms indigènes à Callatis (*ISM* III 193)

Une épitaphe grecque fragmentaire de *Callatis* (conservée auparavant dans la collection du dr. Horia Slobozeanu, aujourd'hui au MINAC inv. n° 15 932), très abîmée, fut éditée de cette manière et datée des IIIe-IVe s. ap. J.-C.: Ζουκη Βακ[----------]|ΤΙΠΤΕΥΤ[--------]|ΛΙΗ[----------]|Ν[…]ΠΑ[-------|---------]. Si le premier

[37] Cf. *infra* Σιακου/Σεακου; et, à Rome, l'épitaphe d'une femme dace (*AÉ*, 1985, 97): *Vlpiae Navier Vlpius Damaneus et Vlpia Fortunata fecerunt sibi et suis* (voir DANA 2005, p. 295-297, n° 4).

[38] Pour ces noms, voir DANA 2003, p. 179-180; DANA & MATEI-POPESCU 2009, p. 230.

[39] Raccord par A. Avram entre le petit fragment *ISM* II 362 (PM 1714), injustement attribué à *Tomis*, et un autre fragment découvert à Mangalia.

[40] AVRAM 1997; *ISM* III 183; *AÉ*, 1997, 1321; *SEG* XLVII 1132; C. C. PETOLESCU, *CronEpigrRom*, XVIII, 1998, 817; BRICAULT 2001, 30; *IstRom*², I, p. 582; *GSMI* 117 (Pl. 28.2); *RICIS* 618/0901; BRICAULT 2007, p. 260-261.

[41] DANA 2001-2003, p. 83-86, n° 3 (A. AVRAM, *BÉ*, 2007, 386: «renoncer à l'isiaque»; *SEG* LVI 849; AVRAM 2007b, p. 256, n. 197: «le prétendu *Isiakos* disparaît»).

[42] Ainsi, IACOB & PARASCHIV 2008, p. 113; dernièrement, DEAC 2013, p. 185, n° 1, qui ignore la correction.

éditeur, Th. Sauciuc-Săveanu, déchiffrait un nom de femme Ζουκήβα, A. Avram restituait à juste titre Ζουκη et pensait naturellement à un «nom probablement thrace (…) en tout cas sans parallèles qui me soient connus». Quant au patronyme, il proposait «sans doute un composé de Βακ[χ–»[43], donc un nom grec.

Or, une belle série de noms composés en ζουκη-, essentiellement féminins, est désormais bien attestée sur la côte ouest-pontique[44], à *Dionysopolis* et à *Odessos*: Ζουκαιβλωστι (*IGB* V 5067), Ζουκεγεσκος[45] et Ζουκηπιστος (*IGB* I² 171 *bis* = PM II 1612 = *GSMI* 31). Le même nom féminin Ζουκη vient d'être attesté pour une prêtresse dans une inscription inédite du sanctuaire de la Mère des Dieux Pontique à *Dionysopolis*[46]. Nikolaj Šarankov, qui publiera bientôt le dossier épigraphique exceptionnel de ce complexe, a proposé par la suite de reconnaître dans le patronyme de la défunte de Callatis un autre nom thrace, attesté par deux fois dans les catalogues inédits du même sanctuaire découvert à Balčik[47]: Βακης, au génitif Βακη.

Il convient donc de restituer à la 1ère ligne de l'épitaphe (à dater avant 212) un autre nom indigène, avec un génitif asigmatique (**Fig. 9**):

Ζουκη Βακ[η --- κτλ.].

---

7. Relecture d'une épitaphe latine de Capidava (*ISM* V 43)

Une stèle funéraire latine, sans aucun doute tardive (voir *infra*), découverte à *Capidava* mais conservée au MINAC (n° inv. 1437), fut éditée de cette manière[48]: *Tunc vixi bene vixi sine nu*|*lla crimina vix(i). Resta viator* | *Acril(la) Trygitiani vixit* | *convirginio ann(os) XII et* | *moritur ann(os) XXXV* | *et demisit natos III.*| *Aur(elius) Gais posuit mem*|*oria coniugi sue.* | *Resta viator l*|*ege titolo*.

Plusieurs dates ont été proposées: première moitié du IIIe s. (Gr. Florescu); seconde moitié du IIIe s. (S. Conrad, *GSMI*) ; IIIe-IVe s. (E. Doruţiu-Boilă, *ISM*); enfin, IVe s. (G. Bordenache, M. Alexandrescu-Vianu). Force est de noter que le style et l'exécution du monument (avec la remarque importante qu'il s'agit de l'un des derniers exemples connus du motif du banquet funèbre), les particularités du latin populaire et ses traits tardifs[49], ainsi que l'onomastique, qui nous occupera ici, penchent vers une datation dans le courant du IVe s.

---

[43] SAUCIUC-SĂVEANU 1927-1932, p. 455-456, n° *i* (photo fig. 42); *ISM* III 193 (et photo); ŠARANKOV 2010, p. 199 (et photo, fig. 6).

[44] *OnomThrac* 409.

[45] Inscription inédite de *Dionysopolis*, cf. LAZARENKO *et alii* 2010 (32) et 2013 (53); ŠARANKOV 2010, p. 200.

[46] LAZARENKO *et alii* 2010 (30 n. 23) et 2013, p. 38 (fig. 33) et 50 n. 106.

[47] ŠARANKOV 2010, p. 199-200.

[48] FLORESCU 1934 (257-261) et 1935-1936, 381-382; MICU 1938, 24, n° 156; *AÉ*, 1938, 7 (et *AÉ*, 1939, 89; 1950, 177; 1951, 105); FLORESCU *et alii* 1958, p. 116-118, n° 42; BORDENACHE 1965, 273 (p. 274, fig. 25); ALEXANDRESCU-VIANU 1977, p. 162; *ISM* V 43; *GSMI* 244 (photo Pl. 95.2); *CLEMoes* 37.

[49] STATI 1961, p. 142 (fig. 22).

Dans la séquence AVRGAIS, le prétendu nom goth *Aurgais*[50] a été judicieusement reconnu par l'érudit Ion Iosif Russu comme *Aur(elius) Gais*, donc *Gai(u)s*, une forme syncopée du nom latin *Gaius*[51]. En revanche, tous les commentateurs ont accepté sans questionnement particulier la première lecture du nom de la défunte, *Acril(la) Trygitiani*, comme s'il s'agissait d'une formule onomastique pérégrine et de «noms gréco-orientaux», selon le premier éditeur Grigore Florescu[52]. Or, cette lecture est extrêmement douteuse: on doit certainement s'attendre à un gentilice, et tout particulièrement au gentilice impérial généralisé après 212, qui reste omniprésent pendant l'Antiquité Tardive parmi les civils. En effet, sur la stèle (**Fig. 10ab**, photos de la stèle après sa découverte et l'état actuel) on lit nettement AṾRIL, donc *Auril(ia) ou Aur<e>l(ia)*. Quant au *cognomen*, il est très difficile de le déchiffrer avec certitude, mais la lecture TRYGITIANI semble difficilement acceptable ; la stèle est en effet brisée en plusieurs fragments, et plusieurs de ces cassures ont irrémédiablement affecté le gentilice et davantage le *cognomen* de la défunte.

———————————

8. Un magistrat du *Vicus Classicorum* (*AÉ*, 1988, 987)

Une dédicace du IIe s. ap. J.-C. appartenant au dossier épigraphique du *Vicus Classicorum*, découverte à *Halmyris*/Murighiol, fut éditée de cette manière[53]: *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)]* | *[c(ives) R(omani) c(onsistentes) vic(o)]* | *classicor[um]* | *cura(m) agente* *Ṃ*(*arco?*) | *Paparione St[r]*|*atonis magistr(o)* | *Ṭ*(*itus*) *Collumela d[e]* | *suo possuit*.

Or, l'onomastique du maire du village est surprenante, tout comme les explications des éditeurs[54], qui suscitent la perplexité puisqu'ils confondent l'idionyme grec *Papario*/Παπαρίων et le gentilice latin *Papirius*, au point qu'ils penchent vers une nouvelle occurrence du gentilice *Papirius*. Ces commentaires pour le moins maladroits expliquent pourquoi, dans l'*Année Épigraphique* (1988,

[50] Le premier éditeur Gr. Florescu, suivi par GUTENBRUNNER 1938 et FIEBIGER 1939, p. 24, n° 33; de nos jours, on cite encore ce nom «goth», plutôt par inertie (par ex., dans le corpus récent *CLEMoes*).

[51] À plusieurs reprises, en partic. RUSSU 1944-1948; voir aussi R. VULPE, dans *DID*, II, 1968, p. 199, n. 97 et 221, n. 6. Russu citait un parfait homonyme AVR GAIS à *Potaissa* (*CIL* III 7681).

[52] Récemment, la proposition *Agril(ia)* (?) (HD021915) complique inutilement la compréhension de l'épitaphe.

[53] SUCEVEANU & ZAHARIADE 1986, p. 110-111, n° 2, fig. 1-2 (*AÉ*, 1988, 987) (= SUCEVEANU 2009, p. 193-194, n° 2); SUCEVEANU & ZAHARIADE 2003, p. 116-117, n° 4 (fig. 46); AVRAM 2007a, p. 106, n° 10; *I. Halmyris* 6 (fig. 25).

[54] SUCEVEANU & ZAHARIADE 1986, p. 110-111 (= SUCEVEANU 2009, 193-194): «Marcus Papario (sic !), fils de Strato (ou bien originaire de Stratonis)», qui «a un *praenomen* romain, tandis que le *nomen* semble être une forme hybride entre le nom vraiment romain Papirius (qui se trouve pourtant à la IIIe déclinaison) et le nom grec Πάπας», etc. (SUCEVEANU 2009, p. 206-207); M. ZAHARIADE & C.-G. ALEXANDRESCU (*I. Halmyris*, p. 29-30).

987)[55] et dans la base de données d'Heidelberg (HD009446), le texte est édité sous la forme suivante

cura(m) agente M(arco)
Papirione St[r]-
atonis magistr(o)

sans signaler que la pierre porte PAPARIONE ! Cela est d'autant plus gênant que, dans l'éventualité du gentilice latin, on aurait attendu la forme *Papirio* (abl.). En réalité, le nom *Papario*/Παπαρίων existe bel et bien (cf. *LGPN* V.A 355 et V.B 341): il s'agit d'un dérivé hypocoristique du *Lallname* Πάπας, fréquent sur les côtes pontiques, y compris à *Tomis* et *Istros* (*LGPN* IV 269-270), et très populaire en Asie Mineure. De même, le commentaire des éditeurs au sujet du nom grec *Strato*/Στράτων (cf. *LPGN* IV 318-319) est très confus, d'autant plus que les éditeurs en font un nom rare, alors qu'il est fréquent. Qui plus est, ils semblent privilégier un locatif au génitif, invoquant la *Stratonis (turris?)*. On s'étonne également de ne pas trouver les deux occurrences de Παπαρίων et Στράτων dans *LGPN* IV; or, le premier nom n'était pas encore attesté dans l'espace pontique, ce qui rend l'occurrence de l'inscription qui nous intéresse d'autant plus précieuse.

Les confusions continuent: pour *T(itus) Collumela*, les éditeurs font de la graphie fautive de *Columella* un gentilice! La solution est pourtant simple (**Fig. 11**): à la l. 4, après CVRA AGENTE, on reconnaît une lettre fragmentaire qui ne pourrait en aucun cas être un M, car cette lettre a les pieds légèrement penchés (ll. 6 et 7). On aperçoit la même lettre (ou signe?) au début de la l. 7, où elle a été prise pour l'abréviation d'un *praenomen*. Laissant de côté l'identification de ces deux signes, il convient donc de restituer (ll. 4-8):

cura(m) agente [.]
Paparione St[r]-
atonis magistr(o).
[.] Collumela d[e]
suo pos{s}uit.

On connaissait par ailleurs au même «village des marins», témoin d'une implantation durable des vétérans de la flotte provinciale (*classis Flavia Moesica*), un autre magistrat avec une onomastique de facture pérégrine, *Sossius Sossi (filius)*, tel notre *Papario Stratonis (filius)*: *[c]uram ag(ente)* | *Sossio Sossi m[ag(istro)]* (*AÉ*, 1988, 989).

---

9. Deux noms daces à Sacidava (*AÉ*, 1998, 1141)

Une stèle funéraire provenant de *Sacidava*, sans doute antérieure à 212, a été

[55] Dans l'index de l'*AÉ*, 1988, p. 353, on est étonné de trouver le nom pérégrin *Papirio*.

lue par presque tous les éditeurs et commentateurs[56] de cette manière : *D(is) M(anibus).*| *Diurdano* | *Decibali, ve*|*teran(o), Q(uintus) Pri*|*scus filius* | *et Felix liber*|*tus beneme*|*renti posu*|*erunt*. Étant donné que la séquence onomastique *Q(uintus) Priscus* est impossible, la lecture correcte fut opportunément donnée par Constantin C. Petolescu il y a quinze ans[57], même si elle n'a pas été signalée par la suite (**Fig. 12**):

Diurdano
Decibali ve-
terano, Pri-
5 *scus filius* etc.

L'onomastique de ce vétéran[58] d'une unité auxiliaire inconnue[59] est typiquement dace: *Diurdanus* est l'un des noms dace les plus fréquents[60], alors que *Decibalus* – je souligne que la graphie en *deci-* est plus fréquente dans les témoignages épigraphiques que la graphie en *dece-* – est un «nom historique» par excellence (voir *supra*, n° 2A).

———————————

10. Un nom féminin nouveau à Dionysopolis

Parmi les nouveautés épigraphiques d'une valeur exceptionnelle du sanctuaire de la Mère Pontique des Dieux (Μήτηρ θεῶν Ποντία) de *Dionysopolis* (Balčik), une dédicace inédite de la fin de l'époque hellénistique ou du début de l'époque impériale comporte un nouveau nom féminin de facture indigène. Il a été signalé pour la première fois par Nikolaj Šarankov, avec une compréhension particulière de la séquence onomastique : «Μαμασις Ἰσέλληνος θυγάτηρ, γυνὴ δὲ Μητροδώρου τοῦ Ἀνδρικίωνος»[61]. De cette manière, nous serions en présence d'un nom féminin Μαμασις, «possibly of Asian origin», et d'un nom grec nouveau, Ἴσελλην («equal to a Greek»). A. Avram a aussitôt corrigé cette première lecture en Μαμα Σισις Ἕλληνος, avec deux explication possibles: «Mama, fille de Sisi(s) (…), le fils d'Héllèn (si le deuxième nom est masculin), ou bien Mama Sisis (double nom) (…), fille d'Héllèn»[62].

En réalité, il faut comprendre cette séquence de cette manière (**Fig. 13**)[63]:

[56] SCORPAN 1980, p. 212-213, n° 3 (fig. 20-21, photo, dessin); *AÉ*, 1998, 1141; *GSMI* 282 (date: première moitié du IIIe s.); HD042046.

[57] C. C. PETOLESCU, *CronEpigrRom*, XIX-XX, 902; *IDRE* II 339.

[58] Puisqu'il est désigné comme vétéran, il devait posséder la citoyenneté romaine; malgré cela, ses héritiers ont préféré indiquer son onomastique pérégrine.

[59] Peut-être la *coh. IV Gallorum* ou la *coh. Cilicum milliaria equitata sagittariorum*, selon MATEI-POPESCU 2010, p. 204 et 212.

[60] DANA 2003, p. 177; DANA & MATEI-POPESCU 2009, p. 227; *OnomThrac* 143-144.

[61] Dans LAZARENKO *et alii* 2010, p. 30, n. 23 (photo p. 60 fig. 29); une autre photo dans *Buditel* 1 (19), 2011, p. 17 («Mamasis, dăšterija na Iselen»).

[62] A. AVRAM, *BÉ*, 2011, 448.

[63] C'est ainsi que je l'ai signalée à N. Šarankov, ce qui explique l'adoption de cette

«Μαμασισις Ἕλλη-
νος θυγάτηρ, γυνὴ δὲ
Μητροδώρου τοῦ Ἀν-
δρικίωνος».

On reconnaît ainsi dans le nom de cette prêtresse de la Mère Pontique des Dieux un anthroponyme féminin nouveau, composé, Μαμασισις; j'écarte avec fermeté l'hypothèse asianique[64], pour retenir l'explication par l'onomastique de facture thrace. Le premier membre est identique au nom simple, à allure de *Lallname*, Μαμα/*Mama*, attesté par une dizaine d'occurrences sur la côte ouest-pontique, notamment à *Odessos* (*LGPN* IV 219; *OnomThrac* 205); il se rencontre comme second membre dans le nom composé Ζουμαμα, attesté à *Odessos* (*IGB* V 5061). Le second élément se rencontre par deux fois comme nom simple, Μαξιμίνα Σισι à *Istros* (*ISM* I 229$_6$) et *Iulia Sisi* à Rome, dans l'entourage d'un cavalier de la garde impériale qui est *nat(ione) Dacus* (*CIL* VI 2969). Ce nouveau nom de femme Μαμασισις est donc, au vu de ces parallèles, de facture dace ou «daco-mésienne».

Quant à Ἕλλην, «Le Grec», il s'agit d'un nom épichorique dans la région d'*Odessos*[65], qui est en réalité particulièrement affectionné plutôt par les indigènes hellénisés[66]. Enfin, le patronyme du mari de la prêtresse Mamasisis, Ἀνδρικίων, est à son tour remarquable: ce nouveau nom grec, attesté encore une fois dans une autre inscription inédite de *Dionysopolis*[67], s'explique comme hypocoristique bâti sur ἀνδρικός, «viril».

———————————

11. Deux noms banals dans l'épitaphe *ISM* V 303 de Barboşi

Une épitaphe grecque fragmentaire de Barboşi, tête de pont de la Mésie Inférieure au-delà du Danube, fut éditée de cette manière par E. Doruţiu-Boilă: Θ(εοῖς) [κ(αταχθονίοις)].| Ἑλικώ̣[νιος] | Ὀλυμπι[ανοῦ] | ζῆσας ἔ[τη]| ιθ′ χαῖρε

lecture dans LAZARENKO *et alii* 2013, p. 50, n. 106 (avec la même hypothèse, «possibly of Asian origin») (photo p. 51, fig. 45).

[64] Qui s'explique par l'héritage de G. Mihailov: ce dernier, allergique à juste titre aux élucubrations et aux exagérations des linguistes et des historiens (D. Dečev et les thracologues), a cependant été victime d'un phénomène opposé: il exagère à son tour le nombre d'anthroponymes «micrasiatiques» en Thrace (MIHAILOV 1978 et 1987; TAČEVA-HITOVA 1978). L. Robert observait à popos de l'étude de 1978: «pour cet exposé, comme pour d'autres, les termes micrasiates et micrasiatiques ne peuvent que voiler la réalité et créer une fâcheuse confusion ou même des ténèbres» (*BÉ*, 1979, 277). Pour une critique de cete vogue asianique, alors qu'il s'agit de noms thraces et daces, voir mes observations dans *OnomThrac*, XXII.

[65] Plus d'une trentaine d'ex. dans *LGPN* IV 117, alors qu'il est pratiquement absent du reste du monde grec!

[66] DANA & DANA 2013, p. 290-292 (et A. AVRAM, *BÉ*, 2013, 295).

[67] N. ŠARANKOV, dans LAZARENKO *et alii* 2013, p. 50, n. 106.

[φίλε]. Or, la symétrie observée par le lapicide, sauf peut-être à la dernière ligne, permet de restituer autrement le nom et le patronyme du défunt (**Fig. 14a**; facsimilé **Fig. 14b**):

Θ(εοῖς) *vac.* Ἑλικώ[ν *vac.* κ(αταχθονίοις)].
Ὀλυμπί[ου]
ζῆσας ἔ[τη]
• ιθ′ • χαῖρε • [?].

Il s'agit donc de deux noms gecs banals : Ἑλικών, déjà reconnu et restitué tel quel dans *LGPN* IV 117, Ἑλι̣κώ[ν]? (plusieurs occurrences dans *LGPN* V.A 153); Ὀλύμπιος (cf. *LGPN* IV 262).

———————————

12. Un nom grec à la place d'un nom thrace à *Capidava* (*ISM* V 26)

Une épitaphe latine fragmentaire de *Capidava* fut publiée, à partir de Grigore Florescu[68], de cette manière (texte d'Emilia Doruţiu-Boilă): *[Dis] Mạnibus.*| *[?Aul]ụporus* | *…nịs vixit* | *[anni]s c(irca) XX* | ..... *a*̣ *SECVDO* | ..... *eṇi c[oiu]x* | *[vixi]t annis LXXX*. Il serait ainsi question d'un nom thrace. *Aulupor* est certes un nom thrace extrêmement fréquent[69]; pourtant, on ne rencontre jamais pour les noms thraces en -πορις cette graphie latine en *-porus*, puisque la forme usuelle est toujours *-por*[70]. En réalité, bien que la stèle présente le motif iconographique du «Cavalier Thrace», fort répandu en Mésie Inférieure, il convient de reconnaître la graphie latine d'un banal nom grec, Εὔπορος (cf. *LGPN* IV 135); en revanche, son patronyme pourrait être un nom thrace. Il existe aussi un problème de restitution de l'âge du défunt, puisqu'on imagine mal un couple où l'épouse a 80 ans et son mari 20 ans (les éditeurs avaient envisagé, assez confusement, que la femme était l'épouse d'une autre personne, alors qu'il s'agit de son patronyme!). On est donc devant un longue-vie. L'onomastique de l'épouse nécessite à son tour une reprise: si Florescu lisait à la l. 5 un datif *Secun(n)do*, Doruţiu-Boilă suggérait de restituer un gentilice, *[Aeli]a*, suivi par un *cognomen* thrace féminin, SECV[71]. Cela est possible, mais non assuré ; quant au patronyme, on pourraît proposer *Dolazenus*, nom composé attesté dans l'onomastique thrace[72] (**Fig. 15**):

[Dis] Mạnibus.

[68] FLORESCU 1935-1936, p. 368-370, n° 2, fig. 21 (*AÉ*, 1939, 85); MICU 1938, p. 37, n° 204; FLORESCU *et alii* 1958, p. 83-85, n° 6; SCORPAN 1967, p. 13-15, n° 1; *ISM* V 26; *CCET* IV 8 (Pl. V); *GSMI* 245 (Pl. 118.2); HD022548 (même correction en [E]VPORVS proposée indépendamment par Francisca Feraudi).

[69] Voir à présent *OnomThrac* 14-16, avec plus d'une quarantaine d'occurrences.

[70] Seule exception: une épitaphe perdue de Rome, avec le nom dace *Natoporus* (*CIL* VI 1801 = *IDRE* I 69).

[71] *OnomThrac* 309-310, s.v. *Secus* (3 occurrences).

[72] *OnomThrac* 156 (2 occurrences).

[E]ụporus
[---]nịs vixit
[anni]s CXX.
[Aeli?]ạ Secu (?) Do-
[laz?]ẹni c[oiu]x
[vixi]t annis LXXX.

---

13. Une dédicace des archontes d'Istros (*ISM* V 124)

Une dédicace latine du territoire d'*Istros*, arrivée au IVe s. à *Cius* (Gîrliciu), fut publiée ainsi par Grigore Florescu, avant l'édition d'Emilia Doruțiu Boilă[73]: *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)]* | *pr(o) [salute]* | *Imp(eratorum) d(ominorum) n(ostrorum)* | *Marci Iuli* | *Philippi* | *et Marco Iul*|*io Philippia(no)* | *nobil(issimo) Caes(ari) et* | *Otaciliae Se*|*verae Aug(ustae) a≥[r?]*|*contens r(egionis) His(triae) su*|*b arc(ontatu) Aur(elii) Euxi*|*ni Leontisci* | *... Cociei, Aur(elius) Victor, Ulp(ius) Mart*|*inus, Ael(ius) Iulius, Aur(elius) Castus, Mu*|*catra? Stoinis, Mess(ius) Frontin(us),*| *. n ... Sil[ius] Ingenus, Herc(ulius) Marcia(nus)* | *...ci f(ecerunt)?*. Cette dédicace des années 244-246 fut très négligemment gravée sur un autel, en particulier les dernières lignes, qui semblent avoir été ajoutées plus tard.

Une meilleure photo permet de relire les dernières lignes et de proposer une autre compréhension de la liste finale (**Fig. 16**):

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)]
pr[o salute]
Imp(eratorum) d(ominorum) nn(ostrorum)
Marci Iuli
Philippi
et Marco (sic) *Iul-*
io Philippia(no)
nobil(issimo) Caes(ari) et
Otaciliae Se-
verae Aug(ustae) a[r]-
contens (sic) *r(egionis) His(triae) su-*
b arc(hontatu) Aur(elii) Euxi-
ni Leontisci
vac. *COCIEI Aur(elius) Victor, Vlp(ius) Mart-*
inus, Ael(ius) Iulius, Aur(elii) Castus, Mu-
catral(is), Tị̣osịṣịs (?), Mess(or?), Frontin-
ụṣ, [²]NỊSẠL( ), Ingenus, Herc(ulanus?), Marcia-
[nus, ---].. f(ecerunt?).

Je laisse de côte le latin particulier, comme le passage du génitif au datif au

[73] FLORESCU 1958, p. 342-347, fig. 2 (*AÉ*, 1960, 356); *ISM* V 124; BĂRBULESCU 2001, p. 147-148; HD019093; MATEI-POPESCU 2013, p. 216 et 226.

début de la dédicace, ou la graphie *a[r]contens*, faute qui s'explique par une sorte de hypercorrection[74]. La formule onomastique de l'archonte d'*Istros* est fréquente à l'époque dans l'Orient grec – *nomen* + *cognomen* + patronyme (*cognomen* du père). Son *cognomen* est peut-être une simplification d'Εὐξενίδης, auparavant nom récurrent dans la classe dirigeante de la cité ouest-pontique.

À la fin, une liste de noms, en des caractères plus petits, a été ajoutée. Après COCIEI, de signification obscure, les éditeurs ont restitué les noms de 4 citoyens romains, suivis aparemment d'un péregrin (idionyme + patronyme, *Mucatra Stoinis*) et d'autres citoyens romains. Or, ces restitutions ne sont point convaicantes, pour plusieurs raisons:

– l. 16, STOINIS est un nom fantôme, qu'il convient de supprimer des répertoires[75]; en réalité, Grigore Florescu lisait STROINIS[76], comme il précise dans la traduction et dans le commentaire, mais la faute d'impression *Stoinis* dans le texte critique a été reprise partout; Ion Iosif Russu, auquel il avait montré l'inscription, proposait ROINIS (?) ou TIOINIS (?)[77]. En revanche, je lis *T̤IOSI̤S̤IS* (ou *D̤OSI̤S̤IS*)[78]. T̤*i̤osi̤s̤i̤s* est un nom thrace nouveau, peut-être suffixé (en *-sis*). Avant, à la place de MV|CATRA, je lis sans aucun doute MV|CATRAL, donc l'abréviation courante de *Mucatral(is)*.

– aux lignes suivantes, les gentilices restitués par les éditeurs, assez rares (*Herculius*, *Messius*, *Silius*), seraient difficilement explicables dans une région hellénophone, où la plupart des gentilices sont impériaux, avec la généralisation des *Aurelii* après 212.

– la situation est pourtant simple: il est impossible d'inscrire des formules onomastiques pérégrines à une époque où, depuis quatre décennies, tous les habitants libres de l'Empire étaient devenus citoyens. Ma conviction est qu'après les trois premières personnes (un *Aurelius*, un *Vlpius*, un *Aelius*), le gentilice abrégé AVR vaut pour toutes les autres personnes[79], dont le *cognomen* est abrégé, s'il est fréquent ou facilement reconnaissable (*Herculanus*, *Messor*, *Mucatralis*), mais inscrit en toutes lettres, s'il est plus rare (*T̤i̤osi̤s̤i̤s*).

INDEX (* = nom nouveau ou hapax)

---

[74] Voir pour ce phénomène DANA 2011, p. 66-67: dans le latin parlé, les formes participiales étaient souvent simplifiées, d'où les graphies banales *Cresces* et *Vales*, ou *doles* au lieu de *dolens* [MIHĂESCU 1978, 205-206 (§ 173): la consonne *n* avant *s* s'est assimilée et a disparu, entraînant l'allongement et la nasalisation de la voyelle précédente]. Un exemple de la même région est utile: le génitif inhabituel dans une dédicace du territoire d'*Istros* (*ISM* I 344, en 202 ap. J.-C.), érigée, entre autres, par le *magister Artema* (abl.) *Dioscoridentis*: les noms en *-des*, même grecs, étaient parfois pris pour des noms en *-de(n)s*, d'où ce génitif atypique.

[75] *OPEL* IV 95.

[76] Dans la traduction roumaine, «Mucatra (?) Stroinis (??)» (FLORESCU 198, p. 343).

[77] FLORESCU 1958, p. 345. Si Florescu transcrivait à la l. 17 *Herc(ulanus) (?)*, Russu proposait *Herc(ulius)*.

[78] Voir à présent *OnomThrac* 240 et 421.

[79] À comprendre donc *Aur(elii)*.

Aelia (gent.): 12
*Ἀνδρικίων: 10
Aurelia (gent.): 7

Βακης: 6

*Κ̣ιαγισας: 1B
Collumela (= *Columella*): 8

Δαδας: 4
Δεκεβαλος: 2A (et 9)
Decibalus: 9 (et 2A)
Diurdanus: 9
?*Dolazenus*: 12
*Δρ(ε)ι[ζ?]ουζερ(ε)ις (f.): 2B

Εἰρηνίων: 1A
Ἑλικών: 11
Ἕλλην: 10
Euporus: 12
Euxinus: 13

Gais (= *Gaius*): 7
[Γ]ουρθ(ε)ιθις: 2B

Herculanus: 13

*Μαμασισις (f.): 10
?*Messor*: 13
Mucatralis: 13

Ναιστων: 2ABC
*Να̣[.]ξ̣ιτων: 1B
Νιννος: 1C

Ὀλύμπιος: 11

Papario: 8
Priscus: 9

Secu (f.): 12
Σιακου (f.): 5
Sisi/Σισι (f.): 10
Strato: 8

*Θ̣ιατ[–]: 4
*Τ̣*iosisis*: 13

Ζουκη (f.): 6
*Ζουν̣[.]τ̣ικου (f.): 4

*[.]α̣ταπορις: 2B
*[.]ιουλατζεις: 3
[---]n̰is (gen.): 12
[2-3]π̣[.]δω̄ρος: 1D

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

CLEMoes – P. Cugusi & M. T. Sblendorio Cugusi, *Carmina latina epigraphica Moesica (CLEMoes). Carmina latina epigraphica Thraciae (CLEThr)*, Bologne, 2008.

GSMI – S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Leipzig, 2004.

HD – Epigraphische Datenbank Heidelberg.

IDRE – C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie Romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I-II, Bucarest, 1996-2000.

I. Halmyris – M. Zahariade & C.-G. Alexandrescu, *Greek and Latin Inscriptions from Halmyris. Inscriptions on Stone, Signa, and Instrumenta Found between 1981 and 2010*, Oxford, 2011 (*BAR Intern. Series* 2261).

LGPN – *A Lexicon of Greek Personal Names*, I-V.B, Oxford, 1987-2013 (en cours).

Lupa – *Vbi erat Lupa* (<http://www.ubi-erat-lupa.org>).

O. Dios inv. – Ostraca inédits de *Iovis*/*Dios* (Abû Qurayya, désert Oriental d'Égypte, inf. H. Cuvigny).

OnomThrac – D. Dana, *Onomasticon Thracicum* (OnomThrac*). Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Athènes, 2014 (Μελετήματα 70).

OnomThracSuppl – Supplément en ligne de l'*OnomThrac*, version 1.0, novembre 2014 (http://anhima.fr/spip.php?article1078).

PLRE – *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I-III, Cambridge, 1971-1992.

PM = E. Pfuhl & H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, I-II, Mayence, 1977-1979.

RICIS – L. Bricault, *Recueil des inscriptions concernant les cultes isiaques (RICIS)*, I-III, Paris, 2005.

ALEXANDRESCU-VIANU 1977 – M. Alexandrescu-Vianu, *Le banquet funéraire de la Mésie Inférieure: schémas et modèles*, Dacia NS 21 (1977), p. 139-166.

AVRAM 1997 – A. Avram, *Un nouveau document sur le culte d'Isis à Callatis à l'époque impériale*, RRÉ 1 (1997), p. 5-11.

AVRAM 2007a – A. Avram, *Les* cives Romani consistentes *de Scythie Mineure. État de la question*, dans R. Campatangelo-Soussignan, Chr.-G. Schwentzel (éds.), *Étrangers dans la cité romaine. Actes du colloque de Valenciennes (14-15 octobre 2005) «Habiter une autre patrie»: les* incolae *de la République aux fédérés du Bas-Empire*, Rennes, 2007, p. 91-109.

AVRAM 2007b – A. Avram, *Kallatis*, dans D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (éds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, I, Oxford, 2007 (*BAR Intern. Series* 1675), p. 239-286.

AVRAM 2007c – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia NS 51 (2007), p. 79-132.

BÂLTÂC 2011 – A. Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior şi Thracia (secolele I-III p. Chr.)*, Bucarest, 2011.

BĂRBULESCU 1990 – M. Bărbulescu, *Numele Δεκέβαλος pe o inscripţie descoperită în Dobrogea*, TD 11 (1990), p. 5-9.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constantza, 2001.

BĂRBULESCU & BUZOIANU 2013 – M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Teritoriul Tomisului în epoca romană timpurie în lumina documentelor epigrafice. I*, dans F. Panait-Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu (éds.), *Poleis în Marea Neagră: relaţii interpontice şi producţii locale*, Bucarest, 2013, p. 174-202.

BĂRBULESCU & CÎTEIA 2006 – M. Bărbulescu & A. Cîteia, *Une inscription funéraire chrétienne récemment découverte à Constantza*, dans L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru (éds.), *Studia historiae et religionis daco-romanae in honorem Silvii Sanie*, Bucarest, 2006, p. 439-448.

BORDENACHE 1965 – G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria d'età romana nella Moesia Inferior*, Dacia NS 9 (1965), p. 253-281

BRICAULT 2001 – L. Bricault, *Atlas de la diffusion des cultes isiaques (IVe av. J.-C. – IVe s. apr. J.-C.)*, Paris, 2001.

BRICAULT 2007 – L. Bricault, *La diffusion des cultes isiaques en Mésie Inférieure et en Thrace*, dans L. Bricault, M. J. Versluys, P. G. P. Meyboom (éds.), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman Wolrd. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Leiden, May 11-14 2005*, Leyde-Boston, 2007 (*RGRW* 159), p. 245-266.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu & M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric şi arheologic. Historical and Archaeological Commentary*, Constantza, 2012.

COJOCARU 1996 – V. Cojocaru, *Ὀνομαστικόν. Aspects démographiques dans les villes ouest-pontiques de la province Moesia Inferior*, ArhMold 19 (1996), p. 135-148.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj, 2002.

DANA 2001-2003 – D. Dana, *Notes onomastiques daco-mésiennes*, Il Mar Nero 5 (2001-2003), p. 77-89.

DANA 2003 – D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert Oriental de l'Égypte. Morphologie des noms daces*, ZPE 143 (2003), p. 166-186.

DANA 2005 – D. Dana, *Sur quelques noms fantômes thraces et daces*, ZPE 154 (2005), p. 293-298.

DANA 2006a – D. Dana, *Les noms de facture thrace dans* LGPN *IV: les noms fantômes et d'autres corrections*, ZPE 157 (2006), p. 127-142.

DANA 2006b – *The Historical Names of the Dacians and their Memory: New Documents and a Preliminary Outlook*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia 51.1 (2006), p. 99-125.

DANA 2007 – D. Dana, *Le nom du roi Décébale : aperçu historiographique et nouvelles données*, dans S. Nemeti *et alii*, *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj, 2007, p. 42-47.

DANA 2011 – D. Dana, *L'impact de l'onomastique latine sur les onomastiques indigènes dans l'espace thrace*, dans M. Dondin-Payre (éd.), *Les noms de personnes dans l'Empire romain. Transformations, adaptation, évolution*, Bordeaux, 2011 (*Scripta Antiqua* 36), p. 37-87.

DANA 2014a – D. Dana, *Notices épigraphiques et onomastiques I*, ZPE 188 (2014), p. 181-198.

DANA 2014b – D. Dana, *Notices épigraphiques et onomastiques II*, ZPE 190 (2014), p. 149-167.

DANA &, DANA 2013 – M. Dana & D. Dana, *L'intégration des indigènes dans les structures civiques de deux cités du Pont Gauche à l'époque impériale*, dans P. Fröhlich, P. Hamon (éds.), *Groupes et associations dans les cités grecques (IIIe siècle av. J.-C.-IIe siècle apr. J.-C.). Actes de la table ronde de Paris, INHA, 19-20 juin 2009*, Genève, 2013 (*Hautes Études du Monde Gréco-Romain* 49), p. 277-305.

DANA & IVANOV 2012 – D. Dana & R. Ivanov, *Deux épitaphes latines d'Abritus (Mésie Inférieure). Considérations sur le peuplement d'Abritus*, ZPE 181 (2012), p. 235-244.

DANA & MATEI-POPESCU 2009 – D. Dana & F. Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, Chiron 39 (2009), p. 209-256.

DEAC 2013 – D. Deac, *Comunitatea isiacă din Callatis*, dans A. Stavilă *et alii*, *In memoriam Liviu Măruia. Interdisciplinaritate în Arheologie şi Istorie, Timişoara, 7 decembrie 2013*, I, Szeged, 2013 (*ArheoVest* 1), p. 183-189.

DETSCHEW 1957 – D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Vienne, 1957 (reimpr. 1976²).

DORUŢIU-BOILĂ 1980 – E. Doruţiu-Boilă, *Zur Romanisierung der thrakisch-getischen Bevölkerung der Dobrudscha im 1. bis 3. Jh. u.Z. Eine epigraphische Untersuchung*, dans R. Vulpe *et alii*, *Actes du deuxième Congrès International de Thracologie*, II, Bucarest, 1980, p. 281-287.

FIEBIGER 1939 – O. Fiebiger, *Inschriftensammlung zur Geschichte der Ostgermanen*, Vienne, 1939.

FLORESCU 1934 – Gr. Florescu, *Monuments épigraphiques inédits de Capidava*, Istros 1.2 (1934), p. 249-261.

FLORESCU 1935-1936 – Gr. Florescu, *Fouilles archéologiques de Capidava 1928-1936*, Dacia 5-6 (1935-1936), p. 351-386.

FLORESCU 1958 – Gr. Florescu, *Două documente epigrafice în legătură cu organizarea quasi-municipală a comunelor rurale (*territoria*) romane*, SCIV 9 (1958), p. 337-348.

FLORESCU *et alii* 1958 – Gr. Florescu (*et alii*), *Capidava. Monografie arheologică*, I, Bucarest, 1958.

GEROV 1952-1953 – B. Gerov, *Romanizmăt meždu Dunava i Balkana, II (Ot Hadrian do Konstantin Veliki)*, Godišnik na Sofijskija Universitet. Istoriko-filologičeski Fakultet 48 (1952-1953), p. 307-415.

GUTENBRUNNER 1938 – S. Gutenbrunner, *Ein germanischer Name aus Capidava*, Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur 75 (1938), p. 115-117.

IACOB & PARASCHIV 2008 – M. Iacob & D. Paraschiv, *Divinités orientales sur les monnaies grecques impériales d'Istros, Kallatis et Tomis*, dans V. Spinei, L. Munteanu (éds.), *Miscellanea numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata*, Bucarest, 2008, p. 101-123.

JAVAŠOV 1904 – A. Javašov, dans *Jubileen sbornik 35 godini na Razgradskoto čitalište*, Razgrad, 1904, p. 44.

JAVAŠOV 1930 – A. Javašov, *Razgrad, negovot arheologičesko i istoričesko minalo*, I, Sofia, 1930.

LAZARENKO *et alii* 2010 – I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva, N. Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, dans E. K. Petropoulos, A. A. Maslennikov (éds.), *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Salonique, 2010, p. 13-62.

LAZARENKO *et alii* 2013 – I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva, D. Stoyanova, N. Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, Varna, 2013.

MATEESCU 1923 – G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, EDR 1 (1923), p. 57-290.

MATEI-POPESCU 2010 – F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucarest, 2010 (*The Centre for Roman Military Studies* 7).

MATEI-POPESCU 2013 – F. Matei-Popescu, *Statutul juridic şi teritoriul Histriei în epoca romană*, dans F. Panait-Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu (éds.), *Poleis în Marea Neagră: relaţii interpontice şi producţii locale*, Bucarest, 2013, p. 203-233.

MICU 1938 – I. Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei*, Cernăuţi, 1938.

MIHAILOV 1978 – G. Mihailov, *Population et onomastique d'Asie Mineure en Thrace*, Pulpudeva 2 (1978), p. 68-80.

MIHAILOV 1987 – G. Mihailov, *Epigraphica et onomastica (observations sur les rapports ethno-culturels dans l'aire balkano-micrasiatique)*, Études Balkaniques 23 (4) (1987), p. 89-111.

MIHĂESCU 1978 – H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucarest-Paris, 1978.

MUNTEANU 1975 – M. Munteanu, *Inscripţii funerare inedite din Scythia Minor*, Pontica 8 (1975), p. 389-397.

OPPERMANN 2010 – M. Oppermann, *Das frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschließenden Binnenland. Historische und archäologische Zeugnisse*, Langenweißbach, 2010 (*Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes* 19).

PANAIT-BÎRZESCU 2010-2011 – F. Panait-Bîrzescu, *A New List of Priests of Dionysos Karpophoros from Histria*, Il Mar Nero 8 (2020-2011), p. 103-112.

PETOLESCU 2007 – C. C. Petolescu, *Numele Decebalus în onomastica dacică* (*Le nom* Decebalus *dans l'onomastique dace*), SCIVA 58 (2008), p. 11-19 (= *Contribuţii la istoria Daciei romane I*, Bucarest, 2007, 91-98).

PIPPIDI 1982 – D. M. Pippidi, *Inscripţii inedite din Histria*, SCIVA 33 (1982), p. 35-46.

RUSSU 1944-1948 – I. I. Russu, *Problema lui 'Aurgais'*, AISC 5 (1944-1948), p. 344-348.

RUSSU 1958 – I. I. Russu, *Despre populaţia istriană în legătură cu un „catalogus" fragmentar*, SCIV 9 (1958), 1, p. 39-60.

RUSSU 1967 – I. I. Russu, *Die Sprache der Thrako-Daker*, Bucarest, 1969 (trad. all. de *Limba traco-dacilor*, Bucarest, 1967² = 1959).

SAUCIUC-SĂVEANU 1927-1932 – Th. Sauciuc-Săveanu, *Callatis. IV-e rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l'année 1927*, Dacia 3-4 (1927-1932), p. 435-482.

SCORPAN 1967 – C. Scorpan, *Cavalerul trac*, Constantza, 1967.

SCORPAN 1980 – C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube*, Oxford, 1980 (*BAR Intern. Series* 88).

SEURE 1912 – G. Seure, *Étude sur quelques types curieux du Cavalier Thrace*, REA 14 (1912), p. 239-261.

SEURE 1920 – G. Seure, *Connaîtrions-nous, enfin, un texte en langue thrace?*, REA 22 (1920), p. 1-21.

STATI 1961 – S. Stati, *Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*, Bucarest, 1961.

SUCEVEANU 2009 – A. Suceveanu, *Opuscula Scythica. Grecs et Romains au Bas-Danube*, Bucarest, 2009.

SUCEVEANU & ZAHARIADE 1986 – A. Suceveanu & M. Zahariade, *Un nouveau vicus sur le territoire de la Dobroudja romaine*, Dacia NS 30 (1986), p. 109-120 (= SUCEVEANU 2009, p. 191-207).

SUCEVEANU & ZAHARIADE 2003 – A. Suceveanu & M. Zahariade, *Inscripţiile*, dans A. Suceveanu, M. Zahariade, F. Topoleanu, G. Poenaru Bordea (éds.), *Halmyris 1. Monografie Arheologică*, Cluj, 2003, p. 115-126.

ŠARANKOV 2010 – N. Šarankov, *Novi trakijski imena*, StudClassSerd 1 (2010), p. 193-205.

ŠKORPIL 1894 – H. Škorpil, *Antike Inschriften aus Bulgarien*, AEM 17 (1894), p. 170-

224.

TAČEVA-HITOVA 1978 – M. Tačeva-Hitova, *Population et onomastique d'Asie Mineure en Mésie Inférieure*, Pulpudeva 2 (1978), p. 81-88

TOMASCHEK 1894 – W. Tomaschek, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, II, Vienne, 1894.

Fig. 1 – *ISM* I 212; ligne 17.

Fig. 2 – ISM I 212; ligne 22.

Fig. 3 – *ISM* I 212; ligne 29.

Fig. 4 – Épitaphe de Topraisar (MINAC, nº inv. 29706).

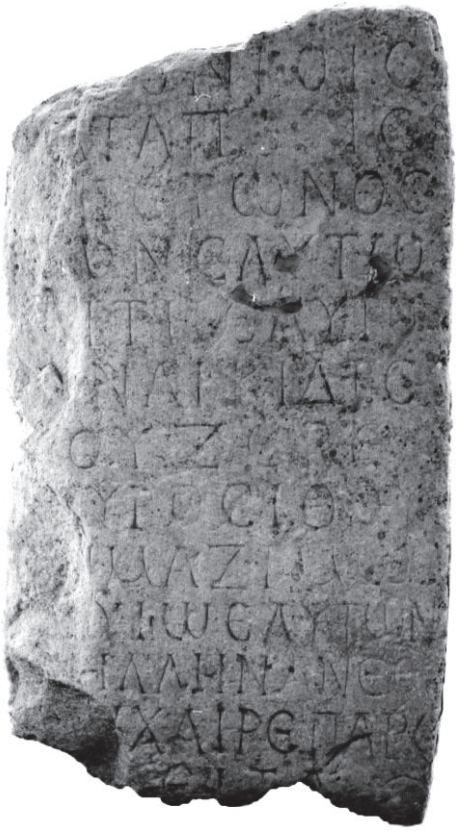

Fig. 5 – Stèle funéraire d'Abritus (*IGB* II 744).

Fig. 6 – Épitaphe d'un *vexillarius* (Tomis).

Fig. 7 – Épitaphe de Piatra (avec reconstruction du morceau perdu). (MINAC, n° inv. 4505).

Fig. 8 – Épitaphe de Callatis (*ISM* II 183).

Fig. 9 – Épitaphe de Callatis (*ISM* II 193).

Fig. 10a – Épitaphe de Capidava (*ISM* V 43).

Fig. 10b – Épitaphe de Capidava (*ISM* V 43), état actuel (MINAC, nº inv. 1437).

Fig. 11 – Dédicace de Murighiol.

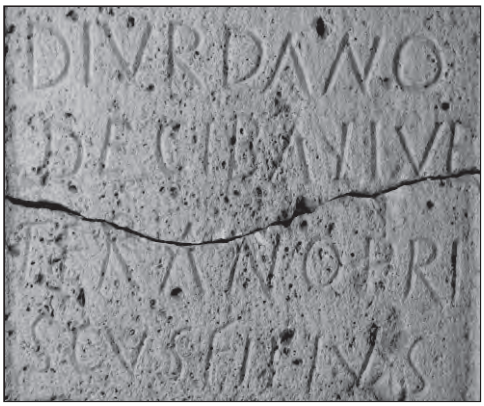

Fig. 12 - Épitaphe de Sacidava (détail) (MINAC, , nº inv. 29719).

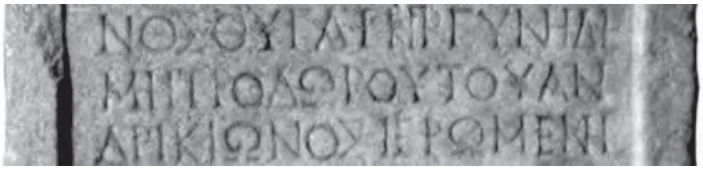

Fig. 13 – Dédicace inédite de Dionysopolis.

Fig. 14a – Photo de l'épitaphe de Barboşi (*ISM* V 303).

Fig. 14b – Fac-similé de l'épitaphe de Barboşi (*ISM* V 303).

Fig. 15 – Épitaphe de Capidava (*ISM* V 26) (MINAC, nº inv. 6).

Fig. 16 – Dédicace des archontes d'Istros (détail) (*ISM* V 124).

MICROFACIES ANALYSIS OF CHERTS FROM PEȘTERA - DEALU GURAN SITE (LOWER PALAEOLITHIC), CONSTANȚA COUNTY, ROMANIA*

Alexandru CIORNEI**

Keywords: *chert, microfacies analysis, chert microfacies, chert sources, supply strategies, raw-material preference, Peștera Valley, Peştera-Dealu Guran, Lower Palaeolithic.*

Cuvinte cheie: *silicolit, analiza de microfacies, microfaciesuri silicolitice, surse de silicolite, strategii de aprovizionare, materie primă preferată Valea Peștera, Peştera-Dealu Guran, Paleolitic Inferior.*

Abstract: *This study focuses on petrographic analysis of chert samples from Peştera-Dealu Guran site (Lower Palaeolithic) and from Peştera-Dealu Peşterica (sampling location), both located on Peștera Valley (Peştera village, Constanța County, Romania). Macroscopic examination of geological and archaeological hand specimens established visual characteristics of cherts and allowed the primary separation of samples and selection for thin sections. Microfacies analysis was carried on 19 thin sections, with special attention to grain categories, recognition of systematic fossil groups, matrix, and cement types, estimated by use of visual comparison charts for each thin section. This microfacies analysis delivered the means to characterize and classify cherts (chert microfacies), while sedimentary interpretations of microfacies strengthened and supported them as valid chert varieties reflecting local sedimentation conditions in a regional geological setting (a rimmed carbonate platform). This analysis also established the use of these chert varieties as raw-materials for tool productions in the Lower Palaeolithic site of Peştera-Dealu Guran.*

Rezumat: *Acest studiu se concentrează pe analiza petrogarfică (analiza de*

* This analysis was carried as part of archaeological investigations of Peştera-Dealu Guran site (2011-2013), coordinated by Radu Ioviță (*MONREPOS Archaeological Research Centre and Museum for Human Behavioural Evolution*) and Adrian Doboş (Department of Palaeolithic, "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology). Thin sections preparation was funded by Max-Planck-Institute for Evolutionary Anthropology (MPI-EVA). I am grateful to Barbara Soare (Department of Mineralogy, Faculty of Geology and Geophysics, University of Bucharest) for permission to use the petrographic microscope for the present analysis.

** Alexandru CIORNEI: Independent researcher in petroarchaeology, Crisul Alb Street, no. 10, Sector 4, Bucharest, Romania; e-mail address: hammerfall1996@yahoo.com.

microfacies) a probelor de silicolit provenite din situl Peştera-Dealu Guran (Paleolitic Inferior) şi o locaţie de eşantionare apropiată (Peştera-Dealu Peşterica), ambele localizate pe Valea Peştera (sat. Peştera, com. Peştera, judeţul Constanţa, România). Analiza macroscopică a eşantioanelor geologice şi arheologice a permis evaluarea caracteristicilor vizuale şi separarea probelor pentru prepararea a 19 secţiuni subţiri. Analiza de microfacies presupune estimarea categoriilor de particule, recunoaşterea grupurilor sistematice de fosile, a matricei şi tipurilor de ciment. Pentru fiecare secţiune subţire, aceşti constituenţi primari au fost evaluaţi folosindu-se comparatoare de estimare vizuală. Această analiză a permis caracterizarea şi clasificarea silicolitele din cadrul studiului (microfaciesuri silicolitice), în timp ce interpretarea sedimentologică a întărit şi validat microfaciesurile ca varietăţi de silicolite ce reflectă condiţii locale de sedimentare într-un cadru geologic regional (platformă carbonatică barată). Din punct de vedere arheologic rezultatele nu sunt spectaculoase: au fost identificate tipurile de materii prime utilizate pentru unelte de către locuitorii din Paleoliticul Inferior de la Dealu Guran, dar şi sursa probabilă de aprovizionare. Această sursă are caracter local, distanţele de transport între sursă şi sit fiind minime. Strategia de aprovizionare relevată de acest studiu este una relativ simplă, care presupunea exploatarea tipurilor şi cantităţilor de silicolite disponibile în sursă: un depozit de brecie polimictică ce conţine numeroşi galeţi de silicolit nodular cu foraminifere planctonice aparţinând Cretacicului Superior (Campinian-Maastrichtian), iar subordonat plachete sau dale de silicolit peloidal aparţinând Cretacicului Superior (Cenomanian).

1. Introduction

Throughout its history, archaeological research of Palaeolithic sites from Dobrogea area (Romania) has been orientated towards typology and chronology, while raw-material characterization and provenance has been a rather peripheral and unsystematic preoccupation. A notable exception to this practice is the middle '50s field surveys for Palaeolithic sites, when C. S. Nicolăescu-Plopşor attached as a secondary aim the identification of flint outcrops in Dobrogea[1]. Flint was considered as the main or only raw-material used in Palaeolithic sites from Dobrogea, a region rich in outcropping deposits of limestones with flints (this compared with the Romanian Plain, Oltenia and Muntenia regions, where such deposits don't outcrop at all). Also, the majority of Palaeolithic sites were found near or above the flint supply sources[2]. Thus, there was no need to tightly differentiate varieties, and, as consequence, petrographic analyses of raw-materials are sporadic or missing entirely.

Păunescu has systemized geological information about "natural deposits of flints", outlining "micro-zones" of possible supply sources in Northern, Central and Southern Dobrogea[3]. In Northern Dobrogea, deposits that outcrop contain "siliceous accidents such as spongolites, spongolitic *cherts*, gray, whitish, and black (lidite) cherts, *chaille*, flint and silexites, but also quartz sandstones, quartzitic sandstones and gray quartzite"[4]. In Central Dobrogea, *cherts* and *chaille*

[1] NICOLĂESCU-PLOPŞOR *et al.* 1959, p. 15-17.
[2] PĂUNESCU 1996-1998, p. 83.
[3] PĂUNESCU 1996-1998, p. 83-91; 1999, p. 38-43.
[4] PĂUNESCU 1996-1998, p. 83.

are found in the Middle Callovian deposits, while flints are contained in Upper Oxfordian and Oxfordian-Lower Kimmeridgian deposits[5]. In Southern Dobrogea, Campanian to Maastichtian flint deposits outcrop in two micro-zones, between Carasu Valley-Nazarcea-Valul lui Traian-Ovidiu and between Satu Nou-Medgidia-Cuza Vodă-Ducozol, but also South of Carasu Valley as patches (Peștera Valley, Techechioi Valley, and Enisemlia Valley)[6]. Păunescu's overview is only based on geological literature (uncritically integrated) and has a regional value due to lack of petrographic characterization of siliceous materials.

A recent study overviews geological siliceous lithic materials from Southern Romania[7] and groups them as source areas based on macroscopic and microscopic characteristics: Balkan flint (Murfatlar type flint/Dobrogea flint/Moesian flint), gray to yellow color with whitish spots, from Late Cretaceous chalk deposits found in Bulgaria (along the Danube) and Dobrogea (in South-Eastern Romania); Dobrogea chert (color ranging from yellowish-beige to medium-dark browns and light to dark gray) represents two siliceous materials, one from Oxfordian-Kimmeridgian limestone deposits (Upper Jurassic), and one from Aptian-Turonian limestones (Lower to Upper Cretaceous), found in areas around Tulcea, Constanţa, and Mangalia (South-East Romania), South of the Romanian-Bulgarian border and along the Danube as far as Nikopol. Crandell's description of siliceous materials ignores the established flint types from Bulgaria and their distribution in this territory[8], but also Păunescu's overview of flint types in Dobrogea[9].

Regionally defined flint/chert types include materials from the same geological period or age (in some cases from different periods), having similar or variable macroscopic aspects (colors, shades and play of colors, structure and texture) and heterogeneous microscopic characteristics. The possibility that regionally defined flint/chert types might include different varieties, that should be acknowledged as such, is supported by conflicting results of thin sections and geochemical analysis of archaeological and geological samples from Bulgaria[10]: microscopic investigation has proven itself as an inefficient tool due to a mineralogically-oriented and generalizing criteria that resulted in insufficiently described and understood petrographic characteristics, while geochemical analyses proved a very high chemical variability within each flint/chert type that impaired clear provenance of archaeological samples. The recent study of Lower Danube Valley cherts recognized a greater petrographic variability within each regionally defined chert types, such as the Moesian flint or the Ludogorie flint[11]. Some of the chemical variability might be in relation to this petrographic variability explained through sedimentological and diagenetic characteristics that support the dismantling of regionally defined chert types in two or more independent varieties. Thus, it becomes clearer that geochemical analysis should be used not as an alternative, but as a complementary investigation technique to a

[5] PĂUNESCU 1996-1998, p. 85.
[6] PĂUNESCU 1996-1998, p. 86.
[7] CRANDELL 2013.
[8] GUROVA & NAHCEV 2008.
[9] PĂUNESCU 1996-1998.
[10] BONSALL *et al.* 2010, ANDREEVA *et al.* 2014.
[11] CIORNEI 2013a; 2013b; CIORNEI *et al.* in press.

more detailed petrographic analysis.

This study presents a small-scale petrographic analysis focused on samples from Peştera-Dealu Guran (Peștera Valley, Southern Dobrogea, Romania), trying to characterize chert* varieties used as raw-materials and to establish their provenance, putting forward microfacies analysis as an investigation methodology able to differentiate varieties based on sedimentological and diagenetic features observed in thin sections.

2. Archaeological and geological context

This study is focused on the raw-material used for tool making in the Lower Palaeolithic site of Peştera-Dealu Guran (a collapsed rockshelter), located near the North-West side of Peştera village and on the left side of the Peștera Valley (Peștera commune, Constanța County, Southern Dobrogea, Romania), at about 40 km West of Constanța city (see Pl. 1). This site was discovered as a result of the "Lower Danube Survey for Paleolithic Sites (LoDanS)"[12] project, coordinated by Radu Iovita and Adrian Doboş, undertaken in Southern Dobrogea in the period 2010-2012[13].

Peştera-Dealu Guran is the oldest Lower Palaeolithic site in Romania that has a secure and dated archaeological context, excavated during 2011-2012[14]. The site contains three hominid occupational layers dated (using OSL, IRSL, and post-IR IRSL luminescence techniques) to 320 ± 21 ka, 388 ± 36 ka and 392 ± 23 ka (corresponding to MIS 11, Middle Pleistocene)[15]. The lithic assemblage from 2011 excavation contains 561 artefacts with whole and broken flakes and cores[16], but no formal tools, denoting "complete reduction sequences"[17] consider the lithic industry of Dealu Gura as beeing similar with those from Olduvai (MNK Chert Factory), Israel (Mt Pua) and Anatolia (Kaletepe Deresi 3).

The surface of Southern Dobrogea is covered by a thick blanket of loess and loess-like deposits. In its basement is found the structural-tectonic unit named Dobrogean Sector of the Moesian Platform. This sustains a Paleozoic-Neozoic sedimentary cover of about 3500 m[18], outcropping only the Lower Cretaceous to Pliocene deposits (see Pl. 1, Table 1).

In this area, cherts are found both in primary and secondary positions: as slabs and nodules in a breccia at the base of a mottled orange-green sandy limestone around the Peştera village (see Table 1); as nodules in chalks of Murfatlar Formation (see Table 1); as lenses at different stratigraphical levels in a

* In this study, *chert* is used with the general geological meaning that concerns all siliceous rocks of chemical, biochemical or biogenic origin.

[12] IOVITA *et al.* 2013.

[13] The project and its results are presented extensively in IOVITA *et al.* (2013).

[14] ZIRRA *et al.* 2012, p. 98; ZIRRA *et al.* 2013, p. 101; IOVITA *et al.* 2012; 2013). For a detailed and inclusive geological and archaeological context of the site, the reader is referred to IOVITA *et al.* (2012).

[15] IOVITA *et al.* 2012, p. 977-979.

[16] IOVITA *et al.* 2012, p. 979-981.

[17] IOVITA *et al.* (2012, p. 985).

[18] ION *et al.* 2000-2001, p. 74.

bedded calcareous glauconitic quartz sandstone[19]. Murfatlar Formation (Santonian-lowermost Upper Campanian) corresponds to what[20] described as Santonian, Campanian and Maastrichtian deposits. Murfatlar Foramtion is exposed East of Cuza Vodă-Peștera-Lespezi alignment, along the Carasu valley and Siutghiol shore[21], but also on the left side of Peştera Valley[22]. Unit 1 from[23] matches with Peștera Formation (Early Cenomanian), which outcrops along both sides of Peștera Valley between villages Peștera and Cochirleni[24].

3. Materials and methods

This raw-material study is part of the archaeological investigations at Peştera-Dealu Guran site (acronym P-DG) and was accomplished in two phases. The first phase was carried during 2011 archaeological excavations and included a field survey at Peştera-Dealu Peşterica (acronym P-DP), located to the E-NE, on the right side of Peştera Valley. Here, samples were collected from: polymictic breccia[25] containing chert slabs and nodules (samples P-DP [01]-[08]; Pl. 2 and 3) found at the base of unit 3; chert lenses in the bedded calcareous glauconitic quartz sandstone (unit 1), just above the caves (sample P-DP [09]; Pl. 2 and 3). The second phase of the study was completed during the year 2013 and comprised the visual evaluation of raw-material variability and sampling of the lithic assemblage from Peştera-Dealu Guran site, the macroscopic examination of geological and archaeological hand samples and the microfacies analysis of thin sections.

Macroscopic examination of geological and archaeological hand specimens had a two-folded aim: external appearance (size, weight, morphology, color and consistency of cortex, naked eye visible fossils) and internal look (fracture, light transmittance in thin flakes, luster in fresh breaks, color and play of colors, absence/presence and distribution of carbonate reminiscences, naked eye visible fossils). This resulted in separation of a few varieties based on visual variability. To cover this variability, 19 thin sections were prepared from 16 samples (9 from the archaeological site, and 7 from the geological deposits).

Microscopic analysis was carried with an Olympus BH-2 petrographic microscope, using only 4× (A4 PO, 0.10, 160/-) and 10× (A10 PO, 0.25, 160/0.17) magnifications. Microscope photographs were taken with a Nikon COOLPIX 995 photomicrographic camera (Wide Fild 10× and digital zoom of 3×), using mostly the 4× magnification (for general views of thin sections), and 10× magnification for details (such as microfauna). In the microscopic characterization of Peştera Valley cherts, the author applied the microfacies analysis concepts of carbonate rocks[26]. In this regard, special attention was given to: grain categories, amount,

[19] Unit 1 of IOVITA *et al.* 2012, p. 976.
[20] CHIRIAC 1968, p. 32-33.
[21] AVRAM *et al.* 1993, p. 299.
[22] CHIRIAC 1968, p. 32-33.
[23] IOVITA *et al.* (2012, p. 976).
[24] CHIRIAC 1968, p. 29-30; AVRAM *et al.* 1993, p. 295.
[25] Unit 2 in IOVITA *et al.* 2012, p. 976.
[26] WILSON 1975; FLÜGEL 2010.

size, sorting, roundness, and mineralogy of grains; recognition of systematic fossil groups and petrographic fossil distribution (types, size, amount, and mineralogy of fossils); amount, texture, and mineralogy of matrix; type, amount, texture and mineralogy of cements. Amount of grains, matrix and cement for each thin section were estimated by use of visual comparison charts.

Recorded mineralogy of each grain type, cement and matrix represents the basis for estimated mineralogical composition for individual thin sections. Cumulative observations regarding dissolution, compaction (grain contacts), cementation (type and mineralogy of cements), and neomorphism (silicifcation) indicate a predominant diagenetic fabric for all samples analyzed. Depositional fabric for each thin section was inferred from the estimated amount of particles, matrix, cement, and also grain-support type and packing. Silicification intensity was determined by summing up the percentage of siliceous particles and the percentage of siliceous cement in each thin section.

4. Characterization and classification of chert microfacies

Using the criteria described in the previous section 6 chert microfacies were differentiated[**]. In following lines, a short description of these will be given, while main characteristics are to be found in Tables 2-5, Charts 1-4, and in texts of Plates 4-8.

Grain-support and depositional fabric split chert microfacies in two groups (Table 3): grain-supported fabrics (grainstone and packstone depositional fabrics, including microfacies [01] and [02]) and matrix-supported fabrics (wackestone and mudstone depositional fabrics, including microfacies [03] to [05b]). Predominant grain types separate samples analyzed in three categories (Chart 1): peloidal cherts composed of silicified limemud peloids (microfacies [01] and [02], Pl. 4), detrital-rich cherts composed of terrigenous quartz (microfacies [03], Pl. 5), and bioclastic cherts composed of bioclasts (microfacies [04], [05a] and [05b]). Inside the bicolastic microfacies (Chart 2), type of microfauna differentiates the radiolarian chert (microfacies [04], Pl. 5) from foraminifera chert (microfacies [05a] and [05b], Pl. 6-8). Two foraminifera microfacies were discriminated through depositional fabric and amount of foraminifera contained.

Depositional fabric and fossil association indicate depositional settings that range from restricted platform interior to cratonic basin (see Table 4): the peloidal grainstone and packstone cherts represent inner platform peloidal limestones, the first of which contains quartzarenite laminae; the detrital-rich chert reflects a deep shelf setting phosphetized chalk with thin laminar accumulations of quartzwacke and quartzarenite (in a toe-of-slope setting); the radiolarian chert represents sedimentation in a deep water setting (cratonic basin); the nodular foraminifera chert corresponds to sedimentation in deep water depositional setting, with fluctuating conditions that formed alternating laminae and thins beds of planktonic foraminifera wackestone and mudstone (that is, both microfacies represent vertical variations in a mudstone-wackestone sedimentation pattern; see Pl. 8).

[**] The chert microfacies encompass all petrographic characteristics determined in one or more thin sections.

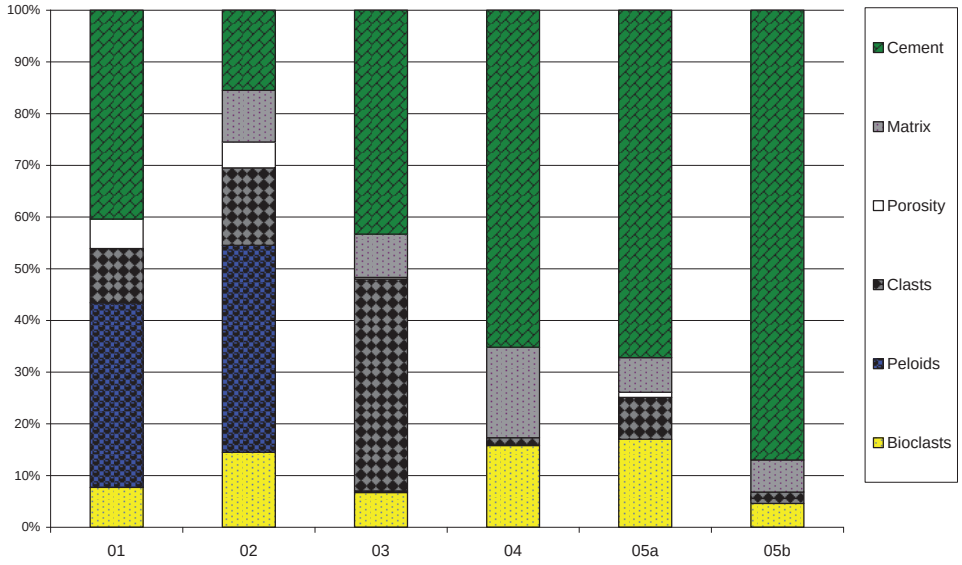

Chart 1 - Primary constituents of chert microfacies from Peștera Valley.

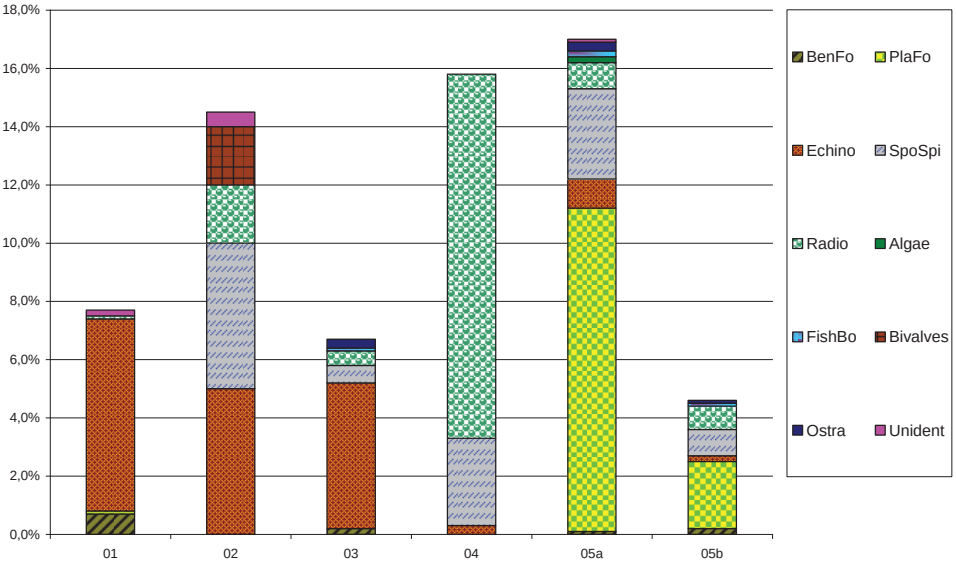

Chart 2 - Petrographic fossil distribution in chert microfacies from Peștera Valley; Legend: Unident – Unidentified fossils; Ostra – Ostracodes; Bivalves – fragments of bivalve shells; FishBo – fragments of fish bones; Algae – fragments and fragmented parts of calcareous algae; Radio – Radiolarians; SpoSpi – Sponge spicules; Echino – fragments of echinoderms; PlaFo – planktonic foraminifera; BenFo – benthic foraminifera.

All samples analyzed have a diagenetic fabric overlaying the sedimentary arrangement, with selective dissolution and cementation, silicification and recrystallization as the main diagenetic processes that differentiate these microfacies (Table 5, Chart 3).

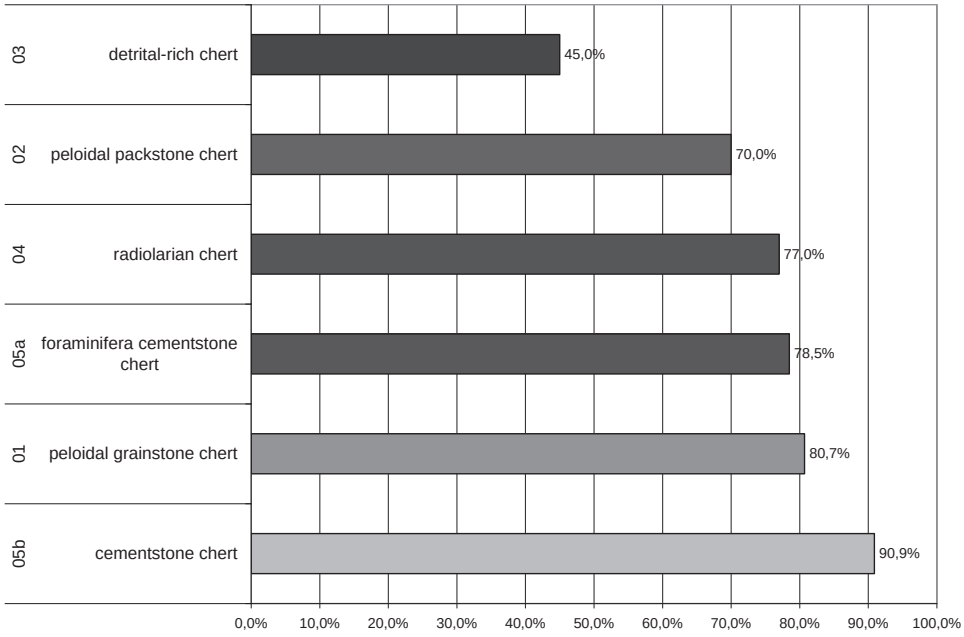

Chart 3 - Silicification intensity of chert microfacies from Peștera Valley.

Dissolution of initial interparticle carbonate cement in a peloidal limestone and precipitation of siliceous cement (correlated with silicification of grains and bioclasts) resulted in a peloidal grainstone chert (microfacies [01] with botryoidal chalcedony cement and silicified peloids). Recrystallization of the initially siliceous ooze with radiolarians formed a radiolarian chert (microfacies [04] with inequigranular xenotopic microcrystalline quartz cement). Silicification of initial carbonate matrix had different outcomes in accordance with depositional fabric and dominant grain types: silicification of matrix and peloids in a carbonate packstone resulted in a peloidal packstone chert (microfacies [02]); silicification of matrix in a detrital-rich limestone produced a detrital-rich chert (microfacies [03]); silicification of a pelagic chalk formed a nodular chert (microfacies [05a] and [05b]).

Mineralogically, chert microfacies identified are composed of silica polymorphs, predominantly microquartz and subordinately chalcedony (sometimes megaquartz), but also minor amounts of other minerals (see Chart 4). One sample contains a higher amount of carbonate fluorapatite (microfacies [03]), suggesting silicification in phosphatized sediments. From a mineralogical point of view, the only clear difference can be observed between the peloidal cherts

(microfacies [01] and [02] that contain high amount of chalcedony as intergranular cement (see Table 5, Chart 4) and all other samples that contain low amounts of chalcedony as mold and void infillings. Also, it can be observed (see Cart 4) the association between high amounts of granular microquartz (crypto- and microscrystalline) and chert microfacies with fine-grained textures such as microfacies [04], [05a] and [05b]. This implies that the mineralogical species resulted from the silicification process is fabric selective: granular cryptocrystalline quartz is found as a replacement product in silicified peloids (originally limemud peloids), bioclasts (originally calcite or other carbonates) and in the silicified matrix (originally micrite matrix), the silica precipitation being triggered by decreasing pH levels and calcite dissolution simultaneous with the carbonate silicifiation[27]; chalcedony and megaquartz are found as early diagenesis precipitation products (cements) in inter- and intragranular pore space (originally filled with calcite or other carbonates, that were dissolved during early stages of diagenesis); granular microcrystalline quartz is found as a recrystallization product in a bedded chert (microfacies [03]) composed of radiolarians and siliceous mud (biogenic opal-A) passed through subsequent silica phases (opal-CT to microquartz) as a consequence of increasing burial temperatures[28].

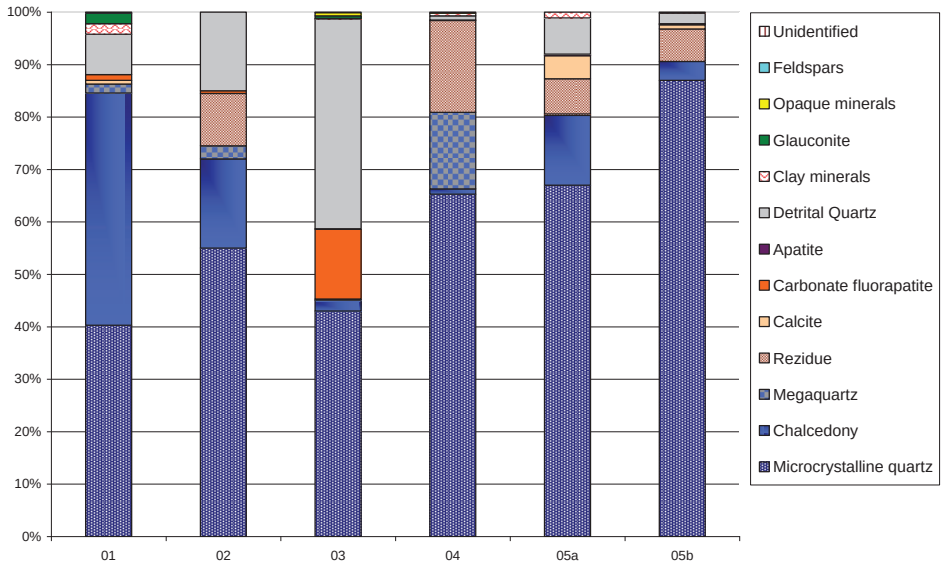

Chart 4 - Mineralogy of chert microfacies from Peștera Valley.

The clear gray-brownish peloidal grainstone chert (microfacies [01]) was identified in archaeological specimens (sample P-DG [02]), in the polymictic breccia as more or less rectangular slabs (sample P-DP [06]), and as *in situ* lenses

[27] KNAUTH 1994, p. 245.
[28] KNAUTH 1994, p. 241.

in the bedded calcareous glauconitic quartz sandstone (P-DP [09]). Samples P-DG [02] and P-DP [06] present external characteristics pointing to very short water transport distances. Considering the *in situ* position of sample P-DP [09], this microfacies is assigned to the Cenomanian stage.

In spite of different depositional fabrics, microfacies [05a] and [05b] contain the same planktonic foraminifera, poorly preserved in many of the samples because of strong to very strong silicification. These foraminifera were identified as pertaining to *Globotruncana* Cushman genus and *Heterohelix* Ehrenberg genus (see Pl. 7), association characteristic of Upper Cretaceous final stages[29]. Considering the sampling context (secondary position in a polymictic breccia, and as archaeological materials), one has to be cautious in linking this Upper Cretaceous chert to Murfatlar Formation (Santonian-lowermost Upper Campanian), but the age indicated by the foraminifera do suggest a connection that should further be investigated. These two chert microfacies are hard to be distinguished macroscopically from each other (Table 2). Given the macroscopic similarities and the fact that they were formed in the same geological deposit, in the same location, and have the same age, they can be considered as a single raw-material variety (only from an archaeological point of view, which is provenance from the same secondary source and the same transport distances).

5. Chert varieties and provenance

Through microfacies analysis, 4 chert varieties were differentiated as raw-materials used for tool production at Peştera-Dealu Guran site, varieties that include microfacies [01], [02], [03], and [05a]+[05b]. This analysis established 3 chert varieties for Peştera-Dealu Peşterica sampling location, including microfacies [01], [04], and [05a]+[05b]. Thus, a positive match was made between the peloidal grainstone and foraminifera cherts from the archaeological site and the sampling location. This implies that the sampled geological deposit (the polymictic breccia from Peştera-Dealu Peşterica) it's probably the source of raw-materials for Dealu Guran site. The other two archaeological varieties might come from the same source but are probably missing from this study due to insufficient sampling of the geological deposit. Provenance of unaccounted varieties from other sources can't be excluded in the current state of research.

External characteristics of archaeological hand specimens indicate different grades of water worn surfaces (Pl. 6, Table 2), ranging from rounded pebbles with neocortex (sample P-DG [12]) to merely abraded chalky and sandy limestone "fresh cortex" specific to the Upper Cretaceous foraminifera nodular chert, and respectively the Cenomanian lenticular chert. These characteristics are consistent with those observed on hand specimens from the polymictic breccia (Pl. 3 and 6, Table 2) containing chert slabs (the Cenomanian lenticular chert) and nodules (the Upper Cretaceous foraminifera nodular chert), but also rounded pebbles of bedded chert (P-DP [07]). These external macroscopic observations strongly suggest and support a connection between the Lower Palaeolithic site and the probable supply source (the polymictic breccia).

The source is local and found exposed on the other side of Peştera Valley

[29] BOUDAGHER-FADEL 2013, p. 67-68, 70-71.

(Dealu Peşterica). This deposit with chert slabs and nodules might have been found on the same side with the archaeological site, but current research hasn't established any locations exposing the full geological sequence on Dealu Guran. Distance between the probable supply source and the archaeological site is shorter than 1 km. Though this isn't a quantitative estimate, based on the external macroscopic features it can be affirmed that the predominant form of raw-material inside the source is the nodular foraminifera chert (with variously shaped and sized blocks from thick plates, spheroids, irregular-oval to rod-shaped and concretionary), followed by the peloidal grainstone chert (found as more or less rectangular slabs of different sizes), while the rounded pebbles are rare and small-sized. Following Alain Turq's classification of supply sources[30], the polymictic breccia from Peştera-Dealu Peşterica can be considered as a sub-autochthonous source: contains materials transported on short distances, found as banks in paleodepressions, with good preservation of cortex on the chert slabs and nodules (from 5 to 20/30 cm long), slightly altered by water (different degrees of water-worn and small flaking scars from water-transport). Although chert pebbles in small amounts were found in this breccia (sample P-DP [07]), they are interpreted as extrabasinal (lithoclasts) content of the initial Upper Cretaceous chalk deposit that is the source of the Uppermost Cretaceous to Lower Tertiary breccia deposit[31]. This kind of sub-autochthonous source might have been exploited from erosion surfaces or landslides.

Regarding the proportions of the raw-materials determined in this study it has to be stated that such estimations were not conducted for the lithic assemblage of Peştera-Dealu Guran. Visual estimate from the time of the sampling and macroscopic analysis suggests that the foraminifera chert is the predominant raw-material used (probably at least 80% or more of the assemblage), followed by the peloidal grainstone chert (at least 19%), while the other two established types of chert (the dertital rich chert and the peloidal packstone chert) represent negligible amounts (say 1%). Proportions of chert varieties used as raw-materials at Dealu Guran reflect the proportions estimated for the supply source (the polymictic breccia), suggesting a raw-material exploitation strategy based on availability rather than preference (such as quality of the raw-material).

The raw-material quality represents a measure of raw-material package size, package shape, and mineralogical structure and purity that characterize the workability of the material (fracture predictability) and edge durability[32]. If the raw-material quality is viewed as a measure of fracture predictability (density and grain size, mineralogy, homogeneity, crystallinity, impurity abundance[33] -, then the foraminifera chert represents an easily workable and high quality siliceous material due to its petrographic characteristics (composed of cryptocrystalline quartz and very fine sand-sized particles, most of them also silicified, with variable shaped and sized nodules). If raw-material quality is

[30] TURQ 2000a, p. 106-107; 2000b, p. 391.
[31] Unit 2 in IOVITA *et al.* 2012, p. 976.
[32] BRANTINGHAM *et al.* 2000, p. 257; BRAUN *et al.* 2009, p. 1607-1608.
[33] BRAUN *et al.* 2009, p. 1607.

considered from the edge durability point of view (grain size, presence of water in the rock, and fracture patterns[34] -, then the peloidal grainstone chert (composed predominantly of fine sand-sized peloids and chalcedony cement) meets the requirements for obtaining flakes or blades with tougher and durable edges. To correctly assess these properties (fracture predictability and durability) additional tests[35] should be performed on the raw-material from Dealu Guran.

The lithic assemblage collected in the excavation of 2011 is composed of flakes (around 40% of them guarding 90-100% cortex area on their surfaces, an just 5% of the flakes have no cortex at all - IOVITA *et al.* 2012, fig. 6A) and cores, but without formal tools (IOVITA *et al.* 2012, p. 981). This suggests that the raw-material was introduced in the site as unprepared blocks (whole nodules and slabs), and probably the tool or blanks were carried out from the site. This pattern of raw-material acquisition is consistent with that of Lower Palaeolithic sites from Africa (Acheulian), where local supply sources (0-10 km) delivered 75-100% of the raw-material used as raw-materials at those sites[36]. Also, the lack of other artefact types (such as bones, charcoal) and the predominance of cortical flakes and cores (evidence of core reduction), suggests that Dealu Guran might represent a "factory site" similar to MNK Chert Factory from Olduvai Gorge (Tanzania), that is a place were a specific activity was carried without evidence of permanent settlement[37], and from where hominids selected a certain size of flakes to be caried in another site[38]. Thus, the supply and reduction strategy of Lower Palaeolithic inhabitants of Dealu Guran is simple and straight forward: the use of available raw-materials from local sources (under 1 km) introduced as unprepared blocks, where they performed the complete sequence of lithic reduction, seeking to obtain blanks and/or tools to be carried out of the site for further use.

6. Conclusions

The employment of microfacies analysis yielded 6 chert microfacies differentiated based on sedimentological and diagenetic traits observed in thin sections, traits that explain their configuration (silicified sediments from shallow and deep marine environments) and strengthen them as valid chert varieties: peloidal grainstone chert, peloidal packstone chert, detrital-rich chert, radiolarian chert, foraminifera chert (with two sedimentary fabrics). This study proved that at least 4 chert varieties were used in Peştera-Dealu Guran site, two varieties being linked to a polymictic breccia deposit (sub-autochthonous source) found within 1 km of the site. The other two varieties may have the same supply source, but this has to be confirmed in the future.

In light of this results, it must be pointed out that Peştera Valley offers a moderate variability of chert varieties, but these are found in considerable amounts in primary deposits (chert lenses in sandy limestone, nodular cherts in

[34] BRAUN *et al.* 2009, p. 1608.
[35] Described by BRAUN *et al.* 2009.
[36] FÉBLOT-AUGUSTINS 1990, p. 28.
[37] STILES *et al.* 1974, p. 285.
[38] STILES *et al.* 1974, p. 307.

chalk) and in secondary position (polymictic breccia). The pattern of raw-material distribution within the supply source is reflected inside Dealu Guran's lithic assemblage, which shows overwhelming predominance of Upper Cretaceous foraminifera chert and subordinate use of peloidal grainstone chert. From this it can be inferred that Lower Palaeolithic inhabitants of Dealu Guran had a simple and convenient supply strategy: the use of collected chert varieties as were found available in natural openings, introduced inside the factory site as unprepared blocks and reduced with the aim of obtaining blanks and/or tools that were later carried out of the site.

Instead of perpetuating and increasing the confusion around regionally defined siliceous materials such as Balkan flint, Murfatlar flint, Moesian flint and so on and so forth, or worse combining chronostratigraphically different siliceous materials in one single type (Dobrogea chert), efforts should be made towards characterizing and classifying any type, subtype, variety and subvariety of such materials. Otherwise, inferences regarding supply sources, transport distances and exchange routs resulted from regional cherts types (based on macroscopic and mineralogical features) are basically useless.

Although this is just a small-scale study and its results are valid to a localized context, microfacies analysis (combined with other investigation techniques) might prove to be the proper way of characterizing and classifying chert varieties and trace their provenance in this and other areas.

BIBLIOGRAPHY

ANDREEVA *et al.* 2014 – Polina Andreeva, Elitsa Stefanova, Maria Gurova, *Chert raw materials and artefacts from NE Bulgaria: A combined petrographic and LA-ICP-MS study*. Journal of Lithic Studies 1 (2014), p. 25-45.

AVRAM *et al.* 1993 – E. Avram, L. Szasz, E. Antonescu, A. Baltreş, M. Iva, M. Melinte, T. Neagu, S. Rădan, C. Tomescu, *Cretaceous terrestrial and shallow marine deposits in northern South Dobrogea (SE Rumania)*, Cretaceous Research 14 (1993), p. 265-305.

BOUDAGHER-FADEL 2013 – Marcelle BouDagher-Fadel, *Biostratigraphic and Geological Significance of Planktonic Foraminifera*, Second Edition, Office of the Vice Provost Research, University College, London, 2013 287 p.

BONSALL *et al.* 2010 – Clive Bonsall, Maria Gurova, Chris Hayward, Chavdar Nachev, Nicholas Pearce, *Characterization of «Balkan flint» artefacts from Bulgaria and Iron Gates using LA-ICP-MS and EPMA*, Interdisciplinary Studies 22-23 (2010), p. 9-18.

BRANTINGHAM *et al.* 2000 – P. Jeffrey Brantingham, John W. Olsen, Jason A. Rech, Andrei I. Krivoshapkin, *Raw Material Quality and Prepared Core Technologies in Northeast Asia*, Journal of Archaeological Science 27 (2000), p. 255–271.

BRAUN *et al.* 2009 – David R. Braun, Thomas Plummer, Joseph V.Ferraro, Peter Ditchfield, Laura C. Bishop, *Raw material quality and Oldowan hominin toolstone preferences: evidence from Kanjera South, Kenya*, Journal of Archaeological Science 36 (2009), p. 1605–1614.

CHIRIAC 1968 – M.Chiriac, *Note explicative à la carte géologique échelle au 1/200000*, Feuille Constanţa (46), Comité d'État pour la Géologie – Institut Géologique, Bucharest, 1968, 47 p.

CIORNEI 2013a – Alexandru Ciornei, *Raw-material sources, supply and knapping strategies in Upper Palaeolithic sites from Valahian Sector of Moesian Platform*, Unpublished PhD thesis, Mineralogy Department, Geology and Geophysics Faculty, University of Bucharest, Bucharest, 2013, 134 p. (in Romanian).

CIORNEI 2013b – Alexandru Ciornei, *Petrography of cherts in Upper Palaeolithic sites along Danube Valley. Characteristic and provenance*, Materiale S.N. 9 (2013b), p. 41-65. (in Romanian).

CIORNEI *et al.* in press - Alexandru Ciornei, Izabela Mariş, Barbara Soare, *Microfacies analysis of cherts from Upper Palaeolithic sites along the Lower Danube Valley (Romania)*, Geo-Eco-Marina 20 (2014).

CRANDELL 2013 – Otis Crandell, *The provenance of Neolithic and Chalcolithic stone tools from sites in Teleorman County, Romania*, Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman. Seria Arheologie 5 (2013), p. 125-142.

FÉBLOT-AUGUSTINS 1990 - Jehanne Féblot-Augustins, *Exploitation des matières premières dans l'Acheuléen d'Afrique: perspectives comportementales*, Paléo 2 (1990), p. 27-42.

FLÜGEL 2010 – Erik Flügel, *Microfacies of Carbonate Rocks. Analysis, Interpretation and Application*, Second Edition (with a contribution by Axel Munnecke), Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg, 2010, 984 p.

GUROVA & NAHCEV 2008 – Maria Gurova & Chavdar Nachev, *Formal Early Neolithic flint toolkits: archaeological and sedimentological aspects*. In: R. I. Kostov, B. G. Gaydarska and M. Gurova (eds.), *Georachaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008 Sofia*, St. Ivan Rilski Press, Sofia, 2008, p. 29-35.

ION *et al.* 2000-2001 – Jana Ion, Magdalena Iordan, Mariana Mărunteanu, Antoneta Segedi, *Palaeogeography of Dobrogea based on lithofacies maps of the Moesian cover*, Geo-Eco-Marina 5-6 (2000-2001), p. 73-90.

IOVITA *et al.* 2012 – Radu Iovita, Kathryn E.Fitzsimmons, Adrian Doboş, Ulrich Hambach, Alexandra Hilgers, Anja Zander, *Dealul Guran: evidence for Lower Palaeolithic (MIS 11) occupation of the Lower Danube loess steppe*, Antiquity 86 (2012), p. 973-989.

IOVITA *et al.* 2013 – Radu Iovita, Adrian Doboş, Kathryn E. Fitzsimmons, Mathias Probst, Ulrich Hambach, Marius Robu, Marius Vlaicu, Alexandru Petculescu, *Geoarchaeological prospection in the loess steppe: Preliminary results from the Lower Danube Survey for Paleolithic Sites (LoDanS)*, Quaternary International (2013), http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2013.05.018.

KNAUTH 1994 – Paul L. Knauth, *Petrogenesis of chert*, In: P. J. Heaney, C. T. Prewitt şi G. V. Gibbs (eds.), *Silica: Physical Behavior, Geochemistry and Materials Applications*, Reviews in Mineralogy 29, Mineralogical Society of America, 1994, p. 233-258.

MELINTE 2006 – Mihaela Carmen Melinte, *Cretaceous-Cenozoic paleobiogeography of the Southern Romanian Black Sea onshore and Offshore areas*, Geo-Eco-Marina 12 (2006), p. 79-90.

NICOLĂESCU-PLOPŞOR *et al.* 1959 – C. S. Nicolăescu-Plopşor, Al. Păunescu, Alexandra Paul-Bolomey, Ion Pop, N. N. Zaharia, *Preliminary report about Palaeolithic research from 1956*, Materiale 5 (1959), p. 15-43. (in Romanian)

PĂUNESCU 1996-1998 – Alexandru Păunescu, *Considerations regarding natural deposits of raw materials necessary for tool knapping in prehistoric communities from Dobrogea*, Buletinul Muzelului "Teohari Antonescu" 2-4 (1996-1998), p. 83-91. (in Romanian)

PĂUNESCU 1999 – Alexandru Păunescu, *Palaeolithic and Mesolithic in Dobrogea*. Vol. II, Bucharest, 1999, 241 p. (in Romanian)

STILES *et al.* 1974 – D. N. Stiles, R. L. Hay, J. R. O'Neil, *The MNK Chert Factory Site, Olduvai Gorge, Tanzania*, World Archaeology 5 (1974), p. 285-308.

TURQ 2000a – Alain Turq, *Les ressources en matières premières lithiques*, Paléo (supplément) (2000), p. 98-141.

TURQ 2000b – Alain Turq, *L'approvisionnement en matières premières lithiques*, Paléo (supplément) (2000), p. 391-415.

ZIRRA *et al.* 2012 – Vlad Vintilă Zirra, Adrian Doboş, Radu Iovita, Sabine Gaudzinski-Windheuser, Kathryn Fitzimmons, Jean Jacques Hublin, Shannon McPherron, Ulrich Hambach, Alexandru Petculescu, Alexandru Ciornei, *54. Pestera, Pestera commune, Constanta county, site: Dealu Guran*, CCA, campania 2011, Bucharest, 2012, p. 98. (in Romanian).

ZIRRA *et al.* 2013 – Vlad Vintilă Zirra, Adrian Doboş, Radu Iovita, Sabine Gaudzinski-Windheuser, Mathias Probst, Kathryn Fitzimmons, Jean Jacques Hublin, Shannon McPherron, Alexandru Petculescu, Nina Schlösser, Kristin Weber, Cristina Nica, *48. Pestera, Pestera commune, Constanta county, site: Dealu Guran*, CCA, campania 2012, Bucharest, 2013, p. 101. (in Romanian)

WILSON 1975 – James L. Wilson, Carbonate Facies in Geologic History, New York-Berlin-Heidelberg, 1975, 471 p.

Table 1. Lower Cretaceous to Miocene lithostratigraphic units of Southern Dobrogea (after CHIRIAC 1968, AVRAM *et al.* 1993; ION *et al.* 2000-2001; MELINTE 2006) and lithostratigraphic units of Peştera-Dealu Peşterica (after IOVITA *et al*. 2012).

Lithostratigraphic units in Southern Dobrogea			**Litostratigraphic units on Peştera-Dealu Peşterica**	
Sarmatian shallow semi-closed marine facies	sands or conglomerates, overlain by an interbeded succession of organogenic limestones, calcarenits, oolitic limestones, sands and marls;		Fossiliferous sandy limestone (unit 6); Orange sandy limestones (unit 5); Green calcareous glauconitic sandy clays (unit 4); Weathered, unconsolidated transgressive sandy limestone of mottled orange-green color, containing flints and gravels at the base (unit 3);	
Uppermost Cretaceous to Lower Tertiary	-		Strongly weathered white kaolinitic sandstone, representing terrestrial tropical weathering and reworking of older units following marine regression (unit 2);	
Latest Campanian-Late Maastrichtian (Nisipari Formation) marine nearshore facies and marine offshore facies	interbeded chalky marls and clays, chalky glauconitic sands/sandstones and massive chalky limestones;	lower Maastrichtian (Nazarcea Formation) continental-lacustrine facies;	reddish marls, gray-yellowish marls and clays (variegated clayey and marly succession), as well as kaolinitic clays (16-45 m thick);	-
Santonian-lowermost Upper Campanian (Murfatlar Formation) marine offshore facies and near shore facies	c) white, massive or bioturbated chalk with chert (35 m thick), rich in planktonic and benthonic foraminifers and in nannoplankton; b) massive friable sandstones or chalky quartzose-glauconitic sand, locally displaying parallel lamination or intense bioturbation; a) basal conglomerate made up of quartz and quartzite, Jurassic-Valanginian limestone, greenshist pebbles, fragments of phosphatized ammonites in a grit-limestone matrix;			-
Early Cenomanian (Peştera Formation) marine near shore facies	e) strongly bioturbated chalky quartzose sandstones rich in benthonic foraminifers; d) the chalk unit - slightly glauconitic, gritty and, in places, argillaceous chalk, with benthic foraminifera (*Textulariaceae*) and planktonic foraminifera (*Hedbergelidae*, *Praeglobotruncanidae*, *Rotaliporidae*); c) the quartzose-glauconitic chalky sandstone unit (most fossiliferous); b) the gritty-sandy unit - well-washed sands and sandstones with lenses of quartzose- or quartz-glauconitic microconglomerates, low to very low angle tabular planar cross-lamination and subordinately parallel lamination; a) the basal conglomerate - detrital quartz or quartzite and phosphate grains, and fragmented, partly or totally phosphatized fauna encompassed in a whitish gritty-chalky glauconitic matrix (a quartzo-phosphatic marine placer);			Bedded calcareous glauconitic quartz sandstones with flint lenses, representing a shallow marine environment (unit 1);
Uppermost Aptian-Albian (Cochirleni Formation) marine on-shore facies	condensed and strongly phosphatized thin (1-2 m) successions of highly organic sandstone, lumachelle and quartzose-glaucontic clayey sandstones and sands; sandstone succession with irregularly-shaped bodies of clayey sands; glauconitic-quartzose clayey sands with discontinuous to continuous interbeds of glauconitic-quartzose sandstones (30-35 m thick), in places including loose or indurated quartzose-phosphatic micro-pebbles or micro-conglomerates;			-
Middle-Upper Aptian (Gherghina Formation) fluvio-lacustrine facies	random successions of pebbles or conglomerates and sands or poorly consolidated sandstones, slightly coherent sandy kaolinitic clays and, locally, carbonaceous clays with sporadic coal intercalations;			-

Table 2. Macroscopic characteristics of chert microfacies from Peștera Valley.

No.	Chert microfacies	Sample code	Structure	Fracture	Luster	Transparency	Color	Macroscopic aspect
01	peloidal grainstone chert	P-DP [09], P-DP [06], P-DG [02]	Lenticular	conchoidal	dull	very translucent	clear gray-brownish	granulated, porous, clear gray-brown, white laminae
02	peloidal packstone chert	P-DG [12]	Nodular	conchoidal	dull	opaque	rusty	chaotically zoned (gray and rusty areas)
03	detrital-rich chert	P-DG [05]	Thinly laminated	conchoidal	greasy	translucent	gray-brownish	paralell zonation (light gray with thin brown areas)
04	radiolarian chert	P-DP [07]	Thinly laminated	conchoidal	dull	opaque	very dark gray	laminated (alternating clear gray and dull dark gray laminae)
05a	foraminifera cementstone chert	P-DG [04], P-DG [06], P-DP [02], P-DG [07], P-DP [03], P-DP [05], P-DG [08], P-DG [11], P-DG [13]	Nodular	conchoidal	greasy	translucent	brownish	spotted (white carbonate reminiscences)
05b	cementstone chert	P-DG [09], P-DP [08], P-DP [01a], P-DP [01b]	Nodular	conchoidal	greasy	translucent	brownish	spotted (white carbonate reminiscences)

Table 3. Depositional and diagenetic fabric of chert microfacies from Peștera Valley.

No.	Chert microfacies	Support	Depositional fabric	Diagenetic fabric	Characteristic fossils
01	peloidal grainstone chert	grain-supported	grainstone	compacted, silicified peloidal grainstone	Echinoderms and benthic foraminifera
	siliceous quartzarenite	grain-supported	packstone	siliceous quartz arenite	
02	peloidal packstone chert	grain-supported	packstone	compacted, silicified peloidal packstone	Echinoderms, sponge spiclues, bivalves and radiolarians
03	detrital-rich chert	matrix-supported	wackestone	detrital-rich siliceous cementstone	Echinoderms, ostracodes, benthic foraminifera
		matrix-supported	wackestone	siliceous quartzwacke	
		grain-supported	packstone	siliceous quartzarenite	
04	radiolarian chert	matrix-supported	wackestone	recrystallized radiolarian siliceous ooze	Radiolarians and sponge spicules
		matrix-supported	mudstone	recrystallized siliceous ooze	
		matrix-supported	mudstone	silicified micrite	
05a	foraminifera cementstone chert	matrix-supported	wackestone	silicified biomicrite	Planktonic foraminifera, sponge spicules, echinoderms, radiolarians
		matrix-supported	mudstone	silicified micrite	
05b	cementstone chert	matrix-supported	mudstone	silicified fossiliferous micrite	Planktonic foraminifera, sponge spicules and radiolarians
		matrix-supported	wackestone	silicified fossiliferous micrite	

Table 4. Depositional settings and classification chert microfacies from Peștera Valley.

No.	Classification in this study (Chert Microfacies)	after Dunham (1962)	after Folk (1962)	Facies Zone	Standard Microfacies	Depositional setting	Marine environment	Age
01	peloidal grainstone chert	peloidal grainstone	pelsparit	FZ 8	SMF 16-Non-laminated	restricted platform interior	shallow-water	K2
02	peloidal packstone chert	peloidal packstone	poorly washed pelsparit	FZ 8	-	restricted platform interior	shallow-water	-
03	detrital-rich chert	-	-	FZ 2	-	deep shelf	deep-water	-
04	radiolarian chert	-	-	FZ 1	SMF 3-Rad	cratonic basin	deep-water	-
05a	foraminifera cementstone chert	foraminifera wackestone	sparse biomicrite	FZ 1	SMF 3-For	cratonic basin	deep-water	K2
05b	cementstone chert	foraminifera mudstone	fossiliferous micrite	FZ 1	SMF 3-For	cratonic basin	deep-water	K2

Table 5. Groundmass composition of chert microfacies from Peștera Valley.

No.	Chert microfacies	Ground mass	Matrix		Cement	InterPartCem		PoreLiningCem		CavCem		FracCem		Replacement	
01	peloidal grainstone chert	40,4%	-	0,0%	40,4%	Qf-By	35,4%	Qf-Fb/+MQ	5,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%
	silicified quartzarenite	14,0%	micrite	1,0%	13,0%	Qf-By	10,0%	Qf-Fb/+MQ	3,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%
02	peloidal packstone chert	25,5%	micrite	10,0%	15,5%	-	0,0%	Qf-Fb	5,0%	-	0,0%	-	0,0%	Qcc	10,5%
03	detrital-rich chert	69,4%	micrite	10,0%	59,4%	-	0,0%	Qf-Fb	1,0%	-	0,0%	-	0,0%	Qcc	58,4%
		52,8%	micrite	10,0%	42,8%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	Qcc	42,8%
		30,2%	micrite	2,5%	27,7%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	Qcc	27,7%
04	radiolarian chert	82,7%	rezidue	17,5%	65,2%	Qm-IneXeno	65,2%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%
		98,2%	rezidue	22,5%	75,7%	Qm-IneXeno	75,7%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%
		95,9%	micrite	30,0%	65,9%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	Qcc	65,9%
05a	foraminifera cementstone chert	73,9%	micrite	6,7%	67,2%	-	0,0%	-	0,0%	Qf-By/+MQ	0,7%	Qf-Fb	0,2%	Qcc	66,3%
		95,6%	micrite	5,0%	90,6%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	Qcc	90,6%
05b	cementstone chert	93,2%	micrite	6,2%	87,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	Qcc	87,0%
		86,0%	micrite	7,5%	78,5%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	-	0,0%	Qcc	78,5%

Groundmass – the combined amount of matrix and cement; Matrix - interstitial material mechanically deposited between larger grains (Flügel 2010: 73); micrite - the fine-grained matrix (1-4 μm) of carbonate rocks and the fine-grained constituent of carbonate grains (Flügel 2010: 75); residue – material not dissolved and not replaced by silica;

InterPartCem – interparticle cement; PoreLiningCem – pore lining cement; CavCem – cavity cement; FracCem – Fracture cement;

Qf-By – botryoidal chalcedony cement; Qf-Fb – fibrous chalcedony cement; Qcc – granular cryptocrystalline quartz cement; Qm-Ineq-Xeno – inequigranular xenotopic recrystallized microcrystalline quartz cement (introduced under "InterPartCem" category, but representing a recrystallization product); MQ – drusy megaquartz cement.

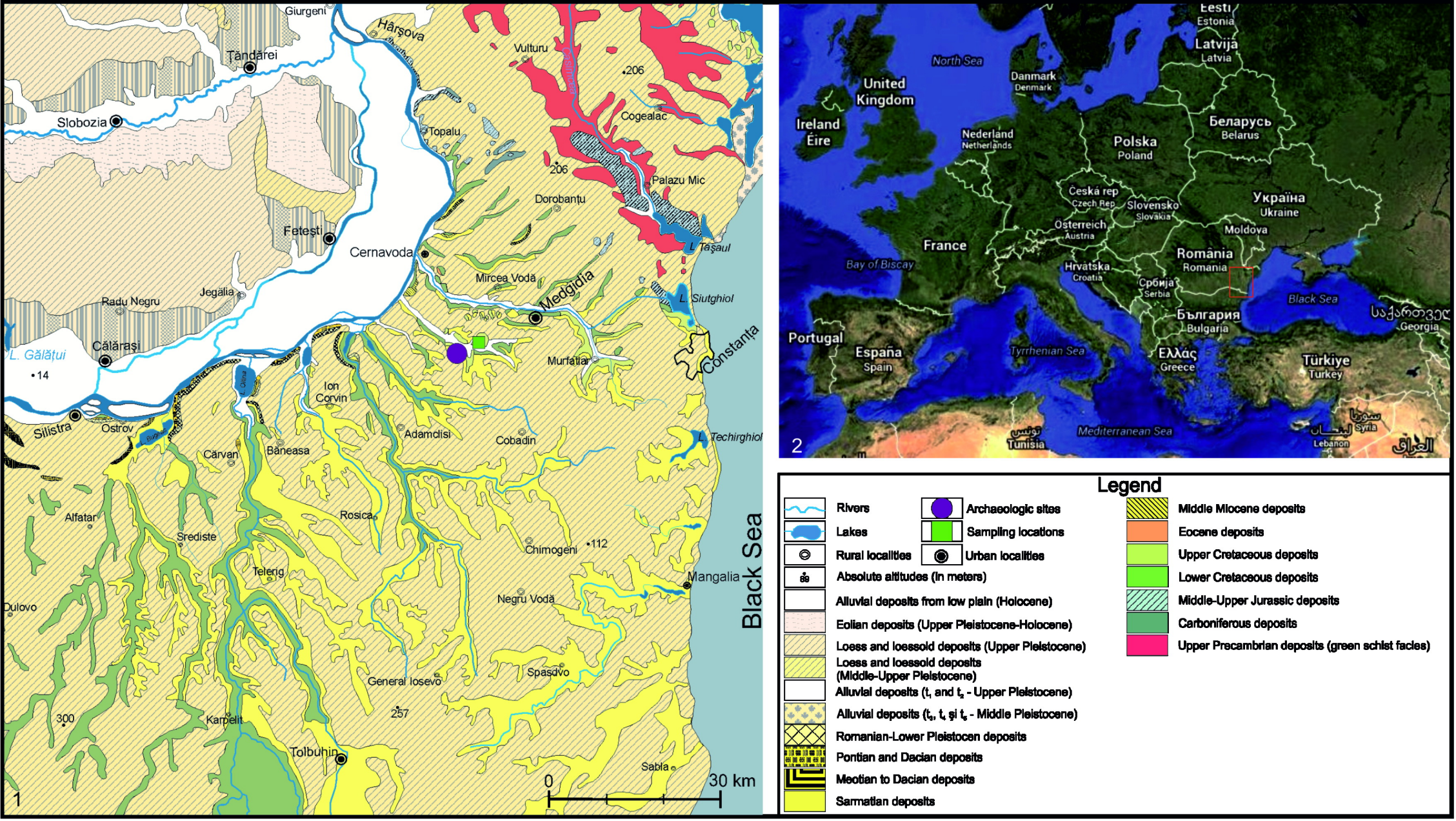

Pl. 1 - General setting of Peştera Valley: 1. Location of Peştera-Dealu Guran site and Peştera-Dealu Peşterica sampling location in the study area (digital map redrawn after Geological Map of Romania 1: 1000000, 1978, with modification); 2. Regional setting of the study area (red rectangle; map from www.maps.google.com).

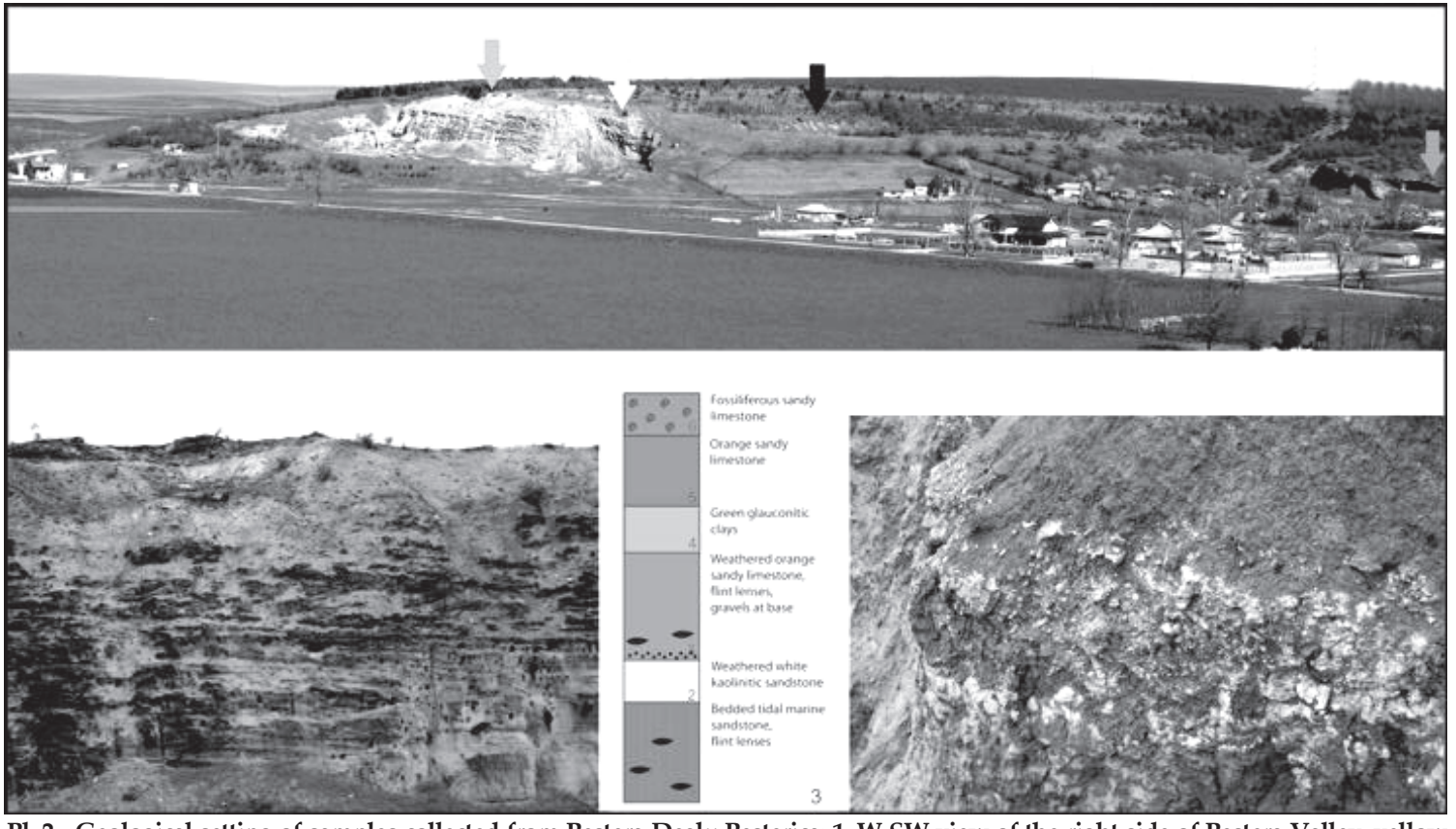

Pl. 2 - Geological setting of samples collected from Peştera-Dealu Peşterica: 1. W-SW view of the right side of Peştera Valley, yellow arrow points to the profile in the second photo, white arrow indicates the profile in the last photo, black arrow the location of samples P-DP [1-8], and gray arrow the caves (Peşterici) and the location of sample P-DP [9]; 2. Profile showing the Cretaceous-Miocene sequence; 3. Geological sequence of Dealu Peşterica (after IOVITA *et al.* 2012, p. 976); 4. Detail profile of units 2 and 3; photos by Al. Ciornei (2011).

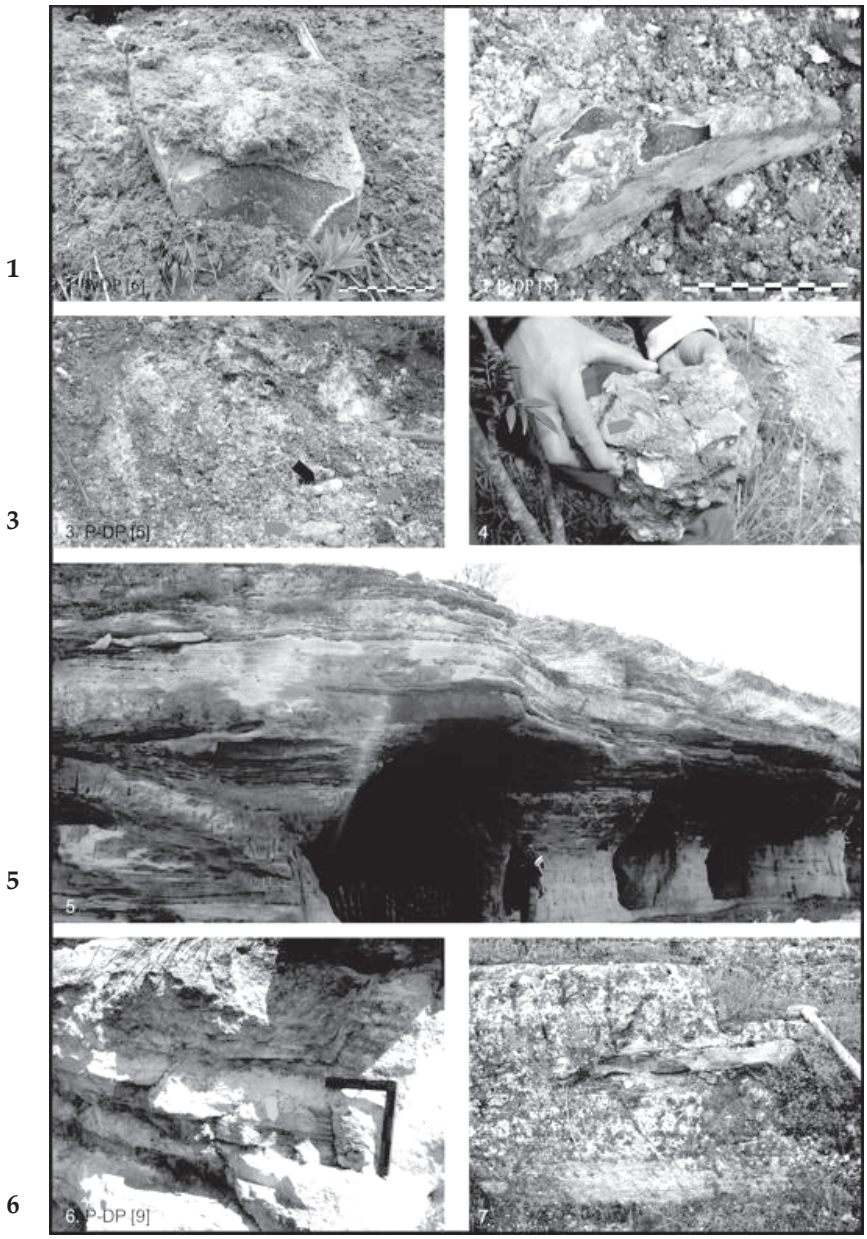

Pl. 3 - Geological context of samples collected from Dealu Peşterica: 1. Gray-brownish chert slab (sample P-DP [6]), scale is 10 cm; 2. Flat nodule of brown-chocolate chert (sample P-DP [8]), scale is 10 cm; 3. Small nodules of chert (gray arrows) and sample P-DP [5] (black arrow), adze is 25 cm; 4. Breccia block with flakes or parts of nodular chert; 5. View of the bedded calcareous glauconitic quartz sandstone (unit 1) at Peşterici location, scale is about 1.80 m in height; 6. Chert lenses in unit 1 and the position of sample P-DP [9] (arrow), scale is 15 cm; 7. Another chert lens, a few meters above and to the right from sample P-DP [9], adze is 40 cm; photos by Al. Ciornei (2011).

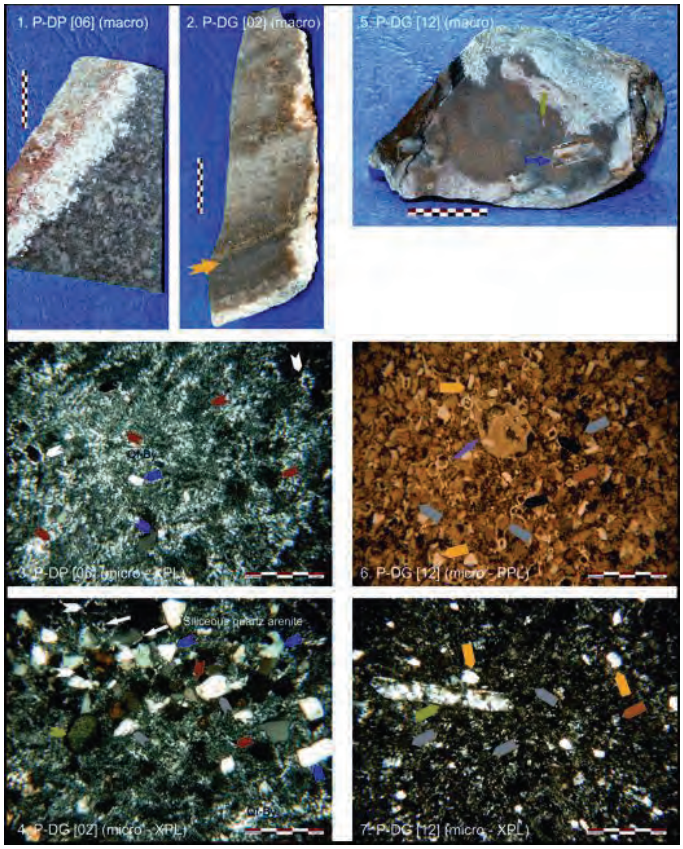

Pl. 4 - 1-4: Peloidal grainstone chert from Peştera Valley (microfacies [01], FZ 8, restricted platform interior): clear gray-brownish color with a porous and granulated aspect and point-like white carbonate reminiscences, dull, very translucent; this microfacies has grainstone depositional fabric, slightly compacted, composed of silicified limemud peloids (red arrows), silicified echinoderm plates (black arrow), rare benthic foraminifera (light blue arrow), and quartz grainclasts (blue arrows) encompassed in a botryoidal chalcedony cement (Qf-By); some samples (P-DG [02]) exhibit gray-whitish laminae (yellow arrow) representing thin accumulations of siliceous quartz arenite, composed of quartz grainclasts (blue arrows), feldspar grainclasts (gray arrows), silicified limemud peloids (red arrows), glauconitic peloids (green arrow), with interparticle pores lined by fibrous chalcedony cement (white arrows); 5-7. Peloidal packstone chert from Peştera Valley (microfacies [02], FZ 8, restricted platform interior): rusty color with very tiny white carbonate reminiscences, dull and opaque; this microfacies is composed of relatively well sorted silicified limemud peloids (gray arrows), quartz grainclasts (yellow arrows), sponge spicules (orange arrows, transversal sections), fragmented bivalve shells (green arrows), very large echinoderm plate (blue arrow), and benthic foraminifera (purple arrow), enclosed in a partially silicified matrix (cryptocrystalline quartz cement), with interparticle porosity, wall-lined by fibrous chalcedony cement (black arrows); packstone depositional fabric, compacted with many tangential and linear contacts between particles; macro photos - scales are 1 cm; micro photos - scales are 500 μm; XPL - cross-polarized light; PPL - plane-polarized light; photos by Al. Ciornei (2013).

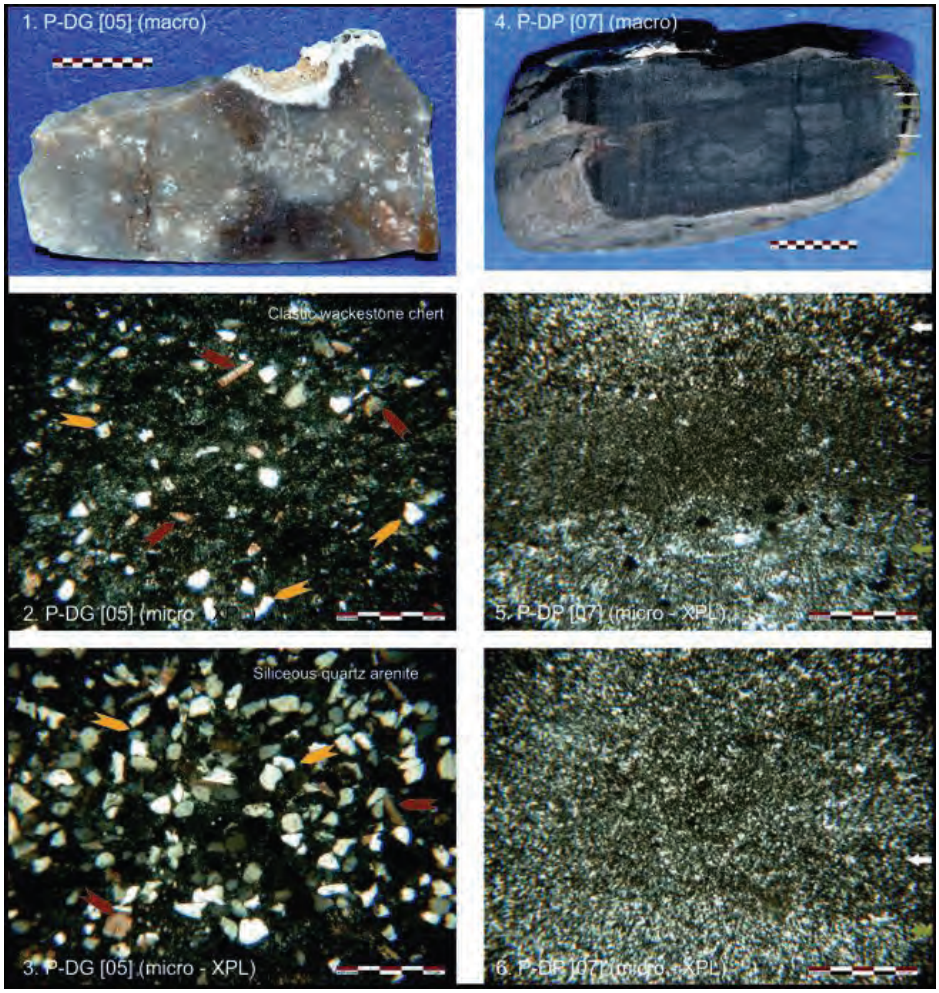

Pl. 5 - 1-3: Detrital-rich chert from Peştera Valley (microfacies [03], FZ 2, deep shelf): gray-brownish color, greasy luster, translucent; this microfacies is composed of two zones with wackestone fabric, dominated by quartz grainclasts (yellow arrows, from 20% to 45%), and a siliceous quartz arenite zone; all zones have a parallel distribution and a constant amount of phosphatized fragmented echinoderm plates (red arrows), sponge spicules and rare foraminifera, enclosed in a silicified matrix (cryptocrystalline quartz cement); 4-6. Radiolarian chert from Peştera Valley (microfacies [04], FZ 1, cratonic basin): dark gray (alternating clear gray and dull dark gray laminae), dull and opaque; this bedded chert displays alternating laminae of radiolarian wackestone (green arrows, radiolarians and inequigranular xenotopic microcrystalline quartz cement), silicified micrite (black arrow, granular cryptocrystalline quartz cement) and siliceous mudstone (white arrows, inequigranular xenotopic microcrystalline quartz cement); the hand sample presents macroscopic traces of water-transport (rounded pebble with a neocortex); macro photos – scales are 1 cm; micro photos - scales are 500 μm; XPL - cross-polarized light; photos by Al. Ciornei (2013).

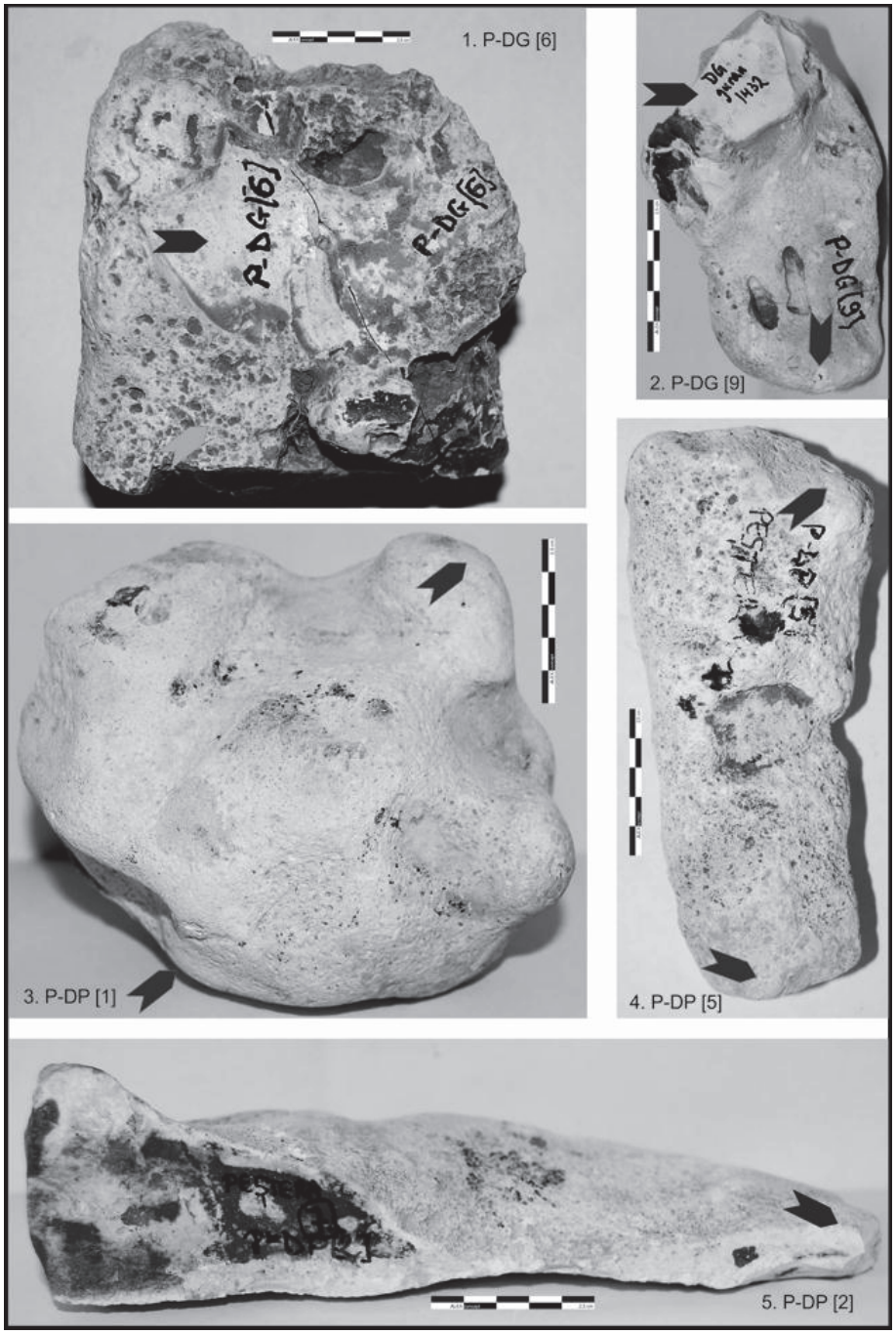

Pl. 6 - External view of nodular chert from Peştera, with white-yellowish chalk cortex (yellow arrow), whitish alteration surfaces interpreted as weathered water-transport flaking scars (gray arrows), and flaked and abraded corners also interpreted as water transport marks (red arrows); scales are 2.5 cm; photos by Al. Ciornei (2013).

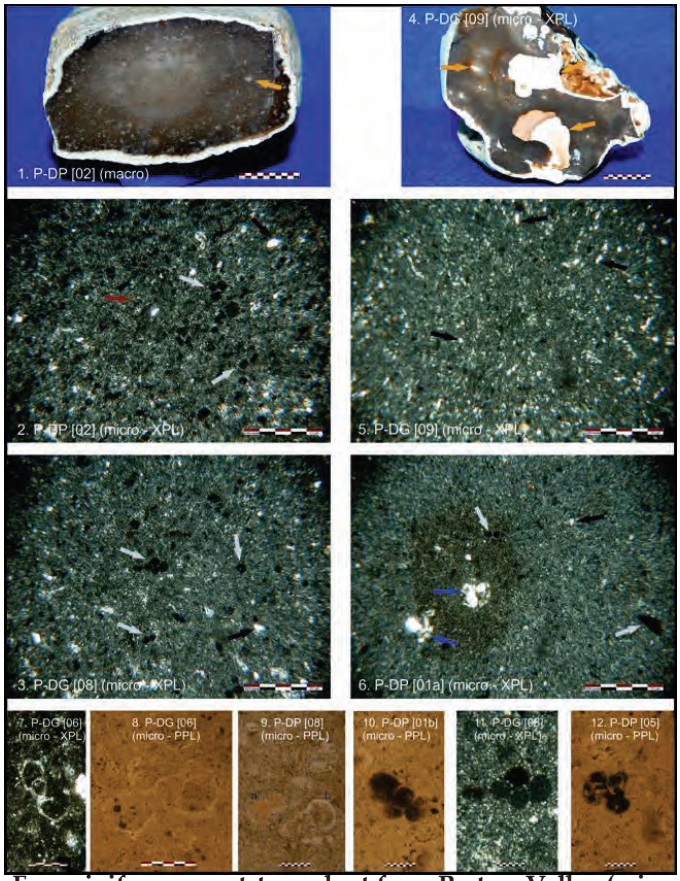

Pl. 7 - 1-3: Foraminifera cementstone chert from Peştera Valley (microfacies [05a], FZ 1, cratonic basin): light to dark chocolate-brown color, greasy luster, translucent, spotted look given by whitish undissolved chalk (yellow arrows) inside the chert nodule (abundant point-like chalk reminiscences); this microfacies is characterized by its wackestone fabric with abundant planktonic foraminifera (gray arrows), a considerable amount of quartz grainclasts (black arrows), and rare clay grainclasts (red arrows), enclosed in a fully silicified matrix (cryptocrystalline quartz cement); 4-6. Cementstone chert from Peştera Valley (microfacies [05b], FZ 1, cratonic basin): chocolate-brown color, greasy luster, translucent, with white carbonate reminiscences (less abundant than the previous microfacies); mudstone depositional fabric with rare planktonic foraminifera (gray arrows), rare benthic agglutinated foraminifera (blue arrows), and low siliciclastic input (black arrows); 7-8. Axial sections through foraminifera from *Globotruncana* Cushman genus (*Globotruncanidae* family, superfamily Globigerinoidea); genus range from Late Coniacian to Maastrichtian (BOUDAGHER-FADEL 2013: 67-68); 9-12. Transversal (9a), longitudinal (9b) and axial (10-12) sections through foraminifera from *Heterohelix* Ehrenberg genus (family Heterohelicidae, superfamily Heterohelicoidea); genus range from Late Albian to Maastrichtian (BouDagher-Fadel 2013: 70-71); macro photos - scale is 1 cm; micro photos 2-3 and 5-6 - scales are 500 μm; micro photos 7-8 - scales are 250 μm; micro photos 9-12 - scales are 100 μm; XPL - cross-polarized light; PPL - plane-polarized light; photos by Al. Ciornei (2013).

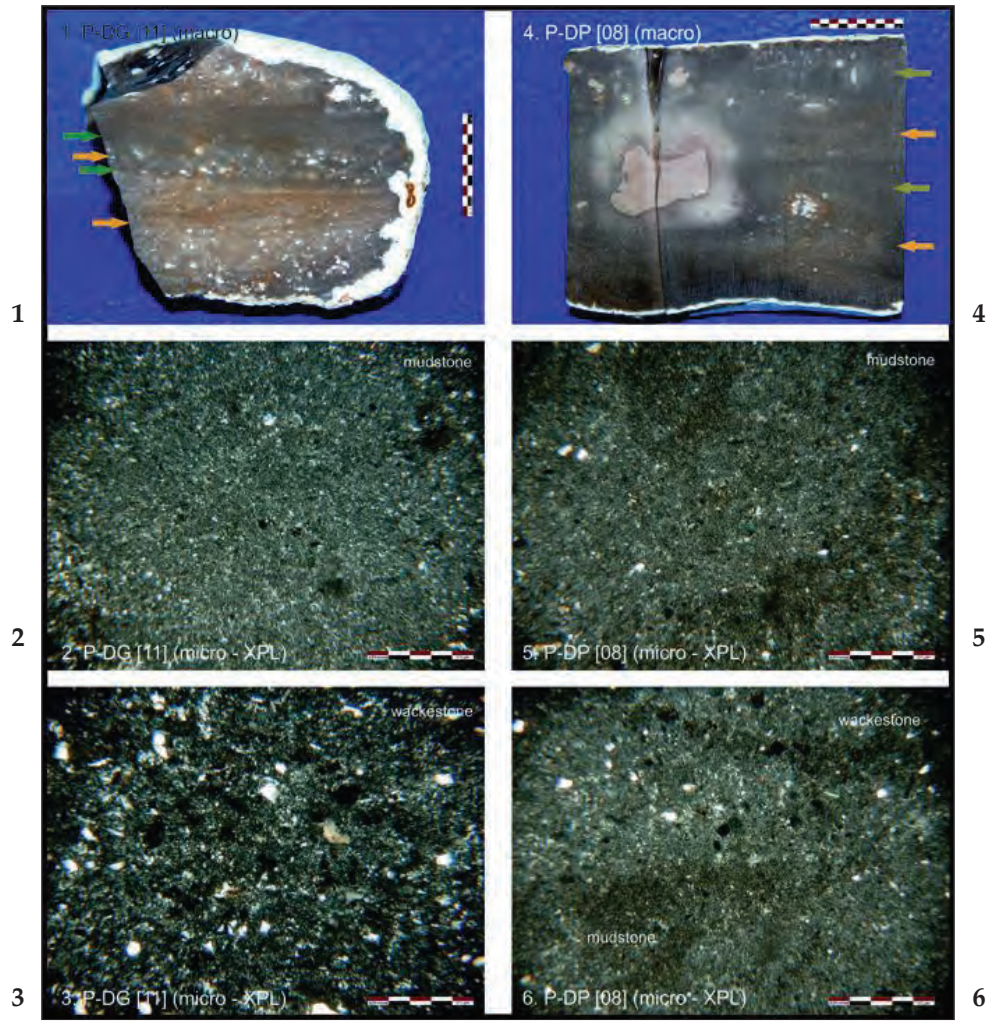

Pl. 8 - Foraminifera cementstone chert (1-3, microfacies [05a]) and cementstone chert (4-6, microfacies [05b]) of Peştera Valley with alternating laminae of wackestone (yellow arrows) and mudstone (green arrows) fabrics; siliciclastic input of mudstone fabric from microfacies [05a] has the same values as that from the microfacies [05b]; siliciclastic input of wackestone fabric from microfacies [05b] is consistent with that of microfacies [05a]; mudstone laminae tend to have a more clearer and darker shade; macro photos - scale is 1 cm; micro photos - scale is 500 μm; XPL - cross-polarized light; photos by Al. Ciornei (2013).

LES „MAMELLES" DE POLYBE (IV, 41): RÉFLEXIONS SUR UN BANC DE SABLE

Thibaut CASTELLI*

Mots-clés: *Polybe, Strabon, Pont-Euxin, commerce, voie maritime.*
Cuvinte cheie: *Polybius, Strabon, Pontul Euxin, comerţ, cale maritimă.*

Résumé: *Depuis que Polybe la mentionne dans un passage de son livre IV et Strabon le reprend, l'existence du banc de sable Stèthè, les « Mamelles » reste un sujet qui suscite des controverses et s'offre à diverses interprétations. Partant de la description de Polybe, selon laquelle ce banc de mille stades de long se trouve à une journée de navigation au large de l'embouchure du Danube, nous allons examiner les principales hypothèses de localisation: un banc près de l'embouchure du Danube, la presqu'île de Tendra et en pleine mer au large du Danube. En analysant les arguments des recherches antérieures, cet article en arrive à la conclusion pour concilier les renseignements de Polybe et Strabon que Polybe a en effet fait une confusion entre plusieurs éléments géographiques du nord-ouest de la mer Noire: Stèthè, banc de sable situé à proximité de l'embouchure du Danube, l'île de Leukè et enfin la course d'Achille.*

Rezumat: *Existenţa bancului de nisip Stethe, (sau „Mamelele") menţionată de Polybios într-un pasaj din cartea a IV-a a operei sale şi apoi reluată de Strabon, rămâne un subiect care suscită controverse şi dă loc unor interpretări diferite. Plecând de la descrierea lui Polybios, conform căreia acest banc cu o lungime de o mie de stadii se găseşte la o distanţă de o zi (de navigare) faţă de gurile Dunării, noi ne propunem să examinăm principalele ipoteze legate de localizarea sa : un banc de nisip în apropierea gurilor de vărsare ale Dunării, peninsula Tendra şi în largul mării în dreptul gurilor Dunării. Analizând argumentele studiilor anterioare, acest articol ajunge la concluzia, pentru a concilia informaţiile lui Polybios şi lui Strabon, că Polybios a făcut, într-adevăr, o confuzie între mai multe elemente geografice din nord-vestul Mării Negre: Stethe, un banc de nisip aflat în apropierea gurilor Dunării, insula Leuke şi, în sfârşit, insula lui Achile.*

La cité d'Istros est une colonie milésienne fondée, selon la chronique d'Eusèbe, vers 657, à proximité de l'embouchure du Danube

* Thibaut CASTELLI: Université Paris Ouest Nanterre La Défense, Paris, France; e-mail: t.castelli@laposte.net.

(*Istros*)[1]. En effet, comme le rappelle Hérodote, le « Danube […] se jette dans le Pont-Euxin, à l'endroit où les colons de Milet ont fondé Istros »[2]. Dès sa fondation, le destin politique, économique et même la survie physique de la ville ont été marqués par cet emplacement : d'une part, le Danube, axe commercial, fournit aussi une ressource halieutique, mais est également une source de sédiments qui modifient le territoire istrien ; d'autre part, la mer Noire l'ancre à l'époque antique dans l'espace grec mais ses variations de niveau ont également laissé leur empreinte sur le territoire de la cité[3]. Ainsi le golfe sur lequel donnait la cité est peu à peu devenu une lagune. Le lac Sinoé au nord recouvre des vestiges de la cité et inversement, l'actuel espace sableux au sud de la ville était immergé à l'époque grecque[4]. Les actuels lacs d'Istria et de Nuntaşi n'existaient pas à l'époque grecque[5]. Le milieu naturel de l'époque nous est aussi connu par les descriptions géographiques de l'espace avoisinant l'embouchure du Danube qu'ont données certains auteurs antiques. Polybe et Strabon évoquent justement un banc de sable, en employant le même terme *Stèthè* (« les mamelles »)[6].

Les rares chercheurs occidentaux qui se sont intéressés à ce passage ont insisté principalement sur l'une des probables sources communes de ces deux auteurs, Straton de Lampsaque, philosophe péripatéticien de la première moitié du IIIe siècle[7], mentionné par Strabon en tant que source pour ce passage[8]. Dans l'historiographie roumaine consacrée à Istros, ce banc de sable a, en revanche, acquis une certaine importance, puisque c'est entre autres sur son apparition que Dionisie M. Pippidi fonde son argumentation concernant l'émergence d'une crise de la cité d'Istros à l'époque hellénistique[9]. Dionisie M. Pippidi explique la difficulté des navires pour accéder au port d'Istros à partir du IIIe siècle par son ensablement progressif[10]. On cherchera donc ici à localiser ce banc de sable en étudiant les textes de Polybe et Strabon, puis les principales hypothèses proposées.

---

[1] Pour éviter la confusion, on employera « Danube » pour le fleuve appelé « Istros » par les Anciens. Eusèbe, *Chroniques*, 95b ; ALEXANDRESCU 1962, *contra* DIMITRIU & COJA 1958 et DIMITRIU 1964, qui proposent le dernier quart du VIIe siècle en s'appuyant sur le Pseudo-Scymnos, v. 767-772 et une datation différente des céramiques. Toutes les dates antiques, sauf mention contraire, sont avant Jésus-Christ.

[2] Hérodote, II, 33.

[3] Traditionnellement, cette évolution du niveau de la mer est attribuée à la transgression histrienne, équivalent pour les Russes de la transgression nymphaïenne : ALEXANDRESCU 1978, p. 331-340; SHILIK 1997, p. 121-125. Pour Istros, l'évolution semble être liée à un mouvement tectonique VESPREMEANU-STROE 2013, p. 253-254.

[4] CANARACHE 1956, p. 302-312; ALEXANDRESCU 1970; ALEXANDRESCU 2000-2001, p. 179-183; HÖCKMANN 1999; ŞTEFAN 1987.

[5] ŞTEFAN 1987, p. 204-208.

[6] Polybe, IV, 41 ; Strabon, I, 3, 4 et 7. J'ai choisi cette traduction, plutôt que mamelon, car le terme "mamelles" est utilisé dans des noms d'îles, alors que "mamelon" désigne un élément du relief terrestre.

[7] WALBANK 1951, p. 472-474 ; WALBANK 1957, p. 493-494, PÉDECH 1964, p. 570-571, 581-582.

[8] Strabon, I, 3, 4-7.

[9] PIPPIDI 1967, p. 34-50, PIPPIDI & BERCIU 1965, p. 227-228.

[10] PIPPIDI 1967, p. 35-38, PIPPIDI 1988a.

Polybe évoque de cette manière les *Stèthè*:

τοῦ γὰρ Ἴστρου πλείοσι στόμασιν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης εἰς τὸν Πόντον εἰσβάλλοντος, συμβαίνει πρὸς τοῦτον σχεδὸν ἐπὶ χίλια στάδια συνεστάναι ταινίαν ἡμέρας δρόμον ἀπέχουσαν τῆς γῆς [ἥτις νῦν συνέστηκεν] ἐκ τῆς τοῖς στόμασιν εἰσφερομένης ἰλύος· ἐφ᾽ ἣν ἔτι πελάγιοι τρέχοντες οἱ πλέοντες τὸν Πόντον λανθάνουσιν ἐποκέλλοντες νυκτὸς ἐπὶ τοὺς τόπους. καλοῦσι δ᾽ αὐτοὺς οἱ ναυτικοὶ Στήθη.

« Du fait que le Danube, à partir de l'Europe, se jette en plusieurs bouches dans le Pont, il se produit en face de lui un banc de sable de presque mille stades, éloigné de la terre par une journée de route, à cause du limon apporté par les embouchures. Les navigateurs du Pont, avançant encore en pleine mer jusqu'à lui, s'échouent de nuit, à leur insu, à cet endroit, que les marins appellent Stèthè »[11].

Polybe évoque ce banc de sable dans son récit de la guerre entre Rhodes et Byzance qui éclate en 220 au sujet des taxes imposées par Byzance aux navires traversant le Bosphore thrace. Il fait à cette occasion un excursus à propos du Pont-Euxin et de ses principales caractéristiques, dont l'ensablement progressif de cette mer. Il s'appuie sur plusieurs exemples – dont *Stèthè* – pour étayer sa thèse du comblement du Pont-Euxin par les alluvions fluviales.

Pour mieux localiser les *Stèthè*, il convient donc d'analyser les autres références antiques à ce banc, que l'on trouve chez Strabon :

καὶ γὰρ νῦν ἤδη τεναγίζειν τὰ ἐν ἀριστερᾷ τοῦ Πόντου, τόν τε Σαλμυδησσὸν καὶ τὰ καλούμενα Στήθη ὑπὸ τῶν ναυτικῶν τὰ περὶ τὸν Ἴστρον καὶ τὴν Σκυθῶν ἐρημίαν.

« en effet, maintenant déjà, à la gauche du Pont, s'envasent Salmydessos, les régions appelées Stèthè par les marins aux environs du Danube et le désert des Scythes »

ἡ γὰρ πρόσχωσις περὶ αὐτὰ συνίσταται τὰ στόματα τῶν ποταμῶν, οἷον περὶ μὲν τὰ τοῦ Ἴστρου τὰ λεγόμενα Στήθη καὶ ἡ Σκυθῶν ἐρημία καὶ ὁ Σαλμυδησσός

« en effet, l'accumulation s'agglomère autour des embouchures-mêmes des fleuves telles que les régions appelées Stèthè aux environs du Danube, le désert des Scythes et Salmydessos »[12].

Pour Strabon, les *Stèthè* sont un banc de sable qui transforme en marais une partie du Pont Gauche proche du Danube. Il semble que c'est véritablement à proximité des embouchures que se fait cette accumulation, et non pas, comme le suggère Polybe, à une journée de navigation. Strabon est assez familiarisé avec le Pont-Euxin. Originaires d'Amasée du Pont, des membres de sa famille ont servi -

[11] Polybe, IV, 41 (traduction personnelle).
[12] Strabon, I, 3, 4 et 7 (traduction personnelle).

ou trahi - les rois du Pont, notamment lors des guerres mithridatiques, et il a donc pu accéder à des sources de premier ordre sur le monde pontique[13]. Strabon cite sa source, Straton de Lampsaque, qui a probablement lui-même une assez bonne connaissance du monde pontique, compte tenu de la localisation de sa cité natale sur la rive sud de l'Hellespont.

Dionisie M. Pippidi identifie ce banc de sable avec le cordon sableux Chituc qui ferme actuellement le système lagunaire situé au sud du Danube. Un jour de navigation chez Polybe correspond à au moins cinq cents stades (soit 90 km[14]) comme l'a montré Pascal Arnaud[15]. Or ces *Stèthè* ne peuvent en aucune façon être confondus avec le cordon Chituc qui est situé bien plus au sud de la cité ancienne et est de formation beaucoup plus récente, comme l'ont souligné Octavian Bounegru et une équipe de géologues et d'archéologues[16]. On peut aussi noter que le cordon Chituc est bien plus proche d'Istros que *Stèthè*. Il est en effet situé à moins de 10 km de ce site, ce qui ne correspond guère aux indications de Polybe. Il faut donc trouver une autre hypothèse.

Octavian Bounegru, en s'appuyant sur des recherches océanographiques, propose d'identifier aux *Stèthè* une série de quatre mamelons sous-marins s'étendant sur près de soixante kilomètres aux alentours des coordonnées 45°10 N, 31°14 E[17]. Mais ces mamelons sont à plus de 150 km (près de 800 stades) des embouchures du Danube. Il convient également de s'interroger sur la présence d'un dépôt alluvionnaire si loin de l'embouchure. Pline rapporte que la quantité d'eau douce apportée par le Danube diminuait la salinité jusqu'à 40 milles en mer, soit 56 km[18]. Certains spécialistes estiment que les dépôts alluviaux peuvent se former jusqu'à une centaine de kilomètres du delta[19].

Si on suit l'hypothèse de localisation retenue par Octavian Bounegru, ce banc de sable n'aurait pu déranger que le commerce en droiture utilisant la route maritime entre le Danube et le cap *Criou Métopon*, citée notamment par le Pseudo-Scylax[20], ce qui serait cohérent avec l'indication des échouages nocturnes et en pleine mer. En effet, selon le Pseudo-Scylax, pour cette traversée, il était nécessaire de passer trois nuits en mer. Les caboteurs ne sont guère concernés par ce danger, du fait de leur navigation côtière. En outre, il semble que les Grecs, s'ils faisaient du cabotage, évitaient de naviguer de nuit. Ce n'est donc qu'une partie du commerce istrien qui était concerné par ce péril, celui avec Chersonèse et le Royaume du Bosphore.

Or, d'après les découvertes archéologiques, les liens d'Istros avec le royaume

[13] Strabon, X, 4, 10 ; XII, 3, 33; XII, 3, 39.

[14] Strabon, VII, 7, 4. Strabon indique la méthode de conversion du stade polybien en mille romain. ARNAUD 2005, p. 84-87.

[15] ARNAUD 1993, p. 233-236 ; ARNAUD 2005, p. 83.

[16] ALEXANDRESCU 1970, p. 84-85 émettait déjà des doutes sur l'identification entre Chituc et *Stèthè*. BOUNEGRU, 2003, p. 89-91 ; VESPREMEANU-STROE 2013.

[17] BOUNEGRU 2003, p. 90.

[18] Pline l'Ancien, IV, 79.

[19] PETRESCU 1957, p. 23.

[20] Pseudo-Scylax, 68 ; voir aussi Pline l'Ancien, IV, 78 qui, citant Agrippa, n'évoque rien de tel sur cet axe maritime.

du Bosphore sont limités : quelques bols datant de la période hellénistique et la mention éventuelle d'un Istrien dans un décret fragmentaire de Panticapée[21] en sont les seuls témoignages. En ce qui concerne Chersonèse Taurique, les découvertes sont plus abondantes : quelques monnaies istriennes en bronze, datées entre 480 et 380 ont été trouvées à Kerkinitis et d'autres, datées du Ier siècle, à Kalos Limen ; une cinquantaine de timbres amphoriques chersonésiens ont été découverts à Istros[22]. En nous appuyant sur la chronologie des timbres amphoriques proposée par Vladimir Stolba, on peut dater les timbres chersonésiens trouvés à Istros et dans sa région entre 330 et 270[23]. Les timbres amphoriques sont en nombre modeste, mais il faut analyser cela en tenant compte des exportations modérées du vin chersonésien, qui diminuent d'ailleurs fortement après 270. Callatis, une cité au sud d'Istros, maintient des liens étroits avec Chersonèse à la fin du IIIe s. c'est-à-dire postérieurement aux écrits de Straton, une des sources de Polybe[24]. Plus tard Pline l'Ancien cite, d'après Agrippa, une route directe entre les bouches du Danube et Panticapée, la capitale du Royaume de Bosphore[25]. Du IIIe s. au Ier s., la circulation semble donc toujours se faire par cet axe maritime En outre, il paraît surprenant que seul Polybe nous informe de la présence de ce banc de sable sur une voie maritime importante du monde grec. Il faut donc, à mon sens, rejeter l'hypothèse d'une localisation de *Stèthè* à une journée de navigation du Danube vers le large.

Aleksandr N. Shcheglov propose quant à lui d'identifier Stèthè avec la presqu'île de Tendra, c'est-à-dire la piste d'Achille[26]. Pour lui, la journée de navigation est à considérer comme une journée de 24h de navigation. Une journée de 24h de navigation correspond d'après les relevés de Pascal Arnaud à une distance de 1000 stades, ce qui correspond approximativement à la distance entre le delta du Danube et la presqu'île de Tendra[27]. La piste d'Achille est longue de près de mille stades[28], et, comme pour *Stèthè*, il s'agit d'un banc de sable. Il évoque également des naufrages qui avaient encore lieu à cet endroit au XIXe s. C'est une proposition séduisante, mais la difficulté vient de l'éloignement par rapport au Danube qui est lié à ces Mamelles pour Strabon.

Mikhail V. Agbunov suggère de localiser ce banc de sable au large du Danube. Pour lui, ce banc de sable fait maintenant partie du delta de Danube, puisque ce delta a progressé d'une quarantaine de kilomètres entre l'Antiquité et nos jours[29]. Une localisation de ce banc de sable à proximité immédiate du rivage

[21] DOMĂNEANȚU 2000, p. 119-122 ; SEG 53,799 bis.

[22] TALMAȚCHI 2006, p. 129, n°15 et p. 134, n°38 ; CANARACHE 1957, p. 204-214 ; COJA 1986, p. 444 ; LUNGU 1992, p. 93-94.

[23] STOLBA 2005; JEFREMOW 2003, p. 35-36 publie une chronologie qui diffère d'une dizaine d'années seulement des astynomes des timbres amphoriques découverts à Istros, mais qui confirme les données établies ici.

[24] ISM III 12 et 13 ; JEFREMOW 2003, p. 35-36. En Dobroudja, on trouve des monnaies venues de Chersonèse ou du Royaume du Bosphore : TALMAȚCHI 2007, p. 116-122.

[25] Pline l'Ancien, IV, 78.

[26] SHCHEGLOV 1972.

[27] ARNAUD 1993, p. 234-235 ; ARNAUD 2005, p. 79-81.

[28] Strabon, VII, 3, 19 ; Pline l'Ancien, IV, 79.

[29] Il compare la distance entre le littoral et l'île Leukè donnée par le Pseudo-Scymnos,

est du reste confirmée par la topographie ancienne telle qu'on peut la connaître. En effet, c'est dans cette région au nord d'Istros et au sud du Danube que se trouve le lac d'Halmyris, évoqué par Pline l'Ancien et par l'*Horothésie* de Laberius Maximus[30]. Étymologiquement, le nom Halmyris désigne en grec une étendue d'eau salée. Ce lac est probablement une lagune, qui a communiqué ou communique encore à cette époque avec la mer. Dans ce cas, le lieu-dit *Stèthè* pourrait être identifié avec le cordon littoral qui ferme le lac Halmyris, lequel serait ainsi un ancien golfe marin transformé en lagune. Les études géomorphologiques montrent une fermeture au début de notre ère de l'actuel lac Razelm qui semble correspondre au lac Halmyris[31]. La situation décrite par Strabon correspond assez bien à ce que l'on connaît par les autres sources au sujet de la situation du littoral au sud du Danube durant la période hellénistique. Pourtant, ce ne sont pas ces *Stèthè* qui pourraient causer des difficultés en pleine mer, dont seul Polybe fait mention Comment peut-on alors expliquer cette non-concordance des sources ? La seule explication tenable serait que Polybe fait une confusion entre celles de ses sources évoquant d'une part l'île de *Leukè* et d'autre part l'existence de bancs de sable à proximité de l'embouchure du Danube. Mais cette hypothèse soulève aussi quelques difficultés qu'il convient d'écarter.

L'île de *Leukè*, l'actuelle île des Serpents, est située à une distance correspondant à un peu moins d'une journée de navigation depuis l'embouchure du Danube. En effet elle se trouve à 400 stades du littoral[32]. Mais cette île est relativement visible de nuit, vu la blancheur de ses falaises, rappelée par Arrien[33], et donc on ne saurait imaginer comment Polybe aurait pu la confondre avec ces bancs de sable sources d'échouages nocturnes. En outre, elle est loin de faire les mille stades de longueur évoqués pour les *Stèthè*. L'île de *Leukè* est un sanctuaire important pour les cités de la mer Noire qui y vouent un culte à Achille. On l'appelle aussi du reste île d'Achille[34]. Mais il existe aussi d'autres lieux en mer Noire qui portent le nom d'Achille. Il s'agit notamment de la « piste d'Achille », banc de sable de mille stades situé entre le site de Bérézan et Tamyrakè, appelé de nos jours la presqu'île de Tendra[35]. La confusion entre les deux apparaît dans les sources antiques : on peut le voir chez Arrien qui identifie l'île de *Leukè* à l'île d'Achille et à la piste d'Achille[36]. Confusion étonnante par ailleurs, si on se souvient qu'Arrien avait navigué avec une flotte en mer Noire[37]. Mais il semble qu'il ne soit jamais allé au nord du Pont-Euxin, où il aurait pu voir l'île d'Achille de ses propres yeux[38]. En effet, la lecture du texte nous permet de constater qu'il n'avait navigué, pour sa part, que de Trapézonte à Dioscurias. Pour reconstituer le reste du périple, il s'est contenté de reprendre les indications d'un périple déjà

F7b. 400 stades (environ 74 km) et celle relevée actuellement 34 km.

[30] Pline l'Ancien, IV, 79 ; ISM, I, 68, l. 3.

[31] PANIN 2003, p. 260 ; VESPREMEANU-STROE 2013, p. 254 ; BONY 2013, p. 149-152.

[32] Pseudo-Scymnos, F7b.

[33] Arrien, *Périple du Pont-Euxin*, 21.

[34] Pline l'Ancien, IV, 83.

[35] Strabon, VII, 3, 19.

[36] Arrien, *Périple du Pont-Euxin*, 21.

[37] Arrien, *Périple du Pont-Euxin*, 3-11.

[38] Arrien, *Périple du Pont-Euxin*, 23.

existant, comme le montrent à la fois le changement de style et l'absence de marques d'implication d'Arrien dans le voyage. Pour l'île de *Leukè*, il nous dévoile ses sources : des personnes qui y ont abordé ou des informateurs qui citent eux-mêmes d'autres sources de leurs informations[39]. La confusion existe donc chez Arrien entre la course d'Achille longue de mille stades et l'île d'Achille, situé à une journée de navigation du Danube.

Pline l'Ancien quant à lui semble confondre l'île de Bérézan avec l'île de *Leukè*. Il évoque une île près de la côte, proche d'Olbia, située à 125 milles de la course d'Achille[40]. La distance correspond mieux à la distance entre l'île de *Leukè* et la course d'Achille qu'à la quarantaine de kilomètres entre l'île de Bérézan et la presqu'île de Tendra. Mais un peu plus loin Pline reparle de l'île de *Leukè* qu'il situe correctement au large du Danube[41].

On le voit, les confusions existent chez les auteurs anciens au sujet de l'île d'Achille. Il est probable que, ne connaissant nullement par lui-même le Pont-Euxin, Polybe ait, lui-aussi, mélangé des informations concernant trois lieux différents : l'île de *Leukè* appelée aussi île d'Achille, située à une journée de navigation du littoral, la piste d'Achille, banc de sable long de mille stades et enfin les *Stèthè*, banc de sable proche des embouchures du Danube[42]. Polybe aurait attribué donc à ces *Stèthè* des caractéristiques appartenant à deux autres objets géographiques, détails que lui auraient transmis ses sources. Parmi ces sources, outre Straton de Lampsaque, comme on l'a vu plus haut, il faut signaler un autre périple assez succinct qui aurait pu lui fournir des données sur l'île de *Leukè* et la course d'Achille. L'usage de ce périple est mis en évidence pour la description de la mer Noire et de la Propontide[43]. Ce n'est pas la seule erreur de Polybe concernant l'espace pontique. Strabon lui-même en signale une, ce qui montre que Polybe au moins pour sa connaissance de la géographie physique de l'espace pontique n'est pas une source fiable[44].

En conclusion, ce passage de Polybe témoignerait donc seulement de l'existence des *Stèthè*, banc de sable à l'embouchure du Danube, élément que vient confirmer Strabon. Ce banc de sable est probablement inclus dans le delta actuel du Danube. Polybe, par erreur, y mêle des données géographiques qui concernent deux autres « îles » de la mer Noire, l'île de *Leukè* (ou l'île d'Achille) et la course d'Achille. La confusion faite par Polybe entre plusieurs îles de la mer Noire illustre également le caractère périphérique du Pont-Euxin par rapport aux grands centres culturels hellénistiques. C'est un monde peu connu et lointain, où se déroulent des processus géologiques peu ordinaires comme le comblement d'une mer par des alluvions fluviales.

[39] Arrien, *Périple du Pont-Euxin*, 23, 3.
[40] Pline l'Ancien, IV, 83.
[41] Pline l'Ancien, IV, 93.
[42] Strabon, I, 3, 4.
[43] WALBANK 1951, p. 474-478.
[44] Strabon, II, 4, 8.

BIBLIOGRAPHIE

AGBUNOV 1985 – Mikhail V. Agbunov, *Zagadki Ponta Évksinskogo (Antichnaja geografija Severo-Zapadnogo Prichernomor'ja)* [Les mystères du Pont-Euxin (La géographie antique du Nord-Ouest de la mer Noire)], Moscou, 1985.

ALEXANDRESCU 1962 – Petre Alexandrescu, *Autour de la date de fondation d'Histria*, StudClas 4 (1962), p.49-69.

ALEXANDRESCU 1970 – Petre Alexandrescu, *Peisajul histrian în Antichitate*, Pontica 3 (1970), p.77-86.

ALEXANDRESCU 1978 – Petre Alexandrescu, *Notes de topographie histrienne*, Dacia N.S. 22 (1978), p.331-342.

ALEXANDRESCU 200-2001 – Petre Alexandrescu, *Însemnări arheologice. Noi cercetări şi ipoteze cu privire la topografia şi urbanismul Histriei*, Pontica 33-34 (2000-2001), p.179-198.

ARNAUD 1993 – Pascal Arnaud, *De la durée à la distance : l'évaluation des distances maritimes dans le monde gréco-romain*, Histoire & Mesure 8 (1993), 3, p.225-247.

ARNAUD 2005 – Pascal Arnaud, *Les routes de la navigation antique, Itinéraires en Méditerranée*, Paris, 2005.

BONY 2013 – Guénaëlle Bony, *et al.*, *Mobilité des paysages et stratégies coloniales au sud du delta du Danube : la colonie grecque d'Orgamè/Argamum (Jurilovca, département de Tulcea, Roumanie)*, dans : J. Saint-Martin, (éd.), *Recherches croisées en Dobrogea*, Bucarest, 2013, p. 133-156.

BOUNEGRU 2003 – Octavian Bounegru, *Portul Histriei în antichitate*, dans O. Bounegru, *Economie şi societate în spaţiul ponto-egean (sec. II a.C. – III p.C.)*, Iaşi, 2003.

CANARACHE 1956 – Vasile Canarache, *Observaţii noi cu privire la topografia Histriei*, SCIV 7 (1956), 3-4, p. 289-317.

CANARACHE 1956 – Vasile Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucarest, 1957.

COJA 1986 – Maria Coja, *Les centres de production amphoriques identifiés à Istros pontique*, dans : J. Y. Empereur & Y. Garlan (éds.), *Recherches sur les amphores grecques*, BCH Supplément, XIII, Paris-Athènes, 1986, p. 417-450.

DIMITRIU 1964 – Suzana Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei*, SCIV 15 (1964), 2, p. 251-255.

DIMITRIU & COJA 1958 – Suzana Dimitriu & Maria Coja, *La céramique archaïque et les débuts de la cité pontique d'Histria*, Dacia N.S. 2 (1958), p. 69-92.

DOMĂNEANŢU 2000 – Catrinel Domăneanţu, *Histria XI, Les bols hellénistiques à décor en relief*, Bucarest, 2000.

HÖCKMANN 1999 – Olaf Höckmann, *Der antike Hafen von Histria. Unterwasserprospektion zur Suche nach dem antiken Hafen von Histria (Rumänien) im Jahre 1998*, Skyllis 2 (1999), 1, p. 37-45.

JEFREMOW 2003 – Nikolai Jefremow, *Der Wein vom Taurischen Chersonesos in Thrakien. Zur Geschichte der Handelbeziehungen zwischen dem Nord- und Westgestade des Pontos Euxeinos während des hellenistischen Zeit*, MBAH 22 (2003), 1, p. 27-47.

LUNGU 1992 – Vasilica Lungu, *Circulaţia amforelor ştampilate în zona Capul Dolojman*, Pontica 25 (1992), p. 69-98.

PANIN 2003 – Nicolae Panin, *The Danube Delta. Geomorphology and Holocene Evolution: a Synthesis*, Géomorphologie : relief, processus, environnement 9 (2003), 4, p. 247-262.

PÉDECH 1964 – Paul Pédech, *La Méthode historique de Polybe*, Paris, 1964.

PETRESCU 1957 – Ioan Gh. Petrescu, *Delta Dunării. Geneză şi evoluţie*, Bucarest, 1957.

PIPPIDI 1967 – D. M. Pippidi, *Histria şi Callatis în secolele III-II î. e. n.*, dans D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, IIe éd., Bucarest, 1967, p. 32-67.

PIPPIDI 1988a – D. M. Pippidi, *Halmyris şi Ozolimne*, dans D. M. Pippidi, *Studii de istorie şi epigrafie*, Bucarest, 1988, p. 189-191.

PIPPIDI 1988b – D. M. Pippidi, *Instalaţii portuare în Histria romană*, dans D. M. Pippidi, *Studii de istorie şi epigrafie*, Bucarest, 1988, p. 208-209.

PIPPIDI & BERCIU 1965 – D. M. Pippidi & D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, *Geţi şi greci la Dunărea de jos din cela mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, Bucarest, 1965.

SHCHEGLOV 1972 – Aleksandr N. Shcheglov, *Zametki po drevnej geografii i topografii Sarmatii i Tavridy. 3. K Polibiju, IV, 41* [Notes sur la géographie et la topographie de l'ancienne Sarmatie et de la Tauride 3. Sur Polybe IV, 41], VDI 2 (1972), p. 126-133.

SHILIK 1997 – Kontantin K. SHILIK, *Oscillations of the Black Sea and Ancient Landscapes*, dans: J. Chapman & P. Dolukhanov (éds.), *Landscapes in Flux Central and Eastern Europe in Antiquity*, Oxford, 1997, p. 115-129.

ŞTEFAN 1987 – Alexandru S. Ştefan, *Évolution de la côte dans la zone des Bouches du Danube durant l'Antiquité*, dans : R. Paskoff & P. Trousset (éds.), *Déplacements des lignes de rivage en Méditerranée d'après les données de l'archéologie, Aix-en-Provence, 5-7 septembre 1985*, Paris, 1987, p. 192-209.

STOLBA 2005 – Vladimir F. Stolba, *Hellenistic Chersonesos: Towards Establishing a Local Chronology*, dans: V. F. Stolba & L. Hannestad (éds.), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 BC*, Aarhus, 2005, p. 153-177.

TALMAŢCHI 2006 – Gabriel Talmaţchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis. Circulation et contexte*, Wetteren, 2006.

TALMAŢCHI 2007 – Gabriel Talmaţchi, *The Mints' Issues from the Black Sea Coast and other Areas of Dobrudja. The Pre-Roman and Early Roman Periods (6th Century BC-Ist Century AD)*, Cluj-Napoca, 2007.

VESPREMEANU-STROE 2013 – Alfred Vespremeanu-Stroe *et al.*, *The impact of the Late Holocene coastal changes on the rise and decay of the ancient city of Histria (southern Danube delta)*, Quaternary International 293 (2013), p. 245-256.

WALBANK 1951 – Frank W. Walbank, *Polybius on the Pontus and the Bosphorus (IV, 39-42)*, dans: G. E. Mylonas (éd.), *Studies Presented to David More Robinson*, volume I, Saint Louis, 1951, p. 469-479.

WALBANK 1957 – Frank W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, volume I, *Commentary on Books I-VI*, Oxford, 1957.

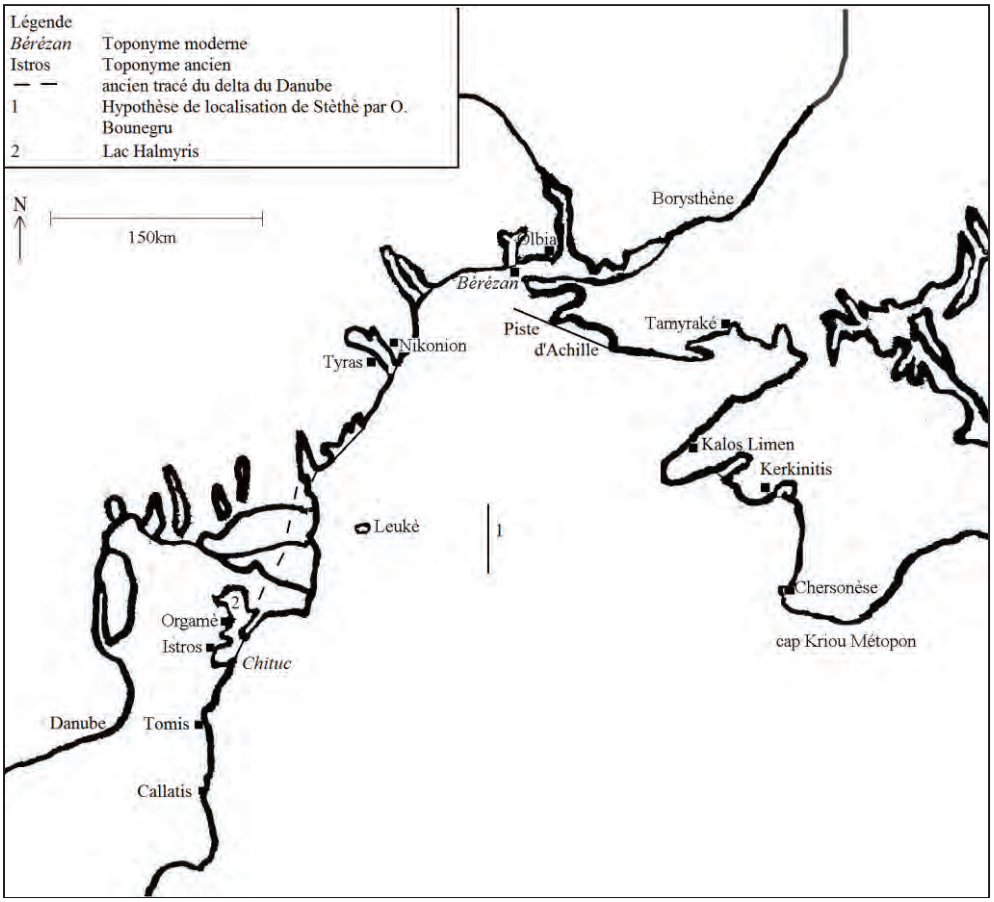
Légende
Bérézan Toponyme moderne
Istros Toponyme ancien
ancien tracé du delta du Danube
1 Hypothèse de localisation de Stèthè par O. Bounegru
2 Lac Halmyris
N
150km
Borysthène
Olbia
Bérézan
Piste d'Achille
Tamyraké
Nikonion
Tyras
Kalos Limen
Kerkinitis
Leukè
1
Chersonèse
cap Kriou Métopon
2
Orgamè
Istros
Chituc
Danube
Tomis
Callatis

ICONOGRAPHY OF THE ROMAN RAFT

Claudiu MUNTEANU*

Keywords: *raft, log, plank, centones, inflated skins*.
Cuvinte cheie: *plută, bușteanu, scândură, centones, burdufuri*.

Abstract: *Very few representations survived from Roman times. Five of them come from two church mosaics from Italy, and one from a relief on a sarcophagus in Germany. Two log rafts and four lumber rafts, presumably sustained by inflated animal skins, appear on these iconographical examples. It appears that the rafts using inflated skins had* centones *on the sides and underneath for protection*.

Rezumat: *Numai câteva reprezentări de plute din epoca romană au supraviețuit. Cinci dintre ele se află pe mozaicuri din două biserici din Italia și una se află pe relieful unui sarcofag din Germania. Două plute din bușteni și patru din scânduri, probabil susținute de burdufuri umflate, apar pe aceste mozaicuri. Se pare că plutele susținute pe burdufuri erau protejate pe laterale și pe dedesubt de* centones.

Rafts, made of logs and beams, called *ratiariae*[1], are the primary and the oldest form of water transport. The term *schedia* has similar meaning. It is possible that the term *ratis* derives from *remus* (paddle), probably because the paddles of a ship would appear as a raft made of beams[2]. As a river craft, *ratis* had several different meanings. By extension, it was used to describe almost any means of navigation, from maritime ships to Charon's boat[3].

With variable shapes and sizes, rafts had different applications. A raft was a quick solution for those who risked crossing streams and did not have the necessary resources, the technical knowledge or time to build boats[4]. Also, rafts were used in trade due to a triple advantage: the logs that formed the raft would be sold, a quantity of goods – and possibly passengers - was transported, and could quickly navigate areas appreciated to be dangerous for ordinary vessels[5].

* Claudiu MUNTEANU: Muzeul Național Brukenthal, Piața Mare nr. 4 - 5, Sibiu; e-mail: munclaiul@gmail.com

[1] Isidor, *Origines*, XIX, 1, 9.
[2] DE IZARRA 1993, p. 117.
[3] DE IZARRA 1993, p. 106.
[4] DE IZARRA 1993, p. 118.
[5] DE IZARRA 1993, p. 118.

Floors, cabins or masts could be added to increase surface area and empty containers or inflated skins to increase buoyancy[6].

In constrast with hundreds of ship and boat representations from the Roman era, rafts are very rarely depicted[7]: only six seem to have survived.

Iconography

1. Mosaic from the ceiling of the Temple of Bacchus, today St. Constantia church, Rome[8].

Two Eros representations appear on a raft, one of them fishing with a trident (Fig. 1). The other is fixing a stick belonging to a vertical structure that supports a fishing net or is the space where the fish was deposited. The raft is composed of seven logs lashed together near the ends. We suspect the raft had a rectangular shape, even if the artist represented it as a trapezoidal one.

2. Relief from a sarcophagus with a scene of Cupid, Psyche and Eros (Fig. 2). Unknown origin. Stored in Germany[9].

In the lower register several characters appear on a raft made of two equal, overlapping rows of logs. The logs are fastened together by three lashings located in the middle and at both ends. One character situated on the right side uses a paddle to row while sitting.

Basilica of Aquileia mosaics

In the Constantinian basilica of Aquileia, there is a famous mosaic pavement depicting the story of Jonah.

3. The prophet is disgorged onto a convenient platform[10], represented as a rectangular raft consisting of a single row of planks (Fig. 3). The way the planks were lashed together remains unclear. Underneath the raft a structure is visible and only its front is figured. This structure is composed of two horizontal parallel bands, overlapping, equal in size, separated by a light-colored line. Each of these two horizontal bands is further divided unevenly by vertical cuts, generating almost rectangular shapes, of different color.

4. Jonah is resting on a raft under a trellis[11] with a vine wrapped around it, bearing leaves and fruits (Fig. 4), definitely not a tree[12]. This image depicts Jonah resting after he arrived near the city of Tarsus, when God made a vine grow to protect him from sunlight[13].

This raft consists of a single row of 12 planks and has a rounded, hydrodinamical end. The way the planks were lashed together remains unclear.

---

[6] GREENE 1986, p. 19.
[7] PEKÁRY 1999, *passim*.
[8] RICH 1860, p. 546.
[9] PEKÁRY 1999, p. 26-27, fig. D-44.
[10] LAWRENCE 1962, p. 295; GABUCCI 2000, p. 115.
[11] LAWRENCE 1962, p. 295.
[12] GABUCCI 2000, p. 115.
[13] Jonah 4, 5.

Under this raft is also a horizontal band, unevenly divided by vertical cuts, generating almost rectangular shapes, of different color. Unlike the raft no. 1, the structure provides some technical details, namely four black lines, approximately vertical, situated outside (over) the coloured band, in the front and corners. Most likely those are pieces of wood (perhaps branches), applyied at approximately regular intervals, blackened due to the action of the water. It must be noticed that the waves indicate the structure is partially submerged into the water.

5. A *putto*[14] or a *cupid*[15] fishing on a square-shaped raft (Fig. 5). On the raft, there is a basket with small fishes and a single large one. The raft is formed of at least four planks and the structure underneath is similar to the ones mentioned above. Here also, two or three vertical black lines representing blackened pieces of wood are outside (over) the colored structure and appear at regular intervals (in the middle and at the corners). The structure is partially submerged into the water.

6. A *putto*[16] or a *cupid*[17] fishing on a square-shaped raft (Fig. 6). The raft is formed of 4-5 planks and has underneath a structure similar to to the ones mentioned above. The structure is visible not only from the front but also from the side. Here also curved black lines appear outside (over) the mentioned band, in the middle and corners. The structure is partially submerged into the water.

Analysis

There are only a few representations of rafts from Roman times. Their study led us to the following conclusions:

First, the iconography shows that the rafts can be classified into two main groups according to the way the wood is worked: carved and squared (beams, planks) versus uncarved round (logs), corresponding to what has been ethnographically observed as well[18]. Thus, rafts made of logs are represented on the mosaic from the temple of Bacchus and on the relief from the sarcophagus in Germany (Figs. 1-2). According to the available representations, there were rafts made of a single row of logs and rafts made of two, overlapping rows. The simplest method of extending a raft is to add another deck of logs above the main logs which provides the raft with more „freeboard" structure above the waterline so that perishable cargo may be kept secure and dry, as well as confinig animals and children[19].

The shape of the rafts allow for a second classification. While some are rectangular or square-shaped, one has a rounded end, probably indicating a specific purpose – transport or leisure.

[14] GOUGH 1973, p. 75, fig. 66.
[15] TOYNBEE 1969, p. 188-9, fig. 30.
[16] GOUGH 1973, p. 75, fig. 66.
[17] TOYNBEE 1969, p. 188-9, fig. 30.
[18] MARC 2005, p. 270.
[19] MCGRAIL 1987, p. 50.

Unfortunately, the degree of the representations does not allow us to identify any metal bindings used to ensure the components of the rafts, such as those three items found in the early 60s in the large deposit of iron artifacts in the Roman camp of Heilbronn - Böckingen, situated on the Neckar River[20].

Besides the rafts from the mosaic in the temple of Bacchus and the relief on the sarcophagus from Germany, all the other rafts have structures located underneath. Most likely, inflated animal skins were used to increase buoyancy. The associated framework is found in all the representations from the Aquileia mosaic. But what are those elements of the structure that appear underneath all four rafts from Aquileia, respectively the horizontal bands made up of vertical cuts, sometimes rectangular in shape, of different colour ?.

It appears that the submerged part of the craft, especially if composed of animal skins, needed protection. In addition to rocks, stones, pieces of wood extruding from the riverbed, water carried moving branches and other objects all of which could have perforated the inflated skins. In various parts of the world where rafts on inflated skins are still used, the structure underneath is protected by wattlework. But, it this case, no wattlework is involved.

In inscriptions, *centonarii* were mentiond frequently. Etymologically, their name comes from *cento*, a blanket made from old rags[21]. *Cento*/*centunculum* can refer to the rags used to patch up torn clothes. It can also be used to refer to old, torn or dirty garments[22]. *Centones* were used by the Romans as clothing for slaves, bed coverings or for other purposes[23]. In ancient Rome, where this cheap marchandise was largely used for fighting fire and for protecting army tents and war machines against enemy projectiles, trade of *centones* was an important and lucrative business[24]. In fact, the analysis of the inscriptions dispersion shows that *collegia centonariorum* clustered in northern and central Italy as well as southern Gaul[25].

It also seems that in antiquity rags were cut into squares or rectangles of some 10 to 15 cm[26]. We believe this is the explanation for the unusual detail underneath the four rafts. Colored stripes, made of small rectangles colored differently are *centones*, cheap coverings made from recycled pieces of rags, used for the protection of the inflated skins on the sides and underneath.

Therefore, the rafts also fall in two clearly defined categories: buoyed rafts and simple rafts[27]. As such, it was wrongly stated that no ancient representations exists of rafts sustained by inflated skins beside the one that appears on a Assyrian relief[28].

---

[20] ELLMERS 1974, 142-3; JOHNSTONE 1980, p. 161.
[21] SMITH 1853, p. 143.
[22] LIU 2009, p. 63-64.
[23] SMITH 1853, p. 143.
[24] SMITH 1853, p. 144.
[25] LIU 2009, p. 30.
[26] MANNERING 2000, p. 283.
[27] HORNELL 1946, p. 20.
[28] SCHLIPPSCHUH 1974, p. 103.

Archaeological evidence

Due to simplicity of the construction, raft elements are far less distinct than timber belonging to other types of crafts and thus are not as easily recognisable when found[29].

A raft was found in 1938 or 1939 near Strasbourg (dép. Bas-Rhin/F), in the riverbed of the Bruch tributary. The craft was nearly 14 metres long and about two metres wide, consisting of three square beams of approximately equal width (Fig. 7). Overall dimensions were of 13.95 x 1.96 metres. The central beam had 12.35 x 0.7 metres[30]. The raft presented a rounded end which also was hydrodinamic flattened. Unlike the other two beams, the one in the middle was shorter at the other end and had a hole which did not exist on the other two beams.

Towards the „bow", the three beams had, on the side, horizontal pegs to fasten them together. The rounded end and the pegs would indicate that beams were missing on each side. It was assumed that the raft was used to transport construction stone because a jetty used for that purpose was discovered in the area[31].

It should be noted that the Strasbourg raft and the raft no. 2 on the Aquileia mosaic are very similar. Not only they both have a rounded end, but also in the „stern" area of the Strasbourg raft, a vertical pole was fixed in the square perforation in the beam and another one was probably fixed (nailed) outside the „bow", as it is shown on the mosaic as well. The two vertical poles would sustain a horizontal pole, thus forming a trellis on which a climbing plant (or any other shading device) could be installed. Therefore, the raft from Strasbourg was a leisure craft and is missing one, maybe two planks on both sides. According to the rounded shape of the „bow", this raft could not have been formed of 12 planks, as the raft from the mosaic was. The analogy with the mosaic shows that this craft was definitely supported by inflated animal skins, covered with cloth for protection and the beams were fastened with horizontal pegs the same way the planks of the rafts from the mosaic were held together.

The Strasbourg raft was not the only one built in this fashion. Another raft made of lumber was found at Mainz – Löhrstrasse, made of three beams, with a square section (Fig. 8). Their length varied between 9 and 10 metres and the width varied between 10 and 30 centimetres. Two had a hydrodinamic flattened end. One of the beams has a horizontal and a vertical hole near the flattened end. Each of the other two beams has a horizontal hole near the end[32]. Obviously, the holes indicate that the beams were attached with horizontal pegs, similar to the Strasbourg raft[33]. One of the three beams found in Löhrstrasse could be dated. The last identified growth ring indicates the year 246. If we consider the absent external rings, the log from which the beam originates was probably cut around

[29] GREENE 1986, p. 19.
[30] MCGRAIL 1987, p. 54.
[31] AUDIN 1985, p. 61.
[32] BAUER 2001, p. 33.
[33] BAUER 2001, p. 33-34.

275[34].

To give the raft a measure of directional stability, it must be longer than broad, a shape which naturally arises when logs are placed longitudinally side by side[35]. That is why the rafts were represented correctly on the mosaics – the square ones are stationary fishing platforms and the rectangular ones are designed for transport and leisure.

BIBLIOGRAPHY

AUDIN 1985 - P. Audin, *Pre-inventaire des objets en bois de la Gaule romaine*, in: *Le bois dans la Gaule romaine et les provinces voisines*, Paris, 1985, p. 39-71.

BAUER 2001 - S. Bauer, *Vergängliches gut auf dem Rhein. Mainzer Holzhandel in römischer Zeit*, in: H.-P. Kuhnen (ed.), *Abgetaucht, aufgetaucht. Flussfundstücke. Aus der Geschichte. Mit ihrer Geschichte*, Trier, 2001, p. 31-42.

DE IZARRA 1993 - F. De Izarra, *Le fleuve et les hommes en Gaule romaine*, Paris, 1993.

ELLMERS 1974 - D. Ellmers, *Nautical Archaeology in Germany. Notes of Discoveries Made in the Federal Republic since 1945*, IJNA 3 (1974), 1, p. 137-145.

GABUCCI 2000 - A. Gabucci, *L'antica Roma. La costruzione di un mito da Augusto a Giustiniano*, Milano, 2000.

GOUGH 1973 - M. Gough, *The Origins of Christian Art*, London, 1973.

GREENE 1986 - K. Greene, *The Archaeology of the Roman Economy*, Essex, 1986.

HORNELL 1946 - J. Hornell, *Water transport. Origins and Early Evolution*, Cambridge, 1946.

JOHNSTONE 1980 - P. Johnstone, *The Sea-craft of Prehistory*, Cambridge, 1980.

LAWRENCE 1962 - M. Lawrence, *Ships, Monsters and Jonah*, AJA 66 (1962), 3, p. 289-296.

LIU 2009 - J. Liu, *Collegia Centonariorum: The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*, Leiden, 2009.

MANNERING 2000 - U. Mannering, *Roman Garments from Mons Claudianus*, in: D. Cardon & M. Feugère (eds.), *Archéologie des textiles dès origins au Ve siècle*, Montagnac, 2000, p. 283-290.

MARC 2005 - D. Marc, *Sisteme de transport şi comerţ tradiţional în zona Mureşului Superior: plutăritul*, Angustia 9 (2005), p. 269-284.

MCGRAIL 1987 - S. McGrail, *Ancient Boats in N. W. Europe. The Archaeology of Water Transport to AD 1500*, London - New York, 1987.

PEKÁRY 1999 - I. Pekáry, *Repertorium der hellenistischen und römischen Schiffsdarstellungen*, Münster, 1999.

RICH 1860 - A. Rich, *A Dictionary of Roman and Greek Antiquities*, London, 1860.

SCHLIPPSCHUH 1974 - O. Schlippschuh, *Die Händler im römischen kaiserreich in Gallien, Germanien, und den Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien*, Amsterdam, 1974.

SMITH 1853 - W. Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London, 1853.

TOYNBEE 1969 - A. Toynbee, *The Crucible of Christianity- Judaism, Hellenism and the Historical Background to the Christian Faith*, New York – Cleveland, 1969.

[34] BAUER 2001, p. 34.
[35] MCGRAIL 1987, p. 44.

Fig. 1 - Raft from a mosaic in the Temple of Bacchus, today St. Constantia church, Rome. (After Rich 1860, 546).

Fig. 2 - Raft in a relief from a sarcophagus stored in Germany. (After Pekáry 1999, 26-27, fig. D-44).

Fig. 3 - Raft on a mosaic pavement in the basilica of Aquileia. (After Gabucci 2000, 115).

Fig. 4 - Raft on a mosaic pavement in the basilica of Aquileia. (After Gabucci 2000, 115).

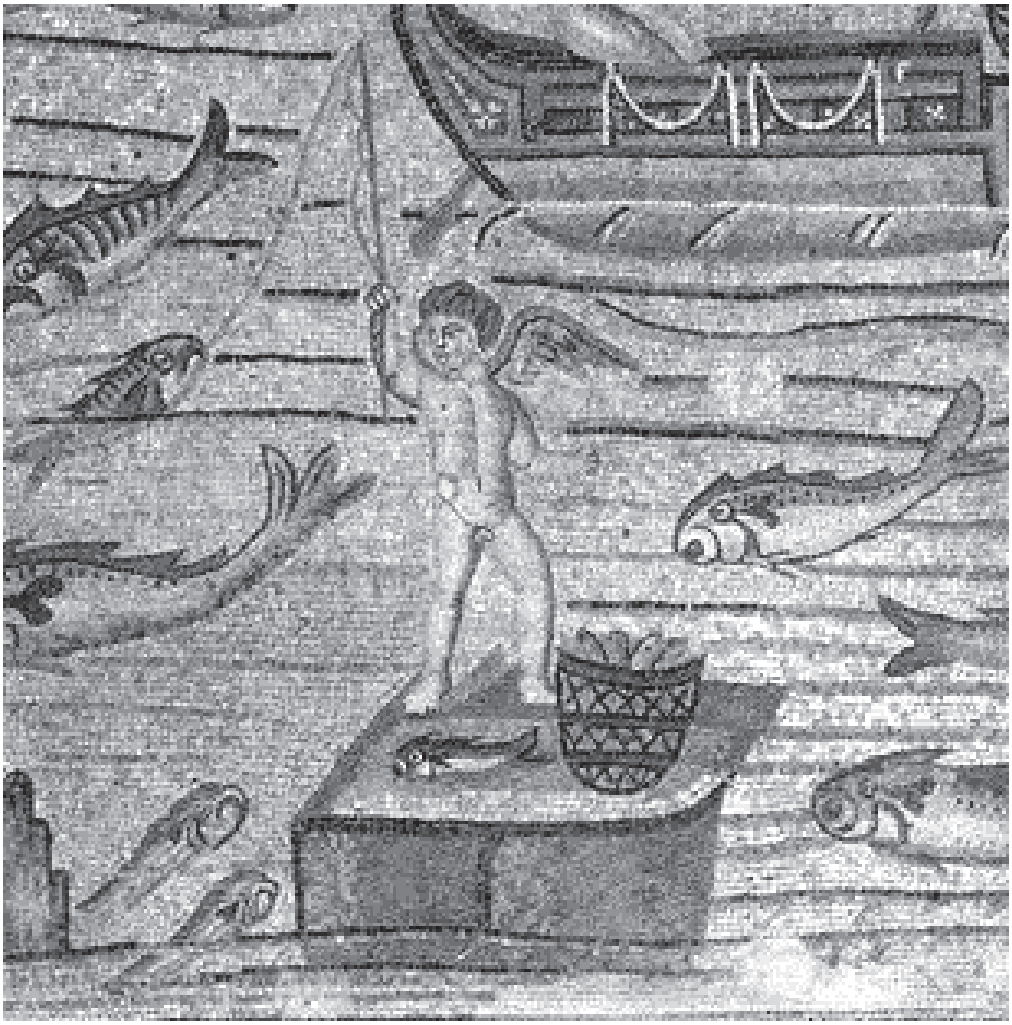

Fig. 5 - Raft on a mosaic pavement in the basilica of Aquileia.
(After Gough 1973, 75, fig. 66).

Fig. 6 - Raft on a mosaic pavement in the basilica of Aquileia.
(After Gough 1973, 75, fig. 66).

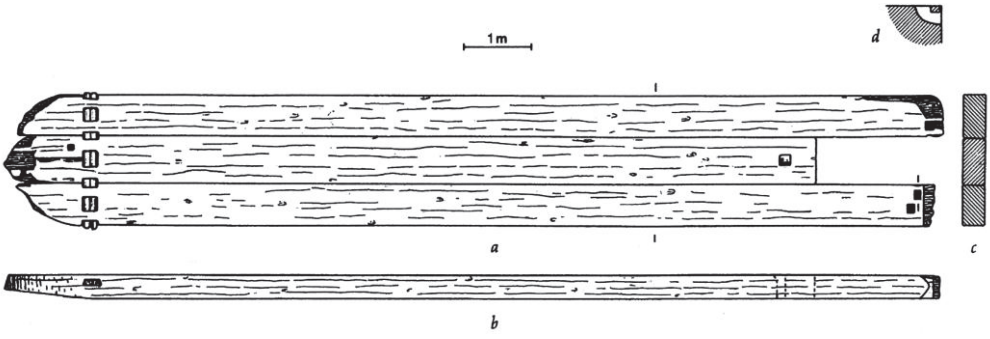

Fig. 7 - A raft found near Strasbourg, in the riverbed of Bruch tributary.
(After McGrail 1987, 54).

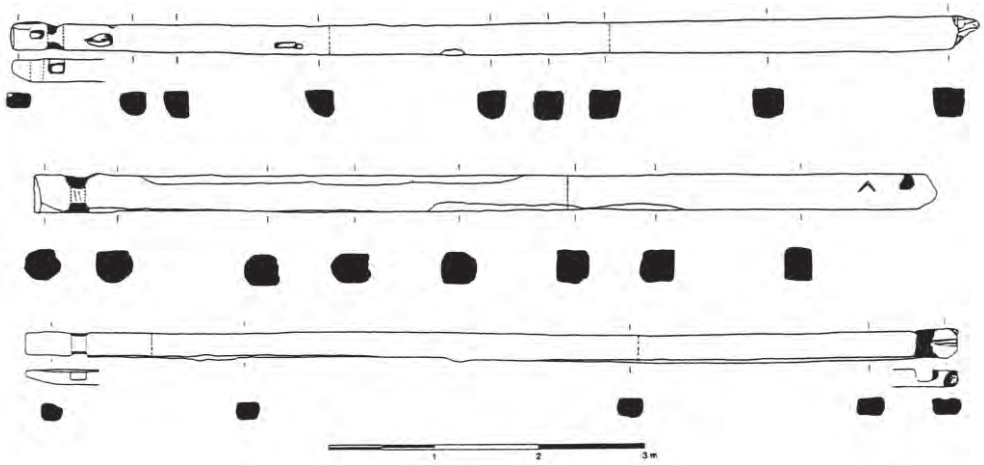

Fig. 8 - A raft found at Mainz – Löhrstrasse. (After Bauer 2001, 33).

BULGARIAN BLACK SEA DEEP WATER ARCHAEOLOGY*

Preslav PEEV**

Keywords: *underwater archaeology, cultural heritage, shipwreck, continental shelf.*
Cuvinte-cheie: *arheologie subacvatică, patrimoniu cultural, platforma continentală.*

Abstract: *The exploration of cultural remains on the seabed has always been among the most fascinating topics in the mind of marine researchers. Nowadays a huge part of humanity cultural-historical heritage is focused there. The milestones of human history and development like displacement of people, recolonization of areas exempt of Pleistocene glaciers, the spread of agriculture during the Neolithic have occurred in places nowadays underwater. The shelf zone of the Black Sea is subject of intense economic activity which causes irreversible damage to cultural heritage. Working principles and criteria for discovery, study and preservation are in urgent need to be developed. The* in situ *conservation of underwater archaeological heritage is a highly stimulating subject for planning and experimenting new methods to open new possibilities for conservation, protection and scientific research.*

Rezumat: *Explorarea patrimoniului cultural submers s-a numărat întotdeauna printre cele mai fascinante subiecte pentru cercetătorii spațiului subacvatic. O mare parte a patrimoniului cultura-istoric al umanității se conservă astăzi în mediul submarin. Evenimente importante precum dislocarea de comunități umane, recolonizarea ariilor în care ghețarii din Pleistocen se topiseră, răspândirea agriculturii în Neolitic, s-au petrecut în zone situate în prezent sub apă. Platforma continentală a Mării Negre este supusă unei activități economice intense, care provoacă distrugeri ireversibile la nivelul patrimoniului cultural submers. Se impune urgent elaborarea de principii de cercetare și de criterii pentru descoperire, studiu și conservare. Conservarea* in situ *a patrimoniului arheologic submers reprezintă un subiect deosebit de stimulant pentru elaborarea și experimentarea*

* The author wishes to thank the captains and crew of research vessel *Akademik* for their assistance during expeditions as well as the colleagues from the Institute of Oceanology and other organizations and institutions that participated in these programs. This work is a part of HERAS Project (2 (4i)-3.1-26 MIS ETC Code: 578 "Submarine Archaeological Heritage on the Western Black Sea Shelf – HERAS, Contract № 64727/09.08.2013), financed by the European Union under the CBC Program Romania-Bulgaria.

**Preslav PEEV, Bulgarian Academy of Sciences, "Fridtjof Nansen" Institute for Oceanology, First May Street 40, P.O.Box 152, Varna 9000, Bulgaria; e-mail: peev@io-bas.bg.

de noi metode pentru deschiderea de noi posibilități de conservare, protejare și cercetare științifică.

The first underwater archaeological expedition in Bulgaria took place in 1959 at the aquatory of Cape Kalliakra[1]. In the same year, a few months later a second expedition at the aquatory of Cape Maslen nos was organized by the Archaeological Institute of the Bulgarian Academy of Sciences[2].

Between 1960 and the end of the 1980-ies dozens of underwater archaeological expeditions took place to many sites in Bulgaria[3]. The most popular institutions for underwater archaeological investigations during this period are the Archaeological Museum in Varna, the Archaeological Museum – Burgas, the History Museum in Kavarna. The Thracology Institute of the Bulgarian Academy of Sciences and the Center for underwater archaeology in Sozopol of the Ministry of Culture were founded in the 70-ies.

Bulgarian underwater archaeology had hard days during the 1990-ies. Only episodic surveys of submerged prehistoric settlements (at Varna Lake, at the mouth of Ropotamo River and Sozopol) or wrecks (bay of Kiten – first half of the 19th century wreck) have been carried out)[4].

At the beginning of the 21st century, in 2001, the first deep water archaeological expedition in Bulgaria took place[5]. The main institution for deep sea archaeology in Bulgaria is the Institute of Oceanology of the Bulgarian Academy of Sciences. A great underwater expedition has been held a year ago, in Turkey, off Sinope, where a few deep sea wrecks from Antiquity to the Early Byzantine time have been found [6].

Archaeologists have been using SCUBA and related techniques to work in relatively shallow depths as early as the end of the 1950-ies and the beginning of the 1960-ies[7]. Yet they have just recently been able to use deep submergence vehicles, originally developed for military and oceanographic implementation. The discovery of "Titanic" (by the Institute for Exploration of Dr. Robert Ballard and the French institute IFREMER) in 1985, buried under approximately 4000 m

[1] This investigation was accomplished by the Naval Museum – Varna. The results are not yet published.

[2] GALABOV 1960, p. 19-22.

[3] Some of the articles which have relation with underwater archaeological exploration along the Bulgarian shallow water are cited here. It is impossible to mention all the papers regarding the theme (VENEDIKOV 1960, p. 9-11; VELKOV & KEHLIBAROV 1961, p. 5-7; MARGOS & TONCHEVA 1962, p. 1-16; BOEV 1966, p. 27-30; TONCHEVA 1968, p. 28-29; TONCHEVA 1973, p.17-24; LAZAROV 1975; LAZAROV 1988, p. 33-42; LAZAROV 1993, p. 7-18; OGNENOVA-MARINOVA 1975, p. 43-48; OGNENOVA-MARINOVA 1980, p. 26-29; DIMITROV & STOYCHEV 1976, p. 81-83; DIMITROV & ORACHEV 1982, p. 1-11; DIMITROV, ORACHEV, POROJANOV 1982, p. 438-458; RODEV 1985; KARAYOTOV 1987, p. 357-360; IVANOV 1993, p. 19-26; DRAGANOV 1995, p. 225-241; SALKIN 2009 etc.).

[4] IVANOV 1987, p. 281-283; LAZAROV 1996, p. 51, 53; POROZHANOV 2000, p. 149-154; ANGELOVA & DRAGANOV 2003, p. 9-22; DRAGANOV 1995, p. 233-239.

[5] PEEV 2004, p. 295-299.

[6] BALLARD *et alii* 2001, p. 607-624.

[7] As we know, George Bass used for the first time a scientific submarine during excavations along the Turkish Aegean coast. It is apparatus "Asherah" (BASS 1982; DELGADO 1997).

depth, brought the deep-water wrecks to the knowledge of public and made it a major issue for the public consciousness.

During the past decade the autonomous underwater vehicles (AUV) matured and became highly useful and applicable for a variety of scientific and military operations. During the same period AUVs and ROVs reached a high degree of development, alongside with the advance of deep sea archaeology.

Some of the recent deep water archaeological projects at Skerki Bank in the Tyrrhenian Sea, off the coast of Ashkelon (Israel/Egypt), in the Aegean Sea and in the Black Sea (Turkey, Bulgaria/Romania and Ukraine) demonstrated that underwater archaeology can be accomplished with advanced techniques[8].

Among the principal aims of deep water archaeological investigations in the Black Sea are the discovery and registration of submerged wooden vessels in the anoxic zone and the marking of targets on the continental shelf that might eventually represent traces of submerged prehistoric settlements. This environment is exceptionally suitable for natural conservation of wood because anoxic waters are not suitable for existence of microorganisms decomposing wood, unlike in basins containing other kinds of water. There (in the Black Sea) some very good prospects for such investigations exist. The expeditions in the period 2001-20012 provided a good basis for deep sea archaeology.

The archaeological research in deep sea waters poses a range of difficulties. These include but are not limited to sonar survey, target identification, precision survey and excavation[9]. Bellow we will discuss sonar survey, target identification and precision survey in a sequence and their relationships to AUV design and implementation[10].

The first step in deep water archaeological research requires the discovery of human cultural remains presenting interest to marine archaeologists, primarily shipwrecks and submerged settlements. The search is guided by a "research design" that specifies questions about the human past to be investigated and explored, and makes use of existing data (historical, archaeological, geological, meteorological, etc.) to determine the search area. Archaeological remains are irregularly distributed across the seafloor necessitating the covering of very large areas. Existing underwater vehicles (AUV and ROV) have proven useful and applicable for this task.

During the summer of 2001 the first deep water archaeological expedition was held on the Western Black Sea shelf, called "Black Sea – Noah 2001". The main purpose of the sonar survey was registration of bottom-located sites, such as ancient shipwrecks and eventual submerged settlements. It was wrought on the five polygons existing on the territory of Bulgaria and Romania in depth between 70 and 350 m. During the "Black Sea – Noah 2001" more than 100 targets were registered.

For the sonar records the apparatus ECHO was used, equipped with

[8] BALLARD *et alii* 2000, p. 1591-1620; BALLARD *et alii* 2002, p. 151-168; PEEV 2004, p. 295-299; DELAPORTA, YASINSKI, SØREIDE 2006, p. 79-87.

[9] PEEV 2007, p. 524-527

[10] The remote excavation, even from ROVs is still in its infancy and remains outside the range of current underwater technology. So it will not be discussed here.

depressor, side scan sonar, sub-bottom profile and CTD sensor. The maximum work depth of the ECHO is 3000 m. Its above water weight is 190 kg and the weight of the depressor is 650 kg. The side-scan frequencies range is 100 kHz and 400 kHz.

Sonar search is just the beginning of deep sea archaeology. When AUVs and ROVs return to the surface engineers and archaeologists interpret the sonar records and locate targets, requiring further examination to become properly identified. Archaeological sites have subtle acoustic signatures, often not dramatically differing from geological or other seafloor features. Because of that even the current high-resolution sonar scans cannot always distinguish between natural objects and artifacts.

The suitable example for this is the target 19 from 2001 off the Bulgarian coast. During the "Black Sea 2002" expedition target 19 was investigated, which looked like a shipwreck. Actually it is an ancient shell bank of *Mytilus galloprovincialis* at a depth 155 m.

There are several options for collecting data. Traditionally, sonar surveys have been followed up by ROV operations for target identification. In rare cases, as with the United State Navy's NR-1 nuclear research submersible, sonar search and optical identification can be accomplished during one and the same drive.

How can an AUV collect sufficient data for adequate target identification? Furthermore, this raises the question what kind of information is needed to identify an archaeological site. It must correspond to several requirements. First and one of the most important, is the feature/target natural or anthropogenic? Second, if anthropogenic, what are the size and its three-dimensional character? Third, what is the approximate date of the site? For more present time wrecks, this can often be evaluated by observing and examining hull shapes and materials. For ancient wrecks, the hull is often buried and/or decayed, and the dating is accomplished by surveying the cargo. It is often consisting of ceramic vessels (amphorae) and jars. The shape and size of the amphorae is roughly indicative for the date and origin of a ship.

Archaeological survey represents the careful, comprehensive documentation of a site. In shallow water, this usually involves SCUBA divers and tape-measures, using specially constructed grids and manual recording of a large number of points. However, it appears inapplicable for deep sea archaeology. To this end we use remotely operated and/or autonomous apparatuses.

During the Bulgarian – American expedition "Black Sea 2002", carried out within the framework of project "Black Sea - Noah", eight of the selected 36 targets were explored. The participants in this expedition are Institute of Oceanology at the BAS and the Institute for Exploration, USA. Diagnostics and study made by manned submersible (AUV) PC-8B, equipped with round scan sonar showed that the sites represented shipwrecks. The research vessel is again "Akademik".

A preserved wooden wreck discovered at a depth of 171 m in the anoxic zone of the Black Sea is regarded as particularly intriguing from scientific point of view. This is the first time that remains of ancient and medieval shipwrecks are registered at such depth in the Bulgarian Black Sea continental shelf. The site is

located East of Cape Cherni nos in the Bulgarian economic zone at a distance of 68 km from the shore. The excellently preserved wooden vessel is covered by sediments up to the board line.

The wooden ship is 13x5 meters in size. Because of impossibility to examine the cargo of the ship, a sample extracted from the hull was used for radiocarbon C14 dating. The analysis showed that this is a very well-preserved wooden vessel from the end of the 16th century. The C14 dating of vessel is 410 BP.

A comparatively large wooden ship with a preserved length of 15 m was discovered at a depth of 81 m. The wreck is situated about 12 miles South-East of Cape Kalliakra on the Varna parallel.

The most ancient wreck during the 2002 expedition was found at depth 81 m east of Varna. The target is 13x4 m in size. The site is the amphorae cargo of an ancient ship. The amphorae accumulation has a length of 7 to 8 m and a width of 1 m. Occurrences of amphorae are not rare in the Black sea region.

An amphora lying on the bottom was taken out with the mechanical hand of the submersible. The amphora is made of yellow – brown to pink clay with a height of 101 cm and width 53 cm. This type of amphorae is distinctive for its outstanding height varying from 100 to 110 cm. The body is slim, set as a cone on a thick, high cylindrical foot. The mouth is also cylindrical and proportional to the size of the vessel. The crown is angularly building out. The handles are massive and oval in their cross-section. Chronologically this type of amphorae is referred to the 2nd-3rd century AD.

The last one of the wrecks was discovered at depth of 103 m. The site is located east of the Varna littoral. The wooden ship is 28x6 m in size.

In October 2011 a survey has been held with the main aim to observe shipwrecks in the area north of Varna Gulf and south of Cape Kaliakra[11]. The site is located southeast of Cape Kaliakra on the parallel of Varna. The depth of the wreck is 86 m. It presents an excellently preserved wooden sailing boat with 52 m length and 8 m width. The ship is sunk on her keel.

The most likely reason for the sinking of the vessel is a very strong storm. During the visual observation not a trace of fire or shot damage of gun shots was seen. It could be assumed that the wheelhouse, the rudder and the masts have been affected by the pelagic trawl.

At this research stage we could not determine accurately how many ship masts there were, but the most probable number is two. On one of the masts a semicircular watch platform is visible, which was mounted on the grotte-mast and was used for observation by the watch sailor. On the broken mast are visible spars shall and over the watch platform is a spar which served for sail fastening.

The bowsprit was projecting to the bow and close under it the contours of the figurehead (probably female) could be seen. Such figures are fitted on almost all European ships from the 16th century. The tradition figureheads to decorate vessels disappeared at the end of the sailing ships era at the end of the 19th and the beginning of 20th century.

[11] During the expedition the use of deep-diving equipment and hyperbaric chambers was intended, but due to poor hydro meteorological conditions the deep water dives were canceled.

On the upper deck damages have been observed that are most likely caused by the storm in which the ship sank and/or by pelagic trawl. This may be the reason not to observe superstructure. At the aft the rudder is broken and now is leaning on the railing. On the deck aft a key that had fallen on the wooden door could be seen, probably of the wheelhouse.

The ship has two "Admiralty" type anchors. The first one is on the bottom on the left board. The second one is hanging on the right board. Around the site, maybe because of poor visibility, no objects fallen from the ship can be seen.

The site presents a two mast schooner. This type of ships is widespread in the 19th c. including the Black Sea region. At this moment a more precise dating of the ship is impossible, but according to the anchor type and ship structure it could be referred to the second half of the 19th c. The presence of a female figure suggests that the origin of the ship is Western European.

During the scanning of the same expedition the aquatory southeast of Cape Kaliakra has been observed. Extremely interesting and great promising targets have been located. A sunken ship with approximately 30 m length and 4-5 m width at 80 m depth is present on the site. Although nothing specific can be said for the site, it is most probably a small sailing ship. The presumable date is 18th – 19th c. The vessel is lying on board.

In the last decade of June 2012 two expeditions using RV "Akademik" (June 23rd-26th and June 29th-30th) have been carried out. The scientific crew has been composed of archaeologists and ocean engineers from the Regional Historical Museum - Varna and the Institute of Oceanology – BAS. The main aim of exploration has been sonar survey, localization and identification of underwater targets in the area between the parallels of Cape Kaliakra and Cape Sveti Atanas.

The target has been found on the 25 of June 2012. For the first time this site has been registered as a sonar record in 2001 during the Bulgarian - American expedition using apparatus ECHO[12]. It has been localized over again during the 2012 expedition. The depth of the site is 137 m.

A wooden sailing boat is present with 35 m length and 6 m width. The site is up to 6 m high over the surrounding relief. The shipwreck is lying on keel and there is no heel.

The most probable reason for the sinking of the vessel is a strong sea storm, because during the visual inspection no traces of fire or shot damage of gun shots could be seen. Defeats have been observed on the upper deck, most likely caused by the storm during which the ship sank. Around the site there are many scattered large and small objects, which confirm the assumption that the ship sank during a gale. The iron anchor of the so called "Admiralty type" has been observed in the bow part. This type of anchors chronologically belongs to the 18th – 19th c. when it was widespread and practically shifted the earlier types.

At this stage of investigation the wreck is impossible to be more precisely dated but according to the structure of some ship elements and the shape of the anchor one can make the assumption that the ship sank sometimes in the 19th century. Again it should be noted that at this phase of research the dating is

[12] PEEV 2004, p. 295

entirely working.

Conclusion.

The sites are located in an area of intensive fishing vessels trawling for hunting Rapana and turbots. Therefore it is necessary the sites to be studied prior to damage being caused to their integrity. The dangers of destruction or injury to the sunken ancient ships are quite real.

The outcome of the conducted research shows that the Bulgarian Black Sea region has a high potential for marine deepwater archaeological investigations. The use of contemporary underwater technology and equipment (ROVs and AUVs, sonar scans, etc.) enables the collection of a large amount of data sufficiently adequate for the layout and chartering of the archaeological map of the deep sea part of the Black Sea.

BIBLIOGRAPHY

ANGELOVA & DRAGANOV 2003 – Hr. Angelova, V. Draganov, *Underwater archaeological excavations of submerged Late Eneolithic and Early Bronze Age settlements in Kiten Sozopol (Soutn Bulgarian Black Sea coast)*, Thracia Pontica 6.2. In Honorem Minaili Lazarov , Sofia, 2003, p. 9-22.

BALLARD *et alii* 2000 – R. Ballard, A. McCann, D. Yoerger, L. Whitcomb, D. Mindell, J. Oleson, H. Singh, B. Foley, J. Adams, D. Piechota, G. Giangrande, *The Discovery of Ancient History in the Deep Sea Using Advanced Deep Submergence Technology,* Deep-Sea Research Part 1 47.9 (2000), p. 1591-1620.

BALLARD *et alii* 2001 – R. Ballard, F. Hiebert, D. Coleman, Ch. Ward, J. Smith, K. Willis, B. Foley, K. Croff, C. Major, Fr. Torre, *Deepwater Archaeology of the Black Sea: The season 2000 at Sinope, Turkey,* AJA 105 (2001), 4, p. 607-624.

BALLARD *et alii* 2002 – R. Ballard, L. Stager, D. Master, D. Yoerger, D. Mindell, L. Whitcomb, H. Singh, D. Piechota, *Iron Age Shipwrecks in Deep Water off Ashkelon, Israel,* AJA 106 (2002), 2, p. 151-168.

BASS 1982 – G. Bass, *Arheologia na morskoto duno,* Varna, 1982.

BOEV 1966 – R. Boev, *Ekspeditsia za podvodni arheologicheski prouchvania v raiona na nos Kaliakra,* Korabostroene i koraboplavane 1 (1966), p. 27-30.

DELAPORTA, YASINSKI & SØREIDE 2006 - Katerina Delaporta, M. E. Yasinski, F. Søreide, *The Greek-Norwegian Deep-Water Archaeological Survey*, IJNA 35 (2006), 1, p. 79-87.

DELGADO 1997 – J. Delgado, *Encyclopedia of Underwater and Maritime Archaeology,* New Haven (1997).

DIMITROV & ORACHEV 1982 – B. Dimitrov & At. Orachev, *Pristanishtnata sistema po Zapadnopontiiskoto krajbrejie (sredata na II – I holiadoletie pr. n. e.),* Arheologia 1 (1982), p. 1-11.

DIMITROV, POROJANOV & ORACHEV 1982 – B. Dimitrov, K. Porojanov, At. Orachev, *Pristanishtata na Apolonia i Mesambria,* Trakiiski pametnitsi vol. III. Megalitite v Trakia 2 (1982), p. 438-458.

DIMITROV & STOYCHEV 1976 – B. Dimitrov & K. Stoychev, *Stone Anchors from Sozopol Bay*, INA 5 (1976), 1, p. 81-83.

DRAGANOV 1995 – V. Draganov, *Submerged Coastal Settlements from the Final Eneolithic and the Early Bronze Age in the Sea around Sozopol and Urdoviza Bay near Kiten*, in D.W. Bailey, I. Panayotov (eds.), *Prehistoric Bulgaria*, Madison, 1995, p. 225-241.

GALABOV 1960 – I. Galabaov, *Ekspeditsia Maslennos,* Podvoden sport 7-8 (1960), p.

19-22.

IVANOV 1987 – I. Ivanov, *Podvodni arheologicheski prouchvania na selishte "Arsenala"*, Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1986 g., Razgrad, 1987, p. 281-283.

IVANOV 1993 – I. Ivanov, À *la question de la localisation et des études des sites submergés dans les lacs de Varna*, Pontica 26 (1993), p. 19-26.

KARAYOTOV 1987 – I. Karayotov, *Podvodni prouchvania v zaliva pred ustieto na reka Ropotamo,* Strandzhansko-Sakarski sbornik 4 (1987), 5, Sozopol, p. 357-360.

LAZAROV 1975 – M. Lazarov, *Potunalata flotilia¸* Varna, 1975.

LAZAROV 1988 – M. Lazarov, *Zagadachnoto kraiisko pristanishte,* Far'88 (1988), p. 33-42.

LAZAROV 1993 – M. Lazarov, *Les sites submérgés le long du Port Ouest dans le contexte de l'historie pontique et méditerranéenne*, Pontica 26 (1993), p. 7-18.

LAZAROV 1996 – M. Lazarov, *Potunalite selishta po zapadnoto chernomorie v konteksta na pontiiskata i sredizemnomorskata istoria,* Istoria 1 (1996), p. 48-61.

MARGOS & TONCHEVA 1962 – A. Margos & G. Toncheva, *Praistorichesko nakolno selishte pri s. Ezerovo, Varnensko,* Izvestia na varnenskoto arheologichesko drujestvo 13 (1962), p. 1-16.

OGNENOVA-MARINOVA 1975 – L. Ognenova-Marinova, *Podvodni prouchvania v Nesebar,* Vekove 3 (1975), p. 43-48.

OGNENOVA-MARINOVA 1980 – L. Ognenova-Marinova, *Podvodni prouchvania v Nesebar,* Muzei i pamtnitsi na kulturata 3 (1980), p. 26-29.

PEEV 2004 – P. Peev, *Bulgarsko-amerikanskadulbokovodna ekspeditsia Cherno more 2001,* Cherno more mezhdu iztoka i zapada. IX Pontiiski chetenia, 2004, p. 295-299.

PEEV 2007 – P. Peev, *Advanced Technology in Deep-sea Archaeology Applied in the Black Sea Region,* Ancient Civilisations and the Sea. Acta Musei Varnanensis 5 (2007), p. 523-530.

POROZHANOV 2000 – K. Porozhanov, *Potunaliat korab pri Urdoviza (predvaritelni belezhki),* Studia in memoriam Ivani Galabov, Izvestia na Narodnia muzei Burgas 3 (2000), p. 149-154.

RODEV 1985 – Ts. Rodev, *Otvud sinia prag,* Varna (1985).

SALKIN 2009 – A. Salkin, *Podvodni prouchvania v zaliva na Kavarna,* 50 godini podvodna arheologia v Bulgaria, 2009.

TONCHEVA 1968 – G. Toncheva, *Podvodna arheologicheska ekspeditsia "Cherni nos"*, Korabostroene i koraboplavane 9 (1968), p. 28-29

TONCHEVA 1973 – G. Toncheva, *Novi danni za targoviata po chernomorskoto kraibrejie prez XVI-XIV v. pr. n. e.,* Vekove 3 (1973), p. 17-24

VELKOV & KEHLIBAROV 1961 – V. Velkov & T. Kehlibarov, *Podvodna ekspeditsia "Nesebar",* Podvoden sport 9 (1961), p. 5-7

VENEDIKOV 1960 – I. Venedikov, *Ekspeditsia Nesebar*, Podvoden sport 11-12 (1960), p. 9-11

NOI PONDURI UNCIALE DIN NORDUL DOBROGEI

Dorel PARASCHIV*

Keywords: *uncials weights, Aegyssus, Argamum, Roman-Byzantine period.*
Cuvinte cheie: *ponduri unciale, Aegyssus, Argamum, perioada romano-bizantină.*

Abstract: *The author presents a rectangular lead weight from Aegyssus and two made of bronze from Argamum. The weight from Aegyssus have 77,305 g, approaching the theoretical weight of the quadrans. The first piece from Argamum is carved with the value – N (νόμισμα); it weighs 4,225 g. The second one has the inscription I and has 1,303 g; it is probably a weight of one-third solidus (tremisses). The pieces from Argamum, although are "official", weigh 7.14% and 14.11% less than standard.*

Rezumat: *Autorul prezintă un pond paralelipipedic din plumb de la Aegyssus şi două din bronz de la Argamum. Pondul de la Aegyssus are 77,305 g, apropiindu-se de greutatea teoretică a quadrans-ului. Prima piesă de la Argamum are gravată valoarea – N (νόμισμα); aceasta cântăreşte 4,225 g. A doua piesă, ce prezintă inscripţionată litera I şi are greutatea de 1,303 g este, probabil, un pond de o treime de solidus (tremisses). Exemplarele de la Argamum, deşi sunt „oficiale", cântăresc cu 7,14 %, respectiv 14,11 % mai puţin decât etalonul.*

Deşi sunt piese rare printre descoperirile arheologice de epocă romană şi romano-bizantină din zona istro-pontică, pondurile unciale au trezit interesul specialiştilor sau colecţionarilor de la începuturile cercetărilor numismstice din România[1]. În nota de faţă prezentăm trei astfel de piese, descoperite în situri din nordul Dobrogei. Un exemplar din plumb provine de la Aegyssus, din cercetările mai vechi, iar două din bronz au fost descoperite recent la Argamum. Dacă de la Argamum mai cunoaştem patru măsuri ponderale, între care un pond paralelipipedic din plumb cu inscripţie (*TE[TPOYNKION*]) – 4 uncii (*triens*)[2], de la Aegyssus aceasta este prima piesă cunoscută.

1. În lotul de materiale rezultate în urma cercetărilor lui Andrei Opaiţ la

* Dorel PARASCHIV: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, str. Progresului, nr. 32, 820009, e-mail: drlparaschiv@yahoo.com.

[1] CUSTUREA 2002-2003, p. 439, cu bibliografia; CUSTUREA 2009, p. 672-673; PARASCHIV 2010, p. 509-510, cu bibliografia.

[2] PARASCHIV 1998, p. 287-290, nr. 1-4.

Aegyssus se găseşte şi un pond paralelipipedic din plumb (Fig. 1, a-b). Piesa a fost descoperită în anul 1975, în suprafaţa 2 B, în carourile 19-21, la adâncimea de 1,20-1,30 m; din păcate nu avem date legate de datarea acestui context arheologic[3].

Dimensiuni: 31 x 31 x 11,5 mm.

Greutate: 77,305 g.

ICEM Tulcea, inv. 10886.

Pondul se apropie de greutatea teoretică a *quadrans*-ului (un sfert de libră sau 3 uncii) – 81,86 g. Acesta prezintă urme de uzură datorită utilizării îndelungate. Pe suprafaţa sa nu se observă vreun decor sau marcaj pentru valoare. Diferenţa dintre greutatea obiectului în discuţie şi etalon (– 5,56 %) poate fi pusă atât pe seama corodării metalului, cât şi a fabricării pe baza unei tehnologii imperfecte, fapt cunoscut în cazul măsurilor ponderale din plumb[4]. Diferenţa dintre greutatea pieselor şi etalon ajunge până la 20 %.

Până în prezent au mai fost publicate două piese paralelipipedice din plumb din Dobrogea ce cântăresc 3 uncii, descoperite la Gura Dobrogei[5], respectiv Palazu Mic[6]; un exemplar de la Bărăganu, considerat de G. Custurea „pond de 3 uncii", este de fapt un *triens*[7]. În colecţii din România mai sunt cunoscute două ponduri de bronz cu valoarea de 3 uncii, însă locul de descoperire al acestora nu este cunoscut[8].

În ceea ce priveşte datarea piesei, aceasta se încadrează în perioada romano-bizantină, perioadă în care pondurile din plumb nu mai prezintă decor.

În anul 2013 au fost reluate săpăturile arheologice într-o zonă intramurană de la Argamum, zonă situată între Poarta principală şi Bazilica I[9], ce fusese cercetată doar printr-un sondaj de verificare de Andrei Opaiţ în anii 1975-1982[10]. Chiar în stratul vegetal, printre alte materiale, au fost descoperite şi două ponduri oficiale romano-bizantine din bronz[11].

2. Prima piesă este în formă de paralelipiped (Fig. 2, a-c).

Dimensiuni: 13 x 13,8 x 3,6 mm.

Greutate după curăţare: 4,225 g.

Pe avers, piesa are gravată, central, valoarea – *N* (*νόμισμα*); deasupra şi sub litera *N*, aceasta prezintă câte un punct.

ICEM Tulcea, fără nr. de inv.

Piesa cântăreşte cu 0,325 g mai puţin decât valoarea înscrisă pe avers – 1

[3] OPAIŢ 1977, p. 307.

[4] OCHEŞEANU 1989, p. 98.

[5] MOTOTOLEA 2009, p. 666, nr. 12.

[6] MOTOTOLEA 2009, p. 666-667, nr. 17.

[7] În catalog, pondul este considerat, corect, *triens* (4 uncii, n. n.); greutatea acestiua are o diferenţă de + 0,8 % faţă de etalon (CUSTUREA 2009, p. 675, nr. 10). Într-un tabel de la sfârşitul lucrării, piesa este considerată însă „pond de trei uncii" (CUSTUREA 2009, p. 678).

[8] OCHEŞEANU 1984, p. 90, nr. 2-3.

[9] NUŢU *et alii* 2014.

[10] Cercetările au rămas, din păcate, inedite.

[11] Pentru sistemul ponderal romano-bizantin, vezi ELSEN 2004, cu bibliografia.

νόμισμα (*solidus* – a şasea parte dintr-o uncie sau *sextula*, respectiv 1/72 dintr-o libră) – 4,55 g, adică are cu 7,14 % mai puţin decât etalonul.

În zona istro-pontică mai cunoaştem trei ponduri paralelipipedice din bronz de un *solidus* – unul de la Callatis[12], unul de la (L)Ibida[13] şi unul din fortificaţia romano-bizantină de la Venchan (regiunea Varna)[14]. Ultima piesă, deşi este, probabil, „imperială" – *exagium* (având gravate, pe avers, busturile a doi împăraţi) şi este într-o stare de conservare bună, cântăreşte doar 3,87 g, deci cu 0,68 g (14,95 %) mai puţin decât valoarea teoretică a *solidus*-ului. Acestora li se adaugă un exemplar discoidal din judeţul Constanţa, ce nu are gravată valoarea[15]. Patru piese paralelipipedice cu valoarea *N* şi un *exagium solidi* (cu legendă şi busturile împăraţilor Theodosius II, Arcadius şi Honorius), fără loc de descoperire, se găsesc în colecţii publice din România[16]. Printre pondurile de un *solidus* din Dobrogea, menţionăm şi un deneral descoperit la Păcuiul lui Soare, datat în perioada domniei lui Iustinian[17].

3. Al doilea exemplar de la Argamum are, de asemenea, formă paralelipedică (Fig. 3, a-c).

Dimensiuni: 9,5 x 9,8 x 2,2 mm.

Greutate după curăţare: 1,303 g.

Pe avers piesa are gravată litera *I*; aceasta nu este dispusă central.

Deşi nu cunoaştem analogii pentru pondul în discuţie (în literatura de specialitate sau pe *site*-urile de licitaţie nu am întâlnit exemplare de epocă romano-bizantină cu o greutate aşa de redusă sau cu marca *I*), acesta ar putea fi, fie o piesă de un *scripulum* sau un sfert dintr-o *sextula* / *solidus* (respectiv 1/24 dintr-o uncie sau 1/288 dintr-o libră), fie una de o treime dintr-un *solidus* (*tremissis*). În primul caz, piesa este cu 0,166 g (14,6 %) mai grea, iar în cel de-al doilea cu 0,214 g (14,11 %) mai uşoară decât etalonul. A doua variantă este mai probabilă, pondurile fiind, în general, mai uşoare decât valoarea „oficială"; în plus, greutatea de un *scripulum* era marcată fie cu un dreptunghi (cu lungimile pe verticală), fie prin simbolul Э (asemănător celui pentru valoarea monedei de 5 *nummia* – *pentanummia*, dar cu braţele spre stânga).

După cum se observă, cele două ponduri din bronz de la Argamum, deşi sunt „oficiale", au o greutate mult mai mică decât etalonul. Situaţia este caracteristică tuturor astfel de piese din colecţiile din România publicate până în prezent[18]. Şi pondurile din alte regiuni (chiar şi *exagia solidi*) au greutăţi mai mici decât cele indicate[19].

---

[12] OCHEŞEANU 1984, p. 91, nr. 17.

[13] PARASCHIV 2010, p. 511, nr. 2.

[14] MINCEV 2004, p. 193, nr. 3.

[15] CUSTUREA 2009, p. 674-675, nr. 9.

[16] OCHEŞEANU 1984, p. 91, nr. 16, 18-21.

[17] DIACONU 1961.

[18] SEVEREANU 1929; CULICĂ 1973-1975; OCHEŞEANU 1984; OCHEŞEANU & CLIANTE 1987; PARASCHIV 1998, p. 289, nr. 5; CUSTUREA 2002-2003, p. 440, nr. 1; PARASCHIV 2010.

[19] VIŠIĆ-LJUBIĆ 1994; MINČEV 2003-2005; MINČEV 2004.

În ceea ce priveşte cronologia, în lipsa unor elemente de decor, piesele de la Argamum pot fi încadrate, larg, în perioada romano-bizantină.

BIBLIOGRAFIE

CULICĂ 1973-1975 – V. Culică, *Două ponduri romano-bizantine*, BSNR 47-49 (1973-1975), 121-123, p. 227-230.

CUSTUREA 2002-2003 – G. Custurea, *Ponduri antice şi medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 439-443.

CUSTUREA 2009 – G. Custurea, *Ponduri antice şi medievale descoperite recent în Dobrogea*, Pontica 42 (2009), p. 672-683.

DIACONU 1961 – P. Diaconu, *Un pond din epoca romano-bizantină, descoperit la Păcuiul lui Soare (r. Adamclisi)*, SCIV 12 (1961), 2, p. 403-405.

ELSEN 2004 – J. Elsen, *Le système pondéral romano-byzantin (fin 3e siècle – fin 8e siècle)*, Jean Elsen liste 230, octobre-décembre 2004.

MINČEV 2004 – A. Minčev, *Three Early Byzantine Imperial Weights at the Museum in Varna*, in: I. Lazarenko (ed.), *Numismatic and Sphragistic Contribution to History of the Western Black Sea Coast. International Conference, Varna, septembre 12th-15th 2001*, Acta Musei Varnensis 2 (2004), p. 191-196.

MINČEV 2003-2005 – A. Minčev, *Un exagion imperial bizantin timpuriu de la Odessos*, CN 9-11 (2003-2005), p. 579-583.

OCHEŞEANU 1984 – R. Ocheşeanu, *Ponduri romano-bizantine în colecţii din România*, SCN 8 (1984), p. 89-93.

OCHEŞEANU 1989 – R. Ocheşeanu, *Pondurile unciale din Tomis. Încercare de clasificare tipologică şi interpretare statistică*, SCN 9 (1989), p. 89-103.

OCHEŞEANU & CLIANTE 1987 – R. Ocheşeanu & T. Cliante, *Măsură ponderală romano-bizantină descoperită la Rasova*, CCDJ 3-4 (1987), p. 173-174.

NUŢU *et alii* 2014 – G. Nuţu *et alii*, *Sector Incintă Nord*, în D. Paraschiv *et alii*, *Jurilovca [Orgame / Argamum]*, CCA. Campania 2013 (2014), 71-72.

OPAIŢ 1977 – A. Opaiţ, *Aegyssus '76. Raport preliminar*, Pontica 10 (1977), p. 307-311.

PARASCHIV 1998 – D. Paraschiv, *Măsuri ponderale romano-bizantine descoperite în nordul Dobrogei*, Pontica 31 (1998), p. 287-290.

PARASCHIV 2010 – D. Paraschiv, *Două ponduri unciale din bronz descoperite la (L)Ibida*, Pontica 43 (2010), p. 509-512.

SEVEREANU 1929 – G. Severeanu, *O greutate dublu uncială bizantină*, BSNR 24 (1929), 69-72, p. 41-42.

VIŠIĆ-LJUBIĆ 1994 – E. Višič-Ljubič, *Utezi*, in: E. Marin (ed.), *Salona Christiana*, Split, 1994, p. 279-283.

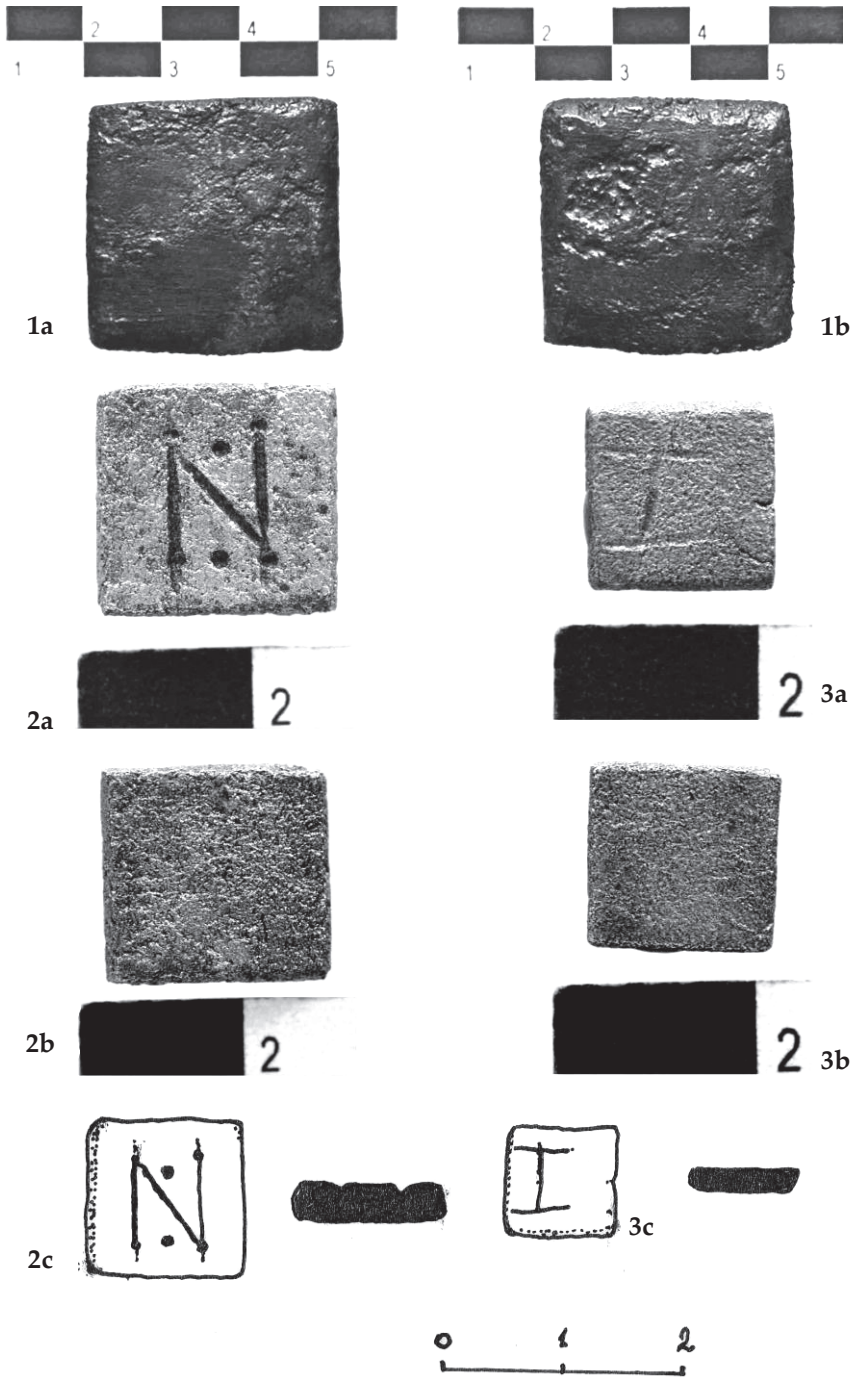

Ponduri: 1 – Aegyssus, 2, 3 – Argamum / Weights: 1 – Aegyssus: 2, 3 – Argamum.

A NEW LEAD SEAL OF GREGORIOS KAMATEROS

Ioto VALERIEV[*]

Cuvinte cheie: *sfragistică, sfârșitul secolului XI – începutul secolului XII, Dobrogea, Kamateroi, Alexios I Komnenos (1081-1118)*

Keywords: *Sphragistics, end of the 11th – begining of the 12th century, Dobruja, Kamateroi, Alexios I Komnenos (1081-1118)*

Rezumat: *Autorul prezintă un sigiliu din plumb intrat în colecțiile Muzeului Regional de Istorie din Dobrici (Bulgaria). Piesa a fost descoperită pe teritoriul regiunii Dobrici. Sigiliul a aparținut lui Gregorios Kamateros, personal. Poate fi datat între sfârșitul secolului al XI-lea și începutul secolului al XII-lea. În articol sunt analizate izvoare scrise, dar și alte sigilii care pot fi puse în legătură cu Gregorios Kamateros.*

Abstract: *The author presents a Byzantine lead seal received in the funds of the Regional Museum of History in Dobrich (Bulgaria) which comes from the territory of Dobrich province. The Seal Belongs to Gregorios Kamateros, in his private capacity, and it is generally dated to the end of the 11th – the beginning of the 12th century. The narrative sources and other lead seals possibly connected to Gregorios Kamateros are examined in this article.*

The subject of the current publication is a Byzantine lead seal recently acquired for the of collection of the Regional Museum of History in Dobrich (Fig. 1)[1]. The location where the seal was found is unknown, but it certainly comes from the territory of Dobrich Region. In the historical and geographical region of Dobroudja, which after 971 was included in the administrative organization of the Byzantine Empire, finding lead seals is rather usual. They are mainly discovered in the fortresses close to the Danube River: Dristra (Silistra), Oltina, Dinogetia (Garvăn), Isaccea and only a few originate from the interior of the area.

Dimensions of the seal: diameter of the core: 23,5/13,1 mm; diameter of the inner circle: 17 mm; weight: 3,43 g. It is a well-centered and readable seal; one-third is missing.

Obv. Bust of Virgin Orans with a medallion on her breast:

[*] Ioto VALERIEV: Dobrich Regional Museum of History; yotov_81@abv.bg

[1] Regional Museum of History – Dobrich, Inv. No. I 5542.

. . ‖ ΘV : [M(ήτη)ϱ] Θ(εο)ῦ.
Rev. Inscription in four lines:
+
ΘΚЄΒ′Θ′
ΓΡΙΓΟΡΙ .
ΤωΚΑ . .
ΤΗΡ .

Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Γϱιγοϱί[ῳ] τῷ Κα[μα]τηϱ[ῷ]

The seal belongs to Gregorios Kamateros, in his private capacity. According to the way the legend on the reverse was written out, two variants of this type of seals are known. More seals are known from the first variant[2], but the one presented here pertains to the second variant[3]. In general, these seals date back to the end of the 11th – the beginning of the 12th century[4].

Beside Gregorios Kamateros' seals as a private person, we are aware of two more kinds of seals, the legend of which bespeaks the same name. On the first kind he is presented as protospatharios at the Chrysotriklinos, mystographos, judge at the Hippodrome and notarios of the charity foundations[5]. On the second kind he is mentioned already as protopraitor of Peloponnesos and Hellas[6].

On the basis of iconographic and paleographic characteristics it can be assumed that the seals of Gregorios Kamateros as a private person and as a protopraitor of Peloponnesos and Hellas belong to one and the same person[7]. We

[2] MORDTMANN 1873, p. 59, no. 39; SCHLUMBERGER 1884, p. 628; ŠANDROVSKAJA 1959, p. 173-182; LIHAČEV 1991, p. 161-162, Tab. 68.11 (inaccessible). Known are also unpublished seals of this kind from the Dumbarton Oaks collection, from the Zacos collection, from the Institute of Byzantine Studies in France, from the coin cabinet of the Vienna Kunsthistorisches Museum, from the collections Fogg and Shaw: JORDANOV 2006, p. 173; JEFFREYS *et alii*, *Prosopography of the Byzantine world* (2011), consulted 1.VIII.2013, Boulloterion 1740, http://db.pbw.kcl.ac.uk/id/boulloterion/1740.

[3] Two seals are treasured up in the Zacos collection, other two in Dumbarton Oaks, another one in the Istanbul Museum: STAVRAKOS 2000, p. 179 (inaccessible); Michael Jeffreys *et alii*, *Prosopography of the Byzantine world* (2011), consulted 1.VIII.2013, Boulloterion 1741, http://db.pbw.kcl.ac.uk/id/boulloterion/1741; CHEYNET, GÖKYILDIRIM, BULGURLU 2012, № 7.56.

[4] JORDANOV 2006, p. 173.

[5] JORDANOV 2006, p. 173.

[6] SCHLUMBERGER 1884, p. 191, no. 6; SCHLUMBERGER 1895, p. 199-200, 224-225, no. 1, 45; NESBITT & OIKONOMIDES 1991, no. 8.39; STAVRAKOS 2000, no. 110 (inaccessible); JORDANOV 2006, p. 173.

[7] JORDANOV 2006, p. 173.

do not have such supporting data for the seals as mystographos, judge at the Hippodrome and notarios of the charitable foundations.

In one of the letters of the Archbishop of Ohrid, Theophylactos, addressed to Gregorios Kamateros, the last one is mentioned as *protasekretis* and *nobelissimos*, but the date of this letter is unsure[8]. Another written source from 1088 informs us about Gregorios Kamateros, son of Basileios Kamateros, a Byzantine dignitary from the second half of the 11th century[9]. Gregorios Kamateros, a secretary of Emperor Alexios I Komnenos (1081–1118), is known from Anna Komnene's "Alexiad"[10].

According Niketas Choniates' information, the same person was logothetes of the sekreton under Emperor John II Komnenos (1118–1143)[11]. A poetic work by the Byzantine writer from the 12th century, Nicholaos Kallikles and a monody by Theodoros Prodromos are devoted to Gregorios Kamateros; he is presented there as *sebastos* and l*ogothetes*[12]. It is supposed that the unknown addressee with *logothetes* title in one of Michael Italicos' letters is namely Gregorios Kamateros[13]. In the written sources mentioned above, Gregorios Kamateros is described as an influential figure at the imperial court, with sophisticated culture and multilateral knowledge[14].

The Byzantine Kamateros family has been subject to several scientific studies[15]. The first attested person with this family name is the *spatharokandidatos* Petronas Kamateros, who was sent at the request of the Khagan of the Khazars by Emperor Theophilos (829–842) to supervise the construction of the Sarkel fortress; later the same was appointed as *strategos* of Cherson and was given the title *protospatharios*. Then, for a long period of time, the family name Kamateros is absent from the written sources[16].

According to the information in the written sources and the sphragistic data, members of the family are known for the time span 10th–13th centuries, their influence being strongest under the rule of the Komnenoi dynasty (1081–1185)[17].

During all the time of his rule Alexios I Komnenos relied on the representatives of kinship families. In the age of the Komnenoi the influence of the old families like Skleroi, Argyroi, Dalassenoi and others was gradually replaced by new ones: such as Kantakouzenoi, Palaiologoi, Vranes, etc. In the military campaigns they were part of the immediate environment of the ruler. Moreover, they form (along with other senior commanders) the Permanent Council to the Emperor. Other Byzantine families, such as Kamateroi and

[8] Theophylactus Achridensis 1994, p. 221; ŠANDROVSKAJA 1959, p. 180-181.
[9] ŠANDROVSKAJA 1959, p. 175; JORDANOV 2006, p. 169.
[10] Comnena 1996, p. 259.
[11] Choniates 1975, p. 9; ŠANDROVSKAJA 1959, p. 175, 180; SKOULATOS 1980, p. 110.
[12] ŠANDROVSKAJA 1959, p. 176-180; SKOULATOS 1980, p. 110.
[13] Italikos 1972, p. 39-41; Theophylactus Achridensis 1994, p. 107, no. 1.
[14] SKOULATOS 1980, p. 111.
[15] LAURENT 1931, p. 253-272 (inaccessible); STADTMÜLLER 1934, p. 352-358; JORDANOV 2006, p. 167-174.
[16] Constantine Porphyrogenitus 1967, p. 182-185; CHEYNET, GÖKYILDIRIM, BULGURLU 2012, p. 668.
[17] ŠANDROVSKAJA 1959, c. 174; JORDANOV 2006, p. 174.

Aiophedoritoi, took care of the civil government of the Empire[18].

The Gregorios Kamateros seal from the Dobrich Region gave important information about the correspondence of this Byzantine dignitary person. Although the sphragistic evidences from Dobroudja for the period from the end of the 11th–12th centuries are extremely rare[19], this seal still provides details about the Byzantine administrative presence in is area. Based on the available sources I can offer a closer date for the seal of Gregory Kamateros. I believe thai it can be fit in the time when Leon Nikerites ruled the Paristrion Theme (about 1091–1095/96) and that means after the Pechenegs' rout in the Battle of Levounion in 1091. Leon Nikerites is also the last known ruler of Paristrion Theme. Therefore, 1095/96 could be the latest date, when Gregorios Kamateros' seal could have been sent.

BIBLIOGRAPHY

a) Narrative sources.

Choniates 1975 – Nicetae Choniatae, *Historia*, Recensuit J. V. Van Dieten, CFHB, Series Berolinensis, XI (1-2), Berlin, New-York, 1975.

Comnena 1996 – Анна Комнина, *Алексиада* (перевод Я. Н. Любарского), Санкт-Петербург, 1996.

Constantine Porphyrogenitus 1967 – Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik & R. J. H. Jenkins, Washington, 1967.

Italikos 1972 – Michael Italikos, *Lettres et discours*, Édités par P. Gautier (Archives de l'Orient Chrétien, 14), Paris, 1972.

Theophylactus Achridensis 1994 – Theophylactus Achridensis, *Epsitulae*, FGHB, 9 (2), Sofia, 1994.

b) Bibliography.

CHEYNET, GÖKYILDIRIM, BULGURLU 2012 – J.-Cl. Cheynet, T. Gökyildirim, V. Bulgurlu, *Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul*, Istanbul 2012.

JEFFREYS *et alii* – Michael Jeffreys *et alii*, *Prosopography of the Byzantine world (2011)*, http://db.pbw.kcl.ac.uk/id/boulloterion/1740.

JORDANOV 2006 – I. Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, Vol. 2, Sofia, 2006.

JORDANOV 2011 – И. Йорданов, *Средновековният Дръстър според данните на сфрагистиката VII–XII в.*, Античная древность и средние века 40 (2011), p. 79-120.

KAZHDAN 1966 – А. П. Каждан, *Братья Айофедориты при дворе Мануила Комнина*, ЗРВИ 9 (1966), p. 85-94.

LAURENT 1931 – V. Laurent, *Un sceau inédit du protonotaire Basile Kamatéros*, Byzantion 6 (1931), p. 253-272 (inaccessible).

LIHAČEV 1991 – Н. П. Лихачев, *Моливдовулы греческого востока*, Москва, 1991 (inaccessible).

MORDTMANN 1873 – A. Mordtmann, *Sur les sceaux et plomb byzantins*, Istanbul, 1873.

NESBITT & OIKONOMIDES 1991 – J. Nesbitt & N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vol. 2, Washington, 1991.

[18] Comnena 1996, p. 10-11; KAZHDAN 1966, p. 85.

[19] From Silistra, for instance, only three seals from the 12th century are known: JORDANOV 2011, p. 111.

ŠANDROVSKAJA 1959 – В. Шандровская, *Григорий Каматир и его печать в собрании Государственого Эрмитажа*, ВВр 16 (1959), с. 173-182.

SCHLUMBERGER 1884 – G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire Byzantin*, Paris, 1884.

SCHLUMBERGER 1895 – G. Schlumberger, *Melangés d'archéologie byzantine*, Paris, 1895.

SKOULATOS 1980 – B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philology. 6e serie, fasicule 20), Louvain, 1980.

STADTMÜLLER 1934 – G. Stadtmüller, *Zur Geschichte der Familiae Kamateres*, Byzantinische Zeitschrift, 34 (1934), S. 352-358.

STAVRAKOS 2000 – C. Stavrakos. *Die Byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden, 2000 (inaccessible).

CONSIDERAȚII PRIVIND ÎNCEPUTURILE LOCUIRII DIN PERIOADA MEDIE BIZANTINĂ DE LA DINOGETIA-GARVĂN, ÎN LUMINA NOILOR ÎNCADRĂRI CRONOLOGICE PENTRU *FOLLES* ANONIMI DIN CLASA A

Alexandru BARNEA[*]
Gheorghe MĂNUCU-ADAMEȘTEANU[*]

Mots clefs: *Dobroudgea, Dinogetia – Garvăn, époque byzantine moyenne, monnaies byzantines, folles.*

Cuvinte cheie: *Dobrogea, Dinogetia-Garvăn, epoca medie-bizantină, monede bizantine, folles.*

Résumé: *Dès le XIXe siècle, E. Desjardins et Gr. Tocilescu avaient rapporté la présence de ruines d'une fortification romaine sur l'ilôt Bisericuța – Garvăn; l'établissement de son nom ancien – Dinogetia – a bien précédé le début des recherches archéologiques sur place.*

Cet article prend en examen les complexes archéologiques, publiés ou encore inédits (habitations, fosses, tombes), fouillés entre 1939 et 1989 et datés, à l'époque, à l'aide de monnaies anonymes de la classe A, suivant les chronologies établies par les anciens catalogues de W. Wroth (1908) et M. Thompson (1954). Une série d'ajustements chronologiques, proposés dans nombre de publications récentes, permet une chronologie plus serrée de certaines variantes de la classe A2-A3, tout en offrant des repères qu'on essaie d'utiliser pour établir les débuts de l'occupation d'époque byzantine moyenne (X-XIe siècles) sur l'ilôt Bisericuța – habitat fortifié et extra muros.

Les fouilles effectuées entre 1939-1989 ont porté à la découverte de 116 monnaies d'or de Basile II-Constantin VIII (976 – 1028), dont 103 faisaient partie du trésor trouvé en 1939. Dès 13 pièces isolées, découvertes entre 1939-1962, dans la collection de l'Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan" (Bucarest) se retrouvent seulement 6, auxquelles on peut ajouter 3 autres, découvertes plus tard.

Les monnaies d'argent sont représentées par une seule plèce – imitation d'un miliaresion frappé par Basile II dans l'intervalle 977-989.

[*] Alexandru BARNEA: Universitatea București, Facultatea de istorie; e-mail: alex.barnea13yahoo.com; Gheorghe MĂNUCU-ADAMEșTEANU: Muzeul Municipiului București; e-mail: manad@yahoo.com.

Du total de 202 monnaies de cuivre, 153 pièces ont été découvertes dans l'habitat fortifié, 22 dans l'habitat extra muros, tandisque pour le reste (27 exemplaires) on ne connaît pas les conditions de la découverte. Sur l'ensemble de 202, seulement 175 pièces ont été identifiées.

La distribution, par émissions, est la suivante: un folles de la classe A1 (catalogue no. 1) attribué à l'empereur Jean Tsimiskes (969-976), 181 monnaies appartenant à des émissions de la classe A2-A3 (catalogue nos. 2-113, 116-184), mises en circulation pendant le règne des empereurs Basile II-Constantin VIII (976-1028), et 13 pièces, représentant des imitations coulées et anépigraphiques (catalogue nos. 185-197).

Sur la base des propositions avancées par D. M. Metcalf, les découvertes provenant de l'habitat fortifié (94 monnaies) se groupent de la manière suivante: 19 pièces de la classe A2 (dont métropolitaines – 5, Grèce centrale – 12, ateliers provinciaux – 2), circulant entre 989-1015/1020, et 75 exemplaires de la classe A3, couvrant l'intervalle de temps 1015/1020- cca. 1030.

Les folles de la classe A2 constituent 20,21% de toutes les découvertes, avec la prépondérance des émissions de la Grèce centrale (63,16%), suivies à une grande distance par les métropolitaines (26,32%) et par trois pièces attribuées à des ateliers provinciaux (10,53%).

V. Ivanisevic, tout en incluant un certain nombre de variantes inconnues à D. M. Metcalf (109 pièces), propose quatre groupes chronologiques: première émission (976-1001) – 12 exemplaires (11,01%); deuxième émission (1001-1010/1015) – 9 exemplaires (8,26%); troisième émission (1010/1015-1020/1025) – 75 exemplaires (68,81%); quatrième émission (1020/1025-1028) – 13 exemplaires (11,93%).

Un examen des exemplaires qui ont été frappés dans l'intervalle 976-1015 donne des résultats similaires pour les deux auteurs: suivant les attributions de D. M. Metcalf, les pièces de la classe A2 totalisent 20,21% des découvertes de la classe A2-A3, pourcentage proche à celui résultant des propositions V. Ivanisevič, soit 19,27% (première et deuxième émissions, cumulées).

Pour l'intervalle chronologique suivant on reconnaît la même situation: selon D. M. Metcalf on obtient 78,95% (intervalle 1015/1020-cca 1030) et 80,74%, selon V. Ivanisevic (intervalle 1010/1015-1028, émissions troisième et quatrième cumulées).

Les chiffres sont éloquents et indiquent, clairement, que, au début du XIe siècle on assiste à une pénétration accélérée des monnaies byzantines de cuivre, un processus déterminé par un développement particulier de ce centre byzantin.

Les découvertes monétaires dans l'aire extra muros, pas trop nombreuses – 22 exemplaires, soit 12,57% de l'ensemble de monnaies à lieu de la découverte connu – se regroupent comme suit: D. M. Metcalf (18 monnaies), dont 5 pièces de la classe A2 (métropolitaines – 4, Grèce centrale – 1), qui ont circulé entre 989 et 1015/1020, et 13 pièces de la classe A3, couvrant l'intervalle de 1015/1020 à environ 1030.

Les propositions avancées par V. Ivanisevic – première émission (976-1001) – 2 exemplaires; deuxième émission (1001-1010/1015) – 4 exemplaires; troisième émission (1010/1015-1020/1025) – 13 exemplaires; quatrième émission (1020/1025-1028) – 2 exemplaires, ne font que confirmer que les habitants se sont installés plus tard à l'extérieur des fortifications: les découvertes des premiéres deux émissions, qui couvrent un intervalle plus long (976-1010/1015) totalisent seulement 28,57% par rapport à 71,43% frappées pendant une période plus brève (1010/1015-1028).

D'après les observations archéologiques faites sur différents secteurs du site, on a constaté que dans l'habitat il y a plusieurs niveaux à des huttes brûlées, dont l'un, daté par des monnaies et stratigraphiquement, est placé sous le règne de l'empereur Basile II (976-1025). Les découvertes dans l'habitat fortifié, complétées par celles provenant de l'aire extra muros, montrent que la cause de telle destruction a été l'invasion des Petchénègues en 1027.

Rezumat: *Ruinele fortificației romane de pe popina Bisericuța-Garvăn au fost semnalate încă din secolul al XIX-lea, de către E. Desjardins și Gr. Tocilescu, numele antic Dinogetia fiind cunoscut încă înainte de începerea cercetărilor arheologice.*

În acest articol vor fi trecute în revistă complexele arheologice publicate sau inedite (locuințe, gropi, morminte) cercetate în perioada 1939-1989, care au fost datate pe baza monedelor anonime din clasa A, încadrările cronologice fiind făcute pe baza cataloagelor mai vechi - W. Wroth (1908) sau M. Thompson (1954).

După cum se cunoaște, în ultima vreme au fost avansate o serie de propuneri care permit o încadrare cronologică mai strânsă a anumitor variante din clasa A2-A3, repere cronologice pe care vom încerca să le folosim pentru stabilirea începuturilor locuirii din perioada medie bizantină (secolele X-XI) de pe popina Bisericuța – cetatea și așezarea extra muros.

În perioada 1939-1989 au fost descoperite 116 monede de aur de la Vasile II-Constantin VIII (976-1028), dintre care 103 făceaua parte din tezaurul descoperit în anul 1939. Dintre cele 13 descoperiri izolate din perioada 1939-1962, în colecția IAB se regăsesc doar 6 ex, la care putem adăuga alte trei piese descoperite ulterior.

Monedele de argint sunt reprezentate printr-o singură piesă – o imitație după un miliaresion bătut de Vasile II în perioada 977-989.

Monedele de cupru însumează 202 ex repartizate astfel: un număr de 153 au fost descoperite în cetate, 22 în așezarea extra muros, în timp ce pentru un număr de 27 de exemplare nu sunt cunoscute condițiile de descoperire. Dintre ele doar 175 au fost identificate, în timp ce un număr de 5 folles anonimi au fost atribuiți clasei A2-A3 (catalog 198-202), pe baza mențiunilor din rapoartele de săpătură sau a descrierilor din carnetele de săpătură.

Distribuția acestor monede se prezintă astfel: un follis din clasa A1 (catalog 1), atribuit împăratului Ioan Tzimiskes (969-976), 181 ex. aparțin emisiunilor din clasa A2-A3 (catalog 2-113, 116-184), puse în circulație în timpul domniei împăraților Vasile II-Constantin VIII, iar 13 ex. reprezintă imitații turnate și anepigrafe (catalog 185-197).

Pe baza propunerilor avansate de către D. M. Metcalf, descoperirile din cetate (94 ex) se prezintă astfel: 19 ex din clasa A2 (Metropolitane – 5 ex, Grecia Centrală – 12 ex, ateliere provinciale – 2 ex), care au circulat în perioada 989-1015/1020 și 75 ex din clasa A3, care acoperă intervalul de timp 1015/1020-cca 1030. Folles din clasa A2 reprezintă 20,21 % din totalul descoperirilor, ponderea fiind deținută de emisiunile din Grecia Centrală (63,16 %), fiind urmate, la mare distanță (26,32 %) de cele metropolitane și de trei piese atribuite unor ateliere provinciale (10,53 %).

V. Ivanisevic, care include și o serie de variante necunoscute lui D. M. Metcalf (109 ex), propune patru grupe cronologice: emisiunea I-a (976-1001) – 12 ex (11,01 %); emisiunea a II-a (1001-1010/1015) – 9 ex (8,26 %); emisiunea a III-a (1010/1015-1020/1025) – 75 ex (68,81 %); emisiunea a IV-a (1020/1025-1028) – 13 ex (11,93 %).

O trecere în revistă a exemplarelor care au fost bătute în intervalul 976-1015, ne

oferă rezultate asemănătoare la cei doi autori: conform atribuirilor lui D. M. Metcalf, piesele din clasa A2 însumează 20,21 % din totalul descoperirilor din clasa A2-A3, procent asemănător cu cel rezultat 19,27 % în urma propunerilor lui V. Ivanisevic (emisiunea I cumulată cu emisiunea II).

Aceeași situație se înregistrează și pentru intervalul cronologic următor: conform lui D. M. Metcalf, obținem 78,95 % pentru perioada 1015/1020-cca 1030 și 80,74 % pentru intervalul 1010/1015-1028, conform lui V. Ivanisevic (însumate emisiunile III și IV).

Cifrele sunt elocvente și ne indică, cu claritate, că la începutul secolului al XI-lea asistăm la o pătrundere accelerată a monedelor bizantine de cupru, proces determinat de o dezvoltare deosebită a acestui centru bizantin.

Descoperirile monetare din extra muros, un lot nu prea numeros – 22 ex sau 12,57 % din totalul pieselor cu loc de proveniență cunoscut - se grupează astfel: D. M. Metcalf (18 ex): 5 ex din clasa A2 (Metropolitane – 4 ex, Grecia Centrală – 1 ex), care au circulat în perioada 989-1015/1020 și 13 ex din clasa A3, care acoperă intervalul de timp 1015/1020-cca 1030.

Propunerile avansate de către V. Ivanisevic - emisiunea I-a (976-1001) – 2 ex; emisiunea a II-a (1001-1010/1015) – 4 ex; emisiunea a III-a (1010/1015-1020/1025) – 13 ex; emisiunea a IV-a (1020/1025-1028) – 2 ex, nu fac decât să ne confirme că locuitorii s-au așezat mai târziu în exteriorul zidurilor: descoperirile din primele două emisiuni care acoperă un interval mare de timp (976-1010/1015) însumează doar 28,57% față de 71,43 % bătute într-o perioadă mult mai scurtă de timp 1010/1015-1028.

Din observațiile făcute în diferite sectoare, s-a constatat că în cadrul așezării există câteva niveluri de bordeie arse, unul dintre acestea, datat prin monede și stratigrafic, fiind plasat în timpul domniei împăratului Vasile II (976-1025).

Descoperirile din cetate, completate cu cele din așezarea extra muros, ne indică faptul că această distrugere se datorează invaziei pecenegilor din anul 1027.

Ruinele fortificației romane de pe popina Bisericuța-Garvăn au fost semnalate încă din secolul al XIX-lea, de către E. Desjardins și Gr. Tocilescu[1], numele antic *Dinogetia* fiind cunoscut încă înainte de începerea cercetărilor arheologice[2]. *Dinogetia* a fost identificată prima dată de consulul general al Franței de la Belgrad, Engelhardt, în 1865. El i-a măsurat dimensiunile. Tot în 1865, arhitectul francez Ambroise Baudry care, împreună cu epigrafistul Gustave Boissière a întreprins cercetările de la *Troesmis*, a executat primul releveu al cetății *Dinogetia*. Acesta a fost publicat de Victor Duruy în anul 1885[3]. Cu o copie a acestui plan a vizitat ruinele încă neumblate la 22 iunie 1921 Raymund Netzhammer, potrivit notelor sale din "Episcop în România"[4].

[1] *Dinogetia* I, p.16.
[2] ȘTEFAN 1941, p. 401, nota 1.
[3] DURUY 1885, vol. V, p. 29.
[4] NETZHAMMER 2005, vol. II, p. 1016.

ISTORICUL SĂPĂTURILOR[5]

Pentru acest studiu ne-am propus să prezentăm doar descoperirile numismatice rezultate în urma cercetărilor arheologice din perioada 1939-1989. Vom trece în revistă doar campaniile arheologice în care s-au descoperit complexe de locuire datate cu monede din clasa A sau sunt menționate descoperiri monetare din perioada domniei împăraților Ioan Tzimiskes (969-976) și Vasile II-Constantin VIII (976-1028).

După cum se cunoaște, în ultima vreme au fost avansate o serie de propuneri care permit o încadrare cronologică mai strânsă a anumitor variante din clasa A2-A3, repere cronologice pe care vom încerca să le folosim pentru stabilirea începuturilor locuirii din perioada medie bizantină (secolele X-XI) de pe popina Bisericuța – cetatea și așezarea *extra muros*.

1. Cetatea

Campania din anul 1939.

Primele săpături au început din inițiativa Muzeului Național de Antichități, sub conducerea lui Gh. Ștefan și au avut ca obiectiv cunoașterea incintei. Având în vedere dimensiunile fortificației, a fost dezvelită doar latura de Sud cu poarta exterioară, o parte din latura de Est (între turnurile 4 și 7) și s-a degajat interiorul turnurilor 5, 6 și 7[6].

Dintre descoperirile numismatice din cetate, un tezaur format din 106 monede de aur și 17 monede bizantine, atribuite secolelelor X-XII, reținem doar pe cele de la Vasile II-Constantin VIII (976-1025)[7] – 4 ex (1 ex lângă curtina C și alte 3 descoperite la interiorul unui edificiu din cetate, între turnurile 6 și 7)[8].

Din această campanie, în colecția IAB[*] se regăsesc următoarele piese: varianta 2-29 sau 51 (Turnul 4, cat. 11), varianta 35 (Turnul 5, cat. 84), varianta 36a, 39 sau 40 (Curtina interioară Turn 1-2, cat. 90), varianta 40 (Turnul 6, cat. 127), varianta 40a sau 40b (Turnul 4, curtina exterioară, cat. 157)[9].

Descoperirile din anul 1942

În perioada războiului (1940-1944), cu excepția anului 1943, cercetările au fost întrerupte. În anul 1942 au fost întreprinse numai lucrări de întreținere, în colecția IAB existând un singur *follis* din clasa A3, varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 94).

[5] Pentru o sumară trecere în revistă a descoperirilor arheologice vezi *Dinogetia* I, p. 16-23 și Cronica săpăturilor arheologice publicată în SCIV, începând cu anul 1957.

[6] ȘTEFAN 1941, p. 402, fig. 2.

[7] Identificările s-au făcut pe baza catalogului lui Warwick Wroth, publicat în anul 1908.

[8] ȘTEFAN 1941, p. 422 și fig. 2, pentru localizarea descoperirilor monetare de la Vasile II-Constantin VIII.

[*] Prescurtări mai departe: IAB – Institutul de Arheologie București; ICEM – Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea; MIG – Muzeul de Istorie Galați; ex. – exemplar; cat. – catalog.

[9] Mulțumim și cu această ocazie colegului Eugen Nicolae pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziție monedele descoperite în campaniile mai vechi.

Campania din anul 1948

În această campanie s-a terminat de degajat un edificiu roman din centrul așezării (probabil sala principală a comandamentului) și s-au dezvelit cinci bordeie aflate în vecinătatea clădirii[10].

În colecția IAB se regăsesc doar doi *folles* anonimi din clasa A3 (cat. 109, 150) descoperiți în suprafața A.

Campania din anul 1949

Începând cu acest an s-a trecut la cercetarea pe suprafețe mari, fiind vizată zona dintre latura de nord a cetății și clădirea cu piloni, degajată în anul 1948 (suprafața A), care a fost împărțită în patru sectoare (I-IV).

Au fost descoperite numeroase locuințe-bordeie, din două niveluri de locuire, cele mai vechi fiind datate cu ajutorul monedelor bizantine de la „Ioan Tzimiskes"[11].

O primă monedă[12], un *follis* anonim din clasa A2-varianta 24a sau 24f (cat. 75)[13] s-a găsit în bordeiul 1[14], pe vatră, locuință din primele decenii ale secolului al XI-lea, care pare să nu fi fost incendiată[15].

În suprafața A/III, în bordeiul 8, care are nivelul mai jos decât al celorlalte bordeie, s-a descoperit o monedă de la Vasile II [16], un *follis* anonim din clasa A2-A3, care nu se regăsește în colecția IAB (cat. 198).

Pe vatra bordeiului incendiat nr. 10, descoperit în campania din anul 1949 și cercetat în anul 1950[17], s-a găsit o monedă din vremea lui "Ioan Tzimiskes" (cat. 199)[18], piesă care nu se regăsește în colecția IAB dar, despre care putem presupune că aparține clasei A2-A3 (976-1028).

O situație interesantă ne oferă descoperirile din bordeiul 13, incendiat: o monedă – o imitație turnată din clasa A2-A3 (cat. 187), s-a găsit pe vatra bordeiului[19]; în umplutura locuinței au mai fost găsiți doi *folles* anonimi[20] din clasa A3 – varianta 39 (cat. 123) și varianta 40a sau 40b (cat. 144) – care au fost puși în

[10] *Dinogetia* I, p. 18.

[11] Identificările au fost făcute pe baza catalogului lui W. Wroth publicat la Londra în anul 1908.

[12] Carnet Bucur Mitrea, 1: luni 11 iulie, descriere și desen a monedei.

[13] Identificarea s-a putut face prin confruntarea cu desenul din carnetul de săpătură, deoarece pe plic nu apare decât anul 1949.

[14] Șantier 1949, 69-plan, bordeiul 1; *Dinogetia* I, 1967, fig. 5-bordei 21, din prima jumătate a sec. XI. Pentru publicarea în volumul monografic, locuințele au fost renumerotate.

[15] Carnet Bucur Mitrea, 1-2.

[16] ȘTEFAN *et alii* 1954, 168: în sectorul A, în pământul de umplutură al bordeiului 8, a apărut o monedă din vremea împăratului bizantin Vasile al II-lea.

[17] Carnet Ion Barnea, 133-135: luni 3 iulie, în carourile 10-12, un bordei incendiat (B 10), care corespunde lui B 18 și lui B 13.

[18] Ștefan *et alii* 1951, 27.

[19] Carnet Ion Barnea, 91-95: 7 septembrie, pe vatra bordeiului 13, la –1,38 m, a ieșit la iveală o monedă de bronz având pe avers chipul lui Hristos și pe revers inscripția *Iesus Hr. Basileus Basileus*.

[20] Carnet Ion Barnea, 93: 7 septembrie, la –1,50 m și la cca 1,50 m Vest de țărușul 22, o altă monedă ca și cea de mai sus.

circulație la începutul secolului al XI-lea.

Este singura locuință în care s-au găsit trei *folles* anonimi din clasa A2-A3: aceasta ar putea ridica un semn de întrebare asupra apartenenței la inventarul locuinței a celor două piese din umplutură dar, pe de altă parte, trebuie subliniat că ambele fac parte din clasa A3 și nu fac notă discordantă.

În sectorul II din cetate, la – 1,38 m, pe vatra unui bordei cu bârne arse, s-a găsit o altă monedă[21], probabil tot un *follis* anonim din clasa A2-A3 (cat. 200)[22].

La acestea se mai adaugă un număr de 18 *folles* anonimi din clasa A2-A3 descoperiți în cursul anului 1949: varianta 3 (cat. 15), varianta 5, 20b sau 24b (cat. 29), varianta 9 (cat. 34), varianta 11 (cat. 35), varianta 16a (cat. 48), varianta 24 (cat. 58), varianta 26 (cat. 79), varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 86, 88, 91), varianta 40 (cat. 124, 128, 130), varianta 40a sau 40 b (cat. 146-147), varianta 41 (cat. 168), varianta 45 (cat. 173), varianta ? (cat. 201).

Campania din anul 1950

Efortul principal s-a desfășurat în sectorul de Nord (suprafața A), descoperirile monetare de la „Ioan Tzimiskes" – două monete aflate în locuința 9 din ultimul nivel – plasând începuturile locuirii în secolul al X-lea[23]: conform noilor cataloage, această locuință a existat în primele decenii ale secolului al XI-lea, cei doi *folles* aparținând clasei A3 – varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 112), respectiv varianta 41 (cat. 165).

Pe vatra bordeiului 18 s-a găsit, de asemenea, o monedă de la „Ioan Tzimiskes"[24], citește clasa A2-A3, emisiune de la Vasile II-Constantin VIII (976-1028), care nu se regăsește în colecția IAB (cat. 202).

În această campanie a fost deschisă o suprafață (B), în jumătatea de Sud a cetății, pe axa porții de Sud, de unde ne reține atenția un bordei din ultimul nivel de locuire (Bordeiul 38, Casa fierarului), incendiat, al cărui cuptor este suprapus de un mormânt (M 18), din cimitirul format în jurul bisericuței. Forma locuinței și inventarul ceramic prezentau analogii cu locuințele din partea de Nord a așezării, datate în a doua jumătate a secolului al X-lea[25]. Ulterior, s-a considerat că incendierea locuințelor din ultimul nivel s-a datorat atacului cumanilor din anul 1148[26] sau că ar fi putut fi folosit, mai degrabă la începutul secolului al XIII-lea, decât la sfârșitul secolului al XII-lea[27].

Pe baza lotului de monede existent în acest moment – ultimele descoperiri monetare din secolul al XII-lea sunt reprezentate de două monede de la Ioan II Comnenul (1118-1143)[28] – putem aprecia că încetarea locuirii s-a datorat atacului

[21] Carnet Ion Barnea, 93-95: o monedă de bronz având pe av. chipul lui Hristos și pe rv. inscr. *Iesus Hr. Basileus Basileus.*

[22] Până în prezent, la Dinogetia nu se cunoaște decât un singur *follis* anonim, din clasa A1, de la Ioan Tzimisks.

[23] ȘTEFAN *et alii*1951, p. 27.

[24] Carnet Ion Barnea, 108.

[25] ȘTEFAN *et alii* 1951, 42-44, fig. 29.

[26] BARNEA 1971, p. 173; BARNEA 1973, p. 325, nota 36.

[27] DIACONU 1978, p. 120-129.

[28] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 330, catalog 6-7.

cuman din anul 1122[29]. După o cezură, a cărei durată nu poate fi încă apreciată, locuirea se va relua: prezența unui *stamenon* devalorizat, o imitație latină cu modul mic, de tip A[30], sugerând că zona era folosită în prima jumătate a secolului al XIII-lea[31]. Unele fragmente ceramice – menționate în rapoartele preliminare, dar nepublicate – par să sugereze secolul XIII[32].

Din inventarul locuinței amintite provine și o imitație anepigrafă (cat. 192), categorie despre care se presupune că a fost pusă în circulație la sfârșitul secolului al X-lea. Prin urmare, cel mai probabil, această monedă a fost antrenată în zona bordeiului.

În sectorul III, la 1 m NE de țărușul 16, la –0,80 m (la baza unei vetre), au fost descoperite două monede bizantine[33] - un *follis* anonim din varianta 16a (cat. 49) și unul din varianta 34 (cat. 82) - care plasează acest complex în primele decenii ale secolului al XI-lea.

În sectorul II A, dintr-o groapă de mari dimensiuni (K 1)[34], a fost recuperată o imitație după un *follis* anonim din varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 114).

Descoperirile monetare din anul 1950, aflate în colecția IAB, sunt destul de numeroase, piesele din clasa A2-A3 aparținând următoarelor variante: varianta 1b sau 23 (cat. 3), varianta 3, 5, 20 sau 24b (cat. 18-19), varianta 14b, 24 sau 24g (cat. 43), varianta 16 (cat. 47), varianta 18 (cat. 52), varianta 24 (cat. 62, 65), varianta 25 (cat. 78), varianta 40a sau 40b (cat. 158), varianta 41 (cat. 170), varianta 51 ? (cat. 175) și un *follis* turnat, a cărei variantă nu a putut fi stabilită (cat. 186).

Campania din anul 1951

Săpăturile din acest an s-au concentrat în jurul bisericuței și a cimitirului, descoperite în campania precedentă.

Din sectorul A, menționăm bordeiul incendiat, nr. 125[35] din inventarul căruia există un *follis* anonim din clasa A2, varianta 20 ? (cat. 54), pe baza căruia se poate aprecia că locuința a existat într-un interval cuprins între sfârșitul secolului al X-lea și primele decenii ale celui următor.

În sectorul sudic al cetății (C), în caroul 20[36], la Nord de țărușul 10, chiar în martorul cu același număr, la -1,20 m, un cotlon de pietre afumate și urmele unui par de lemn, reprezintă indiciul unei locuințe pe care o datează o monedă bizantină de bronz, găsită în același loc (Zimisces, Vasile II și Constantin)[37]: moneda – un *follis* anonim din clasa A3, varianta 36a, 39 sau40 (cat. 106), a fost

[29] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010, p. 81-82, 141.

[30] ȘTEFAN *et alii* 1955, p. 735: în B 16, sub stratul de pământ vegetal, între pietre, s-a găsit o mică monedă schifată de bronz, care s-a dovedit a fi bătură în timpul domniei împăratului Manuel I Comnenul (1143-1180).

[31] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 193.

[32] COMȘA 1967, p. 27.

[33] Carnet Ion Barnea, 29 iunie, 129.

[34] ȘTEFAN *et alii* 1951, p. 34, fig. 23.

[35] Șantier 1952, 353-fig. 4, 380-bordei din nivelul II.

[36] În suprafața C, între poarta de SE și turnul 1, suprafața a fost împărțită în carouri cu laturile de 5m (1-5), cf. carnet Ion Barnea, 21. Numerotarea a continuat de-a lungul laturii de SV a cetății (10-25), cf 34.

[37] Carnet Ion Barnea, 40.

folosită la începutul secolului al XI-lea.

Din același sector C[38], a fost cercetat și bordeiul 120, din inventarul căruia există un *follis* anonim din varianta 14b, 24 sau 24g (cat. 41), care a fost pus în circulație în primele decenii ale secolului al XI-lea.

Tot în sectorul C, la cca. 1 m Vest de țărușul 10, la – 1,20 m, în pământul negricios-compact, a fost găsită o monedă de bronz de mărimea celor bizantine din secolele X-XI, sub care se afla o vatră cu cenușă[39]: piesa, un *follis* anonim din clasa A3, varianta 40 (cat. 143), a fost pusă în circulație la începutul secolului al XI-lea.

Dintre descoperirile din cetate, putem menționa următoarele variante din clasa A2-A3, emise în timpul domniei împăraților Vasile II-Constantin VIII (976-1028): varianta 3 (cat. 13), varianta 3, 5, 20 sau 24b (cat. 17), varianta 3 sau 20 (cat. 20-21), varianta 5, 20 sau 24b (cat. 27), varianta 11 (cat. 36), varianta 14 sau 22 (cat. 38), varianta 14b sau 24 (cat. 46), varianta 24 (cat. 71), varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 97, 107, 115), varianta 39 (cat. 116-117, 119), varianta 40 (cat. 136), varianta 40a (cat. 137), varianta 40b (cat. 142), varianta 40a sau 40b (cat. 154), varianta 41 (cat. 161), varianta 45 (cat. 172). Seria descoperirilor o încheie o imitație anepigrafă (cat. 191).

Campania din anul 1952

Din această campanie nu cunoaștem niciun bordei din inventarul căruia să provină monede din clasa A2-A3, singurele piese înregistrate în colecția IAB fiind descoperite în trei gropi menajere.

Una intre aceste piese – o monedă de bronz de la Vasile II Bulgaroctonul - ar putea fi atribuită unei gropi din sectorul C/1951, aflată la Nord de absida basilicii: în cazul de față este vorba de un *follis* anonim din variantele 34-40 ? (cat. 83)[40].

Alte două monede au fost găsite în două gropi din sectorul B, în secțiunea B 5 – un *follis* anonim din varianta 14b, 24 sau 24g (catalog 45) și, în secțiunea B 6, în groapa 54[41] - un *follis* anonim din varianta 24 (cat. 69).

Celelalte monede din clasa A2-A3 descoperite în această campanie arheologică, sunt destul de puțin numeroase: varianta 2-29 sau 51 (cat. 6, 9), varianta 24a (cat. 73), varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 110), varianta 40a sau 40b (cat. 155-156, 159) și o piesă cu varianta neprecizată (cat. 179).

Campania din anul 1953

Din această campanie nu deținem informații despre complexe care să poată fi datate cu monede din clasa A2-A3, toate descoperirile provenind din strat: varianta 3 (cat. 14), varianta 24 (cat. 59-60), varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 96, 99,

[38] ȘTEFAN 1952, p. 350, fig. 2: planul cetății și al săpăturilor, 353, fig. 4: planul săpăturilor din anul 1951, sectorul C-bordei de la sfârșitul sec. X; 387, bordeiul din nivelul III, suprapune un alt bordei, din nivelul IV (sec IX ?-X).

[39] Carnet Ion Barnea, vineri 8 iunie, 42-43.

[40] ȘTEFAN *et alii* 1953, p. 254-255, groapă aflată la Est de B 123 și la 2,50 m N de absida basilicii, în care s-a găsit o monedă de bronz din vremea împăratului Vasile al II Bulgarohtonul.

[41] ȘTEFAN *et alii* 1953, fig. 3.

105), varianta 40b (cat. 139), varianta 40a sau 40b (cat. 148), varianta 41 (cat. 160, 169), o variantă neprecizată (cat. 177) și două imitații turnate – una cu litere amestecate (cat. 189) și una anepigrafă (cat. 194).

Campania din anul 1954

O primă referire o putem face la un *follis* din clasa A3, varianta 24 (cat. 66), descoperit sub bordeiul 14, locuință datată, pe baza relațiilor stratigrafice și a descoperirilor monetare din bordeiele 9 și 10 (monede de la "Ioan Tzimiskes''), la sfârșitul secolului al X-lea[42] sau în prima jumătate a secolului al XI-lea[43]

Deoarece această variantă a fost pusă în circulație în primele decenii ale secolului al XI-lea (cca 1010/1015-cca 1030), putem restrânge acest interval cronologic la prima jumătate a secolului al XI-lea.

Conform însemnărilor de pe plic, o monedă de la începutul secolului al XI-lea a fost descoperită pe podeaua bisericuței, indiciu insuficient pentru a pune în valoare această piesă destul de uzată, atribuită variantei 24a sau 24f ? (catalog 74). După cum se cunoaște, bisericuța a fost cercetată în anul 1950[44], în raportul referitor la săpăturile din anul 1954, nefiind făcută nicio referire la acest monument, ceea ce ne sugerează că acest *follis* anonim se afla într-o poziție secundară.

Dintre descoperirile acestui an, putem menționa următoarele monede puse în circulație în timpul domniei împăraților Vasile II-Constantin VIII (976-1028): varianta 2-29 sau 51 (cat. 8), varianta 14b, 24 sau 24g (cat. 39), varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 85, 103), varianta 40 (cat. 125-126, 131, 133), varianta 40a sau 40b (cat. 145) și două piese a căror variantă nu a putut fi precizată (cat. 180, 182).

Campaniile din 1955 și 1956

Din anul 1955 nu putem menționa decât două monede descoperite în strat - varianta 3 sau 20 (cat. 22) și varianta 40a (cat. 138) – situație valabilă și pentru anul 1956: într-o groapă mare, în dreptul turnului 11, s-a descoperit o monedă de la "Ioan Tzimiskes"[45], care, conform noilor cataloage – un *follis* anonim din varianta 3, 5, 20 sau 24b (cat. 16) -, a fost bătută în timpul domniei împăraților Vasile II-Constantin VIII (976-1028), la care se adaugă o imitație anepigrafă (cat. 197)[46].

Campaniile din anii 1957-1959[47]

Ca și în campania precedentă, din anul 1957, săpăturile s-au concentrat în așezarea *extra muros*, din cetate fiind înregistrat un singur *follis* anonim din clasa A3, varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 87), descoperit în anul 1958.

---

[42] ȘTEFAN *et alii* 1951, p. 23-27.

[43] ȘTEFAN *et alii* 1953, fig. 1: B 14 incendiat în a doua jumătate a sec. XI.

[44] ȘTEFAN *et alii* 1951, p. 45-49.

[45] ȘTEFAN *et alii* 1959, p. 567-fig 2, 571-572.

[46] IORDANOV 1980, p. 13, cat 113; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006, p. 455, cat. 11.

[47] Din anul 1957, identificările monedelor bizantine descoperite la Dinogetia-Garvăn, s-au făcut pe baza propunerilor avansate de Margaret Thompson în anul 1954.

Campaniile din anii 1960-1962

Începând din anul 1960, săpăturile arheologice au avut un volum din ce în ce mai redus, iar rapoartele arheologice preliminare nu au mai fost publicate. Cercetările arheologice din perioada 1960-1962 au vizat, cu precădere, o suprafață din sectorul A, cuprinsă între turnurile 9 și 11[48]. Din acest perimetru, pentru anul 1960, putem menționa doi *folles* anonimi din clasa A3: varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 111) și varianta 41 (cat. 164).

Din această campanie au mai fost înregistrați un *follis* anonim din varianta 9, 48 sau 49 (cat. 34) și doi din varianta 40 (cat. 134, 138).

Din păcate, nici imitațiile descoperite în 1962 – o piesă cu litere amestecate (cat. 185) și o imitație anepigrafă (cat. 193), nu beneficiază de condiții stratigrafice care să permită o încadrare cronologică mai clară.

Descoperirile din perioada 1963-1968

Săpăturile arheologice s-au concentrat asupra unei mari clădiri de locuit (*domus*) din secolul IV, urmărind dezvelirea ei în întregime. Pe această suprafață de teren s-au dezvelit mai multe bordeie din secolul al XI-lea (B 171-181), datate cu emisiuni monetare puse în circulație în intervalul acoperit de domnia împăraților Roman III (1028-1034) – Alexios I (1081-1118)[49], singurul *follis* anonim de la Vasile II-Constantin VIII (976-1028), fiind descoperit în zona turnurilor 9-10 (cat. 28).

Descoperirile din perioada 1969-1981

Săpăturile arheologice, cu unele întreruperi și la amploare redusă, s-au desfășurat și în sectorul D, în zona centrală a așezării, unde locuirea bizantină din secolele X-XII fusese deja cercetată (1976-1981)[50].

În general s-a pus accentul pe cercetarea vestigiilor din secolele IV-VI[51], fapt pentru care nu putem aduce în discuție decât două piese - un *follis* anonim din clasa A2-A3 (cat. 10), descoperit în anul 1969, când Alexandru Barnea a deschis o secțiune perpendiculară pe poarta de Vest (15 x 2 m) și o descoperire din anul 1970 – varianta 45 (cat. 171).

Campaniile din perioada 1982-1985

Colaborarea cu ICEM Tulcea s-a materializat și prin participarea lui Ioan Vasiliu care, în perioada 1982-1985, a efectuat cercetări arheologice în sectorul A, într-o suprafață aflată lângă curtina turnurilor 7 și 8. Cu această ocazie au fost descoperite șapte bordeie (B 182, 183, 183a, 184-187) și nouă gropi menajere[52].

Inventarul numismatic din clasa A, din aceste complexe de locuire, se prezintă astfel: bordeiul 183, incendiat, un *follis* anonim, clasa A2-A3 (cat. 181), atribuit perioadei 976-1028; bordeiul 185, folosit la începutul secolului al XI-lea, un *follis* anonim din varianta 14b, 24 sau 24g (cat. 40), descoperit pe podea și, din

[48] BARNEA 1973, p. 291 și fig. 1.
[49] BARNEA 1973, p. 301-319, fig. 10.
[50] BARNEA 1984, p. 339-346.
[51] BARNEA 1979, p. 205-206.
[52] VASILIU 1991, I, p. 371, II, p. 344, pl. II.

umplutura locuinței, un *follis* anonim din varianta 39 (cat. 120); bordeiul 187, incendiat, un *follis* anonim din varianta 20 (cat. 55) și un exemplar din varianta 41 (cat. 166).

Lotul din această suprafață este completat de două piese descoperite în strat: un *follis* anonim din varianta 2-29 sau 51 (cat. 12) și altul, din varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 113).

Descoperirile din perioada 1986-1989

Cercetările arheologice s-au concentrat asupra complexelor anterioare secolului X (sector D), fiind precizate mai multe niveluri din perioada romană și romano-bizantină[53], situație ce explică numărul foarte mic al descoperirilor monetare din secolele X-XI.

Seria descoperirilor din cetate, pentru intervalul avut în discuție (1939-1989), se încheie cu două monede descoperite în 1987 – un *follis* anonim din varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 98) – respectiv 1988 – un *follis* anonim din varianta 40b (cat. 140).

2. Așezarea extra muros.
Campania din anul 1945

În acest an a fost trasată o secțiune în afara incintei, perpendiculară pe zidul cetății, în apropiere de poarta de Vest, materialele din epoca medieval timpurie fiind prezente până la baza zidului, direct pe stâncă. Se presupune că dărâmarea zidurilor este mai nouă, ca *terminus post quem* servind o monedă bizantină anepigrafă din secolul al XI-lea, găsită sub dărâmături împreună cu ceramică din secolele XI-XII: deși nu există referințe în legătură cu condițiile de descoperire, putem presupune că este vorba de o piesă turnată, cu patru rânduri de pătrățele pe revers (cat. 195), care se păstrează la Muzeul de Istorie din Galați (inv 711/3)[54]. Piesa a fost inventariată în anul 1951, împreună cu alte două monede descoperite la Dinogetia: în registrul inventar nu se precizează condițiile de descoperire, dar prin prisma lotului existent – toate celelalte monede anepigrafe beneficiază de informații asupra anului și contextului – este singura care ar putea fi plasată în anul 1945.

Conform ultimelor luări de poziție, imitațiile anepigrafe au fost turnate de un atelier care, cel mai probabil, poate fi localizat la Silistra. Ivan Iordanov, primul care a semnalat existența monedelor turnate, presupune că acestea au fost puse în circulație spre sfârșitul secolului al XI-lea, în timp ce majoritatea autorilor consideră că acest atelier a funcționat pe teritoriul Bulgariei, în perioada în care puterea militară și administrativă a bizantinilor fusese îndepărtată (976-1001)[55].

[53] BARNEA 1989, p. 301; BARNEA 1990, p. 318; BARNEA 1997, p. 34.

[54] Informații oferite de colegul Ilie Costel, numismat la acest muzeu, căruia îi mulțumim și cu această ocazie.

[55] Pentru o trecere în revistă a problemei, vezi MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL

În colecția IAB se regăsesc doar două monede înregistrate în acest an: un *follis* anonim din varianta 7, *passim* (catalog 30) și altul, din clasa A3, provenind din așezarea *extra muros* (cat. 76).

Campania din anul 1951

Încercări de verificare a depunerilor arheologice au mai fost făcute, într-o perioadă anterioară, printr-un șanț tangent cu latura de Sud a Turnului 10 (colțul de NV), un altul perpendicular pe latura de Vest a cetății, un mic sondaj plasat la SE de cetate. Din diferite motive – stânca este foarte sus-, ele n-au fost continuate pe o suprafață mai mare și nu au oferit informații concludente[56].

Din aceste săpături, printre monedele păstrate la IAB se regăsesc următoarele exemplare: 1942 – varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 94), 1945 – varianta 24a, 36a, 39 sau 40 (cat. 76), 1951 – varianta 24 (cat. 70).

În acest an, o altă secțiune (S 1/1951, 52,80 x 3,50 m) a fost trasată în partea de SV a fortificației, etapele de locuire din cetate regăsindu-se și în acest spațiu[57]; cercetarea a continuat și în campania din anul 1952[58].

Din această secțiune nu cunoaștem decât un singur *follis* anonim din varianta 24 (cat. 68).

Campaniile din anii 1955-1956

S 2 (22 x 2 m), perpendiculară pe curtina dintre Turnurile 11 și 12: chiar de lângă curtină s-au descoperit fragmente ceramice specifice feudalismului timpuriu.

S 3 (143 x 2), la SV de cetate, cercetată parțial în anul 1955, a pus în evidență numeroase locuințe, fiind sesizată o succesiune de patru niveluri de locuire: trei bordeie și o locuință de suprafață. Nivelul cel mai vechi este documentat printr-un bordei, căruia pare să-i fi aparținut o bârnă carbonizată[59].

S 4 (40 x 2 m), perpendiculară pe curtina dintre Turnurile 12 și 13, a confirmat situația din S 2: locuirea din exteriorul cetății din perioada medieval timpurie a fost deosebit de intensă, fiind lăsată liberă, în jurul zidurilor, o fâșie de teren cu o lățime de cca. 13-20 m[60]

Deși a fost pusă în evidență o locuire consistentă din perioada medieval-timpurie în afara cetății[61], în colecția IAB nu există nicio monedă din exteriorul cetății, situație generată, probabil, și de situația socială[62] a celor care locuiau în așezarea civilă[63].

2006, p. 446-449.

[56] Șantier 1952, p. 408.

[57] ȘTEFAN *et alii* 1952, p. 408-409 și fig. 7.

[58] ȘTEFAN *et alii* 1953, p. 263.

[59] ȘTEFAN *et alii* 1957, p. 203-206.

[60] ȘTEFAN *et alii* 1959, p. 579-582 și fig. 1.

[61] ȘTEFAN *et alii* 1959, p. 574-579.

[62] Carnet Ion Barnea 1957, 37: subliniem absența ceramicii de calitate superioară cunoscută în bordeiele încadrate cu inventar bogat, din cuprinsul cetății.

[63] Conform notelor de săpătură din anul 1956 (Ion Barnea, Bucur Mitrea), în S 3 nu s-a descoperit nicio monedă bizantină.

Campania din anul 1957

Secțiunea 3 a fost finalizată în anul 1957 (a fost prelungită cu 18,50 m)[64], când a fost atins Turnul 1, dar la pământul viu nu s-a ajuns decât în câteva puncte[65].

Către capătul de Sud, pe latura de Vest, a fost deschisă o casetă (4,50 x 4 m), pentru a urmări suprafața unei arsuri, presupusă ca aparținând unui cuptor (între -0,60-0,90 m), fiind descoperită și o monedă de bronz, foarte probabil, bizantină[66]. Prin trasarea casetei, s-a constatat, că arsura aparține unei locuințe incendiate din perioada medieval-timpurie[67].

În colecția IAB se află o singură monedă din clasa A, din caseta 1 - un *follis* din varianta 14 sau 22 (cat. 37) – care ne-ar putea sugera, dacă aparține acestui complex, că distrugerea locuinței s-a datorat invaziei din anul 1027.

Perpendiculară pe latura de Est a S 3, la 9 m spre Sud, a fost deschisă o nouă secțiune (S 3A, 20 x 2 m)[68], fiind continuate cercetările și în S 4[69].

În partea de Est a așezării *extra muros*, la SE de Turnul 4, a fost trasată o scurtă secțiune, S 5, constatându-se că și în această parte a așezării există mai multe niveluri de bordeie distruse prin incendiu (două sau trei), care se încadrează cronologic între sfârșitul sec X și mijlocul sec XI, după care locuirea încetează în această zonă[70]

Descoperirile din această campanie se prezintă astfel: varianta 1 (cat. 2), varianta 14 sau 22 (cat. 37), varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 89, 104), varianta 40 (cat. 135), varianta 40a sau 40b (cat. 149).

Descoperirile din perioada 1958-1961

În anul 1958 au fost continuate săpăturile din S 3A, secțiunea atingând lungimea de 66,50 m; cu această ocazie s-a constatat, din nou, că peste depunerile romano-bizantine, s-a depus un strat subțire de pământ vegetal, deasupra căruia se întinde un strat masiv de moloz, cu o grosime de cca 1 m, la baza căruia s-a găsit un *follis* anonim din clasa A 3 (cat. 77)[71]. Prezența acestei monede ne sugerează că acțiuni de nivelare au avut loc și după momentul Ioan Tzimiskes, în cazul de față putându-se vorbi, poate, de o refacere după invazia din anul 1027.

În caroul 12, la -1,90 m, s-a surprins cuptorul unui bordei amenajat pe stratul de moloz, atribuit primului nivel de locuire[72], din inventarul căruia[73] există un *follis* anonim din clasa A2-A3 (cat. 4), care confirmă această încadrare cronologică.

Un alt bordei a fost descoperit către capătul de NE al secțiunii, în carourile

[64] Carnet Ion Barnea, 30.
[65] ȘTEFAN 1959a, p. 630-635 și 630-fig. 2.
[66] Carnet Ion Barnea, 37-39.
[67] ȘTEFAN 1959, p. 631.
[68] Carnet Ion Barnea, 39.
[69] ȘTEFAN 1959a, p. 635 și 630-fig. 2.
[70] ȘTEFAN 1959a, p. 630-fig. 2, 642-643.
[71] ȘTEFAN 1961, p. 587, o monedă de la Ioan Tzimiskes.
[72] Carnet Bucur Mitrea, 49-50, 64, 72-75.
[73] Carnet Bucur Mitrea, 63-65: la -2 m, lângă peretele de Nord și în apropierea cotlonului, s-a găsit o monedă bizantină de bronz. Moneda după efigie și modulul mic, atât cât a putut fi curățită pe șantier, pare că trebuie atribuită lui I. Zimiskes, sau după modulul mic, epocei 969-989 (cf. Margaret Thompson).

31-33, pentru dezvelirea căruia a fost deschisă o casetă[74]: din inventarul acestuia este menționată o monedă de bronz de la împăratul Constantin VIII (1025-1028)[75], piesă care nu se regăsește în colecția IAB, dar care poate fi atribuită clasei A2-A3.

În S5, către mijlocul secțiunii, a fost cercetat bordeiul 3, care taie stratul de moloz bizantin târziu: în arsură, lângă peretele de Vest, a fost găsită o monedă de bronz care, după cronologia fixată de Margaret Thompson, aparține împăratului Vasile II[76].

În colecția IAB se păstrează o singură piesă descoperită în S5, în anul 1958 – un *follis* anonim din clasa A3 (cat. 108) – care ar putea fi atribuit acestei locuințe ?

Din anul 1961 putem menționa un *follis* anonim din varianta 3 sau 20 (cat. 25), unul din varianta 24 (cat. 67) și o imitație turnată (cat. 190) descoperită în S 5, caseta 3 (V), sub o vatră, la -2,40 m, informații care nu ne permit să avansăm o încadrare cronologică[77] mai clară pentru acest tip de monedă.

Descoperirile din perioada 1962 - 1965

Seria descoperirilor monetare din așezarea *extra muros* este încheiată de câteva descoperiri care nu provin din complexe de locuire, eșalonate astfel: 1963 – varianta 36a, 39 sau 40 (cat. 93), 1964 – varianta 41 (cat. 163), 1965 – varianta 1d, 4, 5, 20b sau 24b (cat. 5), varianta 23 (cat. 57).

Lotul descoperirilor monetare este completat cu un *follis* anonim din varianta 39 (cat. 120), aflat într-o colecție particulară.

CONSIDERAȚII NUMISMATICE

În anul 1953 erau cunoscute 3 exemplare din timpul lui Ioan Tzimiskes și 8 exemplare din vremea împăraților Vasile II-Constantin VIII (nu este precizat metalul)[78], pentru ca în monografia publicată în anul 1967, să fie centralizate 67 de monede de bronz din perioada 969-989 și 74 de la Vasile II-Constantin VIII[79]. Din perioada ultimilor doi împărați se descoperiseră și 116 monede de aur, dintre care 103 făceaua parte din tezaurul descoperit în anul 1939. Dintre cele 13 descoperiri izolate din perioada 1939-1962[80], în colecția IAB[81] se regăsesc doar 6 ex[82], la care putem adăuga alte trei piese descoperite ulterior[83].

---

[74] Carnet Ion Barnea, 10-40.

[75] ȘTEFAN 1961, p. 588.

[76] ȘTEFAN 1961, p. 590: lângă peretele de vest al bordeiului, printre lipitură și arsură a fost găsită o monedă de bronz de la Vasile II, cf. M. Thompson 1954.

[77] În carnetul de șantier al lui Bucur Mitrea, cel care a coordonat săpăturile, nu există decât referiri sporadice la S 5.

[78] ȘTEFAN *et alii* 1953, p. 262.

[79] *Dinogetia* I, p. 376.

[80] *Dinogetia* I, p. 376. În prefață se precizează că în monografie sunt publicate rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse între 1939-1962

[81] În colecția Muzeului din Galați se păstrează o piesă (inv. 6287) despre care, în registrul inventar, se menționează că provine din săpăturile lui Gh. Ștefan din anul 1938, dar care a făcut parte din tezaurul descoperit în anul 1939.

[82] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 221-222, cat. 1-8, 10-piesa nr 9 aparține tezaurului descoperit în anul 1939; VÎLCU *et alii* 2006, p. 179-cat. 618, 181-cat., 629, 631, 182-cat. 633, 635-636.

[83] VÎLCU *et alii* 2006, p. 181-cat. 626, 630, 182-cat. 632.

Monedele de argint sunt reprezentate printr-o singură piesă – o imitație după un *miliaresion* bătut de Vasile II în perioada 977-989[84].

Centralizând datele referitoare la moneda măruntă, obținem 141 de monede de cupru descoperite în cursul cercetărilor din intervalul 1939-1962; în anul 1980, numărul era estimat la cca 150[85], pentru ca, în momentul de față să putem include în catalog, pentru perioada 1939-1989, un număr de 202 monede de cupru.

Acestea se repartizează astfel: un număr de 153 au fost descoperite în cetate, 22 în așezarea *extra muros*, în timp ce pentru un număr de 27 de exemplare nu sunt cunoscute condițiile de descoperire. Dintre ele doar 175 au fost identificate, în timp ce un număr de 5 *folles* anonimi au fost atribuiți clasei A2-A3 (cat. 198-202), pe baza mențiunilor din rapoartele de săpătură sau a descrierilor din carnetele de săpătură.

Distribuția acestor monede se prezintă astfel: un *follis* din clasa A1 (cat. 1), atribuit împăratului Ioan Tzimiskes (969-976), 181 ex. aparțin emisiunilor din clasa A2-A3 (cat. 2-113, 116-184), puse în circulație în timpul domniei împăraților Vasile II-Constantin VIII, iar 13 ex. reprezintă imitații turnate și anepigrafe (cat. 185-197).

Deoarece emisiunile anepigrafe au fost publicate nu cu mult timp în urmă[86], vom încerca să vedem, în ce măsură noile încadrări cronologice propuse pentru *folles* anonimi din clasa A2-A3, pot aduce clarificări în ceea ce privește începuturile locuirii din cetate și din așezarea *extra muros*.

Pe baza propunerilor avansate de către D. M. Metcalf, descoperirile din cetate (94 ex) se prezintă astfel: 19 ex din clasa A2 (Metropolitane – 5 ex, Grecia Centrală – 12 ex, ateliere provinciale – 2 ex), care au circulat în perioada 989-1015/1020 și 75 ex din clasa A3, care acoperă intervalul de timp 1015/1020-cca 1030.

Folles din clasa A2 reprezintă 20,21 % din totalul descoperirilor, ponderea fiind deținută de emisiunile din Grecia Centrală (63,16 %), fiind urmate, la mare distanță (26,32 %) de cele metropolitane și de trei piese atribuite unor ateliere provinciale (10,53 %).

O situație asemănătoare – o preponderență a pieselor din Grecia Centrală – s-a observat și în cadrul altor centre nord dobrogene de pe limesul dunărean: Aegyssus-Tulcea sau Salsovia-Mahmudia[87].

O altă constatare ce se desprinde cu claritate, o constituie creșterea considerabilă a numărului de *folles* anonimi din clasa A3 (78,95 %), care au fost puși în circulație începând cu deceniul al doilea al secolului al XI-lea.

V. Ivanisevic, care include și o serie de variante necunoscute lui D. M. Metcalf (109 ex), propune patru grupe cronologice: emisiunea I-a (976-1001) – 12 ex (11,01 %); emisiunea a II-a (1001-1010/1015) – 9 ex (8,26 %); emisiunea a III-a (1010/1015-1020/1025) – 75 ex (68,81 %); emisiunea a IV-a (1020/1025-1028) – 13 ex (11,93 %).

O trecere în revistă a exemplarelor care au fost bătute în intervalul 976-1015,

[84] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 230, cat. 1.
[85] BARNEA 1980, p. 274.
[86] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2003, p. 446-448, 454-456.
[87] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2010, p. 108, tabel VI.

ne oferă rezultate asemănătoare la cei doi autori: conform atribuirilor lui D. M. Metcalf, piesele din clasa A2 însumează 20,21 % din totalul descoperirilor din clasa A2-A3, procent asemănător cu cel rezultat 19,27 % în urma propunerilor lui V. Ivanisevic (emisiunea I cumulată cu emisiunea II).

Aceeași situație se înregistrează și pentru intervalul cronologic următor: conform lui D. M. Metcalf, obținem 78,95 % pentru perioada 1015/1020-cca 1030 și 80,74 % pentru intervalul 1010/1015-1028, conform lui V. Ivanisevic (însumate emisiunile III și IV).

Cifrele sunt elocvente și ne indică, cu claritate, că la începutul secolului al XI-lea asistăm la o pătrundere accelerată a monedelor bizantine de cupru, proces determinat de o dezvoltare deosebită a acestui centru bizantin.

Descoperirile monetare din *extra muros*, un lot nu prea numeros – 22 ex sau 12,57 % din totalul pieselor cu loc de proveniență cunoscut - se grupează astfel: D. M. Metcalf (18 ex): 5 ex din clasa A2 (Metropolitane – 4 ex, Grecia Centrală – 1 ex), care au circulat în perioada 989-1015/1020 și 13 ex din clasa A3, care acoperă intervalul de timp 1015/1020-cca 1030.

Emisiunile timpurii (27,78 %) ne-ar surprinde prin numărul mare de monede atribuite monetăriei constantinopolitane (80 %), în raport cu cele din Grecia Centrală (20 %) dar, având în vedere că cele grecești sunt mai timpurii, situația este perfect explicabilă și ne sugerează că locuirea civilă s-a înfiripat ulterior celei din cetate, cândva în primele decenii ale secolului al XI-lea.

Când facem această afirmație avem în vedere faptul că monedele din clasa A3 sunt mult mai numeroase (82,12 %) și extinderea locuirii în afara incintei trebuie să se fi produs pe fondul dezvoltării așezării, realități sugerate de creșterea explozivă a numărului de piese din clasa A3.

Propunerile avansate de către V. Ivanisevic - emisiunea I-a (976-1001) – 2 ex; emisiunea a II-a (1001-1010/1015) – 4 ex; emisiunea a III-a (1010/1015-1020/1025) – 13 ex; emisiunea a IV-a (1020/1025-1028) – 2 ex, nu fac decât să ne confirme că locuitorii s-au așezat mai târziu în exteriorul zidurilor: descoperirile din primele două emisiuni care acoperă un interval mare de timp (976-1010/1015) însumează doar 28,57% față de 71,43 % bătute într-o perioadă mult mai scurtă de timp 1010/1015-1028.

Numărul mult mai mic de monede din așezarea *extra muros* se datorează faptului că cercetările arheologice de aici s-au limitat la trasarea unor secțiuni pentru verificarea depunerilor arheologice; pe de altă parte, trebuie avută în vederea diferențierea socială existentă între cei care trăiau la adăpostul zidurilor și ceilalți.

Pe lângă numeroasele observații care au pus în evidență inventarul mai sărac al bordeielor de aici, putem să mai atragem atenția asupra faptului că toate monedele de aur publicate, descoperiri izolate (9 ex) - ne referim la cele bătute în acest interval cronologic, respectiv emisiuni de la împăratul Vasile II (976-1025) - provin din cetate: 1948 - *nomisma tetarteron* (cca. 1005-1025)[88]; 1949 – 2 ex *nomisma tetarteron* (cca. 1005-1025)[89], 1950 – *nomisma tetarteron* (cca. 1005-

[88] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 221, cat. 10; VÎLCU *et alii* 2006, p. 182, cat. 636.

[89] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 221, cat. 2-*nomisma histamenon* ?; VÎLCU *et alii* 2006, p. 181, cat. 629-*nomisma tetarteron*; p. 182, cat. 633-*nomisma tetarteron*.

1025)[90]; 1952 - *nomisma histamenon* (1001 ?-1005 ?)[91]; 1954 - *nomisma tetarteron* (cca. 1005-1025)[92]; 1966 - *nomisma tetarteron* (cca. 1005-1025)[93], 1967 - *nomisma tetarteron* (cca. 1005-c. 1025)[94]; 1968 - *nomisma tetarteron* (cca. 1005-1025)[95].

Plecând de la aceste informații oferite de materialul numismatic avut la dispoziție, vom încerca să actualizăm informațiile referitoare la descoperirile arheologice din cetate și din așezarea *extra muros*.

1. Cetate

Locuirea din perioada feudal-timpurie din cetate a fost precedată de o dărâmare a resturilor de ziduri, o nivelare, molozul și cărămida fiind evacuate pe platoul din jurul cetății, grosimea păstrată a acestui strat fiind în jur de cca 1,00 m. Este evident că o operațiune de asemenea proporții necesita forțe numeroase care au fost identificate cu elemente ale armatei bizantine prezente aici după reocuparea Dobrogei după victoria lui Ioan Tzimiskes din anul 971[96].

În campania din anul 1949, unul dintre mormintele descoperite (M 88), datat prin două monede de bronz de tipul IHSYS (HRISTYS) BASILEYS BASILEON, atribuite, în general, lui Ioan Tzimiskes, suprapunea o groapă menajeră mai veche. Pe baza celor două monede s-a considerat că, cu cel puțin câteva decenii înainte de domnia lui Ioan Tzimiskes (969-976), exista o locuire la Bisericuța[97].

Deși cele două piese nu se regăsesc printre cele nouă exemplare din campania acestui an, care se păstrează la IAB, totuși, putem considera că monedele aparțin clasei A2-A3[98], fiind emise în timpul domniei împăraților Vasile II-Constantin VIII (976-1028).

Acestea reprezintă singurele descoperiri monetare menționate în cadrul cimitirului de aici care, conform observațiilor făcute în campaniile următoare, a funcționat în a doua jumătate a secolului al XI-lea și în primele decenii ale secolului al XII-lea[99]. Prin urmare, putem aprecia că cele două monede au fost refolosite într-o perioadă ulterioară emiterii lor.

Pe vatra bordeiului 13, incendiat, a fost descoperită o altă monedă de la "Ioan Tzimiskes'', considerându-se că acesta exista în anul 971, fiind distrus în timpul reocupării Dobrogei de către bizantini[100]. Pe lângă această piesă – o imitație turnată din clasa A2-A3 (cat. 185), în locuință au mai fost găsiți și doi

[90] ȘTEFAN *et alii* 1959, p. 35 - o monedă de aur cu efigiile lui Vasile al II-lea și a fratelui său Constantin al VIII-lea; VÎLCU *et alii* 2006, p. 181, cat. 631.

[91] VÂLCU *et alii* 2006, p. 179, cat. 618.

[92] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 222, cat. 8; VÎLCU *et alii* 2006, p. 181, cat. 635.

[93] BARNEA 1973, p. 319: Vasile II-Constantin VIII (976-1028); VÎLCU *et alii* 2006, p. 181-cat. 630.

[94] BARNEA 1973, p. 323-325: o monedă de aur Vasile II-Constantin VIII (976-1028); VÎLCU *et alii* 2006, p. 182-cat. 632.

[95] VÎLCU *et alii* 2006, p. 181-cat. 626.

[96] ȘTEFAN *et alii* 1959a, p. 631-634; BARNEA 1983, p. 222.

[97] ȘTEFAN *et alii* 1949, p. 72-73.

[98] Din clasa A1, atribuită lui Ioan Tzimiskes la Dinogetia-Garvăn nu există decât 1 ex descoperit în anul 1967.

[99] COMȘA 1967a, p. 367-374.

[100] ȘTEFAN *et alii* 1949, p. 73.

folles anonimi[101] din clasa A3 – varianta 39 (cat. 120) și varianta 40a-b (cat. 141) – piese a căror încadrare cronologică[102] ne permite să apreciem că acest bordei a fost incendiat, de fapt, în timpul invaziei pecenegilor din anul 1027.

La 20 cm sub această locuință, s-a descoperit o vatră cu arsură, atribuită ultimului nivel, plasat anterior epocii lui Tzimiskes, cronologia coborând până în secolul al IX-lea[103]. Evident, că în momentul de față, conform încadrărilor cronologice avansate de noile cataloage, putem afirma că această vatră a fost folosită la sfârșitul secolului al X-lea sau la începutul celui următor.

Pe baza descoperirilor monetare existente este infirmată și observația de natură stratigrafică din zona edificiului cercetat în anul 1950 – pe stratul romano-bizantin există numai o ușoară dungă de pământ, ceea ce sugera că populația s-a reîntors destul de repede, locuirea fiind reluată în cursul secolului al IX-lea[104].

Plecând de la informațiile acumulate până în anul 1954, pe succesiunea stratigrafică existentă (37 A-D, patru locuințe suprapuse) și pe cunoștiințele incipiente asupra ceramicii din perioada medieval-timpurie, s-a presupus că "bordeiul 37 A-C s-ar putea data în secolul al X-lea, probabil în a doua jumătate, deși unele fragmente ceramice ar permite chiar o datare mai timpurie. Locuința 37 A-D reprezintă nivelul cel mai vechi al așezării feudale. Nu se poate însă spune dacă aparține începuturilor secolului al X-lea. Materialele descoperite aici par a indica chiar o epocă mai veche''[105].

Deși în această argumentație nu există nicio descoperire monetară, aceste propuneri trebuie reconsiderate, cea mai veche locuință putând fi atribuită sfârșitului secolului al X-lea.

Din datele cunoscute în momentul publicării monografiei, se presupunea că așezarea a fost constituită la sfârșitul secolului al IX-lea (datare care se sprijină numai pe studierea tipologică a materialelor) sau la începutul secolului al X-lea[106].

Dintre aceste materiale, sunt amintite anumite tipuri de vârfuri de săgeți, amfore, mărgele[107], încadrări cronologice care, conform unor alte opinii, plasează, de exemplu – cele mai timpurii amfore (sferoidale) – în a doua jumătate a secolului al X-lea și prima jumătate a secolului al XI-lea[108].

Pe baza lotului de monede avut la dispoziție se poate afirma că după anul 971 a avut loc o reamenajare a incintei romane, locuirea dezvoltând-se treptat la adăpostul acestei fortificații[109].

Absența emisiunilor monetare puse în circulație de predecesorii lui Ioan Tzimiskes, prezente în număr destul de mare în alte centre dobrogene de pe

---

[101] Carnet Ion Barnea, 93: 7 septembrie, la – 1,50 m și la cca 1,50 m Vest de țărușul 22, o altă monedă ca și cea de mai sus.

[102] METCALF, 1979, p. 55-60, anii 1015/1020-cca 1030; IVANISEVIČ 1989, p. 36-39, emis III, anii 1010/1015-1020/1025.

[103] ȘTEFAN *et alii* 1951, p.31-33.

[104] ȘTEFAN *et alii* 1951, p. 38.

[105] ȘTEFAN *et alii* 1955, p. 717-723.

[106] COMȘA 1967, p. 27.

[107] COMȘA 200-201.

[108] BARNEA 1967, p. 249.

[109] BARNEA *et alii* 1997, p. 34.

limesul dunărean[110], ne determină să avem reţineri în ceea ce priveşte existenţa unui nucleu de locuire anterior domniei acestui împărat.

2. Aşezarea extra muros

Aşezarea, care ocupa iniţial numai suprafaţa protejată de ziduri, s-a extins atât pe platoul aflat la Sud de cetate, cât şi pe porţiunea îngustă, aflată spre Vest, până la gârla Lăţimea, ocupând întreaga suprafaţă a grindului[111].

Locuirea a avut un caracter organizat, ocupându-se, chiar de la început, întreaga suprafaţă a popinei[112].

Pe baza urmelor bogate de viaţă din perioada medieval-timpurie, surprinse în S2-S4, s-a considerat, că locuitorii s-au aşezat aici, cu probabilitate, în a doua jumătate a secolului al X-lea, când s-a procedat la o amplă operaţiune de curăţire şi nivelare a terenului. Locuirea se întindea pe întreaga suprafaţă a grindului Bisericuţa, fiind lăsată, de-a lungul zidurilor, o fâşie de teren cu o lăţime de cca 15-20 m[113].

Singurul eveniment care ar putea explica lucrările de nivelare cât şi ritmul deosebit de susţinut în care a avut loc repopularea aşezării, este reocuparea Dobrogei de către bizantini în vremea lui Ioan Tzimiskes[114].

Raţionamentul este corect dar, cu amendamentul, că trebuiesc avute în vedere doar lucrările desfăşurate în cetate în timpul cărora o mare cantitate de moloz a fost împrăştiată la exteriorul cetăţii.

Pe baza informaţiilor şi a descoperirilor monetare rezultate în urma săpăturilor din perioada 1939-1989, putem afirma că locuirea s-a extins în spaţiul *extra muros* la începutul secolului al XI-lea. Raportul dintre *folles* anonimi din clasa A2 (5 ex) şi cei din clasa A3 (13 ex) sau dintre emisiunile I-II (6 ex) şi III-IV (15 ex) indică o prezenţă mult mai mare a monedelor în ultima parte a domniei împăratului Vasile al II-lea (976-1025) şi în timpul lui Constantin VIII (1025-1028), situaţie ce s-ar putea datora unei populări rapide a terenului din jurul cetăţii.

INVAZIA PECENEGILOR DIN ANUL 1027

Studierea pieselor de tip *folles* din clasa A2-A3 ne oferă repere cronologice mai clare care ne permit să precizăm că acest atac a vizat şi teritoriul Dobrogei, fiind afectată şi aşezarea de la Dinogetia-Garvăn[115].

1. Cetate

Din observaţiile făcute în diferite sectoare, s-a constatat că în cadrul aşezării există câteva niveluri de bordeie arse, unul dintre acestea, datat prin monede şi stratigrafic, fiind plasat în timpul domniei împăratului Vasile II (976-1025)[116].

În anul 1949, în sectorul A, cu ocazia cercetării bordeiului 13, incendiat[117], au fost descoperite trei monede: o imitaţie pe vatră şi două în umplutură, care

[110] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2003, p. 162-165.
[111] ŞTEFAN *et alii* 1959, p. 583.
[112] ŞTEFAN *et alii* 1959a, p. 635.
[113] ŞTEFAN 1959, p. 580-583.
[114] ŞTEFAN 1959a, p. 638.
[115] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 108.
[116] COMŞA 1967, p. 29.
[117] ŞTEFAN *et alii* 1951, p. 27.

aparțin clasei A3 (1015/1020-cca 1030), respectiv emis III (1010/1015-1020/1025), ceea ce ne permite să afirmăm că locuința a fost distrusă în timpul acestui atac.

În campania din anul 1951, în sectorul C, a fost cercetat bordeiul 125, incendiat[118], din inventarul căruia există un *follis* anonim din varianta 20: identificarea nu este sigură dar distrugerea bordeiului poate fi pusă pe seama aceluiași eveniment.

În anul 1982, în sectorul A IV/1, în zona dintre turnurile 7 și 8, a fost cercetat bordeiul 183, a cărui distrugere a fost pusă în legătură cu marea invazie a pecenegilor din anul 1036[119]. Prezența în inventarul locuinței a unui *follis* anonim din clasa A2-A3 (catalog 181), piesă emisă în timpul domniei împăraților Vasile II-Constantin VIII (976-1028), ne determină să optăm pentru un eveniment anterior, respectiv invazia pecenegilor din anul 1027.

În aceeași situație[120] se află bordeiul 185, datat cu ajutorul a doi *folles* din clasa A3 (varianta 14b, 24 sau 24g și varianta 39) și bordeiul 187 (un *follis* din varianta 20) a căror distrugere se datorează tot invaziei din anul 1027.

2. *Așezarea extra muros*

Primul bordei incendiat a fost cercetat în anul 1957, fiind surprins în capătul de E-NE al secțiunii S 3A, fiind datat cu un *follis* din clasa A2-A3 (varianta 1c, 14, 22, 35 sau 41).

În anul 1958, în bordeiul 3, incendiat, din S 5, a fost găsită o monedă de la Vasile II, care după cronologia recentă aparține clasei A3 (varianta 39 sau 40).

Descoperirile din cetate, completate de acest bordei din așezarea *extra muros*, ne indică faptul că atacul pecenegilor a vizat nu numai așezarea civilă, dar a provocat și incendierea a numeroase locuințe din sectoare diferite, aflate la adăpostul fortificațiilor.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR MONETARE

Lista cataloagelor folosite

DOC III/2 = Alfred Bellinger and Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, volume III, Part 2, Philip Grierson, *Basil I to Nicephorus IIII (867-1081)*, Washington, 1973

Ivanisevic 1989 - Vujadin Ivanisevic, *Interpretation and dating of the folles of Basil II and Constantin VIII - The Class A 2*, ZRVI 27-28 (1989), p. 19-42.

Metcalf 1970 - D. M. Metcalf, *Interpretation of the Byzantine „Rex Regnatium" folles of Class „A" c. 970 – 1030*, NC 10 (1970), p. 199-219.

Metcalf 1979 - D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, Second Edition, Royal Numismatic Society, Special Publication, No 11, London, 1979.

Morrisson II = Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale. Tome II. De Phillipicus à Alexius III (711-1204)*, Paris, 1970.

---

[118] ȘTEFAN *et alii* 1952, p. 350, fig. 2: planul cetății și al săpăturilor, p. 353, fig. 4: planul săpăturilor din anul 1951, sectorul C-bordei sec. XI; p. 380, aparține nivelului II; *Dinogetia* I, planul de la fig. 5 – apare ca bordei incendiat în a doua jumătate a sec. XI.

[119] VASILIU 1991, p. 372-374.

[120] VASILIU 1991, p. 386: distruse în anul 1036.

IOAN I TZIMISKES (969-976)
Constantinopol
Follis
Clasa A 1 (970-976)
DOC III/2, pp. 648-649, clasa A1, anii 970-976 (?)
Morrisson II, p. 585, clasa A1, anii 969-976
1967, *passim*.
1. AE, ora 6, 4,00 g, 23 mm. T-b. IAB-inv 1760/64[121].

VASILE II-CONSTANTIN VIII (976-1028)
Follis
Clasa A2-A3 (976-1028)

Varianta 1
DOC III/2, p. 650, clasa A2, anii 976 (?)-1030/1035
Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A2, Metropolitană, anii 989–1015/1020
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis II, anii 1001-1010/1015

1957, S 3/1956, passim, *extra muros*.
2. AE, ora 6, 13,08 g, 30 x 32 mm. IAB-inv 805/4.

Varianta 1b sau 23 ?

1950, Sector II A, Groapa 1, - 1,20 – 1,60 m, *cetate*.
3. AE, ora 6, 10,05 g, 32,5 x 30 mm. IAB-inv 1193/58[122].

Varianta 1c, 14, 22, 35 sau 41 ?

1958, S 3A, c 12, - 2,00. Bordei către capătul de NE, din inventarul căruia este menționată o monedă de bronz, din timpul împăratului Constantin VIII (1025-1028)[123]. *Extra muros*
4. AE, ora 6, 11,09 g, 26,5 mm. T-u. IAB-inv 895/25[124].

Varianta 1d, 4, 5, 20b sau 24b ?

1965, S 12, c 7, - 1,60 m, *extra muros*.
5. AE, 6,14 g, 29 mm-ruptă ½. T-u. IAB-inv 1760/17.

Varianta 2-29 sau 51 ?

[121] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 274, cat. 1.
[122] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 275, cat. 7.
[123] ȘTEFAN *et alii* 1961, p. 588; BARNEA 1961, p. 307.
[124] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 275, cat. 4.

1952, Sector D 15, c 5[125], *cetate*.
6. AE, ora 5, 15,77 g, 31 mm. T-u. IAB-inv 1193/527.

7. AE, ora 6, 14,90 g, 28 x 30 mm. Col. Bogdan Constantinescu.

1954, Sector D 15, c A, *cetate*.
8. AE, ora 5, 11,96 g, 29 x 31 mm. T-u. IAB-inv 1193/535.

1952, Sector C, c 11, - 0,70 m, *cetate*.
9. AE, ora 6, 10,57 g, 29 x 27 mm. T-u. IAB-inv 1193/511.

1969, Sud poartă Vest, c 6, - 1,20 m, *extra muros*.
10. AE, ora 6, 8,72 g, 30 mm. T-u. IAB-inv 1760/83.

1939, Turnul 4, sus[126], *cetate*.
11. AE, ora 6, 5,40 g, 28 mm. T-u, rupt. IAB-inv 744/85.

1983, S A, c 3, - 0,30 m, *cetate*.
12. AE, ora 6, 4,61 g, 28,30 x 28,55 mm. T-u. ICEM-inv 45497.

Varianta 3

DOC III/2, pp. 651-652, clasa A2, anii 976 (?)-c 1030/35

Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A2, Grecia centrală, anii 989–1015/1020

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis I, anii 976-1001

1951, sector B, secțiunea B 6, c 10-20, *cetate*.
13. AE, ora 5, 17,80 m, 34 x 36 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu o liniuță verticală. T-b. IAB-inv 1193/118.

1953, Sector C, mal C2-C3, c 3, - 0,80 m, *cetate*.
14. AE, ora 6, 12,44 g, 31 x 33 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu o liniuță verticală. T-b. IAB-inv 1193/315.

1949, *passim*.
15. AE, ora 6, 9,86 g, 30 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu o liniuță verticală. T-b. IAB-inv 1193/7.

Varianta 3, 5, 20 sau 24b ?

1956, Sector A III, c 2, Groapă mare în apropierea laturii de Vest a cetății, în dreptul turnului 11, cu o monedă de bronz de la Ioan Tzimiskes[127], *cetate*.

[125] ȘTEFAN *et alii* 1953, p. 254: două monete de bronz din vremea lui Ioan Tzimiskes, găsite în puncte diferite, în stratul de pământ cenușiu-compact, la adâncimea de -1,80-2 m. Vezi și cat. 110.

[126] Turnul a fost degajat în anul 1943, cf. Raport 1944, p. 76.

[127] ȘTEFAN *et alii* 1959, p. 571-572.

16. AE, ora 6, 14,36 g, 29 x 30 mm. T-u. IAB-inv 735/7.

1951, sector B, secțiunea B 1, c 10, - 0,90 m, *cetate*.
17. AE, ora 6, 8,99 g. 29 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-u. IAB-inv 1193/186.

1950, sector B III, 3 m Est de țărușul 20, *cetate*.
18. AE, ora 6, 8,49 g, 29 x 30 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu o liniuță verticală. T-av u. IAB-inv 1193/69.

1950, 1 m Nord de țărușul 1, - 1,00 m, *cetate*.
19. AE, ora 6, 7,40 g. 31 mm. T-u. IAB-inv 1193/67.

Varianta 3 sau 20 ?

1951, *passim*.
20. AE, ora 5, 15,42 g, 30 x 31 mm. T-u. IAB-inv 1193/431.

1951, Sector W, c 6, - 0,95 m, *cetate*.
21. AE, ora 6, 13,64 g, 29 x 30 mm. T-av u. IAB-inv 1193/417.

1955, sector A III, la 0,50 m NV de cotlonul Bordeiului 19b, *cetate*.
22. AE, ora 7, 12,70 g, 28 x 29 mm. T-b. IAB-inv 1193/379.

Passim.
23. AE, ora 6, 9,73 g, 31 mm. T-u. IAB-inv 1193/561

Passim.
24. AE, ora 6, 9,63 g, 29,5 mm. T-av u. IAB-inv 1168/14.

1961, via lui Lefterache, *extra muros*[128].
25. AE, ora 6, 7,04 g, 26 mm. T-u, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/477.

Varianta 5
DOC III/2, p. 652, clasa A2, anii 976 (?)-c. 1030/35
Morrisson II, p. 596-cu modul mic, p. 597-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A2, Grecia centrală, anii 989–1015/1020
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis I, anii 976-1001

Passim.
26. AE, ora 5, 12,00 g, 29 x 31 mm. T-b. IAB-inv 1193/484.

[128] Carnet Ion Barnea, 1951, p. 43: via lui Radu Lefterache se află la cca 150-200 m Est de cetate; carnet Bucur Mitrea 1958, 3: secțiunea S 3A a fost prelungită până în marginea de Vest a viei lui Radu Lefterache.

Varianta 5, 20b sau 24b ?

1951, Sector B, secțiunea B 4, a (c ?) 2, Groapă, *cetate*.
27. AE, ora 6, 12,30 g, 29 x 31 mm. T-u. IAB-inv 1193/116.

1966, Turnurile 9 – 10.
28. AE, ora 6, 11,19 g, 31 mm. T-av u. IAB-inv 1760/47.

1949.
29. AE, ora 6, 9,79 g, 31 x 33 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu o liniuță verticală. T-b. IAB-inv 1193/13.

Varianta 7 ?
DOC III/2, p. 653, clasa A2, anii 976 (?)-c 1030/35
Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A2, Grecia centrală, anii 989–1015/1020
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis I, anii 976-1001

1945, *passim*.
30. AE, ora 6, 19,98 g, 33 x 36 mm. T-rv u. IAB-inv 1193/579.

Varianta 8
DOC III/2, p. 653, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35
Morrisson II, p. 586-587, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A2, Grecia centrală, anii 989–1015/1020
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis I, anii 976-1001

1954, *passim*.
31. AE, ora 6, 11,24 g, 28 x 31 mm. T-av u. IAB-inv 1232/127.

1989, *passim*.
32. AE, ora 6, 9,95 g, 31 x 30 mm. T-b. IAB-f inv[129].

Varianta 9
DOC III/2, p. 654, clasa A2, anii 976 (?)-c 1030/35
Metcalf, 1970, p. 199-218; Metcalf, 1979, p. 55-60, clasa A2, Grecia centrală, anii 989–1015/1020
Ivanisevic, 1989, p. 36-39, clasa A2, emis I, anii 976-1001

1949.
33. AE, ora 6, 13,54 g, 33 x 34 mm. T-f. b. IAB-inv 1193/8.

Varianta 9, 48 sau 49 ?

[129] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 275, cat. 3.

1962, 25 VIII, Sect E V, Est *praetorium*, căzută din mal, *cetate*.
34. AE, ora 5, 13,78 g, 30 mm. T-av u. IAB-inv 1219/61.

Varianta 11
DOC III/2, p. 654, clasa A2, anii 976 (?)–1030/1035 ?
Morrisson II, p. 587, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A2, Grecia centrală, anii 989-1015/1020
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis I, anii 976-1001

1949, *passim*.
35. AE, ora 6, 11,31 g, 29 x 31 mm. T-b. IAB-inv 1193/10.

1951, sector B, secțiunea B 6, c 3, *cetate*.
36. AE, ora 6, 11,14 g, 30 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-b. IAB-inv 1193/119.

Varianta 14 sau 22 ?
DOC III/2, varianta 14, p. 655, varianta 22, p. 658, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35
Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, varianta 14, 22, clasa A2, Metropolitană, anii 989–1015/1020
Ivanisevic 1989, p. 36-39, varianta 14, 22, clasa A2, emis II, anii 1001-1010/15
Mănucu-Adameşteanu 2001, p. 137-147; Mănucu-Adameşteanu & I. Poll 2006, p. 445-446: monedele turnate au fost obținute în atelierul de la Isaccea.

1957, S 3, caseta 1, *extra muros*.
37. AE, ora 6, 7,53 g, 27 x 28 mm. Turnat-u. IAB-inv 805/6[130].

1951, Sector W, c 3, - 0,20 m, *cetate*.
38. AE, ora 6, 5,04 g, 27 x 29 mm. T-u. IAB-inv 1193/428.

Varianta 14b, 24 sau 24g ?

1954, *passim*, groapă menajeră, *cetate*.
39. AE, ora 5, 10,80 g, 28 x 31 mm. T-b. IAB-inv 1232/125[131].

1984, sector A IV/1, 1983-1984, Bordeiul 185-pe podea, *cetate*[132].
40. AE, ora 6, 9,78 g, 27,5 x 28 mm. T-b. ICEM-inv 45162[133].

1952, sector C, Bordeiul 120, *cetate*.

[130] IORDANOV1980, p. 10, cat. 10: inv 6, varianta 41.
[131] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 275, cat. 5.
[132] VASILIU 1981, p. 376.
[133] VASILIU 1991, p. 376: monedă clasa A2, găsită pe podeaua bordeiului; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 576, cat. 6: varianta 24.

41. AE, ora 6, 9,66 g, 29,5 mm. T-b, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/452.

42. AE, ora 6, 9,15 g, 30 mm. T-b. IAB-inv 883/2.

1950, sector B III, c 16, - 0,80 m *cetate*.
43. AE, ora 7, 8,22 g, 27 mm. Dublă frapă. T-u, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/63.

1982, S A, Groapa 2, *cetate*.
44. AE, ora 6, 8,06 g, 28,97 x 26,72 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-u. ICEM-inv 45499[134].

1952, sector B, secțiunea B 5, c 3, Groapă *cetate*.
45. AE, ora 6, 7,99 g, 26 x 28 mm. T-b. IAB-inv 1193/216.

1951, sector IV/1, secțiunea B 3 *cetate*.
46. AE, ora 6, 5,60 g, 26,5 mm. T-u. IAB-inv 1193/404.

Varianta 16
DOC III/2, p. 656, clasa A2, anii 976 (?)-1030/1035 ?
Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A2, Metropolitană, anii 989–1015/1020
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis I, anii 976-1001

1950, Biserică, în colțul de NE, - 0,70 m: în pătura de pământ și moloz care a acoperit morții[135], *cetate*.
47. AE, ora 6, 11,95 g, 30 x 33 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, nu este marcat cu nimic. T-av u. IAB-inv 1193/73.

Varianta 16a
DOC III/2, p. 657, clasa A2, anii 976 (?)-c 1030/35
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A2, emis II, anii 1001-1010/1015

1949.
48. AE, ora 5, 14,11 g, 32 x 34 mm. T-f b. IAB-inv 1193/11[136].

1950, sector B, la 1 m N-E de țăruș 16, - 0,80 m, la baza vetrei[137], *cetate*.
49. AE, ora 6, 9,87 g, 29,50 mm. IAB-1193/68.

---

[134] VASILIU 1991, p. 376: emisiune Vasile II Bulgaroctonul; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 576, cat. 11.

[135] Notele de pe plic sunt completate de o informație din Carnetul lui Bucur Mitrea, 51: o monedă a fost descoperită, chiar pe zid, la curățarea acestuia.

[136] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 275, cat. 6.

[137] Pe aceeași vatră s-a mai descoperit o altă monedă de bronz bizantină (un *follis* anonim din varianta 34, cat. 82).

Varianta 18

DOC III/2, p. 657, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35

Morrisson II, p. 587, 597-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025

Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A2, Metropolitană, anii 989-1015/1020

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis II, anii 1001-1010/15

Mănucu-Adameșteanu 2001, p. 137-147; Mănucu-Adameșteanu & I. Poll 2006, p. 445-446: monedele turnate au fost obținute în atelierul de la Isaccea.

Passim.

50. AE, ora 6, 15,71 g, 32 x 33 mm. T-av u. IAB-inv 1193/485.

1982, sector A, c 2, Groapa 2, *cetate*.

51. AE, ora 6, 10,97 g, 33,11 x 30,47 mm. T-u. Surfrapat pe A2-A3? – rv/rv. ICEM-inv 45482[138].

1950, Sector III, 1,50 m Est de țărușul 16, - 1,00 m, în pământ tare[139], *cetate*.

52. AE, ora 6, 10,02 g, 30 mm. T-u. IAB-inv 1193/70.

53. AE, ora 6, 5,17 g, 28 x 27 mm. Turnat-u. Col. Bogdan Constantinescu.

Varianta 20

DOC III/2, p. 658, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35

Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A2, Grecia centrală, anii 989–1015/1020

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis I, anii 976-1001

1951, sectorul C, c 17, Bordei 125-la marginea de Vest[140], *cetate*.

54. AE, ora 6, 17,92 g, 32 mm. T-f u, identificare incertă ? IAB-inv 1193/209.

1984, sector A, c 3, Bordei 187, *cetate*.

55. AE, ora 6, 11,30 g, 28,32 x 27,36 mm. T-u. ICEM-inv 45488[141].

Varianta 20-24 ?

1954, *passim*.

56. AE, ora 5, 8,82 g, 26 x 28 mm. T-u. IAB-inv 1232/124.

Varianta 23

DOC III/2, pp. 658-659, clasa A2, anii 976 (?)-1030/1035 ?

---

[138] VASILIU 1991, p. 378: emisiune Vasile II Bulgaroctonul; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 576, cat. 10.

[139] Carnet de săpătură Ion Barnea, 121.

[140] *Dinogetia* I, planul de la fig. 5 – apare ca bordei incendiat în a doua jumătate a sec. XI.

[141] VASILIU 1991, p. 377: Thompson, clasa A2; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 576, cat. 8: varianta 23 ?

Morrisson II, p. 587, 598-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1970, pp. 199-218; Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A2, Metropolitană, anii 989-1015/1020
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A2, emis II, anii 1001-1010/1015

1965, S 8 – S 9, c 8, - 1,70 m, *extra muros*.
57. AE, ora 6, 9,35 m, 30 mm. IAB-inv 1760/18.

Varianta 24
DOC III/2, p. 659-660, clasa A2, anii 976 (?)-1030/1035 ?
Morrisson II, p. 587, 596-cu modul mic, p. 598-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A3, anii 1015/1020–cca 1030
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

1949, Sector III, la Est de țărușul 8, în pământ cenușos, - 0,30 m, *cetate*.
58. AE, ora 6, 11,10 g, 30 x 29 mm. T-b. IAB-inv 1193/30[142].

1953, sector B, secțiunea B 4/5, c 1, - 1,30 m, *cetate*.
59. AE, ora 6, 10,41 g, 27 x 28 mm. T-b. IAB-inv 1193/265.

1953, sector B, secțiunea B 10, f. n. Vest - 0,30, *cetate*.
60. AE, ora 6, 10,29 g, 28 mm. T-b. IAB-inv 1193/266.

1977. Donație I. Limbidis.
61. AE, ora 6, 10,15 g, 28 mm. ICEM-inv 39770[143].

1950, Biserică, *cetate*.
62. AE, ora 6, 9,34 g, 27 x 28 mm. T-b. IAB-inv 1193/65.

1982, sector A, Groapa 2, din profil Vest, *cetate*.
63. AE, ora 6, 8,89 g, 25,80 x 26,35 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, nu este marcat cu nimic. T-u, tăiat ulterior. ICEM-inv 45477[144].

1967, *passim*.
64. AE, ora 6, 8,70 g, 28 mm. T-b. IAB-inv 1760/65.

1950, sector B, la 9,50 m Sud de țărușul 6, c 11, - 0,80 m, *cetate*.
65. AE, ora 5, 8,26 g, 27 x 26 mm. Rv-dublă frapă. T-b, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/66.

[142] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 276, cat. 8.
[143] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 509, cat. 145.
[144] VASILIU 1991, p. 376: emisiune Vasile II Bulgaroctonul; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 576, cat. 12: varianta 24.

1954, sub Bordeiul 14, *cetate*
66. AE, ora 6, 8,05 g, 25 x 27 mm. Rv-dublă frapă. T-b. IAB-inv 1193/377.

1961, în via lui Lefterache, *extra muros*
67. AE, ora 6, 7,57 g, 25 mm. T-b. IAB-inv 1193/475.

1951, S-V de cetate, S I, c 2, - 0,40 m, *extra muros*.
68. AE, ora 6, 7,50 g, 28 x 29 mm. T-b. IAB-inv 1193/389.

1952, sector B, secțiunea B 6, groapa 54, *cetate*.
69. AE, ora 6, 7,45 g, 23 x 24 mm. T-b. IAB-inv 1193/217.

1951, Grind, colțul de SE, *extra muros*.
70. AE, ora 6, 6,83 g, 28 mm. T-b, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/24.

1951, sector W, c 3, - 0,25 m, *cetate*.
71. AE, ora 6, 6,28 g, 24 x 26 mm. T-u. IAB-inv 1193/416.

72. AE, ? g, 26 mm. Turnat. IAB-inv ?/253[145].

Varianta 24a
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, cl A2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

1952, sector C, *cetate*.
73. AE, ora 6, 8,97 g, 25 x 27 mm. T-u. IAB-inv 1193/510.

Varianta 24a sau 24f ?
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, cl A2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

1954, Sector B/1950, pe podea bisericuță, *cetate*.
74. AE, ora 6, 11,70 g, 30 x 32 mm. T-u. IAB-inv 1232/128.

1949, bordeiul 1, pe vatră[146], *cetate*[147].
75. AE, ora 6, 8,97 g, 27 mm. T-b. IAB-inv 1193/4.

Varianta 24a, 24f, 33b, 36a, 39, 40, 42c sau 42d ?

1945, pe malul bălții, spre podul Lățimea, provenind din dărâmarea așezării civile, provocată de eroziunea apelor.
76. AE, ora 6, 13,35 g, 32,5 mm. T-b. IAB-inv 1193/578[148].

[145] IORDANOV 1980, p. 10, cat. 8: piesa nu se regăsește în colecția IAB.
[146] Carnet Bucur Mitrea, 1: descriere și desen.
[147] Șantier 1949, 69-plan bordei 1; *Dinogetia* I, 1967, fig. 5-bordei 21, din prima jumătate a sec. XI.
[148] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 276, cat. 9.

1958, S 3A, c 23, - 2,40 m, sub stratul de moloz adus din cetate, important pentru faza de construcție, *extra muros*[149].

77. AE, ora 6, 6,43 g, 24 mm. T-u. IAB-inv 895/26.

Varianta 25

DOC III/2, p. 661, clasa A2, anii 976 (?)-1030/1035 ?

Morrisson II, p. 587, 598-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025

Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A2, Provincială, anii 989-1015/1020

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis II, anii 1001-10120/1015

1950, sector B, c 19, - 0,60 m, *cetate*.

78. AE, ora 6, 12,09 g, 31 x 33 mm. Rv-dublă frapă. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. IAB-inv 1193/72.

Varianta 26

DOC III/2, p. 662, clasa A2, anii 976 (?)-1030/1035 ?

Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55 60, clasa A2, Provincială, anii 989-1015/1020

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis II, anii 1001-1010/1015

1949.

79. AE, ora 6, 14,02 g, 33 x 32 mm. T-b. IAB-inv 1193/12.

Varianta 32

DOC III/2, p. 663, clasa A2, anii 976 (?)-1030/1035 ?

Morrisson II, p. 586-587, 596, 598, clasa A, anii 976-1025

Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A3, anii 1015/1020-cca. 1030

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis IV, anii 1020/1025-1028

80. AE, ora 6, 7,05 g, 24 x 28 mm. T-b. Col. Bogdan Constantinescu.

Varianta 34

DOC III/2, p. 664, clasa A2, anii 976 (?)-1030/1035 ?

Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, pp. 55-60, clasa A2, anii 989-1015/1020

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis II, anii 1001-1010/1015

Passim.

81. AE, ora 6, 15,94 g, 30 x 33 mm. T-u. IAB-inv 1168/15.

1950, sector III, 1 m Nord de țărușul 16, - 0,80 m, la baza vetrei[150], *cetate*.

82. AE, ora 12, 10,65 g, 29 x 27 mm. T-u. IAB-inv 1193/71.

[149] ȘTEFAN *et alii* 1961, p. 587, o monedă de la Ioan Tzimiskes.

[150] Carnet săpătură Ion Barnea, 129: 29 iunie, pe aceeași vatră s-a mai descoperit o altă monedă de bronz bizantină (un *follis* anonim din varianta 16a, cat. 50).

Varianta 34-40 ?

1952, sector C/1951, c 6, Groapă martor[151], *cetate*.
83. AE, ora 5, 8,03 g, 27 mm. T-u. IAB-inv 1193/509.

Varianta 35
DOC III/2, p. 665, clasa A2, anii 976 (?)-1030/1035 ?
Morrisson II, p. 587, clasa A, anii 976-1025
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis II, anii 1001-1010/1015

1939, Turnul 5, pe culoar, *cetate*.
84. AE, ora 6, 10,28 g, 29 x 27 mm. T-b. IAB-inv 744/83[152].

Varianta 36a, 39 sau 40 ?
Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A3, anii 1015/1020-cca 1030
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

1954, sector A IV, nivelare, -0,50-0,75 m, *cetate*.
85. AE, ora 6, 13,10 m, 30 mm. T-b. IAB-inv 1232/132.

1949.
86. AE, ora 5, 12,40 g, 31 mm. T-u. IAB-inv 1193/122.

1958, sector A 4, *passim*[153], *cetate*.
87. AE, ora 6, 12,21 g, 27 x 30 mm. T-b. IAB-inv 895/28.

1949, sector III, din stratul superior, *cetate*.
88. AE, ora 5, 11,13 g, 28 mm. T-b. IAB-inv 1193/41.

1957, secțiunea 3 A, din umplutura șanțului, *extra muros*.
89. AE, ora 7, 10,54 g, 30 mm. T-u. IAB-inv 822/124.

1939 (?), Curtina interioară, turn 1 – 2, *cetate*.
90. AE, ora 6, 10,37 g, 29 mm. T-u. IAB-inv 1193/575.

1949, *passim*.
91. AE, ora 6, 9,72 g, 28 mm. T-u. IAB-inv 1193/1.
92. AE, ora 6, 9,66 g, 26 x 27 mm. T-b. IAB-inv 1232/122.

---

[151] ȘTEFAN *et alii* 1953, p. 254-255, groapă aflată la Est de B 123 și la 2,50 m N de absida basilicii, în care s-a găsit o monedă de bronz din vremea împăratului Vasile al II Bulgarohtonul.

[152] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 276, cat. 10.

[153] Carnet Bucur Mitrea 1958, joi 24 iulie, 16: cu ocazia curățeniei din sectorul A IV au fost găsite două monede bizantine de bronz din secolul XI.

1963, S 7, c 10, - 1,10 m, *extra muros*.
93. AE, ora 6, 9,35 g, 28 x 31 mm. T-u. IAB-inv 1245/22.

1942, la exteriorul Turnului 10, *extra muros*.
94. AE,ora 6, 8,69 g, 28 mm. T-b. IAB-inv 744/81.

1982, sector A, Groapa 2, profil Vest, *cetate*.
95. AE, ora 6, 8,45 g, 26,91 x 25,08 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-u. ICEM-inv 45481[154].

1953, sector B, secțiunea B 9, mijloc, *cetate*.
96. AE, ora 6, 7,90 g, 27,5 x 25 mm. T-b, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/261.

1951, sector B, c l, groapa ε, *cetate*.
97. AE, ora 5, 7,84 g, 28 mm. T-u. IAB-inv 1232/123.

1987, în podeaua unui bordei cercetat în campaniile anterioare, *cetate*.
98. AE, ora 6, 7,82 g, 25 mm. T-b. IAB-f inv[155].

1953, sector B, secțiunile B 5/6, c 12, groapă, *cetate*.
99. AE, ora 6, 7,78 g, 26 mm. T-b. IAB-inv 1193/262.

1961, în via lui Lefterache, *extra muros*.
100. AE, ora 6, 7,71 g, 28 mm. T-u. IAB-inv 1193/476.

1982, sector A, c 2, groapa 2, profil Vest, *cetate*.
101. AE, ora 6, 7,37 g, 27,55 x 25,60 mm. T-u. ICEM-inv 45479[156].

102. AE, ora 6, 7,31 g, 25 mm. Rv-în nimb, în stânga are patru puncte cu un pătrat în mijloc, iar sus are cinci puncte. T-b. IAB-f. inv[157].

1954, sector A IV, șanț, *cetate*.
103. AE, ora 6, 6,50 g, 25 x 26 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu o liniuță verticală. T-b, tăiat ulterior. IAB-inv 823/2[158].
1957, S 3A, c 7, - 0,40 m, *extra muros*.
104. AE, ora 6, 6,45 g, 30 mm. T-u. IAB-inv 805/5.

1953, sector B, secțiunea B 9, prelungire Est, *cetate*.
105. AE, ora 6, 6,40 g, 27 x 26 mm. T-b. IAB-inv 1193/263.

---

[154] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 577, catalog 15.
[155] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 277, cat. 15.
[156] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 577, cat. 16.
[157] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 277, cat. 16.
[158] IORDANOV 1980, p. 10, cat. 9: 6,50 g, 26 mm, dar este publicat ca turnat și IAB-inv ?/64.

1951, sector C, la N de țărușul 10, - 1,20 m, cotlon pietre afumate[159], *cetate*.
106. AE, ora 6, 6,06 g, 26 mm. Rv-dublă frapă. T-u. IAB-inv 1193/148.

1951, mal Vestic D/1951 - W, *cetate*.
107. AE, ora 6, 5,99 g, 27 mm. T-u. IAB-inv 1193/547.

1958, S 5, bordeiul 3 ?, *extra muros*.
108. AE, ora 6, 5,77 g, 25 x 28 mm. T-u, tăiat ulterior. IAB-inv 915/4.

1948, suprafața A, 1-5 (9 x 6), strat superior, în apropierea chiupului cu grâu, *cetate*.
109. AE, ora 6, 5,57 g, 26 mm. T-u, tăiat ulterior. IAB-inv 743/48.

1952, sector D, secțiunea 5[160], *cetate*.
110. AE, ora 6, 5,54 g, 25 x 28 mm. T-u, tăiat ulterior. IAB-inv 1011/11.

1960, sector A 3, Vest Bordei 10 ? (V b 10), *cetate.*
111. AE, ora 6, 5,40 g, 25 mm. T-u. IAB-inv 1089/42.

1950, sector II A, Bordeiul 9[161] (pe plic este trecut L α)[162], *cetate*.
112. AE, ora 6, 3,82 g, 23 x 24 mm. Modul mic - ștanțat pe o foaie de metal subțire. T-b. IAB-inv 1193/49.

1985, S A, prelungire, - 0,70 m, *cetate*.
113. AE, ora 6, 2,80 g, 24,10 x 25,70 mm. T-u, rupt. ICEM-inv 45498.

Imitație variantele 39-40– emisiune locală.

1950, sector II A, K 1, groapă mare, *cetate.*
114. AE, ora 6, 2,82 g, 22,60 x 20,50 mm. Bătut pe o foaie de metal subțire. IAB-inv 1193/57.
1951, sector B, secțiunea B 6, c 2, *cetate*.
115. AE, ora 6, 2,39 g, 24,86 x 24,59 mm. Bătut pe o foaie de metal subțire. IAB-inv 1193/117.
Varianta 39
DOC III/2, pp. 665-666, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35
Morrisson II, p. 587, 596-cu modul mic, p. 598-cu modul mare, clasa A, anii

[159] *Șantier* 1952, p. 387: la NV de colțul de Vest al bordeiului 109, la adâncimea de -1,20 m, un cotlon distrus în care a fost descoperită și o monedă de bronz din vremea împăraților bizantini Vasile II și Constantin VIII.
[160] ȘTEFAN *et alii* 1953, p. 254: două monete de bronz din vremea lui Ioan Tzimiskes, găsite în puncte diferite, în stratul de pământ cenușiu-compact, la adâncimea de -1,80-2 m. Vezi și cat. 6.
[161] ȘTEFAN *et alii* 1951, p. 27: două monete de la Ioan Tzimiskes, aflate în locuința 9.
[162] În colecția IAB se păstrează 18 *folles* anonimi din clasa A2-A3, descoperiți în anul 1950, două monede fiind semnalate doar în bordeiul 9: în aceste condiții am putut presupune că notația de pe plicuri (L α), a devenit, la publicare bordeiul 9.

976-1025

Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A3, anii 1015/1020-cca 1030

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

1951, sector W, c 3, - 0,50 m, *cetate*.

116. AE, ora 6, 12,40 g, 28 x 29 mm. T-b, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/418.

1951, sector A, passim, *cetate*.

117. AE, ora 6, 8,64 g, 27 x 30 mm. T-u, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/114.

118. AE, ora 6, 8,42 g, 26,30 x 30,20 mm. T-b, perforat pentru avers. Col. p.[163], *extra muros*.

1951, sector E 2, c 9, - 0,25 m, *cetate*.

119. AE, ora 6, 7,81 g, 29 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, nu este marcat cu nimic. T-b. IAB-inv 1193/185.

1984, sector A, c 3, Bordei 185, în pământul de umplutură[164], *cetate*.

120. AE, ora 6, 7,63 g, 26,46 x 24,31 mm. T-u, tăiat ulterior. ICEM-inv 45486[165].

Passim.

121. AE, ora 6, 7,18 g, 25 x 26 mm. T-u. IAB-inv 1168/13.

1982, sector A, c 2, groapa 2, *cetate*.

122. AE, ora 6, 7,15 g, 29 x 27 mm. T-u. ICEM-inv 45480[166].

1949, sector III, Bordeiul 13, *cetate*.

123. AE, ora 6, 5,31 g, 26 x 27 mm. T-b. IAB-inv 1193/29.

Varianta 40

DOC III/2, p. 662, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35

Morrisson II, p. 587, 596-597-cu modul mic, p. 598-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025

Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A3, anii 1015/1020-cca 1030

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

1949, suprafaţa A, sector IV – 23, *cetate*.

124. AE, ora 6, 18,93 g, 28 x 35 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-b. IAB-inv 1193/42.

---

[163] POPESCU 2002, p. 84, cat. 8, pl. I/8.

[164] VASILIU 1991, p. 376: emisiune Vasile II Bulgaroctonul.

[165] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991, p. 576, cat. 7: varianta ?

[166] VASILIU 1991, p. 378: emisiune Vasile II Bulgaroctonul; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1991, p. 576, cat. 14.

1954, sector B, secțiunea B 16, -10, *cetate*.
125. AE, ora 6, 14,58 g, 27 x 30 mm. T-u, tăiat ulterior. IAB-inv 1232/129.

1954, secțiunea B 10 – din umplutura bordeiului inferior, *cetate*.
126. AE, ora 6, 12,75 g, 29 x 32 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, nu este marcat cu nimic. T-b. IAB-inv 1232/130.

1939, Turnul 6, culoar B-C, *cetate*
127. AE, ora 6, 11,67 g, 26 x 28 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, nu este marcat cu nimic. T-b. IAB-inv 744/82.

1949.
128. AE, ora 6, 11,48 g, 29 x 32 mm. T-b, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/6.

Passim.
129. AE, 9,89 g, 28 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-f b. ICEM-inv 49850[167].

1949, *passim*.
130. AE, ora 6, 9,29 g, 28 x 29,5 mm. T-b. IAB-inv 1193/5.

1954, sector D, secțiunea D 4, c 5, *cetate*.
131. AE,ora 6, 8,87 g, 23 x 26 mm. T-u, tăiat ulterior. IAB-f. inv[168].

1967, *passim*.
132. AE, ora 6, 8,54 g, 28 mm. T-u. IAB-inv 1760/67.

1954, sector D, secțiunea D 7, c 8, *cetate*.
133. AE, ora 6, 8,47 g, 25 x 28 mm. Rv-dublă frapă. T-u, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/534.

1962, sector A, groapă SV de Bordei 4[169], *cetate*.
134. AE, ora 6, 8,39 g, 26 x 28 mm. Rv-dublă frapă. T-u, tăiat ulterior. IAB-inv 1219/60.

1957, secțiunea 3/1956, *passim*, *extra muros*.
135. AE, ora 6, 8,28 g, 27 mm. T-b. IAB-inv 805/7.

1951, sector C, c 20, - 1,20 m. La 2 m Vest de țărușul 14[170], *cetate*.

---

[167] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 276, cat. 11.
[168] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 276, cat. 12.
[169] Carnet Ion Barnea, sâmbătă 4 iulie, 156: la N-NV de bordeiul 8 și la S-SV de bordeiul 4, apare o groapă de provizii feud. t. din care împachetăm o monedă bizantină. Pe baza acestui *follis* anonim din clasa A3 și din descrierea fragmentelor ceramice (p. 183-185) putem aprecia că groapa datează din primele decenii ale secolului al XI-lea.
[170] Carnet Ion Barnea, joi 28 iunie, 57-58: în caroul 20, la 2 m Vest de țărușul 14, în

136. AE, ora 6, 7,77 g, 25 x 27 mm. Rv-dublă frapă. T-u. IAB-inv 1193/147.

Varianta 40a
DOC III/2, p. 667, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

1951, suprafața B/50, passim, *cetate*.
137. AE, ora 6, 10,31 g, 26 x 29 mm. T-b. IAB-inv 1193/205.

1955, sector A III, 1 m Sud de Bordeiul 16b - 1,50 m, *cetate*.
138. AE, ora 6, 9,21 g, 26 x 28 mm. T-av u, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/378.

Varianta 40b
DOC III/2, p. 667, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35.
Ivanisevic 1989, pp. 36-39, clasa A2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025.

1953, sector B, secțiunea B 9, c 2-15, *cetate*.
139. AE, ora 5, 16,27 g, 31 x 34 mm. T-b. IAB-inv 1193/267.

1988, mal dintre b5 – c 5, *cetate*.
140. AE, ora 6, 11,11 g, 26 mm. T-f b. IAB-f. inv.[171].

1949 ?
141. AE, ora 6, 9,29 g, 28 mm. T-b. IAB-inv 1193/35.

1951, sector C, c 11, - 0,05 m, *cetate*.
142. AE, ora 6, 8,80 g, 28 x 29 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-f b. IAB-inv 1193/149.

1951, sector C, 1 m Vest de țărușul 10, - 1,20 m, în pământ negricios, tare[172], *cetate*.
143. AE, ora 6, 8,74 g, 28 mm. T-u. IAB-inv 1193/145.

Varianta 40a sau b ?

1949, sector III, Bordeiul 13, *cetate*.
144. AE, ora 6, 17,96 g, 35 mm. T-b. IAB-inv 1193/31.
1954, sector A IV, c 3, șanț, *cetate*.
145. AE, ora 5, 15,33 g, 27 x 29 mm. T-b. IAB-inv 1232/131.

1949, suprafața A, sector III, c 25, - 1,50 m, *cetate*.

pământul negru-cărbunos-cenușos, compact, o monedă bizantină de bronz (Vasile II și Constantin VIII).

[171] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 277, cat. 13.

[172] Carnet Ion Barnea, vineri 8 iunie, 42-43: o monedă de bronz, de mărimea celor bizantine din sec. X-XI, sub care era o vatră cu cenușă.

146. AE, ora 6, 14,31 g, 31 mm. T-b. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-b. IAB-inv 1193/32.

1949, *passim*.
147. AE, ora 6, 12,40 g, 31 mm. T-u. IAB-inv 1193/9.

1953, sector A III, țăruș 8, - 1,20 m, *cetate*.
148. AE, ora 6, 10,59 g, 28 x 26 mm. T-u. IAB-inv 1193/255.

1957, secțiunea 3A, la umplutura șanțului, *extra muros*.
149. AE, ora 5, 10,54 g, 28 mm. T-b. IAB-inv 822/32.

1948, suprafața A, strat 1, *cetate*.
150. AE,ora 6, 9,41 g, 29 mm. T-u, perforat. IAB-inv 743/49.

1982, suprafața A, c 2, Groapa 2, *cetate*.
151. AE, ora 6, 8,69 g, 27,47 x 26,54 mm. T-u. ICEM-inv 45484.

Passim.
152. AE, ora 6, 8,14 g, 27 x 29 mm. Col. Bogdan Constantinescu.

1982, suprafața A, c 2, Groapa 2, *cetate*.
153. AE, ora 6, 7,67 g, 29 x 28 mm. T-b. ICEM-inv 45489[173].

1951, sector C, c 20, groapă[174], *cetate*.
154. AE, ora 6, 7,30 g, 25 x 26 mm. T-u, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/170.

1952, sector D, secțiunea D 8, c 5, - 0,30 m, *cetate*.
155. AE, ora 6, 7,03 g, 24,70 x 24,55 mm. Turnat-u. IAB-inv 1193/526.

1952, sector B, secțiunea B 5, c 1, *cetate*.
156. AE, ora 6, 6,71 g, 25 x 29 mm. T-b. IAB-inv 1193/217 bis.

1939 ?, Turnul 4[175], curtina exterioară.
157. AE, ora 5, 6,35 g, 27 mm. T-u. IAB-inv 744/84.

1950, sector Biserică, II, - 0,30 m, *cetate*.
158. AE, ora 6, 5,88 g, 25,50 x 24,92 mm. Turnat-u. IAB-inv 1193/64[176].

1952, sector C/1951, c 19, - 1,10 m, *cetate*.

[173] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 577, cat. 20: varianta 39-40 ?

[174] Carnet Ion Barnea, luni 4 iunie, 37-38: în c 20, la – 0,50-0,60 m, începe o groapă de gunoi, largă la gură de cca. 1-1,20 m și adâncă de cca. 1 m, din inventarul căreia este menționată o monedă bizantină târzie (X-XI).

[175] Turnul a fost degajat în anul 1943, cf. Raport 1944, p. 76.

[176] IORDANOV 1980, p. 10, cat. 9: varianta 39.

159. AE, ora 6, 2,94 g, 23,75 x 23,69 mm. Turnat-u. IAB-inv 1193/451[177].

Varianta 41

DOC III/2, p. 668-669, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35

Morrisson II, p. 587, 597-cu modul mic, p. 598-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025

Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A3, anii 1015/1020-cca 1030

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis IV, anii 1020/1025-1028

1953, sector B, secțiunile B1 – B3, *cetate*.

160. AE, ora 6, 14,10 g, 30 mm. T-b. IAB-inv 1193/268.

1951, sector C, c 19, - 0,80 m, *cetate*.

161. AE, ora 6, 12,95 g, 27 x 28 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-av u. IAB-inv 1193/146.

1982, suprafața A, c 2, Groapa 2, *cetate*.

162. AE, ora 6, 12,64 g, 29,05 x 29,16 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu o linie verticală. T-b. ICEM-inv 45490[178].

1964, pe platoul de la Sud de cetate, *extra muros*.

163. AE, ora 6, 12,07 g, 29 mm. T-f b. IAB-inv 1760/7.

1960, sector A III, N b 11, groapă, *cetate*.

164. AE, ora 6, 11,02 g, 30 x 31 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-av u. IAB-inv 1089/43.

1950, sector II A, Bordeiul 9[179] (pe plic este trecut L α)[180], *cetate*.

165. AE, ora 5, 10,59 g, 25 x 27 mm. T-b. IAB-inv 1193/50.

1984, suprafața A, c 3, bordeiul 187, *cetate*.

166. AE, ora 6, 9,70 g, 27,18 x 26,19 mm. T-u. ICEM-inv 45487[181].

1982, S A, c 2, groapa 2, profil Vest, *cetate*.

167. AE, ora 6, 9,51 g, 27,53 x 28,26 mm. T-b. ICEM-inv 45478[182].

---

[177] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 277, cat. 14.

[178] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 577, cat. 19: varianta 35.

[179] ȘTEFAN *et alii* 1951, p. 27: două monete de la Ioan Tzimiskes, aflate în locuința 9.

[180] Vezi mai sus, n. 162.

[181] VASILIU 1991, p. 377: Thompson, clasa A2; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 576, cat. 9.

[182] VASILIU 1991, p. 378: emisiune Vasile II Bulgaroctonul; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 576, cat. 9.

1949, suprafața A, sect E-V, groapă, *cetate*.
168. AE, ora 6, 9,03 g, 24 x 26 mm. T-av u, tăiat ulterior. IAB-inv 1193/3.

1953, sector B, secțiunea B 9, lărgire N-E, *cetate*.
169. AE, ora 6, 8,83 g, 27 x 30 mm. T-u. IAB-inv 1193/260.

1950, sector III B, la 2 m Vest de țărușul 5, - 1,00 m, *cetate*.
170. AE, ora 6, 8,64 g, 26 x 27 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct. T-u. IAB-inv 1193/62.

170a. AE, 7 g. Turnat. IAB-inv ?[183]

Varianta 45
DOC III/2, p. 671, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35
Morrisson II, p. 587, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1970, p. 199-218; Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A3, anii 1015/1020-cca 1030
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis IV, anii 1020/1025-1028

Tip Morrisson.
1970, 10 m Sud praetorium, - 1,80 m, *cetate*.
171. AE, ora 6, 9,69 g, 30 mm. T-b. IAB-inv 1760/100[184].

Tip DOC
1951, sector B, c 1, *cetate*.
172. AE, ora 6, 9,22 g, 29 mm. T-b. IAB-inv 1193/210.

1949, *passim*.
173. AE, ora 6, 6,88 g. 28 x 30 mm. IAB-inv 1193/2.

Tip Metcalf
1982, suprafața A, c 2, groapa 2, profil Vest, *cetate*.
174. AE, ora 6, 9,00 g, 29,10 x 26,91 mm. T-u. ICEM-inv 45483[185].
Varianta 51 ?
DOC III/2, p. 674, clasa A2, anii 976 (?)-1030/35
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A2, emis IV, anii 1020/1025-1028

1950, sector IV, B, *cetate*.
175. AE, ora 6, 15,03 g, 33 x 30 mm. T-f u. IAB-inv 1193/106.

Clasa A2-A3 ?
Varianta ?

[183] IORDANOV 1980, p. 10, cat. 10-piesa nu se regăsește printre exemplarele verificate la IAB.
[184] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 277, cat. 19.
[185] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991, p. 577, cat. 18.

1966, *passim*.
176. AE, 13,37 g, 33 mm. T-f u. IAB-inv 1760/46.

1953, sector B, *passim*, *cetate*.
177. AE, ora 6, 8,86 g, 30 mm. T-f u, perforat central. IAB-inv 1193/264.

Passim.
178. AE, ora 6, 8,17 g, 31 mm. T-f u. IAB-inv 1193/562.

1952, sector C/1951, c 6, - 0,60 m, *cetate*.
179. AE, ora 6, 7,79 g, 32 mm. T-f u. IAB-inv 1193/512.

1954, la Est de locuința 138, *cetate*.
180. AE, 6,83 g, 30 mm. T-f u. IAB-inv 1232/126.

1982, sector A IV/1, S A, c 2, Bordeiul 183, *cetate*[186].
181. AE, ora 6, 6,70 g, 29,31 x 28,85 mm. T-f u. ICEM-inv 45485[187].

1954, secțiunea B 12, c 3, *cetate*.
182. AE, 6,08 g, 28 mm. T-f u. IAB-inv 1232/158.

Passim.
183. AE, 5,23 g, 26 mm. T-f u, rupt. IAB-inv 1193/500.

1953, *passim*.
184. AE, ora 6, 2,24 g, 26 mm. T-u, rupt. IAB-f. inv.[188]

Imitații turnate

1962, la 6 m N-V de țărușul 12.
185. AE, 2,36 g. 22,19 x 22,42 mm. Turnată-f u. Avers-bustul lui Hristos, bine redat, cu două puncte în nimb. Revers-litere și imitații de litere dispuse pe patru rânduri. IAB-inv 1219/68[189].

1950, sectorul III, Est, sub bordeiul cu podea de lut, *cetate*.
186. AE, 2,20 g, 23,80 x 23,74 mm. Turnată-f. u. Revers-mai multe rânduri de litere sau pătrățele (anepigrafă ?), dispuse pe toată suprafața monedei. IAB-inv 1193/91[190].

[186] VASILIU 1991, p. 372-374 și pl. II.
[187] VASILIU 1991, p. 373: M. Thompson, cl. A2.
[188] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001, p. 278, cat. 23.
[189] IORDANOV 1980, p. 13, cat. 121, "vede'' 7 rânduri de pătrățele; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006, p. 454, cat. 1.
[190] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006, p. 454-455, cat. 7-anepigrafă ?

1949, sector III, Bordeiul 13 – pe vatră[191], *cetate*.

187. AE, 1,79 g, 20,79 x 22,62 mm. Turnată-f u. IAB-inv 1193/38[192].

1941, *passim*.

188. AE, ora 5, 1,47 g, 19,88 x 19,98 mm. Turnată-b, perforată lateral. Avers-bustul lui Hristos, bine redat, cu un punct în nimb. Revers-litere și imitații de litere, de mărimi diferite, dispuse pe patru rânduri. IAB-inv 744/103[193].

1953, sector B, secțiunea B 11, f. n, *cetate*.

189. AE, 1,34 g, 19,78 x 19,58 mm. Turnată-f u. Avers-bustul lui Hristos, cu barbă, schematizat, cu două puncte în nimb. Revers-litere și imitații de litere, de mărimi diferite, dispuse pe patru rânduri. IAB-inv 1193/308[194].

1961, secțiunea 5, caseta 3 (V), - 2,40 m, sub vatră.

190. AE, 0,65 g, 18,56 x 15,31 mm. Turnată-f u, ruptă. Avers-bustul lui Hristos, bine redat, cu două puncte în nimb. Revers-pe toată suprafața monedei, imitații de litere dispuse pe patru sau cinci rânduri. IAB-inv 1192/12[195].

Imitații turnate, anepigrafe

1951, suprafața E 1, c 3, - 0,37 m, *cetate*.

191. AE, ora 3, 2,84 g, 22,86 x 22,23 mm. Turnată-u. Avers-bustul lui Hristos, cu barbă, schematizat, cu un punct în nimb. Revers-patru rânduri de pătrățele. Turnată-u. IAB-inv 1193/204[196].

1950, suprafața B, Bordeiul fierarului, *cetate*.

192. AE, 2,76 g, 23,25 x 23,92 mm. Turnată-b. Avers-bustul lui Hristos, bine redat, cu Biblie și două puncte în nimb. Revers-șase rânduri de pătrățele dispuse pe toată suprafața monedei. IAB-inv 1193/310[197].

1962, curtina turnurilor 11-12.

193. AE, 2,10 g, 22,50 mm. Turnată-u. Revers-cinci rânduri de pătrățele dispuse pe toată suprafața monedei. IAB-inv 1219/69[198].

1953, suprafața A1, țărușul 10, *cetate*.

194. AE, 1,78 g, 21,57 x 20,45 mm. Turnată-u, ruptă. Rv-patru rânduri de pătrățele ? Perforată, dar nu pentru avers. IAB-inv 1193/464[199].

---

[191] ȘTEFAN *et alii* 1950, p. 73: o monedă de bronz din vremea împăratului Ioan Zimisces s-a găsit pe vatra bordeiului incendiat nr. 13.

[192] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1996, p. 332, cat. 38: varianta ?

[193] IORDANOV 1980, p. 13, cat. 114, "vede'' 4 rânduri de pătrățele; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006, p. 454, cat. 2.

[194] IORDANOV 1980, p. 13, cat. 117, "vede'' 4 rânduri de pătrățele.

[195] IORDANOV 1980, p. 13, cat. 115; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006, p. 454, cat. 4.

[196] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006, p. 454, cat.5.

[197] IORDANOV 1980, cat. 118, "vede'' 8 rânduri de pătrățele; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006, p. 454, cat. 6.

[198] IORDANOV 1980, p. 13, cat. 120, "vede'' 7 rânduri de pătrățele.

[199] IORDANOV 1980, p. 13, cat. 116; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006, p. 455,

1945, secțiunea 4, *extra muros*.

195. AE, ora 3, 1,69 g, 21,70 x 21,93 mm. Revers-patru rânduri de pătrățele. Turnată-u. MIG-inv 711/3.

1953 (?), *passim*.

196. AE, 1,44 g, 21,36 x 19,25 mm. Turnată-b. Avers-bustul lui Hristos, bine redat, cu două puncte în nimb. Revers-șase rânduri de pătrățele dispuse pe toată suprafața monedei. IAB-inv 1193/325[200].

1956, suprafața A 3, - 1,60 m, *cetate*.

197. AE, 1,27 g, 21,35 x 16,98 mm. Turnată-ruptă. Avers-bustul lui Hristos, bine redat, cu două puncte în nimb. Revers-șase rânduri de pătrățele dispuse pe toată suprafața monedei. IAB-inv 735/8[201].

Folles anonimi din clasa A2-A3 ?[202]

1949, bordeiul 8

198. AE, ? g, ? mm[203].

1949-1950, bordeiul 10

199. AE, ? g, ? mm[204]

1949, sector II, - 1,38 m.

200. AE, ? g, ? mm[205]

1949, sector II, c 25, -1,50 m.

201. AE, ? g, ? mm[206].

1950, pe vatra bordeiului 18.

202. AE, ? g, ? mm[207].

BIBLIOGRAFIE

BARNEA 1979 - Alexandru Barnea, *Dinogetia, 1978. Raport privind săpăturile arheologice din sectorul D, Via Principalis (II)*, Materiale 13 (1979), p. 205-206.

cat. 9.

[200] IORDANOV 1980, p. 13, cat. 119, "vede'' 5 rânduri de pătrățele; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006, 455, catalog 10.

[201] IORDANOV 1980, p. 13, cat. 113; MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006, p. 455, cat. 11.

[202] Piese menționate în rapoartele de săpătură sau în carnetele de șantier, care nu se regăsesc în colecția IAB.

[203] ȘTEFAN *et alii* 1954, p. 168: în sectorul A, în pământul de umplutură al bordeiului 8, a apărut o monedă din vremea împăratului bizantin Vasile al II-lea.

[204] ȘTEFAN *et alii* 1951, p. 27.

[205] Carnet Ion Barnea, 93.

[206] Carnet Ion Barnea, 93.

[207] Carnet Ion Barnea, 108.

BARNEA 1983 - Alexandru Barnea, *Dinogetia IV. Precizări cronologice*, Materiale 17/1 (1983), p. 217-223.

BARNEA 1984 - Alexandru Barnea, *Dinogetia III. Precizări cronologice*, Peuce 9 (1984), p. 339-346.

BARNEA 1989 - Alexandru Barnea, *Cronica cercetărilor arheologice efectuate în anii 1981-1988 de Institutul de Arheologie din București*, SCIVA 40 (1989), 3, p. 295-314.

BARNEA 1990 - Alexandru Barnea, *Cronica cercetărilor arheologice efectuate în anul 1989 de Institutul de Arheologie din București*, SCIVA 41 (1990), 3-4, p. 315-323.

BARNEA *et alii* 1997 - Alexandru Barnea, Ion Barnea, Adrian Popescu, Mihai Ionescu, Ion Vasiliu, Gabriel Jugănaru, *26. Garvăn, Dinogetia, com. Jijila, jud. Tulcea*, CCA. 1983-1992, p. 34-35.

BARNEA 1961 - Ion Barnea, *Noi contribuții la cunoașterea țesutului în așezarea de la Garvăn (secolele X-XII)*, SCIV 12 (1961), 2, p. 307-314.

BARNEA 1967 - Ion Barnea, *Ceramica de import*, in: *Dinogetia* I, p. 229-276.

BARNEA 1973 - Ion Barnea, *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu la Dinogetia-Garvăn, jud. Tulcea (1963-1968)*, Materiale 10 (1973), p. 291-331.

BARNEA 1980 - Ion Barnea, *Dinogetia – ville byzantine du Bas – Danube*, Byzantina 10 (1980), p. 239-287.

COMȘA 1967 - Eugen Comșa, *Stratigrafia așezării feudale-timpurii*, in: *Dinogetia* I, p. 25-29.

COMȘA 1967a - Eugen Comșa, *Cimitirul*, in: *Dinogetia* I, p. 367-374.

DIACONU 1978 - Petre Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucarest, 1978.

Dinogetia I - Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa, *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, București, 1967.

DURUY 1885 - Victor Duruy, *Histoire des Romains*, Paris, 1885.

IORDANOV 1980 - Ivan Iordanov, *Ranni formi na monetno proizvodstvo (XI-XII v.) v bălgarskite zemi*, Numizmatika, tom XIV (1980), 2, p. 4-15.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1991 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei (III)*, Peuce 10 (1991), p. 575-588.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1996 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Din nou despre monedele bizantine turnate, din secolul al XI-lea, descoperite în Dobrogea*, Peuce 12 (1996), p. 321-376.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2001 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuții arheologice și numismatice,* București, 2001.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 2003 - Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monnaies byzantines de la collection du Musée du Bas Danube de Călărași découvertes à Păcuiul lui Soare (Xe-XIIIe siècle)*, BSNR, XCII-XCVII (1998-2003), 146-151, p. 161-174.

MĂNUCU-ADAMEȘTEANU & POLL 2006 - Gh. Mănucu-Adameșteanu & Ingrid Poll, *Un tezaur de folles anonimi din clasa A2-A3, descoperit la Noviodunum-Vicina (?)-Isaccea*, Pontica 39 (2006), p. 435-459.

NETZHAMMER 2005 - Raymund Netzhammer, *Episcop în România într-o epocă a conflictelor naționale și religioase (1905-1924). Jurnal*, vol I-II. (Ed. Nikolaus Netzhammer și Krista Zach), București, 2005.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980 - Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei*, Peuce 8 (1980), p. 499-513.

POPESCU 2002 - Adrian Popescu, *Noi descoperiri de monede romane și bizantine de la Dinogetia și Salsovia*, CN 8 (2002), p. 81-86.

Raport 1944 - Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943, Bucovina I. E. Torouțiu, București, 1944.

Șantier 1952 - Șantierul Garvăn (Dinogetia), SCIV 3 (1952), p. 349-413.

ȘTEFAN 1941 - Gh. Ștefan, *Dinogetia I. Risultati della prima campagna di scavi (1939)*,

Dacia 7-8 (1937-1940), p. 401-425.

ȘTEFAN *et alii* 1950 - Gh. Ștefan-responsabil, I. Barnea, G. Florescu, I. Gheorghiu, G. Iacob, B. Mitrea, *Rezultatul săpăturilor de la Dinogetia, comuna Garvăn - Tulcea*, SCIV 1 (1950), p. 69-74.

ȘTEFAN *et alii* 1951 - Gh. Ștefan-responsabil, I. Barnea, B. Mitrea, D. Protase, V. Vătășianu, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Garvăn – Dinogetia*, SCIV 2 (1951), 1, p. 19-49.

ȘTEFAN *et alii* 1953 - Gh. Ștefan-responsabil, I. Barnea, Expectatus Bujor, Eugen Comșa, Ștefan Constantinescu, Gheorghe Popilian, *Șantierul Garvăn-Dinogetia*, SCIV 4 (1953), 1-2, p. 238-270.

ȘTEFAN *et alii* 1954 - Gh. Ștefan-responsabil, I. Barnea, Expectatus Bujor, Eugen Comșa, Ștefan Constantinescu, Petre Diaconu, Ion Dragomir, Gheorghe Popilian, *Șantierul arheologic Garvăn-Dinogetia (r. Măcin, reg. Galați)*, SCIV 5 (1954), 1-2, p. 161-175.

ȘTEFAN *et alii* 1955 - Gh. Ștefan-responsabil, I. Barnea, B. Mitrea, M. Chișvasi, P. Diaconu, E. Comșa, Șt. Constantinescu, *Șantierul arheologic Garvăn-Dinogetia (r. Măcin, reg. Galați), I. Săpăturile de la Garvăn din anul 1954*, SCIV 6 (1955), 3-4, p. 713-735.

ȘTEFAN *et alii* 1957 - Gh. Ștefan-responsabil, I. Barnea, B. Mitrea, *Șantierul arheologic Garvăn-Dinogetia (r. Măcin, reg. Galați)*, Materiale 4 (1957), p. 198-209.

ȘTEFAN 1958 - Gh. Ștefan, *Dinogetia – A problem of ancient topography*, Dacia N.S. 2 (1958), p. 317-329.

ȘTEFAN *et alii* 1959 - Gh. Ștefan, I. Barnea, Eugen Comșa, Maria Chișvasi-Comșa, Bucur Mitrea, *Săpăturile arheologice de la Garvăn (r. Măcin, reg. Galați)*, Materiale 5 (1959), p. 565-586.

ȘTEFAN *et alii* 1959a - Gh. Ștefan-responsabil, I. Barnea, Maria Chișvasi-Comșa, Bucur Mitrea, *Săpăturile arheologice de la Garvăn*, Materiale 6 (1959), p. 629-651.

ȘTEFAN *et alii* 1961 - Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Bucur Mitrea, *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia), (r. Măcin, reg. Galați)*, Materiale 7 (1961), p. 583-598.

ȘTEFAN *et alii* 1962 - Gh. Ștefan, I. Barnea, Bucur Mitrea, *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia), (r. Măcin, reg. Galați)*, Materiale 8 (1962), p. 675-692.

ȘTEFAN 1967 - Gh. Ștefan, *Concluzii*, in: *Dinogetia* I, p. 375-382.

VASILIU 1991 - Ioan Vasiliu, *Săpăturile de la Dinogetia (1982-1985)*, Peuce 10 (1991), p. 371-390.

VÎLCU *et alii* 2006 - Aurel Vîlcu, Theodor Isvoranu, Eugen Nicolae, *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest*, Moneta, Wetteren, 2006.

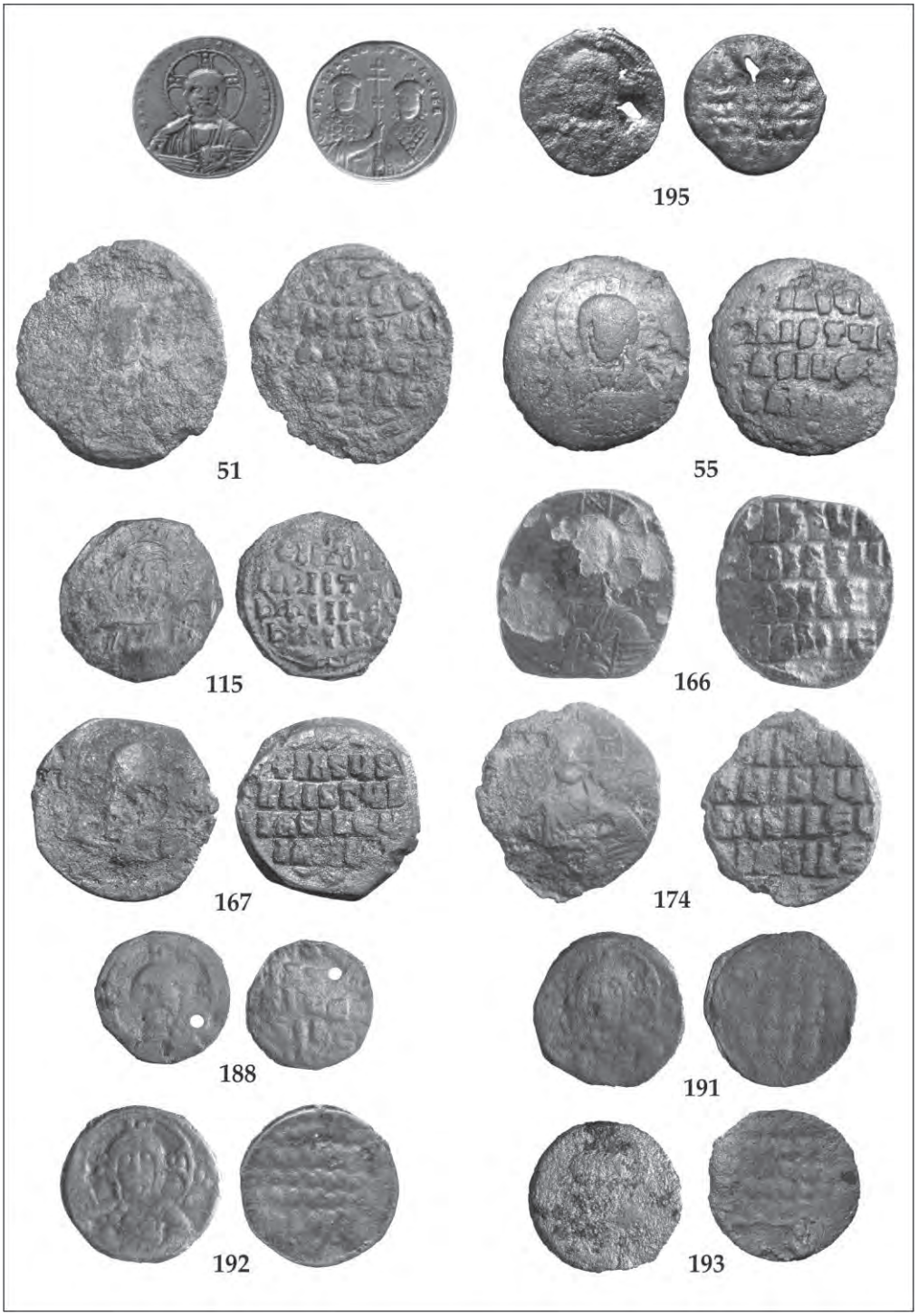
195
51
55
115
166
167
174
188
191
192
193

Victor Cojocaru, Christof Schuler (editori), *Die Aussenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2014, 312 p. (inclusiv 14 hărţi şi 7 tabele).

Volumul care cuprinde lucrările prezentate în cadrul Colocviului Româno-German de Epigrafie şi Istorie „Relaţii externe ale oraşelor pontice şi micro-asiatice în perioada elenistică şi romană", desfăşurat la Constanţa în perioada cuprinsă între 20 și 24 septembrie 2010, a apărut în anul 2014 cu generosul sprijin al colegilor de la Comisia pentru Istorie Veche şi Epigrafie München a Institutului Arheologic German. Este rodul unei colaborări exemplare dintre această instituţie, Institutul de Arheologie Iaşi şi Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa. Tradiţia unor manifestări de acest gen este subliniată chiar de editorii volumului, care amintesc încă din prefaţă că dialogul istoricilor români cu cercetarea ştiinţifică internaţională a avut loc chiar şi în pofida impedimentelor de natură politică din trecut.

În acest context au fost abordate de către autori subiectele legate de relaţiile externe ale oraşelor pontice şi microasiatice în perioadele elenistică şi romană, cu referiri la aspecte de ordin politic general, dar şi la cele de ordin punctual, privind prezenţa unor cetăţeni din Pont în alte centre economice şi culturale din zona vizată.

Spaţiul Mării Negre, cu coloniile sale greceşti, a fost tratat în literatura de specialitate occidentală pentru o lungă perioada de timp ca zonă limitrofă, secundară, a lumii antice. Excepţiile notabile de la această atitudine nu au determinat însă până în prezent o schimbare substanţială de viziune în acest domeniu. Din această cauză sunt imperios necesare contribuţii ale specialiştilor care să detalieze în mod autentic imaginea lumii antice din spaţiul pontic, eliberată de orice fel de prejudecată sau exagerare. În acest sens este însă necesar ca abordarea temei să ţină cont de trei condiţii: cunoştinţe aprofundate ale istorigrafiei, conştientizarea că spaţiul pontic este o componentă integrantă a lumii greco-romane, precum şi renunţarea la tradiţiile etnocentrice (scitice, tracice sau în general estice). Acest din urmă deziderat a fost tratat anterior în cadrul unui proiect de cercetare al dr. Victor Cojocaru – *Relaţiile Sciţiei şi Sciţiei Mici cu alte regiuni ale lumii greceşti şi romane conform izvoarelor epigrafice (până în sec. III d.Chr.)*, care constituie de altfel punctul de plecare pentru premizele actualului volum.

Pentru a ilustra complexitatea şi dinamica evoluţiilor politice, economice şi culturale în care au fost implicate în antichitate oraşele din spaţiile geografice pontic şi egeean, cercetarea recentă utilizează din ce în ce mai intens conceptul de reţea, originar indeosebi din domeniile sociologiei şi ştiinţelor economice. Deşi istoria veche nu dispune de multitudinea de informaţii necesare pentru o astfel de abordare, acest concept este totuşi adecvat pentru analiza relaţiilor externe, în care diverşii participanţi sunt consecvent consideraţi părţi ale unui întreg complex. Oricum, contribuţiile cuprinse în acest volum pot fi considerate ca fiind elemente de detaliu, constitutive ale unui tablou mult mai vast.

În *Relaţiile Bizanţului cu oraşele Pontului Stâng în epoca elenistică: războiul pentru emporion-ul Tomis*, Adrian Robu subliniază că acest conflict a avut şi cauze locale, legate de comerţul şi relaţiile Bizanţului cu oraşele de pe litoralul vestic al Mării Negre. Prin sprijinul acordat Tomisului, locuitorii Bizanţului au dorit să arate că pot asigura securitatea comercianţilor, împiedicând în acelaşi timp o supraimpozitare şi subliniind o apartenenţă a oraşului lor la lumea pontică. Există argumente pentru a presupune că în această înfruntare au fost implicate şi câteva triburi tracice, ceea ce îi conferă o importantă valenţă pe plan regional.

R. Malcolm Errington pleacă în consideraţiile sale asupra contactelor dintre *Roma şi Marea Neagră în sec. II a.Chr* de la tratatul dintre Pharnakes din Pont cu Chersonesul Tauric, încheiat cel mai probabil în anul 179 a.Chr. Autorul analizează culisele respectării intereselor romane din acest spaţiu, menţionate în document pentru o perioadă atât de timpurie.

Victor Cojocaru cercetează în *Relaţiile oraşelor greceşti de pe litoralul de nord al Mării Negre în epocile elenistică şi romană conform izvoarelor epigrafice* atât relaţiile personale, cât şi pe cele statale dintre Tyras, Olbia, Chersones şi oraşele bosporane din diverse perspective. Mai ales izvoarele epigrafice permit recunoaşterea unor relaţii economice, sociale, politice şi religioase ale apoikiilor din nordul Mării Negre între ele, dar şi cu numeroase alte oraşe şi regiuni.

Ligia Ruscu urmăreşte *Relaţiile cu caracter privat şi oficial dintre persoane şi state, referitor la oraşele greceşti vest-pontice în perioadele elenistică şi romană*, raportându-se la Istros, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos, Mesambria şi Apollonia, la care se adaugă pentru epoca imperială Anchialos. Aceste *poleis* par să fi cultivat mai degrabă relaţii cu regiuni din afara bazinului Mării Negre decât între ele.

Mădălina Dana se referă la *Elevi şi profesori din Pontul Euxin în străinătate, conform izvoarelor epigrafice*, menţionând călătoriile acestora în spaţiul egeean şi mediteranean, din epoca clasică până în cea romană. Lucrarea subliniază faptul că mediul pontic nu poate fi considerat în aceste perioade ca un spaţiu izolat, ci ca parte a unei comunităţi cu valori identice.

Maria Bărbulescu şi Livia Buzoianu tratează despre *Educaţie, cultură şi religie în lumina a două inscripţii inedite din Tomis şi din teritoriul său*, argumentând că educaţia tinerilor din Tomis corespundea celei din celelalte oraşe pontice şi deci standardului culturii gimnaziale general valabile. O a doua inscripţie, de pe o stelă funerară, are o semnificaţie inedită prin aceea că menţionează pentru prima oară un cetăţean milesian, Timothes, sculptor care a realizat lucrarea respectivă.

Alexandru Avram discută *"Libertatea" Tomisului în epoca imperială*, referindu-se la alte două documente epigrafice, care contribuie cu noi detalii la istoria oraşului Tomis în epoca imperială timpurie. Prima inscripţie se referă la inaugurarea de către magistraţi a unei clădiri cu prilejul *"redobândirii libertăţii"*. Cea de-a doua inscripţie este un decret fragmentar din perioada augustană, referitor la una dintre instituţiile Tomisului.

Florian Matei-Popescu se referă despre *Oraşele greceşti vest-pontice şi armata romană*, tratând aspectele militare ale politicii romane din această regiune, de la începuturi şi până la sfârşitul sec. III p.Chr.

Johannes Nollé cercetează fenomenul mitului întemeierii în *Perseus şi Andromeda la Deultum. O* colonia *romană la Marea Neagră şi referinţa la un mit grecesc despre marginea lumii*. Mituri de acest fel erau în antichitate un mijloc important pentru constituirea unor identităţi colective, a unor legături de rudenie între oraşe. Autorul face referinţă la reprezentarea zeităţilor greceşti amintite pe monede de la Deultum, colonie întemeiată în epoca romană, şi la mărturiile despre vehicularea acestui mit în mediul oriental elen.

Ursula Kunnert şi Christian Marek prezintă noile lor cercetări privind *Kaunos şi Samothrake – fragmente ale unei relaţii*. Noile inscripţii descoperite la Kaunos în Caria documentează legăturile oraşului cu templul şi cu polis-ul de la Samothrake în sec. III a.Chr., calificate ca fiind de ″prietenie″, chiar şi de ″rudenie″, în pofida distanţei apreciabile dintre cele două locaţii.

Christof Schuler încheie seria de studii cu *Tratate între poleis mici în epoca elenistică: symmachia dintre Arykanda şi Tragalassos*. Autorul prezintă un tratat dintre cele două mici oraşe liciene, încheiat la începutul sec. II a.Chr. în timpul scurtei faze de stăpânire seleucidă asupra provinciei. Locuitorii din Tragalassos sunt consideraţi ca fiind nu numai aliaţi, ci şi *proxenoi* sau "fraţi" ai Arykandei, pentru a exprima legătura deosebit de apropiată dintre cele două centre. Exemplul arată cât de flexibil puteau combina oraşele greceşti diverse instrumente de politică externă pentru a face faţă unei situaţii concrete

Volumul este publicat în condiţii grafice foarte bune, inclusiv materialul fotografic, dificil de realizat, mai ales pentru inscripţii. Deşi materialul cartografic nu are dimensiuni care exced formatul paginilor, acesta poate fi uşor integrat ca informaţie. Din punct de vedere al conţinutului şi metodologiei aplicate la elaborarea lucrărilor, acestea se plasează la nivelul actual al stadiului cercetărilor, adăugând o substanţială cantitate de informaţii inedite în peisajul relaţiilor externe ale oraşelor pontice şi microasiatice.

Considerăm că prin publicarea volumului de faţă comunitatea ştiinţifică dispune de un instrument de lucru extrem de util pentru viitoare analize privind subiectul, atingându-şi scopul propus.

Constantin CHERA*

* Constantin CHERA: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa; anroed@hotmail.com.

Altay Coşkun, Lutz Raphael (ed.), *Fremd und Rechtlos? Zugehörigkeitsrechte Fremder von der Antike bis zur Gegenwart. Ein Handbuch*, Böhlau Verlag: Köln – Weimar – Wien, 2014, 434 p.

Volumul asupra căruia dorim să atragem atenţia colegilor de breaslă este rezultatul unei cercetări colective desfăşurate din 2009 în prelungirea unui proiect mai amplu întitulat „Fremdheit und Armut. Modi der Inklusion/Exklusion von der Antike bis zur Gegenwart", finanţat de Deutsche Forschungsgemeinschaft sub egida Universităţii din Trier. Pe parcursul derulării sale, proiectul a determinat raporturi de colaborare între zeci de specialişti (menţionaţi şi în cuvântul de mulţumire de la p. 7-8), coordonaţi meritoriu de regretatul profesor Heinz Heinen şi de discipolul acestuia dr. Altay Coşkun. În timpul stagiului ca bursier al Fundaţiei Alexander von Humboldt noi înşine am colaborat îndeaproape cu cei doi savanţi tocmai amintiţi şi ne-am desfăşurat cercetările proprii legate de problematica străinilor în arealul Mării Negre raportându-ne până la un punct tot la SFB 600 „Fremdheit und Armut".[1] Aceasta ne motivează suplimentar în efortul de a încadra în puţine pagini discuţia legată de ideile mai importante reţinute odată cu lecturarea celor 11 contribuţii incluse în volum.

Altay Coşkun – Lutz Raphael, *Inklusion und Exklusion von Fremden und die Relevanz von Recht und Politik – Eine Einführung*, p. 9-56. Este vorba nu atât de o prefaţare a volumului colectiv, cu o prezentare succintă a celorlalte contribuţii, cât de o introducere la problematica străinului în general. Autorii îşi structurează discursul în patru puncte, împărţite la rându-le în mai multe subpuncte, în încercarea de a oferi o perspectivă comparativă asupra numeroaselor aspecte aferente includerii, respectiv excluderii străinului de-a lungul timpului. Sunt invocate de la exemple de dată recentă (cum ar fi afluxul de imigranţi africani pe insula Lampedusa) până la pasaje celebre din Vechiul Testament (cum ar fi Lev. 19, 33-34 sau Ex. 34, 11-16), menite să ilustreze complexitatea unei problematici care în cadrul Uniunii Europene de astăzi este la fel de actuală ca şi în contextul societăţilor antice, fie că ne referim la egipteni, evrei, greci sau romani. Dincolo de situaţiile concrete, se pune problema definirii unor constante, valabile indiferent de epocă, prin raportare la care statutul şi drepturile străinului ar putea fi înţelese şi explicate mai convingător. Astfel, se ajunge la patru factori de lungă durată, definitorii pentru atitudinea faţă de imigrant: demografia, domnia/guvernarea (*Herrschaft*), religia şi societatea. Spectrul problemelor abordate şi diapazonul cronologic sunt atât de ample încât firul expunerii este pe alocuri greu de urmărit chiar şi pentru un specialist. Cu atât mai mult credem că s-ar fi impus întocmirea unui rezumat, eventual în limba engleză, în care autorii să-şi fi sintetizat ideile. Totodată, observăm că aceştia constată doar probleme, vechi de când lumea, fără

[1] În acest sens, menţionăm aici doar studiul V. Cojocaru, *'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive*, în: A. Coşkun – H. Heinen – S. Pfeiffer (ed.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 2009, p. 143-172.

a propune şi soluţii. În fine, poate ar fi meritat mai multă reflecţie conceptul de alteritate. *Mutatis mutandis* şi în istoriografia română s-a tot scris despre „autohtoni" şi „alogeni", apelându-se la clişee cu statut de axiomă (cum ar fi „get" sau „dac" = „autohton", respectiv „sarmat" sau „bastarn" = „alogen"). Cu toată înţelegerea faţă de tributul plătit într-o epocă sau alta imperativelor impuse de „discursul istoriografic naţional", ca istorici poate că ar trebui să ne întrebăm mai întâi cum definim conceptele de „autohtoni" şi „alogeni".

Francis Breyer, *Assimilation und Alterität: Fremde in den frühen Hochkulturen Ägyptens und Vorderasiens*, p. 57-84. În prima parte a studiului atitudinea faţă de „străin" este urmărită pe baza surselor scrise şi iconografice adunate pe parcursul a cca. patru milenii de istorie egipteană. Este vorba de un spaţiu geopolitic în care conceptele religioase şi politice privind păstrarea tradiţiei, respectiv protejarea graniţelor şi a bunurilor, trebuie să ţină cont în viaţa de zi cu zi de dimensiunea reală a contactelor cu străinătatea. Terminologia folosită în desemnarea vecinilor, sau reţelele de contacte reconstituite pe baza stelelor funerare, arată că în Egipt se gândea mai puţin în categorii etnice, mult mai relevante fiind stratificarea socială şi modul de viaţă. Ca atare, la curtea egipteană – cel mai bine pusă în lumină de documentaţia păstrată – nu ar fi existat „străini", ci doar „egipteni" de origine diferită.[2] Sigur, afirmaţia este valabilă prin raportare la elita politico-militară şi administrativă în primul rând, care odată cu stăpânirea persană şi, cu atât mai mult, în perioada ptolemaică se constituie într-o societate paralelă faţă de majoritatea autohtonă. Toleranţa religioasă asigurată de politeism şi modul localnicilor de a-şi privi propria ţară ca pe un *templum mundi* ar fi asigurat condiţii propice pentru convieţuirea cu „străinul" dispus să respecte divinităţile egiptene şi să accepte un sistem legislativ de tradiţie milenară. Ultimul avea să rămână în vigoare nu numai pe tot parcursul epocii elenistice, dar şi în primele secole p. Chr., când asistăm la coexistenţa a patru sisteme juridice diferite – egiptean, grecesc, iudaic şi roman. Poate ar fi fost cazul să se atragă atenţia mai explicit asupra diferenţelor dintre comunităţile rurale şi cele urbane (mai cu seamă în Egiptul Ptolemaic), eventual şi asupra rolului templelor în păstrarea tradiţiei prin raportare la care am putea vorbi de asimilarea religioasă a „străinului". Dar dincolo de aceste şi eventuale alte observaţii, discursul propus este interesant şi bine documentat, cel puţin pentru cineva care nu este egiptolog. În partea a doua, autorul atrage atenţia asupra altor două spaţii geopolitice – diferite atât între ele, cât şi faţă de Egipt în ceea ce priveşte conceptul de alteritate. Dacă literatura mesopotamiană demonizează străinul, perceput ca „duşman", şi promovează opoziţia dintre sedentar şi nomad, în vechea Anatolie dreptul hitit pare să nu impună nici un fel de restricţii străinilor, cu excepţia domeniului religios.[3] La

[2] P.74: „Die vollzogene bzw. Fehlende Akkulturation ist dann auch das Hauptkriterium zur ideologischen Abgrenzung des Ausländerbegriffs. Man kann dies auch anders formulieren und sagen: Es gab gar keine ‚Ausländer' am ägyptischen Hof, nur ‚Ägypter' verschiedener Herkunft".

[3] Dar şi aici deschiderea şi influenţele sunt sensibil mai mari ca în Egipt (ca să nu mai vorbim de Mesopotamia), vezi p. 83: „Die rege Aneignung fremden Kulturgutes im Anatolien des 2. Jts. v. Chr. zeigt sich besonders augenscheinlich im Bereich der Religion. Diers geht sogar so weit, dass man sich ernsthaft fragen kann, welche Elemente der hethitischen Religion überhaupt genuin ‚hethitisch' sind".

explicarea unei asemenea deschideri ar fi de luat în seamă premizele formării statului hitit, ca un conglomerat de etnii, între care şi câte o importantă componentă hurită şi luvită.

Altay Coşkun, *Griechische Polis und Römische Recht: Die politische und rechtliche Stellung Fremder in der Antike*, p. 85-120. Prezentarea statutului politic şi juridic al străinului în lumea greacă şi romană sub forma unui singur studiu reprezintă o întreprindere temerară, dacă ţinem cont măcar de varietatea şi bogăţia surselor literare, cele epigrafice, iconografice şi numismatice fiind oricum trecute cu vederea. Aparenţele nu pot fi salvate nici prin reducerea lumii greceşti doar la Atena şi Sparta, iar a celei romane doar la Roma. Aceasta, deoarece nu raporturile cu „străinul" sunt aduse în prim plan, ci o seamă de consideraţii generale despre stratificarea socială în cele trei oraşe amintite, cu un excurs mai amplu asupra dreptului de cetăţenie, respectiv asupra situaţiilor care puteau duce la pierderea acestui drept. În pofida numeroaselor trimiteri bibliografice, lipsesc tocmai lucrările mai importante atunci când apare menţionat un concept sau altul (cum ar fi *phyle*, *syngeneia*, *proxenia*, *enktesis*, *politeia* ş.a.). Am putea semnala uşor câteva zeci de titluri, dar nu credem că este cazul să insistăm în acest sens. *E. g.* atragem doar atenţia că *proxenia* nu poate fi explicată prin simpla trimitere la Bleicken şi Hansen et alii,[4] aceştia având prea puţin în comun cu un concept care, în opinia noastră cel puţin, ar fi trebuit să constituie firul călăuzitor pe tot parcursul expunerii legate de oraşele greceşti. Pe de altă parte, poate cel mai important termen, *asylia*, nici măcar nu apare menţionat. Dincolo de locurile comune, aparent desprinse din unele manuale de istorie greacă şi romană, poate ar fi meritat să fie discutate măcar câteva dintre numeroasele cazuri interesante menţionate de autorii antici, cum ar fi, de exemplu, discursul fiului bosporanului Sopaios, transmisă de Isokrates,[5] sau cuvântarea rostită de Cicero în apărarea poetului Archias, ambele cât se poate de interesante inclusiv pentru statutul „străinului" la Atena, respectiv la Roma acelor timpuri.[6]

Oliver Schipp, *Römer und Barbaren: Fremde in der Spätantike und im Frühmittelalter*, p. 121-151. Perioada de tranziţie de la antichitatea târzie către evul mediu timpuriu, corespunzând *modo grosso* secolelor IV-VII p. Chr., ridică probleme aproape insurmontabile pentru cineva pus în situaţia de a defini alteritatea şi statutul străinului. Simpla disociere între ceea ce s-ar fi aflat *intra* şi *extra fines Imperii* nu are cum să convingă, iar raportarea la dreptul de cetăţenie roman este doar una dintre multiplele faţete ale problematicii. Este adevărat că avem a face cu unul dintre cele mai importante aspecte, poate singurul în măsură

[4] J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*, Paderborn[4], 1995; M. H. Hansen & Th. Nielsen (ed.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004. Privitor la *proxenia* să ne fie permis a cita aici un articol propriu de dată recentă, în care facem trimitere la literatura anterioară mai importantă – V. Cojocaru, *Proxenia*, în: R. Bagnall [*et al*.] (ed.), *Wiley-Blackwell's Encyclopedia of Ancient History*, Oxford, 2013, p. 5606-5608.

[5] Isocr. 17 (*Trapezitikos*).

[6] Legat de Cicero, la p. 118 autorul se mulţumeşte să constate: „Die Anklagen gegen den aus Syrien stammenden Dichter Archias (62 v. Chr.) und den in Gades beheimateten Politiker Balbus (56 v. Chr.) waren dank der Verteidigung durch Cicero erfolglos. Seine Reden sind unsere Hauptquellen für das spätrepublikanische Bürgerrecht und zeigen, wie jener Strafprozess politisch instrumentalisiert werden konnte".

să ofere autorului firul călăuzitor în încercarea de a sintetiza în 30 de pagini informaţii documentare demne de o analiză mult mai amplă. Dacă e să acceptăm *ius Romanum* drept criteriu în definirea alterităţii, atunci după *Constitutio Antoniniana* pe teritoriul Imperiului – oarecum la fel ca în cazul Egiptului – nu am avea „străini", ci doar „romani" de origine diferită. Limba, obiceiurile, cultele, îmbrăcămintea, înfăţişarea fizică etc. – semnalate doar în contextul acestui studiu prin trimitere la unii autori antici – ar putea trece în subsidiar, în măsura în care imigranţii ajunşi (benevol sau forţat) pe teritoriul statului roman sunt dispuşi să-şi însuşească modul de viaţă impus de *mores Romanorum*. Când avem a face cu indivizi izolaţi, schema propusă pare convingătoare – un străin putea prin înrobire şi eliberare ulterioară să devină parte a societăţii romane, iar urmaşii săi puteau accede la cele mai înalte funcţii administrative şi militare. Armata avea să contribuie într-o măsură şi mai mare la convertirea barbarilor *ad modum Romanum*, dar problema identităţii rămânea de actualitate cel puţin pe parcursul primei generaţii.[7] Mult mai puţin clară rămâne situaţia unor grupuri sau chiar etnii întregi, definibile drept *natio* sau *gens*, ajunse pe teritoriul Imperiului sau desprinse ulterior în formaţiuni statale incipiente în care *leges Romanae* coexistau/continuau să coexiste cu *leges barbarorum*. Ar mai fi destule alte aspecte care ar fi meritat să fie măcar menţionate. Cu titlu de exemplu semnalăm aici doar cazul dinaştilor bosporani, purtători de nume sarmatice şi vorbitori de limbă greacă, care până către începutul secolului V p. Chr. căutau un plus de legitimitate prin adoptarea titlului de „prieten al împăratului" (*philokaisaros*), respectiv „al poporului roman" (*philoromaios*).

Christoph Cluse, *Kommunale Zugehörigkeit und vielfältige Privilegien: die Rechte Fremder im Hoch- und Spätmittelalter*, p. 153-191. Chiar dacă şi de această dată arealul propus atenţiei (spaţiul european în general, cu privire specială asupra „Vestului latin") şi diapazonul cronologic abordat (*modo grosso* secolele VIII-XV) sunt cât se poate de ample, problematica „străinului" este discutată mai convingător în comparaţie cu studiile asupra cărora ne-am pronunţat ceva mai sus. Autorul îşi structurează discursul în funcţie de două constante majore – creştinismul şi urbanizarea. Religia creştină, odată cu răspândirea ei în spaţiul mediteranean şi european schimbă radical percepţia antică/păgână asupra alterităţii. Astfel, „străinul" este definit acum nu atât în funcţie de coordonatele etnico-geografice sau de poziţia socială, cât după apartenenţa religioasă. În acelaşi timp, viziunea monoteistă accentuează excluderea/respingerea celor care împărtăşesc alte convingeri religioase. Pe de altă parte, odată cu progresul procesului de urbanizare asistăm la o redescoperire a polisului adaptat la realităţile medievale. Zidul de incintă trasează deja o graniţă cât se poate de vizibilă între comunitatea proprie şi lumea aflată *extra muros*. Printre străinii doriţi de urbe o atenţie aparte este acordată negustorilor, desemnaţi de izvoarele vremii şi sub apelativul de *hospes*. Drepturile, privilegiile şi ospitalitatea acordate acestora ne-ar putea permite o apropiere de instituţia proxeniei la eleni, cu diferenţa majoră că privilegiile sunt atribuite nu ca o recompensă pentru beneficii aduse comunităţii sau unor membri ai acesteia, ci doar ca o măsură de atragere a

[7] La p. 150 este citată o inscripţie funerară (CIL III 3576), ca unul dintre multele posibile exemple relevante în acest sens: *Francus ego cives Romanus miles in armis*.

unor străini a căror prezenţă poate fi utilă cetăţii. În fine, un alt factor important în ecuaţia raporturilor cu străinul pe tot parcursul Evului Mediu occidental l-ar constitui „problema evreiască". Cel mai adesea demonizaţi şi persecutaţi din perspectiva religiei creştine, evreii ştiu să se facă, totuşi, indispensabili în spaţiul urban, unde căutarea unui *modus vivendi* impune de-a lungul timpului numeroase reglementări.

David Engels, *Von der arabischen Eroberung zur religiösen und rechtlichen Inklusion der Untertanen: die Rechtsstellung von Fremden in der islamischen Welt* (7.-15. Jh.), p. 193-215. Răspândirea islamului în fostele teritorii est-romane şi sasanide impune un alt model de percepere a alterităţii. De această dată este vorba de o elită militară rămasă timp de secole o minoritate prin raportare la teritoriile şi populaţiile cucerite cu o rapiditate depăşită anterior poate doar de campaniile lui Alexandru. Doar că, spre deosebire de majoritatea cazurilor cunoscute în istorie, pătura conducătoare nu se asimilează în timp, ci reușește să impună, la o scară comparabilă doar cu răspândirea creştinismului, religia islamică. Aceasta, spre deosebire de creştinismul devenit tot mai scolastic prin raportare la limba latină, foloseşte suportul arabei ca limbă universală tot mai acceptată în uzul cotidian. S-ar mai adăuga diferenţele dintre sistemele politice şi administrative – fărâmiţarea tot mai accentuată în Occident contrastează evident cu noul imperiu Oriental. Ar fi fost interesantă o apropiere de ceea ce a constituit anterior în Asia stăpânirea persană, ceea ce face cu atât mai regretabilă omiterea din volum a epocii respective. Dacă populaţiile „autohtone", cel puţin în cuprinsul Anatoliei, rămân în bună măsură aceleaşi ca înaintea campaniilor lui Alexandru, deosebirea majoră este impusă de răspândirea islamului, o religie monoteistă poate chiar mai exclusivistă decât creştinismul faţă de cei care împărtăşeau alte convingeri religioase. Autorul demonstrează că pretinsa toleranţă religioasă – impusă din raţiuni pragmatice faţă de creştinii din Spania, de exemplu, ori faţă de evreii din oraşele de pe cuprinsul Imperiului –, prin raportare la ansamblul teritoriilor cucerite nu este decât un mit acreditat de istoriografia secolului XIX şi perpetuat în virtutea inerţiei. În realitate, acolo unde islamul reuşea să se impună ca religie dominantă societatea era divizată din punctul de vedere al stăpânirii în musulmani şi „necredincioşi".

Markus Koller, *Herrschaftliche Ordnung im Zeichen von Expansion und religiöser Vielfalt: Fremde im Osmanischen Reich*, p. 217-240. La structurarea metodologică a cercetării proprii autorul foloseşte ca reper sinteza recentă a lui Osterhammel,[8] care în istoria imperiilor face distincţie între mecanismele de incluziune orizontale şi verticale. În cazul „creşterii şi descreşterii" statului otoman se impune mai întâi modelul de depăşire a alterităţii pe verticală, în contextul căruia apartenenţa etnică sau religioasă contează mai puţin în comparaţie cu prestigiul dobândit cu prilejul unor campanii reuşite de jaf şi cucerire. Începând cu jumătatea secolului al XIV-lea, odată cu cristalizarea instituţiilor şi a stratificării sociale, un rol tot mai mare revine integrării pe orizontală a străinilor prin raportare la religia şi dreptul islamic. Străinii proveneau nu doar din afara graniţelor otomane sau din rândurile populaţiilor autohtone nemusulmane integrate, sub o formă sau alta de

[8] J. Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München, 2010.

dependenţă, în Imperiu, ci şi musulmani care nu împărtăşeau islamul sunit. Pe teritoriul statului otoman şi, în primul rând, în capitala acestuia Istanbul (cel mai mare oraş din spaţiul mediteranean şi european pentru o perioadă îndelungată) străinii toleraţi şi privilegiaţi precum negustorii şi ambasadorii se disting de sclavi şi de prizonierii de război. Dacă primii se pot integra mai mult sau mai puţin în societatea otomană „pe verticală", beneficiind şi de sprijinul statelor creştine de origine în obţinerea unui statut privilegiat prin acordarea celebrelor „capitulaţii" (*ahdnames*), cei din urmă au doar alternativa integrării „pe orizontală", prin convertire religioasă, prin însuşirea limbii turce şi adoptarea modului de viaţă otoman. În provincii convertirea se putea produce şi doar de dragul unei cariere în domeniul public, fiind asumată numai de bărbaţi; în viaţa privată aceştia şi, cu atât mai mult, soţiile şi copii lor, păstrau obiceiurile creştine. Ar fi vorba de aşa-numiţii „cripto-creştini", un caz aparte de discutat ca asumare şi atribuire a identităţii în încercarea de depăşire a alterităţii. În secolul al XIX-lea, la fel ca în cazul altor imperii (cea mai sugestivă fiind apropierea de Imperiul Habsburgic), tendinţele centrifuge tot mai puternice determinate de trezirea conştiinţei naţionale sunt contracarate prin propagarea patriotismului imperial. Primul război mondial avea să determine nu doar dispariţia Imperiului otoman şi crearea statului naţional turc, dar impunea şi regândirea conceptului de „străin" şi a atitudinii faţă de acesta. Mai cu seamă după masacrul armenilor şi izgonirea grecilor (numită eufemistic schimb de populaţii), pagini dintre cele mai sumbre ale istoriei moderne care au dovedit cu prisosinţă cum „trezirea conştiinţei naţionale" poate anula practic peste noapte un mecanism de convieţuire cu străinul constituit pe parcursul mai multor secole.

Simon Karstens, *Ständeordnung und Territorialstaat: die Rechte Fremder in der Frühen Neuzeit*, p. 241-268. Europa în epoca modernă timpurie este un spaţiu cât se poate de eterogen în ceea ce priveşte normele şi practicile prin raportare la „străinătate" (*Fremdheit*) şi „apartenenţă" (*Zugehörigkeit*). Modalităţile prin care se caută depăşirea alterităţii diferă nu doar în diacronie şi de la un stat la altul, ci – la fel ca în cazul lumii polisului antic – impune nuanţări în funcţie de fiecare oraş în parte. Pe de altă parte, definirea „străinului" implică modele diferite de includere sau excludere în funcţie de autoritatea la care se raportează – de obicei un monarh în plan teritorial, respectiv o comunitate urbană sau rurală în plan local. Astfel, imigranţi ajunşi într-un alt stat ca urmare a unui edict regal (cazul hughenoţilor, de exemplu), chiar dacă beneficiau de privilegii considerabile, rămâneau străini ca limbă, confesiune, mod de viaţă. Iar pe teritoriul aceluiaşi stat, dacă facem abstracţie de curtea regală unde gradul de integrare depindea de bunăvoinţa monarhului, asimilarea cu depăşirea statutului de străin se putea produce exclusiv cu accepţiunea comunităţilor locale. Practic abia odată cu Revoluţia Franceză avea să dispară diferenţa dintre „supuşi" şi „cetăţeni", tematizată inclusiv de filosofia iluministă. Altfel spus, dacă în secolele XVI-XVII toţi cetăţenii unui stat puteau fi consideraţi supuşi, nici pe departe nu toţi supuşii unui monarh se bucurau de statutul de cetăţean. Atenţia covârşitoare este îndreptată asupra spaţiului urban – mult mai bine pus în lumină de izvoarele vremii şi unde inclusiv imigranţi din zonele rurale puteau avea o şansă în a-şi depăşi condiţia. Autorul distinge cinci categorii de străini – de la vagabonzi şi

cerşetori, de care cetatea încerca să scape prin orice mijloace, până la străini care se bucurau de un statut privilegiat chiar prin comparaţie cu cetăţenii (cărora le reveneau mai multe obligaţii). Interesant de remarcat că autorul include în această categorie şi studenţii, alături de clerici şi soldaţi.

Dominik Nagl, *Unterordnung und Trennung: die rechtliche Stellung von Europäern und Indigenen in den europäischen Kolonialreichen*, p. 269-299. Această contribuţie ar putea fi utilă unui nespecialist ca o introducere simplificată la problema colonialismului vest-european, dar cu siguranţă nu poate convinge prin raportare la problematica "străinului". În primul rând, discursul este structurat exclusiv din punct de vedere "europocentrist" sau, altfel spus, din punctul de vedere al celor care definesc în teritoriile colonizate norme şi practici menite să „umanizeze" genocidul organizat de statele „iluminate" ale Europei în cele două Americi şi în Africa. Asia, cu excepţia unor considerente legate de India, Australia şi Oceania sunt trecute cu vederea de către autor. Statutul juridic al imigranţilor europeni şi al aborigenilor în teritoriile colonizate, ţinând cont de stratificarea socială mai complexă şi mult diferită prin comparaţie cu metropolele care impun regulile jocului, a fost intens discutat şi merită în continuare toată atenţia, doar că acest aspect ţine de subiectul unui alt volum colectiv, în care ar trebui să se regăsească şi puncte de vedere exprimate de reprezentanţi ai istoriografiilor din state post-coloniale.

Beate Althammer, *Verfassungsstaat und bürgerliches Recht: die Stellung von Fremden im Europa des langen 19. Jahrhunderts (1789-1914)*, p. 301-330. Limitele cronologice, asupra cărora se atrage atenţia încă din titlu, implică semnificaţii majore cu mult dincolo de graniţele Europei inclusiv sub raportul includerii sau excluderii „străinului". Revoluţia Franceză a constituit punctul de cotitură în evoluţia de la drepturile civice acordate în cadrul unei comunităţi locale spre drepturile politice deţinute într-un stat naţional dezvoltat. Locul unui conglomerat de regiuni, comune, stări sociale şi corporaţii, aflate sub autoritatea unui suveran cu drepturi şi libertăţi diferite, este luat de statul naţional, ai cărui locuitori – ca purtători ai suveranităţii naţionale – tind să devină, din supuşi pasivi, participanţi activi la treburile statului. Ca atare, odată cu secolul al XIX-lea din punct de vedere juridic „străinii" se confundă tot mai insistent cu imigranţii care nu deţin drept de cetăţenie. Chiar dacă fenomenul migraţiei implică mai cu seamă mişcări de populaţie dinspre spaţiul european către alte continente (preponderent către cele două Americi), Europa însăşi se confruntă tot mai vizibil cu problemele ridicate de asimilarea sau respingerea imigranţilor. Atenţia autoarei se îndreaptă aproape exclusiv asupra statelor vest-europene şi asupra modificărilor survenite în codul juridic al unei ţări preocupate să găsească un *modus vivendi* între interesele cetăţenilor proprii şi cele ale statului periodic interesat să atragă forţă de muncă străină mai ieftină. Evoluţiile sunt determinate de o multitudine de factori – de la factorul demografic şi starea economică a fiecărei naţiuni în parte până la convenţiile internaţionale bilaterale sau multilaterale – dar concluzia generală care se desprinde pe ansamblul perioadei analizate ar viza o liberalizare a drepturilor străinului prin comparaţie cu epoca anterioară şi, cu atât mai mult, faţă de restricţiile survenite odată cu primul război mondial. O problemă în sine ar fi „emanciparea femeilor", mai degrabă semnalată

decât cercetată în contextul acestui studiu, dar acesta ar fi doar unul dintre „punctele nevralgice" ale volumului de faţă, în care autorii se concentrează aproape exclusiv asupra dreptului de cetăţenie, eliminând astfel din discuţie nu doar femeile şi copiii, ci uneori chiar „străinii" care ar fi trebuit să fie în permanenţă în centrul atenţiei.

Jenny Pleinen, *Nationalstaat und europäische Einigung: die politische und rechtliche Stellung von Fremden im Zeitalter der Extreme*, p. 331-358. Rămânând tot în spaţiul european, statutul „străinului" în secolul al XX-lea este marcat de extreme – de la intoleranţa şi politica de exterminare promovată de regimurilor totalitare, fie ele naţional-socialiste sau naţional-comuniste, până la tolerarea azilanţilor în statele occidentale în virtutea drepturilor omului şi a convenţiilor stabilite la nivel internaţional. Sincopele majore, cum ar fi cele două războaie mondiale, criza economică de la sfârşitul anilor '20/începutul anilor '30 sau războiul rece din anii 1950-1990 au impus respingerea străinului considerat a fi un potenţial „spion" şi un concurent pe piaţa naţională a muncii. De aici regimul paşapoartelor şi permisele de muncă, generalizate ca măsuri necesare în ţinerea sub control a migraţiei. Perioadele de creştere economică au permis, dimpotrivă, atragerea forţei de muncă din străinătate, fie şi doar pentru anumite sectoare de activitate. În plus, extinderea Uniunii Europene a determinat o imigrare masivă dinspre ţările cu „economii planificate" intrate în colaps către economiile occidentale mai prospere. Pe lângă factorul economic, schimbările politice şi teritoriale suferite de harta Europei ca urmare a celor două războaie mondiale, dar şi a unor conflicte regionale, au antrenat valuri de zeci de milioane de „apatrizi", a căror statut incert a constituit periodic subiectul unor dezbateri şi înţelegeri interstatale. Dacă în secolul al XIX-lea emigraţia a depăşit cu mult imigraţia, odată cu refacerea economică a statelor vest-europene de după al doilea război mondial asistăm la un fenomen invers, stimulat până la un punct de necesitatea atragerii forţei de muncă, dar şi ca rezultat al schimbării politicii faţă de fostele colonii, devenite acum *de jure* state independente, dar pe care fostele metropole sunt interesate să le păstreze în sfera proprie de interese. Excepţia de la regulă o constituie Uniunea Sovietică şi statele-satelit ale acesteia, în care emigrarea sau imigrarea se putea produce doar ca expulzare a unor persoane neloiale regimului sau ca acordare de azil politic. Altfel spus, constituţia sovietică (imitată de celelalte dictaturi est-europene) – în teorie „cea mai democratică din lume" – nu prevedea drepturi pentru străini, ci se adresa doar unor deţinuţi aserviţi sistemului şi îndoctrinaţi în ideea de a considera cetăţenii unui alt stat (fie el şi socialist!) ca pe nişte potenţiali „duşmani ai poporului". Ca o caracteristică de ansamblu definitorie secolului al XX-lea s-ar impune afirmarea statului naţional în care elementul principal al integrării politice îl constituie omogenitatea culturală a populaţiei. Etnicul este subsumat astfel politicului, respectiv intereselor promovate de „majoritatea culturală", iar de aici şi problema „minorităţilor", poate cea mai actuală în contextul Europei de astăzi.

După trecerea în revistă a celor 11 contribuţii – cele mai multe lecturate cu ochiul unui nespecialist (ţinând cont de amploarea diapazonului cronologic) – să ne fie permise şi câteva consideraţii pe ansamblul volumului. Titlul „Străin şi fără drepturi?" este justificat în bună măsură de maniera de abordare a mai tuturor

autorilor, care-şi structurează cercetarea în funcţie de codurile juridice, fiind invocate pe alocuri şi izvoarele literare. Alte surse, cum ar fi epigrafia, iconografia, numismatica, folclorul la o adică, sunt trecute cu vederea (cu excepţia studiului despre Egipt, unde sunt amintite şi sursele iconografice). Or, în opinia noastră cel puţin, problematica „străinului" nu poate fi redusă doar la punctul de vedere al unei autorităţi emitente de drepturi şi privilegii faţă de care s-ar putea raporta cineva din afara comunităţii sau a statului; includerea/excluderea asimilarea/respingerea ar trebui să ţină cont de totalitatea mărturiilor disponibile, chiar dacă efortul sintetic şi analitic ar fi sensibil mai mare. Pe de altă parte, poate că ar fi fost mai prudent să se specifice încă din titlu/subtitlu că este vorba de spaţiul mediteranean (pentru antichitate), respectiv vest-european (pentru epocile ulterioare). Altfel, ne-am putea întreba de ce nu au fost incluse în volum şi capitole referitoare la Regatul persan, Imperiul bizantin sau spaţiul medieval rusesc (în cazul căruia ar fi intrat în discuţie şi stăpânirea mongolă). De altfel, ţinuturile est-europene sunt atrase mai degrabă accidental în discuţie, ca şi problematica „străinului" din afara Europei (asupra studiului privind ţinuturile colonizate ne-am exprimat mai sus). La urmă, dar nu în ultimul rând, credem că ar fi fost foarte utile şi câteva pagini finale în care editorii să-şi asume o reflecţie pe baza celorlalte contribuţii, care se ocupă de epoci atât de diferite, dar care toate demonstrează că definirea şi depăşirea „alterităţii" a fost în permanenţă şi rămâne o problemă la ordinea zilei. Omologarea acestei cărţi drept un manual privind drepturile de apartenenţă ale străinilor din antichitate şi până astăzi depinde de orizontul de aşteptare al fiecărui cititor posibil interesat. Dar dincolo de eventualele opţiuni în acest sens, noi considerăm că volumul recenzat permite o lectură utilă, interesantă şi care îndeamnă la reflecţie.

Victor COJOCARU[*]

[*] Victor COJOCARU: Institutul de Arheologie Iaşi, email:victorinstarhia@yahoo.com.

Matteo Taufer (ed.), *Sguardi interdisciplinari sulla religiosità dei Geto-Daci*, Rombach Wissenschaften: Reihe Paradeigmata, Bomd 23, Freiburg im Breisgau – Berlin – Wien, Rombach Verlag, 2013, 249 p.

Volumul *Sguardi interdisciplinari sulla religiosità dei Geto-Daci* a apărut în 2013 sub îngrijirea lui Matteo Taufer la prestigioasa editură Rombach, în colecția Paradeigmata și cu susținerea financiară din partea Provinciei Autonome din Trento. El urmează întâlnirii internaționale "La religiosità dei Daci", organizate în zilele de 6-8 iunie 2013 la Trento de Asociația Italiană de Cultură Clasică cu sprijinul Consulatului onorific al României pe lângă Terentino Alto Adige. Într-un număr de 237 pagini (la care se adaugă 11 pagini de *indices*), volumul reunește 14 titluri de lucrări semnate de cercetători din Italia, România, Franța, Anglia, Germania, Moldova, al căror obiect comun este religia geto-dacă, considerată "capitol controversat și obscur de istorie a religiilor". Perspectiva propusă este una interdisciplinară, în care se regăsesc interpretarea izvoarelor literare, a datelor epigrafice și numismatice, a materialelor arheologice și a complexelor funerare. Motivația este una recunoscută și acceptată: "dat fiind că reușim greu, mai ales în sfera religioasă-, să armonizăm informațiile despre geți și daci din literatura greco-latină cu stadiul actual al cercetării și descoperirilor arheologice" (p. 7 din *Introducerea* semnată de Matteo Taufer). După aprecierea lui Bernhard Zimmermann, președinte federal pentru Deutscher Altphilologenverband și vicepreședinte al Academiei de Științe din Heidelberg, interdisciplinaritatea nu numai că domină ansamblul cercetărilor actuale, dar este necesară într-o colaborare academică, depășind limitele unei discipline specializate. D-sa este convins că aplicarea metodei în tema anunțată va deschide noi perspective asupra problemei. Fiecare din articolele conținute în volum, plecând de la detalii de text, lectură, iconografice sau urmărind un anumit aspect cultural pe arii geografice sau secvențe temporale mai largi, reușește să aprofundeze subiectul și lansează noi posibilități de interpretare.

Articolul semnat de Luciano Canfora, *La colonna traiana come rotolo librario* procedează la confruntarea izvoarelor literare (respectiv textul din Criton, Γετικά), preluat de Giovanni Lido, cu scenele 137-138 de pe columna lui Traian. Concluzia autorului: textul lui Criton supraevaluează mărimea tezaurului dacic, interpretând eronat simbolul numeric *M*. Acceptând eroarea textului antic, tezaurul dacic ar fi de zece ori mai mic comparabil cu reprezentările de pe columnă (chiar dacă autorul se întreabă dacă narațiunea de pe columnă poate fi considerată o narațiune istorică în sensul propriu al termenului și admite că imaginea poate avea o valoare în primul rând simbolică). Articolul lui L.C. anunță și o nouă viziune asupra celebrului monument roman: columna reprezintă o noutate în structura urbană a Romei, trădând prin formă, mărime, amplasament și finalitate posibile influențe din regalitatea faraonică.

Nigel G. Wilson semnează *A note on the "immortal" Getae (Hdt. 4. 94)*; este de fapt un rezumat al unei intervenții bazate pe o analiză de text. Autorul află două „nedumeriri" în paragraful din Herodot 4. 94.1 (transmis în MSS) în folosirea verbului νομίζειν de două ori și forma corectă a numelui zeului, Salmoxis sau

Gebeleizis. Numai la prima nedumerire autorul găsește o explicație (repetarea din greșeală a verbului din propoziția anterioară); pentru a doua, acceptă forma lungă a numelui și își păstrează rezerva în eventualitatea găsirii unei alte forme.

În *L'incantesimo del Trace: Zalmoxis, la terapia dell'anima e l'immortalità nel Carmide di Platone*, Franco Ferrari transferă considerațiile despre Zalmoxis din domeniul religiei în cel al filosofiei. Prilejul îl oferă discursul lui Platon, *Charmides*. Același discurs a fost analizat anterior și de Zoe Petre, într-un important articol din Dacia NS 51 (2007): „*Zalmoxis, roi et dieu*". *Autour du Charmide*, cu o discuție extinsă despre incantații, remedii și inițieri. Ideea susținută și demonstrată de autorul italian: în demersul filosofic al lui Platon se face trecerea de la imortalitatea obținută prin ritualuri și practici religioase (cultivată de adepții lui Zalmoxis) la imortalitatea prin cunoaștere (recomandată de filosofi). Identificând incantațiile religioase cu discursurile frumoase, autorul stabilește treapta comună – înțelepciunea (*sophrosyne*), care crează, mai departe, fericirea (*eudaimonia*) și-l apropie pe om de divinitate. Cu alte cuvinte, noțiunea de înțelepciune trece din sfera etico-practică în cea teoretică. Comparând textul lui Herodot referitor la Zalmoxis cu cel din Platon, sunt distinse elementele de originalitate la filosof. Demersul lui Platon este unul precis: transformarea imortalității din practica mitico-religioasă în strategie filosofică (teză avansată și de Witte, în 1970). Punctul culminant al acestei treceri îl realizează Aristotel la care, prin laicizarea nemuririi, *sophrosyne* devine noua formă de nemurire.

Articolul semnat de Sorin Bulzan, *Some Aspects of Getian and Dacian Rulership: Burebista and the Wine*, pornește de la pasajul din Strabon, *Geogr.*, 7.3.11 privind interdicția cultivării viței de vie și a consumului vinului impusă de Burebista, secondat de Deceneu. Autorul concluzionează că măsura luată de Burebista a avut o semnificație religioasă (mai departe, măsura este apreciată ca fiind în primul rând una politică). S. Bulzan își propune analiza surselor lui Strabon; interpretarea unor termeni care denotă o informație istorică, raportarea surselor arheologice la textul grec. Sunt trecute în revistă comentarii recente asupra paragrafelor din Strabon – aflate la Dan Dana, Zoe Petre, Al. Avram (de reținut de la ultimul disincția – sau mai curând trecerea de la aristocrația războinică la aristocrația de curte, de la poziția de paritate a regelui la cea de autoritate, creșterea privilegiilor componentei sacerdotale a elitei getice în comparație cu aristocrația războinică ș.a.). Alte teme abordate de autor vizează un registru de interpretare mai larg – instituția darurilor, semne ale prestigiului elitei războinice și identificarea ei culturală. Reprezentările, în special din arta toreutică, sunt discutate din punct de vedere al identificării personajelor și semnificația prezenței lor, distincția dintre apartenența la un repertoriu religios sau la unul decorativ, tipuri iconografice (cu citarea descoperirilor de la Rogozen, Sveshtari, Kazenlîk, Merdjani și Lupu). Varietatea temelor abordate denotă încărcătura informațională pe care o presupune tratarea unui subiect din domeniul vieții religioase și care, ca în cazul de față, depășește uneori cadrul enunțat inițial.

Claudio Bevegni este autorul unei prețioase contribuții: *Rileggendo le fonti greche su Zalmoxis: le testimonianze dei Padri della Chiesa*. Pornind de la Herodot, autorul face câteva considerații fugare asupra definirii geților ca nemuritori (cele două participii verbale ἀθανατίζοντες și ἀπαθανατίζοντες sunt considerate

epitete fixe aplicate geților). Autorul face trimiteri la volumul lui D. Dana din 2011, în care sunt valorificate sursele referitoare la Zalmoxis. În ce-l privește, C.B. își anunță intenția de a se concentra asupra mențiunilor lui Zalmoxis aflate în textele Părinților Bisericii (punând în lumină contextul, modalidatatea citării și dacă se poate, și motivația). După romanul unui scriitor din sec. I p. Chr. – Antonio Diogene, analiza tratează, pe secvențe temporale, pe Zalmoxis în izvoarele creștine din sec. II-III p. Chr. (Clemens Alexandrinul, Origenes, Hippolit din Roma) și în izvoarele creștine din sec. IV-V p. Chr. (Eusebius din Caesarea, Ioannes Chrysostomos, Theodoret din Cyr, Cyril din Alexandria, Gregorius din Nazianz), la care adaugă două mențiuni din Massimo Planudi (sec. XIII-XIV). Zalmoxis apare deci în ipostaze diferite și în contexte diferite: personaj literar (la Antonio Diogene), în categoria bărbaților mitici (θεῖοι ἄνδρες, la Origenes). Zalmoxis este alăturat (prin comparație) lui Pitagora și preoților druizi (la Hippolit din Roma), lui Zoroastru (la Ioannes Chrysostomos, și mai înainte la Apuleius și Diodor din Sicilia) și împreună cu Zoroastru – lui Christos (la Ioannes Chrysostomos) sau scitului Anacarsius (la Theodoret din Cyr). Dincolo de această trecere în revistă aflăm la C.B. și considerații de alt ordin: semnalarea versiunii diferite de Herodot la Clement din Alexandria (de unde ipoteza potrivit căreia Clement din Alexandria s-a folosit de un alt izvor, neștiut); și discuții de text pe marginea unei "enigmatica testimonianza", aflate la Gregorius din Nazianz (autorul sugerează o soluție, care, după cum singur recunoaște, nu convine metric și este forțată pe plan paleografic). Concluzia finală: Părinții Bisericii îl menționează pe Zalmoxis din motive diferite și în contexte diferite. Multe (și acest lucru este surprinzător) îl prezintă pe Zalmoxis într-o lumină pozitivă sau într-un context pozitiv (de unde reiese faptul că Părinții Bisericii apreciază această divinitate). Personaj sau divinitate, Zalmoxis rămâne, totuși, o apariție controversată și misterioasă.

Articolul lui Matteo Taufer, *Un 'oscura menzione di Zálmoxis in Gregorio Nazianzeno (carm. II, 2, 7, 274)* are ca obiect un pasaj din autorul citat în titlu, referitor la "geticul Zalmoxis" (pasaj reținut și de Claudio Bevegni, vezi *mai sus*). Este sugerată o nouă interpretare, bazată în principal pe Herodot IV. 94 și Cratinos fr. 19 K: - A. Autorul articolului procedează la o analiză de text pentru cele două versiuni – greacă și latină-, aducând în discuție valența semnificativă a unor termeni, folosirea semnelor de punctuație și valoarea instrumentată a unor construcții. Apreciind contribuția valoroasă a Luciei Bacci la acest subiect, este reținută valoarea de *exemplum* a pasajului prin raportarea lui la două modele: Herodot și "Iliada" homerică. Traducerea propusă este apropiată de cea a lui Coman 1958 (vezi p. 84 și n. 65). Spre exemplificare: πάντα θεῶν – contra ogni dio "(Taufer) - „contra chacun des dieux" (Coman 1958) – „împotriva tuturor zeilor" (Dana 2011; diferită de interpretarea "against all the gods", referitor la Tauri, tot la Dana 1999-2000). Dincolo de discuția rit/zeu sângeros, M. T. crede a surprinde și o oarecare notă de ridicularizare a acțiunii unui "zeu violent" „nel suo aggredire altri dèi servendosi di una folla d'accoliti".

Ivan Sodini în *Pianto per i nati e letizia per i defunti. Riflessioni intorno a un topos da Erodoto ad Archia di Mitilene*, pleacă de la constatarea că în informațiile grecilor privind popoarele barbare este dificil de făcut o distincție între *topos* și *dată*

istorică. Situația descrisă de Herodot referitoare la obiceiurile funerare la traci, de exemplu, își află mai multe ecouri în lumea greacă contemporană. La fel, concepția pesimistă despre viață este întâlnită la mai mulți autori referitor la populații diverse. Și una și alta devin *topoi* comuni în diverse texte (inclusiv poetice) și se înscriu în seria paradoxurilor (*paradoxa*), așteptate de public. Fundamentarea istorică a informației despre traci rămâne deci incertă în lipsa unei documentații sigure care să afirme caracterul istoric al informației.

În domeniul informației izvoarelor scrise se plasează și contribuția Magdalenei Indrieș, *Popmponius Méla et la croyence des Thraco-Gètes en l'immortalité de l'âme*. Atitudinea tracilor față de moarte este tratată de Mela ca *mirabilia*. Referitor la credința geților în nemurire autoarea face o trecere în revistă a surselor antice și mai ales a interpretărilor moderne. O altă constatare: obiceiurile diferitelor triburi barbare erau interșanjabile (idee susținută și de Silberman). Este evidențiată, în final, importanța *Chorographiei* lui Mela pentru istoriografia românească.

Articolul lui Gelu Florea, *L'Archéologie d'une religion "anonyme"* ridică probleme de metodă și realizează în același timp o demonstrație. Este criticată metoda adoptării unor evenimente sau realități arheologice și tendința de a interpreta descoperirile arheologice pornind de la un model cultural și istoric tradițional. Discuția este transferată în domeniul spațiului sacru, a gesturilor și obiceiurilor de devoțiune. În opinia autorului diversitatea de forme trebuie să țină seama de variațiile geografice (de tip centru/periferie) și sociale. Exemplificările opun spațiul sacru de la Sarmisegetusa față de așezări contemporane din Dacia. Comparația este urmărită pe nivele diferite – amenajarea de spații de cult, acte rituale, imagini și obiecte sacre, artă decorativă, ritualuri, gesturi de devoțiune-, și în cadre diferite: credințe ancestrale/credințe regionale și locale. Concluzia autorului: există o diversitate de exprimare a unor rituri și credințe care corespund, probabil, unei diversități a univesrului mitologic.

Sorin Nemeti, *La religione dei Daci in età romana*, pornește de la constatarea unor imposibilități: aceea de a demonstra continuitatea cultelor dacice în perioada romană și de a redacta o istorie a religiei dacilor din perioada respectivă. Autorul enumeră mai multe criterii de identificare a divinităților locale, începând cu identificarea epigrafelor false, a teonimelor hapax și continuând cu adorarea predilectă (cu referire la triada Liber, Silvanus, Diana), tipuri iconografice regionale (Cavalerii Danubieni sau cuplul Dominus și Domina). Absența divinităților autohtone în inscripții și arte în Dacia (sau "paradoxul dacic") rămâne, în continuare, inexplicabilă. Ipoteza lui D. Dana, pe care autorul o menționează la finalul articolului, ar putea, totuși, ține locul unei explicații: este vorba de convertirea învinșilor la pantheonul învingătorilor, un proces de complexe transformări a cultelor indigene originare.

Articolul lui D. Dana, *Possibles témoignages sur des cultes daces: la documentation épigraphique de la Mésie Inférieure* poate fi un răspuns, la cel la care tocmai ne-am referit oferind și câteva recunoașteri epigrafice. D. Dana prezintă tocmai problema onomasticii dacice și criteriile de identificare. Sunt aduse în discuție câteva toponime, nume de dedicanți și epitete divine atestate în Moesia Inferior. La întrebarea de ce Moesia Inferior, răspunsul îl dă tot D. Dana: în

Moesia Inferioară se poate vorbi de o majoritate de populație tracofonă și în majoritatea teritoriului onomastica dacă e foarte bine reprezentată. Demersul urmărit de autor pune în valoare recunoașterea unor derivate toponimice în epitetele unor divinități locale sau epitete de divinități derivate de la antroponime dacice (sau care conțin elemente onomastice dacice). Autorul atacă și problema de metodă: în locul exprimării unor concepte definite prin purism, influențe unilaterale sau sincretism autorul recomandă o acceptare: „e mai bine să recunoaștem aici maniera în care influențe și tradiții grecești, latine și indigene definesc împreună un anumit spațiu" sau altfel exprimat „coexistența între voința de integrare și exprimarea unei identități culturale diferite". Reținem și interpretarea (definiția) pe care D.D. o dă motivului iconografic al Cavalerului Trac, ca expresie a unei forme de *koiné* iconografice și culturale: convenție iconografică pornind de la un model grec ca să ilustreze figuri de zei sau eroi masculini din lumea thracică.

Alessandro Cavagna, în *Monete e templi: alcuni aspetti della religiosità nella Dacia romana* se referă la descoperiri de tezaure monetare sau descoperiri izolate în spații sacre ca posibile indicii de definire a vieții religioase din Dacia în secolele II-III p. Chr. Pornește de la o afirmație a lui Alfred Schäfer privind elementele ce pot reconstitui un ritual religios. Moneda este văzută ca obiect de ofertă votivă în interiorul sau în relație cu un context sacru. Sunt discutate, pe rând, descoperirile de la Porolissum din interiorul templului dedicat lui Iupiter Dolichenus (dar cu finalitate votivă incertă); depunerile din apropierea spațiilor sacre (descoperirile de la Galicea Mare); monedele descoperite la Germisara (cu finalitate votivă clară); condivizionarea spațiului sacru (templul din Liber Pater din Colonia Aurelia Apulensis) și modalitatea de depunere.

În articolul *Découvertes des complexes avec dépôts d'os humains dans des contextes non-funéraires au SE de l'Europe*, Octavian Munteanu face o trecere în revistă a siturilor hallstattiene (17 aparținând culturii Babadag) care conțin depozite de oase umane. Problemele abordate vizează tipologia complexelor de descoperire; actele de sacrificiu practicate de traco-geți; semnificația sacrificiului (sacrificiu de fondare/sacrificiu funerar). Prezența depozitelor de oase raportată la reducerea numărului de depozite de bronzuri în HaB la Dunărea de Jos și în zona nistreană ocazionează autorului o ipoteză nouă: posibila interpretare a depozitelor de oase ca o nouă formă de daruri. Autorul recunoaște însă că e dificil să ne pronunțăm dacă e vorba de o schimbare sau o substituire în raporturile dintre populațiile hallstattiene cu vechii zei.

Tot de depozite rituale se ocupă și articolul lui Markus Zimmermann, *Zum Aussagewert ritueller Deponierungen für die Kenntnis der geto-dakischen Religion (2. Jh.v. Chr. – 1. Jh.n. Chr.)*. După ce fixează cadrul teoretic pentru identificarea depozitelor rituale, sunt prezentate diferite tipuri de depozite funerare geto-dacice și discutate în contextul mai larg al perioadei fierului. Autorul a căutat să demonstreze că aceste depozite nu reprezintă o particularitate a religiei geto-dacice, ci sunt un fenomen comun și mai larg al religiilor practicate în epoca fierului în Europa. O comparație cu ariile locuite de triburile celtice și germanice arată că sacrificiul uman a fost o practică comună (deși mai degrabă sporadică) a vieții religioase în perioada fierului în Europa. Depozitele rituale geto-dacice

trebuie considerate, prin urmare, ca parte a acestui context cultural.

La final cartea are ca element complementar un index de nume proprii util în recuperarea (recunoașterea) rapidă a informației legate de divinități, personaje istorice, izvoare antice scrise și autori moderni. De prisos să mai relevăm aici calitățile editoriale ale volumului; pentru o editură de prestigiu ca în cazul nostru, acestea se recomandă de la sine.

Pornind de la date cunoscute, oferite de izvoarele literare și materiale, cartea propune noi posibilități de investigare, ridică noi întrebări, aduce noi argumente, propune ipoteze, demonstrând că posibilitățile de abordare în orice domeniu, dar în special în cel al vieții spirituale, nu sunt niciodată epuizate și cercetarea nu poate fi considerată încheiată. O recomandăm specialiștilor ca util material de informare, instrument de lucru și metodă de cercetare.

Livia BUZOIANU*

* Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, liviabuzoianu@yahoo.com.

Gabriel Talmaţchi, *Monetăriile oraşelor vest-pontice Histria, Callatis şi Tomis în epoca autonomă*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011, 680 pagini şi 83 planşe.

Lucrarea de sinteză întocmită de colegul constănţean Gabriel Talmaţchi se bazează în mare parte pe teza de doctorat elaborată în anii 1998-2005 sub coordonarea prof. Virgil Mihailescu-Bîrliba şi susţinută la Facultatea de Istorie a Universităţii "Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi. Aşa cum era firesc, teza de doctorat a fost îmbogăţită cu materiale noi apărute după momentul susţinerii, unele publicate chiar de către autor. De altfel, în prefaţa semnată de conducătorul tezei de doctorat, prof. Virgil Mihailescu-Bîrliba, este subliniată importanţa şi dificultatea temei, dar şi efortul extraordinar depus de către autor în direcţia strângerii, prelucrării şi analizei materialului numismatic. În acest sens stau mărturie numeroasele articole şi studii publicate de Gabriel Talmaţchi, care abordează diferite aspecte privind monetăria oraşelor vest-pontice Histria, Tomis şi Callatis, dar şi problemele ridicate de prezenţa şi răspândirea monedei greceşti în zona Dunării de Jos în secolele VI-I a. Chr. Pentru o perioadă atât de mare şi o tematică asupra căreia s-au aplecat de-a lungul vremii şi alţi cercetători, fie în direcţia editării de izvoare numismatice, fie prin analiza circulaţiei monetare în secvenţe cronologice mai restrânse, se impunea realizarea unei lucrări de sinteză. Volumul debutează cu un capitol introductiv care cuprinde un istoric al cercetărilor structurat pe două direcţii: începuturile studierii monedelor pontice aflate în strânsă legătură cu fenomenul constituirii marilor colecţii particulare şi publice din secolul al XIX-lea şi stadiul cercetării, cu specială privire asupra progresului înregistrat în ultimele decenii. Este evocată importanţa colecţionării şi publicării monedelor bătute de Histria, Tomis şi Callatis încă din secolul al XVII-lea, mai întâi de către colecţionari străini şi apoi de către cei români dintre care se remarcă banul Mihalache Ghica, Cezar Bolliac, Nicolae Mavros, D. A Sturdza, M. C. Sutzu, V. Canarache şi G. Severeanu. O bună parte dintre colecţiile particulare româneşti constituite în secolul al XIX-lea şi în prima parte a veacului următor au ajuns în proprietate publică, prin donaţie sau achiziţie, rămânând şi în prezent importante instrumente de lucru. De altfel, primele studii şi observaţii asupra evoluţiei monetăriei vest-pontice în perioada autonomă au fost generate tocmai pe baza pieselor aflate în colecţiile amintite. Studierea monedelor bătute de Histria, Tomis şi Callatis a avansat semnificativ în a doua jumătate a secolului XX şi la începutul celui următor atât în privinţa publicării şi a metodei de abordare a materialului numismatic cât şi a interpretării acestuia. În această direcţie lucrarea publicată de Gabriel Talmaţchi se constituie într-un binevenit bilanţ al cercetării activităţii monetare a celor trei oraşe vest-pontice ridicând probleme rămase încă în discuţie şi aducând la lumină izvoare care desluşesc aspecte ale vieţii economice şi politice la Dunărea de Jos.

Cel de-al doilea capitol cuprinde o analiză amănunţită a contextului politic şi economic fără de care nu se poate înţelege debutul, dezvoltarea şi impactul în zonă al activităţii monetare a oraşelor Histria, Tomis şi Callatis în secolele VII-I a. Chr. Pentru început sunt prezentate aspecte generale ale colonizării greceşti în

zona litoralului vest-pontic al Mării Negre, analiza concentrându-se asupra întemeierii celor trei oraşe menţionate, la care se adaugă Orgame (Argamum) despre care nu sunt date privind baterea de monedă cu excepţia unor semne premonetare (vârfuri de săgeţi) a căror atribuire este însă incertă. Legăturile politice şi economice cu populaţia autohtonă sunt subliniate atât de documentele scrise cât şi de rezultatele cercetărilor arheologice care includ o serie de descoperiri monetare. Sunt trecute în revistă principalele evenimente politice care au influenţat evoluţia coloniilor greceşti vest-pontice, de la expediţia perşilor conduşi de Darius I la constituirea imperiului macedonean al lui Alexandru cel Mare, războaiele diadohilor şi lupta pentru putere în lumea elenistică, integrarea în imperiul pontic creat de Mithridate VI Eupator şi apariţia Romei în zonă. Implicarea oraşelor vest-pontice în frământările şi conflictele lumii elenistice se reflectă limpede în activitatea monetară aşa cum este cazul baterii unor serii de stateri din aur la mijlocul secolului III a. Chr. şi la începutul secolului I a. Chr. În legătură cu acest ultim episod semnificativă este producţia de stateri de aur târzii de tip Lysimach care poartă marca oraşelor Histria, Tomis şi Callatis şi a căror batere a avut raţiuni strict militare şi a fost prilejuită de războaiele mithridatice.

Capitolul al treilea este dedicat semnelor monetare, un subiect încă aflat în discuţie şi care a stârnit de-a lungul timpului controverse printre specialiştii care l-au abordat. Analiza debutează cu o discuţie asupra condiţiilor care au permis apariţia semnelor monetare în zona de colonizare greacă din vestul Mării Negre. Discuţia se concentrează îndeosebi asupra aşa numitelor "vârfuri de săgeţi" din bronz, a rolului economic pe care îl îndeplineau şi a centrelor de producţie. Sunt prezentate o serie de aspecte legate de procesul tehnologic de producere şi de atribuire a lor. Turnarea "vârfurilor de săgeţi" în ateliere amplasate în oraşele greceşti din zonă, dintre care se remarcă Histria, este în acest moment bine documentată prin descoperiri. Studierea detaliată a materialului cunoscut şi inedit conduce la mai multe observaţii şi o privire critică asupra literaturii de specialitate în care se abordează problema tipologiei, metrologiei şi cronologiei "vârfurilor de săgeţi". Reţinem propunerea autorului de a stabili începuturile producerii lor înainte de mijlocul secolului VI a. Chr., poate chiar din ultimele două decenii ale primei părţi a veacului menţionat. Ipoteza de lucru rămâne a fi confirmată de noi descoperiri şi eventual de analize asupra metalului, direcţie de cercetare aflată deocamdată în fază incipientă. Prezenţa unor simboluri precum ancora şi roata cu spiţe sau litera A oferă indicii privind centrele de producţie. Dacă identificarea oraşului Apollonia Pontica drept producător al pieselor cu ancoră şi litera A pare a fi asigurată, analiza materialului descoperit la Histria şi în împrejurimi îl determină pe autor să atribuie acestei cetăţi "vârfurile de săgeţi" pe care se află roata cu patru spiţe.

Capitolul al patrulea, *Aspecte generale privind desfăşurarea procesului monetar în coloniile vest-pontice dobrogene în contextul lumii greceşti*, reprezintă un preambul la capitolele următoare în care este analizată în detaliu producţia monetară a celor trei oraşe greceşti aflate pe litoralul dobrogean: Histria, Tomis şi Callatis. Cititorul este pus în temă cu apariţia şi evoluţia monedei în lumea greacă de la staterii de electrum bătuţi în Lydia în secolul VII la tetradrahmele ateniene din argint şi primele monede din bronz. Este remarcată dependenţa producţiei monetare de

accesul la minele de metal preţios sau cupru, dar şi de rolul jucat de exploatările aurului aluvionar. Analizele asupra metalului au reuşit să identifice unele surse de aur şi argint utilizate în lumea greacă, în special în Asia Mică. În ceea ce priveşte monedele din bronz bătute de oraşele greceşti din Dobrogea, remarcăm că este respinsă o mai veche ipoteză potrivit căreia cuprul utilizat în procesul de batere a monedelor histriene ar avea origine locală şi ar proveni de la Altân Tepe. Analize recente asupra monedelor tomitane autonome oferă observaţii interesante privind originea cuprului. Măcar o parte din metalul utilizat ar avea o proveniență nord-pontică, însă rezultatele trebuie privite cu prudenţă şi este nevoie de un eşantion mai bogat care să confirme statistic ipoteza înaintată, aşa cum remarcă şi autorul. Observaţia că la Histria se bătea un număr de piese dintr-o anumită cantitate de metal preţios fără a fi respectată greutatea standard pentru fiecare monedă în parte este susţinută de cercetarea materialului numismatic, în special în cazul argintului. În cazul monedelor de aur de tip Alexandru cel Mare şi Lysimach atribuite oraşelor vest-pontice, standardele de batere erau mult mai stricte, diferenţele de greutate fiind nesemnificative. Un caz interesant îl constituie tezaurul descoperit la Poiana, jud. Galaţi, alcătuit din monede de bronz callatiene dintre care cel puţin două ar fi fost aurite. Dacă observaţia editorilor tezaurului este corectă, atunci se nasc o serie de întrebări legate de scopul auririi unor piese din metal comun şi identitatea celor care au efectuat operaţiunea. În acest stadiu al cercetării discuţia rămâne deschisă, după cum remarcă şi autorul, şi este greu de stabilit dacă este vorba de o politică dusă de către emitent sau este vorba de acţiunea unor „întreprinzători". Piesele „aurite" descoperite la Poiana sunt însă diferite din punct de vedere metrologic şi iconografic de monedele de aur din epocă şi ne întrebăm dacă observaţiile editorilor tezaurului sunt corecte. Răspunsul la întrebarea dacă monedele de bronz callatiene au fost într-adevăr aurite poate fi dat doar de efectuarea unei analize a metalului.

Capitolul următor este dedicat exclusiv monetăriei histriene în perioada autonomă. Pentru început, un consistent subcapitol tratează în detaliu iconografia monedelor histriene atât pentru cele de argint cât şi pentru cele din metal comun. În cazul cunoscutelor drahme de argint, cu capetele inversate aflate pe avers, autorul se raliază opiniei că ar putea fi reprezentarea unei zeităţi, cel mai probabil Apollo. Diferenţele stilistice şi tehnica de batere constituie criterii care conduc la gruparea drahmelor histriene din argint în mai multe serii. Dintre acestea se remarcă a patra serie, ultima din punct de vedere cronologic şi cu cele mai multe exemplare cunoscute. Unele imitaţii după drahme din a patra serie sunt puse pe seama populaţiei autohtone. Ţinând cont de materialul numismatic descoperit, producerea unor imitaţii ar fi avut loc în diferite centre locale de putere printre care este luat în calcul şi cel de la Adâncata-Floriile. În cazul monedelor din argint histriene de tip Demetra, rar întâlnite în descoperiri sau în colecţii, materialul publicat este încă insuficient pentru formularea unor ipoteze. Pentru piesele de bronz, analiza se concentrează în special pe tipurile din care s-au păstrat mai multe exemplare precum cel cu roată, cu zeu fluvial sau cu Apollo pe avers, în ultimul caz date noi din punct de vedere al iconografiei fiind aduse pe baza unor monede aflate în colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa. După recenzarea variantelor de redare a numelui oraşului pe

monedele din perioada autonomă este abordată problema magistraţilor monetari şi a numeroaselor monograme şi sigle prezente pe exemplarele din argint. Cercetarea materialului numismatic histrian aflat în colecţii publice sau private permite autorului schiţarea unui tablou complet al monogramelor şi siglelor aflate pe monedele din argint la care se adaugă şi cele din metal comun. Unii magistraţi monetari au fost puşi în legătură cu personaje menţionate de sursele scrise de la mijlocul secolului I a. Chr. aşa cum este cazul lui Aristagoras, fiul lui Apaturios. Identificarea magistratului monetar prezent pe monedele de bronz cu personajul menţionat de un decret histrian este privită însă, pe bună dreptate, cu prudenţă de către autor.

Sistemul monetar adoptat de Histria a stârnit controverse de-a lungul timpului printre cercetătorii care s-au aplecat asupra acestei teme. Mai multe teorii au încadrat emisiunile din argint sau o parte dintre ele în sistemul eginetic, fenician, persic, attic sau într-un sistem local derivat din cel eginetic. Ipotezele s-au învârtit în jurul unei realităţi observate de către toţi cercetătorii: scăderea progresivă a greutăţii pieselor din argint de la peste 8 grame în cazul celor arhaice la c. 4 grame pentru exemplare considerate a fi printre cele mai recente. Cum observaţii pertinente asupra metrologiei monedelor de argint histriene nu pot fi puse în circuitul ştiinţific fără studierea amănunţită a materialului numismatic şi utilizarea statisticii, autorul alocă tabelelor şi diagramelor un spaţiu important din economia lucrării. Bazată pe un volum de muncă impresionant, partea de statistică, alcătuită din 123 de grafice şi 63 de tabele, dezvăluie evoluţia ponderală a monedelor din argint pe grupe de emisiuni şi în cadrul acestora pe sigle şi monograme. Metoda este aplicată şi pentru monedele de bronz histriene a căror evoluţie ponderală este tratată în funcţie de tipuri constituite pe baza iconografiei şi pe grupe de piese care au în comun acelaşi magistrat. Rezultatele statisticii privind metrologia, descoperirile, gruparea pe tipuri a argintului şi bronzului şi situaţia în plan monetar a altor oraşe din bazinul pontic oferă autorului prilejul unor precizări asupra cronologiei monedelor histriene, îndelung disputată de către specialişti. Primele două serii ale pieselor din argint ar fi fost bătute între anii c. 450 şi 420 a. Chr., a treia ar fi debutat pe la 400 a. Chr. iar a patra grupă, cea mai bogată ca număr de exemplare şi descoperiri înregistrate, ar continua până în prejma anului 300 a. Chr. Baterea unor piese cu greutate scăzută ar putea continua până spre anul 280 a. Chr. sau poate chiar mai târziu spre 260 a. Chr. Unele piese din argint cu titlu mai mic şi cu o greutate sensibil diminuată ar fi fost produse şi în secolul II a. Chr. Remarcăm abandonarea teoriei mai vechi potrivit căreia după anul 313 a. Chr. încetează baterea monedelor de argint histriene. Un argument care părea solid, utilizat în favoarea teoriei abandonării baterii de monedă din argint, a fost trecerea la etalonul attic după 280 a. Chr. Cercetările efectuate în ultimii ani au nuanţat această presupusă „trecere" care, în cazul Histriei nu poate fi luată în calcul înainte de c. 260 şi trebuie privită ca un episod aparte legat de implicarea oraşului în diferite alianţe şi conflicte din lumea elenistică şi care are drept rezultat punerea în circulaţie a unui număr restrâns de stateri din aur de tip Alexandru cel Mare şi Lysimach şi tetradrahme de argint de tip Alexandru cel Mare purtând sigla IΣ. În privinţa monedelor de bronz remarcăm revizuirea datării exemplarelor de modul mare din tipul Apollo şi sigla

A pe baza unor descoperiri mai vechi şi mai noi. O datare mai timpurie cu câteva decenii pare a fi asigurată de prezenţa acestor piese în tezaurul descoperit în anul 2007 în apropierea oraşului Tulcea şi alcătuit din monede de bronz de la Filip II, Alexandru cel Mare şi Odessos.

Capitolul al şaselea este dedicat monetăriei callatiene în perioada autonomă. Analiza debutează cu prezentarea iconografiei şi legendelor utilizate de oraşul Callatis în cazul monedelor din argint şi bronz. Recenzarea întregului material numismatic cunoscut oferă autorului ocazia schiţării unui tablou complet al monogramelor şi siglelor aflate pe tipurile monetare puse în circulaţie de Callatis. Dintre rezultatele semnificative ale investigaţiei reţinem tabelul cu magistraţi monetari, 58 la număr, care au activat în perioada autonomă şi repartizarea lor pe tipuri monetare a căror datare este revizuită în unele cazuri de către autor. O analiză amănunţită din punct de vedere metrologic este efectuată pe tipuri monetare, surprizând în cele 67 de tabele şi 65 de grafice evoluţia ponderală atât pentru piesele din argint, mai rar întâlnite, cât şi pentru cele din bronz, mult mai bine reprezentate în descoperiri. Problema cronologiei emisiunilor callatiene este abordată în lumina unor descoperiri mai noi şi mai vechi care sugerează o succesiune a tipurilor monetare. Primele monede ar fi cele din argint de tip Herakles bătute între 330 a. Chr. şi c. 281 a. Chr., sau chiar mai târziu. Monetăria de bronz ar debuta cu piesele de tip Dionysos pe avers şi panteră pe revers şi cele de tip Herakles, iar după 281 a. Chr s-ar data alte tipuri monetare: Apollo şi Dionysos/cunună de iederă. În secolele II-I a.Chr. oraşul ar fi pus în circulaţie, probabil în paralel după cum sugerează similitudinile între magistraţii monetari, piesele de tip Artemis, Hermes şi Atena.

Emisiunile monetare ale oraşului Tomis sunt studiate separat, într-un capitol în care sunt prezentate şi discutate diferite aspecte legate de iconografie, metrologie şi cronologie. Cercetarea materialului numismatic edit şi inedit prilejuieşte întocmirea unui tabel cu magistraţii monetari, 76 la număr, din perioada autonomă. Comparativ cu celelalte două oraşe aflate pe litoralul dobrogean surprinde numărul mare de magistraţi monetari, mai ales că la Tomis baterea de monedă debutează mult mai târziu, la mijlocul secolului III a. Chr. Numărul mic de piese cunoscut din anumite tipuri lasă deschisă problema magistraţilor monetari dar şi a evoluţiei ponderale şi a cronologiei. Descoperirile şi analogiile cu alte piese din lumea elenistică sugerează că monedele de bronz de tip Atena pe avers şi bufniţă pe revers ar fi fost bătute la mijlocul secolului III a. Chr.

Un capitol al lucrării este dedicat emisiunilor postume de tip Alexandru cel Mare şi Lysimach atribute celor trei cetăţi vest-pontice Histria, Tomis şi Callatis. Recenzarea staterilor de tip Alexandru cel Mare cu sigla oraşului Histria pe revers indică o batere sporadică, prezenţa lor fiind înregistrată într-un singur tezaur descoperit la Anadol în Ukraina. Mult mai numeroşi sunt staterii de tip Alexandru cel Mare atribuiţi oraşului Callatis şi semnalaţi în tezaure precum Anadol (Ukraina), Dăeni (jud. Tulcea) şi Mărăşeşti (jud. Vrancea) sau în descoperiri izolate. Recent, baterea la Histria a staterilor postumi de tip Alexandru cel Mare, dar şi a unei serii de stateri timpurii de tip Lysimach a fost pusă pe seama implicării oraşului în conflictele care au măcinat lumea elenistică

la mijlocul secolului III a. Chr. În acelaşi context are loc şi baterea unei părţi consistente din staterii de tip Alexandru cel Mare atribuiţi oraşului Callatis. Războaiele mitridatice au prilejuit punerea în circulaţie de către Histria, Tomis şi Callatis a celor mai târzii stateri de tip Lysimach, dataţi în primele decenii ale secolului I a. Chr. Studierea materialului numismatic certifică includerea celor trei oraşe în imperiul pontic creat de Mithridate VI.

Cel din urmă capitol al lucrării se constituie într-o radiografie a fenomenului contramarcării monedelor bătute de Histria, Tomis şi Callatis. Rezultatele statisticii indică, pentru fiecare atelier în parte, cele mai comune contramărci: la Histria cele cu Helios, Hermes şi Demetra; la Callatis cele cu Hermes, Artemis, Demetra şi Atena; la Tomis cele cu Hermes, Atena, Apollo şi Demetra. Se observă că procedura de contramarcare din secolele II-I a. Chr. relevă faptul că oraşele nu mai erau capabile de a procura resursele de metal pentru baterea altor monede. Materialul studiat oferă indicii privind originea unor contramarci. Astfel, contramarca de formă circulară cu capul lui Hermes şi contramarca sub formă de stea cu opt raze ar aparţine Tomisului. Atelierul histrian ar fi aplicat contramărcile cu capul lui Helios iar cel callatian contramărcile cu capul zeiţei Atena.

Lucrarea se încheie cu un capitol de concluzii în care sunt însumate cu modestie principalele rezultate obţinute în urma unei serioase analize a materialului numismatic atribuit cetăţilor greceşti Histria, Tomis şi Callatis. Cele 83 de planşe aflate la final ilustrează tematica şi tipurile monetare expuse în volum. Pentru o perioadă în care sursele scrise sunt sărace, lucrarea de sinteză, publicată de colegul constănţean, oferă specialiştilor şi nu numai un util şi binevenit instrument de lucru.

Aurel VÎLCU*

* Aurel VÎLCU: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, str. H. Coandă, nr. 11, Bucureşti, 010667.

Florin Topoleanu, *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova-*, Ed. Oscar Print, Ploiești, 2012, 264 p. și 22 de planșe.

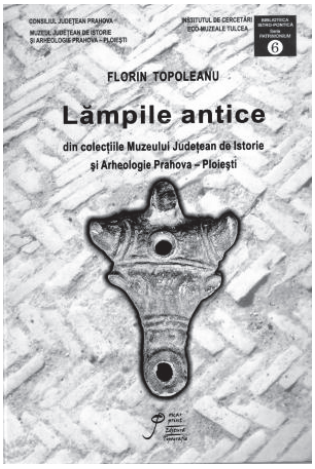

Obiectele de iluminat şi în special opaiţele reprezintă o componentă a culturii materiale greco-romane şi fac parte dintre descoperirile importante în diverse locaţii de pe teritoriul României de azi. Studiul opaiţelor este bogat în informaţii ce pot conduce la o mai bună înţelegere a mentalităţii omului antic, aducând date concrete asupra economiei, religiei şi a relaţiilor sociale. Prin urmare, opaiţele pot evidenția aspecte economice, religioase, politice şi pot oferi indicii asupra vieţii cotidiene. Multitudinea de implicaţii și dualitatea folosirii lor – purtând lumină pentru cei vii şi lumină pentru cei morţi – fac din aceste artefacte un subiect potrivit pentru o lucrare ştiinţifică aşa cum este aceasta.

Cartea aparută în anul 2012, având 264 pagini și 22 planşe de o foarte bună calitate, realizată de cercetătorul tulcean Florin Topoleanu, se constituie într-o necesară lucrare de cunoaşte a lămpilor din colecțiile Muzeului Județean de Istorie şi Arheologie Prahova din Ploiești. Ea ne atrage încă o data atenția asupra imensităţi materialului arheologic inedit din muzeele romaneşti care aşteaptă să fie scoase la lumină nu numai prin simpla expunere pentru public, dar şi prin publicarea lor în mod adecvat.

Lotul cercetat și prezentat în acest volum de dl. Florin Topoleanu cuprinde 143 de piese, dintre care numai 21 au locul de descoperire cunoscut, restul de 114 provenind din colecții private. Opaiţele prezentate sunt realizate din lut sau metal, fiind lucrate la roată, în tipar sau turnate, cu o mare diversitate tipologică și o largă întindere cronologică, din secolul al VII-lea a. Chr., până în secolul al XIV-lea p. Chr., unele chiar din secolele XIX-XX; ele acoperă astfel perioadele greco-elenistică, romană republicană şi imperială, bizantină timpurie, precum şi pe cea medievală și chiar contemporană. Printre aceste lămpi - unele dintre ele unicat în România -, întâlnim în general forme comune, unele fiind fabricate în *officinae* locale din teritoriul provinciei Dacia sau pe teritoriul Dobrogei de azi. Totodată sunt publicate 8 lămpi, considerate falsuri de epocă modernă, aceasta fiind o categorie de piese mai puţin abordată ştiinţific la noi, însă aflată în atenția cercetătorilor străini.

Lucrarea împărţită în şapte capitole, unele având mai multe subcapitole, începe cu Abrevieri (p. 9-11), o consistentă listă bibliografică (p. 12-30), cu peste 350 de titluri de specialitate și nu numai - fapt ce denotă încă o dată munca depusă de autor în editarea volumului. Alături de acestea se află Abrevierile catalogului (p. 30), urmate de Cuvântul înainte al domnului C. Iconomu (p. 31-32) - unul dintre pionierii cercetării opaițelor în România şi autorul primei tipologii a opaițelor de pe țărmul vestic al Pontului Euxin. Urmează o Introducere (p. 33-36)

succintă și modestă din partea autorului în care relatează cum a "căpătat privilegiul de a studia, în vederea publicării, colecţia de lămpi antice aflată în posesia Muzeului Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova din Ploieşti".

Conținutul capitolelor este bine structurat, fiecare începând cu un documentat comentariu asupra tipului de opaiţ, urmat de un catalog elaborat în mod științific - în care se menționează forma, starea de conservare, numărul de inventar sub care este înregistrat în registrele muzeului prahovean, planșa, tipul raportat la lucrări esențiale din alte provincii ale Imperiului Roman, proveniența - loc de descoperire (acolo unde este cazul, este trecută și modalitatea de achiziționare), dimensiunile (lungime, lățime, înălțime, diametru, diametrul disc, diametrul bazei, grosime pereți), dar și dimensiuni specifice (lungime păstrată, lungime brațe, înălțime totală și înălțime păstrată, înălțimea corpului, înălțimea piciorului, înălțime gât)- toate acestea sunt date esențiale pentru un astfel de studiu. Catalogul continuă cu descrierea tehnicii de realizare a lămpii, materialul din care este confecționată, o descrierea a piesei şi a decorului acesteia, cu menționarea ștampilei acolo unde este cazul. Aceste detalii sunt completate cu bibliografie, analogii și datarea lor, datarea piesei catalogate și precizarea originii ei. Prezentarea fiecărei piese este urmată de un desen de foarte bună calitate.

Capitolul I. *Opaițe grecești și elenistice. Tipar. Sec. VII-I a. Chr.* (cat. nr. 1-14) - (p. 37-53) începe prin prezentarea unui număr de 12 lămpi grecești și elenistice și a unui tipar. Lămpile - 8 dintre ele confecționate la roată iar 4 modelate în tipar - sunt încadrate secolelor VII-I a. Chr., fiind produse ale atelierelor din Grecia continentală, Atena, Egipt, Delos, Efes; trimiterile includ și orașele grecești de pe malul vestic al Pontului Euxin, aici fiind aflate mai multe analogii. Tiparul modelat cu mâna este însă greu de datat exact.

Capitolul II. *Opaițele romane timpurii. Sec. I a. Chr/ I p. Chr- sec. III/ IV p. Chr.* (cat. nr. 15-103) – (p. 54-174) se compune din 10 subcapitole, aşezate în ordine cronologică corespunzătoare tipologiei pieselor: II. A. Opaițe republicane (cat. nr. 15-16); II. B. Opaițe cu volute (cat. nr. 17-22); II. C. Opaițe de tip Romanesis (cat. nr. 23-24); II. D. Opaițe de tip *Firmalampen* (cat. nr. 25-44); II. E. Opaițe cu cioc cordiform (cat.nr. 45-75); II. F. Opaițe cu cioc trapezoidal (cat. nr. 76-77); II. G. Opaițe cu mai multe ciocuri (cat. nr. 78-83); II. H. Tipuri singulare (cat. nr. 84-101); II. I. Opaiț figurat (cat. nr. 102); II. J. Varia (cat. nr. 103).Trebuie menționat că fiecare subcapitol începe cu un comentariu asupra tipurilor, dar și prezentarea pe scurt a analogiilor întâlnite. Între aceste lămpi, având ca origine Italia sau Grecia continentală, întâlnim și așa-numitele imitaţii locale, produse de meșteri ale căror ateliere se aflau în Pannonia, Dacia, Moesia Inferior – și de ce nu, Tomis.

Capitolul III. *Opaițe romane târzii sec. IV-VII p. Chr.* (cat. nr. 104-128)- (p. 175-214) este împarțit ca și capitolul anterior în mai multe subcapitole (4 la număr), fiecare corespunzator tipologiei lămpilor târzii. Sunt identificate în catalog: III. A. Opaițe syro-palestiniane (cat. nr. 104-111); III. B. Opaițe nord-africane şi imitaţii locale (cat. nr. 112-114); III. C. Opaițe de tip balcanic și imitații locale (cat. nr. 115-124); III. D. Tipuri singulare (cat. nr. 125-128). La fel ca şi în capitolul precedent, fiecare subcapitol începe cu o scurtă descriere a tipului și prezentarea analogiilor întâlnite. Printre piese se întâlnesc și câteva imitații ale atelielelor locale din *Scythia Minor*, poate chiar de la Tomis – recunoscut centru producător de astfel de

piese.

În capitolul IV. *Opaiț medieval sec. X-XIV* (cat. nr. 129)- (p. 215-216) este prezentat un opaiț arab medieval, cu glazură de culoare verde, fără analogii exacte dar cu asemănări întâlnite în Egipt.

Capitolul V. *Opaițe din metal* (cat. nr. 130-135)- (p. 217-226) prezintă o analiză a acestui tip de piese, lucrate din bronz, aflate în colecțiile muzeului prahovean. Cele 6 lămpi confecționate prin tehnica turnării „în gol" , au o largă întindere cronologică- fiind datate din a doua jumătate a secolului I a.Chr și continuând până în secolele XIX-XX p.Chr.

Capitolul VI. *Falsuri* (cat. nr. 136-143)- (p. 227-240) aduce în discuție piese aflate tot mai des în atenția cercetătorilor. Sunt discutate aici imitațiile după lămpile antice confecționate încă din perioada Renașterii și până în secolul XIX. Multe dintre falsuri se datorează apariției turismului arheologic în Italia sau Egipt. Lămpile au fost încadrate în această categorie deoarece își află analogiile în perioada mai sus amintită și nu în cea antică.

Capitolul VII. *Considerații finale* (p. 241-246), țin loc de concluzii şi sintetizează informația pieselor cu loc de descoperire și context arheologic cunoscut. Autorul notează dificultățile de întocmire a catalogului datorate pe de o parte absenței informației privind locul de proveniență, pe de altă parte stării de conservare a pieselor. Mai sunt amintite, pe scurt, problemele achiziționării anumitor piese, precum și destul de discutata problemă a înstrăinării patrimoniului muzeal.

Lucrarea se încheie cu un rezumat în limba engleză (p. 247-257) (făcând lucrarea accesibilă și cercetătorilor de peste hotare), 7 tabelele (p. 259-264)- ce cuprind achizițiile de la persoane fizice, structura colecției pe capitole și tipuri, lămpi cu loc de descoperire cunoscut din județul Prahova și Dobrogea și un tabel cu centrele producătoare. Nu în ultimul rând, menţionăm și cele 22 de planșe color, de foarte bună calitate.

Apariția cărții domnului Florin Topoleanu, nu poate fi decât binevenită. Bazată pe o îndelungă și riguroasă cercetare, lucrarea pune la dispoziția lumii ştiințifice şi prezintă publicului larg un important material arheologic. Pentru cei interesați în studierea lămpilor, volumul este unul de referință. Accesibilitatea subiectului este dată de descrierea generală a tipului precum și de comentariul aferent acestuia, urmat de un catalog explicit. Toate acestea contribuie în a face din această lectură una ușoară, plăcută și pe înțelesul tuturor.

Viorel Ștefan GEORGESCU*

* Viorel Ştefan GEORGESCU: Universitatea de Vest, Timişoara (doctorand); viorel.stefan.g@gmail.com.

CĂRŢI STRĂINE ŞI ROMÂNEŞTI

INTRATE ÎN BIBLIOTECA MINAC ÎN 2014

SCHIMB INTERNAŢIONAL

AUSTRIA

- Fundberichte aus Österreich, Band 51/2012, Viena, 2013; 52/2013, Viena, 2014.
- Archäologie in Salzburg, Band 7, Salzburg, 2013.
- Das Salzburger Glockenspiel in der Neuen Residenz, Jahresschrift des Salzburg Museum, Band 55, Salzburg, 2013.
- Jakob Maurer, *Steyregg-Windegg. Eine Siedlung der Chamer Kultur – Struktur und Fundmaterial*, Linzer Archäologische Forschungen, Band 44, Linz, 2013.
- Alexander Binsteiner, Erwin M. Ruprechtsberger, *10 Jahre Steinzeit Projekt in Linz,* Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft 50, Linz, 2014.
- Erwin M. Ruprechtsberger, Sebastian Scherzer, *Vom Libanongebirge in die Syrische Wüste,* Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft 49, Linz, 2014.
- Ortolf Harl, *Hochtor und Glocknerroute, Ein hochalpines Passheiligtum und 2000 Jahre Kulturtransfer zwischen Mittelmeer und Mitteleuropa*, Sonderschriften Band 50, Österreichisches Archäologisches Institut, Wien, 2014.

CEHIA

- Graeco-Latina Brunensia 18/2013-2, Masarykova Univerzita, 2013.
- Studia Archaeologica Brunensia 18/2013-1; 18/2013-2, Masarykova Univerzita, 2013.
- Fontes Archaeologici Pragenses, vol. 39/2013, Jarmila Valentová, *The Stradonice Oppidum. Pottery from Early Collections of the National Museum*, Praga, 2013

❖ Časopis Slezského Zemského Muzea, série B, 61/2012.3; 62/2013.1, Opava.

❖ Acta Musei Moraviae, XCVI, 2011, 2; XCVII, 2012, 1, 2; XCVIII, 2013, 2; XCIX, 2014, 1; Muzeum Brno.

CROAȚIA

❖ Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, 3.XLV/2012, Zagreb, 2013; 3.XLVI/2013, Zagreb, 2014.

❖ Musei Archaeologici Zagrabiensis, vol. V, Zoran Gregl, Irena lazar, Bakar. *The Glass from the Roman Cemetery*, Zagreb, 2008.

❖ Musei Archaeologici Zagrabiensis, vol. X, Davor Margetić, *Hoard of Late Roman Bronzes from Treštanovci*, Zagreb, 2012.

❖ Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 106, Split, 2013.

❖ Histria Archaeologica, Bulletin of the Archaeological Museum of Istria, 42/2011, Pula, 2012; 43/2012, Pula, 2013.

❖ Monografije i Katalozi 23 – Arheološki Muzej Istre, Kristina Mihovilić, *The Iron Age in Istria*, Pula, 2013; Monografije i Katalozi 24 – Arheološki Muzej Istre, Ondina Krnjak (ed.), *Giornata di Studio in onore dell'archeologo prof. Maria Mirabella Roberti (1909-2002)*, Pula, 2014.

❖ Katalog edukacijskog odjela 11, 2013; 12, 2014, Arheološki Muzej Istre.

DANEMARCA

❖ Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 2011-2012, København, 2013.

ELVEȚIA

❖ Bulletin de l'Association pro Aventico 55/2013, Avenches, 2014.

FINLANDA

❖ ARCTOS, Acta Philologica Fennica, vol. XLVII, 2013, Helsinki, 2013.

FRANȚA

❖ Antiquités Nationales, 43/2012, Bulletin du Musée d'Archéologie Nationale, Saint-Germain-en-Laye, 2012.

❖ Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 12, *L'enfant et la mort dans l'Antiquité III, Le matériel associé aux tombes d'enfants, Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison Méditerranéennes des Sciences de l'Homme d'Aix-en-Provence, 20-22 janvier 2011*, Aix-en-Provence, 2012.

❖ Revue des Études Anciennes, tome 115, No. 2, 2013, Bordeaux, 2013; tome 116, No. 1, 2014, Bordeaux, 2014.

GERMANIA

❖ Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie, Band 45, Wünsdorf 2011 (2012).

❖ Menschen-Kulturen-Traditionen, Studien aus den Forschungsclustern des Deutschen Archäologischen Instituts, Band 11, Halle/Saale, 2013.

❖ Ulrich Sens, *Kulturkontakt an der Östlichen Schwarzmeerküste*, Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, Halle/Saale, 2009.

❖ Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Band 48/49-2006/2007, Dresda, 2008; 50/2008, Dresda, 2009; 51/52-2009/2010, Dresda, 2011; 53/54-2011/2012, Dresda, 2013.

❖ Bayerische Vorgeschichtsblätter, 78/2013, München, 2013.

❖ Südosteuropäische Arbeiten 152, Hildrun Glass, *Deutschland und die Verfolgung der Juden im rumänischen Machtbereich 1940-19*44, München, 2013.

❖ Boreas, Münstersche Beiträge zur Archäologie, Band 35, 2012, Münster, 2012.

❖ Frühmittelalterliche Archäologie zwischen Ostsee und Mittelmeer 4, *Slawen an der unteren Mittelelbe. Untersuchungen zur ländlichen Besiedlung, zum Burgenbau, zu Besiedlungsstrukturen und zum Landschaftswandel, Beiträge zum Kolloquium von 7. bis 9. April 2010 in Frankfurt a. M.*, 2013.

❖ Forschungen und Berichte zur Vor-und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 114, Johannes Lauber, *Arae Flaviae VI*, Esslingen, 2013; Band 126, Christof J. Schuppert, *GIS-gestützte historisch-geographische Untersuchungen frühkeltischer Fürstensitze in Südwestdeutschland*, Esslingen, 2013.

❖ Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 86/87, 2013, Freiburg, 2013.

❖ Bonner Jahrbücher, Band 212/2012, Bonn, 2013.

❖ Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, 60/2012, Schwerin, 2013.

❖ Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst 65/2012, Würzburg, 2014.

❖ Kölner Jahrbuch, 46/2013, Herausgegeben vom Römisch-Germanischen Museum und der Archäologischen Gesellschaft Köln, Berlin, 2013.

❖ Alt-Thüringen, Mittelalterliche Kirchen in Thüringen, Beiträge der Tagung "Archäologische und bauhistorische Untersuchungen an und in Kirchen Thüringens", Weimar, 16./17.März 2009, Band 43.2012/2013.,Weimar, 2014.

❖ Historischer Verein für Straubing und Umgebung, Jahresbericht 115/2013, Straubing, 2014.

❖ Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 59/2012, Teil 1, 2, 3, Mainz, 2013.

❖ Iris Edenheiser, Astrid Nielsen (ed.), Portrayals of Native Americans in Times of Treaties and Removal, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, 2014.

❖ Elisabeth Bähr, Marlene Jochem, *Shared Ground. Indigenous Australian Painting and the Ceramic Art of Lotte Reimers*, 2013.

❖ Jahrbuch der Staatlichen Ethnographischen Sammlungen Sachsen, Band XLVI, 2013, Berlin.

❖ Göttinger Jahrbuch, Band 61, 2013, Göttingen.

❖ Südost-Forschungen, Band 72, 2013, Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas, München, 2014.

❖ Florian Kührer-Wielach, *Siebenbürgen ohne Siebenbürger? Zentralstaatliche Integration und politischer Regionalismus nach dem Ersten Weltkrieg*, München, 2014.

❖ Chiron, Band 44, 2014, Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München, 2014.

❖ Renate Thomas, *Römische Wandmalerei im Südvicus von Sorviodurum/Straubing*, Straubing, 2014.

❖ Dieter Planck, *Das Limestor bei Dalkingen, Forschungen und Berichte zur vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, Band 129, Esslingen, 2014.

❖ Kurt Horedt, *Siebenburgen im Fruhmittelaltern*. Band 28, Bonn,1986.

GRECIA

❖ Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, vol. 82, Number 4, October-December, 2013; vol. 83, Number 1, January-March, Number 2, April-June, 2014, Number 3, July-September, 2014.

❖ Archaeological Reports for 2012-2013, No. 59, British School at Athens, 2013.

❖ Bulletin de Correspondance Hellénique, 135/2011, École Française d'Athènes, Atena, 2014.

ITALIA

❖ Rivista Storica dell'Antichità, Anno XLII, 2012, Bologna, 2012.

❖ PADUSA, Bollettino del Centro Polesano di Studi Storici Archeologici ed Etnografici Rovigo, Anno XLVIII, 2012, Pisa-Roma, 2012.

❖ Rivista di Archeologia Cristiana, LXXXIX- 2013, Pontificio Instituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano.

MACEDONIA

❖ Živa Antika, 62, 1-2, 2012, Skopje, 2012.

MAREA BRITANIE

❖ The Journal of Roman Studies, vol. 103/2013; 104/2014, The Society for the Promotion of Roman Studies, Londra, 2014.

❖ Anatolian Studies, Journal of the British Institute at Ankara, vol. 63/2013; 64/2014, Cambridge University Press, 2013.

❖ Heritage Turkey, vol. 3/2013, British Institute at Ankara, 2013.

❖ Archaeology International, Institute of Archaeology, 16/2012-2013, London, 2013; 17/2014, London, 2014.

❖ Ashmolean, Museum of Art and Archaeology, University of Oxford, Number 64, 2012; 65, 2013; 66, 2013, Oxford.

❖ Oxoniensia, vol. 78/2013, The Oxfordshire Architectural and Historical Society Ashmolean Museum, Oxford, 2013.

❖ The Antiquaries Journal, vol. 94/2014, Published for the Society of Antiquaries of London, Londra, 2014.

MONACO

❖ Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco, No. 53, 2013, Monaco, 2013.

POLONIA

❖ Folia Praehistorica Posnaniensia, vol. XVI/2011, Poznań, 2011; XVII/2012, Poznań, 2012.

❖ Slavia Antiqua, tom LIII/2012, Poznań, 2012.

❖ Baltic-Pontic Studies, vol. 16/2011, Serhiy M. Razumov, *Flint Artefacts of Northern Pontic Populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200-1600 BC*, Poznań, 2011; vol. 17/2012, Sławomir Pietrzak, *Wood Tar in the Dnieper and Elbe Communities: VI-II Millenium BC*, Poznań, 2012.

❖ Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego 10, Anna Nierychlewska, *Zamki i Dwory Województwa Rawskiego w Późnym Średniowieczu i Czasach Wczesnonowożytnych*, Łódź, 2013.

❖ Sprawozdania Archeologiczne, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 65/2013, Kraków, 2013.

❖ Wielokulturowe dziedzictwo – wczoraj i dziś – Materiały z Konferencji Naukowej, Głogów, 6.12.2010, Głogów.

❖ Głogowskie Zeszyty Naukove 7/8, Głogów, 2011.

❖ Acta Archaeologica Carpathica, Polish Academy of Sciences – Cracow Branch, vol. XLVII, 2012, Kraków, 2012.

❖ Archaeological Museum in Poznań, Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, Vol. 14, Jarmila Kaczmarek, Hieronim Kaczmarek (ed.), *Archaeological studies on the past of Poznań and its environs. The state of research and future perspective*, Poznań, 2013.

❖ Archaeological Museum in Poznań, Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, Vol. 15, Piotr Pawlak (ed.), *The defensive system of medieval Poznań. The north-western section. The result of archaeological research,* Poznań, 2013.

❖ Ryszarda Grygiela, Tomasza Jurka (ed.), *The Beginnings of Łęczyca*, vol. I, *Environmental Archaeology of Medieval Łęczyca. Nature – Economy – Society*; vol. II, *The Archaeology of the Beginnings of Łęczyca*; vol. III, *In the Domain of History and the History of Art*, Łódź, 2014.

❖ Jerzy Augustyniak, *Średniowieczne przeprawy prez Pilicę i ich obrona*, Łódź, 2014.

❖ Fontes, vol. 49, Annales Musei Arcaeologici Posnaniensis, Poznań, 2013.

PORTUGALIA

❖ O Arqueológo Português, série V, volume 2, 2012, Lisboa, 2012.

REPUBLICA MOLDOVA

❖ Revista arheologică, serie nouă, vol. VIII, nr. 1-2, Chişinău, 2012.

❖ Revista de Istorie a Moldovei, Nr. 3, 4/ 2012, Chişinău, 2012; Nr. 1, 2, 3, 4/2013, Chişinău, 2013.

UNGARIA

❖ Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 116-117/2012, Budapesta.

SERBIA

❖ Zbornik, XLII, 2012, Čačak, 2012.

SLOVENIA

❖ ARGO 55, 2/2012; 56, 1/2013, Ljubljana, 2013.

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 27, Janez Dular, Nordostslowenien in der späten Bronzezeit; 28, Andrej Pleterski, The Invisible Slavs, Ljubljana, 2013.

❖ Arheološki Vestnik 64/2013, Slovenska Akademija in Umetnosti, Ljubljana, 2013; 65/2014, Ljubljana, 2014.

❖ Letopis, Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti, 64.2013, Ljubljana, 2014.

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 29, Ivan Urk, *Divje Babe I, Upper Pleistocene Palaeolithic site in Slovenia, Part II: Archaeology*, Ljubljana, 2014.

❖ Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 30, Sneža Tecco Hvala (ed.), Studia Praehistorica in honorem Janez Dular, Ljubljana, 2014.

SPANIA

❖ Lucentum XXXII, 2013, XXXIII, 2014, Anales de la Universidad de Alicante, Alicante, 2014.

❖ Trabajos de Prehistoria, vol. 70, No. 2, 2013; vol. 71, No. 1, 2014, Madrid, 2013.

❖ Complutum, vol. 24, Num. 1 (enero-junio); 2 (julio-diciembre), Madrid, 2013.

❖ Pyrenae, 44.1/2013; 44.2/2013, Revista de Prehistòria i Antiguitat de la Mediterrània Occidental, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2013.

❖ Gerión, Revista de Historia Antigua, vol. 30/2012, Madrid, 2012; 31/2013, Madrid, 2013.

❖ Augustus, Annus Augusti MMXIV, Museo de Zaragoza, Zaragoza, 2014.

❖ Caesaraugusta 83, Miguel Beltrán Lloris, *Azaila. Estado de la cuestión en el año 2013*, Zaragoza, 2013.

❖ Serie de Trabajos Varios, Núm. 116, Rosa Albiach Descals (coord.), *L'oppidum de la Carència de Toris i el seu territori*, Diputación de Valencia, 2013.

❖ Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez y Carlos Ferrer García (ed.), *El pasado en su lugar. Patrimonio arqueológico. Desarrollo y turismo,* Museu de Prehistòria de València, 2014.

❖ Virginia Barciela, Ruth Blasco, Felipe Cuartero, Josep Fernández Peris, Laura Hortelano, Pablo Sañudo, *Cova del Bolomor. 25 años en busca de un tiempo perdido,* Museu de Prehistòria de València, 2013.

❖ Studia Historica, Historia Antigua, editions Universidad Salamanca, vol. 31, 2013, Salamanca, 2013.

❖ Cuadernos de Prehistoria y Arqueologia de la Universidad de Granada, 22/2012, Granada, 2012.

❖ Emerita, vol. LXXXI, No. 2, Julio-diciembre 2013, Madrid, CSIC, Instituto de Lenguas y Culturas del Mediterráneo y Oriente Próximo, Madrid, 2013.

❖ María J. Lopéz-Grande, Francisca Velázquez, Jordi H. Fernández, Ana Mezquida, *Amuletos de iconografía egipcia procedentes de Ibiza*, Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera, Eivissa, 2014.

❖ Hispania Antiqua, Revista de Historia Antiqua, vol. XXXVII-XXXVIII/2013-2014, Universidad de Valladolid, 2014.

❖ Numisma, LXIII, Num. 257, Enero-Diciembre 2013, Sociedad Ibero-Americana de Estudios Numismáticos y Museo Casa de la Modena, Madrid, 2013.

STATELE UNITE ALE AMERICII

❖ P. M. Taylor, C. R. Polglase, N. Museyibli, J. M. Koller, T. A. Johnson, *Past and Future Heritage in the Pipelines Corridor – Azarbaijan, Georgia, Turkey*, Smithsonian Institution Asian Cultural History Program, Washington, D.C., 2011.

❖ P. M. Taylor, T. L. Merrion, W. B. Smith, J. J. Waugh-Quasebarth, *Turkmenistan. Arts from the Land of Magtymguly,* Asian Cultural History Program, National Museum of Natural History, Smithsonian Institution, 2013.

❖ P. M. Taylor, T. L. Merrion, W. B. Smith, J. J. Waugh-Quasebarth, *Turkmenistan. Ancient Arts Today*, Smithsonian Institution Asian Cultural History Program, 2011.

❖ P. M. Taylor, C. Lotis, *Flagship of a Fleet. A Korea Gallery Guide*, Asian Cultural History Program, National Museum of Natural History, Smithsonian Institution, 2013.

❖ Chang-su Cho Houchins, *An Ethnography of the Hermit Kingdom. The J.B. Bernadou Korean Collection (1884-1885),* Asian Cultural History Program, National Museum of Natural History, Smithsonian Institution, 2004.

❖ Lisa McQuail, *Treasures of Two Nations. The Royal Gifts to the United States of America*, Asian Cultural History Program, National Museum of Natural History, Smithsonian Institution, 1997.

❖ William M. Hurley, *Prehistoric Cordage. Identification of Impressions on Pottery*, Aldine Manuals on Archaeology 3, Washington.

❖ American Journal of Archaeology, The Journal of the Archaeological Institute of America, vol. 118, No. 2, April, 2014; No. 3, July, 2014, Boston, 2014.

❖ Journal of Glass Studies, Vol. 56, 2014, The Corning Museum of Glass, New York, 2014.

❖ MUSE 46/2012, Annual of the Museum of Art and Archaeology, University of Missouri, 2013.

TURCIA

❖ Anatolia Antiqua. Eski Anadolu, XXII, 2014, Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumezil, Istanbul, 2014.

ACHIZIȚII, DONAȚII (CARTE STRĂINĂ)

❖ *Ancient Georgian Art,* G. Chubinashvili National Research Centre for History of Georgian Art and Monument Protection, 2008.

❖ *Oni Local Lore Museum,* Catalogue, Ministry of Culture and Monument Protection of Georgia, George Chubinashvili National Research Centre for Georgian Art History and Heritage Preservation, 2013.

❖ *Ephesos Der Neue Führer, 100 Jahre österreichische Ausgrabungen 1895-1995*, Österreichisches Archäologisches Institut in Verbindung mit dem Efes Müzesi Selçuk, Wien, 1995.

❖ *Katalog des Ephesos Museums*, Ephesos Museum, Istanbul.

❖ *Ancient World and Archaeology*, Volume 14, Saratov State University, Institute of History and International Relations, Institute of Archaeology and Cultural Heritage, Saratov, 2010.

❖ *Settlement Life in the Balkans and Asia Minor Throughout the Centuries*, Rossina Kostova (ed.), *Materials from the Fourth National Student Conference with International Participation St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo, 14-16 May 2009*, Veliko Turnovo, 2010.

❖ *Everyday Life in the Balkans and Asia Minor Throughout the Centuries,* Oleg Alexandrov (ed.), *Materials from the Fifth National Student Conference St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, 16-18 May 2012*, Veliko Tarnovo, 2013.

❖ *L'îlot du palais de justice d'Épinal (Vosges), Formation et développement d'un espace urbain au Moyen Âge et à l'époque moderne.* Sous la direction de Yves Henigfeld et Philippe Kuchler. Documents d'archéologie française, Paris, 2014.

❖ Victor Cojocaru, Christof Schuler (Hg.), *Die Aussenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2014.

❖ Matteo Taufer (ed.), *Sguardi interdisciplinari sulle religiosità dei Geto-Daci*, Rombach Wissenchaften: Reihe Paradeigmata, Band 23, Freiburg im Breisgau – Berlin – Wien, Rombach Verlag, 2013.

ACHIZIȚII, DONAȚII, SCHIMB INTERN*

❖ Acta Musei Napocensis, 50 II, 2013, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2013.

❖ Analele Universităţii „Dunărea de Jos" din Galaţi, Seria 19, tom X, 2011; tom. XI, 2012, Galaţi University Press.

❖ Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" XLIX, 2012, Ed. Academiei, Bucureşti, 2012.

❖ Anuarul Muzeului Marinei Române, tom. XVI, Ed. Muzeului Marinei Române, Constanţa, 2013.

❖ Banatica, 23, Ed. Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Reşiţa, 2013.

❖ Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 8, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea. Cercetările arheologice de la Revărsarea, Isaccea, judeţul Tulcea*, Ed. Istros, Brăila, 2013.

* Selectate lucrări de istorie veche şi arheologie recent apărute.

❖ Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 9, *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la inceputul cercetărilor arheologice la Babadag (1962-2012),* Ed. Istros, Brăila, 2013.

❖ Bibliotheca Musei Sabesiensis III, 2012, Cristian Ioan Popa, *Contribuţii la preistoria Văii Sebeşului I, Locuiri Coţofeni din zona deluroasă*, Alba Iulia, Ed. Altip, 2012.

❖ Cercetări arheologice în Bucureşti, VI, Bucureşti, 2005; VII, Bucureşti, 2007; IX, Buucreşti, 2013.

❖ Cercetări arheologice, XX, Bucureşti, 2013, Ed. Mega Print SRL, Cluj-Napoca.

❖ Classica et Christiana 9-1 şi 9-2 , 2014, Ed. Univ. Al.I. Cuza, Iaşi, 2014.

❖ Crisia, XLIII, 2013, Ed. Muzeului Ţării Crişurilor, Oradea, 2013.

❖ HISTRIA XV, Iulian Bîrzescu, *Die archaischen und fruhklassischen transportamphoren,* Bucureşti, 2012, Ed. Enciclopedică.

❖ Il Mar Nero, VII, 2007-2009, VIII, 2010-2011, Edizioni Quasar, Roma, 2013.

❖ Istro-Pontica 2 Sesiune Naţională de Comunicări Stiinţifice. Etnografie. Ed. Istros, Brăila, 2014.

❖ Istro-Pontica 2 Studii şi comunicări de istorie a Dobrogei. Editura Istros, Brăila, 2014.

❖ ISTROS, XIX, In honorem professoris Victor SPINEI septuagenarii, Ed. Istros, Brăila, 2013.

❖ Marisia, XXXII-XXXIII, istorie, Târgu Mureş, 2013.

❖ MARTOR, *The Museum of the Romanian Peasant Anthropology Review*, 16, 2011 , Ed. Martor, Bucureşti, 2011.

❖ Materiale şi cercetări arheologice, Serie Nouă, IX, 2013, Ed. Academiei Române, Bucureşti, 2013; X, 2014, Ed. Academiei Române, Bucreşti, 2014.

❖ Memoria Antiquitatis XXVIII, Ed. Constantin Matasă, 2012.

❖ *Museums, Monuments and Tourism*, Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos XXVII, Călăraşi, 2009, Ed. Daim.

❖ PEUCE, s.n. IX, Tulcea, 2011; s.n. XI, Tulcea, 2013; s.n. XII, 2014.

❖ Revista Română de Studii Eurasiatice, anul IX, Nr.1-2, 2013, Ed. Ovidius University Press, Constanţa.

❖ Terra Sebus, Acta Musei Sabesiensis, 5, Sebeş, 2013.

❖ TIBISCUM, s.n. 3 – 2013, Caransebeş, Ed. Mega, Cluj-Napoca.

❖ Transylvanian Review, vol. XX, Supplement No. 2:1, 2011. *Thinking the Future through the Past. National Conference of Ph.D. Candidates in a Historical Location: Haţeg County, Romania,* (September 2010), Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2011.

❖ Tyragetia, s.n. vol. VII (XXII), nr. l, Chişinău, 2013.

❖ Zargivada. Revistă de istorie, XIII, Bacău, 2014.

❖ Ziridava, Studia Archaeologica, 27, 2013, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2013.

❖ *Aurul şi argintul antic al României*. Catalog de expoziţie; M.N.I.R., Bucureşti, 2013.

❖ *Cruce şi misiune. Sfinţii Împăraţi Constantin şi Elena – promotori ai libertăţii religioase şi apărători ai Bisericii*, vol I şi II, Ed. Basilica, Bucureşti, 2013.

❖ *Die Romischen Provinzen. Begriff und Grundung*, (Colloquium Cluj-Napoca, 28 September – 1 Oktober 2006), Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2008.

❖ *Ghid de bune practici pentru gestionarii de colecţii privind protejarea patrimoniului cultural mobil*, Muzeul Bucovinei, Suceava, Ed. Karl A. Romstorfer, 2014.

❖ *Jupiter on your side. Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area*, Accompanying publication for the thematic exhibitions in Bucharest, Alba-Iulia and Constanța. May-September 2013, Bucharest, 2013.

❖ *L'impact anthropique sur l'environement durant le neo-eneolithique du sud-est de l'Europe. In Honorem Dr. Gheorghe Dumitroaia*, Ed. Constantin Matasă, Piatra-Neamţ, 2014.

❖ *Muzeele din Romania între clasic şi modern. Proiecte mezeale (1990-2010).* Catalogul expoziţiei. Bucureşti, 30 iunie - 25 septembrie, 2011, Ed. Cetatea de Scaun, Târgovişte.

❖ *POLEIS în Marea Neagră: Relaţii interpontice şi producţii locale, Actele colocviului organizat de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" şi Filiala din Iaşi a Academiei Române* (Bucureşti, 27 – 28 septembrie 2012), Seria *Pontica et Mediterranea*, vol. I (ed. Florina Panait Bîrzescu, Iulian Bîrzescu, Florian Matei-Popescu, Adrian Robu), Ed. Humanitas, 2013.

❖ *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods, (*ed. Victor Cojocaru, Altay Coşkun, Mădălina Dana), Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2014.

❖ *Recherches croisées en Dobrogea*, Coordinateur Jean-Paul Saint Martin. Amanda Edit, Bucarest, 2013.

❖ *Roma e le province del Danubio*. Atti del I Convegno Internazionale. Ferrara – Cento, 15 – 17 Ottobre 2009.

❖ *Roman Art and Civilization- a Common Language in Antiquity*, Catalogue of the itinerant exhibition. Project funded by the European Union. Black Sea Basin Joint Operational Programme.

❖ David ABULAFIA, *Marea cea Mare. O Istorie a Mediteranei*, Ed.Humanitas, Bucureşti, 2014.

❖ Dinu ADAMEŞTEANU, *De la Marea Neagră la Marea Ionică*, Ed. Mistral, Bucureşti, 2013.

❖ Dan APARASCHIVEI, *Healthcare and Medicine in Moesia Inferior*, Ed. Universitaţii „Al.I. Cuza" Iaşi, 2012.

❖ Paraschiva-Victoria BATARIUC, *Civilizaţie medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova,* Edit. Academiei Române, Bucureşti, 2012.

❖ Adrian BĂLĂŞESCU, *Arheozoologia neo-eneoliticului de pe Valea Teleormanului*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2014.

❖ Maria BĂRBULESCU, Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.), Ed. Ex Ponto, Constanţa, 2001.

❖ Victor COJOCARU, *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini*, vol I, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2014.

❖ Daniela COMŞA, *Constantin şi Hadrian Daicoviciu. Memoria imaginilor*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2010.

❖ Alexandru DIACONESCU, *Forurile Sarmizegetusei*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2013.

❖ Alexandru DIACONESCU, *„Clasicismul" în plastica minoră din Dacia Romană*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2013.

❖ V. DIACONU, *Depresiunea Neamţ. Contribuţii arheologice*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamţ, 2012.

❖ Neagu DJUVARA, *Thocomerius – Negru-Vodă. Un voivod de origine cumană la inceputurile Tării Româneşti*, Ed. Humanitas, Bucureşti, 2007.

❖ Guillaume DURAND, *Carpates et Danube. Une géographie historique de la Roumanie.* Muzeul Brăilei, Editura Istros, Brăila, 2012.

❖ Daniel GARVĂN, *Contribuţii la cunoaşterea culturii Precucuteni*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neanţ, 2013.

❖ Mihaela IACOB, *Moesia Inferior între Orient şi Occident. Identitatea culturală şi economică a provinciei în contextul lumii romane*, Ed. Muzeului Naţional al Literaturii Române, Colecţia AULA MAGNA, Bucureşti, 2013.

❖ Ştefan IONESCU, Panait I. PANAIT, *Constantin Vodă Brâncoveanu, Viaţa, Domnia, Epoca,* Ed. Basilica, Bucureşti, 2014.

❖ Valentin MARIN, *Mari confruntări ale antichităţii*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2003.

❖ Vasile MĂRCULEŢ, *Bizantini şi barbari la Dunărea de Jos (secolele IV-XII*), Ed. Sfântul Ierarh Nicolae, Brăila, 2013.

❖ Vasile MĂRCULEŢ, *Relaţiile Imperiului Bizantin şi ale Republicilor Maritime Italiene cu Tările Române pînă în secolul al XV-lea*, Ed. Sfântul Ierarh Nicolae, Brăila, 2013.

❖ Vasile MĂRCULEŢ, *Diplomacy, War and Christianity at Lower Danube*, Ed. Sfântul Ierarh Nicolae, Brăila, 2013.

❖ Vasile MĂRCULEŢ, *Organizarea ecleziastică şi implicaţii bizantine în spaţiul românesc*, Ed. Sfântul Ierarh Nicolae, Brăila, 2014.

❖ Dan MONAH, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Ediţia a doua, Ed. „Constantin Matasă", Piatra Neamţ, 2012.

❖ Cristian OLARIU, *Lumea romană şi barbaricum în antichitatea târzie. – confruntare şi metamorfoză –*, Ed.Universităţii Bucureşti, 2013.

❖ Emanuel PETAC, Ştefan Vasiliţă, Colecţia ing. C. Orghidan. *Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei Române, Monedele de aur greceşti şi romane,* vol.III, p.1, în seria TEZAURUL ACADEMIEI ROMÂNE. Ed. Academiei, Bucureşti, 2012.

❖ Peter SCHREINER, *Orbis Byzantinus. Byzanz und seine Nachbarn.* Editura Academiei Române, Muzeul Brăilei, Editura Istros, Bucureşti – Brăila, 2013.

❖ Cristina-Narcisa VERGATTI, Agnes Erich, Radu Stefan Vergatti, *Brâncoveneşti. Sfinţii martiri Brâncoveni. Culegere de studii*, Ed. Arhiepiscopiei Argeşului şi Muscelului, Curtea de Argeş, 2014.

Achiziţii Anticariat S.C. Colecţionar Grup

❖ Memoriile secţiei de ştiinţe istorice, seria IV, tomul XII, 1987, Ed. Academiei, Bucureşti, 1990.

❖ Danubius II-III, Muzeul de istorie Galaţi, 1969.

❖ Dinu ANTONESCU, *Introducere în arhitectura dacilor*, Ed. Tehnică, Bucureşti, 1984.

❖ Adriana Claudia CÂTEIA, *Instituţii ecleziastice pe litoralul vest-pontic, în lumina izvoarelor arheologice, literare şi epigrafice în secolele IV-VII*, Ed. Muntenia, Constanţa, 2006.

❖ Mihai GRAMATOPOL, *Arta monedelor geto-dacice*, Ed. Meridiane, Bucureşti, l997.

❖ W. MOUREY, *Conservarea antichităţilor metalice de la săpătură la muzeu*, Ed.Tehnică, Bucureşti, 1998

Achiziţii Orion Press

❖ *Călători străini despre Ţările Române în secolul al XIX-lea*, Serie Nouă. Vol. VIII, Ed. Academiei, 2013.

❖ Études Byzantines et Post-Byzantines V, Ed. Academiei, Bucureşti, 2006.

❖ Paraschiva-Victoria BATARIUC, *Civilizaţie medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova.* Ed. Academiei, Bucureşti, 2012.

ABONAMENTE

❖ Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca, LIII, Series Historica, 2014, Ed. Academiei.

❖ Historia – An XIV, 2014, Ianuarie-Decembrie.

❖ Historia Urbana, tom. XXII,2014, Ed. Academiei.

❖ Magazin istoric, anul XLVIII, S.N. Ianuarie-Decembrie.

❖ Materiale şi cercetări arheologice, S.N. X, 2014, Ed.Academiei.

❖ Revista Istorică, S.N.vtom. XXIV, 2013, Nr.1-2 şi 3-4, Ed.Academiei.

❖ Revue des Études Sud-Est Européennes, Tome LII (1-4), 2014, Ed. Academiei.

❖ Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, tom 65, 2014, 3-4, Ed. Academiei.

❖ Studii şi Materiale de Istorie Modernă vol. XXVII, Ed. Academiei.

DEPOZIT CARTE MUZEU

❖ Pontica 46, Constanţa, 2013

❖ Pontica 46, Supplementum II, Constanţa, 2013.

Listă întocmită de
Georgeta HAȘOTTI*

* Georgeta HAȘOTTI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Piața Ovidiu nr. 12, Constanța, 900745; e-mail: haşottig@yahoo.com.

LISTA ABREVIERILOR

AARMSI	- Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, seria a III-a, București (1923-1948).
ACS Varna	- Ancient Civilisations and the Sea. International Conference in Honour of Prof. Michail Lazarov, Varna, 13-15 October 2004, Varna, 2007.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
AJA	- American Journal of Archaeology, Boston.
ArhMold	- Arheologia Moldovei, Iași.
ArchKiev	- Archeologija Kiev.
ArchaeolProspect	- Archaeological Prospection, Wiley Online Library.
ArheoVest	- Arheološki Vestnic, Ljubljana.
ANRW	- *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt-Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen. II. Principat*, Bonn-Berlin-New York, 1981 (ed. H. Temporini).
ASA	- Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente, Roma.
Aquileia	- Aquileia nostra: bolletino dell'Associazione nazionale per Aquileia.
Atlante II	- Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale, Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo, Roma, 1985.
BAR (IS)	- British Archaeological Reports. International Series, Oxford.
BCH	- Bulletin de correspondance hellénique, Athènes-Paris.
BCMI	- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BergRGG	- Bericht der Römisch-germanischen Zentralkommission, Frankfurt am Main.
BMI	- Buletinul monumentelor istorice, București.

Bulletin AIESEE	- Annuaire de l'Institut des Etudes Sud-Est Européennes, Bucarest.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române, București.
CCA	- Cronica Cercetărilor Arheologice din România.
CCDJ	- Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi.
CN	- Cercetări Numismatice, Bucureşti.
Dacia (NS)	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie; (NS) Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvele série, Bucarest.
EDR	- Ephemeris Dacoromana, Roma.
EPRO	- Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain (ed. M.J. Vermaseren).
FGHB	- Fontes Graeci Historiae Bulgaricae.
IJNA	- International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration.
Istros	- Istros. Buletinul Muzeului Brăilei. Studii, comunicări, note, Brăila.
Izvestija/INM Varna	- Izvestija na Narodnija Muzej Varna, Varna.
Materiale	- Materiale şi cercetări arheologie, București.
MBAH	- Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte, Münster
MIA	- Materialy i issledovanija po archeologii. Moskva.
Peuce (SN)	- Peuce. Muzeul de Istorie și Arheologie, Tulcea; (SN) – Peuce. Serie nouă. Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Tulcea.
Pulpudeva	- Pulpudeva, Sofia.
RAN	- Revue archéologique de Narbonnaise, Montpellier.
RAP	- Revue archeologique de Picardie, Senlis.
RCRF Acta	- Rei Cretariae Romanae Fautores Acta. Abington/Bonn.
REA	- Revue des Études Anciennes, Bordeaux.
RGRW	- Religions in the Graeco-Roman World, Leiden–Boston.
RMM-MIA	- Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București.
RRÉ	- Revue roumaine d'égyptologie, Bucarest.
SAI	- Svod archeologičeskih istočnikov.
SCIV(A)	- Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti.
SCN	- Studii şi Cercetări de Numismatică, Bucureşti.
SJ	- Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
SpNov	- Specimena nova dissertationum ex Instituto historico Universitatis Quinque ecclesiensis de Iano Pannonio nominatus, Pécs.

StudClas	- Studii Clasice, București.
StudClassSerd	- Studia Classica Serdicensia, Sofia.
TD	- Thraco-Dacica, București.
Thracia	- Thracia, Sofia.
VDI	- Vestnik drevnej istorii, Moscova.
ZPE	- Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.
ЗРВИ	- Зборник радова Византолошког института
ВВр	- Византийский временник